

БИБЛИОТЕКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Књига 31.

Уредник

Хранислав Ракић

Рецензенти

Перо Морача

Др Борђе Кнежевић

Др СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

**ИСТОРИЈА
ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ
(1918 — 1928)**

Лесковац, 1983.

ПРЕДГОВОР

Историја Лесковца и лесковачког краја између два рата, у току дугогодишњег рада на њој, прерасла је у обимно дело које ће имати две књиге од по преко 600 страна.

То је било условљено трима чињеницама.

Прво, *напором да се прикаже свестрана*, привредна, друштвена, комунална, културна и политичка, *историја лесковачког краја*, у којој ниједан значајнији аспект живота између два рата не би био занемарен.

Друго, *богатством такве историје*, многобројношћу значајних појава, догађаја у њој, врло карактеристичним класним односима у једној привредно релативно развијеној средини, која се по томе знатно разликовала од других градова Србије и носила многе специфичне одлике које се нису другде јављале или биле кудикамо изразитије но што је био случај у другим срединама.

Треће, *великим захватом изворног материјала*, годинама прикупљаног и налаженог у току вишегодишњих и широко постављених ауторових истраживања, расположивих извора, штампе, архива и сл.

При томе треба истаћи да све појаве нису обрађене у истом обиму.

Преко многих од њих прешли смо овлаш, нпр. преко постојања великог броја грађанских друштвених организација и њихове историје.

Посебну пажњу поклонили смо привредном развоју, културним манифестацијама и класним односима.

Зато се у овој историји посебно обрађује свака грана привреде, свака културна установа, однос лесковачких газда и радног народа избија у први план, а историја радничке класе, њеног синдикалног, партијског и омладинског покрета добија видно место.

Све је то условљено тиме што је Лесковац у периоду између два светска рата био један од привредно најразвијенијих индустријских, трговачких, занатских и пољопривредних центара Србије, што је имао релативно значајне културне установе и развијен раднички покрет.

Посебно место које је историја радничког покрета добила у овом делу условљено је заоштреном класном поларизацијом и борбом у Лесковцу, чињеницом да је готово све време између двеју окупација постојао релативно снажан и развијен раднички покрет комунистичког обележја, да деловање лесковачке партијске организације има значајно место у историји Комунистичке партије Југославије.

Две књиге ове историје међусобно су разграничене увођењем диктатуре краља Александра Карађорђевића 6. јануара 1929. године.

Па ипак, неке појаве које се јављају у првом раздобљу, 1918—1928, ми смо пратили и касније, да не бисмо разбили целину њиховог приказивања. Друге смо делили на два дела.

Уз то, неке смо карактеристичне појаве у првој књизи илустровали подацима из другог периода, пошто нисмо нашли одговарајуће изворе у првом раздобљу.

Најзад, извесне опште карактеристике лесковачког живота дате су углавном у првој књизи. Ови делови рада биће у неким случајевима, касније,

допуњени карактеристичним подацима нађеним у току истраживања извора за другу књигу, нпр. у штампи периода 1929—1941.

Пошто обе књиге ове историје представљају једну целину, пошто би навођење употребљаване литературе у свакој од њих повећавало обим рада, били смо принуђени да коришћене изворе прикажемо у пуним насловима само на крају друге књиге. Њихово навођење у тексту дато је скраћено.

Зато већ сада треба рећи шта ће садржати овај приказ извора.

Списак коришћених извора садржаће:

1. Комплетну библиографију свега онога што је изишло у Лесковцу и што је написано од Лесковчана у периоду 1918—1941.

Уз сваку књигу даћемо податке о времену излагања и списак приказа.

2. Касније радове који се односе на то време.

3. Чланке из лесковачких часописа и зборника такве садржине.

Што се тиче осталих чланака из лесковачке штампе, радничке периодике и сл., они су детаљно описани у тексту, на месту где су коришћени.

Неки од њих су посебно поменути у поглављу о култури.

4. Наслове листова и часописа прегледаних у целини, као и оних који су прегледани делимично.

Тиме се дају прецизне индикације о искоришћеној, делимично захваћеној и неискоришћеној периодичи.

5. Списак лица чије су писмене изјаве коришћене као извор.

6. Списак архивских фондова који су прегледани.

У раду су многи подаци, нарочито они најважнији, дати у цитатима, како због њихове трајне документарне вредности, тако и да би се окупили и сачували с обзиром на то да су растурени по огромној периодичи и архивској грађи.

Напор да се исцрпу расположиви извори не значи да су они и исцрпени у потпуности. Многи подаци које смо захватили обухватају само главне, по нашем мишљењу битне поставке једног проблема, основне информације о њему. Зато овај рад треба да послужи као полазна основа за даље проучавање свега изнеог, за попуњавање, продубљивање и евентуално кориговање наших поставки и закључака, за монографску обраду многих питања овде обрађених у главним цртама.

Зато овде дајемо изворе који омогућују не само проверу података већ и даље коришћење архивских докумената, чланака из периодике и литературе за израду монографија о појединим питањима и различите студијске и публицистичке радове.

Дело ће бити обилно илустровано фотографијама појединих личности и групним фотографијама, факсимилима докумената, листова, књига, сликама града.

При томе смо настојали да слике објављене у Споменици лесковачког радничког покрета, издатој 1954. године, сем ретких изузетака, не понављамо, тј. старали смо се да прибавимо нов илустративни материјал.

Ово дело посвећујемо радничкој класи и радном народу Лесковца, њиховим борбама са лесковачким газдама, као и борцима лесковачког краја који су изгубили животе у окршајима са владајућом класом, постојећим режимом, фашизмом и окупатором.

УВОД

Лесковачки крај, мада лежи на великој Моравско-вардарској депресији, саобраћајној вези првог реда, представља привредно-географску целину. Његова срж је Лесковачко поље, у које се уливају широке долине Власине (од Власотинца до Мораве), Јужне Мораве (дуж целог тока од Грделичке клисуре до сужења у зони Курвинграда), Ветернице (Поречја), Јабланице (од Лебана до ушћа) и долина Пусте реке. Ка овом богатом и плодном петоречју гравитира: планинско залеђе, југозападни обронци Селичевике, западни обронци Бабичке горе и Крушевице; горњи токови Власине и њених притока, укључујући планине Јастребац, Буковик, Острозуб (до 1.546 м), црнотравски планински крај, све до Тумбе (1.372 м), Големе рудине (1.481 м), Чемерника (до 1.621 м); део Грделичке клисуре до Предејана, као и притоке Јужне Мораве у тој области; северни граници Кукавице, укључујући Влајину (1.441 м) све до Лисца (1.345 м); Горњу Ветерницу све до планине Пољанице; Горњу Јабланицу са њеним притокама и планинама све до Гољака, Лисице (1.186 м), Мајдана, укључујући и Мркоњски и Туларски вис, Петрову гору (до 1.152 м), источне делове Радана (до 1.409 м) и јужне делове Пасјаче (до 894 м) оријентисане према Пустој Реци. Релативно удаљен од већих градских центара на северу (Ниш) и југу (Врање), изолован планинским венцима и slabим саобраћајним путевима на истоку (Пирот) и западу (Приштина), на југу према Пољаници, Масурици и Врању и северозападу (према Прокупљу), овај крај представља једну посебну област. Док суседни већи градски центри делују центрифугално у односу на Ниш слабећи га, ова изолованост Лесковца, који је отворен само према Добричу и Нишу, делује центрипетално окупљајући око њега цео крај.

Сам Лесковац је, захваљујући свом средишном географском положају, пољопривредном богатству непосредне околине и залеђа, као и свом друштвено-економском развоју, постао привредни и саобраћајни центар целог тог краја.

Лесковац је не само највећи градски привредни центар овог краја, са развијеним занатством и трговином, већ и место које саобраћајно повезује највећи део тог подручја са Моравско-вардарском другом, његов најважнији саобраћајни чвор.¹

¹ На њега су делимично били упућени и суседни срезови: нишки (део Запања), лужнички, масурички и пољанички, упркос саобраћајној изолацији, удаљености и slabим путевима; а на његову пијацу долазили су и многи селаци из добричког (околина Кочана) и прокупачког среза (околина Житног Потока).

О лесковачком крају као привредној целини и улози Лесковца у том крају речито говори једна молба Индустијског удружења за округ врањски упућена министру пошта и телеграфа 1925. године. У њој стоји: „Како су веће вароши доста удаљене од Лесковца (Ниш око 44 км, а Врање око 70 км), то је Лесковац постао богати центар једне велике и богате околине, која захвата простор од око 6.000 квадратних километара са близу 200.000 становника.²

Целокупна ова околина упућена је била посредно или непосредно на снабдевање у Лесковац, те је свакодневно промет веома жив. Како су више државне власти такође у већини у Лесковцу, то је околина и ради тога упућена на често долажење и бављење у Лесковцу. Исто тако највећи део ове околине упућен је на продају својих пољопривредних и занатских производа на свој центар, те се комуникација између најудаљенијих села и Лесковца посведневно веома живо одржава.“³

Лесковац је био велико тржиште, које је окуљало пољопривредне производе и лиферовало робу сеоске потрошње за сва три тадашња лесковачка среза (од којих је јабланички укључивао и Пусту Реку) и неке суседне крајеве ван њих.

Историјски, он се развио као важан градски центар баш због свог средишног положаја и те трговачко-посредничке улоге између огромног и богатог пољопривредног залећа и других крајева, и знатних пољопривредних потенцијала овог краја, који је производио извозне артикле (кудељу, паприку, жито, стоку, коже и вино).

Зато се не треба чудити што је Лесковац добио електрично осветљење и тротоаре пре Ниша, упркос томе што је овај, почев од 1878, био форсиран од стране власти.

Основну трговачко-посредничку функцију Лесковца у односу на сеоско залеће појачавали су и богати сељаци и њихови синови, који су, привучени предностима града, тражећи већу зараду, прелазили у град, узимали учешће у његовој трговини, и отварали своје радње и кафане. Надимци доброг дела лесковачких трговаца указују на то њихово сеоско порекло (Загужански, Пертатски, Јерсеновски, Богојевачки, Црковнички итд.).

Привреда Лесковца јачала је не само са доласком сеоских газда, већ и са приливом сеоске сиротиње, која је продавала своју радну снагу и запошљавала се за стално у индустрији, занатству, трговини и кућама, или као неквалификована радна снага повремено радила на грађевинама, у пољопривреди, у двориштима и баштама, и досељавала се у град тражећи могућност опстанка.

Ова досељена сеоска сиротиња често се бавила интензивном земљорадњом — баштованлуком на малим земљишним парцелама на периферији града.

Тако је и захваљујући овим двама групама сеоских придошлица, досељеним сеоским газдама и сеоској сиротињи, који су долазили из његовог залећа и сачињавали добар део лесковачког становништва, Лесковац привредно јачао и развијао се.

² У питању је шира околина, пошто је ужа околина — три лесковачка среза — имала само 2.689 км², а 1921. године 150.170 становника.

³ „Лесковачки гласник“ 9, 28. II 1925.

У том привредно-географском оквиру, а на основи релативно брзе и моћне првобитне акумулације капитала, настале претходним развитком хришћанских чорбацијских елемената, откупом турских имања у бесцење после ослобођења 1877, јаком извозно-увозном трговином, експлоатацијом јефтине радне снаге у занатству, зеленашењем, употребом наполице у пољопривреди и разним другим облицима отимачине, развила се значајна индустрија.

Тако је Лесковац, по броју становника осредње провинцијско место у предратној Србији, стекао капиталистички врло развијену привреду са релативно крупним капиталом и масовном употребом најамне радне снаге у индустрији, са израженим тенденцијама таквог развитка у пољопривреди и занатству.

Сав тај развитак био је поремећен првим светским ратом и трогодишњом окупацијом лесковачког краја од стране непријатеља, Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске, у периоду од октобра 1915. до 7. октобра 1918. године.⁴

Ова окупација нанела је велике штете становништву и привреди лесковачког краја, и пореметила његов привредни развитак.

Зато наше излагање о друштвено-економском развитку и односима лесковачког краја у периоду 1918—1941. године започињемо приказом штете коју је ова окупација нанела, затеченог стања и напора за обнову привредног живота.

⁴ Да је Лесковац ослобођен 7. октобра 1918, по новом календару, видимо из званичног извештаја Врховне команде српске војске. — „Српске новине“ 116, 29. IX 1918.

I д е о
ПЕРИОД 1918. ДО 1921.

1. ОБНОВА

У првим поратним годинама, главно питање лесковачког краја била је обнова порушених стамбених, саобраћајних и привредних објеката, незапосленост радника и прехрана становништва, збрињавање многобројне ратне сирочади и необезбеђених лица (инвалида, удовица и сл.).

Затечено стање производних снага узетих у најширем смислу (укључујући и људе) било је врло тешко.

Погледајмо штете на стамбеним и привредним објектима које је окупатор оставио као наслеђе.

У целом Врањском округу било је „20.000 порушених и изгорелих кућа“, „од чега само у срезу јабланичком 17.000“.¹

Комисија среза јабланичког која је утврђивала штету причињену од непријатеља нашла је да је у овом срезу попаљено 3.935 кућа за становање а осталих зграда 13.905, тј. укупно 17.840 зграда. Целокупна штета процењена је на 55.093.000 динара.

За обнову ових зграда било је потребно:

- 23.610.000 комада ћерамида (само за 3.935 кућа)
- 25.709 пари шарки (за стамб. зграде по 3, а за остале по 1)
- 17.839 брава за спољна врата
- 67.138 пари шарки и окова за прозоре (стамбене по 5 прозора, остале по 1)
- 4.400 сандука стакла (величине 63x30 см, по 15 у сандуку)
- 556.780 кг ексера (по 20 кг за зграду)
- 724.814 чамових дасака (за прозоре и врата).

Окружни одбор који је решавао о томе констатовоао је 3. јула 1920. „да има свега 600.000 дин. кредита за обнову зграда, а то је скоро толико колико и ништа“.²

Нешто касније, Министарски савет је повећао помоћ пострадалима становништву.

Одлуком Министарског савета од 19. јула 1920. решено је да се народу чије су куће порушене, „поред кредита раније одобрених за набавку стакла, окова за врата и прозоре итд., а који су довољни, одобри још по једна хиљада динара на породицу за подизање

¹ „Врањски гласник“ 1—2, 1. VIII 1920.

² „Врањски гласник“ 1—2, 1. VIII 1920.

само по једне куће за становање, јер је живот по земунцима дозлогрдио и прети пропашћу и помором народу“.

Једновремено је решено да се народу у поменутих окрузима дозволи „бесплатна сеча дрвене грађе у државним шумама за подизање порушених и попаљених кућа“³ итд.

При томе не треба заборавити да су били уништени не само станови и привредне зграде већ и друга средства за рад, нпр. пољопривредне справе, алат и стока.

Нарочито велика несташица осећала се у радној стоци, коју је окупатор реквирирао за своје потребе (вуча), пљачкао и одводио.

Посебно велику штету претрпели су железничка пруга и мостови на линији Ниш—Скопље.

Тако, нпр., био је уништен мост на Јужној Морави код Курвинграда.⁴

Железнички саобраћај био је поново успостављен само до Врања (Скопље—Врање).

Тек почетком фебруара 1919. организован је железнички саобраћај између Лесковца и Ниша, док је саобраћај између Лесковца и Врања одржаван енглеским аутомобилима, а између Ниша и Београда француским.⁵

Из овога видимо да је сав теретни и робни саобраћај био у то доба практично обустављен и да је Лесковац био привредно изолован од извора сировина и рудника угља.

У то време био је поремећен и локални саобраћај на лесковачком подручју.

То видимо по томе што су средином 1920. били готови планови за оправку „5 великих мостова на Морави, моста на Јабланици код Беновца, 12 пропуста у срезу Јабланичком...“ и „моста преко Пусте Реке у Косанчићу“.

Тада је расписана и лицитација за оправку 12 дрвених пропуста на путу Брестовац—Бојник—Лебане.⁶

Телеграфска веза Лесковца са другим крајевима земље успостављена је тек средином 1919. Пошта у Лесковцу отпочела је да врши телеграфску службу 16. јула 1919. У то време, то је била једина пошта у лесковачком крају која је вршила ту службу.⁷

³ „Врањски гласник“ 3, 10. VIII 1920.

⁴ D. Yovanovitch, *Les effets...*, 143 i 136.

⁵ Обе аутомобилске везе биле су искључиво путничке. Превоз је вршен бесплатно са овереним објавама и био резервисан само за службене путнике. Тек „у колико нема службених путника, примаће се и приватни“. — *Службено саопштење Врховне команде: Успостава железничког саобраћаја*, „Радничке новине“ 21, 3. II 1919.

Пошто је капацитет једног аутомобила био незнатан, неслужбена лица готово никад нису могла да се превозе.

⁶ Међу објектима чији су планови за оправку били готови срећемо „Лесковачки првостепени суд“ и „Лесковачку реалку“ („Врањски гласник“ 1—2, I. VIII 1920).

⁷ „Слободна реч“, бр. 108, 13. VII 1919.

У августу 1919. отпремање поште на линији Лесковац—Власо-тинце вршио је један поштански закупац, који је преносио писма и пошिल्ке колима сваког трећег дана.⁸

Осврнимо се на стање индустрије.

У току рата у Лесковцу је било уништено шест индустријских предузећа. Уз то су и многе старе фабрике биле ван погона, пошто су претрпеле тешка оштећења.

Тако, нпр., три велике текстилне фабрике у Лесковцу, фабрика вунених тканина, фабрика плетива и гајтана и фабрика платна, нису радиле. (Види одељак о развиту индустрије.)

Од свих лесковачких фабрика, тада је радила само кудељара.

Осврћући се на ово стање, „Радничке новине“ су писале: „У Лесковцу је, у том нашем центруму текстилне индустрије, страшно привредно мртвило. Машине стоје, радници су у беспослици.“⁹

Године 1919, синови Косте Илића, браћа Илићи, који су се вратили из иностранства (куда су побегли због свог учешћа у срамној опанчарској афери), отворили су своју кудељару и у њој запо-слили око 100 лица. „Пошто је рат прогутао мушку радну снагу, то се овде упустило само женско, које је масовно мање отпорно капи-талисти и тиме погодно за експлоатацију.“

Искористивши незапосленост, они су плаћали радницима ми-зерне наднице од 2,5 до 5 динара, које нису биле довољне ни за исхрану.¹⁰

Фабрика штофа Илић и комп. у Лесковцу није обновљена ни крајем 1920. године.¹¹

Обнова привреде била је успорена тиме што лесковачка бур-жоазија није улагала своје капитале у обнову производње, већ у шпекулацију са животним намирницама.¹²

То што су фабрике биле уништене или престале да раде, што је теретни саобраћај био обустављен те у наш град нису притицали ни сировине ни угаљ, што су газде улагале новац првенствено у шпе-кулацију са животним намирницама, условило је велику незапосле-ност међу радницима.

Пошто је Лесковац био изразито индустријски град, са вели-ким процентом становништва које је било у најамном радном од-носу, ова се ситуација тешко одразила на целокупно радно станов-ништво града.

Тешку ситуацију овог становништва погоршавала је у то доба и безмерна шпекулација робом, посебно шпекулација животним на-мирницама.

У послератном периоду, у лесковачкој чаршији избили су у први план они елементи који су располагали знатним сумама гото-вог новца, који нису зависили од кредита.

⁸ „Слободна реч“ бр. 131, 9. VIII 1919.

⁹ Лесковац, „Радничке новине“ 155, 2. VII 1919.

¹⁰ *Стари познаници*, „Радничке новине“ 282, 29. XI 1919.

¹¹ М. Савић, *Наша индустрија и занати* II, 93—96, 101, 107, 279.

¹² *Привредно мртвило*, „Радничке новине“ 29, 12. II 1919.

Међу њима су били предратни богаташи као и они који су се обогатили за време рата. За њих је настало право златно доба. Они су били главни корисници последица рата, велике оскудице у роби и намирницама, поремећеног саобраћаја, умањене производње.

У време кад су радници били без посла а градско радно становништво услед оскудице у новцу било у беди, лесковачки богаташи занемаривали су обнову производње и бацили се у шпекулацију са животним намирницама и осталом робом, у послове који су пружали највеће могућности за остварење профита.

Трговци су због опште оскудице у роби настале у току рата и после њега повећавали цене свега онога чиме су располагали, посебно робе неопходне за живот, покушавајући да остваре велике зараде на рачун потрошача. Робу су тражиле и занатлије, које су остале без сировина, полуфабриката, алата и осталог материјала.

Пошто је увоз робе био веома отежан, они који су њоме располагали или су је однекуд могли набавити имали су монопол на тржишту и набијањем цена остваривали огромне добити.

Све је то изазивало општу скупоћу и отежавало снабдевање целокупног становништва.

Шпекулација и скупоћа посебно су погађале радни народ, чији је опстанак зависио од редовног запослења, у њему зарађеног новца и могућности куповине животних намирница.

Поскупљењу животних намирница допринела је и држава, која је својим набавкама за војску смањивала количине намирница које су изношене на пијацу и *опитиша*, која је повећавајући аренде и трошаринске таксе утицала на пораст цена пољопривредних производа, а није се старала да прибави те артикле и испоручи их народу по нижим ценама, као и трговци и капиталисти, који су пљачкали потрошаче подижући цене, откупљујући веће количине намирница од сељака и препродајући их градском становништву за скупе паре.

У таквим условима, кад су незапослени радници били без икаквих прихода а запосленима скупоћа отежавала опстанак, у Лесковцу се крајем јануара 1919. продавао:

1 кг шећера	по 50 круна
1 кг кафе	по 50 круна
1 кг пшенице	по 3,40 круна
1 кг кукуруза	по 3,30 круна
1 кг црног брашна	по 4 круне
1 кг говеђег меса	по 15 круна
1 кг свињског меса	по 25—30 круна
1 кг пекмеза	по 10 круна
1 кг сувих шљива	по 8—10 круна
1 кг пасуља	по 10 круна
1 кг кромпира	по 3 круне
1 кг пиринча	по 15 круна
1 кг масти	по 35—40 круна
1 кг црна лука	по 4 круне
1 кг сира	по 30 круна

1 кг дувана	по 100 круна
1 кг дувана у паклицама	до 150 круна
1 литар зејтина	по 25—30 круна
1 литар вина	по 15—20 круна
1 литар ракије	по 20—40 круна
1 литар млека	по 5 круна
1 метар порхета	по 30—35 круна
1 пар кокошака	по 35—45 круна
1 пар ципела	по 200—300 круна
1 м ³ дрва	по 100—150 круна
1 кутија палидрваца	1 круна
1 пакетић цигар-папира	1 круна ¹³

У току фебруара 1919. цене су порасле још више. Црно брашно скочило је од 4 на 5,5 круна, а кола дрва, у којима нема више од 1 м³, са 100—150 на 300—350 круна.¹⁴

У лето 1919. Лесковац се снабдевао житом из Македоније, а мануфактуром преко Солуна.¹⁵

Шпекулација намирницама и скупоћа довеле су до тако великог незадовољства радног народа да су власти морале почети да предузимају мере за поправку стања.

Због заоштравања класних односа изазваног скупоћом, нови срески начелник сазвао је јуна 1919. године „угледне“ мештане да се посаветује са њима. Ови су грађани, међу којима је очевидно било и доста трговаца шпекуланата, дошли до закључка да се ово питање може решити израдом ценовника. То је дописник „Радничких новина“ прокоментарисао изразом: „Колико наивности!“¹⁶

Пошто државна власт није предузела ништа ефикасно да спречи шпекулацију, ова се је не само размахала већ и претворила у прави криминал.

И локални представници грађанских партија учествовали су у пљачки радног народа. Тако, нпр., „Председници општина у срезу јабланичком, округа врањског Паја Љубеновић из Коларна (sic!) и Митар Бранковић из Гајтана вршили су ординарну пљачку и трговину са поклонима у одећи и намирницама намењеним народу тога среза који је тешко пострадао, оставши без игде ичега у познатом устанку 1917. Намирнице, маст, брашно, одећу и обућу деле између себе — кметови и њихови лични пријатељи, имућни људи и окупациони пљачкаши. Тако је председник Љубеновић заменио пшенично брашно, заменио га са јечменим, које даје народу, а пшенично продаје по скупе паре“.¹⁷

¹³ Како је у Лесковцу, „Радничке новине“ 28, 10. II 1919. Посебно важни артикли дати су курзивом.

Све то треба упоредити са надницама датим у поглављу о радничком докрету 1919—1920.

¹⁴ О скупоћи у Лесковцу, „Радничке новине“ 31, 14. II 1919.

¹⁵ Лесковачка чаршија, „Радничке новине“ 144, 19. VI 1919.

¹⁶ Лесковачка чаршија, „Радничке новине“ 144, 19. VI 1919.

Зеленаши и зеленашки јатаци у општинској управи у Црној Трави, који су у својству Месног одбора за помоћ невољним у рату ову примили од разних мисија, избацили су паролу да је „брашно укварено“ и „све остало побућало“, и све то „прошверцовали за Бугарску, где су за добре паре продате“.¹⁸

Лесковачке газде користиле су тешку послератну ситуацију за своје даље богаћење. Тако, нпр., Влада Илић, актер чувене опанчарске афере, који је за време првог светског рата лиферовао српској војсци опанке од хартије,¹⁹ подигао је са војног стоваришта у Велесу 22.000 кг вуне, коју су бугарске власти реквирирале од становништва и коме она није била плаћена, а коју је наша војска прогласила за ратни плен. (Мада је ова вуна продана на лицитацији по 4,20 дин. за килограм, она није била уступљена најбољем понуђачу, већ је касније, кад јој је цена достигла 8 динара, уступљена Влади Илићу по 4,10 дин.) „Радничке новине“ закључују опис овог случаја узвицом: „Благо теби, земљо у којој привилегисани хајдуци стално пљачкају народ!“²⁰

Да је број незапослених радника у Лесковцу још увек био веома велики у јесен 1919, видимо по томе што је Берза рада доделила Лесковцу више помоћи но и једном другом граду у унутрашњости Србије.

Од укушне суме помоћи тада су добили:

Београд	24.306 дин.	тј. 46,0%
Лесковац	6.667 „	„ 12,6%
Н и ш	6.000 „	„ 11,4%
Параћин	5.380 „	„ 10,2%
Ужице	3.000 „	„ 5,7%
Шабач	2.500 „	„ 4,7%
Ваљево	1.500 „	„ 2,8%
Чачак	1.480 „	„ 2,8%
Пирот	1.000 „	„ 1,9%
Прокупље	1.000 „	„ 1,9%
Укупно:	52.833 дин.	тј. 100% ²¹

Наведену помоћ добило је у Лесковцу у новембру 1919. године 441 незапослено лице.

То су били радници необновљених фабрика.²²

Скupoћу је погоршавала и инфлација, тј. обезвређивање новца због повећања његове количине у оптицају.

¹⁷ Кметовски лопови, „Радничке новине“ 196, 20. VIII 1919.

¹⁸ Из Црне Траве, „Радничке новине“ 245, 17. X 1919.

¹⁹ С. Димитријевић, О национализму лесковачке бужоазиие, 22—25; „Радничке новине“ 218, 14. IX 1919.

²⁰ Привилегисана хајдуција, „Радничке новине“ 242, 14. X 1919.

²¹ Архив града Београда, Фонд Радничке коморе, 164. — М. Миленковић, Синдикални покрет у Србији, 23.

²² Архив града Београда, Фонд Берзе рада, 64. — М. Миленковић, Синдикални покрет у Србији, 25.

Само у периоду од јуна 1919. до јануара 1920. вредност динара опала је на половину.²³

То је изазвало даљи вртоглави раст цена, све веће покушње свега што се куповало.

У тим изузетно тешким временима, кад је опстанак радног народа био угрожен незапосленošћу, скупоћом и инфлацијом, ни државна власт ни буржоазија нису предузимале мере да се ово стање што пре поправи.

Уместо да се заложу за обнову и развитак индустријске производње, државна власт је, нпр., одобрила извоз непрерађене кудеље за Бугарску, мада је само у Лесковцу и околини било око 4.000 варошких и сеоских радника који су се бавили њеном прерадом и који су због ове дозволе извоза остајали без посла.²⁴

Стање се није битно поправило ни 1920. године. У мају те године „Радничке новине“ су објавиле допис из Лесковца у коме се каже: „Недостатак пољопривредног инвентара, оскудица радне и сточне снаге“, „привреда и индустрија савршено замрле“, „Немоћ владајуће класе да васпостави продукцију, то су узроци на којима се зацарила одвратна шпекулација“.²⁵

Да би прикрили прави разлог што је новац све више губио од своје вредности — тј. новчане шпекулације трговаца, „Лесковачки гласник“, тај орган лесковачких богаташа, пребацио је сву кривицу за то на селачке и ситне трговце (које он назива „извесни конзервативни трговци“), који „не пуштају у саобраћај свој новац, већ га чувају по касама, сандуцима и ћошковима, у већини случајева звечеће сребро закопавају“.

Тврдећи да се „број селачка који су материјално добро стајали“ „после ратова“ „повећао, јер су пољопривредни производи и стока продавани по много скупљим ценама“, он се околио на те селачке, који своју уштећевину крију и не пуштају у саобраћај. У том свом жару да кривице својих послодаваца пребаци на туђа леђа, „Лесковачки гласник“ иде тако далеко да тврди да су главни корисници новца из зајмова који се улажу у саобраћај не сами предузимачи и лиферанти, који закључују крупне послове и остварују при томе масне зараде, већ да ће „већа сума од истог доћи у руке селачка јер ће он лиферовати шипере [sic!], вршити насипање друмова и све друге радове око обнављања и побољшања саобраћаја“.²⁶

Какав цинизам. Главни добитници чак и у лиферацијама су сиромашни селаци који раде на друмовима вукући шљунак и производећи железничке прагове, а не они који их унајмљују за ову врсту радова и који продају њихове услуге и рад држави зарађујући на тим испорукама.

²³ У то време курс енглеске фунте порастао је са 51,40 на 101,13 дин. — С. Димитријевић, *Привредни развитак Југославије 1918—1941*, Београд, 1962, 77.

²⁴ Ова дозвола за извоз кудеље била је дата Јовану Стојановићу, извознику из Врања, бившем народном посланику. — *Извоз кудеље*, „Радничке новине“, 3. X 1919.

²⁵ „Радничке новине“ 115, 12. V 1920.

²⁶ *Мобилизимо се*, „Лесковачки гласник“ 2, 5. XI 1921.

Упркос великој скупоћи и шпекулацији животним намирницама, проблем незапослености је и даље био главно питање радничке класе, пошто је једино посао могао да јој пружи могућност за остварење редовних прихода и опстанак.

Посебан проблем били су ратна сирочад, инвалиди и незбринута лица, којих је било много.

Окружни дом ратне сирочади у Лесковцу отпочео је да ради тек 15. јула 1920. године.

Он је био „смештен на лепом и пространом имању окружне пољопривредне станице у Лесковцу“. У почетку је прихватио 114 деце.²⁷

До краја године број прихваћене деце попео се на 150.²⁸

Приликом одлучивања окружне скупштине о уступању окружне пољопривредне станице у Лесковцу држави, овај је предлог био прихваћен с тим што је држава била дужна да прими из Врањског округа у овај дом, где је тада било 150 сирочића, „још 350 сирочади мушкараца од 8—15 г. старости. Сва ова деца имају проћи кроз пољопривредну практичну школу, а потом да се упућују својим домовима на самостални рад“.²⁹

У каквим је новчаним приликама био Дом ратне сирочади у Лесковцу, најбоље се види из следећег чланка:

„Лесковачки први дом ратне сирочади цвили већ две године тражећи помоћ, јер не може више да просјачи од грабана за издржавање деце. Министарство ћути! Друштво за заштиту југословенске деце отказује да му да помоћ! Најзад одлази члан управе дома лично Министарству за социјалну политику и пита зашто се Министарство не одазива на толике молбе тога дома. Министарство и не зна да постоји тај дом! И вели, то је приватни дом.“³⁰

Шта је касније било са Домом ратне сирочади у Лесковцу видимо у поглављима о Друштвеним приликама — Лесковачке газде, и Школама — Пољопривредна школа.

Подацима о судбини девојчица — ратних сирочића, инвалида и осталих незбринутих лица у периоду обнове, за сада не располажемо.

Приличан проблем првог послератног периода био је јако смањен број одраслих мушкараца на селу, посебно у неким општинама јабланичког среза које су биле изложене истребљењу мушких глава од стране окупатора у време устанка 1917, што је мењало и укупни однос мушког и женског становништва.

Да бисмо сагледали овај проблем, упоредили смо број жена и мушкараца у срезovima на основу пописа од 31. јануара 1921. године.³¹

²⁷ „Врањски гласник“ 1—2, 1. VIII 1920. — Почетком школске године, у септембру, добио је и учитељицу. Тада је у њему било 140 деце („Врањски гласник“ 5, 5. IX 1920).

²⁸ „Врањски гласник“ 12, 5. XII 1920.

²⁹ „Врањски гласник“ 12, 5. XII 1920.

³⁰ „Епоха“, 9. VI 1921; „Учитељска искра“ 2, новембар 1921.

³¹ Дефинитивни попис становништва од 31. I 1921.

Срезови	Укупно становништва	Од тога		Вишак жена	На 100 муш караца долази жена
		мушких	женских		
Власотиначки	41.319	19.803	21.516	1.713	108,7
Јабланички	47.529	22.531	24.998	2.467	110,9
Лесковачки	61.322	29.918	31.404	1.486	105
Лесковачки крај	150.170	72.252	77.918	5.666	107,8

На основу привремених резултата пописа становништва од 31. марта 1921. нађено је следеће стање.³²

Срезови	Укупно становника	Мушких глава	На 1 мушку главу долази становника
Власотиначки	41.199	8.715	4,73
Јабланички	48.129	8.676	5,55
Лесковачки	60.904	12.163	5,01
Лесковачки крај	150.825	29.554	5,10

У периоду 1921—1922. дошло је у целој земљи до интензивне обнове индустрије и домаћинства и до изградње нових административних центара, посебно Београда.

То је био период великих улагања капитала створених шпекулацијом животним намирницама и другом робом широке потрошње. У времену кад је вредност новца још увек била нестабилна, капитал стечени шпекулацијом улагани су у некретнине и производњу.

У то доба нагло је порасла запосленост у грађевинарству, повећала се потрошња индустријских и занатских производа и порастао је извоз.

Све је то условило привремени пораст индустријске и занатске производње и трговине, и релативно високу запосленост.

Из једног дописа видимо да су 1921. године у Лесковцу обновила производњу предузећа која до тада нису радила због оштећења. Дописник констатује: „већ су прорадиле фабрика штофа, фабрика гајтана, фабрика металска са ливницом, два млина; два рингофа, три мале фабрике чешљева, фабрика сапуна и на путу је отварање нових фабрика. Фабрика штофа у Грделици ради пуном паром.

Тако је у изгледу да ће, са развитком индустријских предузећа, бити упуслен велики број радника и радница“.³³

³² Из канцеларије Окружног одбора Округа врањског, „Врањски гласник“ 18, 1. IX 1921.

³³ Из нашег Манчестра, „Социјалистичке радничке новине“ 219, 12. X 1921.

У извештају Инспекције рада за 1921. годину видимо да су у другој половини 1921. године радиле (биле подигнуте — обновљене) у Лесковцу: „Једна фабрика вунених штофова која је за сада запослила око 100 радника (ово је предузеће било пре рата највеће ове врсте у нашој земљи); једна текстилна фабрика са 80 радника; једна фабрика памучних прерађевина са 30 радника; једна фабрика марсељског црепа са 43 радника и једна фабрика вунице и гајтана са 40 радника, која се налази у селу Козаре“; да је тада била проширена „једна фабрика сапуна и један електрични млин у Лесковцу“, а затворена „једна металска фабрика у Лесковцу услед неиздржљиве конкуренције страних продуката ове врсте, које је фабрика израђивала“.

Уз то, стање свих фабрика није било задовољавајуће.

Док је нова фабрика штофа у Лесковцу одговарала „условима добрих радионица“, у једној другој лесковачкој фабрици „није било довољно простора за број разбоја постављених у њој“. У текстилним фабрикама „опасни делови разбоја нису били ограђени“, те су се дешавали несрећни случајеви. Тако, нпр., у фабрици штофова у Грделици су „често излетали чункови из брдила и снове“, те су се десила „два тежа несретна случаја“. У текстилним фабрикама „врло често главни трансмисиони кајиши нису били ограђени и није постојао довољни број излаза у случају пожара“. Код млинова у Лесковцу „обично главни трансмисиони кајиш није био ограђен, а тако исто и осовине преко којих или испод којих се пролази“. Обавезно осигурање за случај болести и несрећног случаја било је обавезно само у фабрици штофова у Грделици.

Приликом првих инспекција извршених 1920. године ни у једној радионици није постојала „потребна спрема за прву помоћ“. Године 1921. сва лесковачка предузећа нису имала амбуланту, „па ни она која су удаљена од вароши 10—15 км, као што је случај са фабриком штофова у Грделици... и фабриком вунице и гајтана у Козарима“.

Већ у другој половини 1921. године, „у Лесковцу нема више ни једног незапосленог фабричког радника од пре рата, већ је чак шта више потребно само тамошњој фабрици штофа још 150—200 радника“.

Мада је незапосленост нестајала, тежак положај радничке класе није се много изменио. Повећање експлоатације радника у периоду интензивних прогона после Обзнане било је тако велико да је државна власт била принуђена да донесе Закон о инспекцији рада (објављен 21. маја 1921) и Закон о заштити радника (објављен 14. јуна 1922).

*¹ Годишњак о раду Министарства социјалне политике у год. 1918—1921, III део, Извештај Инспекције рада за год. 1921, Београд, 1922, 165, 170, 173, 174, 179, 180 и 186.

Напомињемо да се у овом извештају не помиње никакав штрајк у козарачкој фабрици.

Из једног огласа видимо да је у то време фабрика памучних тканина и вуненог и свиленог гајтана Лазара Дунђеровића и комп. у Лесковцу отпочела са радом, — „Трговински гласник“ 189, 20. VIII 1921.

Па ипак, до њихове примене у пракси у Лесковцу није дошло, како због великог закашњења у изради Законом предвиђених правилника, који су имали да се објаве до 14. децембра 1922, и слабости контролних органа, тако и због непримењивања одредаба Закона о радњама и Закона о заштити радника од стране послодаваца у периоду када радничка класа није била у стању да се избори за примену ових закона. (О томе има доста података у поглављу о синдикалном покрету.)

После релативне стабилизације вредности новца (први напори у том смислу датирају од почетка 1923. године), подмирења основних потреба индустрије и домаћинства у току обнове, наглог пада извоза пољопривредних производа, смањења куповне моћи становништва због високих цена индустријских и занатских производа, појачане експлоатације радника и новчане исцрпености, опала је тражња на тржишту и смањила се грађевинска делатност. То је изазвало пораст незапослености у индустрији и занатству (посебно код столарских радника) у току 1923. године.

Уз то је шпекулација и даље постојала. Тако, нпр., почетком 1924. године за врло кратко време у Лесковцу је цена меса порасла од 12 на 20 динара за један килограм.

У Лесковцу је тада постојао *Одбор за скупоћу*, али он није ништа допринео побољшању прилика.³⁵

Обнова саобраћаја, индустрије, стамбених зграда и пољопривредног инвентара трајала је врло дуго.

Тек 3. новембра 1922. године „извршиће се замена провизорног дрвеног железничког моста на Морави између Грделице и Предејана, са сталним гвозденим мостом који је већ монтиран и има се само навући на место другог, који ће се уклонити“.³⁶

У то време Ст. Станимировић из Гајтана пише: „И шеста зима доћи ће а домови наши још су згаришта и паљевине. Многа пуста поља неорана, разграђене струге и торови, а бедни живаљ храни се копривом и пољским биљем.“³⁷

Тешкоће у саобраћају одражавале су се и на лесковачку индустрију.

Крајем 1921. године, због неуредног и слабог саобраћаја, који је био разлог недостатку сировина и угља, отпуштено је из свих лесковачких индустријских предузећа око 400 радника.

Тада је „Лесковачки гласник“ констатовао да ће, ако саобраћај остане овакав, предузећа бити приморана да у потпуности обуставе рад. Тада ће око 4.000 радника и чланова њихових породица остати без средстава за живот.³⁸

Уз то је обнова индустрије и даље заостајала.

Године 1922. званични представник лесковачких индустријалаца (делегат Индустријског удружења за Округ врањски) инж. Влад. Поповић изјавио је да је до рата „Лесковац био у Краљевини Ср-

³⁵ „Лесковачки гласник“ 8, 23. II 1924.

³⁶ „Време“ 313, 2. XI 1922.

³⁷ „Врањски гласник“ 21, 1. XI 1922.

³⁸ „Лесковачки гласник“ 9, 24. XII 1921.

бији највеће и најважније индустријско место“, али да он то „сада више није; он сада представља највеће индустријско гробље“. „Лесковац је као индустријски центар толико и тако систематски порушен да се још за дуги низ година не може опоравити и достићи предратно стање“. „Германо-Бугари... су већину фабрика демонтирали, машине однели у Бугарску и Немачку, а оно што нису могли однети, варварски су порушили.“ „У Лесковцу... има и таквих фабрика, где још само њихови темељи постоје и ако се на тим местима није водила никаква борба.“

„Од 26 предузећа, колико их је било пре светског рата, сада постоје само 14. Сва остала су или сасвим уништена, или су толико оштећена, да се ни сада после 4 године не могу опоравити и пуштити у рад.“³⁹

Уз то је лесковачку индустрију погодило и поскупљење сировина, што се одразило на обим индустријске производње.

Познати лесковачки привредник Д. Тодоровић указао је 1922. године да су сировине које се прерађују у лесковачким фабрикама поскупеле за 70%, „услед чега је индустрија у Лесковцу скоро укочена“.

Пошто ово поскупљење није пратило повећање капитала, а кредити Народне банке индустрији имали су ограничени обим (пошто су углавном давани трговцима извозницима), лесковачка индустрија смањила је производњу. Тако, нпр., средином 1923, од четири највеће фабрике, једна је запошљавала 15% својих машина, друга 5%, трећа, која је највећим делом радила за извоз, 60%, „а четврта је пре неки дан обуставила рад“.⁴⁰

Тек 1923. године стигли су из Немачке на рачун репарација гвоздени мостови који су имали да се инсталирају код Косанчића, Шарлинца, Бојника, Медвеће, Сијаринске Бање и Љуберажде (веза са залећем).

Ускоро ће стићи и гвоздени мостови који су имали да се инсталирају код Прекодолца и Јелашнице (веза са залећем).⁴¹

Врањски округ добио је крајем 1926. на име репарација: 8 гвоздених мостова, 2 ваљка, 2 прибора за сондажу, инжењерски материјал, 600 разних плугова, 2.200 круњача, 2.200 запрашивача, 500 сечки, 22 влачаре, 1 артески бунар и 36.000 кг асфалта.⁴²

Године 1923. објављен је следећи оглас: „23. XI 1923. Окружни одбор продаваће у Лесковцу путем јавне лицитације три млина добивених из Немачке на рачун ратне оштете.“

Пошто је лицитација почињала са 4.500 динара, па навише,⁴³ јасно је да су на њој могли да учествују само бивши власници млинова (у обвезницама ратне штете), као и ратни и поратни богаташи.

³⁹ „Лесковачки гласник“ 32, 13. VIII 1922.

⁴⁰ Д. Т., Индустријски кредити код Народне банке, „Лесковачки гласник“ 24, 9. VI 1923.

⁴¹ „Врањски гласник“ 13, 1. VII 1923.

⁴² „Врањски гласник“ 50, 26. XII 1926.

⁴³ „Врањски гласник“ 22, 15. XI 1922.

2. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ 1918—1920.

По завршетку првог светског рата, у новоствореној заједничкој држави на власт су поново дошли представници буржоазије, међу којима и ратни богаташи и шпекуланти. Радни народ остао је обесправљен и економски и политички.

Положај радничке класе био је изузетно тежак. Индустрија је била опустошена, а паралисани саобраћај онемогућавао је довоз сировина, па многа предузећа нису радила. Незапосленост је била највећи проблем пролетаријата; он није располагао храном сопствене производње, а услед немогућности запослења и зараде није имао средстава да је набави.

Радници који су пре рата били запослени у државним установама „реквирирани“ су за државне послове и радили су без икакве плате и наднице, једино за награду од пола хлеба. Такав је био случај са монополским радницима из околине Лесковца.¹

Користећи се тиме што је мобилно стање још било на снази, власници фабрике кудеље, која је једина радила, запошљавали су раднике са малим надницама, „под изговором да ће их ослободити војне обавезе“.

Велика незапосленост и уцењивање од стране капиталиста приморали су раднике да прихватају рад „под врло рђавим условима“.²

У тим врло тешким условима дошло је до обнове класне радничке партије.

Мада су лесковачки социјалисти били десетковани у току рата,³ преживели чланови Српске социјалдемократске партије (ССДП)

¹ Положај железничарских радника, „Радничке новине“ 8, 9. XII 1918.

² Привредно мртвило, „Радничке новине“ 29, 12. II 1919.

³ У току рата изгинули су, стрељани од Бугара или умрли следећи истакнути руководиоци социјалистичког покрета Лесковца и околине: Борбе Јовић, обућарски радник, оснивач и председник партијске организације у Власотинцу; Милан Марић, терзијски радник из Лесковца; Вукашин Илић Вучко, столарски радник, Тодор Чакширановић, терзијски радник; Влајко Пекић Прни, електричарски радник и др. (С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1914*, 189—192).

Године 1919. објављена је у „Радничким новинама“ белешка којом се траже информације о Вукашину Илићу, столарском раднику, благајнику подбора дрводељских радника у Лесковцу, који је последњи пут виђен болестан у Драчу („Радничке новине“ 76, 31. III 1919).

приступили су одмах по ослобођењу обнови своје партијске организације.⁴

На ванредној скупштини Месне организације Српске социјал-демократске партије одржаној 4 (17) децембра 1918. обновљена је организација и допуњена стара управа. На челу нове управе били су Таса Миљковић као председник и Борбе Картаревећ као секретар-благајник.⁵

Обнова лесковачке организације Српске социјалдемократске партије извршена је врло рано. Партијска организација у Лесковцу обновљена је одмах после београдске,⁶ много раније неголи друге организације ССДП у унутрашњости Србије.⁷ Обновљена је у време када је класни раднички покрет у нашој земљи почео под утицајем велике октобарске револуције у Русији да прима извесна револуционарна обележја.

⁴ У новембру 1918. вратио се кући из заробљеништва у Бугарској Таса Миљковић (*У слободу или одмах претрес*, „Радничке новине“ 72, 27. III 1919).

Са њим су се вратили и лесковачки социјалисти који су са њим били у заробљеничком логору у Сливену: Андра Јовић, столарски радник, Јова Живковић Зајац, кројачки радник, Тодор Коцић Мурат, кројачки радник (Заједничко казивање преживелих учесника лесковачког социјалистичког покрета, 1954).

⁵ Чланови управе били су Душан Митић, Јован Петровић и Коста Станојевић, а чланови финансијске контроле: Василије Марјановић, Димитрије Коцић и Таса Недељковић (*Парт. организација у Лесковцу*, „Радничке новине“ 14, 14—17. I 1919).

⁶ О обнови партијског живота у Београду говори „Радничке новине“ 1, 2 (15) XII 1918.

⁷ На основу података објављених у „Радничким новинама“ видимо да је у то време обновила рад, поред београдске, још само месна организација ССДП у Параћину — 12 (25) XI 1918 (РН 7, 8. XII 1918).

У току децембра 1918. обновљене су следеће месне организације ССДП: *Валево* (РН 10, 11. XII 1918); *Шабац* — 9. XII 1918 (РН 8, и 26, 9. и 30. XII 1918); *Крушевац* (РН 10, 11. XII 1918); *Пожаревац* (РН 18, 19. XII 1918); *Ниш* — 17. XII 1918 (РН 3, 3. I 1919); *Буприја*, извршена организација 25. XII 1918 (РН 3, 3. I 1919); *Пећ*, основана 26. XII 1918 (РН 13, 13. I 1919); *Јагодина* (РН 27, 31. XII 1918); *Смедеревска Паланка*, партијско повереништво (РН 27, 31. XII 1918); *Крагујевац* (РН 1, 1. I 1919) и *Чачак* (РН 15, 28. I 1919).

У току јануара 1919. обновљене су следеће месне организације ССДП: *Чукарица* (РН 3, 3. I 1919); *Младеновац* — 6. I 1919 (РН 11, 11. I 1919) и *Пирот* (РН 14, 14. I 1919).

Касније су обновљене: *Лозница* (која се помиње у РН 25, 7. II 1919); *Уб*, одржала скупштину 9. II 1919 (РН 34, 17. II 1919); *Скопље* — 9. II 1919 (РН 51, 6. III 1919); *Пожега*, одржана конференција и изабрана привремена партијска управа 13. II 1919 (РН 51, 6. III 1919); *Смедерево*, изабрана привремена партијска управа 14. II 1919 (РН 20, 2. II 1919); *Неготин* (РН 38, 21. II 1919); *Свилајнац*, одржан збор 23. II 1919 (РН 60, 15. III 1919); *Књажевац* (РН 83, 7. IV 1919); *Врање* (РН 55, 10. III 1919); *Зајечар*, одржана скупштина и изабрана управа (РН 58, 13. III 1919); *Алексинац*, месна партијска организација сазвала збор за 16. III 1919 (РН 71, 26. III 1919); *Ужиче*, изабрана управа (РН 72, 27. III 1919); *Мионица*, одржана скупштина 31. III 1919 (РН 83, 7. IV 1919); *Краљево*, одржана скупштина у марту (РН 83, 7. IV 1919); и *Злот*, први помен месне партијске организације (РН 77, 1. IV 1919).

Међу местима која су изабрала делегате за партијски Конгрес уједињења сусрећемо *Сопот*, *Велес*, *Ивањицу* и *Јовановац* (РН 87, 11. IV 1919).

Да би се помогло сиротињи која је гладовала, упутиле су неке грађанске организације пред Божић 1918. „апел на племените чаршилије“. Одговор лесковачких газда био је тако великодушан „да је сиротиња добила по 6 круна за свако нејако чедо, да се одене и да у свечаном руху дочека светле празнике“. Дакле, свако дете сиромашних породица добило је толико новца да су родитељи могли да му купе 1,5 кг црног брашна.

У одговор на ову хуманитарну акцију лесковачке буржоазије, лесковачки социјалисти сазвали су „збор гладних“, на коме су жигосали и осудили „све оне који су ово тешко стање створили“. Одмах после овог масовног збора, шеф месне полиције забранио је држање политичких збора.⁸

Осим овог великог збора, лесковачка партијска организација одржала је и неколико својих конференција и приступила обнављању синдикалних организација.⁹

Једна од првих синдикалних организација која је била обновљена био је пододбор Савеза фабричких радника, који је развио своју делатност у фабрици кудеље, јединој лесковачкој фабрици која је радила, у којој су услови рада били тешки а наднице врло ниске. Пододбор је већ до средине фебруара 1919. одржао неколико радничких конференција.¹⁰

Ускоро је обновљено и Месно синдикално веће.

Управа Месног синдикалног већа сазвала је за 4. март 1919. збор свих организованих радника и радница, „као и оних који раније нису припадали својим организацијама“. Срески начелник, који је толеришао збор лесковачких трговаца за обнављање Трговачког удружења, сматрао је да се збор ове радничке организације, иако је и она исто тако имала за циљ заштиту економских интереса једног друштвеног слоја, не сме одржати, поричући тиме радницима право на удруживање и на борбу за своје интересе. Пошто је запретио кафацији у чијој је кафани збор требало да се одржи и препоручио радницима да такав збор не држе, срески начелник послао је свог комесара на збор и жандармима опколио локал где је збор одржан.¹¹

Неколико дана касније, Лесковачко партијско синдикално веће сазвало је 9. марта 1919, у сали хотела „Круна“, велики збор коме је присуствовало око 1.000 учесника, од којих 200 жена. На њему је расправљано о раду Одбора за набавку животних намирница, о томе како помоћи деци ратника, као и о питању да ли се помаже сиротиња и како. Референти су били Коста Стевановић и Милан Станојевић. Они су указали „да су радничка класа и сиротиња масе највише погођене ратом“, „да је буржоазија неспособна извући народ из беде у коју га је гурнула и да се покушава мрви-

⁸ Како је у Лесковцу, „Радничке новине“ 28, 10. II 1919.

⁹ Организација у Лесковцу, „Радничке новине“ 28, 10. II 1919.

¹⁰ Привредно мртвило, „Радничке новине“ 29, 12. II 1919.

¹¹ Из Лесковца, „Радничке новине“ 62, 17. III 1919.

цама са богаташких трпеза утолити глад и бол пропалих маса“. На збору је прихваћена резолуција у којој се тражи да се пролетаријату обезбеде повољнији услови живота.¹²

Чим су социјалисти развили своју антикапиталистичку акцију, отпочеле су репресалије. Тада је био хапшен председник месне организације ССДП Таса Миљковић.¹³

У фази припрема за Конгрес партијског и синдикалног уједињења, лесковачка организација ССДП изабрала је за свог делегата Косту Стевановића Ерсеновског, столарског радника из Лесковца.¹⁴

Обнова синдикалних организација настављена је и у периоду пре Конгреса партијског и синдикалног уједињења. Тада је обновљен пододбор Савеза дрводељских радника у Лесковцу.¹⁵

Тринаестог априла 1919. одржана је у Лесковцу конференција железничара и изабрана нова управа пододбора Савеза железничара, са Наћом Миленковићем као потпредседником.¹⁶

Ускоро затим обновљен је и пододбор Савеза шивачких радника.¹⁷

Обнова синдикалних пододбора извршена је уз активну помоћ и залагање партијских и синдикалних функционера свих струка.¹⁸

Зато је, нпр., већ на састанку на коме је пододбор железничара био обновљен, 13. IV 1919, „одмах... уписано 80 чланова“.¹⁹

Конгрес на коме су се све класно борбене радничке партије и организације ујединиле у јединствену радничку партију револуционарне оријентације одржан је у Београду 20—23. априла 1919.

¹² Збор у Лесковцу, „Радничке новине“ 72, 27. III 1919.

На том збору говорио је и Павле Стојковић, један од руководилаца великог штрајка лесковачких текстилних радника из 1914. (П. С., Писмо са пута“, „Радничке новине“ 130, 1. јун 1919; С. Димитријевић, Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1914, 167).

¹³ Он је ухапшен зато „што је приликом повлачења кроз Албанију пао у руке непријатеља“ и био заробљен од Бугара, и то на основу поступка покренутог у Солуну за време рата (У слободу или одмах претрес, „Радничке новине“ 72, 27. III 1919).

¹⁴ Делегати за конгрес, „Радничке новине“ 87, 11. IV 1919.

¹⁵ Он се помиње почетком априла 1919. у саопштењу централе овог Савеза међу пододборима који „су до данас обновљени и централи пријављени“ („Радничке новине“ 80, 4. IV 1919).

¹⁶ Секретар Димитрије Борђевић; благајник Борђе Николић; чланови управе: Велимир Николић и Коста Младеновић; а чланови контроле: Прокоп Борђевић, Никола М. Станојевић и Борђе Рањеловић (Пододбор железничара у Лесковцу, „Радничке новине“ 107, 7. V 1919).

¹⁷ У чланку о раду Савеза шивачких радника у Србији нашли смо податак да се међу 13 месних група овога савеза које су обновиле свој рад налази и лесковачка. „Али услед саобраћајних тешкоћа савез још није добио податке о стању група...“ за неколико места јужно од Сталаћа (Рад Савеза шивачких радника, „Радничке новине“ 126, 28. V 1919).

По подацима Д. Непшића, који је ступио у синдикат кројачких радника 1919, када је секретар подружнице био Влада Тошић Пужовка.

¹⁸ Тако, нпр. приликом обнове пододбора железничара изричито је речено да су „агитацију и оснивање Пододбора извршили... наши вредни другови — функционери там. месне организације: Б. Каргаревић, Дискић, Милутиновић, Станојевић, Претковић и други“.

¹⁹ Пододбор железничара у Лесковцу, „Радничке новине“ 107, 7. V 1919.

На Конгресу уједињења створена је јединствена Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) — СРПЈ(к), у чијем су руководству револуционарно настројени елементи добили превагу. Из ње је настала Комунистичка партија Југославије.

На овом конгресу учествовао је и делегат месне организације Српске социјалдемократске партије из Лесковца (Коста Стевановић Ерсеновски). Од тренутка стварања ове класне радничке револуционарне партије, месна организација Српске социјалдемократске партије у Лесковцу постала је њен саставни део, месна организација СРПЈ(к).

У исто време кад и Конгрес уједињења одржан је и синдикални конгрес уједињења. И на овом конгресу је као представник лесковачких радника учествовао Коста Стевановић Ерсеновски, пошто су делегати месних организација (партијских и синдикалних) били бирани за оба конгреса.

На Синдикалном конгресу уједињења изабрано је опште заједничко руководство свих синдикалних савеза и организација које су пришле уједињеном револуционарном радничком покрету, Централном радничком синдикалном већу Југославије — ЦРСВЈ.

Партијски и синдикални конгрес уједињења нису само успоставили тесне везе између класне радничке партије и синдиката у централним руководством, већ су предвидели и стварање месних већа која ће обухватати месне партијске и месне синдикалне организације.

Недељу дана касније, одржана је у Лесковцу прва послератна радничка првомајска прослава, која је имала револуционарну оријентацију.

У њој су учествовали како индустријски радници, који овог пута нису дошли у сукоб са власницима предузећа, пошто ова нису радила, тако и занатски радници „у оноликој мери у колико их је мобилно стање сачувало у Лесковцу“.

Борећи се против радничког покрета, лесковачка буржоазија лансирала је једну провокацију — „сви дућани тога дана биће обијени и опљачкани, газде њихове, међутим, тучене и убијане, па како ће то изазвати интервенцију државе, то јест њене војске и полиције, биће најбоље да се седи код своје куће“. „Такве гласове лесковачки социјалисти су сузбијали на агитационим зборовима за Прославу Првога маја, на синдикалним конференцијама и у приватним разговорима са нашим друговима и грађанима“.²⁰

Упркос поменутој провокацији, на прослави је било „око 1.500 учесника“, који су у два сата по подне кренули кроз варош окићени црвеним цветовима и знацима, на челу са члановима партије. Том приликом су одржана и два јавна збора. У прослави је учествовао велики број жена и деце.

²⁰ Напомињемо да се лесковачка буржоазија користила провокацијама и у другим приликама. Тако, нпр., индустријалац Петар Влајчић, у писменој денунцијацији полицији свог суседа М. Димитријевића, зубара, која је нађена после рата у дворашту Среског начелства, навео је да М. Димитријевић држи у свом подруму 77 секира намењених покољу лесковачких газди.

У приказу ове прославе поименице су побројани синдикални пододбори који су узели учешћа у њој. На тај начин сазнали смо које су синдикалне организације биле обновљене пре 1. маја 1919. У питању је шест пододбора: текстилних, шивачких, кожарско-прерађивачких, дрводељских, железничарских и млинарско-пекарских радника.²¹

Нешто касније обновљен је и седми пододбор, пододбор Савеза берберских радника.

Стање синдикално организованих радника у Лесковцу средином 1919. изгледало је овако:²²

Пододбори или секције	Број радника чланова
Пододбор Савеза фабричких радника	180
Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника	60
Секција железничарска	120
Пододбор Савеза шивачких радника	40
Пододбор Савеза берберских радника	21
Пододбор Савеза млинарско-пекарских радника	34
Пододбор Савеза дрводељских радника	18

Тада је било укупно 474 [sic! — збир је 473] синдикално организована радника.

Први послератни штрајк у коме су учествовали лесковачки радници био је штрајк железничара на прузи Ниш—Скопље, који је завршен 24. маја 1919. споразумом Савеза металских радника и Савеза транспортних и саобраћајних радника са Министарством саобраћаја. „Радници су се вратили на посао под условима под којима су радили пре штрајка“, а министар саобраћаја „је дао своју реч, да ће се осмочасовни радни дан провести и за железничаре на територији Србије и тиме се изједначити са железничарима на територијама осталих покрајина Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца“, као и да ће изићи усусрет и осталим захтевима „уколико то буде могуће“, обећавајући одлуку до краја месеца.²³

²¹ Прослава у Лесковцу, „Радничке новине“ 128, 30. мај 1919. Овај број учесника налазимо и у Извештају о раду у Србији и Македонији од Конгреса уједињења до краја маја 1920, поднетом II Вуковарском конгресу партије (Додатак броју 145 „Радничких новина“, 17. VI 1920).

²² Лесковац, „Радничке новине“ 155, 2. VII 1919.

²³ Штрајк железничара, „Радничке новине“ 129, 31. V 1919.

Из једног другог чланка видимо да су се штрајкачи вратили на посао 26. маја 1919, и то привремено, „док се преговори дефинитивно не сврше“, с тим „да је осмочасовно радно време као максимално признато са плаћањем пуних надница“, а „да се сви радници компактно врате на рад, као и они који су раније, због организације, били отпуштени“, што је збор 1.000 железничарских радника, одржан у Нишу 25. маја 1919, прихватио (Из железничарског штрајка, „Радничке новине“ 136, 8. VI 1919).

лазимо до закључка да су комунистички гласачи у сеоским општинама лесковачког краја били колебљиви и нису представљали сигурне присталице КПЈ. На општинским изборима они су се у многим местима опредељивали према личности месних кандидата, а касније су гласали за грађанске странке. Изгледа да су комунисти имали стабилније позиције углавном у селима где је било много печалбара (Црна Трава, Косанчић) и у онима која су била у близини града (Турековац), где је утицај радничког елемента био најјачи.

Општина	Број комунистичких гласова		Пораст и смањење броја гласова
	22. VIII 1920.	28. XI 1920.	
Шишава	87	22	—65
Црна Трава	15	27	+12
Лебане	31	27	— 4
Бучумет	86	31	—55
Косанчић	31	64	+33
Реткоцер	25	3	—22
Турековац	49[?]	118	+69
Ораовица	72	29	—43
Мирошевце	30	43	+13

На тим изборима *изабран је у врањском округу, између осталих народних посланика, и један комунист, Филип Филиповић, секретар Комунистичке партије Југославије.* Он је добио у три лесковачка среза 3.407 гласова, а у целом врањском округу 4.905 гласова¹¹⁹

Осврнимо се на синдикалне организације које су постојале у Лесковцу до краја 1920. године.

Из изложених материјала видели смо да су у Лесковцу 1919—1920. постојале следеће синдикалне организације: Савез произвођача дувана (обновљен 7. марта 1920); пододбор Савеза фабричких радника (обновљен у фебруару 1919); пододбор Савеза дрводељских радника (пре 4. априла 1919); секција Савеза железничара (управа изабрана 13. априла 1919); пододбор Савеза шивачких радника (пре 28. маја 1919); пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника (пре 1. маја 1919); пододбор Савеза млинарских и пекарских радника (пре 1. маја 1919); пододбор Савеза берберских радника (пре 2. јула

шулић, поткивач; Драгољуб Динкић, опанчар; Гаврило Живковић, месар; Лазар Живковић, опанчар. Гласали смо за комунистичку листу на којој је био Влада Тодоровић, ковач из Власотинца.“ (Писмена изјава Воје Аранђеловића Сергиције од 6. августа 1979. — Збирка С. Димитријевића.)

¹¹⁹ На овим изборима изабран је за комунистичког народног посланика округа скопског и брегалиничког Лесковчанин Душан Цекић, тада трговац из Скопља и члан Централног већа КПЈ. Он је добио 7.820 односно 5.138 гласова (Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине СХС).

1919); повереништво-пододбор Савеза банкарских, трговачких и индустријских чиновника (пре 31. марта 1920); и Месно синдикално веће (обновљено у фебруару 1919).¹²⁰

Поред тога смо на основу извештаја и штампе прокомунитичких Независних синдиката, створених неколико година касније, утврдили да су у периоду до краја 1920 (тј. до Обзнане) у Лесковцу постојали: пододбори Савеза фабричких и неквалификованих радника, са 40 чланова; Савеза грађевинарских радника; Савеза живежарских радника; Савеза дрводељских радника, са 70 чланова, Савеза кожарско-прерађивачких радника, са 50 чланова; Савеза шивачких радника и Савеза саобраћајних и транспортних радника.¹²¹

Кад рекапитулирамо све ове податке, видећемо да је пре краја 1920. године у Лесковцу сигурно постојало 11 синдикалних организација:

1. Фабричких и неквалификованих радника (овај пододбор је средином 1919. имао 180 чланова, па се је распао услед великог прилива чланова — пре 1. октобра 1919. На крају 1920. имао је само 40 чланова);

2. Произвођача дувана (Савез са седиштем у Лесковцу);

3. Железничарских радника (ова је секција била у саставу Савеза саобраћајних и транспортних радника и учествовала је у генералном штрајку железничара априла 1920. Она је 13. априла 1919. уписала 80 чланова);

4. Шивачких радника;

5. Кожарско-прерађивачких радника (овај је пододбор имао средином 1919. године 60 чланова, а крајем 1920 — 50 чланова);

6. Дрводељских радника (овај је пододбор имао средином 1919. године 18 чланова, а крајем 1920 — 70 чланова);¹²²

¹²⁰ Уз то треба напоменути да је на конгресу уједињења живежарских радника, одржаном 21—22. новембра 1920. у Славонском Броду, без Словенаца, Б. Картаревић био изабран за делегата за Други општеземаљски синдикални конгрес ове струке (*Конгрес уједињења живежарских радника*, „Глас слободе“, 27. XI 1920).

Напомињемо да је после извршеног уједињења неколико савеза, међу којима је био и Савез млинарских и пекарских радника, у Лесковцу постојао пододбор Савеза радника-ца животних намирница Југославије. („Организовани радник“ 68, 30. VIII 1923).

¹²¹ *Како се гоне синдикати*, „Организовани радник“ 77, 30. VI 1922; *Раднички синдикати под Законом о заштити државе*, „Организовани радник“ 78, 13. VIII 1922; *Положај радничке класе у Југославији*, 62, 64, 70, 74—76, 101.

¹²² Посебно истичемо да је крајем 1920. пододбор Савеза дрводељских радника у Лесковцу био по броју чланова највећа лесковачка синдикална организација, а трећа по величини у овој струци у ~~ин~~у~~т~~рашњости Србије.

7. Млинарских и пекарских радника (овај се Савез уједилио и постао Савез живежарских радника — Савез радника животних намирница);

8. Берберских радника;

9. Грађевинских радника;

10. Банкарских, трговачких и индустријских чиновника (ово је повереништво — пододбор имало 31. марта 1920. године 14 чланова, а крајем октобра и новембра 1920 — 24 члана);

11. Руководство свих синдикално организованих радника Лесковца — Месно синдикално веће.¹²³

Лесковачки комунисти створили су 1919. и своју задругу — Прву лесковачку потрошачку задругу и преко ње набављали бакалску робу. Из сачуване потрошачке књижице која садржи правила задруге видимо: да су она потписана 28. септембра 1919; — да су оснивачи ове задруге били Б. Каргаревић, Реља Станковић, Чедо Николић, Милан Костић, Сава Бокић, Михаило Митровић, Душан Костић, Димитрије Здравковић, Јован Стаменковић, Вукадин Бокић, Хајим Каријо, Драгомир Здравковић, Михаило Филиповић, Алекса Нешић, Душан Митић, Тодор Мусић, Трајко Цветковић, Тодор Бокић, Михаило Марјановић и Михаило Петровић; — да су правила оверена у суду 1. октобра 1919; — да је правилима предвиђено и отварање филијале у Врању; да је основни задатак ове задруге, по чл. 3, био „да набавља у већој количини апсолутно све животне намирнице и да их уступа на ситно својим задругарима“. Поред тога, било је предвиђено да „прима на чување и под интерес уштеде како својих задругара тако и других улагача“ — што показује да је ова задруга била истовремено и штедионица, која је тим путем себи обезбеђивала обртни капитал (поред удела, уписнине, зајмова и резервног фонда); удео задругара износио је 100 динара, а један задругар је могао да упише највише 10 удела; поред уписнине од

Тада су поједини пододбори имали чланова:

Београд (2 пододбора)	650
Ниш	180
Крагујевац	100
Лесковац	70
Шабач	20
Чачак	20
Пирот	20
Јагодина	20
Крушевац	15
Ваљево	15
Пожаревац	12
Укупно у Србији	1.122

(Положај радничке класе у Југославији, 70).

¹²³ Вероватно је тада постојао и пододбор Савеза металских радника, о коме за сада немамо никаквих података.

5 динара, он је уплаћивао недељно по 1 динар од удела; — да је печат [који је отиснут и на обема сачуваним књижицама] био у облику елипсе, са именом задруге, у чијој средини су биле две руке које представљају братство [две руке које се рукују јављају се на печатима разних синдикалних организација, радничких листова и сл. као један од амблема класног радничког покрета]; — да је ова задруга имала много чланова — породица, пошто је на овој књижици уписан редни број 399; — да је тада, у 1920. години, потпредседник задруге био Јован Стојановић, а благајник Б. Каргаревић.¹²⁴

Радничка потрошачка задруга била је смештена у дућанима Тодора и Мирка Илића Божјаче, преко пута садашње Гаретове палате.¹²⁵

Културни живот радничке класе имао је посебне центре. У периоду до Обзнане у Лесковцу је постојала радничка уметничка група „Луначарски“.¹²⁶

Она је створена још 1919. године.¹²⁷

Један од најзначајнијих учесника ове радничке уметничке групе Љуба Николић-Бенић написао је 1928, осврћући се на консолидовање ове групе: „На дан првог маја 1920. год. . . у Лесковцу је тога дана ударен здрави темељ уметничкој групи, која је дотле постојала али сасвим на слабој основи.

¹²⁴ Чланска књижица Прве лесковачке задруге Драгољуба Коцића, столара (Збирка С. Димитријевића).

Да су преко ове задруге сви лесковачки комунисти набављали бакалску робу (пиринач, сапун, шећер, со, кафу), видимо из сачуване набављачке књижице ове задруге. Тога се сећа и С. Димитријевић, чија је породица била учлањена у њој.

¹²⁵ Изјава Благоја Митића Жишке од 4. јула 1978 (Збирка С. Димитријевића).

Ова је задруга постојала и после Обзнане. Из књижице о намирницама ове задруге видимо да је преко ње добијана иста бакалска роба (као и брашно и вино) 1921. и 1922 (Књижица о намирницама Драгољуба Коцића. — Збирка С. Димитријевића). Преко ње се касније продавало чак и вештачко Ђубриво („Лесковачки гласник“ 7, 16. II 1924), а њен председник М. Станојевић ушао је у окружни одбор Савеза земљорадничких задруга округа врањског („Лесковачки гласник“ 31, 2. VIII 1924).

Даљи помени: „Лесковачки гласник“ 43, 25. VIII 1924.

¹²⁶ С. Димитријевић, *Стари Лесковац као просветни и културни центар*, Лесковац, 1950, 16. Њено постојање оспоравали су појединци сасвим неоправдано, док су други приказивачи културног живота старог Лесковца, њени савременици, надојени грађанско-чаршијским схватањима културе, намерно прећуткивали њену активност.

¹²⁷ Приказујући свој улазак у синдикат и доласке у Раднички дом на углу код хотела „Круна“, Душан Нешић, кројачки радник пише: „У то време, 1919 долазећи на састанке синдиката видео сам да се одржавају пробе радничко-уметничког друштва које се звало *Луначарски* и приступио сам том друштву. У њему су били, колико се сећам, Љуба [Станковић] Славуј, Таса Стојановић — Гаћин, кројачки радник, Коста Стаменковић, салерски радник, Љуба [С. Д.: исправљено — пошто стоји: Никола] Николић-Бенић, кројачки радник и други. После Обзнане забрањен је рад синдикатима и

На иницијативу друга Љубомира Николића-Бенића, дугогодишњег члана Абрашевића у Београду, одржана је тога дана седница, изабрата управа и групи дато име *Луначарски*, име великог руског комесара за просвету Луначарског.

Одмах по оснивању групе приступило се раду, спремна је једна скромна позорница и ускоро затим група даје своју прву забаву са позоришним комадом *Несрећна породица* на којој одмах у почетку постиже сјајне успехе, тако да је група пошла нагло напред...

О свему томе налазимо и потврду у комунистичкој штампи из 1920. На почетку јесени, 26. септембра 1920, одржана је „Партијска забава у Лесковцу“, коју је приредила месна партијска организација уз суделовање своје уметничке групе „Луначарски“. Две тачке привлаче посебну пажњу. Прво „Стражар стари Моша Албахари, продуцира друг К. Стаменковић“ [ужарско-салерски радник (калфа), касније истакнути руководилац радничког покрета и његових културно-уметничких и спортских организација]. Друго, драма у три чина *Сироче или смрт од глади*, коју је „написао Љ. Бенић“, обућарски радник из Лесковца, (познати активиста лесковачког радничког културно-уметничког друштва, које је касније узело своје предратно име „Абрашевић“).

[групи] „Луначарски“ (Писмена изјава Д. Нешића од 24. септембра 1976. Збирка С. Димитријевића).

Један од најстаријих тада живих чланова КПЈ, познати активиста радничке уметничке групе Жика Симоновић, берберски радник, говорећи о 1919, пише:

„Са omasовљењем овог покрета, радило се много и на културно-просветном пољу. Са почетком рада синдиката, основана је уметничка група *Црвена застава*, да би за кратко време променила име у *Радничка уметничка група Луначарски*. Оснивачи су били Јован Живковић — Зајац [С. Д.: исправљено — стоји: Јован Јовановић — Зец], Мика Јовановић — Брада, учитељ, Љуба [Николић] Бенић, Љуба Станковић — Славуј, Таса Стојановић — Гаћа, Коста Стаменковић, Реџеп Меметовић, столар и др. Радиле су секције: хорска и драмска. Хорска није могла да се одржи јер није било стручног руководиоца. Прво је хор спремао Мика Јовановић — Брада, учитељ, уз флауту, па је доцније тај посао преузео Раде зв Глиша, студент. Али хор самостално није могао наступити.

Драмска секција је радила веома добро и дала је неколико јаких, дела, од којих су најјача била: *Први мај у Немачкој*, драма у 3—4 чина; *Руска револуционарка — пролетерка и Рудари*. За комад *Рудари* хор је спремио погребну песму — први пут у Лесковцу — *Мирно спавај*, чије је извођење изазвало жепај половине публике“ (Писмена изјава Ж. Симоновића од 27. децембра 1950. Збирка С. Димитријевића).

¹²⁸ Љ. Н. [Николић-Бенић], *Годишња скупштина Абрашевића у Лесковцу*, „Организовани радник“ 29, 8. IV 1928.

¹²⁹ На тој забави наступио је и Ж. Симоновић, берберски радник, који је рецитовао „Поздрав од Драг. Цветковића“ (вероватно продавац новина Драги Социјал).

Вест о овој партијској забави, потписана са „Комунист“, завршава се следећим закључком:

„Циљ коме је приход са ове забаве намењен налаже свакоме члану Комунистичке партије да на ову забаву не само дође, већ да изврши пуну агитацију да ова забава буде посећена од оних који у комунизму гле

Крајем 1920. године буржоазија је прешла у општи и брутални напад на целокупни револуционарни покрет доневши Обзнану.

Обзнана, овај контрареволуционарни проглас краљевске владе, датиран 29. децембра 1920, а излепљен у ноћи између 29. и 30. децембра 1920, донет је под измишљеним изговором да је КПЈ припремала преврат. То је био акт владе којим је била забрањена комунистичка пропаганда, на основу кога је обустављен рад комунистичких организација, затворене просторије у којима су се окупљали њихови чланови и симпатизери, забрањена комунистичка штампа и сви други комунистички списи. Уз то, Обзнана је предвиђала и отпуштање свих чиновника који би продужили да се баве комунистичком пропагандом, као и оштре мере против вођа и инспиратора нереди који би се десили.¹³⁰

Обзномом је задат тежак ударац легалном револуционарном радничком покрету, пошто су многе револуционарне радничке организације биле забрањене, револуционарна радничка штампа угушена, политичка активност међу радницима брутално спречена, револуционарни талас из 1919/1920. заустављен.

дају једини спас те да својим прилозима припомогну партију у њеном деланју“ („Социјалистичка зора“, Скопље, 85, 24. IX 1920 — Архив КП Македоније, 688).

О овој уметничкој групи говори и једна белешка редакције „Социјалистичке зоре“ из јула 1920. У њој стоји: „Пододбору савеза фабричких радника-ца и уметничкој групи *Луначарски*, Лесковац. Редакција није добила поменути допис пододбора, нити оглас групе *Луначарски* („Социјалистичка зора“ 50, 21. VII 1920).

Из једне репортаже дате на основу казивања самог Ј. Бенића видимо да је ова уметничка група приказала и драму Ј. Бенића *Несрећну породицу*. Премијера је одржана у башти хотела „Круна“, 1920 године. У њој су наступили К. Стаменковић, Ј. Живковић Зајац, Ј. Станковић Славуј, Сава Митић, Ј. Бенић и др. „После тога она је још више пута извођена са живим успехом у Лесковцу група ју је приказала успешно и у Врању, па је онда скинута трајно с радничке позорнице у Лесковцу појавом злогласног Закона о заштити државе.“ Поново је приказана тек 1953. за време прославе 50-годишњице радничког покрета у Лесковцу.

Ј. Бенић помиње и своју предратну једночинку *Избори*, као и драматизације Сретеновићевог *Девојачког гроба*, Веселиновићевих *Јетрва* и др. (Брана Митровић, *Четрдесет година драмских настојања Љубомира Николића-Бенића*, „Наша реч“ бр. 23, 1953).

По изјави Душана Нешића, слика објављена у *Споменици педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине* са потписом: Радничко-уметничка група у Лесковцу 1919—1920. године — „то је *Луначарски*. У горњем реду: Божа Јовановић, кројачки радник; Божа Митровић, обућарски радник; трећег се не сећам; четврти је Таса Танић, салерски радник; петог се не сећам. Други ред: Сава Митић, салерски радник; Коста Стаменковић, салерски радник; Јован Живковић — Зајац, кројач; Љуба Николић-Бенић, обућар и Александар Микић, салерски радник. Доњи ред: Жика Ђоза, обућарски радник; Урош Илић, столарски радник; Михаило Цветковић, столарски радник; четвртог се не сећам“ (Писмена изјава Душана Нешића од 25. септембра 1976. — Збирка С. Димитријевића).

¹³⁰ Међу потписницима Обзнане налазимо и познатог лесковачког грађанског политичара, једног од водећих људи Демократске партије Југославије, Живојина Рафајловића, који је тада био министар народног здравља, (М. Драшковић, *У одбрани отаџбине*, 8).

Па ипак, ова мера владајуће класе, двора и режима није успела да уништи револуционарни раднички покрет. Из његових остатака израстао је илегални, квалитативно нов револуционарни покрет, који су добрим делом носили на својим плећима кадрови дошли из претходног легалног, углавном из његовог радничког језгра. То је био случај са Костом Стаменковићем, Жиком Симоновићем, Савом Митићем, Душаном Нешићем, Тодором Коцићем Муратом и многим другим.

Да би се правилно оценио далекосежни значај револуционарног таласа из 1919/1920. године и његов трајни утицај, треба истаћи да се међу каснијим члановима илегалне КПЈ и СКОЈ-а, међу припадницима покрета од 1921. до 1928, међу скојевцима из 1932—1934. међу онима који су одиграли значајну улогу у периоду омасовљења комунистичког покрета 1937—1941, као и међу учесницима НОБ-а левковачког краја, налазе синови и кћери многих истакнутих комуниста из периода 1919/1920.

Тако, нпр., тада срећемо децу Тодора Стаменковића Чешљара (Трајка, Драгог и Лешу Стаменковић), Тодора Живковића Безарђана (Боку Живковића), Николаја Динића из Д. Коњувца (Драшка и Буку Динић), Тодора Коцића Мурата (Петра и Борка Коцића), Влајка Живковића Шућурана (Јову, Михаила и Милета Живковића), Пере Кулића, столара (Миту Кулића), Милана Димитријевића, зубара (Сергија Димитријевића), Драгише Миловановића, учитеља (Радмилу Миловановић), Петра Недељковића Чече (Костадина Недељковића), Косте Стаменковића (Лешу Стаменковић), итд.

3. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ВРЕМЕ ОБЗНАНЕ 1921.

Под режимом Обзване дошло је до систематских прогона комуниста и њихових симпатизера и организованог радничког покрета, као и до знатног погоршања положаја радничке класе у целој земљи. Све је то захватило и Лесковац.

Тада су затворене просторије месне партијске организације КПЈ и свих синдикалних организација, архиве конфисковане, забрањено окупљање њихових припадника и онемогућен сваки њихов рад.

У то доба многе присталице комунистичког покрета биле су малтретиране или отпуштене из службе.¹

Посебно поглавље у прогонима комуниста у лесковачком крају представља акција против учитеља комуниста.

Тих дана „школски надзорници по налогу владе позивају учитеље на поверљиви разговор. Сваки има да се писмено изјасни остаје ли даље члан комунистичке партије или не. Они који даду потврдан одговор отпуштају се из службе“.²

Из достава среских школских надзорника за град Лесковац и срез власотиначки (Сретена Динића) и за срезове јабланички и лесковачки (Живојина Стојићевића), саслушања која су они вршили у својим канцеларијама на захтев Министарства просвете и из аката Министарства унутрашњих дела, Одељења јавне безбедности, упућених Министарству просвете, видимо да је године 1921. у лесковачком крају било 10 учитеља који су у претходном периоду припадали комунистичком покрету или су симпатисали са њим. То су били:

¹ Тако, нпр., јануара 1921. отпуштен је из државне службе Васа Буква, судски писар из Лесковца — *Последице Обзване*, „Социјалист“, бр. 8, 19. I 1921. године.

У списку чиновника комуниста који је доставило Одељење јавне безбедности Министарства унутрашњих дела Пов. ЈБ бр. 548 од 13. II 1921. налазимо и Тодора Грујића, учитеља цртања лесковачке реалке, за кога пише: „по убеђењу је комунист...“. АЈ, Министарство просвете Пов. 37, 22. II 1921. — Пов. 66-52-109; опширније: С. Димитријевић, *Лесковачка гимназија од 1918. до 1941*, 193.

² М., *Влада и учитељи комунисти*, „Социјалист“, 26. II 1921.

У парламентарној дискусији о Обзвани, министар унутрашњих дела М. Драшковић је навео да је на питање министра просвете „могу ли комунисти бити народни учитељи“, Просветни савет одговорио „да могу бити“. — Стенографске белешке Уставотворне скупштине XIII редовног сасанка, 8. априла 1921, стр. 7—15 и 82—86; исти текст: М. Драшковић, *У одбрану отаџбине*, Београд, 1921.

1. Михаило Јовановић, учитељ у Лесковцу
2. Даринка Јовановић, учитељица у Лесковцу
3. Десанка Милутиновић, учитељица у Лесковцу
4. Петар Ристић, учитељ у Преслапу, срез власотиначки
5. Данило Тепавац, учитељ у Крушевици, срез власотиначки
6. Драгомир Миловановић, учитељ у Грделици, срез власотиначки
7. Урош Богдановић, учитељ у Предејану, срез власотиначки
8. Љубомир Митић, учитељ у Стројковцу, срез лесковачки
9. Сретен Жүнић, учитељ у Великом Трњану, срез лесковачки
10. Александар Костић, учитељ у Мрштану, срез лесковачки

У срезу јабланичком није било учитеља комуниста.³

Ако анализирамо извештаје и мишљења школских надзорника са почетка 1921. године,⁴ видимо да је у њима било и покушаја заштите појединих учитеља комуниста. Тако, нпр., они указују на политичку пасивност појединих учитеља.⁵

Касније је С. Динић постао отворени полицијски достављач и прогонитељ комуниста.

Тако, нпр., у мишљењу које је 14. априла 1921. дао начелнику среза власотиначког о Данилу Тепавцу, он пише за овог учитеља (који је 1908, за време анексије Босне и Херцеговине, као војни бегунац из Аустрије дошао у Србију и постао учитељ у срезу власотиначком) да је у разговору утврдио: „Да се много изменио“, да „не одобрава хегемонију Србије у Југославији“, да „тражи поделу великих добара“, „да за бугарске злочине осуђује само бугарске вође, а не народ“ и сл.

Затим продужује: „Растао сам се са њим срдечно, али, за сваки случај, мој разговор сам саопштио укратко начел.[нику] с.[реза] власотиначког с напоменом да обрати пажњу на њега да ли он такве разговоре не води и са сељанима у селу, пошто ја брзим проласком кроз село нисам имао времена да то видим.“

Погледајмо на какав су начин прогањани учитељи осумњичени за комунизам.

³ Сви акти о прогонима лесковачких учитеља налазе се у следећим предметима АЈ, МП, Пов. 66-52-109 (Пов. 37); Пов. 66-8-27 (Пов. 13, 565, 574, 703) и Пов. 66-8-26 (Пов. 21, 211, 216 и 282).

⁴ На пример, извештаји и мишљења С. Динића, Пов. 18 од 6. јануара и Пов. 133 од 19. фебруара 1921, и извештај Ж. Стојићевића, Пов. 14 од 14. јануара 1921.

⁵ С. Динић пише 6. јануара 1921:

„Михаило Јовановић, учитељ у Лесковцу, истакнут сарадњом у „Учитељској борби“ и „Радничким новинама“ ишао је на конгрес комуниста у Вуковару. Зато ми се обратио био за 4 дана отсуства, са мотивацијом: да спречи увлачење антисрпских елемената у Комунистичку партију. Његов рад на прикупљању података о бугарским логорима за време ропства: о нечовечностима бугарским према нашим заробљеницима и интерниранима, које је предао био нашем министарству иностраних дела и г. Др Кости Куманудију, дао ми је повода да поверујем тој његовој изјави и да му дам потребно отсуство. Доцније сам се и сам уверио да се он не слаже са својим пријатељима у партији у фаворизовању Бугара и чак ми је помогао са својим подацима при изради књиге *Бугарска зверства у врањском округу*. Његов рад у Радничком Дому лесковачком није ми познат, јер је то њихова интерна ствар.“

У акту начелника среза лесковачког бр. 14469 од 16. августа 1921. стоји: „Михаило Јовановић, учитељ из Лесковца, један од најистакнутијих комуниста и агитатора, и пре и после владине Обзнане бр. 29282 шири њихову идеју. Јасно агитује као комуниста. Врши тајне састанке изван вароши и ради противу данашњег уређења.“

„Испитом сведока утврђено је постојање овог дела а извршеним претресом нађено је, и то:

- а) 75 ком. празних пушчаних метака № 16;
- б) 20 комада пуних пушчаних метака № 16;
- в) 32 комада убојних револвер-метака;
- г) један килограм барута;⁶
- д) 60 комада разних књига комунистичке литературе на српском, руском и бугарском језику; и
- ђ) три писма из којих се види да одржава везу са комунистима...“

Из акта се види да је на основу тога М. Јовановић био кажњен са 90 дана затвора.

Поред писмених саслушања, школски надзорници су слали Министарству просвете и своја мишљења. Тако, нпр., Сретен Динић је у својим поверљивим актима⁸ написао о Десанки Милутиновић, учитељици у Лесковцу, следеће: „да је код својих колегиница јавно причала да је комуниста, да је радила на томе у Маћедонији и да је два пута посећивала у затвору Михаила Јовановића, учитеља, комунисту.“ „Жалити је само што је такав тип могао да се провуче и стечајем да добије Лесковац, који од ње као такве никакве користи неће видети.“

Када се ова учитељица на саслушању бранила „да је она ту партију проповедала са економске стране“ и сл., а уз то писмено изјавила 25. октобра 1921: „комунистичкој партији не припадам. Сав мој политички рад у Радовишту састоји се у учешћу на једном грађанском збору и конференцији, који су одржани октобра 1920. год.“ и сл., С. Динић закључује: „Из целог разговора види се ипак да је водила прву реч у партији, да је њен одговор написан (тако цинично), који јој је очевидно неки пријатељ комуниста саставио.“ „Моје је мишљење да се она уклони из Лесковца, а за остало како Министарство нађе за сходно.“

⁶ Напомињемо да налажење побројане муниције у кући једног познатог ловца на крупну дивљач није представљало никакав оптужујући материјал.

⁷ У наставку текста наведене су поједине истргнуте речи и реченице из ових писама: „а у којима се налазе и овакви пасуси“: „... напоследку данас ни социјални демократи нису присталице мирног развића и они признају да револуција мора бити крвљу провођена... крваву револуцију, али зар би друкчије могли развијати ствар природно... Само синдикалне организације јер се оне јављају као централизоване тачке живота елемента данашње друштвене производње... Оне садрже у себи организацију комунистичког рада...“ „Био сам пре неки дан и код Филипа Филиповића у Београд и питао га где је боље: у Москву или Петроград...“

⁸ Пов. 730 од 17. октобра 1921. и Пов. 794 од 29. октобра 1921.

Уз то, по наредби министра просвете, референт за основну наставу Н. С. Јањић тражио је од окружног одбора у Врању да образује лекарску комисију која ће код гђице Десанке Милутиновић, учитељице у Лесковцу, „утврдити постоје ли знаци девојаштва код Милутиновићке, или не“.⁹

У одговору на овај захтев, начелник округа врањског, који је био председник окружног школског одбора, одговорио је поверљивим актом Окружног школског одбора бр. 8 од 24. октобра 1921. и супротставио се овом захтеву, пошто је то „излишно па за интересе здраве наставе и штетно“, и пошто је на основу свих извештаја („и предњим извештајем школског надзорника за град Лесковац и срез власотиначки“) „јасно и гласно доказано“ да је ова учитељица „не само комунист већ и врло агилан комунистички агитатор“. „То је довољно да се према г-ђици Милутиновићевој може мирне савести применити члан 18. Закона о заштити државе.“ „Место тога, а преко свих доказа о томе да је речена особа комунист, Министарство наређује да се над њом — девојком изврши санитарски преглед ради утврђења да ли код ње још постоје знаци девојаштва“, и закључује: „Према томе, санитарски преглед над овом комунисткињом нема и не може имати друго значење до значења једног изнимнога а при том врло непријатног посла, који, још уз то, као акт нарушавања личне слободе нема ослоња у закону.“

Истовремено, он је тражио „да се ова учитељица као убеђени комунист што пре уклони из садашње службе“.

У истом акту скреће се пажња министру просвете „како се у Министарству, а специјално у Одељењу за основну наставу поштују и извршавају прописи Закона о заштити јавне безбедности и правног поретка у држави“.¹⁰

Мада је закон о народним школама Краљевине Србије гарантовао сталност учитеља (сем у случају две слабе оцене), Драгиша Миловановић, учитељ комуниста из Грделице „премештен је по казни“ решењем министра просвете ОН бр. 15329 од 12. априла 1921. у тимочки крај.¹¹

У пролеће 1921, у условима прогона комуниста, познати продавац радничке штампе Драгољуб Цветковић — Драги Социјал продавао је само орган републиканске странке „Републику“.¹²

⁹ АЈ, МП, 66-8-27, Пов. ОН бр. 636 од 20. октобра 1921.

¹⁰ На полеђини овог акта стоји да је Десанка Милутиновић премештена у Житни Погоч (sic!).

¹¹ М. Јовановић [Мика Брада], *Хајка на учитеље*, „Учитељска искра“ 9, 10. VI 1922.

Касније, крајем 1921. године, наставник Десанка Милутиновић „премештена је по казни“ усред зиме из Лесковца у Житорађу [sic!]. „Кажњена је без икакве доказане кривице, само на основу уобичајене денунцијације“. (М. Јовановић — Мика Брада, по Милошу Јанковићу). — *Злоупотреба*, „Република“ 132, 25 XII 1921.

¹² Центрумашки лист „Социјалистичке радничке новине“, незадовољан тиме што и њега не продаје, лицемерно је писао са згражањем: „Зар није трагично да један стари, оседели, најбољи и најенергичнији растурач радничке штампе, друг Драгољуб Цветковић, носи и растура *Републику* међу радницима“, оптужујући га да он то „чини по изричитом налогу комунистичког вођства“. — „Социјалистичке радничке новине“ 67, 6. IV 1921.

Осврнимо се на погоршање положаја радничке класе у 1921. години.

Према подацима органа Републиканске странке, лесковачки капиталисти искористили су Обзнану и већ почетком 1921. продужили радно време и оборили наднице.¹³

„Нигде... чаршија није доследно акцептирала мере Обзнане у 1921. г. но овде.“ И то не само, као што пише Мика Брада 1926. године, „стога што сви ти бунтарски покрети оличавају нешто разорно по онај мир и спокој“,¹⁴ већ зато што је забрана радничког покрета отклањала препреке безграничној експлоатацији радничке класе.

У Лесковцу су тада хапшени и радници који су раније штрајковали.

Тако, нпр., „Млин Живка Стојиљковића у Лесковцу набавио је и довео неколико млинарских радника из Ниша. Они су одмах кажњени и похапшени. Зашто? Зато што су негда штрајковали...“¹⁵

Лесковачки радници, који су после Обзнане остали без партијских и синдикалних организација, нису могли да борбено реагују на погоршање положаја своје класе.

Лесковачки комунисти нису били припремљени за рад у илегалним условима и зато месна партијска организација тада није функционисала.¹⁶

Зато су они у првом периоду радничких прогона, непосредно после Обзнане, концентрисали све своје напоре на оно што им је преостало, на рад у општини којом су управљали.

Тек касније, када су у Србији за то створени услови, приступили су обнови неких синдикалних организација и у Лесковцу.

Осврнимо се на учешће Лесковчана у обнављању синдикалних радничких организација у Србији.

У пролеће, 7. и 8. априла 1921, одржана је у Београду пленарна седница Радничке коморе. На њој су стваљена на гласање два предлога резолуције, центрумашки и комунистички.

Комунистичка већина, на челу са Павлом Павловићем и Лазаром Стефановићем, одлучно је устала против центрумашког пред-

¹³ *Наши дописи*, „Република“, 4. III 1921.

¹⁴ М. [Михаило М. Јовановић — Мика Брада], *Лесковац*, „Новости“ 1511, 12. I 1926.

¹⁵ „Социјалистичке радничке новине“ 211, 2. X 1921.

¹⁶ До сада нисмо наишли на податке о обнови месне партијске организације у Лесковцу у првој половини 1921. године.

Нема података о успостављању партијских веза преко Клуба комунистичких посланика, пошто Лесковац није имао свог суграђанина у њему.

Нико не помиње да су лесковачки комунисти тада приступили примени партијских директива садржаних у Привременом правилнику о раду месних организација — већа, прихваћеном на априлском пленуму Централног партијског већа (од 1. до 6. априла, 1921).

Нема ни података о спровођењу у живот Правилника за рад месних организација прихваћеног 19. јуна 1921. (Нова регистрација чланова, партијска организација прилагођена илегалним условима, стварање група од 10 чланова са десетарима постављеним од стране месне партијске управе, стварање партијских секција, стварање мреже партијских повереника по предузећима, образовање комунистичких фракција у синдикатима и сл.)

лога резолуције, који је, упркос осуди Обзнане и протесту против овакве политике, на неки начин легализовао постојеће стање, и поднела свој предлог резолуције, који је осудио Министарство социјалне политике што „не само није показало воље и иницијативе за доношење и проширење радничког законског законодавства, него да оно није хтело ни оно мало постојећих законских заштитних одредаба спровести и применити.“

„Да се Министарство за социјалну политику у режиму ‚Обзнане‘ том најизразитијем реакционарном периоду насиља над радничком класом, не само није десолидарисало већ се потпуно идентификовало са Министарством унутрашњих дела и потписом Владине ‚Обзнане‘ признало, одобрило и санкционисало гажење и оно мало социјалне и политичке гаранције за радничку класу.“

На тој основи захтева се „да Министарство за социјалну политику одмах поврати потпуну слободу радничким синдикалним организацијама и њиховим члановима и огарантује слободу акције синдикалним организацијама од државних власти.“

У противном, ако се то за петнаест дана не испуни, „њено даље постојање под режимом суспендованог права коалиције радничкој класи [С. Д.: удруживање радника за одбрану синдикалних захтева], беспримерним терором над организованим радницима, који иде чак и до убијства радника, а чији је она законски претставник — било би бесмислено и у том случају Пленарна седница Радничке коморе предлаже оставку!“

За ову комунистичку резолуцију гласало је 12 чланова Радничке коморе, међу којима и *Реља Станковић* из Лесковца.

Пошто је за центрумашку резолуцију гласало само 8 чланова ове коморе а један се уздржао, комунистички пројект резолуције био је прихваћен са 4 гласа већине.¹⁷

Овај енергични став комунистичке већине и широка акција за обнову синдиката уродили су плодом пошто је дошло до делимичне обнове рада синдикалних организација у земљи.

У тим тешким временима по радничку класу, када се с муком почео обнављати рад прокомунистичког радничког синдикалног покрета у земљи, обновљене су и неке синдикалне подружнице у Лесковцу.

Почетком јула 1921. године опет је почео да ради Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника; на скупштини је изабрана нова управа од 5 чланова.¹⁸

Под режимом Обзнане, комунистичка управа лесковачке општине морала је потпуно да одустане од свега што је носило обељжје непосредне комунистичке агитације. Она се у том периоду морала ограничити на остварење свог комуналног програма, афирмишући на тај начин свој рад као користан за сиротињу, радни на-

¹⁷ Положај радничке класе и отварање синдиката пред пленарном седницом Радничке коморе, „Социјалистичке радничке новине“ 71, 10. IV 1921.

¹⁸ „Раднички синдикати“, бр. 6, 9. VII 1921.

род и целокупно становништво града и приказујући Комунистичку партију Југославије као позитиван друштвени чинилац.

Добар део радног плана комунистичке општине који је био изнесен на првом радном заседању новоизабраног општинског одбора у години 1920, био је остварен за нешто више од 10 месеци, (готово 11 месеци), колико је трајала комунистичка општинска управа у Лесковачкој општини.

Мада је тадашњи општински буџет износио само око 360.000 динара, комунистичка општинска управа је урадила доста за побољшање комуналних, хигијенских и здравствених прилика у граду.

Трошећи рационално постојеће општинске приходе и користећи све могућности које јој је ограничена општинска власт пружала, комунистичка општинска управа је:

1. На Марзеној (говеђој) пијаци засадила багремове. (Пре тога је ова пијаца била пушта, те сељаци нису имали где да склоне стоку за време припеке.)

2. Очистила од ђубришта и пошумила врбом и багремом обале Ветернице. (Пре тога су оне биле покривене ђубретом и одроњавале се угрожавајући улицу.)

3. Засадила липе покрај општине.

4. Засадила градски парк код гимназије на месту где је пре тога било велико ђубриште.

5. Створила фонд за изградњу градског купатила.

6. Извршила истраживања подземних вода и тиме још 1921. године поставила темеље будућих артеских бунара.

7. Уредила општинско имање *Миру*, где је подигла салаш, велики кош за смештај хране капацитета 15 вагона (подизање коша је стајало 6.000 динара) и нову шталу.

8. Приступила „генералном чишћењу улица“.

9. Приступила „калдрмисању постојећих и просецању нових улица“.

10. Приступила „попуњавању свих каљуга у граду, нарочито велике каљуге, такозване *Руке*, која је била легло комараца и заразе“.

11. Комунисти су „интервенисали у корист радника и сиротиње“ „у многим случајевима оштре борбе између радника и капиталиста“.

12. Повећали „ставку у буџету за помоћ сиротињи“.

13. „Организовали народну кухињу“, „делили храну сиротињи и избеглицима које су иза рата остале незбринуте у Лесковцу“.

14. „Социјално угроженим грађанима додељивали сталну месечну помоћ и бесплатну лекарску помоћ и лекове“.

15. Растеретили „многе сиромашне породице од неправилног задужења порезом и кулуком“ — вероватно издајући уверења о сиротном стању.

16. Уз то су покренули питање подизања парка на брдашцу званом *Турско гробље*. Земљом која би се одавде одвозила затрпале би се *Руке*, велика баруштина на североистоку Лесковца.

Све је то остварено из редовних прихода општине, које су увећали за два до три пута тиме што су савесно прикупљали општинске таксе, што су „три и више пута добили од вапара, акција и

аренди или три пута више од општинског имања само зато што су дању и ноћу контролисали савесно прикупљање прихода, а нису дали да падне ни један клас са општинске њиве“.¹⁹

Осврте на акције комунистичке општинске управе налазимо и у летку *Радници и грађани! Не гласајте у општинским изборима!*, издатом октобра 1921. међу чијим потписницима налазимо и два бивша кмета комунистичке општине у Лесковцу, Милана Станојевића и Рељу Станковића.²⁰ У њему, између осталог, стоји да је пре тога „сама варош била сва у благу, смраду, гаду, ђубрету и цркоти-нама. Одмах су предузеле најенергичније мере да се све то очисти. Недељама и месецима вучено је ђубре из вароши ове“. „Овако енергичним чишћењем варош је једног момента изгледала као када се човек у чисто рухо обуче.“

Уз то, из летка видимо да је командант окружне команде изјавио у време постојања ове комунистичке општинске управе: „Не тиче ми се који су то људи, али ја ћу предложити да се одликују, јер у округу нема боље општинске управе од лесковачке.“²¹

При томе треба узети у обзир да у свему томе комунисти нису наилазили на подршку државне власти.

Као што каже Д. Кулић, „Комунистичка општинска управа у Лесковцу, која је држала локалну власт, имала је да функционише у условима постојања државног монопола буржоазије, као владајуће класе, у држави, у којој је суверену власт вршио краљ. Буржоаски капиталистички поредак, према томе, и даље је био владајући поредак у земљи, имао је законодавну и судску власт, војску и полицију и остали државни апарат. Комунистичка општинска управа је у ствари била само једна оаза истакнутих народних представника, који су били изабрани слободном вољом народа и који су као изистински народни представници, имали пуну подршку радних маса. То је била власт која је изражавала расположење, вољу, интерес радничке класе, али власт ограничена и ограничавана од постојећег капиталистичког државног и правног поретка. Државни монопол буржоаске власти... је од самог почетка рада ове општинске управе на све могуће начине отежавао њен положај, да би у једном, за буржоазију погодном тренутку, рад ове управе био потпуно обустављен и онемогућен“.²²

Ј. Дискић пише: „Настојећи да нашем граду и народу дамо све оно што му у животу недостаје, а што смо обећали да ћемо нашим неуморним радом постићи, ми смо код виших власти наилазили на велики отпор.

¹⁹ С. Димитријевић, *Тако је некад било*, Лесковац, 1951, 17—19; Ј. Дискић, *Сећање на 1920*, *Комунистичка општина*, „Наша реч“ 41, 10 X 1959; С. Валчић, *Није било лако — Успомене првог претставника прве (лесковачке) комунистичке општине Јована Дискића*, „Вечерње новости“ 4. IV 1958; Магнетофонски снимак разговора са Ј. Дискићем — Д. Кулић, *Комунистичка општина у Лесковцу*, Лесковац, 1970, 108.

²⁰ О том плакату види разматрање о центрумашима у јесен 1921.

²¹ Текст летка објављен у *Споменици лесковачког радничког покрета*, 367—369. Оригинал летка из збирке С. Димитријевића уступљен архиви Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 13.

²² Д. Кулић, *Комунистичка општина*, Лесковац, 1970, 53.

Све наше одлуке морале су ићи на одобрење код виших власти, биле су већином поништене због бојазни да се не популаришемо у народу.“²³

По казивању Ј. Дискића, „свака одлука одбора била је подвргнута цензури и одобрењу среског начелника, који је задржавао од извршења све оно што се односило на комуналну изградњу и интензивнији културно-забавни живот.“

„Полиција је гледала да на сваки начин омаловажи руководство општине и подвргла га разном малтретирању. Често је долазило до оштрих сукоба и писмених протеста. И увек у таквим приликама, срески начелник је обећавао да се то више неће догодити. Али никад није одржао реч.“²⁴

Ј. Дискић такође пише: „И колико су безочно иступали против нашег поштеног рада у општини, нека покаже овај пример:

Каљугу Руне хтели смо да попуњимо земљом коју бисмо добили нивелацијом брда *Турско гробље*, а наместо брда хтели смо да изградимо парк. Да би то постигли, обратили смо се тадашњем министру здравља и социјалне политике Рафајловићу, који је био посланик врањског округа, да нам стави на расположење вагонете и шине којих је тада било у изобиљу из ратног плена. Он нам на то није хтео ни да одговори. Тако је Рафајловић, кога је Лесковац бирао за посланика, водио народну политику“.²⁵

Из овога што смо до сада навели види се да је комунистичка општина у Лесковцу оправдала поверење својих бирача и спровела у дело добар део поставки из свог радног програма, изнетог на првом заседању новоствореног општинског одбора, упркос одсуству подршке државне власти и отпору који су ова власт и лесковачка буржоазија томе пружале.

После атентата на регента Александра (29. јуна 1921), „савзани су [у јулу 1921] у свим већим местима земље зборови у знак протеста против ‚терора‘ комуниста“.²⁶ Владајућа класа и монархија искористиле су овај атентат (као и атентат на М. Драшковића, министра унутрашњих дела — 21. јула 1921) да се обрачунају са класним противницима.

У тим антикомунистичким и антирадничким основама лежи разлог за хапшење комунистичке општинске управе у Лесковцу.

Непосредно после атентата на Драшковића извршено је хапшење целе комунистичке општинске управе, неких одборника и других познатих комуниста.²⁷

²³ Ј. Дискић, *Сећање на 1920. годину, Комунистичка општина*, „Наша реч“ 41, 10. X 1959.

²⁴ Ј. Дискић, *Сећање на комунистичку општину 1920, Победа на изборима*, „Наша реч“, 20. IV 1959.

²⁵ Ј. Дискић, *Сећање на 1920. годину, Комунистичка општина*, „Наша реч“ 41, 10. X 1959.

²⁶ Андрија Гросер, 31. јула 1921, „Организовани радник“ 64, 16. VIII 1923.
²⁷ С. Валчић, *Није било лако, Успомене... Ј. Дискића*, „Вечерње новости“, 4. IV 1958; Јован М. Дискић, *Сећање на 1920. годину, Комунистичка општина*, „Наша реч“ 41, 10. X 1959; Ј. Дискић, *Сећање на комунистичку општину 1920, Победа на изборима*, „Наша реч“, 20. IV 1959.

Лесковачки градски већници и неки други комунисти похапшени су, као и многи други комунистички општински већници и одборници у целој земљи, на основу злогласне Обзнане.

Прво хапшење, односно хапшење комунистичке општинске управе (председника општине и три кмета), извршено је 23. јула 1921.²⁸

Ј. Дискић каже да је после атентата на М. Драшковића срески начелник Влада Костић, припадник Демократске партије, позвао чланове комунистичке општинске управе и окривио их за саучешће у убиству министра Драшковића. Тада је затворено уже руководство општине (председник и три кмета) и неколико одборника.²⁹

Задржимо се на великом хапшењу комуниста у Лесковцу, извршеном крајем јула и почетком августа 1921. године.

У затвор су доспели председник општине (*Јован Дискић*, трговац), кметови (*Милан Станојевић*, трговац; *Светозар Тасић*, брашнарс; *Реља Станковић*, столарски радник) и неколико одборника (*Прока Марковић*, салер; *Борђе Каргаревић*, млинарски радник, *Драгољуб Цветковић Социјал*, продавац радничке штампе; *Коста Станојевић-Тичић*, берберин; *Тодор Живковић Безарђан*, бакалин), као и неколико других познатих комуниста [*Михаило Јовановић* — *Мика Брада*, учитељ; *Милан Димитријевић*, зубар; *Јован Живковић Зајак*, кројач; *Влада Дискић*, трговац; *Михаило Филиповић*, кројач (подаци из штампе); *Душан Митић*, салер и *Тодор Коцић Мурат*, кројачки радник, (на основу казивања М. Станојевића), а вероватно и *Тодор Поповић*, кројач, који је био одборник]. Укупно њих седамнаесторо.³⁰

²⁸ С. Димитријевић, *Тако је некад било*, Лесковац, 1951, 17.

²⁹ Ј. Дискић, Магнетофонски снимак разговора из 1960 — Д. Кулић, *Комунистичка општина*, Лесковац, 1970, 109—110.

Ј. Јовић тврди да су негде у то време, 1921, били похапшени и „сви одборници комунисти“ у Власотинцу. „Наша реч“, 17. VII 1964.

Да су тада били ухапшени и власотиначки комунисти изабрани у општинску управу на радикалској листи потврђује и В. Аранђеловић Сергиџија, али он указује да су они касније враћени у општинску управу. Он пише: „После убиства министра Драшковића, нашега кмета и одборнике разрешили су дужности. Тада смо поднели жалбу коју је написао Таса Миљковић, адвокат из Лесковца. Кад је Настас Петровић, министар унутрашњих послова дошао на власт, поништио је ову одлуку и вратио нас на дужност. У општинском одбору остали смо до нових општинских избора“. (Писмена изјава В. Аранђеловића Сергиџије од 6. августа 1979. — Збирка С Димитријевића.)

³⁰ „Социјалистичке радничке новине“ 242, 8. XI 1921.

По казивању Милана Станојевића, прво су ухапшени председник комунистичке општине *Ј. Дискић* и кметови *М. Станојевић*, *С. Тасић* и *Р. Станковић*.

Касније, приликом одржавања илегалног састанка у Радничкој потрошачкој задрузи: *В. Дискић*, *М. Димитријевић*, *М. Јовановић* — *Мика Брада*, *Б. Каргаревић*, *Прока Марковић*, *Д. Цветковић* — *Драги Социјал*, *Михаило Филиповић*, *Коста Станојевић-Тичић*, берберин, *Т. Живковић Безарђан*, *Душан Митић*, салер и *Тодор Коцић Мурат*.

Из акта начелника округа врањског Пов. 641 од 8. септембра 1921. видимо да је он, својом пресудом [административном мером] бр. 14459 од 4. августа 1921, „Казнио... учитеља [Михаила] Јовановића [Микву Браду] са 90 дана затвора и одмах га лишио слободе“. — АЈ, МП, Пов. ОН бр. 565, 12. септембар 1921. — Пов. 66-8-27

Сви похапшени комунисти били су од полицијских власти осуђени на затвор.

Према подацима из штампе видимо да су тада осуђени на по три месеца затвора: М. Станојевић, П. Марковић, Б. Каргаревић К. Станојевић-Тичић, Т. Живковић Безарђан, М. Јовановић — Мика Брада, М. Димитријевић, В. Дискић и М. Филиповић; на по два месеца затвора: Ј. Дискић, С. Тасић, Д. Цветковић — Драги Социјал и Ј. Живковић — Зајац. За осталу тројицу немамо података.³¹

У то време довели су у исти затвор, стражарно из Беча, Благоја Николића, који се вратио из Русије.³²

Школски надзорник Сретен Динић известио је о томе Министарство просвете поверљивим актом бр. 500 од 6. августа 1921. Одмах затим М. Јовановић је пензионисан одлуком ОН бр. 34056 од 25. августа 1921, што се види из белешке референта од 13. септембра 1921. на том акту. — АЈ, МП, Пов. ОН бр. 510, 10. август 1921. — Пов. 66-8-27.

³¹ Извори за сваку од ових казни објављени су у раду С. Димитријевића, *Историјат комунистичке општине у Лесковцу 1920—1921*, у зборнику: *Комунистичке општине Србије 1920—1980*, Ниш, 1981, 410.

Напомињемо да су од тада похапшених комуниста тројица касније издали комунистички покрет. То су били: Тодор Поповић, који се касније кандидовао на листи Боже Максимовића Кундака, ранијег министра полиције; Душан Митић, који је касније припадао познатој режимској организацији, отвореној за време шестојануарске диктатуре Југословенској радикалној заједници; и Реља Станковић, који је постао полицијски човек и завршио као платежни чиновник режимске, штрајкбрехерске и реакционарне називи радничке организације ЈУГОРАС-а (С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине*, у: *Споменици педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине*, 218).

³² Казивање Милана Станојевића С. Димитријевићу, забележено 1954. године.

Податак о Б. Николићу налазимо и у другој писменој изјави М. Станојевића, где стоји: „Док смо били у затвору, дотеран је и Благоје Николић, који је за време аустријског рата побегао у Бугарску, то нам је причао у затвору, па је из Бугарске прешао у Русију и био у Црвеној Армији. По свршетку рата враћао се у домовину и тако га спроведу у своје рођено место и нађемо се сви у истом затвору.“ (Писмена изјава М. Станојевића од 23. децембра 1950 — Збирка С. Димитријевића.)

У центрумашкој штампи налазимо податке да су тада били похапшени као комунисти „Влада и Јован Дискић, Милан Станојевић (други пут), Борђе Каргаревић и други“ (*Против дахилука*, „Социјалистичке радничке новине“ 204, 23. IX 1921).

Касније видимо да је ова група комуниста била осуђена од полиције на основу Обзнане, и то: Јован Дискић, Светозар Тасић, који су већ издржали казну од два месеца; Милан Станојевић, Борђе Каргаревић и Владимир Дискић, који издржавају казну од три месеца, а за „неколико радника“ не дају се подаци, већ се само каже за све похапшене: „Сва је њихова кривица што су комунисти“ (*Против дахилука*, „Радничке новине“ 212. 4. X 1921).

Реља Станковић, који је био члан Радничке коморе („Социјалистичке радничке новине“ 227, 21. X 1921) остао је у затвору два месеца (Исто, 236. 1. IX 1921).

По подацима комунистичког листа „Слободна реч“ видимо да су заједно са ужим општинским комунистичким руководством били ухапшени:

Михаило Јовановић — Мика Брада, учитељ, који је био осуђен на три месеца, али је остао у затвору само 65 дана, пошто ниједан учитељ није могао да буде затворен а да о томе не буде обавештена претпостављена просветна

Ухапшени лесковачки комунисти били су зверски тучени у полицији.³³

Последњи похапшени комунисти ослобођени су тек 8. октобра 1921. године.³⁴

власт, па је, изгледа, полиција морала да га пусти раније, правдајући се да „је то била нужна политичка мера, после чега је ослобођен“.

Милан Димитријевић, зубар, који је био осуђен на три месеца, и *Јован Живковић Зајак*, кројачки радник (ухапшен јула), који је био осуђен на два месеца.

Милан Станојевић је ухапшен кад и цела општинска управа, али је касније, „после краћег лежања заменио затвор новцем и пуштен, али је одмах понова ухапшен, пошто је у канцеларији финансијске управе говорио како је апсолутна лаж све оно што се о похапшеним политичким кривцима проноси не знајући да је баш ту заинтересована полицијска власт. А пуштене су у свет вести, како је код похапшених нађено читаво стовариште бомби, како је нађен списак виђених грађана који се имају клати и слични полицијски идиотизми. И за изрицање тих гадних лажи, Милан је понова ухапшен и кажњен са 3 месеца затвора, јер је унизио ауторитет полицијским извештајима“.

Влада Дискић, трговац, ухапшен је и „кажњен 3 месеца затвора искључиво због тога, што је био кандидат на посланичкој комунистичкој листи“.

Средином августа дотерани су у затвор *Михаило Филиповић*, кројач; *Прока Марковић*, салер; *Тодор Живковић Безарђан*, бакалин; и *Коста Станојевић* [име исправљено] - *Тичић*, берберин. „Полиција их је оптужила да су се састали у дућану Тодора Живковића и водили политичке разговоре“ [С. Д.: То је поменути састанак у Потрошачкој задрузи]. Полиција их је „казнила са по 1 односно три месеца затвора“; касније је на интервенцију окружног начелника један од њих пуштен „са напоменом да су грешке могућне.“ (*Из албума лесковачке полиције*, „Слободна реч“ 13. 29. I 1922; слично: *Против дахилука*, „Социјалистичке радничке новине“ 240, 5. XI 1921, где се говори о *М. Филиповићу*, који је водио са три пријатеља политичке разговоре у дућану и да су сва четворица на доставу полицији кажњени са по три месеца затвора.)

Дугогодишњи грлати продавац радничке штампе *Драгољуб Цветковић* био је кажњен са два месеца затвора („Социјалистичке радничке новине“ 239, 4. XI 1921), а касније му је био забрањен колпортерски рад. (Исто, 219, 12. X 1921.)

О хапшењу и осуди *М. Јовановића* — *Мике Браде* пише *Драг. Михаиловић*, *Учитељство спава*, прештампан текст из „Републике“ („Учитељска искра“ бр. 1, октобар 1921, 28—29); и *Учитељи бунтовници*, („Учитељска искра“ бр. 2, октобар 1922, 20—21).

³³ „Полиција је са својим жандармима упражњавала грозно батинање апсеника. Људе су млатили жилом по леђима, по глави, где се стигне. Ноћу се јаук разлегао из жандармеријске собе, где су чешиће пута по неког водили на *преслушавање* и ударци су се чули по апсеничким ћелијама.“

Када је један младић, *Бошко Илић*, дошао из Француске, наишао је 29. августа 1921. у ходнику среске зграде на овај призор: „Једног човека везаних руку, неколико жандарма из све снаге млатили су жилама по отеченој и крвавој од батина глави, док је овај грешник не викао и запомагао, но урлао“ („Слободна реч“ 13, 29. I 1922).

³⁴ О томе говори датирани телеграм из Лесковца: „Сви су наши другови данас пуштени из затвора“ (*Пуштени Лесковчани*, „Социјалистичке радничке новине“ 218, 11. X 1921).

Ево каква је била даља животна историја *Михаила Јовановића* — *Мике Браде*, секретара месне партијске организације у Лесковцу 1920.

Он је после изласка из затвора, у другој половини 1921, био удаљен из службе као „антидржавни елеменат“. Тек 12. марта 1927. поново је постављен за учитеља у Скопљу (*Д. Прокић*, *М. Јовановић* — *Брада*, „Просветни

Својевремено сам се заинтересовао зашто је М. Димитријевић тада био ухапшен, кад он није био ни општински комунистички одборник, нити је био званично учлањен у странку; зашто је он годинама био на листи најопаснијих комуниста у Лесковцу, стално хапшен, претресан и најзад стрељан од окупатора 1941, кад је његов рад за Партију³⁵ остао непознат полицији, јер никад није био проваљен; зашто се он појављује на слици првомајске прославе 1920³⁶ поред партијског секретара М. Јовановића — Мике Браде у истом реду где и сви остали руководиоци покрета; зашто га је и лист Моше Пијаде посебно бранио тврдећи да није комуниста, већ толстојевац.

Да ли се све то може објаснити само поменутом доставом лесковачког индустријалца П. Влајчића, као и отвореним симпатијама које је М. Димитријевић испољавао према покрету лично агитујући за његову политику?

Одговор на ово питање нашао сам у штампаној, строго поверљивој полицијској књизи: *И списак комуниста.*³⁷

преглед“ бр. 8, 29. V 1951), куда је дефинитивно прешао пред почетак нове школске године. у јулу 1927.

У шестогодишњем периоду, док је био без државне службе, бавио се ловом, завршио Трговачку школу професора Тодоровића и Стојановића у Београду (диплома код његовог сина, Властимира Јовановића у Аранђеловцу), и ради као писар у адвокатској канцеларији Тасе Миљковића Папштркуље.

На годишњој скупштини лесковачког Градског позоришта 2. I 1927. М. Јовановић је изабран за шефа администрације лесковачког Градског позоришта („Лесковачки гласник“ 3, 14. I 1927).

У том шестогодишњем временском раздобљу као и касније, он редовно сарађује у напредном учитељском часопису „Учитељска искра“ (1921—1928) под пуним потписом и псеудонимом Мулић Чанколизановић (податак Милоша Јанковића).

Од лета 1925. стални је сарадник београдског дневног листа „Новости“, у коме је до краја јула 1927. објавио приличан број дописа и репортажа, углавном потписаних са М. и само у неколико случаја са Л. (У периоду март—јул 1927. појављују се његови дописи из оба краја, из Лесковца и Скопља. Од 3. VIII 1927. београдске „Новости“ објављују само његове дописе из Македоније — сем једне репортаже о Сијаринској Бањи, објављене после одласка из Лесковца, у октобру те године, потписане пуним именом.)

У периоду од јуна 1926. („Лесковачки гласник“ 22, 5. VI 1926) па до краја јула 1927 („Лесковачки гласник“ 31, 30. VII 1927) излазе његови чланци у „Лесковачком гласнику“ потписани са Л.

³⁵ Одржавање везе Б. Николића са вишим партијским форумима. — С. Д., *Партија и СКОЈ*, 18.

³⁶ *Споменица лесковачког радничког покрета.*

„У време кад су похапшени општински часници ухапшен је и осуђен 3 месеца затвора г. М. Димитријевић, зубни лекар. Довољно је било да неко достави полицији како је то опасан човек, и он, један ноторан толстојевац и филантроп, који не припада, нити је икада припадао ма којој политичкој странци, лишава се слободе и без икакве конкретне кривице кажњава са 3 месеца затвора. Колико се ишло у подупирању и оправдавању тих бруталности види се по томе, што је, приликом хапшења Димитријевића, пуштена вест како је у његовој кући при претресу нађено посакривених 75 секира, спремних за покољ и сечу грађана“ („Слободна реч“ 13, 29. I 1922).

³⁷ Овај списак издало је Министарство унутрашњих дела, Одељење државне заштите, под Строго пов. ЈБ без броја VII 1921.

У њој се, на стр. 56, налазе следећи подаци:

„418. *Димитријевић Милан*

— зубни лекар у Лесковцу. Био на састанку балканских комунистичких организација у Софији 1920, где му је дато педесет хиљада франка за припрему државног преврата 1. маја. Он је још пре рата провео неколико година у Русији и учествовао у државном преврату 1905. и 1906. године. Ожењен је Русињом која је такође зубни лекар и која је 1905. године била осуђена на једну годину затвора због револуционарне пропаганде у Петрограду. За време бугарске окупације, Димитријевић је остао у Лесковцу и када су Бугари вршили интернирање лесковачких грађана Димитријевић је изјавио, да је бугарски поданик (Извештај из 1920) П. бр. 1443.³⁸

Лесковачка комунистичка општина импоновала је не само радном народу, већ и својим противницима, како лесковачкој буржоазији, тако и центрумашима.

У њој се на 283 стране налазе имена 1.683 комуниста са политичким карактеристикама за сваког од њих. (Примерци ове строго поверљиве књиге налазе се у Архиву ЦК СКЈ, Муп 2/VII 1921, и Библиотеци Института за савремену историју, II, 5262.)

³⁸ Напомињемо да у овој књизи постоје још само три кратка осврта на лесковачке комунисте, на учитеље Данила Тепавца, Драгомира Миловановића, и Десанку Милутиновић; у њој нема података о Михаилу Јовановићу, Јовану и Влади Дискићу, Милану Станојевићу, Властимиру Милутиновићу и др.

Анализирамо ли овај полицијски докуменат, видимо да у њему има тачних и нетачних података.

Тачно је: а) да је М. Димитријевић био у Русији у време прве руске револуције 1905. године. После тога је био две године у Румунији, где је био повезан са румунским и бугарским социјалистима револуционарне оријентације. У време револуционарних покрета у Румунији био је затворен, али су успели да га извуку из затвора. У вези нових провала постојала је опасност новог хапшења, зато је побегао из Румуније и понова отишао у Русију. Године 1910. кад су га оптужили због политичке активности и требали да га изведу пред суд, вратио се са супругом у Србију; б) да је Софија Димитријевић била учесник прве руске револуције 1905. (Један њен брат, Николај, завршио је на барикадама, пошто су му разбили главу кундаком, од чега се није опоравио.)

Нетачно је: 1) да се М. Димитријевић за време бугарске окупације прогласио Бугарином (да би избегао стрељање он је симулирао тешког болесника и три године није излазио из куће); 2) да је Софија Димитријевић била осуђена на годину дана због револуционарне пропаганде у Петрограду.

Најинтересантнији део овог полицијског извештаја односи се на улогу М. Димитријевића у одржавању веза са међународним комунистичким покретом и пребацивањем новца из иностранства за финансирање КПЈ. Почетком 1919. и од пролећа 1920. до хапшења у 1921. години М. Димитријевић је више пута одлазио у Будимпешту, Солун и Софију да би набавио тада дефицитни зуболекарски материјал. Врло је вероватно да је ове одласке користио за одржавање везе КПЈ са међународним центрима комунистичког покрета и за пребацивање новчаних средстава за њен рад. Потврду о томе налазимо у изјави његовог братанца Николе Николова житеља Софије, у којој пише: (превод са бугарског): „Не сећам се тачно које је то године било, али је то било 1920—1921. године. Чича дође код нас у Софију, у госте. Једног дана ме натера да изађемо у град да би купио зуболекарски материјал. Кад смо завршили са куповином, питао ме: где је раднички клуб, хоћу да се сретнем са неким друговима. Одведох га у улицу цара Симеона у клуб Георгија Киркова. Кад смо ушли срели су нас неки другови. Чича је питао за неке друге другове и отишао у собе где су биле канцеларије, а ја сам остао у салону. После извесног времена вратио се и ми смо отишли“ (Писмена изјава Н. Николова од 2. јануара 1968. — Збирка С. Димитријевића).

Податке о томе налазимо у центрумашкој штампи, која је покушавала да комунистичку општину у Лесковцу и њене успехе веже за себе, називајући је социјалистичком. Њихов лист пише:

„Лесковачка буржоазија признаје да је раднички покрет у Лесковцу социјалистички [С. Д.: у ствари, комунистички], она признаје да Лесковац није од социјалистичке [С. Д.: у ствари, од комунистичке] никад боље општинске управе имао; она отворено говори да и по личном моралу, у Општинској управи лесковачкој никада нису били поштенији људи од социјалиста [С. Д.: у ствари, од комуниста].“³⁹

Па ипак, лесковачка се буржоазија није устезала да у борби против комуниста прибегне најпрљавијим средствима.

Вршећи провокације и денунцијације против комуниста, а исто тако да би оправдала све антирадничке мере, лесковачка буржоазија је ширила фаму о сакривеним и нађеним великим количинама оружја.⁴⁰

Осврнимо се на политичку атмосферу у Лесковцу у време хапшења управе лесковачке комунистичке општине и непосредно после тога, после доношења Закона о заштити државе (2. августа 1921).

Хајка на комунисте није се ограничила само на хапшења истакнутих комуниста, прогони су се проширили на целу радничку класу.

Приказујући прогоне радника од стране среског начелника, центрумашке новине пишу „да се радници у Лесковцу нигде не смеју састати нити своје организације обновити. Под маском гоњења комуниста, он сваког радника кажњава као комунисту и скитницу“. Он „врши свако друго-треће вече потере, и сваког радника

³⁹ Лука Павићевић, *Раднички покрет у Лесковцу*, „Социјалистичке радничке новине“ 256, 24. XI 1921.

⁴⁰ Поред већ наведене провокације лесковачког индустријалца П. Влајчића, податке о томе налазимо и у продужетку центрумашког текста цитираног у претходној напомени, где се после позитивног мишљења лесковачке буржоазије о комунистичкој општинској управи и комунистима као лично поштемим људима каже да „јој све то није сметало да све те људе похапси, да их најбезочније у хапсу мучи и малтретира, да за њих најфантастичније приче о скривеном оружју, о изradi Совјетског устава, о већ наименованим совјетским комесарима итд. проноси. А зашто све то? Само зато да социјалистички [С. Д.: у ствари, комунистички] покрет у Лесковцу сломи, да најјачу социјалистичку [С. Д.: у ствари, комунистичку] партију у Лесковцу разбије“. „Закон о заштити јавне безбедности није донешен против пучистичких елемената у држави, већ против сваке организоване борбе пролетаријата.“ (Лука Павићевић, *Раднички покрет у Лесковцу*, „Социјалистичке радничке новине“ 256, 24. XI 1921).

На једном другом месту центрумаши пишу иронизирајући: „Кад је код похапшених лесковачких другова нађено преко 25 вагона посакривених митраљеза и неколико хиљада тек наоштрених секира, Милан Станојевић, трговац, изразио је јавно сумњу пред полицијским шпијунима да се толика количина могла наћи само у подрумима седамнајесторице похапшених. Веровао је он, да је за толику количину морао бити потребан и који буржоаски подрум.“ (*Против дахилука*, „Социјалистичке радничке новине“ 242, 8. XI 1921)

кога његова патрола после 7 сати нађе на улици или у кафани тера у полицију. Тамо пробе кроз руке апсанција, а затим се казни за-твором, новчаном глобом или прогонством.“

Шеснаестог новембра 1921. „патрола је дотерала 18 радника, који су сви кажњени као „скитнице“. Ко је имао пара да замени за затвор, он је сутрадан пуштен, а ко није имао пара, тај је остао у хапсу.“⁴¹

Чак су и антикомунистички оријентисани центрумаша, осврћући се на прилике у Лесковцу, морали признати да „Закон о заштити јавне безбедности није био донешен против пучистичких елемената у држави, већ против сваке организоване борбе пролетаријата.“

Посматрајући, на једној страни, да „у Лесковцу треба нпр. видети како у многим радионицама почиње рад у 5 сати ујутро и траје до 8 и 9 сати увече; како су радничке наднице и цене раду на парче остале исте као и пре *Обзнане*, а да је скупоћа живота, која се падом динара сваки дан потенцира од тада дуплирана“, „да фабрика Илић, Петровић и Теокаревић плаћа наднице од 7—9 динара за 9 и 10 сати радног времена“, а на другој страни, да се полицијски режим „само у хапси и кундаку манифестује“, један од лидера центрумаша, Лука Павићевић, закључује: „*Лесковачка полиција није ништа друго до убица радника.*“

За лесковачку полицију — радник значи *комунист* у најгорем смислу речи. Њен начелник, економско-синдикалну, социјалистичко-партијску и большевичко-комунистичку организацију третира једнако: *комунистичком*. И све другове који би и покушали да сазову или одрже какву радничку конференцију, па ма каквог карактера она била, овај силеција одмах хапси и прогони, а све на основу *Закона о заштити јавне безбедности*.“

Овај се „лесковачки дахија нарочито експонира“ „против обнављања синдикалних организација“. „Зашто? Зато што га неморална лесковачка ћифтарија на то гура. За њега је довољно да му један послодавац пријави радника који тражи већу надницу, па да тај радник, као „комунист“ одмах осети благодети *Обзнане* и *Закона о заштити јавне безбедности*. А позив на синдикалну конференцију, или позив за обнављање кога синдикалног пододбора начелник не сматра никако друкчије него као позив на буну!“

„Овоме дахији не смета да на синдикалну радничку конференцију пошаље поред три детектива још и писара са два до зуба наоружана жандарма. Је ли, онда, чудо што радници у Лесковцу желе обнову својих организација, а да се ни један не сме примити функције у својој организацији?“⁴²

У време кад је у Лесковцу владао „страховит жандармски режим“, када у њему „не важе никакви други закони осим закона полицијске самовоље и жандармеријског кундака“, ^{42а} истовремено са

⁴¹ Против дахилука, „Социјалистичке радничке новине“ 254, 22. XI 1921.

⁴² Лука Павићевић, *Раднички покрет у Лесковцу*, „Социјалистичке радничке новине“ 256, 24. XI 1921.

^{42а} „Социјалистичке радничке новине“ 255, 23. XI 1921.

прогоном радника вршен је и прогон државних чиновника и политичких противника.

Сваки државни чиновник који „ма којим цугом својим покаже вољу за својом самосталношћу, честољубљем или ма којим чином“ који не одговара среском начелнику или „полицијском менталитету црно-жуте мафије“ [бивших царских и краљевских аустроугарских чиновника], ова то „све у име патриотизма обележава комунистичким заварењима [sic!] и антидржавним елементима“.

Срески начелник Влада Костић, припадник Демократске партије и његово друштво су „сваког свог политичког противника“, „само ако има каквог угледа у средини којој припада“, означавали комунистом „па и ако су знали да ови [тј. њихови политички противници] то никад били нису“.⁴³

У једном другом чланку налазимо констатацију: да „ни један адвокат“ у Лесковцу „не сме ни једну жалбу“ да начини против решења овог среског начелника, а ако то уради, „бележи се као антидржавни и кажњава се по *Обзнани и Закону о заштити државе*“.⁴⁴

Изгледа да су у то време, „после првог септембра 1921“, радници текстилне фабрике у Козару (која је била по страни од свих ових догађаја у власотиначким планинама) ступили у штрајк и нагнали послодавца да прихвати њихове услове.⁴⁵

После хапшења комунистичке општинске управе дошло је до промене у руководству општине.

На место легално изабране комунистичке општинске управе, декретом је наименована друга, на челу са председником Чедом Николићем, пекаром.⁴⁶

⁴³ *Ко популарише комунизам*, „Социјалистичке радничке новине“ 272, 14. XII 1921.

⁴⁴ *Против дахилука*, „Социјалистичке радничке новине“ 255, 23. XI 1921.

⁴⁵ О том штрајку, одржаном под црвеном заставом, у време најтежих прогона радничке класе, даје податке Д. Ранчић, који тврди да је на његовом челу био Владимир Стојковић из Ковачеве Баре и наводи имена 16 учесника штрајка. (Добривоје Ранчић, *Два штрајка текстилних радника у Козару*, „Наша реч“, 26. VI 1964)

Овај податак износимо са резервом — пошто је вероватно добијен на основу казивања В. Стојковића, који је тада био жив — па зато време одржавања штрајка није поуздано утврђено.

Па ипак, не треба искључити могућност да је штрајк одржан баш тада, у време великог погоршања положаја радничке класе, и да су изолованост овог краја и заједнички наступ радника — мештана из Козара и непосредне околине — могли да натерају послодавца на попуштање, пошто би у противном остао без радне снаге. Полупролетаризовани сељаци могли су да опстану на својој земљи, да раде на туђој или да оду у печалбу.

⁴⁶ Ј. Дискић, *Сећање на комунистичку општину 1920, Победа на изборима*, „Наша реч“, 20. IV 1959.

Наименовану привремену управу сачињавали су Чедо Николић, пекар — председник; Михаило Јанковић Анцијски, бакалин; Нађа Копић Црквички, трговац; Милан Борђевић Врањанче, кафеџија. (Петар Митић, *Комунистичка општина у Лесковцу, 1920—1921, Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине*, 29. — На основу казивања Ј. Дискића.)

Приликом реконструкције општинске управе, Борђе Денчић-Јањић био је једини комунистички одборник који се десолидарисао од осталих непохашених комунистичких одборника, који су заједнички наступили и дали оставке.⁴⁷

Тада су смењене и неке сеоске општинске управе, међу којима и општинска управа у Турековцу, која је, изгледа, имала комунистичку већину.⁴⁸

Насилно смењивање легално изабране комунистичке општинске управе није задовољило лесковачке ђифте. Они се нису могли помирити с тим да је раднички покрет узео такве размере. Зато је лесковачка реакција настојала да уништи различитим варварским методама не само све тековине комунистичке општине већ и трагове о њеном постојању.

Још за време њеног постојања, неко је ноћу посекао две липе испред општинске зграде.⁴⁹

Шта се све збило после насилног смењивања комунистичке општинске управе, прича је за себе. Лесковачке газде учиниле су све да би се избрисали трагови њеног деловања.

Још 1934. С. Димитријевић је написао: „Парк код гимназије има интересантну судбину. Подигнут од стране напредне општинске управе, био је трн у оку њихових противника. Једнога јутра освануло је дрвеће поломљено.“⁵⁰

„Лесковачки гласник“ писао је 1926: „Једне ноћи пре 2 године [1924] наишли су неки пијани младићи и посекали све младо дрвеће у парку иза Реалке.“⁵¹

Један Лесковчанин је констатовао 1929. године: „Поједине наше општинске управе подизале су небрижљиво (!) неке паркове, али наредна нова управа брижљиво га је уништавала.“⁵²

С. Димитријевић је у раду објављеном после рата, 1951. године, навео:

„Лесковачким ђифтама нарочито је бô очи овај градски парк иза гимназије, који су они у срџби називали „комунистички парк“. Мика Станковић — Куца, индустријалац, посебно га је нападао. Како су смели да га подигну до његове куће, па да гледа како се по њему „женске шетају“.

⁴⁷ С. Димитријевић, *Историја лесковачког радничког покрета, Споменница педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине*, 217. - На основу казивања Ј. и В. Дискића, М. Станојевића, Г. Тичића, Т. Коџића и С. Тасића упоређеног са казивањем Борђа Денчића, са којим су били суочени на заједничком састанку преживелих учесника.

⁴⁸ Одлуком бр. 22 Окружног одбора „постављени су привремени часници и одборници у општинама Лесковачкој, Врањској, Турековачкој, Губеревачкој и Стројковачкој с тим да се нови избори изврше у року од 15—20 дана (чл. 149 закона о општинама)“. („Врањски гласник“ 21, 24. IX 1921)

⁴⁹ Казивање Ј. Дискића. — „Вечерње новости“, 4. IV 1958; В. Хубач, *Две посечене липе и сећања*; [Ј. Дискић], „Наша реч“ бр. 6, 1957.

⁵⁰ Д. [С. Димитријевић], *Паркови су за народ*, „Недељне новине“ 28, 15. VII 1934.

⁵¹ „Лесковачки гласник“ 49, 11. XII 1926.

⁵² Апа В. Г., *Код паркова Лесковац без паркова*, „Лесковачки гласник“ 13, 6. IV 1929.

Да би уништили тај парк, постојао је пројекат да се ту подигне касарна за гарнизон у случају да дође војска.

Једног јутра парк је освануо уништен, све су саднице биле поломљене. Само неколико багремова, који се сада налазе код зграде позоришта, остали су нетакнути.

Тек кад се 'заборавило' на комунисте, градски парк је био обновљен.

За време када је М. Поп-Димић био демократски председник општине, уништене су лепе и багремови засађени покрај општинске зграде.

Иста судбина постигла је и дрвеће засађено на Марвеној (говењој) пијаци.

Ова варварства изазивала су оправдано гнушање многих старих Лесковчана.

Комунистичка замисао да се на брду *Турско гробље* нивелише терен и подигне парк дуго година је остала неостварена. Истовремено су и *Рупе*, које су том земљом имале да буду затрпане, остале годинама као нездрав и маларичан крај.

Много касније, створен је на месту *Турског гробља* парк 'Девет Југовића'. Баруштину *Рупе* је за време шестојануарске диктатуре, на иницијативу другова комуниста, радни народ сопственим радом делимично затрпао.

Интересантна је и историја градског купатила, тј. фонда за његово подизање који је комунистичка општинска управа засновала. После хапшења комунистичких одборника 1921. и каснијег преузимања општине од стране демократа (1923), тај је фонд појела помрчина. Тек 1928. године, подизањем школске поликлинике, Лесковац је добио прво јавно купатило.⁵³

Лесковачке газде нису хтеле да остану трагови прве комунистичке општине у Лесковцу, али успомена на њихово дело из 1920. и 1921. сачувала се у сећању и срцима Лесковчана, који су својим каснијим држањем, а посебно у току фашистичке окупације, када су на позив Комунистичке партије пошли у народноослободилачку борбу, доказали да нису заборавили комунистичке пионире нашега краја.⁵⁴

После постављања привремене општинске управе на место насилно свргнуте комунистичке општинске управе, заказани су нови општински избори за 16. август 1921, на које се осврћемо у поглављу о политичким приликама.

Изгледа да су центрумашки покушали да искористе прогоне комуниста као и ову предизборну борбу почетком октобра 1921. да би створили своје организационо упориште у Лесковцу.

⁵³ С. Димитријевић, *Тако је некад било*, Лесковац, 1951, 18—19; овај текст овде објављујемо у нешто прерађеном и допуњеном виду.

⁵⁴ С. Димитријевић, *Тако је некад било*, Лесковац, 1951, 19.

Ј. Дискић пише: „Ако су они који су дошли после нас успели да неку нашу тековину у граду униште, нису успели да униште онај глас и уверење наших бирача, да смо поштено радили и служили народу и нашој Комунистичкој партији, којој смо својим радом у општини осветлили образ.“ (Ј. Дискић, „Наша реч“ 41, 10. X 1959).

Центрумашке „Социјалистичке радничке новине“ писале су за чланове предратне Српске социјалдемократске партије који су остали у радничком покрету, да они наводно, подржавају „целокупну идеологију и држање предратне социјалдемократске партије“ и да су остали у комунистичком покрету само „формално“, желећи на тај начин да их придобију за центрумаше.

Зато овај лист тражи „да се ови невини људи ослободе даљег издржавања казне и да се у целој земљи обустави кажњавање људи ако они немају каквог конкретног кривичног дела“.⁵⁵

Већ 6. октобра 1921. одржан је збор у кафани „Централ“, на коме су говорили Драгиша Лапчевић, Коста Стевановић Ерсењовски и Таса Миљковић и на коме је, према „Социјалистичким радничким новинама“, „одлучено обнављање синдиката и партијске организације“.⁵⁶

⁵⁵ Против дахилука, „Социјалистичке радничке новине“ 212, 1. X 1921.

⁵⁶ „Кафана и сала Централа биле су препуне. Огромна маса није могла ући, те је закрчила улицу.“ (Сјајан збор у Лесковцу — телеграм Милана Станојевића, „Социјалистичке радничке новине“ 217, 9. X 1921)

Мада центрумашки лист тврди да је у то време обављено „обнављање месне организације Социјалистичке радничке партије које је извршено доласком друга Драгише Лапчевића у Лесковац“ (*Раднички покрет у Лесковцу*, „Социјалистичке радничке новине“ 256, 24. XI 1921), немамо доказа да је тада заиста створена нека центрумашка политичка организација, пошто се она нигде не помиње у реформистичкој штампи до 1928. године.

У њено постојање не верује ни Т. Миленковић, који је написао историју реформистичке Социјалистичке партије Југославије у периоду 1921—1929. Он каже: „... да ова информација није била тачна види се најбоље по томе што ће социјалисти у Лесковцу створити малу организацију, „тек 1928. године“. (Т. Миленковић, *Социјалистичка партија Југославије*, Београд, 1974, 56 и 57)

Не треба искључити ни могућност да се већ тада, 1921. године, појавила извесна група отпадника од комунистичког покрета, пошто Т. Миљковић говори на центрумашком збору, а центрумашки лист пише о бившем кмету комунистичке општине Рељи Станковићу као о „претседнику Социјалистичке организације у Лесковцу“ („Социјалистичке радничке новине“ 255, 23. XI 1921; исто понавља и срески начелник В. Костић у истом листу бр. 270, 11. XII 1921).

Међутим, ако се и појавила, она је брзо нестала, пошто се 1923. године и Р. Станковић и Т. Миљковић (говорник на поменутом збору) појављују у управи месне организације Независне радничке партије Југославије и као њени кандидати.

Следећа вест о некој организацији Социјалистичке партије Југославије у лесковачком крају датира из децембра 1923, кад се помиње да је таква организација створена у Власотинцу заузимањем Младена Крстића. Та је организација, наводно, имала 100 чланова, и у општинској управи имала једног кмета и 10 одборника („Радничке новине“ 55, 19. XII 1923).

Дакле, бивши власотиначки комунисти, који су наступили на општинским изборима 1920. на радикалској листи, били на њој изабрани и даље су остали у општинском одбору у Власотинцу који су држали радикали, покушали су да створе центрумашку социјалистичку организацију 1923. године.

Она се касније нигде не помиње.

Тек када је Реља Станковић постао плаћени повереник Радничке коморе у Београду (од марта 1926), која је била у рукама центрумаша, он се појављује као некакав лесковачки експонент Социјалистичке партије Југославије. Он је организовао скупове на којима су наступали говорници из Београда и на тај начин покушавао да створи некакво организационо језгро ове партије у Лесковцу. Тако, нпр., он је организовао предавање Живка Топаловића у Лесковцу 4. априла 1928 („Радничке новине“ 15, 11. IV 1928).

Да би се показали као пријатељи радника, два водећа центру-маша, Драгиша Лапчевић из Београда и Коста Стевановић Ерсеновски из Скопља, заједно са неколико лица из растурене комунистичке општинске управе (Т. Миљковић, Р. Станковић, В. Цветковић и М. Станојевић) потписују плакат — позив за бојкот општинских избора у Лесковцу, који су имали да се одрже 16. октобра 1921, за попуњавање упражњених општинских функција.⁵⁷

Што се тиче учесника октобарске револуције и грађанског рата у Совјетској Русији у периоду 1917—1921. који су потицали из лесковачког краја или су дошли у њега 1921. године, из досадашњих истраживања видимо да су то углавном били радници и сељаци који су разним путевима доспели у Русију и учествовали у грађанском рату у редовима Црвене гарде и Црвене армије. За сада знамо само за шесторицу. То су били: Благоје Николић, столарски радник из

У периоду од 30. јануара 1927. до 31. марта 1928. одржана су у Лесковцу 4 предавања и једна конференција Социјалистичке партије Југославије.

Чак ни тада партијска организација Социјалистичке партије Југославије није постојала у Лесковцу.

У допису објављеном у њиховом листу „Радничким новинама“ крајем 1927. каже се: „То нам даје наде да ће се и у Лесковцу ускоро обновити социјалистички раднички покрет.“ („Радничке новине“ 49, 7. XII 1927)

Пред обласни конгрес Социјалистичке партије Југославије за Србију, одржан 17. априла 1928, „у Лесковцу је постојала месна организација ове странке са 12 чланова, која је успевала да пласира у овом граду само 5 бројева њиховог листа — *Радничке новине*.“ (Извод из извештаја обласном конгресу, „Радничке новине“ 15, 11. IV 1928) На том је конгресу Р. Станковић био делегат. („Радничке новине“ 18, 1. V 1928)

Из свега овога видимо да у Лесковцу, у периоду 1921—1928, Социјалистичка партија Југославије Живка Топаловића и компаније практично није постојала.

⁵⁷ Овај плакат, објављен под насловом „Радници и грађани! Не гласајте у општинским изборима!“, датиран октобра 1921, објављен је у *Споменици лесковачког радничког покрета*, 367—369 — оригинал из збирке С. Димитријевића уступљен је архиви Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 13.

Да су овај плакат стварно издали центрумаша, видимо из једне вести објављене у њиховом листу, у којој се каже: „Наша партија је једина плакатом позвала другове да се уздрже од гласања у име протеста против реакције која је на њих бесно јуришала.“ („Социјалистичке радничке новине“ 222, 15. X 1921)

Тај став су, очевидно, имали и комунисти, којима је општина била силом одузета. Карактеристично је да су од чланова старе комунистичке општинске управе овај позив на бојкот избора потписала само она лица која су имала изврстан помирљив став према центрумашима, лица која су се са њима касније зближила.

Међу плакатима које су штампале буржоаске партије ради дезоријентације лесковачког радништва нашли смо два, оба датирана 16. октобра 1921, који позивају на учешће на изборима. Први је носио наслов „Радници!“, а потписан је са „Радник“; други има наслов „Грађани“, а потписан је са „Свесни грађани“.

(Текстови поменутих плаката објављени су у *Споменици лесковачког радничког покрета*, 370 — оригинали из збирке С. Димитријевића уступљени су архиви Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 16)

Све то показује да је у јесен 1921. једна група комуниста заиста успоставила неку врсту заједничког акционог фронта против прогона са неким центрумашима, али да је то било само привремено заједничко иступање против класног непријатеља.

Лесковца;⁵³ Радојло Новаковић, грађевински радник из Бучумета;⁵⁴ Сава Јовановић, рудар из Медеваца;⁵⁵ Вуксан Јанкетић Вуко, сиромашни земљорадник из Тулара;⁵⁶ Драгутин Филиповић, надничар из Винарца;⁵⁷ и Драгољуб Обрадовић-Јовановић, учитељ из Косачића.⁵⁸

Видног учешћа у радничком покрету Лесковца имао је само Благоје Николић, један од његових најистакнутијих руководиоца у периоду илегалног рада. Остали су у том периоду утицали на своју околину углавном причајући о октобарској револуцији и преносећи њена антиексплоататорска и борбена искуства.

Ево какав је био почетни период револуционарне делатности Благоја Николића (1910—1921):

Благоје Николић, столарски радник, рођен је 22. фебруара 1895. у Лесковцу.

Члан Савеза дрводељских радника постао је 1. маја 1910.⁵⁹

Године 1914. био је члан управе подбора Савеза дрводељских радника у Лесковцу.⁶⁰

Године 1915, кад је позван да служи војску на место сина једног лесковачког газде, емигрирао је у Бугарску, која тада још није била у рату. Учествује у раду Бугарске радничке социјалдемократске партије („тесни“).

После фебруарске револуције 1917. прелази у Русију.

Активни је учесник октобарске револуције. На челу једног радничког одреда учествује у историјском јуришцу и освајању Зимског дворца у Петрограду 25. октобра (7. новембра) 1917.⁶¹

На основу његових личних казивања, радио је у Изванредној комисији за борбу против контрареволуције (ЧЕКА).

Боравио је и у Одеси, где је у рејону пристаништа постао кандидат за члана Комунистичке партије (бољшевика) Украјине 2. априла 1921, са утврђеним кандидатским стажом од 2 месеца.⁶²

⁵⁸ Д. Кулић, *Од Октобра до Сугјеске*. Лесковац, 1968, 23—34; Н. Илић, *Јужноморавци у октобарској револуцији*, Лесковац, 1969, 26—28.

⁵⁹ Н. Илић, *ibid*, 37—45.

⁶⁰ *Ibid*, 61—65.

⁶¹ *Ibid*, 69—72, 75—77.

⁶² *Ibid*, 83—89.

⁶³ *Ibid*, 90—92.

⁶⁴ Факсимил чланске карте овог синдикалног савеза — Д. Кулић, *Од Октобра...*, 18а.

⁶⁵ „Радничке новине“, 18. IV 1914.

⁶⁶ У једном мемоарском осврту стоји да је група Данила Срдиха 25. октобра увече јуришала на Зимски дворца, који су после више јуриша заузели. „У зимском дворцу Срдих се сусрео са групом Југословена. Били су то борци специјалног црвеногардијског одреда, којим је командирао радник из Лесковца Благоје Николић.“ — Јово Поповић, *Личанин у Зимском дворцу*, „Арена“ бр. 341, 7. VII 1967; Д. Кулић, *Од Октобра...*, 28—30.

⁶⁷ Факсимил кандидатске чланске карте, издате 7. 1921. — Д. Кулић, *Од Октобра...*, факсимил 30а.

Истовремено је био и активни члан Бугарске комунистичке партије.⁶⁸

У време кад је већ постао члан Сверуске комунистичке партије бољшевика [СКП(б)], на крају свог кандидатског стажа био је председник Југословенског совјета радничких и сељачких делегата у Русији и Украјини у Московском совјету радничких и сељачких делегата.⁶⁹

Из извештаја предсједништва краљевске хрватско славонске земаљске владе Бр. 2055-Рес/1921. видимо да се међу лицима која су се вратила из Совјетске Русије „након што су завршили агитациони бољшевички курс у Москви“ налази и Благоје Николић. У приложеном списку „Војног курса комунистичке централе у Русији“ налазимо међу онима који су се вратили 3. IX 1921. године: „3. 9. Николић Благовој 1895. Лесковач Србија“.

Кад се Благоје Николић вратио из Совјетског Савеза, био је ухапшен на граници и допремљен у лесковачки затвор. У њему је био заједно са похапшеним лесковачким комунистима у великим заједничким просторијама.⁷⁰

Тако су успостављени први контакти лесковачких комуниста и Б. Николића, учесника октобарске револуције и члана Сверуске комунистичке партије бољшевика.⁷¹

Од времена свог ослобођења из затвора, 1921. године, Б. Николић је не само одржавао илегалне партијске везе Лесковца са обновљеним партијским центрима (до 1923), него је, као што изгледа, одржавао и везе између КПЈ и Бугарске комунистичке партије.⁷²

Од 1923. године, кад је створена илегална организација КПЈ у Лесковцу, он је стајао на њеном челу све до 1937. и био фактички руководиолац целокупног радничког покрета лесковачког краја.

⁶⁸ Уверење потписано од Георги Димитрова 28. маја 1921. — Д. Кулић, *Од Октобра...*, 32—33 и факсимил 326.

⁶⁹ Потврда од 31. маја 1921. — Д. Кулић, *Од Октобра...*, 33—34, факсимил 34а.

За тврдње без посебно наведених извора види: Д. Кулић, *Од Октобра...*, 20, 27, 28 (фотографија) и 30. — Све у складу са некадашњим казивањима Б. Николића С. Димитријевићу.

⁷⁰ По казивању Б. Николића и М. Станојевића и личном сећању С. Димитријевића, који је носио храну ухапшеном оцу и кога је, као деветогодишње дете, стражар повремено пуштао у затвор, где је остајао док се судови не ослободе, и том приликом упознао Б. Николића. — Упореди: С. Димитријевић, *Партија и СКОЈ...*, 18.

Д. Кулић пише да је Б. Николић „ступио на југословенско тле у оном моменту када је Закон о заштити државе ступио на снагу“, дакле 2. августа 1921. (Д. Кулић, *Од Октобра...*, 57)

⁷¹ Претпоставка Д. Кулића да је Б. Николић већ „почетком 1921. године дошао у Југославију и учествовао у организовању илегалне партијске организације, али је у пролеће исте године да краће време понова отишао у СССР, да би се исте године опет вратио у Југославију и наставио свој револуционарни рад“ (Д. Кулић, *Од Октобра...*, 33), нема никакве потврде у изворима. То је само покушај да се објасни присуство Б. Николића на наводном илегалном састанку лесковачких комуниста одржаном пре њиховог хапшења, у лето 1921. године, који је, у ствари, одржан 1923. године.

⁷² „Према казивању *Ивана Караиванова*, Благоје Николић је по повратку из СССР-а, у оквиру задатака које је имао од Коминтерне, одржавао везе између Бугарске радничке партије и КПЈ“ (Д. Кулић, *Од Октобра...*, 9).

РАЗВИТАК ПРИВРЕДЕ ПОСЛЕ ОБНОВЕ

Осврнимо се на стање производних снага у лесковачком крају у периоду после обнове, на њихов даљи развитак у оквиру привреде, а посебно на развитак капитализма, на улогу већ формираног капитала и на продукционе односе који су настајали на тој основи и, најзад, на измену свега тога у условима велике привредне кризе.

Сва та питања изложићемо у оквиру поглавља 1—13, која говоре или о појединим привредним гранама или о појединим битним манифестацијама продукционих односа.

На питање положаја радничке класе и њеног отпора капиталистичком изабљивању осврнућемо се касније, у поглављима о развитуку синдикалног покрета.

1. О ДЕМОГРАФСКОМ ПОТЕНЦИЈАЛУ

Укупан број становника лесковачког краја¹ на дан 31. јануара 1921. износио је:

у власотиначком срезу	41.319
у јабланичком срезу	47.529
у лесковачком срезу	61.322
у целом лесковачком крају	150.170

¹ Укупан број становника по општинама износио је:

Срез власотиначки		Срез јабланички		Срез лесковачки	
1		2		3	
1. Брод	1.216	1. Бања	2.819	1. Барје	636
2. Власотинце	4.227	2. Бојник	3.391	2. Богојевце	1.208
3. Горњи Орах	1.830	3. Бошњаци	4.013	3. Брестовац	2.861
4. Грделица	3.450	4. Бучумет	2.609	4. Бунуша	2.067
5. Дадинце	2.422	5. Д. Коњувце	2.901	5. В. Грабовница	1.934
6. Дарковац	1.050	6. Косанчић	4.701	6. В. Копашница	1.439
7. Дејан	1.846	7. Лебане	6.870	7. В. Трњане	2.592

Из прегледа датог у напомени видимо да су највеће општине (са више од 3.000 становника) у лесковачком крају биле по броју становника:

1. Лесковац	13.702
2. Лебане	6.870
3. Косанчић	4.701
4. Медвећа	4.263
5. Власотинце	4.227
6. Бошњаци	4.013
7. Турековац	3.930
8. Печењевце	3.580
9. Грделица	3.450
10. Бојник	3.391
11. Слишане	3.193
12. Оране	3.147

Ово је био у југословенским размерама просечно насељен крај, пошто је према укупној површини² у њему било 31. јануара 1921. године 55,8 становника на квадратном километру.³

1		2		3	
8. Добровиш	1.105	8. Медвећа	4.263	8. Винарце	2.806
9. Добро Поље	1.147	9. Оране	3.128	9. Вучје	1.243
10. Доњи Присјан	1.402	10. Оруглица	1.147	10. Губеревац	2.326
11. Кална	2.117	11. Равна Бања	1.272	11. Јашуња	2.253
12. Конопница	1.806	12. Реткоцер	1.400	12. Лесковац	13.702
13. Крушевица	2.826	13. Слишане	3.193	13. Манојловац	2.266
14. Орашје	2.540	14. Туларе	1.639	14. Мирошевце	2.954
15. Предејане	1.295			15. Мрштгане	2.410
16. Рав. Дубрава	1.063			16. Ораовица	1.344
17. Рупље	2.635			17. Орашац	2.023
18. Свође	926			18. Печењевце	3.580
19. Тегошница	1.444			19. Разгојно	2.833
20. Црна Трава	2.636			20. Стројковац	2.238
21. Шишава	2.336			21. Турековац	3.930
				22. Црковница	2.677

² Податак узет из коришћених пољопривредних статистика за 1929. и 1933, односно према површини 1924—1933.

³ Погледајмо како је ово изгледало по срезовима. На квадратни километар било је:

	Укупна површина	На 1 км ²
у власотиначком срезу	866 км ²	47,7 становника
у јабланичком срезу	981 км ²	48,7 становника
у лесковачком срезу	842 км ²	72,8 становника

Дакле, једино је лесковачки срез био видно изнад југословенског просека из 1921. године — 48.

Ако укупан број становника лесковачког краја⁴ поделимо у четири старосне групе, видимо да су у њему била заступљена:

деца од 0—10 година са	35.966, тј. 23,8%
омладина од 11—19 година са	41.165, тј. 27,2%
одрасли од 20—59 година са	60.949, тј. 40,3%
старија лица од 60 година навише са	13.000, тј. 8,6%

Дакле, укупан број радно активних становника, укључујући ученике у привреди, калфе, баке средњих школа и њихове вршњаке, износио је 102.114 становника (67,5%), тј. око 2/3 свих становника.

Ову цифру треба умањити због постојања издржаваних лица међу одраслим и омладином.

То је био укупан људски потенцијал лесковачког краја (у који је урачуната и сва омладина од 11—19 година).

При томе треба имати у виду да је број становника лесковачког краја порастао за 10 година од 1921. до 1931.⁵

у власотиначком срезу на	48.196, за 16,6%
у јабланичком срезу на	58.322, за 22,7%
у лесковачком срезу на	77.262, за 26,0%
у целом лесковачком крају на	183.780, за 22,4%

Узмемо ли у обзир да су у то време стварно постојале само две општине градског типа, Лесковац и Власотинце, којима можемо додати у крајњој линији као варошицу и трећу — Лебане, админи-

⁴ Ова структура по срезовима изгледа овако:

Срез	0—10	11—19	20—59	60—100 и више
Власотиначки	9.466	11.378	17.023	3.362
Јабланички	12.355	13.343	18.544	4.287
Лесковачки	14.145	16.444	25.382	5.351

(Сви овде наведени подаци за 1921. годину дати су на основу дефинитивних резултата пописа становништва од 31. јануара 1921. год., Београд, 1932)

⁵ Нов редослед 12 највећих општина био је:

1. Лесковац	17.632
2. Лебане	8.527
3. Медвећа	5.311
4. Власотинце	5.281
5. Турековац	5.159
6. Бувче	5.001
7. Бошњаце	4.804
8. Грделица	4.582
9. Бојник	4.540
10. Печењевце	4.451
11. Оране	3.926
12. Слишане	3.883

(Дефинитивни резултати пописа становника од 31. марта 1931, књ. I, Београд, 1937)

стративни центар јабланичког среза, видимо да је у читавом лесковачком крају доминирало сељачко становништво. Сељака је било:⁶

1921. године	83,5%
1931. године	82,9%

Задржимо се на другим аспектима пописа од 1921. године. Етнички најкомпактније становништво било је у власотиначком срезу. Ту је било свега 19 римокатолика и 19 муслимана. Оних који нису били Србо-Хрвати по матерњем језику било је свега 86.

У јабланичком срезу био је 3.261 муслиман, односно по матерњем језику 2.632 Албанца. Другу већу групу муслимана представљали су Роми-муслимани, којих је, по нашем рачуну, а по матерњем језику (муслимани без свих Албанаца и Турака по матерњем језику) било најмање 625. Уз то су била и 63 Цинцара по матерњем језику.⁷

У лесковачком срезу, односно у самом Лесковцу било је 120 Израелићана (Јевреја израелске вероисповести) и 39 Турака по матерњем језику (од којих је у Лесковцу било 28, а у Великом Трњану 11). Уз то је у Лесковцу било 95 Руса, 47 Немаца, 24 Маћара, 18 Чехословака и 13 Цинцара, све по матерњем језику.

Што се тиче Рома-муслимана — њих је било највише у општинама Богојевцу (најмање 10), Брестовцу (најмање 36), Бунуши (најмање 18), Винарцу (најмање 152), Губеревцу (најмање 14), Јашуњи (најмање 25), Лесковцу (најмање 901), Манојловцу (најмање 22), Мирошевцу (најмање 99), Орашцу (најмање 44), Разгојну (најмање 40), Турековцу (најмање 57) и Црковници (најмање 19).

⁶ Од тога по срезовима:

Срезови	1921.	1931.
Власотиначки	89,8%	89,0%
Јабланички	85,5%	85,4%
Лесковачки	77,7%	77,2%

⁷ Албанаца по матерњем језику било је у општинама: Бања (1.926), Бојник (20), Бучумет (164), Лебане (17), Медвећа (314) и Равна Бања (191); а сви су Цинцари били у општини Лебане (63).

Рома-муслимана било је највише у општинама: Бојнику (најмање 101), Бошњацима (најмање 68), Доњем Коњувцу (најмање 79), Косанчићу (најмање 153), Лебану (најмање 168), Орану (најмање 47) итд.

2. О ПОЉОПРИВРЕДНОМ ПОТЕНЦИЈАЛУ

Лесковачко петоречје, покривено дебелим слојем црнице и леса, орошавано под утицајем околних планина, натапано водама пет река и њихових притока, са доста плитке подземне воде која се налази само на 1,5—8 метара испод површине, било је подручје релативно интензивно обрађивано и представљало је плодну пољопривредну област. Брдовито и планинско залеђе било је њена допуна и саставни део лесковачког краја.

Да бисмо добили потпунију представу о пољопривредном потенцијалу и распореду култура овога краја, осврнимо се на најраније објављене среске статистичке податке о томе, из 1929. године.

Колики је био пољопривредни потенцијал лесковачког краја (три предратна среза: власотиначки, јабланички са Пустом Реком и лесковачки), најбоље се види по томе што је он обухватао 141.565 ха пољопривредних површина, од чега:

79.876 ха ораница,	тј. 56,4%
724 ха башта и вртова,	тј. 0,5%
17.747 ха ливада,	тј. 12,5%
38.010 ха пашњака,	тј. 26,8%
2.447 ха винограда,	тј. 1,7%
1.110 ха воћњака,	тј. 0,8%
1.651 ха бара и ритова,	тј. 1,2%

¹ Цела та пољопривредна површина представљала је 52,6% укупне површине. Њен распоред по срезovima био је следећи:

Срезови	Оранице (зирна земља)	Баште и вртови	Ливаде	Пашњаци	Виногради	Воћњаци	Баре и ритови	Свега пољопривредне површине	% од укупне површине
Власотиначки	17.684	165	5.653	12.178	1.087	348	600	37.805	43,7%
Јабланички	34.313	263	9.962	20.062	152	409	—	65.161	66,4%
Лесковачки	27.879	296	2.132	5.770	1.208	263	1051	38.599	45,8%
Процентуални односи									
Власотиначки	46,78	0,44	14,95	32,21	2,87	1,16	1,59	100	
Јабланички	52,66	0,40	15,29	30,79	0,23	0,63	—	100	
Лесковачки	72,23	0,77	5,52	14,95	3,13	0,68	2,72	100	

Ови подаци о пољопривредном потенцијалу и његовој расподели по срезovima узети су из статистике *Обрађена земља и жетвени приноси у 1929. год.*, издатај од Министарства пољопривреде Краљевине Југославије, Београд, 1930. Прегруписани су онако као што је учињено у Пољопривредној годишњој статистици за 1933. годину, Београд 1934.

Из прегледа датог у напомени број 1 видимо да је највише ораница било у јабланичком и лесковачком срезу, највише башта и вртова у лесковачком и јабланичком, највише пашњака у јабланичком и власотиначком, највише винограда у лесковачком и власотиначком, да је воћњака било највише у власотиначком и јабланичком, да је продуктивних бара и ритова било највише у лесковачком, али да их је било доста и у власотиначком, а да у јабланичком нису постојали.

Овове треба додати шуме, којих је било највише у Кукавици и Горњој Јабланици, као и у зони Јашуње.

Сиромашни сељаци из Кукавице и Горње Јабланице довозили су дрва у Лесковац (у њему је постојала посебна Дрвена пијаца, која се налазила код данашњег Ватрогасног дома).

Шуме на планини Кукавици откупило је за експлоатацију 1928. године познато велико предузеће Гутман и друг из Суботице.

Из овога видимо да је најнасељенији крај у односу на пољопривредне и обрадиве површине био лесковачки, па онда власотиначки срез, а крај са највише таквих површина јабланички срез, који је имао по становнику преко два пута више пољопривредних површина и скоро два пута више обрадивих од лесковачког среза.

С обзиром на тадашње стање наше пољопривредне производње, на концентрацију земљишта у рукама сеоских и градских газда, ови подаци показују да је радно сељаштво у лесковачком и власотиначком срезу поседовало веома мале обрадиве површине земље.

Узмемо ли у обзир каснији прираштај становништва, који је био бржи од освајања нових површина и интензивирања пољопривредне производње (тј. оствареног повећања пољопривредне производње на истој површини), као и присуство капиталистичких елемената на селу и концентрацију средстава за производњу у њиховим рукама, видимо да је ситуација била још тежа од ове коју приказују статистички подаци.

Ако пољопривредну површину из 1929. поделимо са бројем становника у тој години³ добићемо да је 1929. године на 1 становника долазило:

	Пољопривредне површине	Обрадиве површине без пашњака и бара
у власотиначком срезу	0,81 ха	0,54 ха
у јабланичком срезу	1,16 ха	0,81 ха
у лесковачком срезу	0,52 ха	0,43 ха
у лесковачком крају	0,80 ха	0,58 ха

² „Лесковачки привредник“ бр. 12, 17. VI 1928.

³ Број становника у 1929. израчунат је на основу пописа из 1921. и 1931, по принципу пораста интерес на интерес, тј. равномерног процентуалног увећања у свакој години у односу на претходну. Тако смо добили да је 1929. године било:

у власотиначком срезу	46.735 становника
у јабланичком срезу	55.983 становника
у лесковачком срезу	73.773 становника
у лесковачком крају	176.504 становника

Што се тиче *ораница*, на њима је највише било:

Житарица	74.347 ха,	тј. 93,1 ⁰ / ₀
Повртарских усева	3.414 ха,	тј. 4,3 ⁰ / ₀
Индустријског биља	1.365 ха,	тј. 1,7 ⁰ / ₀
Сточног биља	437 ха,	тј. 0,5 ⁰ / ₀
Угара	313 ха,	тј. 0,4 ⁰ / ₀
С в е г а:	79.876 ха,	тј. 100⁰/₀⁴

Из прегледа датог у напомени број 4 видимо да је у свим срезовима највише било житарица, да су повртарски усеви били релативно добро заступљени у сва три среза, да их је било највише у лесковачком и јабланичком, а да је површина под индустријским и крмним биљем била највећа у лесковачком, па онда у јабланичком срезу.

Од *житарица* су највише сејани:

Кукуруз	26.116 ха,	тј. 35,1 ⁰ / ₀
Пшеница	23.822 ха,	тј. 32,0 ⁰ / ₀
Јечам	8.131 ха,	тј. 10,9 ⁰ / ₀
Раж	8.088 ха,	тј. 10,9 ⁰ / ₀
Овас	7.686 ха,	тј. 10,3 ⁰ / ₀
Наполица	574 ха,	тј. 0,8 ⁰ / ₀
У к у п н о:	74.347 ха,	тј. 100⁰/₀⁵

⁴ Ево њиховог распореда по срезовима:

Срезови	Житарице	Индустријско биље	Повртарски усеви	Сточно крмно биље	Угари	Свега
Власотиначки	16.474	79	977	49	105	17.684
Јабланички	32.508	435	1213	157	—	34.313
Лесковачки	25.365	851	1224	231	208	27.879
	Процентуални удели					
Власотиначки	93,16	0,45	5,52	0,28	0,59	100 ⁰ / ₀
Јабланички	94,74	1,28	3,53	0,46	—	100 ⁰ / ₀
Лесковачки	90,98	3,05	4,39	0,83	0,75	100 ⁰ / ₀

⁵ Распоред по срезовима у хектарима изгледа овако:

Срезови	Кукуруз	Пшеница	Раж	Јечам	Просо	Овас	Наполица	Свега
Власотиначки	3.972	3.889	3.826	1.441	—	2.891	365	16.474
Јабланички	13.105	10.851	2.323	3.763	9	2.437	20	32.508
Лесковачки	9.039	9.082	1.839	2.927	—	2.268	189	25.365
	Процентуални							
Власотиначки	24,1	23,6	23,2	8,7	—	18,1	2,2	100 ⁰ / ₀
Јабланички	40,1	33,4	7,1	11,6	0,0	7,5	0,1	100 ⁰ / ₀
Лесковачки	35,6	35,8	7,3	11,5	—	8,9	0,7	100 ⁰ / ₀

Из података изнетих у претходној напомени видимо да је кукуруза, пшенице и јечма било највише у јабланичком и лесковачком срезу, ражи у власотиначком и јабланичком, а да овса релативно највише има у власотиначком срезу, да је једновремено сејање два усева (наполица) било најпроширеније у власотиначком и лесковачком срезу, мада је било релативно малог обима.

Док је кукуруза било свуда, сем у високим планинским крајевима, пшенице је било највише у житородној Пустој Реци.

Што се тиче *индустријских култура*, из статистике за 1929. годину произлази да је у лесковачком крају постојала само једна индустријска култура — конопља.

Она је гајена највише у лесковачком (820 ха) и јабланичком срезу (429 ха), а посебно у Поречју и доњим токовима Јабланице и Пусте Реке, док је у власотиначком срезу има релативно мало (79 ха), само у доњем току Власине, што је било условљено односом равничарских и брдско-планинских површина.

Поред ње се у статистици појављује само шећерна репа, и то у лесковачком (31 ха) и јабланичком срезу (4 ха), и експерименталне количине лана у јабланичком срезу (1,5 ха).

Гајење дувана, чиме се бавила углавном лесковачка сиротиња обрађујући интензивно своје мале земљишне парцеле, уопште се не појављује у пољопривредним показатељима из 1929—1930. Зато доносимо податке о површинама под дуваном у 1931. Тада су у лесковачком срезу била под овом културом 42 ха. У другим срезовима лесковачког краја површина засејаних овом културом није било.⁶

Крајем периода 1919—1928. дуван и кромпир су почели да потискују конопљу.⁷

Површине засађене *повртарским културама* у лесковачком крају 1929. давале су следећу слику:

⁶ Објашњење за ово нашли смо у 1931. години.

Због тога што се произвођачи дувана из лесковачког краја нису придржавали упутства Управе државних монопола (употреба државног семена, сејање на брдским теренима и сл.) и производили слаб квалитет дувана, ова је управа 1927. забранила сађење ове културе у лесковачком крају. Управа државног монопола је тек 1931, својим решењем К. бр. 1000, дозволила производњу дувана у лесковачком срезу.

Једновремено је рејон Лесковачке дуванске станице проширен на срезове масурички и топлички, тако да ће се дуван добијен у поменутих крајевима сређивати у овој станици. (Д. Шолајић, управник дуванске станице, *Привредни проблеми Лесковца и околине у вези са производњом дувана*, „Лесковачки гласник“ 17, 2. V 1931).

У другом чланку стоји да ће се Лесковачкој дуванској станици послати на прераду око 400.000 кг јужносрбијанског дувана бербе 1930. „да би се дало хлеба на око 300 радника-ца и тиме обезбедио њихов опстанак и могли државни порез платити“ (Ив Аврамов, *Производња дувана у околини Лесковца одобрена*, „Лесковачки гласник“ 3, 24. I 1931).

Све то показује да је Дуванска станица у Лесковцу могла да ради и у време када је култура дувана у лесковачком крају била под забраном (1927—1930). Сређен и пакован дуван у овој станици одлазио је на прераду у фабрике дувана.

⁷ „Лесковачки гласник“ 33, 18. VIII 1928.

Кромпир	1.993 ха,	тј. 58,4%
Пасуљ	523 ха,	тј. 15,3%
Бостан	252 ха,	тј. 7,4%
Купус	244 ха,	тј. 7,1%
Паприка	190 ха,	тј. 5,6%
Лук (црни и бели)	143 ха,	тј. 4,2%
Сочиво	29 ха,	тј. 0,8%
Парадајз	18 ха,	тј. 0,5%
Боб	14 ха,	тј. 0,4%
Грашак	8 ха,	тј. 0,2%
Свега	3.414 ха,	тј. 100% ^а

Напомињемо да су у власотиначком и јабланичком срезу под кромпиром биле веће површине него под свим осталим повртарским усевама у целом лесковачком крају (једини изузетак је био лесковачки срез, где је кромпир био само најраспрострањенија култура).

Из прегледа у напомени бр. 8 видимо да је кромпира било највише у власотиначком срезу (посебно на његовим планинским деловима, нпр. Црна Трава), пасуља у јабланичком срезу, а лука у јабланичком и лесковачком. Ове три културе биле су распрострањене у свим срезевима, пошто су представљале основне намирнице овога краја. Купуса, паприке, бостана и сочива било је највише у лесковачком и јабланичком срезу. Прави баштовански рејони, са многобројним долапима и интензивним наводњавањем, били су на Ветерници на северу од Лесковца, Доњој Јабланици, у равници између Лебана и Лесковца, и равници дуж обала Јужне Мораве.

Посебно треба истаћи да се у зони Печењевца гајила позната и квалитетна врста кромпира, а да је дуж Мораве постојала специјализована зона за производњу паприке која је обухватала атаре села Грајевца, Локошнице и Кумарева.

^а Њихов распоред по срезевима изгледао је овако:

Срезови	Купус	Лук бели и црни	Кромпир	Пасуљ	Паприка	Парадајз	Бостан	Грашак	Сочиво	Боб	Свега
Власотиначки	43	22	755	107	28	4	8	2	4	4	977
Јабланички	70	68	656	283	38	10	73	1	9	5	1213
Лесковачки	131	53	582	133	124	4	171	5	16	5	1224
Процентуално учешће											
Власотиначки	4,4	2,3	77,3	11	2,9	0,4	0,8	0,2	0,4	0,4	100%
Јабланички	5,8	5,6	54,1	23,3	3,1	0,8	6,0	0,1	0,7	0,4	100%
Лесковачки	10,7	4,3	47,5	10,9	10,1	0,3	14	0,4	1,3	0,4	100%

Што се тиче *крмног биља*, године 1929. засејано је у лесковачком крају:

Детелине	207 ха
Луцерке	107 ха
Осталог крмног биља	60 ха ⁹

Број *воћака* у лесковачком крају износио је 1929. године 824.519, од тога:

714.034 стабла шљива,	тј. 86,6 ⁰ % свих воћака
32.351 стабло крушака,	тј. 3,9 ⁰ % свих воћака
27.694 стабла јабука,	тј. 3,4 ⁰ % свих воћака
18.381 стабло ораха,	тј. 2,2 ⁰ % свих воћака
32.059 стабала ост. воћа,	тј. 3,8 ⁰ % свих воћака

Када се број стабала упореди са бројем становника, на 1 становника долазило је у просеку 4,05 шљива (чији је плод највећим делом претваран у ракију — цанарике, а нешто у пекмез — пожегаче) и 0,63 осталих воћака, односно укупно 4,67 воћака.

Посебно треба истаћи слабу заступљеност јабука (од којих, уз то, добар део представљају летње јабуке — петровке), као и велики број стабала ораха.¹⁰

Из прегледа у напмени бр. 10 види се да је воћа било највише у јабланичком, а затим у власотиначком срезу.

⁹ Распоред по срезовима у хектарима био је овакав:

Срез	Детелина	Луцерка	Граховица за зрно	Сточ. репа	Остало крмно биље	Свега
Власотиначки	10	22	—	4	13	49
Јабланички	70	73	—	1	13	157
Лесковачки	127	75	3	—	26	231

¹⁰ Ова стабла била су овако распоређена по срезовима:

Срезови	Шљиве	Јабукe	Крушке	Ораси	Остало воће	Свега
Власотиначки	179.582	8.292	14.230	13.331	12.250	227.685
Јабланички	386.621	14.900	11.995	2.605	14.760	430.881
Лесковачки	147.831	4.502	6.126	2.445	5.049	165.953

Процентуални удели

Власотиначки	78,8	3,6	6,2	5,9	5,4	100%
Јабланички	88,7	3,5	2,8	0,6	3,4	100%
Лесковачки	89,1	2,7	3,7	1,5	3,0	100%

Посебни воћарски рејони били су Горња Јабланица, брдско залеђе Власотинца, Грделичка клисура и зона села Бабичко.

Пада у очи велики број ораха у власотиначком срезу. Низ села у лесковачком крају, која се полукружно протежу од источне обале Мораве до зоне Грделичке клисуре, Орашац, Орашје, Орах, Оравица, носе имена по овој воћки. Доста ораха је било у Лесковцу, Власотинцу и по селима у кућним двориштима."

Познати виноградарски рејони били су непосредна околина Власотинца и Шишава, који су давали најбоље вино, као и виногради на падинама Хисара, Рударске чуке и Бабичке горе (Разгојна и Бабичко).

Од укупне површине винограда у лесковачком крају 1929. године 98,4% било је на америчкој подлози. Винове лозе калемљене на домаћој подлози тада је било у незнатној количини. (У сваком срезу по мало: тј. 12 ха, 6 ха и 20 ха.)

Значајно богатство лесковачког краја представљала је стока.

У овом крају било је 1933. године:

Оваца	192.725
Говеда	46.220
Свиња	35.249
Коза	25.702
Коња	7.979
Бивола	5.416
Магараца	117
Мазги и мула	16
Укупно стоке	313.424

" Овове треба додати допунске податке о воћкама које нису обухваћене пољопривредном статистиком 1929. О њима смо нашли податке тек за 1934. Тада је констатовано да су у лесковачком крају, поред побројаних, постојале и ове врсте воћа:

Срезови	Кајсија	Бресква	Трешња	Вишња	Дуња
Власотиначки	2.189	20.246	1.885	1.011	2.002
Јабланички	1.580	6.271	4.017	1.767	1.466
Лесковачки	1.858	3.938	2.458	1.403	1.694
Укупно	5.627	30.455	8.360	4.181	5.162

Познате лесковачке дуње су углавном биле засађене у двориштима кућа, а брескве по виноградима.

Ове, назовимо их споредне, врсте воћа служиле су само за месну потрошњу, а од бресака се пекла и ракија.

Томе треба додати живину (286.054) и кошнице (4.982)¹²
 Стоке је било највише у јабланичком срезу. У просеку је на
 једног становника долазило 1933.¹³

у власотиначком срезу	1,89 грла стоке
у јабланичком срезу	1,98 грла стоке
у лесковачком срезу	1,22 грла стоке
у лесковачком крају	1,63 грла стоке

То показује да је и у односу на становништво јабланички срез био у стоци најбогатији. Мада је по броју стоке у односу на број становника власотиначки срез стајао боље од лесковачког, у овом другом је било више крупне стоке, чиме је разлика компензирана.

Овчарство је било најразвијеније на брдовитом и планинском окружју, посебно на брдима и планинама Јабланице, на јужном планинском делу власотиначког среза и на Кукавици, а говедарство на целом подручју, посебно у равници. Дуж река је било доста бивола.¹⁴

Сељаци из непосредне околине Лесковца свакодневно су доносили у град кравље млеко и продавали га по кућама.

¹² Распоред стоке по срезовима пружао је следећу слику:

Срезови	Коњи	Магарци	Мазге и муле	Биволи	Говеда	Свиње	Овце	Козе	Укупно стоке
Власотиначки	1.637	46	1	327	12.047	7.279	65.382	7.219	93.938
Јабланички	3.356	48	5	2.087	19.340	13.274	69.806	12.579	120.495
Лесковачки	2.986	23	10	3.002	14.833	14.696	57.537	5.904	98.991

Уз то је било:

Срезови	Живина	Кошнице
Власотиначки	69.526	2.121
Јабланички	84.676	1.640
Лесковачки	131.852	1.221

¹³ Број становника израчунат је на основу пописа из 1921. и 1931. по принципу пораста интерес на интерес. Тако смо добили да је 1933. године било:

у власотиначком срезу	49.703 становника
у јабланичком срезу	60.759 становника
у лесковачком срезу	80.916 становника
у лесковачком крају	191.378 становника

¹⁴ У пијачне дане сусретана су у граду кола са бивољим запрегама, а на пијаци је продавано и сасвим бело бивоље масло поред крављег, које је крем боје.

Сељаци су радо чували биволе, јер су били снажнији и издржљивији од волова, мада су били тримији, а уз то су јели мање, нису бирали храну, нису тражили посебну негу, а њихово млеко било је јаче од крављег.

Приказујући богатство краја у стоци, а посебно просечан број стоке по становнику, треба истовремено да напоменемо да је највећи део стоке био у рукама богатих сељака, тј. да је сеоска сиротиња оскудевала у њој.¹⁵

Погледајмо какви су били *производни капацитети лесковачке пољопривреде*.

Из података за 1929. годину видимо да је лесковачки крај производио следеће цереалије (у метричким центима):

Кукуруз	208.014,	тј. 44,7%
Пшеница	128.437,	тј. 27,6%
Јечам	49.391,	тј. 10,6%
Раж	42.241,	тј. 9,1%
Овас	34.547,	тј. 7,4%
Наполица	2.511,	тј. 0,5%
Свега	465.141,	тј. 100% ¹⁴

Из прегледа у напомени бр. 16 видимо да је највећа производња кукуруза и пшенице била у јабланичком и лесковачком срезу, а јечма у лесковачком и јабланичком. То су биле једине житарице којих је било у довољним количинама за извоз (пшеница углавном у виду брашна). Напомињемо да се у лесковачком крају кукуруз трошио и као људска и као сточна храна (свиње). На селу се углавном трошио кукурузни хлеб, а у граду пшенични. Раж, која је имала спореднији значај, највише се производила у власотиначком и лесковачком срезу, али није много изостајао ни јабланички.

Године 1938. извезено је 100 вагона пшенице, а непосредно пред рат (око 1940) извожено је годишње око 200 вагона кукуруза.¹⁷

Производња кудеље износила је 1929. године 864.500 кг, од чега највише у лесковачком (545.700), јабланичком (288.400), а незнатна у власотиначком срезу (30.400); *производња конопљиног семена* давала је 31.400 кг, од чега у јабланичком (20.600), власотиначком (7.900) и лесковачком срезу (2.902); док је *производња шећерне репе*

¹⁵ (Тако, нпр. број радне стоке — волова био је врло низак у задужењим кућама. Такве куће имале су 7—7,8 чланова, зависно од среза. Број волова који је долазио на једну задружну кућу износио је 1,4—1,8 (М. Комадинић, Табела), дакле ни један пар волова по кући, тј. 0,179—0,257 вола по становнику.)

¹⁴ Распоред ове производње по срезовима (у метричким центима):

Срез	Кукуруз	Пшеница	Раж	Јечам	Овас	Наполица	Свега
Власотиначки	33.975	19.231	16.286	6.398	11.159	1.476	88.525
Јабланички	88.343	56.985	12.058	21.455	13.268	120	192.229
Лесковачки	85.696	52.221	13.897	21.538	10.120	915	184.387

¹⁷ Види поглавље о трговини.

износила само 1.603 метричких центи, највећим делом у лесковачком срезу.

Кудеља је извожена (ван лесковачког краја) у сировом и прерађеном облику (у виду ужарије).¹⁸

Производња поврћа била је врло значајна по обиму. Пошто је јако варирала из године у годину, доносимо податке за две године, 1929. и 1933. Тада је у лесковачком крају произведено:

Врста	1929.	1933.
Кромпир	4.317.400 кг	14.618.400 кг
Купус	1.544.200 кг	2.591.300 кг
Бостан	745.900 кг	1.593.800 кг
Паприка	720.500 кг	503.600 кг
Пасуљ	316.600 кг	302.900 кг
Лук (бели и црни)	156.000 кг	479.200 кг
Парадајз	36.800 кг	108.700 кг
Сочиво	13.400 кг	26.800 кг
Боб	7.000 кг	1.500 кг
Грашак	4.200 кг	75.000 кг ¹⁹

Од поврћа извозили су се (ван лесковачког краја, и то у појединим годинама) углавном кромпир, купус, пасуљ, паприка и лук, док је остало поврће трошено на подручју на коме је било и произведено.

¹⁸ Према процени „Лесковачког привредника“ из лета 1928. године, околина Лесковца произвешће око 80 вагона прерађене кудеље (а Војводина 250) („Лесковачки Привредник“ 16, 15, VII 1928), што одговара производњи (око 86,5 вагона) 1929. године.

Извоз је био знатно већи пошто су лесковачки трговци извозили и кудељу из врањског краја.

Непосредно пред рат (око 1940) извожено је годишње око 200 вагона кудеље. (Види поглавље о трговини).

¹⁹ Напомињемо да је код неких повртарских култура дошло и до значајних промена у површинама које су биле њима засађене.

Распоред ове производње по срезovima, дат у метричким центрима, пружа следећу слику:

Срез	Купус	Лук (црни и бели)	Кромпир	Пасуљ (заједно са сочивом)	Паприка	Парадајз	Бостан	Грашак	Сочиво	Боб
<i>1929.</i>										
Власотиначки	458	99	4.727	427	90	34	75	6	6	10
Јабланички	777	665	13.172	1.456	137	218	1.070	2	56	30
Лесковачки	14.207	796	25.275	1.283	6.878	116	6.314	34	72	30
<i>1933.</i>										
Власотиначки	761	1.063	42.458	427	530	275	294	—	37	9
Јабланички	18.060	2.221	55.942	2.001	1.332	670	11.108	18	83	—
Лесковачки	7.092	1.508	47.784	601	3.174	932	4.536	57	148	6

Познати извозни артикли (ван лесковачког краја) били су локошничка паприка и печењевачки кромпир (који је извожен и преко железничких станица у Печењевцу и Брестовцу).

Године 1936. извезено је (ван лесковачког краја) 10 вагона па-суља.²⁰

Производња сточне хране износила је 1929. године:

Сена	24.354.600 кг
Луцерке	348.700 кг
Детелине	291.300 кг
Осталог крмног биља	15.800 кг
Свега	25.030.400 кг ²¹

Из прегледа у напомени бр. 21 види се да је 1929. године нај-више сточне хране произведено у власотиначком, па затим у јабла-ничком срезу. Најквалитетније врсте сточне хране (детелина и лу-церка) произвођене су углавном само у лесковачком и јабланич-ком срезу.

Овове треба додати производњу најзначајније међукултуре сабене заједно са кукурузом: тикава и бундева. Оне су служиле ка-ко за сточну, тако и за људску храну.²²

Године 1922. произведено је тикава и бундева 7.023.400 кг.²³

Производња воћа зависила је од климатских прилика године, па је зато приказујемо за две године:

²⁰ Види поглавље о трговини.

²¹ Распоред ове производње по срезовима, дат у метричким центрима, пружа следећу слику:

Срез	Детелина	Луцерка	Сено	Сточна репа	Граховица у зрну	Остало биље	Свега
Власотиначки	50	220	127.562	50	—	13	127.895
Јабланички	829	1.955	86.625	20	—	13	89.442
Лесковачки	2.034	1.512	29.359	20	16	26	32.967

²² Статистика из 1929. је непотпуна, пошто уопште не даје о томе по-датке за лесковачки крај, мада је производња тикава и бундева била огромна.

²³ Распоред по срезовима:

у власотиначком	2.294 мц
у јабланичком	22.260 мц
у лесковачком	45.680 мц

Занимљиво је, и то треба нагласити, да је суседни сасвим мали пољанич-ки срез, који је 1931. године имао 22.838 становника, произвео 1933. године 19.306.500 кг тикава и бундева, два и по пута више него цео лесковачки крај (3 среза), тј. више од 845 кг по становнику (из 1931). Сличну врло високу производњу тикава и бундева у овом срезу срећемо и у следећим годинама, што значи да није у питању грешка.

Врста	1929.	1933. (за јабуке 1934)
Шљиве	5.953.500 кг	3.472.800 кг
Јабуре	1.182.600 кг	442.600 кг
Крушке	545.500 кг	1.194.400 кг
Ораси	310.300 кг	384.00 кг ²⁴

Производња вина у 1929. и 1933. години износила је (у хектолитрима):

	1929.	1933.
у власотиначком срезу	7.568	27.770
у јабланичком	2.313	3.929
у лесковачком	13.642	22.193
у лесковачком крају	23.523	53.890

Из наведених прегледа произлази да су једино грожђе и вино, ораси и шљивовица представљали воћарске производе који су могли да буду извожени (ван лесковачког краја) у већим количинама.

Познати извозни артикли били су власотиначко грожђе, вино и ораси. Поред њих су извожене и крушке из зоне Разгојна, Бабичког и Јабланице.

Године 1936. извезено је (ван лесковачког краја) 50 вагона ораха.²⁵

Од производа сточарства највише су се извозили (ван лесковачког краја) живина и јаја. Уз то је извожена и жива стока — мршава говеда за клање, овце и козе, које становништво није успело да прехрани због ограничених могућности прехране.²⁶

Сваке године извожено је из Лесковца (ван овог краја) 120—180 вагона живе стоке.²⁷

²⁴ Напомињемо да је између ове две године дошло и до значајних промена у броју воћака.

Распоред производње по срезовима пружао је сличну слику (у метричким центима):

Срез	Шљиве	Јабуре	Крушке	Ораси
<i>1929.</i>				
Власотиначки	12.577	1.507	1.066	1.481
Јабланички	43.607	10.007	4.132	1.388
Лесковачки	3.351	312	257	234
<i>1933.</i>				
Власотиначки	4.573	изузетно слаб род	875	2.573
Јабланички	23.185	изузетно слаб род	2.484	907
Лесковачки	6.970	изузетно слаб род	8.585	365

²⁵ Види поглавље о трговини.

²⁶ Подаци добијени од лесковачких трговаца крајем 1945. године.

²⁷ Види поглавље о трговини.

Треба истаћи да је из локалних кошница добијано 1933. године 55.703 кг меда и 5.075 кг воска.²⁸

Сиромашне градске породице, које су саме ткале платно, одгајивале су и свилену бубу, пошто је у Лесковцу било много дудова по баштама и пољанама (нпр. у Грчком сарају).

Осврнимо се на власотиначки пољопривредни рејон. У једном пледоајеу за повезивање власотиначког краја железницом из 1922. године, дат је осврт на пољопривредни потенцијал власотиначког краја (који доносимо са великим резервама). У њему стоји да „Власотинце са најближом околином има засађено око 25 милиона чокота винове лозе.“

Аутор чланка се и сам ограђује од ове бројке смањујући је на 20 милиона чокота. Ако рачунамо да сваки чокот роди просечно по 1/2 килограма грожђа, онда је овај крај производио око 1.000 вагона грожђа.²⁹

Поред тога, аутор чланка помиње да је годишњи извоз из Власотинца износио 200 вагона кромпира, а увоз 300 вагона кукуруза и 200 вагона друге робе, а да је млин у Власотинцу извозио око 100 вагона брашна.³⁰

Подручје Црне Траве и њена околина представљали су посебан привредни рејон.

Сама Црна Трава обухватала је скоро 30 махала [око 25] размештених у котлини на обронцима планина Чемерник и Велики Стрешер, са обе стране реке Власине, и била је саобраћајно изолована.³¹

Сличне прилике постојале су у оближњим општинама Дарковцу, Рупљу, Броду, Кални, Добром Пољу, које су представљале шире црногравско подручје.

Становници овог климатски суровог краја, смештеног на сиромашном планинском терену без прилазних путева, могли су се бавити само овчарством, производњом планинских врста житарица (овас, јечам, раж) и сађењем кромпира, и то у ограниченом обиму, само за локалну потрошњу, пошто ништа друго није рађало. Чак су и букове шуме служиле само за огрев мештана.

²⁸ Распоред ове производње 1933. године по срезовима био је следећи:

Срезови	Мед	Восак
Власотиначки	29.633 кг	957 кг
Јабланички	15.500 кг	3.096 кг
Лесковачки	10.570 кг	1.022 кг

²⁹ Напомињемо да се из података пољопривредне статистике о производњи вина види да је та производња износила у власотиначком срезу родне године око 278 вагона.

³⁰ Д. Рашковић, *Железнице у Врањском округу*, „Врањски гласник“ бр. 21, 1. XI 1922.

И Лесковац је био виноградарски центар. Према подацима М. Јовановића Мике Браде, он је имао „преко 300 виноградарских и преко 800 дулума виноградарског првокласног земљишта“ и производио „преко једног милиона килограма грожђа (М., *Лесковац*, „Новости“ 1630, 6. VI 1926).

³¹ „Лесковачки гласник“ 32, 6. VIII 1927.

Због тога што није било путева, из црногравског краја се ништа није извозило, чак ни буково дрво.

У једном чланку из 1926. стоји: „Из Црне Траве ништа се не извози, а све се увози.“³²

Рејон Горње Јабланице био је изразито воћарски и сточарски крај.

Овде дајемо преглед производних центара појединих ратарских култура у лесковачком крају:

Култура	Рејони
Пшеница (озима)	Белановце, Турековце, Доња Пуста Река, Косанчић
Јечам	Горња и Доња Јабланица, Пуста Река, Белановце, Турековце, Косанчић, Бојник, Медвећа
Кукурруз	Најраширенија култура, посебно Горња и Доња Јабланица, Пуста Река, Бојник, Медвећа
Овас (јари)	Бојник, Медвећа, Црна Трава
Раж (јари)	Црна Трава, Кукавица, Горња Јабланица
Конопља	Поречје, Тодоровце, Бунуша, Стројковце, Бели Поток, Доња Јабланица, Печењевце
Дуван	Лесковац, Бабичка гора
Паприка	крај Мораве, Грајевце, Доња Локошница, Кумарево, Доња Јабланица, Доња Власина, Печењевце, Лесковац, Косанчић
Кромпир	Печењевце, Брестовац, Манојловац, Лесковац, Црна Трава
Пасуљ	Горња Јабланица, Грделичка клисура, Грабовница, Грделица, Предејане; а исто као међукултура
Рана боранија	Дупљане (сада Живково), најтоплија земља
Лук	Доња Јабланица, Јашуња, Орашац
Купус	Морава, Навалин, Богојевце, Доња Јабланица
Бостан	Доња Пуста Река, Косанчић, Навалин
Разно воће	Горња Јабланица, брдско залеђе Власотинца, Грделичка клисура, Грабовница, Грделица, Предејане, Бабичко, Кукавица, Вучје, Брза, Горина, Букова Глава, Мирошевце, Слатинска река, Копашница, Слатина, Чукљеник
Крушке	Разгојно, Бабичко, Горња Јабланица, Чукљеник
Шљиве	Горња Јабланица, Медвећа, Чукљеник
Винова лоза	Власотинце, Шишава, Дадинце, Козаре, Хисар, Рударска чука, Бабичка гора, Разгојно, Бабичко, Граданица, Доња Локошница, Добра глава, Печењевце, Дупљане (сада Живково), Чекмин, Желковачки рид.

³² Црна Трава, „Новости“ бр. 1630, 6. VI 1926.

Из овог прегледа видимо да је цео лесковачки крај, осим црно-
 травског подручја и далеког планинског залећа на истоку, југу и
 западу, имао услове за пољопривреду. Посебно богат крај било је
 лесковачко петоречје, тј. доњи токови Власине, Јужне Мораве, Ве
 тернице, Јабланице и Пусте реке.

Највећи део пољопривредних култура гајен је крајње ек-
 тензивно.

Интензивно су гајене само баштованске културе у равници,
 конопља и винова лоза.

Па ипак, приноси су умногоме зависили од временских прили-
 ка, које су биле веома променљиве. То се најбоље види из једне
 изреке из турског времена која се односи на Лесковачко поље, али
 се може применити на цело лесковачко петоречје, укључујући и во-
 ћарске и виноградарске крајеве на његовој ивици: „Ако то Леско-
 вачко поље роди, може да израни *девет кадилука*, ако не роди, *де-
 вет кадилука* не могу њега изранити.“³³

Посебну невољу, која је повремено пустошила сточарство ле-
 сковачког краја, представљала је голубачка мушица, коју су север-
 ни ветрови доносили у мају, а понекад и у јуну. Мада су се сељаци
 бранили паљењем сламе уз везану стоку, штете су биле велике.
 Тако, нпр., на прелазу из пролећа у лето 1923. године угинуло је у
 једном налету (1. маја 1923) 1.005 говеда (од тога 195 волова, 134 би-
 вола, 142 краве, 435 биволица) 120 комада ситне стоке (заједно са
 подмлатком).³⁴

На развитак пољопривреде у лесковачком крају утицале су
 и постојеће пољопривредне установе на овој територији.

Најзначајнија таква установа била је Пољопривредна станица
 у Лесковцу (основана 1900). То је била окружна економија са 64 ха
 земље.³⁵

О њеном раду имамо оскудне податке.³⁶

³³ „Радничке новине“ 12. V 1920.

³⁴ По срезовима, штета је изгледала овако:

Срез	Говеда (без бивола)	Биволи	Коњи	Овце и козе	Свиње
Лесковачки	176	324	13	27	27
Јабланички	181	311	5	21	27
Власотиначки	10	3	—	—	—
Свега	367	638	18	48	54

(„Лесковачки гласник“, 19. V 1923)

³⁵ Чланак Д. Ранковића, „Врањски гласник“ 6, 15. IX 1920; Иста се по-
 вршина помиње у „Лесковачком гласнику“ 41, 11. X 1924.

³⁶ Пољопривредна станица у Лесковцу је, без сумње, одиграла велику
 улогу у организовању Изложбе крупне стоке (коња и говеда) у Лесковцу 23.
 октобра 1921, на којој су учествовали пољопривредници из врањског, нишког,
 топличког и кумановског округа („Врањски гласник“ 22, 15. X 1921).

Године 1924. одржана је лицитација у Лесковцу на којој су продавани
 ратарски и сточарски производи добијени те године у Пољопривредној станици
 у Лесковцу („Лесковачки гласник“ 49, 8. XII 1924).

На имању ове окружне економије, која се налазила на периферији Лесковца, на Нишком путу, у крају званом Мира, инсталирана је крајем 1926. године метеоролошка станица.³⁷

Ова пољопривредна станица округа врањског била је основа за отварање Ниже пољопривредне школе у Лесковцу 1. јануара 1928. године.³⁸

Један од разлога што је окружни одбор уступио Пољопривредну станицу у Лесковцу Нижој пољопривредној школи лежао је у томе што, упркос различитим реорганизацијама, није нађено погодно решење за њену улогу у развоју пољопривреде лесковачког краја.

То се најбоље види из једног осврта на досадашњи рад и евантуалну перспективу ове станице, објављеног 1924. године.

„После дугог лутања и експериментисања Окружна пољопривредна станица у Лесковцу улази у нову фазу. Кроз неколико месеци можда она ће се претворити у станицу за производњу и оплеменивање семеног поврћа, конопље и сточне репе. На окружном земљишту држава би подигла поменућу станицу и о свом трошку издржавала.“ Поред побројаних врста семена, „станица би могла производити и све остало семење и тиме постати центар за производњу и разациљање семена у целој нашој земљи“.

„Окружна скупштина пре неколико дана радо је пристала да своје имање од 64 хектара уступи држави из ових разлога: 1. што та станица није била ни од какве користи по нашу привреду; 2. *што је расход увек био већи од прихода*, а томе је узрок систем два господара, државе и округа. Држава је постављала чиновнике, који су само њој одговарали а округ је сносио трошкове на плату свега особља и за рад. Економи су се смењивали сваки час и махом су били крајње неспособни. Имање је обрађивано горе но ма који наш сељак; 3. што пољопривредна школа исто тако није била ни од какве користи. Свршени питомци ишли су у државну службу уместо

³⁷ О намери Окружног одбора за подизање метеоролошке станице („Лесковачки гласник“ 41, 10. X 1925).

Иницијативом окружног одбора округа врањског добијени су од Опсерваторије у Београду инструменти за метеоролошку станицу II реда у Лесковцу, који ће се поставити на имању Окружне пољопривредне станице у Мири („Лесковачки гласник“ 39, 2 X 1926). Она је почела са радом 14. децембра 1926 („Врањски гласник“ 49, 19. XII 1926).

³⁸ Погледајмо како је дошло до тога да округ врањски уступи Пољопривредну станицу у Лесковцу за потребе ове школе.

Већ 1920. године шири одбор Окружног одбора округа врањског спремио је предлог „да се Пољопривредна станица у Лесковцу уступи Држави под условом: да Држава плати вредност зграде, да на имању оснује нижу и средњу пољопривредну школу и да узме у своје руке наш Дом ратне сирочади“ („Врањски гласник“ 9, 10. X 1920).

Окружна скупштина округа врањског решила је 1. фебруара 1922. „да се Пољопривредна станица уступи држави под условом да на истој оснује средњу Пољопривредну школу“ („Врањски гласник“ 4, 15. II 1922).

на своја имања; и 4. што је округ и овом приликом хтео изаћи држави у сусрет и помоћи је у развијању народне привреде.⁴⁰

На основу Закона о пољопривредним и контролним станицама од 1921. дошло је до формирања независних одсека државних пољопривредних огледних и контролних станица (ДПОИКС су постојале у Топчидеру, Загребу, Љубљани, Осигеку и Сплиту). Међу шест таквих независних одсека који су створени у Југославији, налазимо и независни одсек (ДПОИК станице у Топчидеру) у *Косанчићу*.⁴⁰

Поред среских воћних и лозних расадника у Власотинцу, Лебану и Лесковцу, створених пре првог светског рата,⁴¹ 1926. године створен је и шумски расадник у Црној Трави.⁴²

Овај је шумски расадник створен зато што се у црнотравском крају немилеце „уништавала шума за огрев“, те су се „појавиле велике голети“.⁴³

³⁹ *Пољопривредна станица у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 41, 11. X 1924. — Прештампано из „Врањског гласника“ од 1. октобра 1924.

Изгледа да се стање Пољопривредне станице у Лесковцу касније поправило, пошто се она помиње 1926. године као добро уређена пољопривредна станица округа врањског („Лесковачки гласник“ 25. 26. VI 1926).

⁴⁰ Др Драгомир Босић, *Државне пољопривредне огледне станице у служби пољопривреде*, Пољопривредни календар „Село“ за 1930, 55.

Министарство пољопривреде основало је 1926. године на Округној пољопривредној станици у Лесковцу „Агротанички одсек“, чији се задатак састојао у утврђивању биолошких и морфолошко-физиолошких особина пољопривредних биљака, одабирању најбољих сората, њиховом даљем усавршавању и оплемењивању селекцијом и вештачким укрштавањем и размножавањем сората — дакле у производњи семена „конопље и поврћа“ („Врањски гласник“ 40, 17. октобар 1926).

⁴¹ По подацима Алманаха СХС за 1924. годину, оне су основане 1901, 1907. и 1908. године — Види напомену у поглављу о школама — пољопривредна школа.

Напомињемо да Ч. Јоксимовић — насупротив подацима Алманаха СХС — тврди да је воћни и лозни расадник среза лесковачког основан 1901 [кад и власотиначки], да је првобитно био смештен на земљишту где су око 1930. године били магацини стоваришта непрерађеног дувана, а да је 1911. године пресељен на ново место, десно од пута за Вучје, одн. као што он каже: „са обе стране Ветернице“ (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, Лесковац, 1930, XXVIII).

⁴² Почетком 1926. Дирекција шума у Алексинцу и Округна шумска управа у Лесковцу решиле су да те године отпочну са пошумљавањем црнотравског краја („Врањски гласник“ 6, 14. II 1926).

Исте године Округни одбор округа врањског послао је семе за шумски расадник у Црној Трави („Врањски гласник“ 13, 4. IV 1926).

⁴³ Министарство шума и руда није давало семе за пошумљавање црнотравског краја, већ је упућивало врањски Округни одбор да га набави од приватних фирми. Године 1930. засађено је 16 ари бора, смрече и багрема. Ако изникне 90% семена, добиће се око милион садница („Новости“ бр. 1630, 6. VI 1930).

3. КЛАСНИ ОДНОСИ НА СЕЛУ, ДОПУНСКА ЗАНИМАЊА И ПЕЧАЛБАРСТВО

Резултат капиталистичког развитка на селу било је изразито класно поларизовање земљорадника.

Поред сељака који су се исхрањивали сопственим производима и нису се запошљавали као најамна радна снага (они су продавали своје производе само ради набавке других производа који су им недостајали или за исплату дажбина), били су, на једној страни, релативно малобројни богати сељаци, који су запошљавали најамну радну снагу и располагали вишковима производа, на рачун којих су добијали новчане приходе, повећавали своја имања или новац улагали у нове форме капиталистичког привређивања (производњу, трговину или зеленашење), и, на другој страни, многобројна сиромашна сељачка газдинства, која нису била у стању да се исхране од сопственог земљишта и стоке и чији су чланови зато били принуђени да повремено или стално продају своју радну снагу — да иду у најам, да се баве допунским занимањима, да узимају земљу у напoлицу, или да одлазе у град запошљавајући се у занатству, индустрији, грађевинарству, као послуга или као надничари за све полове.

Ова група сиромашних сељака стално је расла и услед прираштаја становништва, пошто је пораст броја чланова код оваквих породица повећавао њихов дефицит у исхрани.¹

Из података којима располажемо имамо ограничен увид у постојање ове три групе сељака.

Податке о социјалној структури села изнећемо у другој књизи ове Историје, пошто се они односе на време када је класна диференцијација села много даље одмакла.

Среске податке о појединим аспектима положаја сиромашних сељака имамо само за 1932. годину. Ове оскудне податке добили смо узгред, пошто је приликом анкетирања задужених сељака од стране општина за потребе Министарства пољопривреде узето и неколико података који се односе на сва газдинства.²

¹ При томе треба имати у виду да су се поседи сиромашних сељака, због класне диференцијације села и њиховог даљег осиромашавања, стално смањивали.

² Да се ови подаци узети из књиге М. Комадинића (*Проблеми...*, 38 и табела) односе на сва газдинства, а не само на задужена, видимо по томе:

У погледу сиромашних газдинстава ови подаци показују да је 1932. године у лесковачком крају било:

Сељачких газдинстава	Број	У односу на сва сеоска газдинства
без куће	258,	тј. 1,0%
без земље	566,	тј. 2,1%
без радне стоке	3.803,	тј. 14,4%
без хране до нове жетве	16.393,	тј. 61,9%
која су била задужена	6.327,	тј. 23,9%
Тада је свих сељачких газдинстава било	26.480,	тј. 100% ³

Из напомене број 3 видимо да је број беземљашких газдинстава био релативно мали. Њих је било највише у лесковачком и јабланичком срезу.

Велики број сељачких газдинстава без радне стоке био је у сва три среза. Таквих је било највише у јабланичком, па онда у власотиначком срезу.

Најкатастрофалнији су подаци о броју сељачких газдинстава која нису могла да се исхране до жетве. Њих је било веома много у власотиначком срезу, више од 4/5, готово 83%, док је у друга два среза, у лесковачком и јабланичком, њихов број прелазио половину свих сељачких газдинстава.

а) што је то очевидно за број најамних радника, сеоских лихвара и процентуални удео броја задужених газдинстава у укупном броју газдинстава;

б) што су бановински просеци за проценат газдинстава без куће и без земље код задужених газдинстава сасвим различити — види стр. 56 наведеног рада;

в) што се последња два податка појављују заједно са подацима о процентуалном уделу газдинстава без радне стоке и без хране до нове жетве.

Напомињемо да ћемо остале среске податке о задуженим газдинствима обратити касније, у другој књизи ове Историје.

³ Од ових сеоских газдинстава долази на срезове:

Срезови	Без куће	Без земље	Без радне стоке	Без хране до нове жетве	Задужена газдинства	Свих газдинстава
Власотиначки	13	76	1.211	6.820	1.436	8.228
Јабланички	81	156	1.467	4.523	2.190	8.772
Лесковачки	164	334	1.125	5.050	2.701	9.480
<i>Процентуални удели</i>						
Власотиначки	0,16	0,92	14,72	82,88	17,45	100
Јабланички	0,93	1,78	16,72	51,56	24,97	100
Лесковачки	1,73	3,52	11,87	53,27	28,49	100

С обзиром на такве услове не треба се чудити што је према тим подацима из 1932. године велики број сељака радио под најам, и то:

у власотиначком срезу	2.119
у јабланичком срезу	275
у лесковачком срезу	1.883
у лесковачком крају укупно	4.277

Напомињемо да ту нису обухваћени а) печалбари, који су у време анкете, која је вршена у летње време, били одсутни и б) лица која су, у потрази за хлебом, већ прешла у градове и претворила се у градске пролетере.

Добар део сиромашних сељака решавао је своје животне проблеме (како да преживи заједно са породицом, како да исплати дугове и камате) радећи као наполичар на имањима богатих сељака и грађана. Ова најстрашнија форма израбљивања сиромашних сељака, који су били приморани да дају половину жетве и бербе, а често и још нешто уз то, за семе, употребу радне стоке, употребу пољопривредних справа и сл., била је поред најма основни облик израбљивања сиромашних сељака. На жалост, о њеној распрострањености немамо никаквих непосредних бројчаних података.

Да је она била јако раширена видимо по томе што је број чланова сиромашних домаћинстава која нису могла да се исхране до нове жетве износио:

у власотиначком срезу	око 48.013
у јабланичком срезу	око 33.832
у лесковачком срезу	око 39.238
у лесковачком крају укупно	око 121.083 ⁴

Зато, релативно мали број најамних радника који се помиње није могао да реши животна питања сеоске сиротиње.

Што се тиче богатих сељака — експлоататора, за ову, 1932. годину имамо само податак о броју сеоских лихвара 56 (од чега по срезовима 26, 2 и 28).

У годинама после првог светског рата, сеоска сиротиња и средње сељаштво још увек је сносило последице ратне окупације.

Сељаци лесковачког краја чији је пољопривредни инвентар био делимично или у потпуности уништен у току првог светског рата са муком су га обнављали, не добијајући ни са које стране помоћ у томе.

На име претрпљене ратне штете у првом светском рату, Врањски округ је добио из Немачке 6.000 најбољих плугова (пољске, веће, са ножем, обртаче и брдске), 2.200 круњача (веће и мање), 550 прскалица, 210 запрашивача (великих) и сточне сечке.⁵

⁴ Обрачунато множењем са среским просеком душа на једну задужену кућу.

⁵ „Врањски гласник“ 19, 1. X 1923.

Уместо да се доделе оштећеним земљорадницима, ове справе су продаване у окружним магацинима у Врању, Лесковцу, Предејану и Власотинцу (од 26. септембра 1923), а нешто касније и у Лебану.⁶

Уз то су лесковачке газде одузимале део прихода од земљорадника и тиме што су поседовале вршалице, тријере, млинове и слично, и пружањем ових врста услуга убирале део њихове жетве у натури (ушур).

Чак ни допунска занимања, нпр. довожење дрва у град, нису пружала веће могућности зараде услед великих државних такса и конкуренције градских занатлија.

Сељак из Јабланице који је 1923. године продао за 150 динара кола дрва у Лесковцу добијао је, у ствари, само 100 динара, јер је морао да плати на име таксе шумару око 50 динара.⁷

Сиромашни сељаци из Вучја који су у планини Кукавици израђивали од дрвета држаље, виле, столице, косила, лопате (за жито и пекаре) и сл.⁸ плаћали су такође високе таксе шумарима за коришћење дрвета.

Уз то су вучанским дрводељама конкурисале градске занатлије.

Из једног уверења издатог у јуну 1919. видимо да је Профир Стојановић, качар из Лесковца, „од букове горе купљене из држ[авне] шуме, по шумским објавама прерадио у пољопривредне алате“ 1.500 лопата, 500 вила, 180 косила, 500 мотичних држаља и 100 осовина.⁹

Такво стање ствари објашњава зашто је у неким селима велики број становника био принуђен да иде у најам.

Из једне вести објављене 1924. видимо да у селу Ораовици „добар део сиротиње ради у „Грделичкој фабрици, те саставља крај с крајем“.¹⁰

И сеоска сиротиња из Винарца и Братмиловца радила је у лесковачким фабрикама.

⁶ „Врањски гласник“ бр. 17, 1. IX 1923.

Тако, нпр., из једног огласа видимо да су окружни магацини у Врању и Лесковцу имали за продају:

плугове пољске	по 400 дин.
круњаче велике	по 600 дин.
круњаче мале	по 50 дин.
прскалице	по 500 дин.
запрашиваче веће	по 300 дин.
запрашиваче мање	по 20 дин.
(Објава, „Врањски гласник“ бр. 11, 1. VI 1923)	

⁷ „Лесковачки гласник“ 26, 23. VI 1923.

⁸ Миливоје Савић пише да „у нашој земљи има читавих села која раде дрвенарију“ и наводи као пример село „око планине Вучја у округу врањском“ („Лесковачки привредник“ 12, 17. VI 1928).

⁹ Уверење окружне шумске управе К 862, од 4. VI 1919. — Збирка С. Димитријевића.

¹⁰ „Лесковачки гласник“ 29, 19. VII 1924.

Печалбари су по свом настанку били сиромашни сељаци и њихови синови (почев од 12. године), који нису могли да се исхране од пољопривреде па су били принуђени да иду у најам у друге крајеве.

Док су сиромашни сељаци из лесковачког среза углавном радили по селима као надничари код богатих сељака или као наполичари, а такође и у Лесковцу као надничари или радници у индустрији, сеоски сиромаси из власотиначког среза, где је био највећи проценат сеоске сиротиње (око 83% сеоских газдинстава без довољно хране до нове жетве), пошто у планинама није било довољно обрадиве земље на којој би се запослили, били су приморани да масовно одлазе у удаљене области у печалбу.

Печалбари су највећи део године (осим зиме) проводили у другим крајевима радећи под најам, а остављали на селу жене, старце и малолетну децу да обрађују земљу на њиховим сиротињским имањима и чувају стоку по пашњацима у пасивном планинском крају, где су се рабали само овас, јечам, раж и кромпир.

Међу печалбарима из власотиначког среза постојале су две основне врсте.

Они који су долазили из околине Власотинца радили су углавном као цигларски радници.¹¹

Планинци који су долазили из Црне Траве (која је имала 25 махала — заселака) и околних места, нпр. Рупља, Г. Гара, Калне, Преслапа, Дарковца, Брода, Доброг Поља, Црвене Јабуге, Кривог Дела, Јаковљева, из крајева покривених шумом, и били вични обради стабала секиром, запошљавали су се као грађевинарски радници — дрводељци (дунђери).

Број црнотравских печалбара био је врло велики. Тако је, нпр., „Лесковачки привредник“ констатовао 1928. године да у печалбу иде „око 4.000 зидара и дунђера из једног среза са Власине“.¹²

Временом, печалбари из Црне Траве, који су по традицији радили само као грађевинарски радници, савладали су и остале грађевинарске послове (нпр. зидарске) и постали врсни грађевинарски радници различитих струка (тесари, зидари — посебно Дарковчани, бетонирци и сл.).

¹¹ Радници из власотиначког краја радили су већином као печалбари — ћерамиције („Власина“ 7, 16. I 1927).

Они су долазили углавном из Конопнице, Доње Ломнице, Добротина, Кукавице, Брезовице, Равног Дела, Горњег и Доњег Дејана, Доњег Гара и др. Међу печалбарима цигларско-ћерамицијским радницима било је поред планинаца и становника равничарског дела доњег тока Власине (С. Симоновић — Монка, *Црногравке, наше Спарганке*. „Експрес политика“, 11. XII 1982).

Напомињемо да је и сеоска сиротиња из неких лесковачких села, нпр. Доњег Јајна, Црковнице, одлазила у печалбу и радила у цигланама копајући земљу и моделирајући циглу. (Види: А., Доње Јајно, „Недељне новине“ 2, 1933; Д. Борђевић, *Црковница*, „Недељне новине“ 8, 1933. и 4, 1934).

¹² „Лесковачки привредник“ 12, 17. VI 1928.

Црнотравци специјализовани у грађевинарству а насељени у Пустој Реци наставили су да одлазе у печалбу.

Печалбари су одлазили на посао групно. Током времена, вође тих група (тајфа), који су преговарали о запослењу и склапали уговоре, обогатили су се на рачун тога, осамосталили и претворили у послодавце. Тако се вршила класна диференцијација међу печалбарима, из чијих су редова израсли поједини познати грађевинарски предузимачи — послодавци, док су се остали многобојни печалбари претварали у експлоатисане најамне раднике својих земљака.

Када се говори о црнотравским печалбарима, често се не уочава ова подела на послодавце и најамне раднике, која је битна за сагледавање процеса класне диференцијације у печалбарским крајевима. И једни и други одлазе у печалбу и остављају своје породице највећи део године и враћају се само пред зиму, али се предузимачи богате на рачун својих земљака најамних радника и временом претварају у крупне капиталисте, који подижу куће за издавање станова у Београду, Скопљу и другим местима и улазе у различите послове, нпр. отварају руднике, циглане и сл.¹³

¹³ Неки чланкописци, приказујући печалбаре, не виде класне разлике међу њима. Тако, нпр., Сретен Динић, приказујући црнотравске печалбаре који се са косидбе враћају у Београд, пише: „Црнотравци печалбари, предузимачи, сатови и ланчеви на прслуцима. Одело као инспектори министарства. Донели кувере на коњима, све обучене у навлакама. Нису то они прости дунђери као некада. Има и таквих, али то су почетници.“ (Ср. Д., *Још један осврт на Предејане и његове привредне проблеме*, „Лесковачки гасник“, 32, 13. VIII 1938).

4. СТАЊЕ И РАЗВОЈ ЗАНАТСТВА

Пљачка окупатора погодила је и занатлије, који су после ослобођења Србије остали без потребног алата, сировина, материјала и радионица.

Зато је Београдска занатска комора поднела 30. марта 1919. године меморандум министру трговине и индустрије и министру исхране и обнове земље у коме је тражила аванс ратне штете од 50 милиона динара за обнову занатске привреде у Србији.

Пошто на ову молбу влада није ни одговорила, Београдска занатска комора је интервенисала да се новац добијен од продаје секвестриране непријатељске имовине стави српским занатлијама на располагање. Али ни од тога није било ништа, пошто су тако добијене новчане суме „махом давате трговцима“ на зајам, па „чак и лицима која не само да нису ратом оштећени, већ су великим делом и ратни богаташи“.

Тек када је Београдска занатска комора запретила да ће дати колективну оставку, влада је почела да даје занатлијама извесне позајмице.

Београдска занатска комора успела је да 1920. године један део занатлија оштећених у рату добије краткорочне бескаматне зајмове. Тада је добило овакве зајмове и 118 занатлија из лесковачког краја. Да то није било довољно за обнову занатске делатности ни овим занатлијама који су добили зајам види се по томе што је штета коју су они у рату претрпели износила 2,328.269 круна, а добили су зајам у висини од 465.000 круна, тј. само 20% од онога колико је износила штета коју им је рат нанео.¹

¹ Од тога су добили:

Број занатлија	Место	Претрпљена штета	Добијен зајам	Зајам у односу на штету
97	Лесковац	2,116.799	360.000	17,0 %
21	Власотинце	211.470	96.000	45,4 %

(Преглед рада Занатлијске коморе за 1919. и 1920. годину, 23—53)

Због тога су занатлије биле приморане да обнављају своје радионице и пословање из сопствених средстава и приватних зеленашких позајмица, што их је претворило у велике дужнике.

Осврнимо се на број занатлија у Лесковцу и срезовима лесковачком и јабланичком.

Овај смо број установили на основу бирачких спискова правних мајстора датираних 23. априла 1921. године.

Из тих бирачких спискова видимо да су тада постојале 32 врсте занатлија са 492 „правна мајстора и чланова Еснафа“ у граду и два среза (лесковачком и јабланичком), и то:²

Врста заната	Лесковац	Лебане	По селима
Опанчари	20	—	—
Столари	36	1	—
Бербери	24	1	—
Пекари	35	—	—
Пинтери	21	—	—
Обућари	52	1	—
Кројачи	24	1	2
Абације	9	1	15
Колари	11	—	7
Ковачи	22	2	18
Бравари	3	—	—
Лимари	11	—	1
Сарачи	4	—	—
Поткивачи	16	1	3
Зидари	4	—	2
Каменоресци	2	—	—
Месари	15	—	—
Кобасичари	3	—	—
Ужари	9	—	—
Мугавције	1	—	—
Јорганције	2	—	—
Бурчије	3	—	—
Молери	3	—	—
Предузимачи (грађевинари)	1	—	3
Ножари	4	—	—
Бојације	8	—	—
Казанције	13	—	—
Сапунције	1	—	—
Бозације	1	—	—
Терзије	56	—	—
Лончари	18	—	—
Сајције	1	—	—
Свега 32	433	8	51—492

² Бирачки списак занатлија, Историјски архив у Лесковцу, Фонд Удружења занатлија среза лесковачког, кут. II, пред. 102.

Из овога прегледа може се сагледати тадашњи значај појединих заната. Тако, нпр., тада је у Лесковцу било два пута више терзија (56) него кројача (24). Пошто су и село и град куповали у већој количини грнчарију (посебно тестије) и судове од бакра (посебно казане, бакраче и тепсије), то је био разлог што је у Лесковцу постојао релативно велики број грнчарских и казанџијских радњи.

Из бирачких спискова сачињених у вези са изборима представника занатлија у Занатској комори у Београду одржаних 8. маја 1921. године видимо да су највећи занатски центри у околини Лесковца (без власотиначког подручја) били:

1. Лебане, које је имало 8 мајстора 7 разних струка;
2. Медвећа, која је имала 8 мајстора и 4 разне струке (1 колара, 5 ковача, 1 лимара и 1 поткивача);
3. Доње Коњувце, које је имало 6 мајстора и 3 различите струке (2 абације, 1 колара, 3 ковача); и да је правних мајстора појединих струка било у следећим селима (без Лебана):

кројача — Негосавље и Бојник;

абација — Негосавље, Разгојно, Доње Коњувце (2), Лозане, Оране, Манојловце (2), Сличане, Биљаница (2), Мрштане (2), Братмиловце и Прекопчелица;

колара — Грајевце, Медвећа, Стројковац, Црквица, Велика Грабовница, Газдаре и Доње Коњувце;

ковача — Велика Грабовница, Грајевце, Медвећа (5), Доње Коњувце (3), Мирошевце, Бучумет, Оране (2), Косанчић (1), Пусто Шилово, Мајковце и Лалиновце;

лимара — Медвећа³

Овом приликом треба приметити следеће:

1. Најраспрострањенији сеоски занати били су абацијски и ковачки.
2. Абација је било највише у селима крај Мораве.
3. Већи ковачки центри били су Медвећа (5) и Д. Коњувце (3).
4. Колара је било углавном у крајевима богатим дрветом.

У послератном периоду темпо пропадања заната уопште, а посебно одређених врста заната, знатно се убрзава. На то су утицали не само постојећи тржишни односи (нпр., све већа конкуренција индустријских производа, привредне кризе и сл.) већ и безобзирне шпекулантске акције лесковачких трговаца и тешки услови које су занатлијама наметале лесковачке газде (пљачка занатлија од стране месних зеленаша, њихових кредитора у новцу и роби, власника дућана најмљених под кирију у којима су занатлије обављале свој занат и сл.).

У том периоду најтеже су били погођени ужари и салери, добрим делом због шпекулисања лесковачких трговаца кудељом и ужаријом.

Погледајмо како је текао процес пропадања ужара и салера

³ Историјски архив у Лесковцу, Фонд Занатлијског удружења за срез лесковачки, кут. II бр. 85.

Пре но што било шта кажемо о томе, потребно је нагласити да се у врањском округу велики број становника бавио домаћом ужарском производњом. Може се слободно рећи да је у овом округу „од ове врсте домаће индустрије егзистирало 6.000 домова“.⁴

Од тога је једна половина отпадала на лесковачки крај. Ч. Јоксимовић пише 1930. године ретроспективно да су две до три хиљаде ужара „у Лесковцу и његовој околини израђивали конопце, сициму и уларе за извоз у Бугарску“.⁵

Године 1919—1920. лесковачка ужарија се на велико извозила у Бугарску.⁶

Пошто је Бугарска, која је раније била „главни потрошач“ наше ужарске производње, завела за ове производе високу увозну царину од 9 лева по килограму,⁷ а уз то субвенционирала стварање сопствене ужарске индустрије, лесковачки ужарски трговци, који су већ пре рата учествовали својим капиталима у двама од три подигнуте фабрике ужарије у Бугарској, приступили су, у време када је извоз ужарије за Бугарску услед високе царине био практично онемогућен, новим улагањима капитала у бугарску индустрију. „Једна фирма оvd. подиже чак једну огромну фабрику ужарије.“

У тој ситуацији Бугарска је уместо ужарије отпочела да увози кудељу и то поглавито из Лесковца.⁸

То је „поразило нашу домаћу кућевну индустрију“. Она је тако рећи од тога била „потпуно утучена и умртвљена“⁹ и почело је масовно пропадање лесковачких ужара.

Пропадању ужара из јужног Поморавља допринела је и држава допутивши једној банци из Београда и једној фирми из Ниша да употребљавају осуђенике из Нишког казненог завода за израду ужарије.¹⁰

Јасно је да лесковачки ужари нису могли да издрже такву конкуренцију и били су „принуђени да предузимају друге послове“. Таква ситуација је изазвала тако велико узбуђење да је „Лесковачки гласник“, који је, узгред речено, у овом случају бранио интересе фа-

⁴ „Лесковачки гласник“ 10, 10. III 1923.

⁵ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, LV.

⁶ Тако, нпр., једним уговором „о ортаклуку са ужаријом“ потписаним 12. јуна 1920. између Сотира Илића, индустријалца из Лесковца, Лазара Станковића из Бабушнице и Светозара Борђевића из Власотинца, било је предвиђено да се пет вагона ужарије коју су они купили од Проке Милошевића из Лесковца (1 вагон), Спире Стаменковића (1 вагон), Проке Стојановића Зверче из Лесковца (1 вагон) и фабрике кудеље (2 вагона) и у то уложили 415.000 динара, и то први 200.000, други 165.000, а трећи 50.000, извезе у Бугарску, с тим да се овај посао обави за три месеца, а да по одбитку трошкова штету или добит од извоза, као и у „случају да се овим капиталом из Бугарске набави ма каква роба и увезе у Србију или у Бугарску прода“, деле на три равна дела. (Уговор се налази у збирци С. Димитријевића.)

⁷ Касније је она ову царину повећала: за ужарију на 15, за сициме на 22 а за штранге и оглаве на 38,5 лева („Лесковачки гласник“ 4, 19. XI 1921).

⁸ Т., *Ужарска домаћа индустрија на умору*, „Лесковачки гласник“ 5. XI 1921.

⁹ „Лесковачки гласник“ 10, 12. III 1923.

¹⁰ Исто 2, 5. XI 1921.

брике свог власника, лесковачке фабрике ужарије и канапа, а не интересе ужара, констатовао да ће се ова велика узрујаност и повећати и „изразити на такав начин, који неће бити у интересу ни државе, банке, нишког богаташа ни самих радника“.¹¹

Због такве ситуације на тржишту ужарије, одржан је *протестни збор ужара и салера из Лесковца и околине 18. децембра 1921. године*.

Том приликом је констатовано „да је стање ужара и салера с обзиром на скупоћу и данашње прилике много горе но пре рата“, „да је домаћа ужарска индустрија доведена у питање а са тим и опстанак око 10.000 становника овог краја, који живе од прераде ужарије“.

Збор је донео резолуцију којом се тражи да влада раскине уговор „о употреби осуђеника Београдског и Нишког казненог завода за прераду кудеље“ и да се повиси извозна царина на кудељу.¹²

Резултат ове акције било је раскидање уговора о запошљавању затвореника на овој врсти рада.¹³

Уз то је Министарски савет донео одлуку о забрани извоза непрерађене кудеље у Бугарску.¹⁴

Одмах после ове забране, наша кућна ужарска радиност брзо је оживела и обновљен је и извоз ужарија за Бугарску.

Па ипак, представници лесковачких ужара и салера жалили су се изасланику Министарства трговине и индустрије „да су неки овдашњи трговци изиграли ту забрану и извозили кудељу за Мађарску и исту одатле експедовали лабом и железницом за Бугарску“. „Колико су пакости и зла учинили ови несавесни трговци“, тј. нанели штету нашим занатлијама произвођачима ужарије, види се из констатације да „се прошле недеље ужарија продавала скоро по истој цени као и кудеља“.¹⁵

Другим речима, такви шпекулантски поступци лесковачких трговаца уништавали су занатлије онемогућујући им опстанак.

Нешто касније констатовано је да су неки извозници кудеље и ужарије, „желећи да се обогате експресном брзином“, почели да извозе кудељу у Бугарску посредним путем, преко Мађарске, Румуније и Турске, и тиме изиграли владину забрану. То се одмах одразило на продају ужарских производа.

¹¹ Исто 3, 12. XI 1921.

¹² Исто 10, 31. XII 1921.

¹³ Т. *Ужарско-салерско питање*, „Лесковачки гласник“ 4, 27. јануар 1922. Да је уговор о запошљавању робијаша на производњи ужарије „у фабрици кудеље у Нишу“ тада био заиста раскинут, видимо и из једног изборног плаката. (Плакат „Мојим пријатељима и бирачима“, датиран 3. фебруара 1922. и потписан од Саве Станимировића, општинског писара. — Збирка С. Димитријевића.)

Касније су ужарски трговци успели да поново склопе такве уговоре са државом о запошљавању робијаша.

¹⁴ „Лесковачки гласник 10, 10. III 1922.

¹⁵ Исто 1, 6. I 1923.

У вези са тим Министарство трговине и индустрије повело је истрагу да би утврдило ко утоварује кудељу и за куда, да би се стало на пут овом шверцу.

Лесковачки трговци, не знајући за истрагу, почели су да купују кудељу у већим количинама. Трећег марта 1923. „кудеља је плаћена скупље него ужарија“. „Жалосно је било видети ужаре, који се погружени са својим производима, не могући да их продају, враћају кући.

Разуме се, да је због тога ужарски посао потпуно укочен, а као последица тога виде се свакодневно пуне кафане незапосленог радништва.¹⁶

Изгледа да та истрага није довела до кажњавања трговаца ишекуланата, пошто се то нигде не помиње.

У вези са даљим погоршавањем положаја ове кућне радиности одржан је нов *протестни збор ужара и салера, 12. октобра 1925. године*. На њему су говорили и неки лесковачки богаташи, нпр. Тодор Тонић, адвокат, Тодор Младеновић Зуцкић и Драгутин Борбевић, индустријалац, који су се демагошки користили бедом ужара у политичке сврхе.

Резолуција ужара и салера са тога збора помиње конкуренцију фирме Огњановић у Сремској Митровици, „која употребљује и експлоатише готово бесплатно радну снагу робијаша и осуђеника из сремског казненог завода“, као и Душана Митића, салера и ужара из Лесковца, који је издао своје другове и ставио се у службу ове фирме обучавајући осуђенике овом занату.

У њој се захтева да се фирми Огњановић забрани употреба робијаша, и да се од Бугарске тражи да снизи царинску стопу за увоз ужарије.¹⁷

Процес даљег пропадања ужара брзо је текао. Док је пре првог светског рата у Лесковцу и околини било „око 1000 ужарских радњи“, у којима је радило око 4.000 мајстора, калфа и шегрта, крајем 1927. године укупан број лица која су се бавила тим занатом није износио више од 500.

После отварања Државне текстилне школе, лесковачки салери и ужари решили су да обнове произвођачку задругу која је постојала пре првог светског рата,¹⁸ с тим да она буде у непосредној вези са Текстилном школом. У том циљу сазвали су скупштину ужара и ужарских трговаца за 18. децембар 1927. године.

Скупштина је, на предлог Чеде Јоксимовића, једногласно решила „да се одмах приступи оснивању задруге за варош Лесковац“, изабрала привремену управу¹⁹ и ставила јој у задатак „1. да састави

¹⁶ Извоз и прерада кудеље, „Лесковачки гласник“ 10, 10. III 1923.

¹⁷ Агонија салерско-ужарског заната, „Лесковачки гласник“ 42, 17. X 1925.

¹⁸ Види: С. Димитријевић, *Историја лесковачког радничког покрета — Споменница лесковачког радничког покрета*, 119—120.

¹⁹ Председник Чеда Јоксимовић, директор Текстилне школе; потпредседник Сава Митић, салер; благајник Никола Николић, трговац; чланови: Воја Јовановић, Димитрије Митић, Милан Јовановић и Јован Петровић, ужари.

правила; 2. да прими мере како би задруга могла да учествује у лиценцијацији при набавкама управе монопола дувана сто хиљада комада конопца; 3. да поднесе предлог за заједничку набавку кудеље и продају ужарије члановима задруге“.²⁰

Оснивачка скупштина ове задруге заказана је за 1. јануар 1928. године. Том је приликом написано: „затак је Ужарској задрузи да удруженим капиталом набавља сирову кудељу и алат а такође да са својим члановима израђује и продаје све предмете којим се бави ужарски занат“.²¹

Кудељарско-ужарска задруга на својој новој скупштини усвојила је правила и изабрала управу. Она је била привремено смештена у згради Државне текстилне школе.

Уз то је било предвиђено и стварање њеног одељења у Врањској Бањи, где ће се у пролеће 1928. „отворити пољопривредно одељење Лесковачке текстилне школе за гајење и топљење конопља“.²²

Често је пропадање појединих заната било појава распрострањена у целој земљи.

Такав је случај био са шивачима.

Почетком 1923. године, у време послератне коњунктуре, кад се осетио полет у пословима готово у свим струкама, дошло је до застоја у шивачкој струци у целој земљи.

Узрок томе био је у следећем: „Конфекција се почела нагло увозити. Овдашње [београдске] конфекционе радње почеле су у велико производити одела. Створено је једно акционарско предузеће, које је отворило фабрику конфекције...“

„Производњом и увожењем конфекције, наруџбинских послова је све мање а беспослица кројачких радника све већа.“²³

Основни разлози пропадања многих занатлија били су: на једној страни, њихова велика задуженост, зеленашки јарам који су носили, па је добар део њихових зарада одлазио на отплату дугова и зеленашких камата; на другој страни, појава нових индустријских производа, који су нагло смањивали тражњу за занатским производима и услугама одређене врсте.

Конкуренција чехословачке фирме „Бата“, која је продавала јефтину обућу, индустријски произведену у великим серијама, а касније отворила и фабрике обуће у Југославији, упропастила је обућарски занат и бацила многе мајсторе и обућарске раднике у беду и беспослицу. Услед такве конкуренције, од 1929. до 1933. године цене обуће опале су за 50—55%, док је цена материјала за њихову израду опала само за 15%. Године 1933. постојале су „Батине“ продавнице у Лесковцу и Власотинцу.“

²⁰ „Лесковачки галсник“ 51 и 52, 17. и 24. XII 1927.

²¹ Исто 53, 31. XII 1927.

²² Исто 6, 11. II 1928.

²³ Душан Стојиљковић, *Синдикални покрет, беспослица и шивачки радници*, „Радничке новине“ 17, 30. III 1923.

²⁴ Ч. Никитовић, *Занатство Јужне Србије*, 15—16.

Продаја апарата за бријање и ножића типа „Жилет“ знатно је смањила пословање берберских радњи и оборила цене бријачких услуга.

Свећарима су конкурисале свештеничке задруге, „које су монополисале све цркве и не допуштају потрошњу свећа купљених код воскара“.²⁵

Положај занатлија био је знатно погоршан аграрном, а онда и општом привредном кризом, због које је дошло до великог смањења куповне моћи потрошача, а самим тим и до смањења тражње за занатским производима и услугама. То је убрзало процес пропадања занатлија, изазвало њихову незапосленост, повећало њихову задуженост и зависност од лесковачких газда, њихових главних зајмодаваца, власника дућана у којима су радили, трговаца материјалом који су обрађивали и куповали на кредит, а понекад и од купаца на велико, њихових производа у циљу препродаје (нпр., код шајкачара и чешљара).

Посебан проблем који је погађао занатлије била је конкуренција бесправних занатлија, незапослених радника који су радили код куће, без икаквих режијских трошкова и нудили своје услуге и производе по нижим ценама, мајстора који су радили ван њихове стварне струке и сл.

Колико је ова појава била раширена у 1920. години видимо из броја достава поднетих против бесправних мајстора занатлијском удружењу и властима у лесковачком срезу.²⁶

	Село	Град	Свега
Каменоресци	—	2	2
Ковачи	6	6	12
Кројачи	—	4	4
Молери	—	4	4
Пекари	—	6	6
Капари	1	2	3
Столари	—	6	6
Опанчари	—	11	11
Абације	4	3	7
Бербери	—	5	5
Месари	—	9	9
Зидари	—	2	2
Поткивачи	3	1	4
Непознати занати	—	1	1
	14	62	76

Дакле, у срезу лесковачком највећи број бесправних занатлија упражњавао је своју делатност у самом граду. На селу је било у већем броју само бесправних ковача, абација и поткивача.

²⁵ Исто, 17—18.

²⁶ Историјски архив Лесковца, Фонд Удружења занатлија за срез лесковачки, кут. I, бр. 39.

Из овог архивског фонда можемо сагледати и број бесправних занатлија у јабланичком срезу у периоду од 8. фебруара до 4. јула 1921. године.

Тада је било:

- 3 бесправна шлосера (у ствари, ковача) у Слишану и Орану (2)
- 4 бесправна кројача у Свињарици, Реткоцеру, Слишану и Лугару
- 2 бесправна поткивача у Слишану (2)
- 4 бесправне абације у Газдару, Маћедонцу, Негосављу и Реткоцеру
- 1 бесправни колар у Доњем Бријању
- 1 бесправни ковач у Придворици
- 1 бесправни зидар, који је радио у Лесковцу (на Житној пијаци)²⁷

Ако ове податке упоредимо са бројем правних мајстора у појединим местима, видимо да су бесправни мајстори углавном постојали у оним селима где у априлу 1921. није било правних мајстора тих струка, и то: по 3 у Слишану, по 2 у Орану и Реткоцеру и по 1 у Маћедонцу, Негосављу, Доњем Бријању, Придворици, Свињарици и Газдару.

Из броја поднесених тужби за бесправни рад и других података средњих занатлијских удружења видимо да се стање није променило ни касније. У 1933. години постојало је у лесковачком крају 195 бесправна мајстора.²⁸

Реорганизацијом занатских комора на основи бановина, лесковачки крај је погпао под Занатску комору у Скопљу, чије је подручје обухватало целу Вардарску бановину, а оснивање било предвиђено Уредбом о трговинским и занатским коморама од 3. августа 1932. године.

У привремену управу Занатске коморе у Скопљу, решењем министра трговине и индустрије од 11. новембра 1932, ишао је Драгутин Костић, сарач из Лесковца, као већник, који је 16. јула 1933. изабран у њен тарифни одбор.

Лесковачки крај формирао је посебни коморски округ са седиштем у Лесковцу.²⁹

Осврнимо се на задуженост занатлија.

У тадашњим условима дугови занатлија у лесковачком крају били су огромни.

Положај занатлија дужника погоршао се у време светске привредне кризе (која је дошла до изражаја у нашој привреди тек од 1931), када су се нагло смањиле могућности продаје занатских производа, а нарочито после доношења Закона о заштити земљорадника

²⁷ Историјски архив у Лесковцу, Фонд Занатлијског удружења за срез лесковачки, кут. II, бр. 99.

²⁸ Од чега: у власотиначком срезу најмање 18; јабланичком срезу најмање 77; лесковачком срезу најмање 100 (Ч. Никитовић, Занатство Јужне Србије, 94).

²⁹ Исто, 113—4, 121, 201, 206).

(19. април 1932), када занатлије више нису могле да наплате своја потраживања према сељацима, а њихови повериоци, бојећи се да ће се заштита дужника проширити и на ову врсту привредне делатности, тражили да се цело њихово дуговање одмах по доспелости исплати.

Једине податке које имамо о дуговима лесковачких занатлија јесу они из 1933. године. Те године занатлије лесковачког краја дуговали су готово 8,5 милиона динара, и то:

Срез	Приватним банкама	Приватним лицима	Занат. банци	Занат. задругама	Неутврђено порекло	Укупно
Власотинце	786.320	1,790.500	334.800	267.550	990.000	4,169.170
Лебане	205.972	273.380	230.400	—	—	709.752
Лесковац	601.075	1,918.196	51.400	9.000	1,000.000	3,579.672
Лесковачки крај	1,593.367	3,982.076	616.600	276.550	1,990.000	8.458.594 ³⁰

Као што се из овог прегледа види, највећи повериоци занатлија, за готово 4 милиона, била су приватна лица.

Просечан дуг једног занатлије износио је:

у власотиначком срезу 13.684

у јабланичком срезу 4.795

у лесковачком срезу 6.792

у целом лесковачком крају 8.666

Из овог видимо да су власотиначке занатлије највише, а јабланичке најмање дуговали.

Погледајмо колико је било занатлија.

Средином 1927. године констатовано је да је Лесковац имао више од 300 протоколираних занатлијских фирми.³¹

Први систематизовани подаци о броју занатлија после првог светског рата које смо нашли односе се на време око 1928—1929. године, и то само за Лесковац (можда за срез лесковачки).³²

³⁰ Исто, 25. Табели смо додали колону о дуговима неутврђеног порекла.

³¹ „Лесковачки гласник“ 32, 6. август 1927.

³² Ови су подаци добијени од руководећих лица занатског еснафа, представника лесковачких занатлија у занатским коморама и повереника Радничке коморе у Лесковцу (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, I—LII).

Ми смо их реорганизовали да бисмо што рељефније приказали распрострањеност најамних односа.

Редни број	Врста заната	Број радњи	Укупан број уполесних у струци	Од тога мајстора			Најамних радника			Радно време
				укупно	сигурно без најамне радне снаге	вероватно користе се најамном радном снагом	шегрта	помоћника	укупно	
1	Абацијски	8	10	8	6	2	2	—	2	12—14
2	Берберски	24	77	24	—	24	26	27	53	12—14
3	Бозацијски и шећершијски	39	44	39	34	5	4	1	5	12—14
4	Бојацијски	7	19	7	—	7	4	8	12	10—12
5	Браварски	3	15	3	—	3	3	9	12	10
6	Воскарски	3	6	3	—	3	2	1	3	12
7	Влачарски	11	29	11	—	11	3	15	18	10
8	Зидарски	8	13	8	3	5	—	5	5	12—14
9	Казанијски	18	32	18	4	14	10	4	14	10—12
10	Каменорезачки	5	18	5	—	5	1	12	13	10
11	Качарски	15	39	15	—	15	5	19	24	12—14
12	Кобасичарски	7	20	7	—	7	4	9	13	10—12
13	Ковачки	23	64	23	—	23	25	16	41	10—12
14	Коларски	18	31	18	5	13	5	8	13	12—14
15	Кречарски	3	9	3	—	3	—	6	6	10—15
16	Кројачки	26	118	26	—	118	20	72	92	10—12
17	Капацијски	2	29	2	—	2	1	26	27	10
18	Лимарски	15	45	13	—	13	12	20	32	10—12
19	Лончарски	15	47	15	—	15	8	24	32	10—12
20	Месарски	12	25	12	—	12	—	13	13	10
21	Механичарски	3	19	3	—	3	6	10	16	10
22	Молерски	2	9	2	—	2	3	4	7	10—12
23	Мутавијски	3	9	3	—	3	6	—	6	12—14
24	Ножарски	2	7	2	—	2	2	3	5	10—12
25	Обућарски	54	192	54	—	54	49	89	138	10—14
26	Опанчарски	20	52	20	—	20	8	24	32	10—12
27	Пекарски	46	87	46	5	41	11	30	41	12—15
28	Посластичарски	2	12	2	—	2	2	8	10	14
29	Поткивачки	17	29	17	5	12	4	8	12	12—13
30	Сарачки	3	10	3	—	3	5	2	7	10—12
31	Столарски	37	150	37	—	37	23	90	113	9—10
32	Терзијски	31	117	31	—	31	14	72	86	12—14
33	Ужарски	23	235	23	—	23	60	152	212	12—14
34	Цреварски	1	1	1	1	—	—	—	—	10
35	Часовничарски	3	7	3	—	3	1	3	4	—
36	Чешљарски	2	10	2	—	2	2	6	8	10—12
37	Бурчијски	1	2	1	—	1	—	1	1	10—12
38	Штампарски	4	34	4	—	4	18	12	30	10
	Укупно	534	1.692	534	63	461	349	809	1.158	

Према овом прегледу, у Лесковцу је постојало 38 врста заната са 534 занатских радњи (исто толико мајстора), 349 шегрта и 809 помоћника. Ако спојимо две последње групе, добићемо да је било 1.158 најамних занатских радника.

Највећи број лесковачких занатлија били су прости робни произвођачи који су радили без помоћне најамне радне снаге или са највише 1—2 шегрта или 1—2 помоћника. Из једне анкете из-

вршене 1933. године видимо да је у оквиру Занатлијског удружења за срез лесковачки 23,8⁰% занатлија радило без помоћног особља, 36,3⁰% са 1—2 шегрта, 48,2⁰% са 1—2 помоћника.³³

Дакле, укупан број занатлија који су радили без помоћне радне снаге или су запошљавали највише два помоћника износио је 1933. године 72⁰% свих занатлија. То је био сектор просте робне производње.

Ако процентуалне уделе појединих група ове анкете из 1933. применимо на 534 занатске радње нађене 1928/9, добијамо да је тада око 127 занатских радњи било без помоћног особља, односно да су 384 занатске радње (нешто испод 3/4 свих оваквих радњи) припадале простим робним произвођачима који нису запошљавали више од 2 помоћника.

Постојање таквих занатлија само се делимично да сагледати у статистичком прегледу из 1928—1929. године, где су они углавном закамүфлирани у просецима.

Ако рубрици мајстора без најамне радне снаге додамо оне малобројне занате где број мајстора који су имали помоћну радну снагу није прелазео укупан збир шегрта и помоћника, видећемо да су оне лесковачке занатлије који нису употребљавали најамну радну снагу сигурно били: абације, бозације, воскари, зидари, цревари и ћурчије.

Што се тиче капиталистичког сектора у занатству, он је, по истом критеријуму (његов процентуални удео из 1933. примењен на апсолутне бројке из 1928/9), обухватао око 149 занатских радњи (нешто изнад 1/4 свих занатских радњи). То су, свакако, биле занатске радње из којих су у перспективи израстала крупнија капиталистичка предузећа.

Из наведеног статистичког прегледа лесковачких занатских радњи за 1928—1929. годину можемо констатовати:

1. Да има *извесне мале вероватноће да су постојале капиталистичке радње (које су употребљавале три и више најамних радника)* код оних заната код којих је укупан број најамних радника био мало или највише два пута већи од броја мајстора који су их запошљавали. То су биле: бојацијске, влачарске, качарске, кобасичарске, ковачке, кречарске, кројачке, месарске, мутавцијске, опанчарске и часовничарске радње.

Њима треба додати занате где број најамних радника није прелазео број мајстора који су их запошљавали, али су услед постојања већег броја радњи такви капиталистички елементи могли да се изгубе у просеку. То је био случај са казанцијама, коларима, пекарима и поткивачима.

2. Да има заната код којих су такве *капиталистичке радње сасвим вероватно постојале*, а то су они код којих је укупан број

³³ Израчунато на основу података објављених од Ч. Никитовића, *Занатство Јужне Србије*, 20—21. На ове се податке детаљније осврћемо у II књизи ове историје.

најамне радне снаге био најмање два до три пута већи од броја мајстора који ју је запошљавао. То су:

Врста заната	Укупан број мајстора који имају најамне раднике	Број најамних радника на једног мајстора
Бербери	24	2,2
Каменоресци	5	2,6
Лимари	13	2,5
Лончари	15	2,1
Ножари	2	2,5
Обућари	54	2,6
Терзије	31	2,6

Уколико су такве капиталистичке радње постојале у групама 1 и 2, оне су имале по 3 или више најамних радника. (Ситније капиталистичке радње 3—4, а крупније 5 и више радника.)

3. Да постоје занати код којих су такве *капиталистичке радње сигуро постојале*. То су занати код којих је број најамних радника био најмање три пута већи од броја мајстора који су их запошљавали.

	Укупан број мајстора који имају најамну радну снагу	Број најамних радника на једног мајстора
Бравари	3	4
Капације (шајкачари)	2	13,5
Механичари	3	5,3
Молери	2	3,5
Посластичари	2	5
Сарачи	3	3,3
Столари	37	3,1
Ужари	23	9,2
Чешљари	2	4
Штампарии	4	7,5

Све то не значи да је сваки занатлија ове струке био капиталиста. То само значи да је међу њима било капиталиста, а такви су сигурно били они који су запошљавали 4 и више радника.

Међу такве, очевидно, спадају штампарије, које су, упркос занатском обележју ове делатности, имале изразито капиталистички карактер, пошто су запошљавале већи број радника.

Од шест штампарија чије смо постојање утврдили у лесковачком крају око 1928/29, само су три имале капиталистички карактер; највећа од њих био је графички завод „Соко“, па онда „Покрет“ и штампарија Ж. Д. Обреновића.

Најстарија од њих била је штампарија Ж. Д. Обреновића, отворена негде око 1898. године.³⁴

Она је упошљавала око 1929. „по једног мајстора, који су се мењали у току године, а нас шегрта било је по пет, шест па и више“.³⁵

После првог светског рата у Лесковцу је неко време постојала и штампарија „Нови свет“, која је касније пресељена у Врање.³⁶

Друга велика штампарија била је штампарија и књиговезница „Покрет“, лесковачког газде Николе Петровића. Она је основана 1921. године.³⁷

Трећа велика штампарија била је „Соко“, отворена у пролеће 1928. године.³⁸

³⁴ Најстарија књижица штампана у њој обележена је годином 1899. (вид. С. Димитријевић, *Лесковачка енциклопедија*, 11).

³⁵ Према изјави Борба Стефановића, који је ступио на занат 1929. и био шегрт код Обреновића до 1934 (Писмена изјава Б. Стефановића од 30. септембра 1977. — Збирка С. Димитријевића).

Да је у питању била велика штампарија, видимо и по томе што се у њој штампао недељни лист „Лесковачки гласник“ од 1921. до краја 1924. године.

³⁶ У збирци С. Димитријевића постоје две плакате штампане у овој штампарији. Прва је од 16. октобра 1921, а друга од 3. фебруара 1922. године.

Власник штампарије био је Воја Борђевић. Она је пресељена у Врање (Казивање Момчила Ж. Обреновића).

Један лесковачки плакат и једна књига, Лесковчанина Атанасија А. Младеновића, штампане су 1925. у штампарији „Нови свет“ у Врању.

³⁷ Према извештају Подружнице СГРЈ у Београду за 1927, „Графички радник“ 10, 17. III 1928.

Најстарији нађени плакат одштампан у овој штампарији је из марта 1923 (Збирка С. Димитријевића).

Од почетка 1925. штампарија „Покрет“ преузела је штампање недељног листа „Лесковачки гласник“.

Лесковачке штампарије посебно је погодило отварање Црквене штампарије „Св. цар Константин“ у Нишу (отпочела свој рад, према „Лесковачком гласнику“ 43, 24. октобра 1925), пошто је имала (1927) 3 шнел-пресе и 2 ротације (Ј. Дубовац, *Штампарство*, 257), а разни верски занесењаци почели да штампају своје публикације у њој.

³⁸ Графички завод „Соко“ основали су Б. Николчић и Милутин Костић, који су до тада радили код „Покрета“, и А. Илић, који је до тада радио у штампарији Обреновић. Главни финансијер је био Б. Николчић, а друга двојица користила су се банчним кредитима. Касније су их кредитирале две фирме — »Chromos« и К. Хоровић из Београда. (Писмена изјава Б. Николчића од 30. VI 1978. — Збирка С. Димитријевића).

„Соко“ је штампао лист „Лесковачки привредник“, који се први пут појавио око 1. априла 1928 (није нађен) и у чијем се бр. 3, од 15. априла 1928, она помиње као „новоотворена штампарија „Соко“.

Пошто је на једној јединој књижици штампаној у овој штампарији (Збирка песама Рашковића) означена година 1926, треба констатовати да је у питању штампарска грешка.

У октобру 1928. ова је штампарија прешла у нов локал, преко пута кафане „Париз“ („Лесковачки привредник“ 29, 14. октобар 1928). Тада је она била смештена у великој, за ту сврху подигнутој згради на почетку Учитељ-Јосифове улице са десне стране (Сећање С. Димитријевића).

То је била највећа и најмодернија лесковачка штампарија, која је располагала тада најсавременијим машинама (штампарском машином „Европа“, аутоматским пнеуматичким тиглом великог формата и сл.). Имала је и своју картонажу, књиговезницу и печаторезницу и запошљавала приличан број радника.

Поред ове три капиталистичке штампарије, појављује се и једно чисто занатско предузеће, мала штампарија „Јадран“.³⁹

Године 1927, када још „Соко“ није био створен, овако је изгледао машински парк лесковачких штампарија:⁴⁰

Штампарија	Машине за штампање				Књигове- ач. маш.	Картона- жне маш.	Свега
	шнел пресе	тиглови	машине марке „Бостон“	перфорир машине	ножеви за сечење хартије	ножеви за картонажу	
„Покрет“	1	2	1	1	1	1	7
Ж. Д. Обреновић	1	2	1	1	1	—	6
„Јадран“ (није капиталистичка)	1	1	—	1	1	—	4

Графички завод „Соко“ имао је највише машина, које су, истовремено, биле и најмодерније. Поред велике машине за штампање типа „Бостон“, имао је још ефикаснију и већу штампарску машину типа „Европа“. Уз то је имао и шнел-пресу, два мала тигла и велики аутоматски пнеуматички тигл; од књиговезачких машина, поред ножа за сечење хартије, имао је перфорир-машине и хефт-машине, као и велики картонажни нож.⁴¹ То је била једна од највећих и најсавременијих тадашњих штампарија на југу Србије.⁴²

Дакле, све четири штампарије поседовале су машине за штампање са моторним погоном, али не и машине за слагање (слагало се руком), па су три штампарије које су имале велике машине за штампање морале због тога запошљавати већи број радника, и то како слагача тако и радника који су услуживали ове машине (нпр. машинисте, уметачице и сл.), чиме је повећаван укупан број радника запо-

³⁹ Основао ју је графички радник Драгољуб Стојиљковић и налази се у близини Влајчићеве фабрике. Постојала је од 1927. до 1929. године, када се власник одселио у Пожаревац [Писмена изјава М. Јовића Мишка од 21. новембра 1976, временски верификована плакатом из септембра 1927. и књигама издатим 1928 (све из збирке С. Димитријевића), као и казивањем Б. Николчића].

⁴⁰ Извештај подружнице СГРЈ у Београду за 1927; „Графички радник“ 10, 17. март 1928.

⁴¹ Сећање С. Димитријевића из 1934.

⁴² Упореди: Писмена изјава Б. Николчића од 30. VI 1978 (Збирка С. Димитријевића).

слених у њима а капиталистички карактер предузећа долазио до већег изражаја.⁴³

Погледајмо сада шајкачарске радионице, које су посебно интересантне за праћење капиталистичког развитка занатских радњи у лесковачком крају.

Шивачке капарске радионице концентрисале су своје напоре на изради шајкача, капа које су тада биле у масовној употреби не само код војника већ и на селу.

Ова врста шивачких радионица развила се у Лесковцу не само зато што је овај град био центар производње војничких шајкача, већ и стога што су лесковачки индустријалци, једни профита, поред производње шајка и војничке чоје, организовали и шивење униформи за потребе војске. Самим тим појавила се и потреба за производњом великог броја шајкача, па су они због тога почели сарађивати са шајкачарима.

Шајкачарске радионице јачале су и увеличавале се обављајући послове за лесковачке индустријалце, који су их кредитирали у новцу и шајку и откупљивали велике количине њихових производа ради комплетирања израђених униформи које су лиферовали војсци, а вероватно и трговали њима.

Захваљујући таквој спрези са лесковачком индустријом, мале капарске радионице развијале су се у велике специјализоване капиталистичке шајкачарске мануфактуре, које су запошљавале многобројне најамне раднике.

Од једне такве шајкачарске занатске радионице настала је и лесковачка творница шајкача Мите Смејурије, која је 1928/29. године запошљавала око 30 радника.

Мало-помало, лесковачке шајкачарске радионице постале су главни произвођачи шајкача за целу Србију и организовале преко трговачких путника снабдевање овом робом свих варошких трговаца који су пословали са сељацима, сеоским дућанцијама и задругама.

У сачуваној архивској грађи помињу се две такве радионице повезане са власницима лесковачке фабрике вунених тканина Врањкића, Стаменковића и комп.⁴⁴

⁴³ Поред ове четири значајније штампарије, чија се имена јављају и на књигама, постојале су у лесковачком крају око 1928. године још две мале штампарије.

Прва је била штампарија и картонажа при фабрици сапуна Ј. Влајчића у Лесковцу, која је израђивала амбалажу за ово предузеће (Ј. Лакатош, *Привредни ...*, гл. V, 88).

Друга је била штампарија „Зора“ у Власотинцу. На име ове штампарије наишли смо само на једном плакату од 27. марта 1929 (Збирка С. Димитријевића).

Дакле, у периоду између 1918. и 1928. године, поред три познате лесковачке штампарије (Ж. Д. Обреновића, „Покрет“ и „Соко“), у лесковачком крају биле су још четири мање штампарије („Нови свет“, „Јадран“, штампарија фабрике сапуна Ј. Влајчића у Лесковцу и „Зора“ у Власотинцу).

⁴⁴ „Радионица свих врста шајкача Борћа Станковића — Лесковац“ обавестила је писмом од 22. јула 1929. лесковачког индустријалца „газда Косту“ — Врањкића да има велику поручбину шајкача, да располаже са 100 теста шајкача (1.000 комада) и да има шест трговачких путника.

Велико капиталистичко предузеће била је *Машинска столарска радионица Стојановић и Стојановић*, која је прерасла у индустријско предузеће и серијски производила грађевинску столарију и намештај. Она је настала из машинске радионице коју је Н. Стојановић отворио почетком 1925. године.⁴⁵

Значајно капиталистичко предузеће било је и *Каменорезачка радионица Плетвар*. Она се убрајала и у индустријска предузећа, пошто су границе између ове две врсте привредне делатности, занатства и индустрије, биле непрецизне.

Производња чешљева од рога јавља се као специфичан лесковачки занат.

Прву радионицу чешљева отворио је у Лесковцу још 1872. године Димитрије Костић Димко заједно са браћом Ванетом и Борчетом. Они су набавили и прве машине за ову врсту посла користећи се кредитима које је држава дала после ослобођења Лесковца (1877).

Дуго времена они су чували тајну ове производње, забрањујући приступ страним лицима у своју радионицу.⁴⁶

Касније, по угледу на њега, отворене су и друге радње ове врсте, које су производиле чешљеве од говеђих рогова помоћу машина набављених из Немачке.

Пре првог светског рата постојала је у Лесковцу фабрика чешљева Димитрија Настића, коју су уништили Бугари.⁴⁷

У послератном Лесковцу постојало је више таквих радњи.⁴⁸

У њеном писму од 30. октобра 1929. упућеном истом индустријалцу каже се да „радионица ради и дању и ноћу, 7 машина и 2 кројача“. што значи да је запошљавала 9 радника и 6 трговачких путника.

У њеном рачуну „за господу Врањкића, Станковића и Комп.“, од 22. октобра 1929, помиње се испорука од 4. октобра 1929: 20 теста великих шајкача; 26 теста дечјих шајкача и 66 теста великих капа, укупно 1.120 капа, у вредности од 11.206 динара. При томе се каже да је раније погођена „каса шконта“ износила 7%, а сада износи 10% (Лесковачки архив, Фонд Врањкић, кут. I, 1929, св. 10, п. 1, L 3; Трговачки путници се помињу и у другом документу: Исто, кут. I, 1926, св. 7, п. 1, L 3).

„Шајкачарска радионица Глигорија Вукадиновића — Лесковац“ шаље фирми Врањкић и Стаменковић рачун за испоруку од 15. октобра 1929. Она је обухватила 15 теста дечјих шајкача и 14 теста већих шајкача, укупно 290 шајкача у вредности 2.608 динара.

Три рачуна ове радионице из октобра 1929. показују да је она излиферовала наведеним индустријалцима у току тога месеца најмање 95 теста дечјих и 14 теста већих шајкача, укупно 1.090 шајкача у вредности од 6.648 динара (Лесковачки архив, Фонд Врањкић, кут. II, п. 3 — 5, L 24 — 26).

⁴⁵ „Лесковачки гласник“ 11, 14, III 1925.

⁴⁶ Подаци Загорке Јанковић Димкове, К., *Лесковачки чешљари и њихов мајсторлук*, „Народне новине“ Ниш, бр. 27, 7, III 1951; Р. Стојановић, *Чешљарски занат у Лесковцу*, 139.

⁴⁷ Вид. одељак о индустрији.

⁴⁸ Р. Стојановић пише да их је 1926. године било седам, али је касније већина била затворена због привредне кризе (Ibid., 140).

Две су запошљавале око 1928. године осам најамних радника (шегрта и помоћника). Нешто касније, две друге радње, Д. Митића и Ј. Стојковића, имале су по 5—6 шегрта и помоћника.⁴⁹

Ужарски радници, салери и ужари, радили су у пространим и нездравим просторијама — ћеранама. Њихови послодавци били су лесковачки ужарски трговци који су организовали ову врсту производње за потребе извозне трговине којом су се бавили. О највећим радионицама капиталистичког типа у овом занату има врло мало података, пошто су оне само повремено, у зимско време, груписале самосталне ужаре који су радили за рачун трговаца, док су у летње време ови радили на отвореном простору.

Једна од капиталистичких ужарских радионица било је предузеће Станимировића и Поповића.⁵⁰

Прва велика посластичарска радионица била је *Радионица бомбона, ратлука и послastiца Борћа Павловића и Ко.*⁵¹

Највећи број посластичарских најамних радника запошљавала је посластичарница Милана Станојевића, која је имала две велике радионице, фабрику бомбона смештену у власничкој кући и радионицу колача у просторијама иза посластичарнице која се налазила у главној улици, у просторијама некадашње апотеке „Црвени крст“.

Једна од највећих капиталистичких кројачких радионица била је кројачка радња Чеде Тодоровића, акционара Централне банке.⁵²

Још један сеоски занат запошљавао је у великом броју најамну радну снагу.

У лесковачком крају произвођена је од давнина, још из времена Турака, ћерамида, а касније и цигла, у примитивним црепама и цигланама. Сељаци су ручно правили ћерамиду и циглу, слагали их у облику циновских пећи покривених земљом, где су их пекли. (На сличан начин пекли су и камен — кречњак и добијали креч у кречанама.)

Из тих примитивних циглана развила се индустрија цигала и црепа увођењем машина за пресовање црепа, а касније и крупна индустрија употребом посебних кружних пећи за њихово печење Ringofen-а — тзв. рингова.

У занатској и фабричкој производњи цигала и црепа радили су најбедније плаћени радници, ћерамицијски и цигларски, који су копали земљу, месили блато, обликовали цигле, ћерамиде и црепове у калупима, сушили их и пекли и као готове производе ређали у гомиле и утоваривали.

⁴⁹ Недатирана предратна белешка С. Димитријевића, који је отишао у иностранство 1934.

Треба нагласити да су лесковачки чешљари производили до 1931. године само густе двостране чешљеве за требљење вашака, тзв. „вашљивце“; тек касније отпочели су да производе мушке једностране чешљеве (Р. Стојановић, *ibid.*, 145).

⁵⁰ „Политика“, 30. октобар 1927.

⁵¹ „Лесковачки гласник“ 1, 3. I 1925.

⁵² Оба податка по сећању С. Димитријевића.

Већина цигларских радника долазила је из власотиначког краја.

Таквих сељачких циглана било је у многим местима у близини Лесковца, али такође и око Власотинца, и у многим равничарским селима, нпр. у Мирошевцу, Стројковцу итд.⁵³

Што се тиче машина, треба нагласити да су се машине на електрични погон редовно употребљавале у влачарама вуне,⁵⁴ већим штампаријама и лимарским и чешљарским радионицама, а изузетно и у већим браварским (дребанзи) и столарским радњама (моторне тестере, циркулари, дребанзи) и грнчарским радионицама (електричне машине за млевење земље од 1932).⁵⁵

Машине на ручни погон употребљавале су се у лимарским (машине за савијање), браварским (бор-машине) и трикотажним радионицама (машине за плетење), шиваће машине на ножни погон у радионицама кројача, шајкачара, терзија и обућара.

Остали занати обављани су ручним алатом или дрвеним машинама (ужари, табаци, воденичари, лончари, мале чешљарске радионице).

Највише најамних радника (шегрта и помоћника) било је 1928/29. године у следећим занатима (они са више од 20 радника):⁵⁶

Врста заната	Број најамних радника	Удео ове групе у укупном броју занатских радника
1	2	3
Ужарски	212	18,3%
Обућарски	138	11,9%
Столарски	113	9,8%
Кројачки	92	7,9%
Терзијски	86	7,4

⁵³ По сећању С. Димитријевића.

Радмила Стојановић обрадила је једну сличну сеоску радиност, израду тугли — непечене цигле у лесковачком крају, која је највише коришћена за израду земљаних зидова око сеоских дворишта (Р. Стојановић, *Израда тугли у лесковачком крају* — Лесковачки зборник VI).

⁵⁴ У овој делатности употребљаване су машине са релативно јаким моторима, али су влачаре запошљавале мало најамних радника.

Неки богати Лесковчани купили су влачаре које су стигле из Немачке на рачун репарација. Пет таквих влачара продато је на лицитацији у Лесковцу („Врањски гласник“ 14 и 15. јул и 1. август 1923). Пошто овај посао није захтевао никаква посебна знања, јер су машине саме радиле, а био је врло рентабилан, јер су услуге наплаћиване у вуну, неколико лесковачких богаташа нпр. браћа Хаџи-Јованчићи и Горча Поповић — Поп Наћин, набавило је такве влачаре.

⁵⁵ Р. Стојановић, *Грнчарски занат*, Лесковачки зборник, 75.

⁵⁶ Напомињемо да у овом прегледу недостају угоститељски радници и трговачки помоћници, индустријски и пољопривредни радници и кућна послуга, којих је такође било у великом броју.

1	2	3
Берберски	53	4,6%
Ковачки	41	3,5%
Пекарски	41	3,5%
Лимарски	32	2,8%
Лончарски	32	2,8%
Опанчарски	32	2,8%
Штампарски	30	2,6%
Шајкачарски	27	2,3%
Каچارски	24	2,1%

Многобројност ужарских радника представљала је посебну карактеристику Лесковца.

Ти најамни радници су по синдикалним организацијама овако били распоређени:

Синдикална група	Број најамних радника	Удео групе у укупном броју најамних радника
Ужарски радници	212	18,3%
Шивачки радници	207	17,9%
Кожарски радници	178	15,4%
Дрводељски радници	150	13 %
Металски радници	132	11,4%
Живежарски радници	77	7,1%
Берберски радници	53	4,6%
Лончарски радници	32	2,8%
Штампарски радници	30	2,6%

Када је реч о најамним радницима запосленим код занатлија у лесковачком крају, треба нешто рећи и о њиховој борби за скраћење радног времена.

Поводом представке коју је главни одбор Занатлијског савеза намеравао да упути влади (у којој се напада министар социјалне политике што је од свог ресора направио „министарство бољшевичког типа“, јер је донео уредбу о осмочасовном радном дану и намеравао да предложи уредбу о затварању и отварању радњи) у знак протеста због укидања 10-часовног радног времена, са захтевом да се ова уредба повуче, одржан је 20. јуна 1920. године збор

занатлија у Лесковцу, на коме се 15 занатлија изјаснило за 8-часовни радни дан, а 35 за 10-часовни.⁵⁷

Јасно је да су тенденције мајстора да одрже десеточасовно радно време наилазиле на отпор радничке класе, која се од почетка стварања класних радничких организација у Србији, почетком XX века, борила за осмочасовно радно време.

Позната парола радничке класе била је три осмице (8 часова рада, 8 часова одмора и друштвеног живота, 8 часова спавања).

Ако најамне раднике из већ наведене табеле из 1928/29. године разврстамо по дужини њиховог радног времена, добићемо следеће групе:

Радно време код занатлија око 1928/9.

Број струка	Радно време	Број рад- њи ове групе	Број помоћ- ника и ше- грта у овој групи	Процен- туални удео броја помоћ- ника и шегрта у укуп- ном броју занатских радника
1. врста (столари)	9—10	39	113	9,8%
8. врста	10	41	129	11,1%
13. врста	10—12	139	296	12,9%
1. врста (воскари)	12	3	3	0,3%
1. врста (поткивачи)	12—13	17	12	1,0%
1. врста (обућари)	10—14	54	138	11,9%
9. врста	12—14	169	406	36,1%
1. врста (посластичари)	14	2	10	0,9%
1. врста (кречари)	10—15	3	6	0,5%
1. врста (пекари)	12—15	46	41	3,5%
1. врста (часовничари)	без података	1	4	—
		514	1.158	100%

⁵⁷ Историјски архив Лесковца, Фонд Удружења занатлија среза лесковачког, кут. I, бр. 53.

Из ове табеле видимо да су највеће радно време (9 — 10 часова) имали столарски радници, иако су имали најбољу синдикалну организацију.

Укупан број струка (9) које су сигурно имале радно време краће од 10 часова обухватао је само 20,9% свих занатских најамних радника (међу којима треба посебно поменути столарске, браварске, влачарске, каменорезачке, шајкачарске, месарске, механичарске и штампарске раднике).

Остале врсте занатских радника, које су обухватале до 79% свих занатских радника, имале су радно време дуже од 10 часова.

Радно време дуже од 12 часова постојало је код 40,8% свих занатских радника; али је радника са тако дугим радним временом било и у групи која је обухватала до 38% свих занатских радника.

Најдуже радно време, до 15 часова, постојало је код неких радника кречарске и пекарске струке.

Радно време од 14 часова постојало је код свих посластичарских радника, али и код неких радника обућарске, абацијске, берберске, бозацијске, зидарске, качарске, коларске, мутавцијске и ужарске струке.

Треба нагласити да су и саме занатлије радиле толико дуго. Тако, нпр., међу онима који су радили 12 и више часова налазимо најмање 58 мајстора без помоћника и шегрта (6 абација, 34 бозације, 3 зидара, 5 колара, 5 пекара, 5 поткивача).

Стварни број занатлија који су радили толико дуго био је знатно већи, пошто њима треба додати и мајсторе који су радили са мало радне снаге, или уопште без помоћне радне снаге, јер их је на то присиљавала конкуренција радњи које су запошљавале већу радну снагу (режијски трошкови, кирије, порезе и камате које су морали плаћати, опредељивање муштерија за дуже отворене радње и сл.). Зато је сасвим сигурно да су дуго радне време имали и мајстори без помоћне радне снаге и са мало најамних радника у свим занатима у којима је радно време трајало дуже од 12 часова.

Штавише, тежак економски положај у коме су се налазиле, приморавао је ове две групе занатлија да што дуже раде, јер је то био услов њиховог опстанка.

Из овога видимо да су се не само занатски радници већ и ситне занатлије исцрпљивали на раду у струкама у којима је постојало радно време дуже од 12 часова. Тога су били поштеђени само богатије занатлије, који су запошљавали већу најамну радну снагу. Они нису били приморани да раде тако дуго као њихови помоћни радници (калфе и шегрти).

Што се тиче положаја шегрта у занатском сектору привреде, увид у то добијамо из података о уговорима о запошљавању шегрта који су били оверени у лесковачком еснафу.

Уговори закључени између послодаваца и шегрта са краја 1924. године, њих 43, који су нађени у архиви еснафа у Лесковцу, показују да су следећи послодавци запошљавали:

Име и презиме послодавца	Бранша	Број шперта	од тога	Радно време у часовима	Просечна месечна исплата		Време исплате
					у дин.	у натури	
Тоша Живковић	ковач	1	—	12	—	—	—
Алекса Шурковић	обућар	2	1	8	41,6	—	—
"	"	3	1	8-10	—	—	није прецизирано
Мих. Жишић	обућар	3	—	8	78,6	—	—
Мих. Митровић	сарач	3	—	9	111,1	—	по истеку рока
Никола Марковић	обућар	3	2	9	342,2	—	није прецизирано
"	"	3	1	9	—	—	по потреби
Драгољуб Богдановић	ковач	3	1	10	—	—	—
"	"	3	1	10	—	—	—
"	"	4	1	10	—	—	—
Чега Тодоровић	кројач	4	1	8-10	166,7	—	—
"	"	4	2	8-10	—	—	—
"	"	4	1	8-10	—	—	—
Петар Кулић	столар	4	2	10	458,3	—	—
"	"	4	2	10	152,8	—	—
Димитрије Здравковић	обућар	4	1	8	—	—	—
"	"	5	3	8	41,7	—	—
Војислав Ристић	обућар	5	2	8-10	354,2	—	месечно
"	"	5	1	8-10	41,7	—	месечно
"	"	5	1	9	41,7	—	месечно
"	"	5	1	8	41,7	—	месечно
Валтић и Станковић	столари	5	1	8-10	900	—	сваке недеље
"	"	5	1	8-10	—	—	—
"	"	5	1	8-10	50	—	—
"	"	5	2	8-10	50	—	—
Стојановић и Стојановић	столари	6	1	8-10	58,3	—	—
"	"	6	1	—	166,7	—	—
"	"	6	1	8-10	416,2	—	—
"	"	6	2	8-10	146,7	—	—
"	"	6	1	8-10	38,3	—	—

Погледамо ли боље ове уговоре, уочићемо још неке битне моменте:

1. Да је већина склопљена од Митровдана или нешто касније до Бурђевдана или следећег Митровдана.

2. Да су постојале занатске радње са 4 до 6 шегрта (и калфића), које су имале изразито капиталистичко обележје. Оне се јављају у столарском, обућарском и кројачком занату.

3. Да се шегрти готово не појављују код мајстора ван капиталистичке и прокапиталистичке групе занатлија (који запошљавају по 3 шегрта).

4. Да радно време предвиђено уговором износи: у 9 случајева 8 часова; у 7 случајева 9 часова; у 17 случајева 8—10 часова; у 7 случајева 10 часова; у 1 случају 12 часова (од 6 ујутру до 6 увече, код Тоше Живковића, ковача).

Узмемо ли у обзир да се радно време од 8 — 10 часова сводило у пракси на радно време од 10 часова, видимо да је за 25 од поменутих шегрта, тј. у 53,2% случајева, радно време износило 10 и више часова.

5. Што се тиче накнаде за рад: у 7 случајева није било никакве накнаде; у 5 случајева није било новчане накнаде, од тога се у 2 случаја добија само храна, у 2 случаја храна и стан, у 1 случају храна и један пар ципела; у 33 случаја, тј. 76,7%, постојала је само новчана награда.

6. Карактеристично је да се у најизразитијој капиталистичкој занатској радионици ове групе вршила исплата радника само „до истеку рока“ најма (тј. после пола или целе године). На тај начин су радници кредитирали послодавце.

7. Да су у столарским радионицама квалификоване раднике третирали као ученике.⁵⁸

Из већ наведене писмене изјаве Борба Стефановића графичког радника, који се запослио као шегрт 1929. године у штампарији Ж. Д. Обреновића, сазнајемо да је у то време ова штампарија запошљавала једног квалификованог радника и 5—6 шегрта.

Колико су шегрти били обесправљени, видимо из писмене изјаве једног занатлије из 1921. године.

Приликом једне интервенције еснафа о неисплаћеном ајлуку шегрту, Борбе Танић, машин-шлосер, зв. Дејанче, изјавио је 26. фебруара 1921: „Спаса је погођен код мене месечно по 150 (сто педесет) динара без хране да ми као шегрт служи и да учи занат.“ „1. јула пр. год. по старом календару и до данас у отплати ајлука дао сам му 450 (четири стотине педесет) дин., ост ћу му исплатити кроз месец и по дана док будем наплатио неке лифериације.“

Дакле, послодавац није исплаћивао шегрта читавих седам месеци, све док није дошло до интервенције његовог стараоца.⁵⁹

⁵⁸ Историјски архив у Лесковцу, Фонд Занатлијског удружења среза лесковачког, кут. V, предмет 228 и 235—237.

⁵⁹ Историјски архив у Лесковцу, Фонд Занатлијског удружења за срез лесковачки, кут. II, бр. 102.

5. О ТРГОВИНИ, ЊЕНОЈ УЛОЗИ И ПРОМЕТУ РОБЕ

Мада је Лесковац као трговински центар историјски настао из свог локалног тржишта, са његовим прерастањем у извозно-увозно средиште већих размера и формирањем индустрије на тој основи ствари су се измениле, па је његова спољна трговина избила у први план. Зато ћемо трговини прићи на сасвим други начин, полазећи од увозно-извозног промета, тј. од чињенице да је ова врста робног саобраћаја била најразвијенија у периоду 1918—1941. године.

О томе да је у то време Лесковац био велики увозно-извозни центар, преко кога су у његов крај долазили увозни артикли и одлазио вишак производа у друге земље, најбоље видимо из описа такве његове улоге у једној молби Индустријског удружења за округ врањски упућеној министру поште и телеграфа. У њој стоји:

Лесковац „има око двадесет фирми које се извозом баве. Такође има велике трговачке радње које снабдевају не само Лесковац но и *вароши* и *варошице* много удаљене од њега“. „Богата околина начинила је од Лесковца један јак трговачки центар, те му дала могућности да у трговини пребе Ниш и многе друге веће вароши.“ „Лесковац прави годишњи обрт око 15.000 вагона робе преко своје железничке станице а да у сезони често достиже око 2.000 вагона месечно.“¹

Лесковачки увоз обухватао је у времену које овде изучавамо многе сировине и полуфабрикате, као и неке готове производе (машине и алат) за потребе индустрије, занатства, варошког грађанства и пољопривреде. Међу њима треба посебно поменути оне који су увожени из области ван лесковачког краја у већим количинама. То се види из следећег прегледа:

Увоз сировина и полуфабриката у Лесковац за потребе индустрије, занатства и варошког грађанства

	Г л а в н и п о т р о ш а ч и		
	Индустрија	Занатлије	Варошко становништво
1	2	3	4
Угаљ	разне	—	—
Вуна	фабрике фабрике вунених тканина	—	—

¹ „Лесковачки гласник“ 9, 28. II 1925.

1	2	3	4
Памук	фабрике платна	терзије, памуклијаши, јорганџије	—
Лој, рибље уље, биљна уља (кокосо- во, палимино, арашидово)	фабрике сапуна	—	—
Калафонијум, глицерин, каустична сода	фабрике сапуна		
Гума	фабрике гума	—	—
Кокс	ливнице	—	—
Гвожђе	фабрике металних производа	металне струке, колари, качари, лимари	за армирање бетона, трегери, гитери
Плех	фабрике металних производа		—
Камен	фабрике плетвара	каменоресци	камен темељац, камен за цоклу
Семе од сунцокрета	фабрике зејтина	—	—
Хартија	—	штампарије, картонаже столари	—
Дрво	стругаре	обућари, сарачи, опан- чари (за опан- ке од шта- вљене коже)	—
Штављене коже	—		—
Боје	фабрике текстила	бојације, штампари	—
Бакар	фабрике месинганог окова	казанџије	—
Меласа и шећер	—	посластичари	—
Говећи рогови	—	чешљари	—
Сировине за козметику	фабрике сапуна	—	—
Парфеми	фабрике сапуна	посластичари	—
Памучно предиво	фабрике платна и вунених тканина	трикотажери	—
Вунено предиво (чешљано)	фабрике вунених тканина	—	—

Задржимо се на неким врстама увозне робе:

Угаљ. — Велики потрошачи угља били су електрична централа, керамичка индустрија (печење цигле и црепа), текстилна индустрија (обрада паром и топлотом), индустрија сапуна (кување сапуна), индустрија гуме и сопствени генератори појединих фабрика и млинова. Тако нпр., фабрика црепа Рафајловића и Бејаза трошила је годишње око 250 вагона угља, а електрична централа у Лесковцу око 150 вагона, а касније удружена текстилна предузећа Глигорија Петровића и Ко (стара штофара) и Врањкићева фабрика трошили су око 300 вагона домаћег угља.²

Вуна. — Поред домаће, релативно грубе вуне, добијане у земљи од оваца врсте цигаја и праменка, која је служила за израду ћебади, војничког сукна и грубљих штофова или за мешање са финијим врстама вуне, лесковачка индустрија вунених тканина и предива увозила је боље врсте вуне из Аргентине, Енглеске, Аустралије, Грчке, Уругваја итд.,³ и то углавном преко Солуна.

Памук је увожен из САД, Турске, Сирије, Либана, Египта и др. земаља.

Вунено предиво увожено је из Белгије, Немачке, Француске, *памучно предиво* из Италије и Чехословачке, а *фарбе и хемикалије* из Немачке.⁴

Према подацима Б. Митића Жишке, лесковачка индустрија је увозила: *лој* из Аустралије, *гуму* из Јужне Америке, *памук* преко Енглеске, највише египатски.

За потребе занатлија — воскара, лесковачки трговци су увозили *восак* из Анадолије, преко Солуна, главно стовариште је било у Скопљу; *парафин*, *церезин* и *стеарин* из Румуније.

Лесковачки кречари добијали су: *камен кречњак* из Островице код Сићева. (За његово печење трошили су дрва локалне производње трећег — последњег квалитета.)

Лесковачка индустрија трошила је *угаљ углавном* из Алексиначких рудника, а понешто из Ресавских рудника. Керамичка индустрија трошила је углавном ситан угаљ (прашину и отпатке). Зато су њихови димњаци избацивали толико црног дима.⁵

Истовремено са јачањем и развојем лесковачке индустрије растао је увоз сировина које је она тражила. (То је био случај код индустрије вунених тканина, сапуна и сл.). Са оснивањем сваког новог предузећа (нпр., фабрике гуме, зејтина и сл.) појављивале су се у увозу нове сировине.

² З. Петровић, *Индустрија...*, 77, 78, 83.

³ Годишњак текстилне привреде, Београд, 1937, стране нису означене.

⁴ Исто, 83.

⁵ Један део индустрије трошио је дрва локалног порекла уместо угља. Тако је текстилни фабрикант Мика Станковић Куча куповао дрва за своје предузеће плаћајући два динара јефтине по метру од пијачне цене, али је зато узимао велике количине и био сталан купац (Писмена изјава Б. Митића Жишке од 26. јуна 1978. — Збирка С. Димитријевића).

Лесковачки увоз индустријских производа обухватао је:

Роба	З а п о т р е б е			
	занатства	индустрије	град. становништва	сеоског становништва и пољопривреде
Машине	мало	много	—	мало
Алати	много	много	мало	много
Мануфактура	мало	—	много	мало
Стакло	—	много (зејгин и пиво)	много	мало
Конац	много	?	мало	мало
Галантерија	мало (дугмад)	—	мало	—
Плави камен	—	—	много (виногради)	много

Становништво лесковачког краја трошило је многе друге артикле увожене из других крајева земље. То су били:

Роба	Градска потрошња	Сеоска потрошња
Петролеум	—	велика
Со	доста (за храну)	велика (за храну и стоку)
Дуван	прилична	прилична
Шећер	прилична	релативно мала
Кафа	прилична	релативно мала
Зачини	велика	незнатна
Пиринач	велика	мала
Тестенина	мала	—
Петролејске лампе	—	велика
Порцелан	велика	мала
Остала бакалска роба	велика	незнатна
Индустријска обућа	у порасту	—
Емајлирано посуђе	велика	мала
Катран и др.	—	велика

Годишња потрошња дуванских прерађевина, цигарпапира и жижица за продајни рејон Лесковац износила је 8,5 милиона динара.⁶

Лесковачки извоз обухватао је углавном индустријске прерађевине, а у мањем обиму и занатске, међу којима је прво место заузимала ужарија, као и пољопривредне сировине и прехрамбене артикле.

Лесковачки извоз готових артикала обухватао је производе индустрије и заната. Међу њима треба посебно поменути оне који су извожени (ван лесковачког краја) у великим количинама:

Врста робе	Произвођачи	
	Занатлије	Индустрија
Шајак, чоја, сукно, штофови	—	вунених тканина
Ћебад	—	вунених тканина
Гајтан и в.ница	—	гајтана и плетива
Ужарија	ужари и салери	ужарије
Цигла и цреп	—	керамичка
Платнене тканине	—	платнаре
Канап	—	канапа
Сапун и козметика	—	сапуна
Зејтин	—	„Св. Никола“
Готово рубље	—	рубља
Шајкаче	шајкачари	—
Чешљеви од рога	чешљари	—
Дрвене виле и лопате	вилари из Вучја	—
Столице	вилари из Вучја	столица
Камени валови и крстови	каменоресци из Дејана	—

Извоз ужарије знатно је опао од 1921. године, кад је Бугарска увела високу заштитну царину на увоз ове робе.

Канап је продаван у земљи, извесне количине су извожене у Грчку.⁷

Вунени текстил одлазио је углавном у источне делове наше земље, а велике количине испоручиване су војсци.

Осврћући се на лесковачку текстилну индустрију, један београдски репортер констатовао је 1936. године да она „снабдева Србију [са Македонијом — С. Д.], Босну, делимично Херцеговину и Војводину. С обзиром на то шта производи, она није кадра да даље продре: Далматинац, Загорац и Словенац не носе сукнену одећу“.

⁶ „Лесковачки гласник“ 30, 28. VII 1928.

⁷ Споменица на прославу..., 174.

Исти репортер каже да „низ влачара извози преко године до 40 вагона *вуне*“ (1936).⁸

То је била груба вуна локалне производње.

Велики обим пољопривредног извоза био је условљен чињеницом да је лесковачки крај, чије су језгро представљале долине петоречја, био у привредном погледу изразито пољопривредни.

Извоз пољопривредних сировина и прехрамбених артикала зависио је од вишкова ове робе којим је лесковачки крај располагао.

Пољопривредна производња лесковачког краја омогућавала је приличан извоз. Године 1929. и 1933. произведено је по становнику:⁹

Производи	1929.	1933.
Кукуруз	117,9 кг	181 кг
Пшеница	72,8 „	145,4 „
Раж	23,9 „	36,9 „
Хлебна жита укупно	214,6 „	363,3 „
Кудеља	4,9 „	3,8 „
Кромпир	24,5 „	76,4 „
Кунус	8,7 „	13,5 „
Бостан	4,2 „	8,3 „
Паприка	4,1 „	2,6 „
Лук	0,9 „	2,5 „
Пасуљ	1,8 „	1,6 „
Шљиве	33,7 „	18,1 „
Крушке	3,1 „	6,2 „
Ораси	1,8 „	2,0 „
Вино	13,3 лит.	28,2 лит.

Узмемо ли у обзир да је поврће произвођено и у баштама, овакав обим производње омогућавао је извоз свих побројаних производа.

⁸ Радивоје Марковић, *Психологија лесковачке индустрије*, 500.000.000 динара... „Правда“, 30. XII 1936.

⁹ Укупни приноси узети из публикација Министарства пољопривреде подељени су бројем становника у 1929. и 1933. години. Ове су бројке добијене помоћу компјутера на основу пописа из 1929. и 1931. и бројног јачања становништва за сваку годину на основу претходне, са претпоставком да је пораст био равномеран.

Већи део лесковачког извоза обухватао је следеће производе:

Ратарство	Воћарство	Сточарство
Кудеља	Вино	Мршава говеда
Кукуруз	Грожђе	Овце и козе
Пшеница (брашно)	Ораси	Нештављена кожа (говећа, јагњећа и јарећа)
Кромпир	Орахови трупци	Живина
Паприка	Крушке	Јаја

Мада је обим извоза сирове кудеље из лесковачког краја знатно опао од кад је држава забранила њен извоз у Бугарску (марта 1923),¹⁰ он је још увек био врло значајан, пошто је ова роба извожена у централну и северну Европу.¹¹

Ораховина је била врло тражена роба. Орахови трупци су продавани 1930—1931. године 2 динара по килограму.¹²

Пошто је у периоду који овде изучавамо сав увоз и извоз из лесковачког краја ишао железницом (подигнутом 1886),¹³ и то углавном преко железничке станице у Лесковцу, то се из промета ове станице може врло добро сагледати привредни значај који је Лесковац имао у то време.

Године 1923. просечан промет ове железничке станице износио је 1.200 вагона робе месечно, „док ће потреба у сезони бити око 2.000 вагона, што значи око 60—65 вагона дневно, односно утовар 32 и истовар 32 вагона дневно“.

У вези са тим Радмило Стојиљковић, индустријалац, изјавио је 1923. године да је Лесковац „најјачи индустријски град Србије и Јужне Србије“, да је станица грађена пре 30 година остала иста иако се промет повећао десет пута, да је рампа за утовар и истовар „само за 15 вагона“, па је тражио проширење железничке станице за још два колосека, продужење колосека за 400 м — по 200 метара са обе стране, и већу рампу за истовар и утовар.¹⁴

Године 1925. „Лесковачки гласник“ је писао да се преко железничке станице у Лесковцу увезе и извезе око 12.000 вагона колске робе (поред 200 вагона денчане робе), и да од тога 10.000 вагона от-

¹⁰ Види одељак у поглављу о занатима о пропадању ужара.

¹¹ Ч. Јоксимовић је писао 1929. године да је извоз у Бугарску, који је некада износио најмање 80 вагона кудеље и ужарије, смањен толико да „сада с трудом извозимо 12—15 вагона ове робе“. Зато „се сада у лесковачкој околини три пута мање гаји кудеља него ли пре десетак година“ (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, LVII).

¹² М. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933. 36.

¹³ С. Димитријевић, *Градска*, 71.

¹⁴ Р. [Стојиљковић], *Наше потребе*, „Лесковачки гласник“ 31, 28. VII 1923.

пада на сировине и прерађевине које увезу и извезу индустријска предузећа.¹⁵

Зато је овај лист тражио од министра саобраћаја посебан индустријски колосек у дужини од 2 км који би повезивао са станицом 15 индустријских предузећа (2 млина, 4 фабрике цигала и црепа, 1 ливницу, 2 текстилне фабрике, монопол дувана, фабрику намештаја, фабрику ексера, платнару, кудељару и штофару), што би могло да замени проширење станице.

У молби индустријског удружења упућеној министру пошта и телеграфа стоји:

„Лесковац прави годишњи обрт око 15.000 вагона робе преко своје железничке станице а да сезона често достиже око 2.000 вагона месечно.“ „Промет путника преко наше железничке станице заузима прво место у предратним границама наше државе“.¹⁶

Када је државна средства за проширење железничке станице добило Ужице, а не Лесковац, у Лесковцу је дошло до правог револта.

Тада је преко „Лесковачког гласника“ упућено „отворено писмо посланицима округа врањског“ (потпис Б.), у коме је понова указано „да се на Лесковачкој станици годишње увовари и истовари 12 — 15.000 вагона робе“, „да се на рампи од 100 метара“ *толики увовар и истовар не може да обави*, да се „број вагона пење и равна са бројем становника вароши, што није случај ни код које друге вароши, а путнички саобраћај је такође 3 — 5 пута релативно већи него код осталих станица, јер после Београда Лесковац по броју путника оставља Ниш иза себе а равна се са Скопљем. *Све то доноси годишњи приход од око сто милиона динара*“; и тражи да се ова неправда исправи, „да се од тих прихода које ми дајемо, прво прошире станични перони и поставе индустријски колосеци“ и чекаоница у Лесковцу.¹⁷

Трговачки промет Лесковца крајем овог раздобља, у 1926. години, обухватао је увоз од 6.616 вагона и извоз од 6.312 вагона, дакле, укупан промет од 12.928 вагона.

У тадашњем увозу доминирали су угљь (месечно се увозило око 200 вагона), дрвена грађа, камен за зидање и цемент, а у извозу прерађевине лесковачке индустрије (посебно цигла и греб) и жива стока.

¹⁵ „Лесковачки гласник“ 6, 7. II 1925.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 9, 28. II 1925.

¹⁷ При томе је са огорчењем критикована саобраћајна политика владе, указано да је саобраћај пречи од зидања велелепних зграда и проширења радионица и магацина „у појединим местима која желе да се вештачки подигну и начине центрима комуникације“ (алузија на Ниш) и наглашено да приходи са лесковачке станице иду „на луксузну изградњу путева за излете на Златибору, на подизање оних станица које годишње увоваре можда педесет вагона катрана или истоваре двадесет вагона кукүруза“ (алузија на Ужице) („Лесковачки гласник“ 10, 13. III 1926).

Карактеристично је да је Лесковац тада више увозио жито но што га је извозио.¹⁸

При томе треба нагласити да се ови подаци, по свој прилици, односе само на лесковачку станицу, а да њима нису обухваћене станице у Печењевцу, преко које је ишао извоз кромпира, и Грделици, преко које је ишао извоз штофова, а посебно станица у Брестовцу, преко које је ишао извоз жита из Пусте Реке.

Уз то, као што Ј. Јовановић правилно закључује, лесковачки увоз је био састављен углавном од релативно јефтиних кабастих сировина, а извоз добрим делом од индустријских производа (чак је и извоз жита био углавном у полупрерађеном виду — као брашно), те се зато на основу ових података не може закључити да је трговински биланс Лесковца био пасиван.

У 1927. години увоз се смањује за 322 (укупно 6.294) а извоз за 3.394 вагона (укупно 2.918). Дакле, укупан промет је опао од 12.928 вагона, у 1926, на 9.212, у 1927. години. Смањење промета за 3.716 вагона, посебно смањење извоза од 6.312 вагона на 2.918, за читавих 53,8%, јасно показује колико је привредна криза погодила лесковачку привреду и смањила могућности за пласман лесковачких производа ван локалног тржишта.¹⁹

За првих 12 дана октобра 1928. утоварена су на лесковачкој станици 242 вагона робе, што значи 20 вагона дневно.

„Просечно узев Лесковац месечно прима 6 милиона килограма робе и толику исту количину утоварује у вагоне“²⁰ [С. Д.: 600 вагона месечно у извозној сезони].

¹⁸ На пасивност лесковачког краја у извозу хране указивао је и Михаило Јовановић, економ и бивши народни посланик из Разгојна, који је писао: „И кад је родна година сељак у срезу лесковачком 50 од сто купује храну за своју исхрану. Ово због тога што се народ множи, не расељава, те кад се браћа поделе добија на део један брат највише до једног хектара а већином испод једног хектара земље. Поред овога Морава је опустошила најплоднију земљу и претворила у сам песак и камен“ („Лесковачки гласник“ 49, 3. XII 1927).

¹⁹ Бројчани подаци и неки закључци узети из чланка Ј. Јовановића, *Две речи о кризи лесковачке трговине*, „Лесковачки гласник“ 5, 5. II 1928.

Напомињемо да је неправилно привредну кризу везивати само за положај сељака, нпр. да је смањење извоза дошло само због сушног лета. Исто тако је неправилно тврдити „да Лесковац није потрошач“, већ „препродавац“ и да је „село купац“. Гро увоза, угља, дрвну грађу, цемент, вуну, хемикалије и остале сировине, трошио је сам Лесковац и његова индустрија. Увоз индустријских прераћевина, мануфактурне, галантеријске и бакалске робе био је највећим делом намењен њему. Уз то је он био велики потрошач пољопривредних производа — хране и главно тржиште за пласирање пољопривредних сировина, нпр. жита које су куповали млинови.

Куповне могућности села у односу на град биле су ограничене. У том периоду, сем петролеја, соли, шајкача, женских марама, потковица, плавог камена, памука, ексера, судова, пољопривредног алата и нешто бакалука, шећера, кафе, зејтина и сл., сељак је мало шта куповао у граду. Сиромашни сељаци набављали су храну, вуну и кудељу у својим селима. Највећи део сељака сам је припремао грађевински материјал, ткао плагнo и кланђе. Уз то су сви сељаци били продавци својих производа или радне снаге, којима су обезбеђивали плаћање пореза, зеленашких интереса и куповину артикала које сами нису производили.

²⁰ „Лесковачки привредник“ 30, 21. X 1928.

Тек у то доба приступило се изградњи једног магацинског колосека који ће моћи да прими око 25 вагона, што ће умногоме олакшати утовар и истовар.²¹

Из прегледа комерцијалног пословања железничке станице у Лесковцу видимо да је кроз њу 1928. године прошло 157.187 путника (тј. просечно 13.099 месечно); да је отправљено 4.426 вагона (тј. просечно 369 месечно) са 41.154 тона робе (тј. просечно 3.429,6 месечно), да је приспело 6.256 вагона (тј. просечно 521 месечно) са 60.328 тона робе (просечно 5.027 месечно); да је, уз то, отправљено 30.137 колета (тј. просечно 2.511 месечно); да је приспео 21.541 колет (тј. просечно 1.795 месечно); да је при томе остварен приход од 19,388.991 динар (тј. просечно 1,615.749 динара месечно).

У сезонским шпицевима у Лесковцу је у месецу фебруару 1928. истоварен 371, тј. дневно просечно 60,9 вагона, а у месецу октобру 1928. утоварена 534, тј. дневно просечно 44,5 вагона робе.²²

Огроман дневни промет железничке станице у Лесковцу у 1928. години од просечно: 437 путника; 12,3 отправљена вагона са 114,3 тона робе; 17,3 приспела вагона са 167,6 тона робе; уз 83,7 отправљених и 59,8 примљених колета и њени остварени дневни приходи од 53.858 динара у периоду привредне кризе показују да је она стварно била најрентабилнија провинцијска станица јужно од Београда, као што то многи аутори чланака тврде.

Погледајмо ко су били главни фактори у увозу и извозу робе лесковачког краја.

Индустријске сировине увозили су сами индустријалци, који су их набављали непосредно од домаћих произвођача или преко њихових агената (гвожђе и плех, дрво, камен, угљ, каустичну соду, бакар), непосредно од страних произвођача или преко њихових заступника и агената у земљи (анилинске боје, парфеме, кокс, неке сировине за козметику, калафонијум, глицерин, памучну и вунену прећу), и од иностраних трговаца (памук, вуну, гуму, биљне и животињске масти, неке сировине за козметику) или домаћих трговаца из других места (семе сунцокрета).

Уз то су индустријалци куповали машине непосредно од страних, а алат и од страних и од наших произвођача.

Занатлије су куповале неке сировине од произвођача (нпр., бакар, камен, хартију, меласу и шећер), трговаца извозника из других крајева (говеће рокове из Војводине) или гросиста у Београду (нпр., боје за штампарије и калај). Уз то су све занатлије куповале од произвођача (машине), а само крупније и неке полуфабрикате (нпр., плех).

Машине су углавном куповане од њихових произвођача преко београдских заступника и трговачких агената. У Лесковцу је постојала продавница — филијала шиваћих машина фирме »Singer«.

²¹ „Лесковачки гласник“ 42, 20. X 1928.

²² „Лесковачки привредник“ 13, 31. III 1929.

Велико стовариште *петролеума*, који је стизао у лименим кантама, налазило се на дрвеној пијаци, где је било и заступство фирме »Standard Oil Company« Заступници су били Крстић и Николић (Мита Николић Стандард).

Тане Губеровић држао је заступство касе марке »Wertheim« и шиваћих машина »Köler«.

Један од браће Војводић — Совка, продавао је шиваће машине марке »Pffaf« (за кројаче и обућаре).

Негде пред диктатуру почела је у Лесковцу продаја *индустрijски произведених ципела*. Касније је фабрикант ципела Бата отворио своју продавницу у просторијама бивше кафане „Касина“.

Остала роба која се трошила у лесковачком крају набављана је углавном преко крупних месних трговаца.

Ова крупна лесковачка увозна трговина била је концентрисана у великим радњама неколико различитих струка.

Међу таквим радњама које су трговале увозном робом а понекад и робом сопствене производње (нпр., Кукар) треба посебно поменути:

1. Гвожђарске радње: Трајка Борђевића Кукара и синова; Браће Борђевић — Абацијски; Браће Кражић; Браће Хараламовић (који су продавали занатлијама и грађанима алат, гвожђе и плех, столарски оков, грађевински оков, гвожђе за армирање бетона, трегере и гитере, ексере, цемент, гипс, боје, емајлирано посуђе и др.).²³

2. Кожарске трговине: Трајка Митровића; Алексе Младеновића — Хаџи-Васиљкова.

3. Продавнице стакла и порцелана: Душана Кржалића, Браће Прокоповић-Гребенаровић (продавали и емајлирано посуђе).

4. Продавнице нирибершке робе: Борђа Костића Шабинчета; Тодора Костића Костаћа.

5. Велике мануфактурне радње: Браће Војводић; Трајка Митића (Бопе) и синова; Стојана Џенића и зета; Тасе Петковића; Мите Спирића Пирчина.

6. Велике колонијалне радње које су добијале вагонску робу биле су: Браће Тодоровића — Николчиних; Тасе Митровића; Милана Станојевића и Димитрија Митића Жишке; Димитрија Димитријевића Смејурије (оне су, поред осталих бакалских артикала, продавале и плави камен).²⁴

Остали трговци лесковачког краја углавном су набављали робу или директно од произвођача (нпр., књиге, кесе), grosиста из Београда (нпр., памук, писаћи прибор и хартију, кафу), или од поменутих крупних лесковачких трговаца.

Тако, нпр., код таквих крупних трговаца бакалском и колонијалном робом и монополским артиклима снабдевали су се ситни трговци, посебно бакали из вароши и са села.

²³ Напомињемо да су богатства Трајка Борђевића Кукара и његових синова, познатих индустријалаца, настала из увозничке гвожђарске радње.

²⁴ Напомињемо да је познати лесковачки банкар Цице Миленковић био неко време ортак у колонијалној радњи Т. Митровића (*Споменица на прославу...*, 155; „Новости“, 6. III 1915).

Један од најпознатијих центара за снабдевање бакалском робом била је радња браће Тодоровића — Николчанин, која је, између осталог, годинама држала у закупу продају монополских артикала: дувана, шибица, цигар-папира и соли.

Оно што је карактеристично за увоз важило је и за извоз.

Пошто су готове производе највећим делом извозили сами произвођачи, индустријалци (израђевине од вуне, памука и гуме, канпе, сапуне, зејтин) и занатлије (шајкачари и чешљари), а то су исто чинили и произвођачи многих пољопривредних производа, или су их продавали трговцима ван Лесковца (то је био случај са великим делом грозња, вина и ракије које је извозила Власотиначка виноградарска задруга, готово са свим кромпиром, купусом, свежом паприком и свежим воћем — са изузетком ораха), и пошто је један део пољопривредних производа продавала у прерађеном стању сама индустрија (то је био случај са пшеницом и паприком, које су продавали специјализовани млинови у облику брашна и алеве паприке), то су само преостали део пољопривредних производа и неке прерађевине (нпр., ужарија) продавани преко лесковачких трговаца извозника.

Најзначајније групе лесковачких трговаца — извозника биле су: извозници кудеље и ужарије, житарски трговци, извозници живе стоке, извозници сувих непрерађених кожа, винарски трговци, извозници живине и јаја, и извозници грубе вуне.

Бављење извозном трговином захтевало је ангажовање већих капитала. Зато су се њоме бавили најбогатији лесковачки трговци и банке (нпр., Привредна банка), који су упошљавали многе помоћнике (откупљиваче стоке, калаузе — матрапазе) и располагали сабирним магацима и сл.

Локална и извозна трговина пољопривредним производима, која је одиграла тако велику улогу у привредном развоју Лесковца и стварању његових богаташа,²⁵ и даље је била једна од најрентабилнијих привредних грана.

Посебно велике зараде убирали су трговци који су имали фактички монопол у куповини и продаји одређене робе и сами је увозили или извозили, трговци који су се удруживали у групе за такве послове стварајући неку врсту картела, као и крупни трговци који су располагали великим капиталом и могли да уложе одједном доста новаца у велике и рентабилне увозно-извозне послове.

Ако погледамо крупне лесковачке газде који су у периоду 1918—1928. године поседовали индустријска предузећа, банке и сл., видимо да се већина њихових очева или они сами, у ранијем периоду или у то време, бавила извозом пољопривредних производа.

Бивши извозници били су Мита Теокаревић — родоначелник ове породице; Тонка Поповић — родоначелник породице Тонкић-Поповић; Коста Илић Мумџијски — родоначелник ове породице; Глигорије Петровић, индустријалац и др.

²⁵ С. Димитријевић, *Градска*, 78—87.

Тадашњи извозници били су: Мика Станковић Куца, индустријалац; Милан Стојановић Дзверче, индустријалац; Гавра Чуљковић — родоначелник ове породице трговаца и индустријалаца; Сотир К. Илић, индустријалац; Лазар Дунђеровић, индустријалац; Драгутин Гичић, индустријалац; Тодор Цекић-Војводић — родоначелник ове породице трговаца и индустријалаца; Јова Јовановић, индустријалац; Горча Костић Загужански, трговац и власник хотела „Костић“ и сл.²⁶

Једно од најмоћнијих лесковачких удружења било је Лесковачко трговачко удружење, у коме су крупни увозници и извозници водили главну реч.

Колико је моћно било ово удружење види се по томе што је 1927. године у Лесковцу било више од 700 протоколираних трговачких радњи.²⁷

Зато је ово удружење покушавало да врши притисак на државне власти у свим питањима која су тангирала његове чланове.²⁸

²⁶ С. Димитријевић, *Градска*, 86, табела на стр. 85; Ч. Јоксимовић, 37, 63, 70, 73, 85, LVIII; Споменица на прославу, 149, 156, 158, као и други подаци објављени у овој историји Лесковца 1918—1941.

²⁷ „Лесковачки гласник“ 32, 6. VIII 1927.

Тада је на челу Лесковачког трговачког удружења био Тодор Младеновић-Зуцкић (Споменица на прославу, 192).

То је био крупни увозно-извозни трговац, који је 1925. године отворио Први информациони, посреднички и транспортни биро за набавку и продају све врсте робе и домаћих продуката. Између осталог, он је добио заступство 8 фирми — фабрика, рудника и осигуравајућих друштава („Лесковачки гласник“ 15, 20 и 22. II IV, 16, и 30. V 1925).

Трговци врањског округа изабрали су 1926. године за свог представника, тј. за члана београдске Трговачке коморе Николу Стојиљковића, једног од најкрупнијих увозника, ортака велике колонијалне радње Тасе Митровића.

Интересантно је истаћи да је чак и ова врста избора била праћена разним подвалама. Први избор представника врањског округа био је поништен од стране Трговачке коморе у Београду, пошто у бирачком списку код 108 гласова није постојао број протоколације радње („Лесковачки гласник“ 5. 6. II 1926). После акције за накнадно протоколисање радње, тј. ревизије и допуне овог списка, одржани су нови избори али је и код њих било неправилности („Лесковачки гласник“ 17 и 20, 1. и 20. V 1926).

Бирачки одбор у Врању прогласио је да је изабран неки трговац из Врања који је, наводно добио 25 гласова. Повереници из Лесковца (27) и Власотинца (8), њих 35, који су представљали већину бирачког тела (64), по повратку у Лесковац „су се састали и у присуству свештеника код општинске власти потврдили под заклетвом да су сви повереници из Лесковца и Власотинца гласали за г. Николу Стојиљковића, трг. из Лесковца“. Сурдулички (5) и лебански (3) повереници изјавили су „да ће се у своме месту заклетати и послати заклетву оверену од свештеника и надлежне власти о тачности њихових датих гласова“.

Сазнавши за ово, бирачки одбор из Врања известио је телефоном председника лесковачке општине „да су се они са таквим резултатом гласања само палили, а да је у ствари и заиста највећи број гласова, тј. 39 добио г. Никола Стојиљковић“. Накнадно је стигао извештај да је изабрани члан коморе за округ врањски Н. Стојиљковић добио пуномоћје преко београдске Трговачке коморе (Н. Стојиљковић, С. Биволаровић, *Избор члана Трговачке коморе за округ врањски*, „Лесковачки гласник“. 21, 29. V 1926).

²⁸ Тако, нпр., 11. децембра 1921. одржали су збор поводом пореза на пословни промет („Лесковачки гласник“ 8, 17. XII 1921) и извршили притисак на локалне политичаре у смислу усвајања њихових захтева.

Слично трговачко удружење постојало је и у Власотинцу.²⁹

Погледајмо сада како је изгледала трговина кудељом и ужаријом.

У поменутом лесковачком Трговачком удружењу постојала је *Кудељарско-ужарска секција*.

Ова трговачка група имала је посебну функцију, пошто су се ужарски трговци обично удруживали за поједине велике послове наступајући договорно, у облику картела, при откупу производа, обарајући тиме цене роби коју су куповали, или спајајући откупљене количине кудеље и ужарије за веће извозне подухвате.^{29а}

Мада је на челу ове секције био Сотир К. Илић, водећу улогу у њој имао је Гавра Чуљковић, који је до 1923. године извозио сваке године у Бугарску и Грчку „не мање од 50 вагона ужарије и кудеље и постао од ове трговине највећи богаташ у Лесковцу“,³⁰ у ствари један од највећих богаташа.

Најкрупнији извозници кудеље и ужарије били су, поред Гавре Чуљковића, Драгутин Гичић и Аца Хаџи-Костић, Данило Дунђеровић и Љуба Маринковић, Мика Стефановић, Сотир К. Илић.³¹

Извозна трговина кудељом и ужаријом, која је одиграла крупну улогу у процесу првобитне акумулације капитала,³² и даље је представљала један од основних извора богаћења лесковачких газда.³³

Најкрупнији житарски трговци били су: Мика Стефановић и зет, Милан Костић Близнак, Јањић и Марјановић, Миле Стојановић Гологрече, Добри Стојановић, Стојановић и Стојановић Гологрече и др.³⁴

²⁹ „Лесковачки гласник“ 8, 21. II 1925.

^{29а} Види уговор о ортаклуку о извозу пет вагона ужарије за Бугарску.

³⁰ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, LVIII.

³¹ Према подацима Ч. Јоксимовића, допуњеним и верификованим информацијама из разних других извора.

³² С. Димитријевић, *Градска*, 68—78, 80—87.

³³ Јосиф Чуљковић, син Гавре Чуљковића, ужарског трговца, једног од највећих лесковачких богаташа, отвара велику фабрику гуме купујући сва постројења за готово.

Док су се други ситни индустријалци — почетници често задуживали, грцали у дуговима и пропадали, индустријалци настали од извозних трговаца нису зависили од тренутне ситуације на тржишту било због величине својих већ формираних капитала, било услед даљег учествовања у веома рентабилној извозној трговини кудељом и другим сличним пословима (С. Димитријевић, *Градска*, 86—87).

Колике су зараде остваривали лесковачки трговци кудељом и ужаријом видимо из једног чланка радикалског листа „Самоуправе“ из 1929. године.

У време кад је извоз кудеље био забрањен, трговци су је откупљивали „по 5. уместо 10 динара килограм, колика је била цена пре ове забране“. У то време на лесковачку пијацу стизало је пазарног дана 200—250 хиљада кг кудеље. Откупљену кудељу „варошки трговци богаташи... ће после одобрења извоза (које ће настати кад сваки произвођач испразни своје кошаре) продавати од 10—12 динара килограм“ („Самоуправа“ 178, 8. X 1920).

То значи да су лесковачки трговци кудељом тада могли да остваре на овој разлици, уколико би откупили сву количину кудеље која се изнесе на пијацу једне суботе а извоз се одобрѝ, зараду од 2 до 3 милиона динара.

³⁴ Међу њима је у почетку било доста Јевреја, али су они пропали када је нагло пала цена житарицама за време аграрне кризе.

Најкрупнији извозници живе стоке били су: Мита Баба-Стојанкић, Петар Поповић-Тонкић (који је и товио стоку на свом имању у Чапином Бресју) и др.

Најкрупнији извозници суве непрерађене коже били су: јеврејски трговци браћа Карио, Милан Вучковић, Гавра Митић Врангел, Добривоје Стојановић Табак и др.³⁵

Најкрупнији винарски трговци били су: Мика Цветковић Лешњак и синови, Тодор Цекић Лешњак, Браћа Кржалићи, Алекса Цекић — Лека Слезенка и др.

Најкрупнији извозници живине и јаја били су: Мита Баба-Стојанкић и др.

Најкрупнији извозници грубе вуне локалне производње били су: браћа Јовановићи — Дзвончари, Поповић (Поп-Наћини) и Митић, Гавра Станимировић Суртин и др.

Лесковац је имао само неколико великих магазиа.

На првом месту то су били магацини Привредне банке у Улици војводе Бојовића (између књижаре Васе Дискића и куће Горче Костића Загужанског, унутра у дворишту).

Велику магазу за складиштење и балирање кудеље имао је Дика Дунђеровић, на месту где је била штампарија „Наша реч“.

Велику магазу за кудељу имао је и Гавра Чуљковић, у дућану на месту садашње Главне поште.

Житарске магазие биле су релативно мале.

Највећа од њих била је магазиа Јањића и Марјановића, до кафане „Златни Праг“, на кудељној пијаци.

Магазиа житарских трговаца било је и у дућанима браће Илић — Мумџијских, на десној страни главне улице, у близини болнице.³⁶

Иза болнице постојале су велике штале, тзв. Врањкићеве штале, где је окупљана стока намењена извозу.³⁷

³⁵ Браћа Карио су пропала кад је пала цена јагњећих кожа и крзна у време кад је Совјетски Савез наступио на Лајпцишком сајму кожа и отпочео продају крзна по дампиншким ценама.

³⁶ Сви подаци о магазиама верификовани у писменим изјавама Б. Митића Жишке (Збирка С. Димитријевића).

Интересантне податке о предратним лесковачким житарским трговцима, шпекулацијама са житом и њиховим магазиама пружа С. Крстић. Он пише: „Познате су биле ујдурме лесковачких житних трговаца, који су још у току жетве удешавали преко шефова ондашњих пореских управа да се на сељака изврши пресија како би га приморали да одмах изнесе све своје жито и друге производе на пијаци, а онда када се нагомила роба у граду, трговци по договору спусте цене на пола и тако сваке године опљачкају нашег сељака. У пролеће многи сељаци су морали да купују жито за прехрану од ових трговаца, који су га чували у својим великим магазиама“ (С. Крстић, *Ветерничко поређење*, „Наша реч“ 32, 1952).

³⁷ Напомињемо да је Јова Врањкић био у периоду пре балканских ратова председник општине у Лесковцу.

Фирма Јова Врањкић и синови финансирала је у послератном периоду откуп стоке и њен извоз.

Она је кредитирала и групу трговаца која је извозила коње из Војводине у Грчку и на томе се обогатила.

(Писмена изјава Б. Митића Жишке од 4. јула 1978. — Збирка С. Димитријевића).

Велики увозници нису имали своја стоваришта. Они су велике количине робе коју су набављали, одмах, у време пријема, распоређивали међу своје колеге и мале трговце које су снабдевали. Тако су растурали велике количине соли, плавог камена, памука и сличне увозне артикле.

Напомињемо да имамо само делимичан увид у обим пословања лесковачких извозних трговаца.

На основу података које смо ранијих година извадили из пред-ратних извештаја Трговачког удружења у Лесковцу видимо да је из Лесковца извезено (ван лесковачког краја):

1936.	50 вагона ораха
1937.	10 вагона пасуља
1938.	100 вагона пшенице
сваке године	120—180 вагона живе стоке

Према подацима лесковачких трговаца, које смо испитивали крајем 1945. године, непосредно пред сам рат (око 1940) извезено је из Лесковца годишње: око 200 вагона кукуруза и око 200 вагона кудеље.

Тада су ме лесковачки кудељарски трговци информисали да је непосредно пре рата кудеља извезена за Енглеску, Немачку и скандинавске земље. Што се тиче обима тог извоза, он је могао да достигне такве размере било због тога што је производња знатно повећана (у односу на 1929), било стога што су лесковачки трговци, по традицији, извозили и врањску кудељу.

Зараде најкрупнијих лесковачких трговаца биле су врло велике зато што су они располагали знатним капиталом и нису зависили од поверилаца и кредита, што су пословали на велико и зарађивали на целим разликама између куповних и продајних цена.

Они су ситним трговцима, својим посредницима на тржишту и дужницима, уступали само ограничени део зараде, пошто су диктирали цене на локалном тржишту држећи у својим рукама монопол увоза и извоза појединих артикала, одређујући њихову цену (тима што су наступали као финални откупљивачи извозних артикала и појављивали се на тржишту и као продавци на мало увезене робе) и одузимајући, уз то, и део добити ситних трговаца и у облику камата, кирија и сл.

Онде где је било више трговаца одређене врсте, они су се међусобно договарали о ценама и спроводили тај свој договор у живот најбрүталнијим методама, иступајући најоштрије против евентуалних конкурената.

Посебно велике зараде остваривала је крупна извозна трговина, која је ширила подручје своје делатности на друге крајеве.

Лесковачки трговци кудељом и ужаријом откупљивали су производњу на целом јужноморавском подручју (посебно у врањском крају).

Према подацима познатог лесковачког трговца Благоја Мићића Жишке, лесковачки трговци извозили су после 1919. године коње из Војводине за Грчку и на томе зарадили велике паре.

Тако су се обогатили Димче Ерсеновче, Божа Манчић, Лука Карапанчић и браћа Милошајке.³⁸

А сад нешто и о локалној трговини. Она је обухватала првенствено размену на линији село-град-село; али је у извесној мери постојала и размена производа планинског залеђа и лесковачког петоречја. Све се то обављало углавном преко лесковачке пијаце, али је један део отпадао и на власотиначку пијацу, па чак и на неке мање пијаце (нпр., Лебане, Медвећа и сл.).

Размена на линији село-град обухватала је набавку сировина за лесковачку индустрију, занатство и грађевинарство, прехранбене и друге пољопривредне и сеоске производе за потребе градског становништва, као и производе намењене извозној трговини.

Правцем село-град долазила је следећа роба:

Роба	За фабрике	За занатлије	За грађевине	За потрошњу град. становн.	За извоз	За градску општину
Вуна	шајак, ћебад, гајтан	трикотаже	—	мало	—	—
Кудеља	ужарија	ужаре	—	—	много	—
Сирове коже	—	опанчари ћурчије	—	—	доста	—
Пшеница	млинкови	—	—	—	делом	—
Јечам	пивара	—	—	—	—	—
Дрво	дрвна	дрводељске струке	граба	огрев	—	—
Камен	—	—	камен-темељац	—	—	облуци
Песак	—	—	песак	—	—	песак
Восак	—	воскари	—	—	—	—
Воће	—	—	—	много	ораси крушке грљбе	—
Поврће	—	—	—	много	кромпир, пасуљ, купус, паприка, бостан, лук	—
Вино и ракија	—	—	—	много	много	—
Стока и живина	—	—	—	много	много	—
Јаја	—	—	—	много	много	—
Млеко и млечни производи	—	—	—	много	—	—
Маст	—	—	—	много	—	—

³⁸ Писмена изјава Благоја Митића Жишке од 24. јуна 1978. (Збирка С. Димитријевића).

Подаци које смо добили од овог лесковачког трговца о историји његове породице, мада се односе на период пре првог светског рата, бацају доста светлости на извозну трговину, њен обим и значај.

Тим правцем стизала је и нова радна снага.

Међу посебним производима лесковачке околине треба поменути да се у Лесковцу продавала „Туларска кисела вода“ у флашама.³⁹

Град је живео углавном од прехранбених производа своје околине. Властита градска производња прехранбених производа имала је допунски карактер. Слично је било са увозом таквих производа; он је само побољшавао асортимент прехране (риба, маслине, јужно воће и сл.), али све основне животне намирнице (сем шећера и соли) биле су локалног порекла.

Многи сељачки производи прикупљани су за потребе извоза не само откупом на лесковачкој пијаци и вашарима већ и преко специјалних агената (калауза).

Правцем град-село ишла је следећа роба:

а) *Производи локалне индустрије*: цреп, цигла, гајтан, шајак, ћебад, вуница, зејтин, сапун, грађевински оков, гвоздени намештај, ексери, прибор за јело, гумени опанци, даске, вештачко сириште, платно, канап, итд.

б) *Производи локалног занатства*: ужарија, абацијска одела, памуклије, јоргани, бакрачи и казани, надгробни споменици, капе, бурад, кола, свеће, шајкаче, лимене канте и кофе, грнчарија, производи од кострети, звона и клепетуше, ножеви, опанци, ремење, седла, бичеви, амови, чешљеви, шубаре, намештај, грађевинска столарија, цинеле, папуче, нануле, мртвачки сандуци и крстаче, бомбоне итд.

ц) *Увозна роба*: памук, со, дуван, цигар-папир, шибице, пољопривредни алат, грађевински алат, пољопривредне машине, потковице, пумпе, порцелан, стакло, оружје (за Јабланицу), циц, порхет, шамије, шећер, кафа, плави камен, петролеј, пиринач, боје, конач, дугмад, зачини (мало), петролејске лампе, емајлирано посуђе, рафија, катран, коломаз, сита, школске књиге, цемент (мало), катанци и браве, гвожђе (за потребе сеоских ковача), жица, семе, арпаџик, нирибершка роба (игле, манистра и сл.) итд.

Томе треба додати услуге које је град пружао селу у виду мељаве житарица и паприке (млинови), влачања вуне (влачаре), бојадисања пређе и тканина (бојације) и сл.

Његов отац Димитрије Митић Жишка био је у почетку извозник стоке. Тај је посао радио у ортаклуку са лесковачким газдама, својим шураком Миком Буринчићем и Јорданом Хаџи-Васиљевићем — Хаџивасиљковом.

Године 1906, кад је избио царински рат са Аустро-Угарском, они су се надали да ће граница бити ускоро отворена и наставили су да купују стоку. Кад се то није догодило, били су принуђени да продају ову стоку у Београду пошто-пото. На том су послу и пропали. Сваки од ове тројице изгубио је по 24.000 динара у злату (по 1.200 наполеона).

Његов се отац новчано опоравио радећи као кафеџија у Вучју од 1906. до 1912. године, па се затим вратио трговини.

(Писмена изјава Б. Митића Жишке од 26. јуна 1978. — Збирка С. Димитријевића).

³⁹ „Лесковачки гласник“ 24, 19. VI 1926.

Лесковац, чије су занатлије некад биле главни снабдевачи сеоског становништва са изузетком ретких артикала који су стизали трговачким путем (со, петролеум, памук, зејтин), временом се у тој функцији претворио из једног чисто занатског градског центра у индустријско-трговачко-занатски центар снабдевања сеоског залеђа.

Тај процес је текао и пре првог светског рата и после њега оном брзином којом су производе занатства замењивали индустријски производи (нпр., алат ковачке производње замењивао фабричким); или се ширио асортиман робе коју је село трошило (нпр. замена клашње и пртегог веша шајком и платном; замена грнчарских израђевина и посуђа од бакра посуђем од порцелана и емајлираним посуђем), или расла потрошња нових производа (нпр. фабричког мирисавог сапуна, пумпе и сл.).

Лесковачка пијаца је била велико тржиште сељачких производа, на коме се вршио не само промет робе између града и села већ и размена између равничарских и планинских делова лесковачког краја производа који су добијани или израђивани само у неким његовим деловима или имали вишкове у њима. На њој су се снабдевали пољопривредни крајеви монокултурне оријентације (нпр., рејони виноградарства и воћарства или пусторечки житни рејон) и пасивни крајеви и сиромашни сељаци којима је недостајала прехрана. На њој су сељаци продавали и куповали пусторечко жито, печењевачки кромпир, планинско дрво, равничарску кудељу, власотиначко вино и ракију, локошничку паприку, копашничке брусеве, дејанске камене валове и надгробне крстове, грделичке орахе, сељачке дрвене производе са Кукавице (вучанске виле, лопате за жито, столице), кукуруз, клашње (сељачко сукно), сува сточна сиришта, сир и масло, црни и бели лук, арпаџик, купус, прасце и јагањце, телад и волове, сељачко платно и пешкире, поњаве и крпаре, асуре од рогозине, креч, сточну зрнасту храну, семе од конопље, семенске врсте житарица, повртарско семе, лековите траве итд.

Задржио се на неким артиклима овог локалног промета.

Камен-темељац је добијан из Копашнице. Ово место је по томе и добило своје име. Село није увозило ову врсту камена преко градске пијаце. Кад је сељаку он био потребан, овај је одлазио у Копашницу, платио општини минималну таксу и сам вадио и довозио камен.

Дрво за огрев град је добијао из Вучја, Чукљеника, Медвеђе, Рујковца, Ораовице и Предејана. Из Горње Јабланице долазило је храстово, тзв. шумово дрво, а са планине Кукавице буково дрво.⁴⁰

Из свих побројаних разлога (продаје властитих производа и куповине одређених производа које је испоручивала лесковачка индустрија, занатство, трговина и сељачка производња лесковачког краја) сељаци из околине града, упркос slabим, изрованим и блатњавим сеоским путевима и комуникацијама, између села и града,

⁴⁰ За последња два пасуса коришћена писмена изјава Б. Митића Жишке (Збирка С. Димитријевића).

а у планинским пределима није било ни њих, већ се превоз вршио влаковима (колима без точкова), често су долазили на лесковачку пијацу.⁴¹

Посебно напомињемо да поједина већа сеоска насеља па и читави крајеви нису имали никакав (или су имали готово немогућ)⁴² колски пут. Такав је био, на пр., случај са *Црном Травом*,⁴² са *Горњим Гарем*, где су преко „гарских кука коњских мука“, стрмог пута са оштрим завијуцима, могла да прођу само кратка воловска кола,⁴³ или са *Пољаницом*, која је, практично, била одсечена од Лесковца и имала изграђен пут само према Врању.⁴⁴

Поред општинских пијаца, које су постојале на главном тргу и на проширењу главне улице код Влајчићеве фабрике, на проширеним просторима испред болнице и код станице (Вашариште), постојале су и специјализоване пијаце, *Житна пијаца* (данас Масариков трг), *Дрвена пијаца* (код новог Ватрогасног дома), *Марвена*, тзв. *Говећа*

⁴¹ Разлоге зашто је превоз пољопривредних производа у лесковачком крају вршен углавном воловском и крављом вучом, а не коњском, треба тражити у традицијама, у томе што су путеви били рђави, што су сељаци били претежно сиромашни, а говеда су служила и за исхрану (млеко), што су она давала стајско ђубриво које је било неопходно у времену пре појаве вештачког ђубрива, што је сиротињи било лакше исхранити говеда неголи коње.

⁴² У Црну Траву све до 1945. године ауто је дошао само једном.

Први је стигао аутомобилом у Црну Траву један лекар са аутомобилом марке „Форд“ преко Рупља. Други је стигао у послератном периоду Миленције Поповић, 1945, преко Тегошнице, а трећи, 1946, М. Радовановић и С. Димитријевић преко Власинског блата и Чемерника.

⁴³ Преко којих је први цип са Б. Стојановићем, С. Димитријевићем и Р. Ивићем прошао тек 1946. године у ризичном подухвату који није поновљен.

⁴⁴ Ј. Јовановић, *Пољаница*, „Лесковачки гласник“ 33, 13. VIII 1927.

Главни правци из којих су стизали поједини производи у Лесковац, како за његове потребе тако и за извоз, били су:

разна жита — лебанским и бојничким путем (из Доње Јабланице и Пусте Речеке); али су она стизала и нишким, врањским, богојевачким и манојловачким путем;

грожђе, вино и ракија — врањским путем (из Власотинца); али су они стизали у већим количинама и нишким и богојевачким путем;

воће — лебанским путем (из Јабланице); али је оно стизало и богојевачким, стројковачким, светоилијским и врањским путем;

кромпир — нишким (из Печењевца), манојловачким и богојевачким путем; али је он стигао и лебанским, бојничким и врањским путем;

купус — нишким, богојевачким и манојловачким путем; али је он стигао и врањским и бојничким путем;

буџеве — лебанским путем (из Доње Јабланице); али су оне стизале и са свих других путева сем стројковачког;

зелена паприка — нишким (област северно од Лесковца), богојевачким и манојловачким путем (област равница на западној обали Јужне Мораве); али су незнатне количине долазиле врањским и бојничким путем;

стока — нишким и светоилијским путем; али је она стизала у знатним количинама из свих осталих правца;

дрва — лебанским (Горња Јабланица), стројковачким (Кукавица) и светоилијским путем (Горња Јабланица); али су она стизала и врањским путем.

(Ови су *правци* утврђени помоћу података трошаринаца добијених 1945, а на основу њиховог сећања на 1943. годину.

Наша објашњења дали смо у заградама.

Податке о количинама нисмо узимали у обзир због њихове бројчане несигурности.)

пијаца (на месту садашње зелене пијаце), *Куделна пијаца* (код нове Поште). Уз то су неки производи продавани на одређеним местима, нпр. сир и масло крај реке, код кафане „Београд“.

Пијачни дан у Лесковцу била је субота. Тог дана више десетина хиљада сељака из околине долазиле су у град пешнице, колима са воловском, бивољом или коњском запрегом, чезама или на коњу. Многи од њих доносили су своје пољопривредне производе на продају, а сви су куповали различиту робу за своје потребе. Тог дана на градским улицама, у радњама и на пијацама закрченим колима и гомилама робе владала је неопсива гужва — као на вашару. То море људи се непрестано кретало, кључало и галамило рекламирајући своје производе.⁴⁵

При том не треба изгубити из вида да је на лесковачку пијацу био упућен не само лесковачки, власотиначки, јабланички и пусторечки крај већ и делови масуричког, добричког и лужничког среза, Заплања и Пољанице.

Лесковачки трговци обављали су у пазарне дане и за време вашара највећи део својих послова са сељацима. Зато у ове дане трговци нису напуштали радње, посебно они који су трговали артиклима сеоске потрошње.

Да би се олакшао овај масовни прилив сељака у град, уведени су од 20. јануара 1923. године посебни пијачни возови, од Кочана до Лесковца и од Моминог Камена до Лесковца и обратно.⁴⁶

На путевима којима су сељаци долазили и на специјализованим пијацама постојали су јавни кантари — ваге у црвеним зградама од неомалтерисане цигле.

Таквих вага било је код болнице (испод Турског гробља — данас парка), Ракићеве кафане, Железничке станице, у Подворцу и на Житној, Куделној и Говеђој пијаци.⁴⁷

Сељаци који су долазили у Лесковац остављали су своја кола (воловска, коњска и чезе) у пространим двориштима одређених кафана. Они који су долазили из удаљенијих села стизали су у петак увече и спавали у тим кафанама да би рано ујутру били на пијаци. Обично су сељаци из једног села одседали у истој кафани.

Такве сељачке кафане са великим двориштима биле су у зони Железничке станице — *Тозе Тренке, Благоја Тренке, Личанска, Уроша Млациног, „Оријент“, Бермановић, Гугучина, Литрићева*; на Жит-

⁴⁵ М. Јовановић — Мика Брада наводи да се у јесен само једног пазарног дана продавало на лесковачкој пијаци 150—200 хиљада комада паприка (М., *Лесковац*, „Новости“ 1511, 12. I 1922).

Напомињемо да М. Јовановић процењује број људи који узимају учешћа на пазарном дану у Лесковцу на 8—10.000, што је по нашем мишљењу мали број.

Према подацима из октобра 1920, „сваке суботе дође на пијац у Лесковцу по 200.000—250.000 килограма“ кудеље („Самоуправа“ 178, 8. X 1920).

Пијачни дан у Власотинцу, Лебану, Сурдулици и Владичином Хану био је петак; у Грделици и Медвећи четвртак; у Предејану среда, а у Бојнику уторак.

⁴⁶ „Лесковачки гласник“ 2 и 3, 13. и 20. I 1923.

⁴⁷ Сећање С. Димитријевића.

ној пијаци — *Лакошничка*; на богојевачком путу — *Чавдарева (Ракићева), Цивкина*, обе *Сирћине*; према Јајни — *Паланачка и Пољаница*; према Мири — *Чупарска, Каспарова, Добрич, Печењевачка, Врањкићева* (двориште преко пута), *Милана сељака* и „*Два лафа*“; према Вучју — *Шаторска*; према Лебану и Бојнику — „*Цар Лазар*“, „*Три шешира*“, *Стојчина, „Златан Праг*“, *Демекова, Дилкина, Зајачка, Гачина, Кржалијска, Коле Врањанче, Наћкова*.

Власници неких сељачких кафана имали су своје радње крај саме кафане, да би гости могли да пазаре у њиховој радњи.

У Лесковцу је два пута годишње одржаван велики *вашар* — *панађур*, на месту званом *вашариште* — *панађуриште*.

Летњи *вашар* почињао је на црквени празник *Цар Константин* и *Царица Јелена*, 3. јуна по новом календару и трајао је до 5. јуна — три дана.⁴⁸

Јесењи *вашар* почињао је на *Малу Госпојину*, 21. септембра по новом календару и трајао до 25. септембра — 5 дана.⁴⁹

Лесковачки *вашари* били су врло значајно тржиште, на које су долазили сељаци и привредници из целог лесковачког краја и суседних округа.⁵⁰

Осим у Лесковцу, *вашари* су одржавани у *Власотинцу*, на *Свету Параскеву* (27—29. октобра),⁵¹ *Медвећи* и *Печењевцу*.

Вашар у *Медвећи* одржаван је 24. маја, на *Св. Ђирила* и *Методија*, и 16. септембра, на *Св. Јанићија*.⁵²

На захтев становника *Печењевца* власти су одобриле 1923. године да се и у овом месту одржава *панађур* два пута годишње, на *Бурђевдан* (6—8. маја) и на *Светог Илију* (2—4. августа), и то код цркве.⁵³

⁴⁸ „Лесковачки гласник“ 22, 4. VI 1922, и бр. 21, 26. V 1928.

⁴⁹ „Лесковачки гласник“ 38, 22. IX 1928; бр. 38, 20. IX 1924. и бр. 37, 18. IX 1926.

Напомињемо да су неки датуми лесковачких *вашара* објављени у *Пољопривредном календару Село* за 1929. и 1930. погрешни.

⁵⁰ „Лесковачки гласник“ 39, 27. IX 1924.

⁵¹ „Врањски гласник“ 22, 15. X 1921; *Пољопривредни календар Село* за 1929, 45.

⁵² *Пољопривредни календар Село* за 1933. год.

⁵³ „Лесковачки гласник“ 19, 5. V 1923; „Врањски гласник“ 10, 15. V 1923; исто време *вашара* у *Пољопривредном календару Село* за 1929. и 1930. годину.

Треба посебно поменути и *вашар* у блиском суседном *Владичином Хану*, одржан од 11. до 13. септембра, и на *Усекновање главе св. Јована*, као и *вашар* у *Житном Поток*у одржаван од 14. до 16. маја (*Пољопривредни календар Село* за 1933, стр. 130—131, 143).

6. О РАЗВОЈУ ИНДУСТРИЈЕ

Стање лесковачке индустрије непосредно после првог светског рата било је катастрофално.

У току овог рата *потпуно је уништено* шест таквих предузећа:

1. Фабрика столица Илић, Теокаревић и Петровић у Лесковцу.
2. Фабрика гајтана Илић, Теокаревић и Петровић у Вучју.
3. Фабрика керамичких производа Т. Калајџић и синови у Лесковцу (то је била фабрика керамичких пећи).
4. Фабрика намештаја Цекић, Лазаревић и Миљковић у Лесковцу.
5. Фабрика чешљева Димитрија Настића у Лесковцу.
6. Млин Петка Јовановића у Бојнику.¹

Уз то су делимично или потпуно уништене или опљачкане машине других предузећа.

Тако, на пример, Фабрику вунених тканина Илић, Теокаревић и Петровић у Лесковцу Бугари су темељно опљачкали, а „машине пренели у Бугарску“ (*Споменица*), односно они су „већи део машина били демонтирали и пренели у Бугарску“ (Јоксимовић).

Фабрика плетива и гајтана Лазара Дунђеровића и комп. у Лесковцу била је за време окупације „већим делом и оштећена“ (*Споменица*). Пошто она „за време светског рата није радила“, „многе машине биле су разграбљене или уништене“ (Јоксимовић).²

Исто се десило са многим другим предузећима.³

Погледајмо како су лесковачки индустријалци решавали ово питање.

Индустријска комора у Београду упутила је већ 5. октобра 1918. акт у коме се умољава министар народне привреде „да подејствује да се исплате потраживања лесковачких фабрика да би могле што пре да отпочну рад“.⁴

¹ Извештај Индустријског удружења у Лесковцу, „Лесковачки гласник“, 9, 3. III 1923.

² *Споменица на прославу*, 165, 178; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 15, 56.

³ Напомињемо да Бугари нису успели да оштете Фабрику вунених тканина у Грделици, која је „дананоћно“ радила за време окупације. „Брзо и неочекивано наступање српске војске после прорива Солунског фронта спречило је Бугаре, тако да при отступању нису могли да учине велику штету“. (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*... , 36).

⁴ Акт Инд. коморе бр. 1037 од 5. октобра 1918. — Индустријска комора у Београду, Извештај о раду 1914—1920, 29.

За уништена и тешко оштећена индустријска предузећа, нај-
 крупнији лесковачки индустријалци су *добили*, залагањем Удруже-
 ња индустријалаца за округ врањски, велику ратну штету.

Тако, нпр., тада су добили:

1. Предузеће Илић, Теокаревић и Петровић из Лесковца		
а) за штофару у Лесковцу		25,000.000 дин.
б) за кудељару у Врањској Бањи		1,500.000 дин.
	Укупно	26.500.000 дин.
2. Концерн браће Илића		
а) за фабрику канапа и ужарије у Лесковцу		4,608.000 дин.
б) за платнару у Лесковцу		6,530.000 дин.
в) за штофару у Београду		26,000.000 дин.
	Укупно	37,132.000 дин.
3. Штофара Јовановић и Поповић из Грделице		1,500.000 дин.
4. Млин Живка Стојиљковића у Лесковцу		594.000 дин.
5. Платнара Л. Дунђерског и комп.		203.000 дин.
6. Тодор Лазаревић за уништену фабрику намештаја у Лесковцу	преко	700.000 дин.
7. Фабрика сапуна Јована Влајчића и синова		60.000 дин. ⁵

Ова огромна ратна штета, утврђена од стране корумпираних
 комисија, у коју су урачунате изгубљене сировине и готова роба, по-
 служила је лесковачким индустријалцима за обнову њихових фа-
 брика, њихово увећавање и модернизовање, између осталог маши-
 нама добијеним из Немачке на рачун репарација.

Тако, нпр., Платнара Ј. Дунђеровића и Фабрика канапа и ужа-
 рије добиле су тим путем нове машине из Немачке.⁶

Лесковачки богаташи су се богатали и на тај начин што су
 откупљивали комплетна индустријска и занатска машинска постро-
 јења која су долазила на име репарација а продавана на лицитаци-
 јама.

Међу предметима које је Врањски округ добио из Немачке
 на рачун репарација, налазила су се 3 млина, 22 влачаре и 5 цирку-
 лара за стругање дрвета,⁷ што је продавано у окружним магацинима
 у Врању, Лесковцу, Предејану и Власотинцу почев од 26. септембра
 1923, а нешто касније и у Лебану.

У самом Лесковцу продана су на лицитацији 3 млина и 5
 влачара.⁸

⁵ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XLVI, LX и 80.

⁶ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 56; види наше излагање о шпекула-
 цијама са ратном штетом на основу докумената из збирке С. Димитријевића.

⁷ „Врањски гласник“, 19, 1. X 1923.

⁸ „Лесковачки гласник“ 46, 19. XI 1922; „Врањски гласник“ 14 и 15, 15. VII
 и 1. VIII 1923.

Јасно је да су лесковачки богаташи, који су једини имали толике суме расположивог новца, а којима је уз то била додељена висока ратна штета, покуповали ове машине готово у бесцење, пошто нису имали никакве конкуренте.

У вези са ратном штетом треба истаћи да су индустријалци добијали већ у периоду 1919—1921. позајмице од Министарства финансија из касе секвестриране непријатељске имовине, а да је решењем Министарског савета од 21. августа 1921. било дозвољено да индустријалци наплате ратну „оштету у природи у накнади за изгубљене или упропашћене машине и справе“ (то је трајало до уредбе од 17. маја 1922). Ускоро затим, у Закону о исплати ратне штете, обнародованом 14. децембра 1922, којим је уведена исплата ратне штете у обвезницама од 2,5⁵%, биле су поново предвиђене накнаде ратне штете у природи. „Обештећивање се може вршити за целу досуђену своту“, с тим што се 50% штете може исплатити у боновима ратне штете, док ће оно што прелази ту суму индустријалци морати да „врате фонду у готову у року од три године.“⁹ Овај бескаматни трогодишњи кредит индустријалци су враћали из својих на шпекулантски начин стечених зарада, које су биле врло велике у време оскудице у индустријским производима.

Узмемо ли при том у обзир да су ратну штету досуђивали нижи судови, који су били корумпирани, а да је у Вишем суду за ратну штету, који је доносио коначне одлуке, седео лесковачки индустријалац Влада Илић,¹⁰ можемо с правом претпоставити да су одређивање ратне штете и њено реализовање у природи за лесковачке индустријалце били значајан извор даљег богаћења.

Све то објашњава зашто су лесковачки индустријалци добили тако велику ратну штету и како су је реализовали у природи (исплаћујући један њен део у боновима ратне штете и добијајући други део у виду бескаматног кредита).¹¹

⁹ Индустријска комора у Београду, Извештај о раду 1922, 3—4.

¹⁰ Ibid., 4 и 33.

¹¹ Како је утврђивана ратна штета лесковачких индустријалаца и како су је они реализовали најбоље се види из докумената Првог лесковачког акционарског друштва за прераду кудеље и лана.

Већ 6. новембра 1918. ратна штета овог предузећа била је на захтев Косте Илића и синова, а према одлуци команданта места бр. 947 од 24. октобра 1918, процењена у присуству тог команданта од стране потписаних вештака (крај документа са салдом штете недостаје — вероватно је намерно уништен). Појединачне штете биле су релативно мале.

Из пресуде Првостепеног суда за ратну штету бродарских друштава, рударских, индустријских и шумарских предузећа, као и за железнице које нису државне, са седиштем у Нишу, бр. 502 од 17. фебруара 1922, видимо да је ово предузеће на рочишту од 25. октобра 1921. тражило ратну штету од 4.340.820 динара, а касније је стално умножавало и повећавало своје захтеве позивајући се на новоутврђене штете, на нове сведоке — вештаке и сл. На крају је поставио захтев у износу од 12.161.241 динар.

Наведени суд му је досудио само 2.304.010 динара.

На то су власници овог предузећа поднели жалбу вишем суду 23. маја 1922. Виши суд за ратну штету индустријских, рударских и др. предузећа, својом пресудом бр. 1017 од 17. јуна 1922, удвостручио је досуђену ратну штету, доделивши им 4.608.020 динара.

Погледајмо шта је било са фабрикама чије су инсталације биле делимично или потпуно оштећене или однете.

Године 1920. у Лесковцу још увек нису радиле Фабрика вунених тканина Илић, Теокаревић и Петровић, Фабрика плетива и гајтана Лазара Дунђеровића и комп. и Фабрика платна Косте Илића и синова.

Међу фабрикама у Србији које су тада биле способне за израду чоје за војску и грађанство, помиње се Фабрика вунених тканина из Грделице.¹²

У периоду 1919. до 1922. године обновљене су и реновиране машине фабрика чије су инсталације биле делимично или потпуно оштећене или однете.¹³

Из извештаја управног одбора овог акционарског друштва (од 26. септембра 1923) поднетог збору акционара 30. септембра 1923, видимо: „Како Тодоровић и Чуљковић овдашњи који су набавили машине на име репарације у Немачкој за канап и ужарију нису имали пресуду ратне штете да ову набавку оправдају и покрију, Управа је ступила у преговоре са г. Драгутином Тодоровићем о уступању ових машина нашем Друштву, пошто оно није могло у целости своју пресуду ратне штете да реализује и ако је покушавало у више махова, да се за иску набаве машине у Немачкој. После обостраних преговора постигнут је споразум да Друштво прими и исплати ове поручене машине својом пресудом ратне штете а да се као накнада за учињене трошкове и на име провизије око набавке ових машина изда фирми Тодоровић и Чуљковић 650 комада друштвених акција новог кола од минималне вредности 100 динара, које се има[ју] ове године уписати.“

Уз то треба нагласити да је поменута „провизија“ исплаћена у акцијама овог предузећа у укупном износу од 65.000 динара, у ствари вредела 96.500 динара, пошто је предузеће уплатило за сваку акцију од 100 динара 130 динара готовине. (Сва четири наведена документа у збирци С. Димитријевића.)

Из ових докумената могу се сагледати разноврсне шпекулације лесковачких богаташа са ратном штетом:

1. Набавка машина на рачун репарација без постојеће ратне штете;
2. надувавање ратне штете накнадним захтевима, сведоцима, допунским трошковима и сл.;
3. повећавање ратне штете од стране вишег суда за ратну штету;
4. модернизовање предузећа на основу такве надуване ратне штете машинама добијеним из Немачке на рачун репарација.

У вези са овим што је до сада изложено треба истаћи да је све то што се дешавало, обављано тајно, без знања јавности. Штавише, јавност је директно била обмањивана од „Лесковачког гласника“, органа лесковачких индустријалаца.

Тако, нпр., Д. Тодоровић, који је извршио поменуту шпекулацију са машинама добијеним на рачун репарације, лицемерно је писао у овом листу: „Док су до сада милијарде извучене из Немачке на рачун и лесковачких оштећених предузећа, Лесковац још готово ништа од тога није добио. Лесковачка индустрија се обнавља углавном сопственим средствима.“ („Лесковачки гласник“ 7, 7. I 1926)

Насупрот овој тврдњи, Ч. Јоксимовић пише:

„Индустријско Удружење успело је да држава изађе на сусрет лесковачким индустријалцима, како би што пре реновирали своја предузећа, која су већином за време бугарске окупације разрушена или опљачкана, а такође да се у Лесковцу подигну и нова индустријска предузећа.“ (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XLV)

¹² За обе групе података: Индустријска комора у Београду, *Извештај о раду 1914—1920*, 64 и 74.

¹³ За детаље, види приказа појединих фабрика који следи.

Шест првих „ратом потпуно уништених“ фабрика остало је необновљено 1922. и 1923. године — пет година после ослобођења.¹⁴ Прва два од ових „потпуно уништених предузећа“, Фабрика столица у Лесковцу и Фабрика гајтана у Вучју, обновљена су у периоду 1923—1928¹⁵ док су остале четири фабрике биле дефинитивно изгубљене за лесковачки крај.

У периоду 1920—1922. основане су најмање три нове фабрике (пошто о млиновима немамо података), и то:

Године 1920/1921. отпочела је рад Фабрика платна „Лабуд“, Г. Јоргаћевића и ко., у Власотинцу.¹⁶

Године 1922. регистроване су у Индустијској комори у Београду Фабрика ексера браће Блажић у Лесковцу и Фабрика за израду гајтана, вунице и плетива Кулића, Поп-Димића и Илића у Лесковцу.¹⁷

Погледајмо која су индустријска предузећа постојала у Лесковцу и околини у периоду 1923—1928:

Као полазна основа овог прегледа узет је Извештај управног одбора Индустијског удружења врањског округа, поднет 2. марта 1924,¹⁸ по коме је у 1923. години у лесковачком крају радило 31 индустријско предузеће.

Ова бројка обухвата: 1 електричну централу, 8 текстилних фабрика, 12 млинова, 4 фабрике за прераду метала, 3 фабрике црепа, 2 фабрике сапуна и 1 радионицу за прераду мермера.

У области електричне индустрије постојало је једно предузеће са две електричне централе.

То је било Лесковачко електрично друштво АД, основано 1901, које је постало акционарско друштво 1903. године.¹⁹ Његов капитал повећан је после првог светског рата на 4 милиона динара, а главни акционар постала је Лесковачка централна банка, на челу са Василијем Миленковићем.

Оно је имало хидроцентралу у Вучју, стављену у погон 1. марта 1904. (С. Димитријевић, *Градска привреда*, 92), чија је снага износила 300 — 500 НР, зависно од воде. Она је производила 120.000 kWh електричне енергије и подносила максимално оптерећење од 350 kW.¹⁹

После првог светског рата, ово предузеће подигло је калоричну централу у Лесковцу.

Предузеће је запошљавало око 20 радника и намештеника.²⁰

¹⁴ Извештај управног одбора поднет редовној скупштини Индустијског удружења за округ врањски, одржаној 11. фебруара 1923. („Лесковачки гласник“, 9, III 1923). Сличан извештај поднет 2. марта 1924. (Исто 19, 10. III 1924).

У оба ова списка уништених предузећа појављује се и Фабрика кудеље Илић, Теокаревић и Петровић у Врањској Бањи.

¹⁵ Види приказ појединих фабрика који следи.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 38, 17. IX 1927.

¹⁷ Индустијска комора у Београду. *Извештај о раду 1922*, 31.

¹⁸ „Лесковачки гласник“ 19, 10. III 1924.

¹⁹ I редовни збор акционара, 2. марта 1903. Записник, Архив Музеја у Лесковцу, копија, кутија I.

²⁰ Ј. Лакатош, *Привредни...* гл. V, 103.

²⁰ Напомињемо да је и у Власотинцу постојало електрично осветљење, чијив је струјив давао генератор млина браће Поповића.

У области текстилне индустрије постојало је 14 фабрика. Осам предузећа која се помињу у извештају Индустијског удружења од 2. марта 1924. имала су одговарајуће творнице. То су биле:

1. *Фабрика вунених тканина и предива Илића, Теокаревића и Петровића* у Лесковцу. Она је била најстарија српска фабрика ткањина (Поповић, Илић и ко.), настала на основу споразума власника две најстарије лесковачке фабрике гајтана (из Вучја и Козара), из 1895, и повластица добијених те године.²¹ Одељење вунених тканина почело је да се гради 1896, а следеће, 1897. године оно је већ било у погону.²² Одељење гајтана подигнуто је 1900. године. После иступања неких ортака 1905, настаје 1907. фирма Прва кр. повлашћена фабрика предива, гајтана и тканина Илића, Теокаревића и Петровића, Лесковац (односно њена варијанта која се јавља у наслову одељка). Ова фабрика, позната у Лесковцу под називом *Стара штофара*, чије су машине Бугари опљачкали, обновљена је првих година после рата.

Временом се смањио број власника одстрањењем Теокаревића (1922. или 1923), а касније смрћу Петра Илића (1927), тако да је једини власник остао Глигорије-Горча Петровић.²³ После тога, 1928. године, предузеће мења и фирму и постаје *Фабрика вунених тканина Глигорија Петровића, Лесковац*.

У то време фабрика је располагала модерним машинама за прање сирове вуне и бојење, са неколико асортимана машина за гребенање и чешљање вуне; предioniцом са 4.500 вретена за прећу од гребенане и 1.500 вретена за прећу од чешљане вуне; ткачницом са 100 широких разбоја и комплетном аперетуром за израду свих врста тканина, од најгрубљих до најфинијих. Она је израђивала војничку чоју, ћебад, плетиво, гајтан, бурму и бућму. Њен капацитет износио је 600.000 кг готове робе. Фабрика је запошљавала 400—500 радника.²⁴

2. *Фабрика вунених тканина и предива Јовановића и Поповића* у Грделици (14 км од Лесковца).

Ова фабрика настала је из фабрике гајтана створене 1894. на једном потоку, која је имала 70 чаркова, а касније откупљена од оснивача грделичке фабрике вунених тканина.²⁵

У вези са тим региструјемо вест да је Власотинце „имало стару и слабу електричну централу“ и „са нестрпљењем се очекивало подизање нове од стране инж. Владе Поповића“ („Власина“ 1 и 3, 16. IX и 16. XII 1926).

²¹ Архив Музеја у Лесковцу, копије, кут. 1.

²² С. Димитријевић, *Градска привреда*, 91—92.

²³ Ово предузеће је „ових дана сасвим прешло у својину Глигорија (Горче) Петровића“ („Лесковачки гласник“ 31, 4. 1928).

²⁴ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*... 15—16, 17, 23—25.

²⁵ Године 1927. Ч. Јоксимовић је писао да је ова фабрика имала 7.500 вретена, 105 широких разбоја, запошљавала око 600 радника и израђивала годишње око 600.000 м штофа, шајка и сукна (Ч. Јоксимовић, *Лесковачка текстилна школа*, „Лесковачки гласник“ 35, 27. VIII 1927).

Подаци које даје Ј. Лакатош у понечему су различити: 4.400 вретена за наврштено и 1.280 вретена за чешљану вуну; 120 разбоја; погон 140 НР; капацитет у 2 смене 1.500 м вунених тканина и 500 кг ћебади и гајтана. Запошљавала је 420 радника (Ј. Лакатош, *Привредни*... гл. V, 53).

²⁵ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 29.

Године 1903. два ортака прве фабрике вунених тканина у Лесковцу — Старе штофаре, Горча Јовановић и маса покојног Анто-нија Поповића, иступила су из овог предузећа. Године 1904. двоји-ца од њих, Глигорије Јовановић и Милан Поповић, подигли су фа-брику вунених тканина у Грделици која је имала и одељење за гај-тан. Године 1906. њима приступају нови ортаци. Тако настаје фир-ма Јовановић, Поповић и комп.

После нове измене ортака у 1923. години, фирма гласи само на два имена: Јовановић и Поповић.

У току своје историје фабрика је више пута проширивана (нпр. 1920, 1924)²⁶. Највеће проширење извршено је 1926. године, кад су сазиране нове фабричке зграде од армираног бетона а ма-шине модернизоване.

Године 1928. фабрика је имала три казана са укупно 430 м² загревне површине, две парне машине од 600 НР и водену турбину од 70 НР. У перионици вуне постојао је левијатин са пет ботиха и све остало за прање, сушење, милирање и чешљање вуне. У пре-дионици је било седам великих влачара и једанаест селфактора са укупно 5.800 вретена. Уз то је предиионика за фино предиво (кам-гарн — шпинерај) имала 1.000 вретена. У ткачници је било 90 ве-ликих модерних разбоја и остало. У апретури су постојали један апарат за карбонизацију, осам ваљавица, шест перионица, две су-шаре, четири шишаће машине, две огромне пресе, финиш апарат, дамфтиш и остало.

Годишњи капацитет фабрике износио је 600.000 метара вуне-них тканина, 50.000—60.000 кг разне пребе и 30.000 кг гајтана.

Тада је ова фабрика запошљавала око 600 радника и мај-стора.

Предузеће је производило штофове, чоју, шајак, сукно, ће-бад, вуницу и гајтан.²⁷

3. Фабрика канапа и ужарије АД у Лесковцу.

Ово предузеће основано је 1903. као „Прво лесковачко ак-ционарско друштво за прераду кудеље и лана“,²⁸ а фабрика је по-дигнута 1904. Она је углавном прерађивала локалну сировину — кудељу. Пред балкански рат, предузеће је проширено машинама за израду канапа (чија је производња отпочела 1911) и предииони-цом набављеном из Енглеске (прорадила је септембра 1912).²⁹ По-

²⁶ Из једног огласа фабрике.

²⁷ „Лесковачки привредник“ 20, 12. VIII 1928; *Споменица на прославу...*, 170—1.

По Ј. Лакатошу, ова фабрика је била проширена 1920; имала је погон од 525 НР, а запошљавала 350 радника. Остали његови подаци се поклапају са овде изнесеним (Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53).

²⁸ Стари препис Правила од 23. новембра 1903. — Збирка С. Димитријевића.

²⁹ Извештај Управног одбора поднет 1. априла 1912. — Збирка С. Дими-тријевића.

сле првог светског рата, у току кога је фабрика радила, капитал је више пута повећаван, нпр. 1921. на 1 милион динара,³⁰ а 1924. године са 1 на 3 милиона динара.³¹

Уз то је предузеће на ванредној скупштини акционара од 30. септембра 1923. променило фирму и постало „Фабрика канапа и ужарија АД“.³² Попут платнаре, и ово је предузеће било обухваћено текстилним концерном Косте Илића и синова.

Нова проширења фабрике извршена су 1924 (кад су монтиране машине које су Д. Тодоровић и Чуљковић набавили на рачун репарација) и 1925. (кад су купљене старе расходоване машине, дозидан нови део зграде на спрат и инсталирана ткачница).³³ У то време предузеће напушта моћење кудеље као нерентабилно и преоријентише се на израду прерађевина од кудеље. Имало је погон од 180 НР и 200 запослених радника.³⁴

Фабрика је производила све врсте ужарије и канапа, гуртне за млинове, платнена прева за пумпе, вреће итд.³⁵

4. *Фабрика платна К. Илића и синова АД* у Лесковцу била је филијала Предузећа Косте Илића и синова АД у Београду. Ово акционарско предузеће, тј. обе фабрике, београдска и лесковачка, припадале су концерну Косте Илића и синова.

Лесковачка платнара Косте Илића и синова, подигнута 1912, прерађивала је првенствено кудељну прећу добијену из суседне фабрике канапа и ужарије која је припадала истом концерну. Уз то, она је производила поред тканина од домаће кудеље и платно од увозног памука и лана. Имала је 275 разбоја.³⁶

Фабрика је већ у лето 1922. располагала сопственом електричном централом са парном машином од 1.000 НР. Та централа је снабдевала електричном струјом и суседну фабрику канапа и ужарије.³⁷

5. *Фабрика плевива и гајтана Јосифа Јовановића и комп. у селу Козару* (6 км од Грделице — 20 км од Лесковца). Ова је фабрика подигнута 1904. од тројице ортака: Јосифа Јовановића, Густава Хубача и Јоце Станковића. Изгорела је до темеља 1. октобра 1922.³⁸

³⁰ Измене и допуне правила Првог лесковачког акционарског друштва за прераду кудеље и лана, потписана од министра трговине и индустрије 20. августа 1921. — Збирка С. Димитријевића.

³¹ Измене и допуне Правила, оверене од заменика министра индустрије и трговине 15. јануара 1924. — Збирка С. Димитријевића.

³² „Лесковачки гласник“ 3, 19. I 1924.

³³ „Лесковачки гласник“ 1, 7. I 1926.

³⁴ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 54.

³⁵ Исто.

³⁶ „Лесковачки гласник“ 1, 7. I 1926.

³⁷ „Лесковачки гласник“ 30, 30. VII 1922; „Ових дана завршени су радови на првој електричној централни Косте Илића и Синова.“ Вишак струје који је могла да користи друга индустрија износио је дању 400, а ноћу 600 НР („Лесковачки гласник“ 49, 5. XII 1925).

³⁸ „Лесковачки гласник“ 10, 8. X 1922; „Врањски гласник“ 20, 15. X 1922.

Њени бивши власници Ј. Јовановић и Г. Хубач наступили су после тога у две различите фабрике.³⁹

Један од бивших власника ове друге, изгореле фабрике у Козару,⁴⁰ подигао је нову текстилну фабрику — *Фабрику вунених тканина Густава Хубача у Козару*, која је „била у близини старе, код цркве“.⁴¹ Она је имала водену турбину од 60—70 НР и локомотиву од 50 НР, потребне машине за предење вуне и 6 широких разбоја. Израђивала је шајак, сукно, ћебад, гајтан и плетиво.⁴²

6. *Фабрика платна и гајтана Лазара Дунђеровића и комп. у Лесковцу*. Она је била створена 1906. под именом Фабрика Лазара Дунђеровића и комп. за израду свиленог и вуненог гајтана и позамантерије.⁴³ Године 1910. добила је помоћну ткачницу са 40 разбоја. За време првог светског рата није радила, а машине су биле однете и уништене од стране окупатора. Године 1920. фабрика је реновирана. Инсталиране су нове машине за ткање платна. Рад је почео у првој половини 1921. Године 1924, после смрти Лазара Дунђеровића, фирма је поново протоколисана под именом *Врањкић, Стаменковић и комп.* Године 1926. одлучено је „да се предузећу дода одељење, боље рећи засебна фабрика за израду вунених тканина“.

У предузећу постоји 50 разбоја за памучне тканине и 42 (60?) чекрка за свилени и вунени гајтан. Дневни капацитет производње 1.200 (2.000?) м памучних тканина и 300 кг гајтана. Годишњи капацитет прераде 20.000 кг памука. Фабрика је производила платно, пешкире, чаршаве, сервијете и гајтан. Фабрика је имала купатило за раднице.

Обе фабрике платна и вунених тканина запошљавале су око 150 или 200 радника.⁴⁴

³⁹ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 75—76.

Ова се фабрика погрешно помиње у извештају Индустријског удружења од 2. марта 1924. међу фабрикама које су радиле 1923.

⁴⁰ Прва фабрика подигнута је 1888. као фабрика гајтана Косте Илића и комп. — *Споменица на прославу...*, 160, 162; Ч. Јоксимовић *Српски Манчестар*, 8—9, 10; она је обуставила рад 1904 (С. Димитријевић, *Градска привреда*, 95).

⁴¹ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 75—76.

⁴² *Споменица на прославу...*, 172—3; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 76; Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53; „Лесковачки гласник“ 11, 20. III 1926.

Д. Ранчић тврди да је у Фабрици гајтана, плетива и штофа у Козару одржан штрајк 1921. године (Д. Ранчић, *Козаре*, Сепарат из *Лесковачког зборника* VI, 1966, 129, 134—5, нап. 181).

Такав је штрајк могао да буде само у Фабрици плетива и гајтана Јосифа Јовановића и ко. у Козару.

⁴³ Можда је то било 1908. — С. Димитријевић, *Градска привреда*, 95—96.

⁴⁴ „Лесковачки гласник“ 51, 22. XII 1928; Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53.

Капацитете производње поделили смо тако што смо вуну преbacили на фабрику вунених тканина.

Напомињемо да смо на једном акту од 20. децембра 1926, нашли назив: „Фабрика памучних тканина, вуненог и свиленог гајтана Лазара Дунђеровића и комп. — Лесковац“ (Лесковачки музеј, Архив, копије, кутија без броја), што указује да се прихватање нове фирме можда догодило касније од 1924, или се ова фирма служила старим формуларима.

7. *Фабрика платна „Лабуд“, Јоргаћевића и Стојановића, у Власотинцу.*⁴⁵

Године 1920/1921. отпочела је рад текстилна фабрика Г. Јоргаћевића и ко. инсталирана у Власотинцу.⁴⁶

Године 1922, после иступања једног ортака, предузеће је променило име.⁴⁷ Касније, власници су решили да фабрику преселе у Лесковац, где су почели да подижу зграду. Онда је предузеће пало под стечај.⁴⁸ У њихову новоподигнуту зграду у Лесковцу уселила се Текстилна школа.

Ово се предузеће помиње у Привредном алманаху за 1929. годину под именом „Лабуд“, фабрика вунених тканина Глигорија Јоргаћевића у Власотинцу, која је радила са 23 разбоја и производила шајак и сукно.⁴⁹

8. *Фабрика вуненог предива и гајтана Кулића, Поповића и Илића у Лесковцу.* Ово је предузеће регистровано у Индустријској комори у Београду 1922. године.⁵⁰

У време доласка привредника из Суботице у Лесковац, „Фабрика гајтана и вунице Кулића, Поп-Димића и Илића“ била је „још недорађена, без свих машина“.

Један од ортака у години 1922. изгореле Фабрике гајтана и плетива Јосифа Јовановића и комп. у Козару, Ј. Јовановић откупио је 1923. године у заједници са Миланом Поп-Димићем и др. ову фабрику, која је тада била у изградњи. Тако је настало ортачко предузеће *Фабрика гајтана, вунице и плетива Јосифа Јовановића и комп. у Лесковцу*, које је касније имало 4 машине за рашчешљавање вунених трака, 580 вретена за предење, 160 вретена за предпредење, 120 чаркова за плетење гајтана и машине за бојадисање.

Фабрика Ј. Јовановића у Лесковцу израђивала је гајтан, бурму, вуницу и плетиво.⁵¹

⁴⁵ Назив из Извештаја индустријског удружења од 2. марта 1924.

⁴⁶ „Лесковачки гласник“, 38, 17. IX 1927.

⁴⁷ „По пријатељском споразуму иступио је из наше текстилне фабрике у Власотинцу г. Раде Бонцулић, досадашњи члан фирме, и у фирми остају само Глигорије Јоргаћевић и Михајло Стојановић.“ (Оглас, „Лесковачки гласник“ 32, 13. VIII 1922).

⁴⁸ „Лесковачки гласник“ 38, 17. IX 1927.

⁴⁹ Ј. Лагатош, *Привредни...*, гл. V, 53.

⁵⁰ У једном чланку објављеном у „Нашој речи“ пре више година, а на основу казивања савременика, објављени су подаци о фабрици „Лабуд“. У њима се она појављује под новим именом „Галеб“ (А. Ристић, *Фабрика памучних тканина „Галеб“*, „Наша реч“ 28, 11. VII 1959), што је настало, вероватно приликом присећања савременика, заменом птица, пошто је податак из Извештаја индустријске коморе у Лесковцу од 2. марта 1924. најсигурнији. Остали наводи у чланку одговарају досад нађеним изворним подацима.

О томе да је ова фабрика памучних тканина прешла на производњу вунених тканина, а евентуално и обновила рад у Власотинцу, пише само Ј. Лагатош на основу извештаја Индустријске коморе. Ови подаци могу да буду старијег датума, па чак и погрешни када је реч о једном малом предузећу, о коме ни тада није било тачних података.

⁵⁰ Индустријска комора у Београду, *Извештај о раду 1922, 31.*

⁵¹ *Споменица на прославу...*, 172—3; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 76.

Касније, после 1923, настало је неколико нових текстилних фабрика, укупно шест.

Прве четири створене су од самог почетка као фабрике, а две последње развиле су се из занатских радионица.

Једна од њих била је

1. *Фабрика гајтана Мите Теокаревића у Вучју.*

У власништву фирме Илић, Теокаревић и Петровић постојала је пре рата мала *Фабрика гајтана у селу Вучју*, основана (тј. премештена из Стројковца у Вучје) 1889. године. Она је била уништена за време првог светског рата.⁵²

Њу је за време иступања из ове фирме добио у својину Мита Теокаревић, који ју је обновио. Она је 1929. имала 100 чаркова за плетење гајтана.⁵³

2. *Фабрика вунених тканина Врањкића, Стаменковића и ко. у Лесковцу*, која је настала у оквиру Фабрике платна и гајтана Врањкића, Стаменковића и комп. у Лесковцу.

Године 1926. одлучено је „да се предузећу дода одељење, боље рећи засебна фабрика за израду вунених тканина“. Године 1927. подигнута је нова зграда за израду вунених тканина.⁵⁴ У фабрици је инсталирано 37 широких разбоја и 2.400 вретена за вуну (Јоксимовић) (која испреду дневно 800 кг вуне), као и машине за апретурну. Капацитет дневне производње био је 500 (700) м сукна. Фабрика је производила чоју, ћебад и штофове. Годишњи капацитет прераде био је 200.000 кг вуне.⁵⁵

Ова двојна новоподигнута фабрика вунених и памучних тканина и гајтана Врањкића, Стаменковића и комп. потпуно је завршена тек 1928. године.⁵⁶

3. *Фабрика вунених тканина Мике Станковића и сина у Лесковцу* (Фабрика Мике Куце, једног од ранијих, предратних сувласника Фабрике вунених тканина у Грделици) подигнута је 1928. године.⁵⁷

Ова је фабрика имала 2.000 вретена и 30 широких разбоја, модерну предоницу, глачару и све остале потребне машине. Израђивала је сукно, шајак, војничку чоју, ћебад и штофове од извлачане (гребенане) вуне, а запошљавала 130 радника. Њен дневни капацитет био је 600 м вунених тканина.⁵⁸

⁵² Извештај Индустријског удружења од 2. марта 1924 („Лесковачки гласник“ 19, 10. III 1924).

⁵³ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 74.

⁵⁴ „Лесковачки гласник“ 35, 27. VIII 1927.

⁵⁵ „Лесковачки гласник“ 51, 22. XII 1928; Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 59, 62. VII.

⁵⁶ Она је освећена 16. децембра 1928 („Лесковачки гласник“ 50, 15. XII 1928).

Код Ч. Јоксимовића ове се две фабрике (платна и гајтана — и вунених тканина) посебно разматрају.

⁵⁷ „Лесковачки гласник“ констатује да је она зидана 1927 (бр. 35, 27. VIII 1927), а почетком октобра 1928. пише да ће зидање ове фабрике ускоро бити завршено, да је то трећа нова фабрика у Лесковцу подигнута 1928 (бр. 40, 1. X 1928).

⁵⁸ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 66—70; Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53.

У индустријска предузећа могу се уврстити и велике занатске радионице капиталистичког типа, које су се служиле машинама и запошљавале многе раднике. Такве су биле неке радионице рубља, шајкача и трикотаже, штампарије, машинске столарске радионице и сл. У овом прегледу лесковачке индустрије помињемо само неке од њих, првенствено из области текстила, онако исто као што је учињено у постојећој литератури (Ч. Јоксимовић и др.), а што су урадили и сами власници проглашавајући ове велике радионице за фабрике. Остале такве радионице обрађујемо у оквиру занатске радиности.

Зато смо у групу текстилне индустрије ставили и три такве конфекцијске творнице, које су, у ствари, биле капиталистичке мануфактуре.

4. *Творница белог рубља Тодора Цекића (Војводића) и синова у Лесковцу.*

Фабрика је подигнута око 1926. и запошљавала је око 30 радника.⁵⁹ Она је била смештена у главној улици, преко пута кафане „Централ“, на горњем спрату мануфактурне радње која је припадала истом власнику, породици Цекић — Војводић.

5. *Прва лесковачка трикотажа браће Стојановић — Зверче у Лесковцу.*

Ова машинска радионица за плетење чарапа и других трикотажних предмета отворена је још 1921, а налазила се „спроћу поште“.⁶⁰

У почетку је то била нека врста школе, у којој су по 10 сиромашних девојака годишње изучавале занат, па онда добијале машине за плетење на отплату и радиле код куће. Касније, још за живота њеног оснивача, када је радила под фирмом „Милан Стојановић Зверче и син“, ова се трикотажа постепено проширила и постала мања фабрика са 30 машина, у којој је радило исто толико девојака.⁶¹

У књизи Ч. Јоксимовића објављена је и слика из које се види да је ова трикотажа за живота њеног оснивача Милана Дзвера, 1926, окупљала око 40 девојака (на слици 40—45).

То не значи да су све ове девојке радиле у истој радионици, пошто су многе од њих радиле по кућама, примајући поруцбине од свог послодавца, коме су затим лиферовале робу.⁶²

Као резултат капиталистичког развитка шајкачарског заната, на који смо се посебно осврнули у одељку о занатству, настала је:

6. *Творница шајкача Димитрија А. Димитријевића „Смејурije“ у Лесковцу.*

Ова је радионица почела да ради са 5 радника, али је при крају изучаваног периода 1928/1929. запошљавала око 30 радника.⁶³

⁵⁹ Ч. Јоксимовић, чији се подаци односе на 1929. каже да је ова фабрика подигнута пре три године (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 20—21. 96).

⁶⁰ Оглас: „Новоотворене трикотаже“, „Лесковачки гласник“ 2, 5, XI 1921; оглас, исти лист бр. 38, 15. IX 1923; исти лист бр. 15, 17. IV 1926.

⁶¹ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 63—65.

⁶² По сећању С. Димитријевића.

⁶³ Оглас: Творница шајкача „Смејурija“, „Лесковачки гласник“ 1, 7. I 1926; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 94—95.

Осврнемо ли се на текстилну индустрију као целину (на свих 14 фабрика), видећемо да је око 1928. 6 фабрика производило вунене тканине, 6 — вунену прећу и гајтан као посебне производе, 2 — памучне тканине, 1 — израђевине од кудеље, и 3 — конфекцију од говних тканина или преће.^{65а}

У области металске индустрије постојале су 4 фабрике.⁶⁴

1) Најстарија од њих била је *Прва српска фабрика за ливење и прераду свих врста метала Кукар и Јовић* у Лесковцу, која је настала пре првог светског рата уортачењем Т. Борђевића Кукара са Јованом Јовићем.⁶⁵ Производила је грађевински оков, а налазила се у Кованлуку. Запошљавала је око 70 радника.

2) *Фабрика гвозденог собног намештаја и прерада од жица* у Лесковцу, позната под именом *Фабрика гвоздених кревета и намештаја Трајка Борђевића — Кукара* у Лесковцу.⁶⁶

Фабрика је имала погон од 12 HP и запошљавала око 50 радника.⁶⁷

3) *Фабрика ексера браће Блажић* у Лесковцу (Боке Блажића), регистрована у Индустријској комори 1922.⁶⁸

Запошљавала је око 15 радника.

4) *Фабрика за прераду метала Христорора Тасића* у Лесковцу. Ова фабрика довршена је у новембру 1923.⁶⁹ Изгорела је 28. априла 1925,⁷⁰ али је била обновљена. Производила је кашике, виљушке, потковице, кутије за амбалажу, дечје пиштоље — пампураче, грађевински оков, ланце, звонца и сл.⁷¹

У области керамичке индустрије постојале су 4 фабрике фалцованог црепа и цигле.

1. Најстарија је била *Керамичка фабрика Рафајловића, Соколовића и Бејаза* у Лесковцу, основана 1907,⁷² а проширена 1914. Највеће проширење извршено је 1925, кад је подигнута велика двоспратна зграда. Капитал је повећан на 15 милиона динара. Имала је електрични погон, на струју Лесковачког електричног друштва, моторе јачине 100 HP и кружну пећ — Ringofen (рингоф). Њен дневни капацитет био је 45.000 црепова и 12.000 цигала. Поред тога, фабрика је производила керамичке плочице и тањире.⁷³

^{65а} Укупан број је већи од 14, пошто су неке од њих производиле две групе производа.

⁶⁴ Све се помињу у Извештају Индустријског удружења од 2. марта 1924.

⁶⁵ Она се помиње 1914 (С. Димитријевић, *Градска привреда*, 93; име: „Лесковачки гласник“ 1. 7. I 1926).

⁶⁶ Име: „Лесковачки гласник“ 1, 7. 1926.

⁶⁷ Ј. Лакатош, *Привредни...* гл. V, 73.

⁶⁸ Индустријска комора у Београду, *Извештај о раду 1922. године*, 31.

⁶⁹ „Лесковачки гласник“ 45, 3. XI 1923.

⁷⁰ Исто 19, 9. V 1925.

⁷¹ Каталог фабрике „Христорор“. — Збирка С. Димитријевића.

⁷² То је податак из *Споменице на прославу...*, 76; С. Димитријевић, *Градска привреда...*, 92. Насупрот њима, З. Петровић пише да је она основана 1911 — можда је и овде у почетку била реч о циглани.

⁷³ *Споменица на прославу...*, 81.

2. Још пре рата постојала је и *Фабрика црепа и цигле Кукара и Коцића у Лесковцу*, ортачко предузеће Трајка Борђевића Кукара и Јована Коцића Гугучета. Предузеће је настало из циглане подигнуте 1906. Фабрика је основана 1911, а проширена 1925. и 1927. Капитал предузећа износио је 3 милиона динара. За погон је служила локомотива од 60 НР. Имала је кружну пећ — Ringofen (рингоф). Дневна производња износила је 10.000 црепова и 12.000 цигала.

3. После рата настала је *Фабрика црепа и цигле „Морава“ у Лесковцу* (касније „Јужна Морава“). Основна је 1923, са капиталом од 2,5 милиона динара. Њена годишња производња је била 1,5 милиона црепова и 300 хиљада цигала.⁷⁴

4. *Фабрика модерног црепа Банковића, Поповића и сина у Медвеђи* пуштена је у рад 1926. године.⁷⁵

У области прехрамбене индустрије постојало је 19 предузећа (од чега 1 фабрика пива, слада и леда, 1 фабрика зејтина и 17 млинова).

1. *Лесковачка парна пивара и фабрика слада и леда Алексе Борђевића — Кукара* била је у оснивању у пролеће 1924.⁷⁶

Од 25. августа 1925. њено је пиво било у продаји.⁷⁷ Она је имала годишњи капацитет од 150 вагона пива и 35 вагона слада и снабдевала ледом цео град.⁷⁸ Њена производња износила је половину њеног капацитета. Погон је имао 30 НР, а запослених радника је било 30.⁷⁹ Касније је прешла у власништво лесковачке привредне банке.⁸⁰

2. *Фабрика зејтина „Св. Никола“ Митровића и Гичића у Лесковцу* (створена од двојице лесковачких трговаца Атанаса Митровића и Драгутина Гичића) цедила је и рафинисала уље од сунцокретоног семена,⁸¹ и ораха. Она је отворена у септембру 1928.⁸² То је била прва фабрика зејтина у границама предратне Србије. Била је смештена у центру Лесковца, на бившем имању Пашагића (на месту садашњег игралишта за рукомет). Њен капацитет био је 100 вагона зејтина годишње.⁸³ Запошљавала је 7 радника и намештеника.

⁷⁴ У извештају Индустијског удружења од 2. марта 1924, уместо ње, помиње се *вештачка радионица за израду црепа и цигаља Стојиљковић, Станковић и Крстић, Лесковац* („Лесковачки гласник“ 19, 10. III 1924).

Можда је то заматак фабрике црепа „Морава“, основане 1923, која је 1940. године имала сасвим друге власнике (З. Петровић, *Индустрија...*, 85).

⁷⁵ З. Петровић, *Индустрија...*, 87; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар* XLVII.

У последњем извору, међу члановима Индустијског удружења из Лесковца и околине око 1928. помиње се и керамичка фабрика *браће Стојиљковић и Перчић*, о којој за сада немамо других података. Можда је и ту у питању „Морава“.

⁷⁶ Извештај, „Лесковачки гласник“ 20, 17. V 1924.

⁷⁷ Исти лист бр. 35, 29. VIII 1925. Други пут оно се продаје од 20. марта 1926.

⁷⁸ Исто бр. 11, 20. III 1926.

⁷⁹ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 37.

⁸⁰ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XLVII.

⁸¹ „Лесковачки гласник“ 2, 8. IV 1928.

⁸² „Лесковачки гласник“ 45, 17. XI 1928.

⁸³ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 85.

Из извештаја Индустијског удружења од 2. марта 1924. види-мо да је у 1923. години постојало у лесковачком крају 12 млинова.

Највећи од њих били су:

1. Аутоматски млин Живка Стојиљковића у Лесковцу (основан 1897), реконструисан 1921, са дневним капацитетом од 5 вагона.⁸¹ Овај млин био је повезан са железничком станицом индустријским колосеком и запошљавао је око 15 радника.

2. Аутоматски млин Јовановића и Поповића у Лесковцу, основан 1905, са дневним капацитетом од 6 вагона,⁸⁵ запошљавао је око 16 радника.

Остали млинови у Лесковцу са овог списка су: 1. млин Косте Илића и синова, између две фабрике ове фирме, почео да ради септембра 1922;⁸⁶ 2. млин Губеровића и Јовића; 3. електрични млин Љубомира Пешића Пироћанца у Табана мали, — почео је да ради маја 1922, дневни капацитет 0,6 вагона;⁸⁷ 4. млин Стојана Стојковића и синова; 5. млин Благоја Поповића, у Панађуришту, за брашно и со,⁸⁸ 6. млин Борба Картаревеића; затим један млин у *Власотинцу* (браће Поповић, основан 1893, дневни капацитет 0,6 вагона;⁸⁹ један у *Пуковцу* (Драгољуба Младеновића); један у *Лебану* (Милутина Драговића) и један у *Медвећи* (браће Пешић).

У периоду 1924—1928. појавило се шест нових млинова:

1. Моторни млин у Бојнику, који је основао 1924. Јован Марковић. Дневни капацитет 0,2 вагона.

2. Аутоматски млин у Косанчићу, основан 1924.⁹⁰

3. Аутоматски млин Михаила Соколовића и Врањкића у Лесковцу, у оснивању 1924.^{90а} Запошљавао је око 14 радника.

4. Моторни млин К. и П. Стојковића и Д. Митића у Горњем Бријању, основан 1927. Капацитет 0,2 вагона дневно.

5. Парни млин Владимира Рајковића у Тулару, почео да ради 1928. Капацитет 0,4 вагона дневно.^{90б}

6. Млин за просту мељаву синова Тасе Јовића Шороло у селу Козару.⁹¹

Дакле, у свему је сигурно било 18 млинова.⁹²

⁸⁴ „Лесковачки гласник“ 1, 7. I 1926.

⁸⁵ Исто, бр. 26, 23. VI 1923.

⁸⁶ Исто бр. 35, 3. IX 1922.

⁸⁷ Исто, 19, 14. V 1922.

⁸⁸ Оглас: „Лесковачки гласник“ 4, 27. I 1923.

⁸⁹ Он се помиње као Аутоматски млин Гаврила Поповића и синова („Власина“ 5, 20. XI 1926).

⁹⁰ З. Петровић, *Индустрија...*, 65, 64.

^{90а} „Лесковачки гласник“ 20, 17. V 1924. (Помиње се у септембру 1929. — Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XLVII).

^{90б} З. Петровић, *ibid*, 70, 92.

⁹¹ „Власина“ 5, 20. XI 1926.

⁹² Напомињемо да млинове који се помињу касније нисмо узимали у обзир, пошто постоји могућност преувеличавања њиховог броја услед промене власника или закупца.

Зато, нпр., нисмо узели у обзир ни Моторни млин Јосифа Г. Чуљковића у Лесковцу, основан 1920 (З. Петровић, *Индустрија...*, 78); исто тако ни млинове чији се власници помињу као чланови Индустијског удружења из Лес-

У области хемијске индустрије постојале су две фабрике сапуна, обе у Лесковцу:

1. Прва лесковачка фабрика мирисавих и пераћих сапуна Јована Влајчића и синова (назив из 1925), настала је из занатске мумџијске радионице сапуна и свећа основане 1872, снабдела се машинама за производњу сапуна још пре првог светског рата, 1906.⁹³

Године 1926. предузеће се реновира, добија велику зграду са троспратном фасадом, савремене машине, а производња се проширује на козметику и парфимерију.

Тада је фабрика узела назив „Калодерма, фабрика парфимерије, козметике и сапуна Јована Влајчића и синова — Лесковац“.⁹⁴

Фабрика је имала погон јачине 20 НР.

Капацитет фабрике износио је 300 вагона тоалетног и 200 вагона пераћег сапуна. Запошљавала је око 90 радника.

2. Друго предузеће ове врсте била је Фабрика сапуна Трајка Борђевића — Кукара. Оно је такође настало из мале занатске, мумџијске радионице, створене 1879. Ову фабрику сапуна основали су синови Трајка Борђевића Кукара после првог светског рата.⁹⁵

Касније је била смештена у великој Кукаревој згради, подигнутој 1924, чија је фасада имала три спрата.

Фабрика је имала погон јачине 20 НР. (Производила је 250 вагона сапуна и запошљавала до 60 радника.⁹⁶

Она је, исто тако, производила парфимерију и козметику.⁹⁷

Ове су две фабрике, поред неколико квалификованих радника (нпр., варилаца сапуна, козметичара), углавном запошљавале женску радну снагу, најчешће непунлетне девојке, које су биле бедно плаћене.⁹⁸

ковца и околине око 1928, и то млинове: Трговачке банке, браће Крстић, Ст. Чичановића (за прераду алеве паприке); Акционарски млин у Лебану; Тодора Пеншића у Лебану; Михаиља Јовановића у Косанчићу (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XLVII).

⁹³ С. Димитријевић, *Градска привреда...*, 92.

⁹⁴ Види оглас: „Лесковачки привредник“ 2, 8. IV 1928; приступ на индустријској изложби у Лесковцу 1927 (*Споменица на прославу...*, 81).

Интересантно је напоменути да је фабрика (која је радила до 1941. године и даље), узела назив *Калодерма* по једној у свету чувеној марки сапуна без дозволе власника фирме, произвођача овог артикла.

После привредног спора који је Влајчић изгубио, фабрика је напустила ово име, али је почела да производи сапун који се звао „*Колодерма*“, подражавајући дизајном и бојом немачки производ, чиме су потрошачи и даље варани у погледу квалитета овог производа. (Сећање С. Димитријевића.)

Изгледа да је ова фабрика још једном променила име овог сапуна. Немачка фирма Волф и син из Карлсруе тужила је београдске трговце који су продавали овај фалсификовани сапун по 8 динара, док је цена оригиналне *Калодерме*, сасвим другог квалитета, била 10 динара. На том суђењу, заступник приватног тужиоца поднео је „извршно решење Лесковачког Првостепеног Суда, којим је утврђено да у овом конкретном случају постоји подражавање *Калодерме* са *Кајодермом*“ („Време“ бр. 1906, 9. IV 1927). — Вероватно пресуда о фалсификовању *Калодерме*.

⁹⁵ Помиње се да је постојала 1923. године. — Извештај Индустријског удружења од 2. марта 1924; „Лесковачки гласник“, 19, 10. III 1924.

⁹⁶ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 88.

⁹⁷ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 88.

⁹⁸ Сећање С. Димитријевића.

У области прераде гума постојало је једно предузеће.

То је била *Прва југословенска фабрика гуме „Рекорд“*, Јосифа Г. Чуљковића, у Лесковцу, подигнута 1925. у Чуљковићевом чифлуку. У почетку је имала „десетину раденика“⁹⁹ и производила само гуме не потпетице. Касније је раширила производњу на гуме не опанке, гајгане, дихтунге, ваљке, црева, гуме за точкове и бицикле, гума не лешила и разне техничке артикле.¹⁰⁰

У области прераде дрвета постојало је шест предузећа (од чега две фабрике за прераду дрвета, три стругаре и једна машинска радионица).

Најстарије је било

1. *Фабрика за израду столица од савијеног дрвета Илића, Теокаревића и Петровића* у Лесковцу, предузета од ове фирме 1911. Она је израђивала столице типа „тонет“ и била једино предузеће ове врсте у Србији. Фабрика је била уништена за време првог светског рата и пет година после ослобођења још увек није била обновљена.¹⁰¹ Обновљена је тек крајем 1925.¹⁰²

Имала је погон од 65 НР, стругару са једним гатером и постројења за обраду, парење, савијање и сушење дрвета, а капацитет јој је био 180 столица дневно. Запошљавала је око 120 радника.¹⁰³

Временом је и ова фабрика остала у искључивом власништву Глигорија Петровића.

2. У селу Копашници група Лесковчана, Никола Стаменковић, Михаило Баба-Милкић, Благоје Поповић и Миливоје Јовић, подигла је *Стругару и фабрику за прераду дрвета „Средор“*. Она је већ била у раду крајем лета 1925, а производила је столице.¹⁰⁴ Запошљавала је око 25 радника.¹⁰⁵

3. У атару села Орана постојала је *Парна стругара Михаила Пејића и ко.* — *Петрова Гора*.¹⁰⁶

У самом Лесковцу постојале су две стругаре и једна машинска столарска радионица.

4. *Парна стругара Косте Поповића*. Запошљавала је око 11 радника и намештеника.

5. *Парна стругара „Југославија“*.¹⁰⁷ Запошљавала је око 10 радника и намештеника.

⁹⁹ Индустриски преглед“ VI (1938), X—XI.

¹⁰⁰ „Лесковачки гласник“ 35, 29. VIII 1925; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар...*, 88—89; *Споменица на прославу...*, 81; *Привредни развој Србије у 1925*, „Уједињени синдикати“ 16, 16. IV 1926; оглас: „Лесковачки гласник“ 2. 8. IV 1928; Т., *Наша индустрија гуме*, „Индустриски преглед“ III (1935), XI—XII.

¹⁰¹ Извештај Индустриског удружења од 2. марта 1924.

¹⁰² Оглас: „Лесковачки гласник“ 45, 7. XI 1925; Исто, бр. 1, 7. I 1926.

¹⁰³ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 20.

¹⁰⁴ „Лесковачки гласник“ 36 и 27, 5. и 12. IX 1925.

¹⁰⁵ Напомињемо на је у Копашници почев од 1908. године постојала стругара на водени погон (С. Димитријевић, *Градска привреда...*, 93), која касније нестаје.

¹⁰⁶ „Лесковачки гласник“ 17, 1. V 1926.

¹⁰⁷ Обе се помињу у књизи Ч. Јоксимовића, *Српски Манчестар*, XLVIII, тј. да су постојале у септембру 1929.

6. *Машинска столарска радионица Стојановић и Стојановић*, чији се власници помињу као чланови Индустрijског удружења из Лесковца и околине око 1928.¹⁰⁸

У области индустрије за прераду камена постојало је једно предузеће.

То је била *Радионица за прераду плетварског мермера* у Лесковцу.¹⁰⁹

Од остале индустрије постојала су два предузећа:

1. *Фабрика сиришта Крстића и Николића* из Лесковца почела је да израђује сириште у течности и праху још у марту 1925,¹¹⁰ а излагала је своје производе и на индустријској изложби у Лесковцу 1927.¹¹¹

2. Мануфактурна радионица: *Стовариште непрерађеног дувана Државног монопола у Лесковцу*, подигнута 1923, запошљавала је око 170 радника.

Пошто се у овом предузећу ништа није изменило и у току неколико следећих година, доносимо његов опис из 1934. године из пера једне предратне монополске раднице.

У то време монопол дувана био је „у баракама код игралишта“ (Фудбалског клуба „Момчило“), код Шпитаља.

„У монополу смо радили седећи на саргији на патосу. Класирали смо дуван, који је после пресован и пакован у бале.“ Ту су радиле већином старије жене.¹¹²

Једна вест говори о томе да је ово стовариште било подигнуто 1923. године. „Ускоро ће се од колосека који везује млин г. Живка Стојиљковића инд. оvd. са железничком станицом, одвојити један крак за новосаграђене магацине управе монопола дувана.“¹¹³

¹⁰⁸ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*. XLVII.

¹⁰⁹ Из једног огласа видимо да је постојало предузеће: Индустрија мермерног камена „Плетвар“ — Милана Томића, Живковића и ко., Лесковац, које је имало „сопствени мајдан мермера у Плетвару и филијалу у Пожаревцу“.

Ово предузеће имало је стовариште у Лесковцу на коме је увек било „до 50 вагона пасираног мермера и сваковрсног грабевинског каменог материјала“ и надгробних споменика. Његово стовариште било је код железничке станице, у Кованлуку, а радионице код главне ћуприје и до хотела „Плуг“ — позади („Лесковачки гласник“ 4, 27. I 1923).

¹¹⁰ „Лесковачки гласник“ 11, 14. III 1925.

¹¹¹ *Споменица на прославу* . . . , 81.

¹¹² Писмена изјава Десе Стојановић-Поповић од 2. октобра 1977. — Збирка С. Димитријевића.

¹¹³ „Лесковачки гласник“ 47, 17. XI 1923.

Остали допунски подаци о појединим лесковачким фабрикама узети су из следећих публикација:

1. *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877—1927*, Лесковац, 1928 (уредили С. Динић и Д. Тодоровић);

2. Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар, Лесковац у 1930. год.*, Лесковац, 1930;

3. Ј. Лакатош, *Пријоредни алманах југословенског Цлоуда*, Загреб 1929;

4. З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, Београд, 1940 (само у односу на време стварања предузећа);

5. С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, Лесковац, 1952, 89—102.

Из досад изложених података видимо да је у лесковачком крају у времену од 1919. до 1928. године било:

- 2 електричне централе намењене градској потрошњи струје
- 14 текстилних фабрика
- 4 фабрике за прераду метала
- 4 фабрике фалцованог црепа и цигала
- 1 фабрика пива, слада и леда
- 1 фабрика зејтина
- 18 млинова
- 2 фабрике сапуна, парфимерије и козметике
- 1 фабрика за прераду гуме
- 2 фабрике за прераду дрвета
- 1 машинска столарска радионица
- 3 стругаре
- 1 предузеће за прераду мермера
- 1 фабрика сиришта
- 1 стовариште непрерађеног дувана (Монопол) односно да је 1928. године у лесковачком крају постојало укупно 56 индустријских предузећа.¹¹⁴

Када упоредимо број индустријских предузећа из 1923. године (31) са њиховим бројем у 1928. години (56), видећемо да је у овом периоду број таквих предузећа повећан за око 72%, тј. за готово 3/4. Уз то треба напоменути да је у истом периоду већина старих предузећа била темељно реорганизована и проширена. На основу тога можемо с правом закључити да се у периоду од 1923. до 1928. године лесковачка индустрија развијала убрзаним темпом.

Што се тиче територијалног распореда поменутих 56 индустријских предузећа, 39 су била у самом Лесковцу, а само 17 у другим местима. Од предузећа ван Лесковца само је једно било крупно — Фабрика вунених штофова у Грделици. Ситних предузећа је било по два у Власотинцу, Вучју, Козару и Медвећи, а по једно у Пуковну, Лебану, Бојнику, Косанчићу, Горњем Бријању, Тулару, Копашници и Орану.

Да видимо сада колики је био број запослених радника у лесковачкој индустрији. Таквим подацима располагамо за 29 највећих индустријских предузећа.

6. Подаци су узети и верификовани и из појединих архивских докумената споредније важности из збирке С. Димитријевића, чланака објављених у лесковачким листовима до 1928. и сећања С. Димитријевића.

Узгред напомињемо да рудна богатства откривена још пре првог светског рата у власотиначком срезу у зони Рупље — Предејане — Брод и у јабланичком срезу у зони Радан—Леце—Туларе нису била озбиљно истраживана и коришћена у периоду 1918—1928 (В. Симић, *Историја развоја нашег рударства*, 239—211 и 288—290).

¹¹⁴ Томе би се могла додати и четири велика предузећа графичке индустрије, чиме се укупан број индустријских предузећа која су постојала 1928. године пење на 60.

Бројно стање запослених радника у највећим предузећима лесковачке индустрије која су радила септембра 1929. године

Фабрика	Жена Мушкараца Укупно			Од тога стручних мајстора	Осталих радника	Удео женске радне снаге у укупном броју радника
	ра	д	н			
1. Вунених тканина, Глигорија Петровића	146	241	387	6	381	37,7%
2. Вунених тканина, Врањкића, Стаменковића и ко.	45	111	156	6	150	40,5%
3. Платнара, Врањкића, Стаменковића и ко.	24	4	28	1	27	85,7%
4. Вунених тканина, Мике Станковића и сина	44	72	116	4	112	37,8%
5. Вунених тканина, Јовановића и Поповића	74	263	337	6	331	22 %
6. Платна, Косте Илића и синова	100	46	146	4	142	68,5%
7. Канапа и ужарије АД	51	38	89	3	86	46,1%
8. Гајтана и вуннице, Јосифа Јовановића и ко.	15	20	35	2	33	42,9%
9. Рубља, Тодора Цекића (Војводића)	27	3	30	2	28	90 %
Укупно у текстилној индустрији	526	798	1324	34	1290	39,7%
10. Сапуна, Јована Влајчића и синова	59	59	118	2	116	50 %
11. Сапуна, Трајка Борђевића Кукара	12	28	40	1	39	30 %
12. Аутоматски млин, Живка Стојиљковића	—	15	15	2	13	—
13. Гуме, Јосифа Чуљковића	26	51	77	1	76	33,8%
14. Пива АД	—	70	70	1	69	—
15. Црепа и цигле, Рафајловића и Бејаза	—	170	170	2	168	—
16. Црепа и цигле, Кукара и Коцића	—	96	96	1	95	—
17. Парна стругара „Југославија“	—	11	11	—	11	—
18. Парна стругара, К. Поповића	—	10	10	—	10	—
19. Електрична централа	—	20	20	1	19	—
20. Фабрика зејтина „Св. Никола“	—	7	7	1	6	—
Укупно	623	1335	1958	46	1912	31,8%

Овом прегледу треба додати 8 предузећа која тада нису радила:

Ред, бр.	Фабрика	Жена Мушкараца Укупно			Процентуални удео жена у укупном броју радника
		ра д н и к а			
1.	Столица „Тонет“, браће Илића	25	20	45	55,6%
2.	Кревета, Трајка Борђевића Кукара	—	36	36	—
3.	Метала, Ливница „Кукар“	—	70	70	—
4.	Ексера, Борба Блажића	—	15	15	—
5.	Аутоматски млин, Јовановића и Поповића	—	16	16	—
6.	Аутоматски млин, Соколовића	—	14	14	—
7.	За прераду дрвета „Средор“	—	25	25	—
8.	Стовариште непрера- ђеног дувана	100	70	170	58,8%
Укупно		125	266	391	

У 28 наведених индустријских предузећа лесковачке индустрије, у време кад су радила, било је запослено 748 жена и 1.601 мушкарац, тј. 2.349 радника. Ако узмемо у обзир и друга, ситнија предузећа, која су изостала из овог прегледа (укупно њих 27), видећемо да је индустрија лесковачког краја тада запошљавала до 2.500 радника, од чега нешто више од половине (1324) у текстилној индустрији.

У целој индустрији лесковачког краја жене су представљале готово 1/3 свих радника (31,8%).

У текстилној индустрији 2/5 радника (око 40%) биле су жене. Највише жена радило је у фабрици рубља (90%), платна (69—86%), у кудељари (46%), а најмање у Грделици (22%), вероватно због односа средине према запошљавању жена у индустрији.

У осталим гранама индустрије највећи проценат жена међу радницама налазимо у индустрији дувана (60%) и сапуна (40—50%), али их је било доста и у индустрији столица и гуме.

Погледајмо податке о радном времену и надницама у лесковачкој индустрији у септембру 1929. године:

Ред. бр.	Фабрика	Радно време			Врсте радника	Надница радника у дин.					Месечна зарада мајстора			
		дневна	ноћна	с м е н а		код жена		код мушкарца			мања	виша	мања	виша
						мања	виша	мања	виша	мања				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1.	Вунених тканина Глигорија Петровића	10 10 10	14 12,5 12,5	— — —	ткачи квалиф. радник надничари	25 25 12	45 35 25	25 30 15	45 45 25	—	—	2500	3500	
2.	Вунених тканина, Врањкића, Стамен- ковића и ко.	10 10 10	10 10 10	— — —	ткачи квалиф. радн. надничари	25 25 12	40 35 25	25 30 20	40 40 25	—	—	1500	3500	
3.	Платна, Врањкића, Стаменковића и ко.	10 10 10	— — —	— — —	ткачи квалиф. радн. надничари	18 18 10	25 25 16	25 25 —	40 — —	—	—	3000	—	
4.	Вунених тканина Мике Станковића и сина	10 10 10	— — —	— — —	ткачи квалиф. радн. надничари	25 25 12	40 30 20	25 30 15	40 40 20	—	—	2000	2500	
5.	Вунених тканина, Јовановића и Половића	10 10 10	— — —	— — —	ткачи квалиф. радн. надничари	25 25 16	35 30 24	25 30 20	35 35 25	—	—	2000	4000	
6.	Платна, Косте Илића и синова	10 10 10	— — —	— — —	ткачи квалиф. радн. надничари	25 25 15	35 35 20	25 25 25	35 35 30	—	—	3000	3500	
7.	Канана и ужарије АД	10 10 10	— — —	— — —	салери квалиф. радн. надничари	— — 15	— — 24	— — 15	50 40 30	—	—	2000	3000	
8.	Гајгана и вунице, Јосифа Јовановића и ко.	10	—	—	сви	25	20	20	30	—	—	1200	2000	
9.	Рубља, Толора Цекића (Војводића)	10 10	— —	— —	кројачи целтери остали	20 35	30 50	— 30	— 40	—	—	1800	2000	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10.	Сапуна, Ј. Влајчића и синова	11	—	надничари и намештеници	10	18	15	25	1600	2000
11.	Сапуна, Т. Борбевића Кукара	10	—	"	10	20	20	40	—	1800
12.	Аутоматски млин, Живка Стојиљковића	11	—	"	—	—	20	50	1500	3000
13.	Гуме, Јосифа Чуљковића	10	12	"	6	16	8	30	—	2000
14.	Пива АД	10	12	"	—	—	25	45	—	5000
15.	Црепа и шпала, Рафајловића и Бејаза	15	—	надничари са храном	—	—	10	25	2000	4500
16.	Црепа и шпала, Кукара и Коцића	15	—	"	—	—	8	18	—	1800
17.	Парна стругара „Југославија“	10	12	надничари и намештеници	—	—	30	50	—	—
18.	Парна стругара, К. Поповића	10	—	"	—	—	25	45	—	—
19.	Електрична централа АД	12	12	"	—	—	20	30	—	3000
20.	Фабрика зејтина „Св. Никола“	10	—	"	—	—	25	30	—	1800 ¹⁵

¹⁵ Сва три скупна прегледа дата су на основу бројчаних података поверљивства Радничке коморе у Лесковцу, објављених у књизи Ч. Јоксимовића *Српски Манчестар, 19—20 и XLVIII—XLIX*. Ми смо унели само нов распоред материјала и $\frac{1}{6}$ учешћа.

Погледајмо податке о дужини радног времена и висини надница у лесковачкој индустрији који се јављају у другим изворима.

Према подацима добијеним од повереништва Радничке коморе у Лесковцу, у септембру 1926. радно време у највећем броју предузећа (у 15 од 20 предузећа) износило је у дневној смени по 10 часова. Једине изузетке представљали су Фабрика сапуна Јована Влачића и Аутоматски млин Ж. Стојиљковића (где је оно било 11 часова), Електрична централа (12 часова) и две фабрике препа и цигала, Рафајловића и Бејаза, и Кукара и Коцића (15 часова).

Ноћне смене постојале су у шест фабрика: у фабрици Врањкића, Стаменковића и ко., где је ноћно радно време износило 10 часова; у Фабрици гуме, Фабрици пива, Стругари „Југославија“ и Електричној централни, где је ноћно радно време износило 12 часова; и у Фабрици тканина Глигорија Петровића, где је ноћно радно време износило 12,5 и 14 часова.

У погледу надница треба констатовати да су, уопште узевши, код квалификованих радника и надничара, наднице жена биле нешто ниже од надница мушкараца.

Једини изузетак представљале су ткачице у текстилној индустрији, где су, како изгледа, ткаље имале исте наднице као и ткачи.

Најниже наднице у текстилној индустрији плаћала је Фабрика платна Врањкића, Стаменковића и ко. и Фабрика канапа и ужа-рије АД.

Најниже наднице у граду биле су у керамичким фабрикама (са храном), Фабрици гума и фабрикама сапуна, где су читаве групе радника имале наднице од 6 до 10 динара. Оне су биле посебно ниске и у фабрикама сапуна и гуме, где је запошљавана женска омладина.

Шта су све лесковачки индустријалци предузимали да би одржали ниске наднице, видимо из следећег случаја.

Кад је Управа монопола у Лесковцу (упркос отпору Удружења индустријалаца врањског округа) изградила 1924. године „6 магацина за откуп и ферментацију дувана“, радници су масовно напуштали фабрике и прелазили на рад у ове магацине, где су имали боље наднице.¹¹⁶

Пошто је то угрожавало интересе лесковачких индустријалаца, експлоататора јевтине радне снаге, „Лесковачки гласник“ је повео кампању против тих магацина, истичући да у нашој земљи нема 200.000 незапослених, као што кажу објављени подаци добијени од Министарства социјалне политике, и тврдећи чак „да беспослених нема“; да у Лесковцу, мада су индустријска предузећа „само делимично оспособљена и пуштена у рад после настојавања наших непријатеља да се униште“, постоји недостатак радне снаге, тј. „кри-

¹¹⁶ У чланку се каже: „...што предузећа нису могла да плате исту надницу као магацини, који су плаћали наднице изнад просечне наднице које у Лесковцу у свима предузећима владају.“

за радне снаге“; и „да изврстан број текстилних предузећа, због ове кризе не раде ни са половином капацитета“.¹¹⁷

Зато су лесковачки индустријалци преко „Лесковачког гласника“ предложили Управи монопола:

1. да изда наређење својим органима „да не смеју примати раднике-раднице који су радили или раде у ма коме овдашњем предузећу, према списковима, који би им дотична заинтересована предузећа доставила“ и

2. „да све раднике-раднице који су већ у магацинима а раније су били радници дотичних предузећа у најкраћем времену замене другим радницима“ итд.¹¹⁸

Другим речима, лесковачки индустријалци покушали су да уведу некакав систем принудног запошљавања локалне радне снаге у предузећима са ниским надницама.

У одговору, Управа монопола је одбила овај предлог сматрајући да нема законских прописа на којима се „заснивају наведени захтеви“. Постављено је и једно политичко питање лесковачким индустријалцима: „Мисли ли то удружење да би тамошње радништво остало равнодушно, када би се у свему поступило онако како се захтева у предњој представци?“

На последње питање лесковачки индустријалци одговарају цијично, на њима својствен начин: „...лесковачки индустријалци не траже да ови радници раде бадава у њиховим предузећима“, већ да ће они бити плаћени. „Радницима је циљ посао и зарада, а то им нико не ускраћује.“¹¹⁹

Колика великодушност! Главно је да индустријалци дају посао радницима, а како су радници плаћени, то је споредно.

Погледајмо како су лесковачки индустријалци успевали да продуже радно време у својим фабрикама на 10 часова упркос Закону о заштити радника, који је забрањивао радно време дуже од 8 часова. Најчешће је то било грубо кршење законских прописа.

Инспекција рада за област нишку, у свом акту бр. 1085 од 3. августа 1923, упућеном Индустијском удружењу у Лесковцу, саопштава: „Ова је Инспекција извештена да извесни ваши чланови газе и изигравају законске прописе самовласним продужавањем радног времена на десеточасовно, не плаћајући при томе радницима вишак од 50% за прековремени рад итд.“

При томе се указује да закон предвиђа начин „којим се може продужити радно време у индустријским предузећима“.¹²⁰

Лесковачки индустријалци прихватили су тај савет и почели да продужују радно време на легалан начин, тиме што су приморавали раднике да за продужење сами гласају.

¹¹⁷ Указујући при том да су лесковачки индустријалци покушали да доведу јевтину радну снагу из других места, „да радну снагу доведу из других места, али су ови покушаји, који су дотична предузећа јако коштали, нису добили готово никакве резултате“, као и „довођење радне снаге, нарочито квалификованих радника из суседних земаља, али се томе успротивио Инспектор бада“.

¹¹⁸ Т. *Криза радне снаге*, „Лесковачки гласник“, 3. I 1925.

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ „Лесковачки гласник“ 39, 22. IX 1923.

Из једног записника сачињеног 7. јула 1930. видимо да је у Фабрици штофа Глигорија Петровића обављено гласање радника о предлогу послодавца за продужење радног времена на 10 часова. Од 405 радника ове фабрике, 65 није имало право гласа, 38 није гласало, за предлог се изјаснило 289 а само 13 било је против.

Замислите само какво је то било изигравање демократије. Од 340 пуноправних гласача, само се 3,8% (сваки 26) изјаснило против продужења радног времена. Остали су то прихватили и пристали да раде два часа дуже.¹²¹

Из досад изложених података видимо да је Лесковац био врло значајан индустријски центар Србије. Уз то, сва велика индустријска предузећа (сем Грделице) била су у самом граду.

У једној молби Индустријског удружења за округ врањски, упућеној 1925. министру поште и телеграфа, стоји: „Лесковац са околином има преко 30 индустријских предузећа, од којих поједина имају по 500 и више радника.“

„Вредност целокупне производње премаша пола милијарде динара годишње. Ако се узме у обзир да извесна предузећа још обнављају своја постројења од ратних и окупационих оштећења, да се извесна подижу и проширују, производња лесковачке индустрије ће брзо достићи милијарду динара годишње продукције.“¹²²

У таквим условима *Индустријско удружење округа врањског* (обновило рад 1918), чије је седиште било у Лесковцу, представљало је значајан друштвени фактор и вршило снажан утицај на послератну привредну политику државе.

Председник тог удружења Миодраг Стојиљковић, индустријалац из Лесковца (син Живка Стојиљковића), био је истовремено и потпредседник Централне индустријских корпорација Краљевине СХС (тзв. Индустријске централе, на чијем је челу био београдски индустријалац Игњат Бајлони, председник Индустријске коморе за Србију).¹²³

¹²¹ Фото-копије два документа из архиве Бановине вардарске: 1. Записник гласања, потписан од власника предузећа, чланова гласачког одбора и референта за инспекцију рада; 2. дозвола банске управе да се радно време продужи на 10 часова од 7. априла до 7. јула 1930. — Збирка С. Димитријевића.

То што је у поменутој дозволи наглашено да се продужено радно време има плаћати за 50% више од нормалног није имало никаквог значаја, пошто је висину наднице одређивао само послодавац.

¹²² „Лесковачки гласник“ 9, 28. II 1925.

¹²³ Већ у лето 1922. године, на конференцији индустријалаца одржаној на Бледу, сазваној ради стварања Централног савеза индустријалаца Краљевине СХС, Лесковчанин Влада К. Илић и делегат Индустријског удружења за округ врањски инж. Влада Поповић, директор и члан управе Фабрике кудеље у Лесковцу, залагали су се за стварање таквог савеза. Упркос отпору Словенаца, они су успели да извојују стварање ужег одбора за израду заједничке резолуције. Том приликом министар привреде др Лаза Марковић осврнуо се на значај индустрије и „досадашњу везу између државне политике и приватне иницијативе“ (В. Поповић, *Са конференције индустријалаца на Бледу*, „Лесковачки гласник“ 31, 6. VIII 1922).

Централа индустријских корпорација из целе земље створена је у децембру 1922. да би се „чинили заједнички кораци код свих надлежних у тежњи за одржавањем и помагањем индустрије у целој земљи“.

Поједини индустријалци организовано су истицали своје захтеве преко индустријских удружења, Индустријске централе и Индустријске коморе у Београду.¹²⁴

Индустријско удружење у Лесковцу било је, поред београдског, најактивније у целој Србији. Из извештаја Индустријске коморе у Београду за 1922. годину видимо да је оно било једино које је до штампања овог извештаја послало посебан извештај о свом раду у прошлој години. Међу седам листова из целе земље „који доносе вести и чланке о индустрији и третирају сва питања из интересне сфере наших индустријалаца“ помиње се и „Лесковачки гласник“.

Лесковачки индустријалци играли су значајну улогу и у Индустријској комори у Београду.¹²⁵ Тако, нпр., 1922. године, редовни чланови ове коморе били су Миодраг Стојиљковић из Лесковца и Лесковчанин Влада Илић из Београда. Влада Илић је уз то био представник Индустријске коморе у Управи за ратну штету, односно судија Вишег суда за ратну штету и члан Привредног одсека Индустријске коморе.¹²⁶

На годишњој скупштини Индустријског удружења за округ врањски одржаној 22. марта 1925, ово је удружење претворено у *Лесковачко индустријско удружење*. У то доба Лесковац и најближа околина имали су 33 индустријска предузећа.¹²⁷

Најзначајније место међу индустријским предузећима имала је текстилна индустрија, посебно производња вунене робе.

Мада су на тако успешан развитак лесковачке текстилне индустрије деловали многи фактори (нпр., висок степен експлоатације радника, царинска заштита и монополистички положај на тржишту, добре комуникације — увоз вуне преко Солуна, расположиви капитал створени у трговини, шпекулацијама и зеленашењу, текстилна традиција и сл.), за сада ћемо се посебно осврнути само на два питања, *јевтину радну снагу и државне лифериције*.

Лесковачка околина, пуна сиромашних сељака (године 1932. била су 16.393 сељачка газдинства без хране до нове жетве), била је неисцрпан извор за набавку јевтине радне снаге не само за Лесковац већ и за шире подручје Србије.

Познати лесковачки индустријалци браћа Илић, који су 1919. године радили на обнови фабрике штофа у Београду, врбовали су сељаке из околине Лесковца за рад у својој фабрици у Београду

¹²⁴ „Лесковачки гласник“ 3, 20. I 1923.

М. Стојиљковић остао је на челу Индустријског удружења до 1928. године, када је дао оставку (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, ХДV).

¹²⁵ Већ у периоду 1914—1920. Лесковчанин Влада Илић био је потпредседник Индустријске коморе у Београду (Извештај Индустријске коморе за 1914—1920).

¹²⁶ Индустријска комора у Београду, *Извештај о раду за 1922. годину*, 2, 4, 33, 34, 35 и 36.

¹²⁷ „Лесковачки гласник“ 13, 28. III 1925.

обећаваши им 120 динара месечне плате, храну и стан“. Чим су лесковачки сељаци дошли у Београд, „газде су их разместили *по шталама* да спавају, за храну им дају: за доручак — комадић суве проје за ручак и вечеру — мизерни чорбуљак који ни њихове свиње не би радо јеле“. Уз то, „не дозвољава им се слободно кретање ван фабричког круга“.¹²⁹

Многобројна градска сиротиња представљала је исто тако значајан извор јевтине радне снаге. То је била основа за масовно запошљавање женске и дечје радне снаге у текстилној индустрији (а исто тако и у неким другим индустријским гранама, нпр. у индустрији сапуна, гуме и рубља, у графичкој индустрији). Пошто се женска радна снага плаћала мање од мушке, а дејча сасвим мало, индустријалци су убирали из тога значајан екстрапрофит.

Употреба јевтине радне снаге и висок степен израбљивања радника омогућавали су лесковачким индустријалцима да успешно послују и са застарелим машинама.

Зато су они поред нових, модерних машина, добијених на рачун репарација и куповања савремених машина,¹³⁰ набављали и старе, расходоване машине из иностранства.¹³¹

Војне и друге државне лиферације играле су врло велику улогу у развоју лесковачке индустрије и богаћењу лесковачких индустријалаца.

То је био крупан извор профита и, као што су лесковачке газде говориле, *најслађа пара*.

Лесковачка текстилна индустрија почела је са лиферацијама за војску још 1898. године.¹³²

У молби К. Илића за добијање двадесетогодишње повластице, помињу се испоруке за војску у периоду 1899—1904. године.¹³³

Затим се прешло на израду униформи. Године 1922, приликом посете француског посланика, Петар Илић, сопственик фабрике штофа, изјавио је да је „за време последњег рата... она израђивала 600—700 пари одела дневно“.¹³⁴

Са лиферовањем униформи настављено је и после рата.

Године 1922. објављен је следећи оглас:

„Овдашња фабрика Косте Илића и Синова добила је од своје фабрике штофа у Београду већу количину шињела, блуза, чакшира и болничких мантлова за шивење. Сви они који хоће да раде нека се обрете фабрици.“¹³⁵

¹²⁹ *Фабричким радницима и радницама у Лесковцу*, „Радничке новине“, 20. VI 1919.

¹³⁰ Тако, нпр., фабрика Враќића, Стаменковића и комп. набавила је 1927. године најновије машине из Пољске и Немачке (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 59).

¹³¹ Тако, нпр., лесковачка кудељара набавила је 1925. године старе расходоване машине из Пољске („Лесковачки гласник“ 1, 7. I 1926).

¹³² Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 13.

¹³³ Архив Музеја у Лесковцу, копија из кутије I.

¹³⁴ „Лесковачки гласник“ 30, 30. VII 1922.

¹³⁵ Исто бр. 3, 21. I 1922.

У другој вести скреће се пажња занатлијама да „Фабрика Косте Илића и Синова издаје на шивење шињеле и рубље (веш)“.¹³⁶

Лесковачке фабрике штофа годинама су производиле и лиферовале ћебад и војничку чоју (шајак) за потребе војске, занемарујући осталу производњу.

Лесковачки индустријалци остваривали су високе профите не само зато што су то биле испоруке великих количина робе, већ и зато што су остваривали допунску, изузетно велику добит корумпирајући војне и државне комисије, што им је омогућавало да подваљују на квалитету и да постижу претерано високе цене.

При томе треба узети у обзир да није било државних фабрика текстила, да су постојале високе заштитне царине, да је српска буржоазија имала монопол у државним лиферацијама, а да су у војним комисијама били српски официри, тесно повезани са њом.

Колике су профите лесковачки индустријалци извлачили из државних лиферација текстила најбоље се види из једног подухвата лесковачког индустријалца Глигорија Петровића из Грделице, који се у тадашњој штампи помиње као *Горчин удар*.

Приликом државних лиферација војничке чоје лесковачки текстилни магнати годинама су наступали споразумно, те је држава „плаћала око 140, па и више динара по 1 метру“, па чак и 150 динара по метру.

Кад је расписана велика државна лицитација за набавку 400.000 метара војничке чоје, они су се међусобно посвађали, тако да су се појавили на лицитацији и „понудили цене које су сами, сваки за себе израдили“. Понуђене цене износиле су 85, 90, 117, 120, па и преко 130 динара по метру. „Лицитација је тако највећим делом остала на г. Горчи Поповићу из Грделице, који је био најјефтинији. И њему је уступљена цела количина, коју је нудио по цени коју је поднео“ — тј. 85 динара. Тако је он добио наруџбину за 250.000 м чоје. После тог дела лицитације, остали лесковачки индустријалци су, „изгледа, постигли споразум, те су на лицитацију изашли са истом ценом, и то је, како сазнајемо, око 92 динара, тј. неколико динара скупље од Горче“; у ствари, са ценом „коју је на претходној великој лицитацији понудио други најјевтинији понуђач“, Мика Станковић Куца из Лесковца.

На тај начин они су добили другу велику наруџбину од 150.000 метара чоје.¹³⁷

Ако упоредимо прихваћене цене са претходном ценом од 140 динара по метру, видимо да су тада, због међусобног неспоразума, лесковачки текстилни магнати били принуђени да снизе дотад уобичајене цене у државним лиферацијама за следеће износе:

¹³⁶ Исто бр. 41, 15. X 1922.

¹³⁷ *Горчин удар*, „Привредни преглед бр. 28, 1929; „Радничке новине“ 23, 23. VIII 1929.

Количина у метрима	Снижење цена по метру	Укупно снижење
250.000	55 дин.	13.750.000 дин.
150.000	48 дин.	7.200.000 дин.
Укупно	—	20.950.000 дин.

Колике су биле њихове раније зараде можемо проценити по гоме што су они и са ценом од 85—92 динара добро зарађивали.

Вештачко повећање цена за 48—55 динара по 1 метру чоје, које су они до тада редовно практиковали, представљало је отворену пљачку државе, која је годинама вршена, а чија укупна сума достиже десетине милиона предратних динара.

Да бисмо приказали процес концентрације и централизације капитала у лесковачкој и југословенској индустрији, осврнућемо се на настајање концерна браће Илића.

Текстилни концерн браће Илића

Из лесковачких текстилних предузећа испулио се циновски текстилни концерн породице Косте Илића и синова (Мумџијски).

Настајање овог концерна текло је овако (година оснивања у загради):

1. Најстарије индустријско предузеће ове породице била је Фабрика гајтана Косте Илића и комп. у Козару (1888).

2. Споразумом власника две прве текстилне фабрике, вучанске и козарачке, из 1895. настаје Прва лесковачка фабрика вунених тканина Поповића, Илића и комп. (1896).

3. Један од оснивача Првог лесковачког акционарског друштва за прераду кудеље и лана (1903), који отвара нову текстилну фабрику, фабрику кудеље и ужарије (1904), био је Сотир К. Илић — Мумџијски.

4. Породица К. Илића Мумџије откупљује фабрику штофа Б. Михела у Београду (1906), из чега настаје Фабрика вунених тканина Косте Илића и синова АД у Београду,¹³⁸ у којој је руководећу улогу имао Влада К. Илић. Ово предузеће запошљавало је 1928. године око 1.000 радника.¹³⁹

5. У то време породица К. Илића Мумџије стиче водеће место у Првој лесковачкој фабрици вунених тканина, где је заступа Петра К. Илића (1927), породица К. Илића Мумџије излази из тканина Илића, Теокаревића и Петровића (1907).¹⁴⁰ Тек после смрти

¹³⁸ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 47—49.

¹³⁹ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 27.

¹⁴⁰ Ова је фирма откупила (1910) фабрику за прераду конопља у Врањској Бањи, подигнуту 1911, превзела је и фабрику столица у Лесковцу. Обе ове фабрике уништили су Бугари у првом светском рату (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 16, 26—27).

Петра К. Илића (1927), породица К. Илића Мумџије излази из власништва ове фабрике (1928).

6. Коста Илић и синови откупљују (1910) од дотадашњих власника Енглеза фабрику платна у Београду, која постаје Фабрика платна Косте Илића и синова АД, Београд. Ово предузеће, заједно са фабриком у Лесковцу, запошљавало је 1928. године око 400 радника.¹⁴¹

7. Ово београдско акционарско предузеће, Платнара Косте Илића и синова АД, подиже као своју филијалу Фабрику платна Косте Илића и синова АД у Лесковцу (1912).

8. Око 1910. Сотир К. Илић систематски откупљује акције Првог лесковачког АД за прераду кудеље и лана.¹⁴² Да је породица К. Илића стекла тим путем мајоритет акција, видимо из списка депонованих акција овог акционарског друштва на дан 8. априла 1912,¹⁴³ према коме су четири сина Косте Илића и један његов унук тада поседовали 1.200 акција, односно 87,8% свих депонованих акција, тј. 60% свих постојећих акција овог друштва (остале депоноване акције имало је још 13 акционара, по 6—20 сваки).

У тим условима, већ 16. септембра 1910. Сотир К. Илић изабран је за председника овог акционарског друштва, на којој дужности је остао годинама.¹⁴⁴ Ово предузеће — Фабрика канапа и ужарије АД у Лесковцу, запошљавало је око 1928. године 200 радника.

9. После првог светског рата, предузећа Косте Илића и синова добијају ратну штету у износу од 37,138.000 динара, а можда и више (платнара у Београду), а предузећа Илића, Теокаревића и Петровића 26,500.000 динара.¹⁴⁵

10. Године 1921. текстилни концерн К. Илића и синова завладао је највећом и најмодернијом југословенском фабриком тепиха Лазар Дунђерски АД у Великом Бечкереку. Ова фабрика запошљавала је 1928. око 150 радника.¹⁴⁶

11. Године 1922. створена је Фабрика вуненог предива и гајтана Кулића, Поповића и Илића у Лесковцу, са учешћем породице К. Илића, али је она ускоро (1923) продата другом власнику.

12. Године 1925. текстилни концерн браће Илића преузео је већину акција Фабрике вунених тканина „Вуна“ ДД у Карловцу.

13. Године 1926, ово предузеће откупило је већину акција Првог хрватског млина на чигре ДД у Карловцу и тамо инсталирало нека своја одељења. Тако је настала нова фабрика Текстилне индустрије.

¹⁴¹ Ј. Лакатош, *Привредни ...*, гл. V, 50.

¹⁴² Пег потврда о продаји 180 акција од стране дотадашњих акционара из августа и септембра 1910. — Збирка С. Димитријевића.

¹⁴³ Збирка С. Димитријевића.

¹⁴⁴ Извештај Управног одбора Првог лесковачког АД за прераду кудеље и лана, поднесен скупштини акционара 24. фебруара 1911. године. Сличан извештај поднесен 8. априла 1912; сличан Извештај поднесен 5. маја 1913. — сва три у збирци С. Димитријевића.

¹⁴⁵ Види податке о ратној штети у индустрији.

¹⁴⁶ Ј. Лакатош, *Привредни ...*, гл. V, 60.

стрија ДД у Карловцу. Ове две фабрике запошљавале су 1928. године око 600, а мало касније 850 радника.¹⁴⁷

14. Концерн браће Илића стекао је мајоритет акција и у Првој српској фабрици мрежа АД у Великом Бечкерекy, основаној још 1922, која је могла да подмири потребе државе у овој врсти робе. Запошљавала је око 1928. године 30 радника.¹⁴⁸

15. Текстилни концерн браће Илића стекао је руководећу улогу и у Првој српској конфекцији АД у Конаку (Банат), која је створена 1922. године, а израђивала је мушка, војничка и дечја одела и рубље. Запошљавала је око 1928. године 200—250 радника.¹⁴⁹

16. Овај текстилни концерн завладао је и Фабриком хемијских производа „Хемикос“ АД, Београд, која је производила сапун, дезинфекциона средства и козметику, а запошљавала око 1928. до 40 радника.¹⁵⁰

Прва два поменута артикла трошила су се увелико у фабрикама овог концерна.

Текстилни концерн браће Илића обухватао је крајем 1928. године 10 фабрика које су имале уплаћени основни капитал од 40 милиона динара (са резервом од преко 65 милиона динара), а чија је годишња производња прелазила вредност 250 милиона динара,¹⁵¹ Он је запошљавао око 2.620—2.920 радника.¹⁵²

Сотир К. Илић, један од оснивача Лесковачке трговачке банке,¹⁵³ временом је преузео значајан пакет акција ове банке. На списку свих акционара ове банке којима је исплаћена дивиденда за 1923. годину,¹⁵⁴ Коста Илић и синови се појављују као њени најкрупнији акционари, са 1.465 акција од укупно 5.000, тј. са 29,3%, и примили су на име дивиденде 29.300 динара.¹⁵⁵

Од тада је Сотир К. Илић готово стално (са малим прекидом) био на челу Лесковачке трговачке банке.¹⁵⁶

Пошто је Горча Петровић, власник старе штофаре, почео да откупљује акције Лесковачке централне банке, и пошто је Централна банка у заједници са Горчом финансирала Текстилно предузеће Брањкић, Стаменковић и комп. и омогућила изградњу њене фабрике вунених тканина, појавили су се око 1928. године пројекти о спајању Лесковачке трговачке банке са Лесковачком централном бан-

¹⁴⁷ *Текстилни концерн Илића*, „Искра“ I, бр. 9, 1. VI 1930, 11—12; Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53.

¹⁴⁸ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 55.

¹⁴⁹ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 62.

¹⁵⁰ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*. 47; Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 86.

¹⁵¹ „Лесковачки гласник“ 35, 27. VIII 1927; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 47; *Текстилни концерн Илића*, „Искра“ год. I, бр. 9, 1. VI 1930, 11—12.

¹⁵² Салдо предузећа која су крајем 1928. била у власништву овог концерна.

¹⁵³ *Споменица на прославу*, 157.

¹⁵⁴ Збирка С. Димитријевића.

¹⁵⁵ Од 44 уписаних акционара, само је њих 10 имало пакете акција од 100 до 540, а остали су имали само 5—50 акција.

¹⁵⁶ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XIII. — За прекид у 1926. види одељак о банкама.

ком и о оснивању Лесковачке текстилне банке, која би ујединила у један конзорцијум лесковачку текстилну индустрију,¹⁵⁷ што би имало да буде врхунац процеса централизације индустријског капитала у Лесковцу, његово даље срашћивање са банкарским капиталом.¹⁵⁸

У тим условима, када су капитал текстилне индустрије и банкарски капитал постајали зависни од истих лица, расла је и зависност осталих трговаца мануфактурном робом од ових финансијских господара, пошто су они зависили од новчаних и робних кредита.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, VII—VIII, 62.

¹⁵⁸ Напомињемо да је у „Лесковачком гласнику“ објављена 4. августа 1928. године вест да је Горча Петровић основао Текстилну банку. — Види крај излагања о банкама. — Да ли је то дало неког резултата видећемо у II књизи ове Историје лесковачког краја.

¹⁵⁹ Напомињемо да се у једном огласу, у коме се приказује „највећи домаћи текстилни концерн Косте Илића Синова АД“, са њим повезује и „Млин српске трговачке банке, Скопље“ („Јадранска стража“, VI, 1928, бр. 8, август, стр. 24).

7. О УЛАГАЊУ КАПИТАЛА У ИМАЊА И ЗАЈМОВЕ

У току капиталистичког развитка и класне диференцијације на селу настао је релативно малобројан слој богатих сељака, који су поседовали већа пољопривредна имања.

Док је куповање земље коју су други обрађивали био основни облик улагања капитала који се налазио у рукама сеоских газда, за градске богаташе такве инвестиције су биле само један од облика улагања капитала.

Лесковачке газде улагале су своје капитале не само у трговину и индустрију већ и у некретнине, земљу и дућане, а такође и у зеленашке зајмове.

Неки трговци и индустријалци поседовали су земљу и дућане, наслеђене још из времена првобитне акумулације капитала, када су њихова богатства настајала из чорбацијских поседа и шпекулација са откупом турских имања у бесцење; неки опет, почели су улагати капитале у непокретна имања у времену непосредно после рата, јер су у послератној инфлацији новца, земљишни поседи представљали трајну вредност, која је уз то давала приходе; касније су их на то стимулисала несигурна времена привредне кризе, јер се поседовањем овакве имовине стицала релативна независност од прилика на нестабилном тржишту.

Због тога су се лесковачки богаташи оријентисали на разноврсна новчана улагања, од којих је бар један део требало да буде у стабилним вредностима.

Најомиљенија врста улагања у земљу било је поседовање винограда. Ту је делимично био у питању и престиж. Чим би се неко обогатио, он би куповао виноград. Све богаташке куће у Лесковцу имале су велике подруме, између осталог и за то да би сместиле вино.

Посебно су у винограде улагали кафеџије и винарски трговци. Кафеџије, власници и закупци стотину лесковачких кафана, продавали су на велико вино и ракију, па су настојали да бар један део тога буде из властите производње.

Велике винограде имали су индустријалци Теокаревић, Поповић-Тонкић, винарски трговци браћа Цветковићи — Лешњакови и др.

Поред винограда, лесковачки богаташи поседовали су и многобројне њиве.

Поседовање њива било је врло рентабилно, пошто је на њима практикована наполица, један од најтежих облика израбљивања се-

љака беземљаша и сељака који нису поседовали довољно земље. Познати турски порези на принос, десетак и деветак, били су песма према половини жетве и бербе коју су узимале лесковачке газде и богати сељаци.

Лесковачке газде које су поседовале већи број њива имале су и сопствену стоку. Зато су многе лесковачке газдинске породице имале у својим двориштима пољопривредне зграде. Тако, нпр., породица индустријалца Теокаревића имала је два одвојена дворишта, парадно са цвећем и пољопривредно са стоком. Њихово пољопривредно двориште захватало је огроман простор између дворишта Пера Чуљковића, Јосифа Чичановића и Грчког сараја. Таква пољопривредна дворишта са амбарима, шталама, кравама и коњима, имали су Цонини, Николићи — Сикичкини, браћа Цветковић — Лешњак, Горча Костић Загужанче и др.

Пера Борђевић Кукар купио је велики свињац, који је био у зони Чапино бресје. Лесковачки богати земљопоседници имали су у својим пољопривредним двориштима амбаре за жито и кошеве за кукуруз, у којима су прикупљали плодове са својих њива на којима су радили сељаци — наполичари. У своје подруме смештали су вино из својих винограда, којим су трговали на велико (нпр., подруми винарских трговаца Лешњака, који су уз то откупљивали грозђе на велико за потребе своје радње), али и крчили вино и сирће на флаше (нпр., Теокаревићи).

На укупну количину обрадиве земље коју су поседовали градски и сеоски богаташи у лесковачком крају осврнућемо се у другом делу ове књиге. За сада ћемо нешто рећи само о неким таквим градским имањима.

Према подацима Б. Митића Жишке, следећи лесковачки богаташи имали су велика пољопривредна имања:

Петар Поповић Тонкић, индустријалац, имао је велико имање код Чапиног бресја. Ту је товио стоку и продавао је касапима.

Горча Поп-Наћин имао је велики комплекс имања у селу Рудару. Ту је производио и продавао млади сир и качкаваљ. Он је имао и велики шљивак и пекао ракију.

Коста Шоп-Бокић и његови синови имали су велико имање иза рингова Рафајловића, Соколовића и Бејаза у Кованлуку. То су биле њиве даване у наполицу.

Мика Јанковић Анцијски имао је имање у Кованлуку, десно од Шоп-Бокићевог, све до садашње фабрике „Пролетер“. Њиве је давао у наполицу.

Јова Врањкић и његови синови Бока и Коста имали су велико имање на месту данашњег насеља „Дубочица“, од болнице десно и у селу Доњем Стопању.

Стеван Чуљковић, братанац Гавре Чуљковића, имао је велико имање на лебанском путу, тзв. Чуљковићев чифл'к.

Мика Станковић Куца, индустријалац, имао је велико пољопривредно двориште са амбарима и кравама. Где је било то имање, Б. Митић не зна.

Гена Андрејевић имала је велики комплекс земљишта у селу Бобишту.

Стева Живковић Богојевачки имао је велико имање у атару села Богојевца.

Горча Борђевић — Гоне Мантин, индустријалац, имао је велико имање у атару села Доњег Стопања.

Браћа Војводићи имали су велико имање које се пружало преко пруге, од железничког моста на Ветерници па све до улаза у град код Текстилне школе.

Напомињемо да су имања лесковачких газда углавном била у непосредној близини Лесковца.¹

Године 1925, Гена Андрејевић, удова познатог лесковачког трговца, која је поседовала кућу и дућане на главној пијаци, продала је у селу Црцавцу општине мирошевачке имање од 100 дулума ораће земље и 400 дулума под гором.²

Поред лесковачких газда, и сама лесковачка општина имала је своје имање и израбљивала сиротињу помоћу наполице.

Општинско имање „Мира“ имало је 215 хектара. Оно је давало годишњи чист приход од 280.000 динара. Поред тога, обезбеђивало је храну за општинску стоку у износу око 110.000—120.000 динара, што значи да је давало општини приходе од око 390.000 — 400.000 динара. Око 200 сиромашних породица обрађивало је ово имање под наполицу.³

Трећа врста омиљених улагања лесковачких богаташа било је куповање и поседовање дућана.

Док су куће за становање подизане углавном за сопствене потребе, дућани су грађени добрим делом за ренту. Зато су многи лесковачки трговци, кафеџије и остале газде, поред својих дућана, или чак немајући дућане, подизали, куповали и поседовали по неколико дућана за издавање.

Многи лесковачки богаташи имали су по неколико дућана, а неки од њих и читаве редове дућана.

Више дућана имали су на десној страни главне чаршије почев од железничке станице: Милан Поп-Димић Какинанец (4); Поп-Тошић (4); Мирко и Тоша Божјаче (3), Бељакови (4 и кафана), Дора Поповић — Власотинчанин (4 и кафана); Шоп-Бокићи (6—7 дућана од хошка према житној пијаци до задњег улаза у фабрику Влајчић); Младеновић-Зуцкић (3); поново Шоп-Бокићи (4 — од кафане „Америка“ до њихове куће); Дочићи (3); Кражићи (4—5), Гавра Чуљковић (5); Стојановићи и Коцићи Албатини (5); Миле Миленковић (5); Мика Станковић Куца (3 и кафана), Микал Борђевић Цинцарин (5 и кафана); Црниловићи — Власотинчани (3); Андрејевићи (4).

На левој страни чаршије, почев од железничке станице: браћа Врањкићи (13);⁴ опет М. Поп-Димић Какинанец (3); Мика Анџиј-

¹ Писмена изјава Б. Митића Жишке од 4. VII 1978 (Збирка С. Димитријевића).

² „Лесковачки гласник“ 44, 31. X 1925.

³ П. Митић, *Око продаје општ. земљишта „Мире“*. „Лесковачки гласник“ 1, 7. I 1928.

⁴ Одмах до парка код железничке станице „постоје 13 дућана, својина наших виђенијих грађана г.г. Боке и Косте Врањкића“ („Лесковачки гласник“ 12, 19. III 1927).

ски (3); Баба-Милкић (кафана и два дућана); Гавра Чуљковић (3); Пепељуга (3—4); Драгутин Поп-Коцић (3—4); Цивун (3—4), Литрићеве (5 — сви до Мазнићеве апотеке); Мика Мумџија (око 6); Николићи Сикичкини (3); Хаџи-Јованчићи (3); Никола Покрет (4—5), Милан Поповић-Тонкић (5); Мита Смејурија (3); Душан Кржалић (5); Лаза Јовановић Јањин (5); браћа Пешић Чаурче (4); браћа Војводић (4—5); Живко Поповић, шурак Лазе Кражића (6 — од чега два у бочној улици); Борђе Петровић Црни (3); Граочанкићи (3); Сотирко Тодоровић и синови — Николчини (5 — од чега два дућана на углу према хотелу „Круна“); Горча Поп-Наћин (5 — од којих 2 преко моста).

Од реке ка болници десно имали су дућане Мита Свецов (4); Наћкови (2 и кафана); Врањанкини (2 и кафана); браћа Зајци (3 и кафана); па опет браћа Илић Мумџијски (10—12, од данашње папуџијске задруге надаље).

На левој страни, после дућана Поп-Наћиних, били су многи дућани Гавре Чуљковића (од Светоилијске улице до његове кафане у улици према Дрвеној пијаци).

Од хотела „Круна“ па све до Деклевиног сокачета били су дућани Алексе Наћиног из Великог Трњана, таста Драгог Прокоповића (8 дућана и кафана).

У Нишкој улици, од Кудељне пијаце десно: поново Шоп-Бокићи (4); Хараламовићи (3); браћа Бабичански (3); Милутин Здравковић — Печењевчанин (3 и кафана); Јордан Живковић Шућуран (3); браћа Цветковићи — Каспарови (2 и кафана); браћа Катанићи (3);

У Нишкој улици, лево: браћа Петковићи Паризлије (3); браћа Калајићи (3); Стеван Живковић Богојевачки (7); браћа Катанићи — друга породица (3 и спрат); Горча Крмар (3 и спрат); браћа Димитријевић Смејурије, друга породица (3); и опет Јова Врањкић и синови (3 и спрат).

Преко пута суда подигао је после 1929. Таса Стојановић Граочанка, звани „Добричинка“, низ дућана које је давао под кирију, углавном адвокатима.⁵

Поред старих имања, стечених пре првог светског рата, једним делом откупом турских имања, лесковачки богаташи су и новим куповинама концентрисали непокретна добра у своје руке.

Тако је, на пример, Гавра Чуљковић купио дућане по целом Лесковцу чим би неки трговац или занатлија запао у тешкоће. Зато се његови дућани појављују у свим деловима чаршије.⁶

Улагање капитала у дућане и кафане и њихово издавање под кирију по високим ценама били су посебно уносна форма капиталистичког пословања — капиталистичке ренте, које је обезбеђивало велике, сталне и сигурне приходе власницима. (У Лесковцу нису подизане стамбене зграде за издавање под кирију, већ дућани и кафане.)

⁵ Сва ова истраживања, у току којих су ми пружили велику помоћ: Живојин Цакић Брка, казанџија и Бранко Стојановић Бељак, опанчар, верификована су и потврђена писменом изјавом Благоја Митића Жишке (Збирка С. Димитријевића).

⁶ Подаци добијени од Благоја Митића Жишке допуњавани су и проверавани у многобројним разговорима и из других извора.

Многи ситни трговци и занатлије, смештени у радњама под кирију, зависили су од крупних богаташа, власника ових дућана, посебно од оних који су имали највише таквих пословних просторија, нпр., Гавре Чуљковића, браће Врањкића, браће Шоп-Бокића, Мике К. Илића Мумџијског, Жике Поповића, Алексе Наћиног, Милана Поп-Димића Какинанца и других. Зато су они често морали да пружају политичку подршку овим богаташима када су они истицали своју кандидатуру (нпр., М. Поп-Димић) или се залагали за неког другог (нпр., Врањкићи, који су подржавали демократске кандидате).

Погледајмо шта пише М. Јовановић — Мика Брада на почетку 1926. године о тој врсти инвестиција лесковачких богаташа, која је отпочела непосредно после периода обнове:

„Кад је после 1921. године почело у целој земљи нагло обнављање и зидање зграда, реалан Лесковчанин је то свео на најмању меру. Истина, ретко се где оштрије било истицало стамбено питање као ту, али зидање грађевина вршило се само на области индустријској. Од станаринске ренте Лесковчанин не живи. И наместо да зида станове, а Лесковчанин има и лепих кућа, којима се дошљак не може користити, он је зидао дућане и млинове, а ко то није радио, тај је обртао капитал, док су други на другим местима зидајући зграде умртвили сав свој капитал.“⁶

Улагање капитала у зеленашке зајмове било је врло раширена појава, пошто је то био један од најрентабилнијих извора профита.

Зеленашка камата била је врло висока. Новац је даван уз камату која је често износила 30—40%.⁷ Понекад је она била још виша, пошто је наплаћивана за кратак временски период и под другим допунским условима.

„Један угледан и напредан трговац“ из Власотинца изјавио је крајем 1926. године да у Власотинцу има зеленаша који су „давали новац на менице по каматњаку 164% („грош на банку недељно“) и огулили свакога оног који је дошао за новац код њих“. Уз то, „годину су рачунали 13 месеци а месец 4 недеље“.⁸

Благоје Митић Жишка, који је 1919. и 1920. године био словоба (заменеивао старијег брата, који је био у војсци) у радњи Милана Станојевића (у којој је његов отац био тајни ортак), пише да је ова фирма добијала новац на меницу од Микала Борђевића Џинџарина. Приликом давања позајмице овај зеленаш је унапред наплаћивао камату од 24%, умањујући за толико дати зајам. Пошто је зајам добијен на три месеца, то је фирма Милана Станојевића, у ствари, плаћала годишњу камату од 96%.

Зато се не треба чудити што су многи лесковачки богаташи у својој безмерној жудњи за профитом били зеленашаи.

Најпознатији лесковачки зеленашаи били су Таса Свецов, Прок Тасић, Мита Смејурија, Горча Поп-Наћин, Дина Ицкин, Михајло-Мика Буринчић, Тодор Костић Костаћ, Тодор Тасић Зеџ, Коста

⁶ М., Лесковац, „Новости“ 1511, 12. I 1926.

⁷ Она је око 1923—1924. године била толика чак и код банкарског кредита. — Види поглавље о банкама.

⁸ „Власина“ 7, 16. I 1926.

Кржалић, Тоша Борђевић Врањанче, Горча Крмар, Лека Цекић Слезенка, Жика Коцић Црковнички, Микал Борђевић Цинцарин, Горча Ђурчија, Борбе Петровић Црни, опанчар, Таса Стојановић Граочанка, адвокат, Милић Борић, предузимач и многи други.

Један од главних посредника за закључивање оваквих зеленашких зајмова био је Чеда Тодоровић, шнајдер.⁹

О обиму приватног зеленашења можемо закључити из података да су 1933. године занатлије лесковачког краја дуговале приватним лицима око 4 милиона динара.¹⁰

Што се тиче сељачких дугова приватним лицима, они су 1932. године износили:¹¹

Срезови	
Власотиначки	4.156.090 дин.
Јабланички	4.843.817 дин.
Лесковачки	4.562.881 дин.
Лесковачки крај	13.562.788 дин.

Дакле, ове две категорије дужника дуговале су приватним зеленашима око 17,5 милиона динара.

При томе треба узети у обзир да су се тада међу зеленашима налазили и богати сељаци:¹²

Срезови	Број сељака зеленаша
Власотиначки	26
Јабланички	2
Лесковачки	28
Лесковачки крај	56

О укупном броју градских зеленаша, као и о распореду задужења између ове две врсте зеленаша (градских и сеоских), немамо података.

⁹ Прикупљени подаци су потврђени и верификовани у писменој изјави Благоја Митића Жишке од 23. јуна 1978 (Збирка С. Димитријевића).

¹⁰ Види поглавље о занатству.

¹¹ Израчунато према М. Комадинић, *Проблеми...*

¹² М. Комадинић, *Проблеми...*, Табела.

Врло је карактеристичан мали број приватних зеленаша у јабланичком срезу, који по обиму задужења није заостајао за другим срезовима лесковачког краја. По нашем мишљењу, то је било зато што су се у овоме крају, где је народ био наоружан, приватни зеленаши бојали дужника (Црногораца и Албанаца), те нису смели да их тако безочно гуле.

8. О БАНКАРСТВУ

У периоду од 1922. до 1928. године у Лесковцу је постојало пет банака. Све су оне настале пре првог светског рата и „у доба инфлације и у јеку добрих зарада“ повећале своје главнице.

Највећа од њих била је *Лесковачка централна банка*. Она је настала 1921. године спајањем најстарије лесковачке банке — *Лесковачке удеоничарске штедионице* (основане 1888) и *Лесковачке прометне банке* (основане 1908). Првобитни основни капитал обе банке (450.000) повећан је тада на 2 милиона, а онда прогресивно до 20 милиона динара.¹ Она је била типичан представник финансијског капитала, срашћивања банкарског и индустријског капитала.

Године 1923. „Лесковачки гласник“ је писао: „Њени су управљачи показивали више склоности за трговачке и индустријске послове него за есконт.“ „То је изазивало приличан револт код трговачког и занатлијског света, нарочито код оних који су у погледу кредита упућени на домаће заводе и којима Народна банка и београдски заводи нису доступни.“ „То је негодовање утолико више повећано и код осталог света, што је банка пласирала највећи део свога капитала у предузећа ван Лесковца, дакле у објекте од којих неће видети никакве користи варош ни појединци.“

Погледајмо пословање ове банке:

„Банка у прошлој години откупила половину дела у млину Балкан у Скопљу... и у заједници са Браћом А. Тасић, наставила његово монтирање, које се до краја прошле године није довршило.“

„Готово једновремено банка је узела под закуп електрично осветљење и водовод у Скопљу, с тим да их прошири [и] у сопственој режији експлоатише.“

„У вези са овим послом банка учествује у подизању електричне централе у Тетову, одакле се нада да ће добити довољно снаге за потребе Скопља.“

„Поред ових предузећа, банка је учествовала у прошлој години и у овим пословима: подизању моста на Расини код Крушевца, подизању санаторијума у Сурдулици, регулацији Нишаве код Пи-

¹ И то, прво на 4 милиона, па онда на 6 милиона (1922 — потпуно уплаћен до почетка 1923), и на 12 милиона (1923 — уплаћен до 1926), на 20 милиона (1927— од чега је уплаћено до краја 1927. 3 милиона, с тим да се до краја 1930. уплати у ратама остатак од 5 милиона) („Лесковачки гласник“ 14, 7. IV 1928; *Споменица на прославу...*, 196—197; *Оглас у „Лесковачком гласнику“* 1, 7. I 1926).

рота, изградњи пута Приштина—Преполоц, подизању школе и из-
ради гробљанске оградe у Лесковцу.“

Ангажовани капитал износио је на крају 1922. године:

Млин „Балкан“ у Скопљу	3,481.937
Електрична централа у Тетову	8.800
Мост на Расини	223.344
Санаторијум у Сурдулици	112.045
Регулација Нишаве	123.230
Пут Приштина—Преполоц	97.259
Гробљанска ограда и школе у Лесковцу	110.666 итд.

„Укупна сума ангажованих капитала износила је на крају прош-
ле године 4,649.843 дин. или $3/4$ банчиног капитала.“

Мада је формална чиста добит ове банке била само 4% уложе-
ног капитала (240.000 динара), она се сливала у цепове акционара на
разне друге начине. Тако, нпр., 14 чланова управног и 8 чланова над-
зорног одбора добили су „само за дежурство и седнице“ 78.980 ди-
нара. „Позната је ствар да се многи грабе око тих места.“²

Централна банка била је најкрупнији лесковачки зеленаш, што
се види из обима есконтираних меница.

Из IX биланса ове банке за 1928. годину видимо да је главница
банке износила 20 милиона динара подељена на 40.000 акција, да је
обрт благајне износио 243,055.404 динара а укупан обрт 713,547.488
динара.

На челу овог финансијског цина стајао је Василије Милен-
ковић.³

Друга лесковачка банка по обиму новчаних средстава којима
је располагала крајем 1928. била је *Трговачка банка* (основана 1903).⁴

Године 1921. ова банка имала је основни капитал од 1,000.000
динара и била у рукама браће Илића. Њен председник био је Сотир
К. Илић.⁵

Године 1925. банчин капитал је са 4 милиона повећан на 10
милиона.⁶

² „Лесковачки гласник“ 18, 28. IV 1923.

³ Чланови управног одбора Централне банке на дан 31. децембра 1928.
били су: председник управног одбора Василије Х. Миленковић, потпредседник
управног одбора Бока Т. Борђевић Кукар, чланови управног одбора Прока Та-
сић, Атанасије Н. Стојановић Граочанка, Димитрије П. Тасић, Борђе Петровић,
Глигорије Тасић, Бока Врањкић, Чеда М. Тодоровић, Милан Пекић-Војводић,
Коста Ј. Врањкић, Никола Стојиљковић, председник надзорног одбора Борђе
С. Јовановић а чланови: Јосиф Чуљковић, Милан Поп-Димић, Михајло Х. Бор-
ђевић, Душан С. Борђевић, Гавра Стаменковић (Лесковачки архив, Фонд Врањ-
кић, Станковић и ко., кут. I, п 1—6—1).

⁴ „Лесковачки гласник“ 14, 7. IV 1928; Алманах Краљевине СХС, III део,
глав. 15.

⁵ У њеном управном одбору били су, између осталих, А. Губеровић и То-
дор Тонић, као и акционари Централне банке В. Миленковић и Ч. Тодоровић
(„Лесковачки гласник“ 3, 21. I 1922).

⁶ „Лесковачки гласник“ 9, 28. II 1925.

Године 1926, 17. јануара, преузела је ову банку нова група лесковачких богаташа, на челу са А. Губеровићем.⁷

Ускоро затим, Сотир К. Илић враћа се на чело ове банке.⁸

Трговачка банка је, поред Централне банке, била главни сакупљач туђег капитала у облику улога на штедњу (1927: 19,5 милиона и 10 милиона).

Уз то, она је после Централне банке била други најкрупнији зеленаш у Лесковцу, што се види из обима есконтираних меница (1927: 12 милиона и 11,2 милиона).

Трећа банка по финансијској моћи била је *Лесковачка кредитна банка* (основана 1911). Ова је банка после првог светског рата повисила свој капитал од 250.000 на 1.000.000 динара, „од којег је највише уплатило Лесковачко електрично друштво“. Касније је капитал увећан на 5 милиона динара. „Најглавнији банчини послови били су кредитирање индустрије, трговине и пољопривреде.“ (Пошто није улагала новчана средства у индустријска и друга предузећа, цео обим њеног улагања у текуће рачуне и залоге треба посматрати са тог становишта.)

Она је имала у закупу великопродају дувана за округ врањски. Године 1922. подигла је простран магацин, чије је грађење стајало 370.387 динара. Крајем те године имала је „чисту добит за расподелу 105.521 динар или 10,5% од уложеног капитала“. Уз то је исплатила богате тантијеме члановима управе у износу од 53.000 динара, тј. око 1/3 укупне добити.

Крајем 1925. имала је основни капитал од 5 милиона динара, непокретна имања у вредности од 389,493 динара и чисту добит од 111.018 динара.⁹

Мада Централна банка није успела да се фузионише 1926. године са Трговачком банком,¹⁰ изгледа да јој је пошло за руком да загосподари Лесковачком кредитном банком.

Тај продор је почео већ првих година после првог светског рата, кад је највећи део нових акција уплатило Лесковачко електрично друштво, у коме је водећу улогу имала Лесковачка централна банка. То је довело до тога да је почетком 1929. године пред-

⁷ Купујући акције од незаинтересованих акционара ова група је формирала картел, међусобно се обавезала меницама, сазвала ванредан збор акционара и збацила досадашњи управни одбор, са Сотиром Илићем на челу, који заједно са својим братом Миланом није располагао већином акција („Лесковачки гласник“ 3, 23. I 1926).

У објашњењу датом после тога од стране нове управе Трговачке банке, речено је да је фирма Косте Илић и синова водила преговоре са Централном банком о фузији без знања и одобрења управног и надзорног одбора Трговачке банке. Зато су акционари ове банке „заједничком акцијом стали на пут овој трансакцији“, да не би дочекали „судбину акционара и чланова управног и надзорног одбора већ приграбљених установа ове врсте у нашем граду“ („Лесковачки гласник“ 6 и 7, 13. и 20. II 1926).

⁸ Види податке о концерну Илића у одељку о индустрији; Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XIII.

⁹ „Лесковачки гласник“ 21, 22 и 24, 19. и 26. V и 9. VI 1923; бр. 31, 7. VII 1926 — Оглас; и бр. 36, 7. IX 1928. — Оглас).

¹⁰ Види напомену код приказа Трговачке банке.

седник управног одбора Лесковачке кредитне банке постао Циле Миленковић, дотадашњи председник а тада потпредседник Лесковачке централне банке.^{10а}

^{10а} Ако упоредимо чланове одбора ове три акционарске установе из тог времена, видимо да су то, углавном, иста лица:

Л и ц е	Централна банка	Електрично друштво	Кредитна банка
Циле Миленковић рентијер	потпредседник	члан управе	председник
Бока Т. Кукар, индустријалац	члан управе	председник	потпредседник
Бока Ј. Врањкић, индустријалац	члан управе	—	члан управе
Милан Цекић-Војводић, трговац	члан управе	члан надзорног одбора	члан управе
Никола Стојиљковић, трговац	члан управе	члан управе	председник надзорног одбора
Чеда Тодоровић, кројач	члан управе	потпредседник надзорног одбора	члан управе
Аца Хаџи-Костић, извозник	члан управе	члан управе	члан надзорног одбора
Стеван Живковић, трговац	члан управе	члан управе	—
Милорад Тадић, дир. штофаре	члан управе	—	—
Коста Ј. Врањкић, индустријалац	члан управе	члан управе	члан управе
Душан Борђевић, трговац	члан управе	—	—
Јосиф Чуљковић, индустријалац	—	члан управе	—
Михајло Борђевић, рентијер	—	члан управе	—
Спира Стаменковић, трговац	—	председник надзорног одбора	—
Петра Т. Кукар, индустријалац	—	члан надзорног одбора	—
Стеван Чуљковић, трговац	—	члан надзорног одбора	—
Милан Стаменковић, индустријалац	—	члан надзорног одбора	—
Тодор М. Борђевић, банкар. чиновник	—	—	члан управног одбора
Душан Радаковић, лекар	—	—	члан надзорног одбора

(Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар* IX, XI и X)

Четврта банка била је *Лесковачка привредна банка* (основана 1911).

У почетку је повећала основни капитал на 1 милион динара, а касније на 2 милиона динара.¹¹

Пета банка била је *Лесковачка задруга* (основана 1906). Године 1921, она је повећала свој основни капитал од 500.000 на 1 милион — која ће се сума уплатити од чисте добити.

Ова се „банка бави искључиво есконтним пословима“.

Њена чиста добит у 1922. износила је 104.227 динара, тј. 16,5% уложеног капитала.¹²

Средства којима су ове банке располагале била су огромна. На дан 31. децембра 1924. она су износила у динарима:

Банке	Главница	Фондови	Улози и тек рачуни	Ресконттовани кредити	Свега
Леск. цент. банка	15,000.000	544.000	19,466.000	6,000.000	41,010.000
Леск. тргов. банка	3,000.000	376.000	10,000.000	250.000	13,626.000
Леск. кред. банка	5,000.000	873.000	4,059.000	500.000	10,432.000
Леск. прив. банка	3,200.000	263.000	3,759.000	228.000	7,450.000
Лесковачка задруга	2,000.000	288.000	5,200.000		7,488.000
Укупно	28,200.000	2,344.000	42,482.000	6,978.000	80,006.000

Додамо ли томе средства по депозитима — пролазним рачунима у износу од 5,156.000 динара, видимо да су лесковачке банке тада располагале са 85,162.000 динара свога и туђега, са њихове стране мобилисаног, капитала (нпр., улози на штедњу и текућим рачунима, који су крајем 1927. износили половину те суме, прелазили су 42,48 милиона динара).

Да би се видело колико су лесковачке банке биле моћне, упоредимо их са банкама у другим градовима у унутрашњости Србије у погледу висине уплаћеног капитала.

¹¹ „Лесковачки гласник“ 9, 28. II 1925.

¹² „Лесковачки гласник“ 16, 14. IV 1923.

Године 1926, Министарство трговине и индустрије потврђује правила једног новооснованог новчаног завода — *Лесковачке банке*. — Основни капитал 3 милиона динара („Лесковачки гласник“ 11, 17. III 1926).

Она се касније не помиње.

У попису банака СХС објављеном 1924. године налазимо, поред пет поменутих банака, и „Банку Кукар и Јовић АД“ (Алманах Краљевине СХС за 1924—1925, V део, 15).

Место	Број новчаних завода	Укупан уплаћени основни капитал
Лесковац	5	28,2 милиона дин.
Ниш	9	20 милиона дин.
Шабац	4	11 милиона дин.
Крагујевац	7	9 милиона дин.
Врање	6	7 милиона дин.

Лесковачке банке пласирале су 1927. године расположиве капитале на следећи начин:¹³

Банке	Готовина и ж. рачуни	Есконт	Текући рачуни и залогс	Индустр. и друга предузећа	Некретнине	Хартије од вредности
Централна	2,093.000	12,000.000	17,897.000	2,700.000	200.000	9,480.000
Трговачка	641.000	11,200.000	1,800.000		850.000	154.000
Кредитна	108.000	1,800.000	8,000.000		500.000	26.000
Привредна	192.000	2,664.000	3,840.000	1,125.000	461.000	45.000
Задруга	370.000	5,910.000	1,037.000		21.000	78.000
Укупно	3,404.000	33,574.000	32,544.000	3,825.000	3,032.000	9,783.000

Напомињемо да је Централна банка имала релативно мали удео у индустријским и другим предузећима фиктивне природе. Њено учешће у овој врсти послова појављује се у рубрици „Хартије од вредности“, пошто су предузећа у која је она улагала новац претварана у акционарска предузећа.

Број локалних банака у Лесковцу и њихова новчана снага показују да су њихови профити били толико велики да се њихово постојање исплаћивало.

Погледајмо какве су биле зараде лесковачких банака.

Лесковачки индустријалци и трговци који су се борили за добијање јефтинејег кредита разоткривали су зеленашко пословање лесковачких банака.

Зато се у написима објављеним у „Лесковачком гласнику“, органу лесковачке трговине и индустрије, налазе многи текстови у којима се о томе говори. У њима, између осталог, налазимо следеће констатације: „Изузев Лесковачке задруге, која је после једног покушаја напустила робне послове, све су банке улазиле у разне трговачке и индустријске послове. Ова њихова тежња за овим по-

¹³ „Лесковачки гласник“ 14, 7. IV 1928; *Споменица на прославу...*, 198—199.

словима може се објаснити једино жељом за већим добицима и напуштајући свој главни циљ, помагање трговине и индустрије јефтиним кредитом, оне не само што ризикују да изгубе један део капитала који је туђ него и одузимају појединцима извесне послове које су они дотле радили.¹⁴

„Највећи наши новчани заводи, који на новац узет од Народне Банке [плаћају]... 6—8% камате, а на штедњу плаћају 10%, ни мало се не либе да исти новац пласирају на сигурно место за 30—40%, јер је тражња огромна.“ „Због новчане оскудице данас није чудновато, кад се чује да је неко узајмио новац са 40% камате.“¹⁵

Средином 1923. „Лесковачки гласник“ пише:

„Интересна стопа од 30—40% била је некада злочин, данас је она обична ствар!“¹⁶

Чак су и лесковачки индустријалци у новчаној оскудици, не могавши да добију кредите од Народне банке, били приморани да узимају новац од „других банака или приватних лица“ и плаћају камату „која достиже невероватну висину 20—25%.“¹⁷

Нешто касније, Д. Тодоровић је констатовао: „Старије, добро уједињене фирме или предузећа могле би још и да сносе на извесним мањим деловима својих послова каматну стопу од 25—30—35%. Међутим, млађе и новије фирме, које су махом оперисале са кредитима са високом каматном стопом, а које су се донекле и рентирале у доба лукративних послова, уздрмане су у данашње време и многе ће вероватно и подлећи.“

Још горе стоји индустрија, чије производе потискује увозна роба и старија производња из земље и иностранства.¹⁸

Из проучавања расположивих извора могу се уочити извесне опште карактеристике у пословању лесковачких банака тога времена.

Шпекулантски и зеленашки послови избили су у први план, а кредитирање трговине и индустрије, њихово снабдевање обртним капиталом било је запостављено.

Тиме су били посебно погођени сељаци и занатлије, који су плаћали зеленашке камате, као и ситни произвођачи и потрошачи, на чија је леђа пао терет доброг дела шпекулација, али исто тако и лесковачка трговина и индустрија, која је остајала без потребних новчаних средстава. Недостатак обртних новчаних средстава у индустрији смањивао је производњу и изазивао незапосленост и тиме тешко погађао радничку класу.

¹⁴ „Лесковачки гласник“ 15, 7. IV 1923.

¹⁵ Т. Новчана оскудица, „Лесковачки гласник“ 19, 5. V 1923.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 25, 16. VI 1923.

¹⁷ Интересантно је напоменути да је Индустријска централа у Београду покушала да обезбеди зајам од једне холандско-америчке групе у износу од милион и по енглеских фунти, али је читава ствар пропала зато што министар финансија није дао државну гаранцију. (Извештај Управног одбора Индустријског удружења за округ врањски поднесен редовној скупштини 2. марта 1924, „Лесковачки гласник“ 16, 19. IV 1924)

¹⁸ Д. Тодоровић, Данашња каматна стопа, „Лесковачки гласник“ 32, 9. VIII 1924.

Пошто је Народна банка СХС намеравала „увести строгу контролу код банака које уживају кредит код ње па новац примљен од Народне банке дају са максималном стопом 18%, тј. са тродуплом каматном стопом но што коју код Народне Банке плаћају, јер ова даје по 6%“, један одсељени Лесковчанин је констатовао: „Ова би појава заиста била дивна и корист би била велика.“ „С обзиром на каматну стопу наших банака која се је толико захуктала и пуном паром иде на горе — давно прешавши кулминацију (о законској каматној стопи и да не говорим).“¹⁹

Поводом идеје о максимирању камате од стране Народне банке (да они који се користе кредитима Народне банке не могу наплаћивати више од 12% камате годишње, а такође да на улоге за штедњу не могу плаћати више од 10% камате годишње), пет лесковачких банака, на конференцији одржаној 14. јануара 1925, узело је заједничко становиште, које ће изнети на конференцији новчаних завода области која је у вези са тим питањем требало да се одржи 18. јануара 1925. код филијале Народне банке у Нишу.

Оне признају оправданост максимирања камате код оних банака које уживају кредит Народне банке, али траже:

поступност у увођењу ове мере, коју уз то условљавају повећањем кредита од стране Народне банке најмање до 60% уплаћене главнице и осталих фондова;

да се уведе да Народна банка даје кредит по текућем рачуну на подлогу меница (пошто се кредит до сада није могао у целости искористити);

да Народна банка повуче одлуку да не прима у есконт менице чиновника, неписмених лица, жена са одобрењем мужа, чланова управног и надзорног одбора новчаних завода;

да цензурни одбор Народне банке цени само исправност ре-есконтлованих меница и жиро потпис дотичног новчаног завода, а не и солвентност осталих потписника, јер „новчани заводи нису у могућности располагати са подацима колико је који менични потписник и где дао своје потписе и обавезе“;

да се Народна банка активно заузме и затражи од владе да се максимално опорезивање новчаних завода који се не баве шпекулантским пословима максимира на 12% чисте добити (садашњи порески систем 50—60%, без општинских приреза).

„Ако Народна банка не би могла усвојити који од предлога из тачке 2 ове резолуције [сви побројани предлози], новчани заводи из Лесковца не би могли пристати на максимирање каматне стопе.“²⁰

Дакле, лесковачке банке лицемерно пристају на максимирану камату, али то условљавају усвајањем свих захтева, међу којима има потпуно неостварљивих.

¹⁹ „Лесковачки гласник“ 45, 8. XI 1924.

²⁰ Пошто су новчани заводи преко Саве и Дунава прихватили ову идеју, они образлажу зашто предратна Србија то не може, позивајући се при том на то да су ови крајеви жртве рата, да на њиховом подизању треба радити и сл. („Лесковачки гласник“ 4, 24. I 1925).

Коментаришући ово стање, поједини аутори пишу: Званични циљеви банака, помагање привреде, трговине и индустрије, „су у већини случајева проиграни и ми видимо код њих страховиту шпекулацију новцем, која се врши било уз високу каматну стопу, или уз разне провизије и трошкове, што све скупа износи у најчешћим случајевима по 25—30%“.²¹

„Новчани заводи су на тај начин постали обични посредници између Народне Банке и трговаца кредита, добијајући од тог свог посредништва огромне добити.“

„Ако узмемо да је просечна годишња интересна стопа у прошлој години била 20—24%, а она је износила свакојако и више, а каматна стопа Народне Банке 6%, са додатком 2% за трошкове и гаранције, излази да су банке на посредништву зарађивале 12—16%.“

„Покушаји Народне Банке у погледу снижења каматне стопе изгледа да су ометани од стране банака, које су енергично устале против лимитирања каматне стопе, те ће се на тај начин продужити штетно искоришћавање предузећа.“ Зато се устаје против тог стања и траже директни кредити од Народне банке, без посредништва лесковачких банака.²²

Народна банка је расподелу кредита вршила врло неравномерно. Упркос свом привредном значају, Лесковац је добио, нпр. у првој половини 1927. године, мање кредита од Ниша, Ваљева и Крагујевца. Томе се не треба чудити када се зна да Лесковац, најјаче привредно место на подручју филијале Народне банке у Нишу, није имао свога представника у есконтном одбору те филијале.

Уз то је у Лесковцу кредит добио углавном крупни капитал. Више од 700 трговачких и око 300 занатлијских фирми, колико је Лесковац имао, добило је свега 15,42 милиона динара редовног кредита и 1,2 милиона динара сезонског кредита (укупно 16,6 милиона динара). Од тога је отпадало на крупна предузећа:

Централну банку (која је то уложила у своја предузећа у Скопљу и Тетову)	6 милиона дин.
једну фабрику	2 милиона дин.
другу фабрику	1 милион дин.
једну фирму	200 хиљада дин.
другу фирму	200 хиљада дин.
трећу фирму	180 хиљада дин.
четврту фирму	172 хиљаде дин.
и 11 фирми од	51 до 100 хиљада дин.

Ситнији трговци и занатлије добили су само незнатне суме:
њих 27 — од 21 до 50 хиљада дин.
њих 35 — до 20 хиљада дин.²³

²¹ „Лесковачки гласник“ 23, 6. VI 1925.

²² „Лесковачки гласник“ 23, 6. VI 1925.

²³ „Лесковачки гласник“ 32, 6. VIII 1927.

Све менице издате у лесковачкој чаршији које је Народна банка имала да есконтира излазиле су пред један одбор лесковачких газда, који је давао претходно мишљење филијали Народне банке у Нишу да ли се томе лицу може дати кредит, тј. есконтирати меница.

Чланови тог одбора били су највећим делом чланови управног одбора Централне банке, али су у њему биле заступљене и друге лесковачке банке. У томе одбору били су, поред осталих, Прока Тасић, бив. кројач и познати зеленаш и Бока Борђевић Кукар, индустријалац.

Када је лесковачки трговац Милан Станојевић затражио кредит од 50.000 динара, Прока Тасић је спречио његово издавање написавши да је он комуниста.²⁴

Године 1928. помиње се нова банка, *Текстилна банка*.²⁵

До њеног стварања није дошло, пошто је Горча Петровић усмерио своје планове на преузимање већ постојеће Централне банке.

Негде на почетку 1929. године он је постао председник управног одбора Лесковачке централне банке.²⁶

Погледајмо детаљније овај нови пример срашћивања банкарског и индустријског капитала.

Глигорије — Горча Петровић, који је био један од оснивача Трговачке банке (1903), напустио је ову новчану установу 1923. године²⁷ концентришући се на фабрику штофова Илић, Теокаревић и Петровић (стару штофару).

Године 1927. он финансира, заједно са Лесковачком централном банком, изградњу нове лесковачке фабрике вунених тканина — Врачкић, Стаменковић и ко.

После смрти Петра К. Илића (1927), године 1928, Горча постаје искључиви власник старе штофаре (која постаје Фабрика вунених тканина Глигорија Петровића).

Тада он „откупљује од неких акционара Централне банке велики број акција и с почетка прошле, 1929. године заједно с Циле Миленковићем почели... да проширавају делатност ове прве и највеће банке не само у Лесковцу но и у њеној околини“.

Тада се очекивало спајање Централне и Трговачке банке у Текстилну банку, и стварање новог Текстилног конзорцијума, који би објединио сву лесковачку текстилну индустрију.²⁸

²⁴ Писмена изјава Б. Митића Жишке од 4. јула 1978. (Збирка С. Димитријевића).

²⁵ Преузевши у личну својину фабрику вунених тканина Илић, Теокаревић и Петровић и разрушену фабрику за прераду кудеље у Врњачкој Бањи, Горча Петровић је основао Текстилну банку, „која ће финансирати не само ова два но и друга текстилна предузећа у Лесковцу“ („Лесковачки гласник“ 31, 4, VIII 1928).

²⁶ Потпредседник ове банке постао је њен дотадашњи председник Василије Циле Миленковић (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, IX), који се после Горчине смрти вратио на стари положај.

²⁷ Тада је водећу улогу у њој преузео Сотир К. Илић (вид. историју концерна Илића у одељку о индустрији).

²⁸ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XIII, VII, 23, VII—VIII.

Крајем периода 1918—1928, из упоређења рачуна изравнања од 1927. и 1928. године²⁹ видимо да су лесковачке банке постале још мобније у току 1928. године. Главница Централне банке порасла је за 5 милиона динара (на 20 милиона), а главница Лесковачке привредне банке за 1,8 милиона динара (на 5 милиона).

Истовремено су знатно порасли улози на штедњу: од 42,48 на 55,71 милиона, тј. за 11,78 милиона.³⁰

У то време, 31. децембра 1928, пет лесковачких банака имало је активу од 190,2 милиона динара. Од тога су пласирале у менице 46,7 милиона динара, тј. у све позајмице (по меницама и текућим рачунима) 96,4 милиона.

Велика улагања у индустријска предузећа (инвестиције и акције заједно узете) имала је само Централна банка, у укупном износу од 11,85 милиона динара.

Лесковачка привредна банка имала је само једно индустријско предузеће, Лесковачку парну пивару — 1,9 милиона динара.³¹

²⁹ Рачуне изравнања од 31. децембра 1928. налазимо у књизи Ч. Јоксимића, *Српски Манчестар*, IX—X, XII, XV—XVI.

³⁰ Банке	Улози на штедњу 31. XII 1928.	Пораст према 31. XII 1927.
Централна банка	21.497.079	+ 2.031.079
Трговачка банка	13.843.186	+ 3.843.186
Кредитна банка	4.918.313	+ 859.313
Привредна банка	4.248.380	— 951.620
Задруга	11.202.174	+ 6.002.174
Свега:	55.709.132	+ 11.784.132

³¹ Актива лесковачких банака по завршном рачуну од 31. децембра 1928 (у хиљадама динара)

Банке	У готовини	У меницама	Код дужника у текућим и другим рачунима	У индустријским предузећима	У хартијама од вредности	У непокретностима и намештају	Остала актива	Свега
Централна	3.265,8	25.196,8	24.421,8	2.242,3	9.610,6	198,4	50.195,9	105.195,9
Трговачка	859,9	10.995,4	5.197,6	—	—	1.282,8	7.588,1	25.932,7
Кредитна	226,3	1.592,6	9.589,2	—	26,0	37,0	14.412,2	25.833,3
Привредна	146,5	3.124,6	4.978,2	1.925,0	—	451,5	4.332,3	14.958,1
Задруга	2.428,5	8.779,3	2.557,7	—	—	80,2	—	18.273,3
Укупно	6.926,9	49.688,7	46.744,5	4.167,3	9.636,6	2.049,9	76.528,4	190.243,4

Узмемо ли у обзир да је Лесковачка централна банка била загосподарила Лесковачком кредитном банком, она је тада, у ствари, располагала са више од 26,4 милиона улога на штедњу, а у меницама са око 26,7 милиона динара, тј. давала је кредит у износу од 60,7 милиона динара, што је представљало близу 2/3 читавог лесковачког банкарског кредитирања.

То показује да је Централна банка била прави финансијски господар лесковачке чаршије, да је од ње зависило да ли ће поједини трговци да послују, да опстану или да пропадну.

Године 1928. Министарство трговине и индустрије је својим решењем од 15. децембра одобрило оснивање Лесковачке штедионице АД, са акцијским капиталом од 2 милиона динара. Одмах затим отпочео је упис акција.³²

Поред чисто лесковачких банака, постојала је у Лесковцу 1921. и филијала Српске земљорадничке банке.³³

До краја 1928. године постојале су и три банке у Власотинцу и једна у Лебану. То су биле:³⁴

Назив	Година стварања	Уплаћена главница 31. XII 1929.
Власотиначка задруга	1895.	1,000.000
Власотиначка трговачка банка	1908.	1,000.000
Власотиначка кредитна банка	1924.	2,000.000
Јабланичка кредитна штедионица — Лебане	1924.	1,000.000

³² Претходни збор акционара био је предвиђен за 3. фебруар 1929. (Оглас у „Лесковачком гласнику“ 52, 29. XII 1928).

Почетком 1929. године, ова се банка формирала и изабрала свој управни и надзорни одбор.

Вероватно је ова банка првобитно била замишљена као *Лесковачка банка* (покушај из 1926), пошто се у напису о њој каже „до оснивања овог акционарског друштва дошло је иницијативом пок. Николе Т. Тодоровића, трг. После његове смрти остали оснивачи одустали су били од даљег рада, док се при крају 1928. ова идеја поново покренула да се напослетку оствари“.

Међу оснивачима ове нове банке био је брат покојног Николе Тодоровића, Василије Т. Тодоровић, адв., који је изабран за њеног потпредседника. (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XVIII).

³³ Она се помиње у „Врањском гласнику“ 13, 26. VI 1921. Да ли је она постојала и касније нисмо могли да утврдимо.

³⁴ М. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Табела под бр. 30, 33, 36 и 44.

Према подацима објављеним 1922. године, капитал Власотиначке трговачке банке износио је 200.000 динара (Алманах Краљевине СХС, III део — глава, 31).

Према подацима објављеним 1924. године, капитал ове банке износио је 600.000, а капитал Власотиначке задруге 400.000 динара (Алманах Краљевине СХС, V део, 31).

Према подацима из 1926. године, у Власотинцу су постојале три банке: Власотиначка банка, са главницом од 0,5 милиона, Власотиначка трговачка банка, са главницом од 1 милиона и Власотиначка кредитна банка, са главницом од 2 милиона динара; а у Лебану Јабланичка банка, са главницом од 1 милиона динара.

Године 1928. помиње се и Предејанска привредна банка.³⁵

Дакле, у лесковачком крају постојало је почетком 1929. године 11 банака.

Лесковачке банке биле су најкрупнији лесковачки зеленаши.

Оне су биле главни кредитор задужених сељака, а други по значају кредитор занатлија. Од укупног задужења земљорадника лесковачког краја 1932. године, 58,86% (више од 22 милиона динара) отпало је на лесковачке новчане заводе.³⁶

Од свих дугова занатлија лесковачког краја чије је порекло било утврђено 1933, на приватне банке (без Занатске банке) отпало је 24,63% (око 1 милион и 593 хиљаде динара).³⁷

Све те банке „изузев завода у Лесковцу, баве се искључиво есконтом“ меница.

Тада се помиње да се ствара банка у Предејану (*Банкарство у округу врањском*, „Врањски гласник“ 15, 18. IV 1926).

Треба поменути и то да је 30. VI 1920. окружна скупштина врањског округа усвојила законски пројекат о оснивању Окружне банке у Врању („Врањски гласник“ 1/2, 1. VIII 1920. У истом броју листа објављен је текст овог пројекта).

Постоје тврдње да је банку у Лебану основао Милутин Драговић, и то врло рано, убрзо после првог светског рата (!). Пошто су кредите у овој банци могли да добију само његови гласачи, то је 1920. године створена кредитна потрошачка задруга у Бојнику. Драговић је успео да присили ову задругу да обустави рад 1926. године (Х. Ракић, *Бојник и његова трагедија*, 32).

³⁵ „Лесковачки гласник“ 25, 23. VI 1928.

³⁶ Рачунато без Хипотекарне банке и Привилеговане аграрне банке.

Од тога дуга отпало је:

на власотиначки срез	6.031.966 дин.
на јабланички срез	5.114.565 дин.
на лесковачки срез	10.885.111 дин.

Процентуални подаци узети из М. Комадинић, *Проблеми*, Табела. Апсолутни износи израчунати су на основу тих података.

³⁷ Подаци из којих је узета апсолутна бројка и израчуната релативна налазе се у одељку о занатству I тома ове историје.

9. О ПРОДИРАЊУ ЛЕСКОВАЧКОГ КАПИТАЛА У СУСЕДНЕ ОБЛАСТИ

У процесу развитка и акумулације лесковачког капитала нагомилана су толика новчана средства да је лесковачки крај постао сувише мали за њихово даље пласирање. Зато су овим капиталима била потребна нова, капиталом незасићена подручја, крајеви са великим резервама неискоришћене радне снаге, места где класни отпор експлоатацији још није био развијен, послови који су пружали могућност за већу зараду.

Капитал створен у Лесковцу пружао је као полип своје пипке у три правца пласирајући се у индустријска и друга предузећа и освајајући терен према северу, југу и Бугарској.

Најјаче је продро према северу, углавном у текстилној индустрији.

Читава индустрија вуненог текстила и добар део индустрије платна у Србији биле су у рукама Лесковчана и произашле су из старе лесковачке штофаре, основане 1896. године.

Породица Косте Илића Мумџије¹ откупила је још 1906. године фабрику штофа у Београду. Ова фабрика имала је (око 1928. године) 9.095 вретена и 120 широких разбоја.¹

„Највећа и најмодернија“ фабрика вунених тканина „не само код нас него и на целом Балкану“ била је фабрика Владе Теокаревића и ко. у Параћину, основана 1921. од синова Мите Теокаревића Она је 1927. имала 15.000 вретена и 200 ткачких разбоја за ткање од 2,5 метра ширине основе. Уз то је имала још 52 друга разбоја и запошљавала (око 1928) 800 радника.²

Узмемо ли у обзир фабрике вунених тканина у Лесковцу и Грделици, које су имале 14.300 вретена и 195 широких разбоја за прераду вуне, онда можемо констатовати да су „од 50.000 вретена

¹ Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53.

Ова породица откупила је и платнару фирме А. Кромптон у Београду са 240 разбоја и потребним бројем машина за бојадисање и дотеривање памучних и ланених тканина.

Уз то, имала је велике уделе у акцијашком капиталу пет фабрика: у В. Бечкереку (Фабрика тепиха Ј. Дунђерског АД), Карловцу (Вуна ДД и Текстилна индустрија ДД) и Конаку (Прва српска конфекција АД), као и у Првој фабрици мрежа АД у Великом Бечкереку (о свему томе види историјат концерна браће Илић).

² Ј. Лакатош, *Привредни...*, гл. V, 53.

Погледајмо како је и зашто подигнута ова фабрика баш у Параћину. Комунистичке „Радничке новине“ осврнуле су се и на ово питање:

и 750 разбоја“, којима је 1927. године располагала индустрија вунених тканина у Југославији, „3/4 били у Србији“. (По нашем рачуну: 37.595 вретена и 565 разбоја.)

Све побројане фабрике биле су у рукама чланова старе лесковачке фирме Илић, Теокаревић и Петровић и њихових ортака или њихових синова.

Потребно је напоменути да су и две нове фабрике вунених тканина, које су се 1927. зидале у Лесковцу (фабрике Врањкића и Мике Станковића Куце), као и фабрика вуненог предива и гајтана Јосифа Јовановића располагале капиталима изнетим из истог матичног предузећа.³

Осим у текстилној индустрији, лесковачки капитал учествовао је и у другим предузећима у Србији.

Василије Миленковић био је власник електричне централе у Прокупљу (подигнуте 1912), коју је обновио 17. октобра 1921.⁴

Лесковачка фирма Крстић и Николић, која је имала право рударских истраживања у околини Крушевца, после три године рада пронашла је, као што пише „Лесковачки гласник“, „огромне слојеве бакра у близини крушевачке железничке станице“. [!] Тада су поведени преговори за уступање концесије страним капиталистима.⁵

По завршетку првог светског рата, сарадњом лесковачког трговца Проке Стојановића Граочанке „образована је у Београду велика трговачка конзорција „Југославија“ са својим филијалама у разним трговачким центрима у земљи и на страни“. (У њој је учествовао и лесковачки банкар Василије Миленковић.)

После иступања неких чланова из овог конзорцијума, Прока Стојановић је са својом браћом и преосталим члановима преузео све послове овог конзорцијума и под новом фирмом, *Дингарац, Стојановић и Голочевац*, наставио његов рад. Ова фирма „постаје једна од највећих трговачких кућа у земљи и моћним фактором на светским тржиштима“.⁶

„У Параћину се од зграде, која је била пре ових ратова клиница за извоз свежег меса зида фабрика штофова за рачун фирме Теокаревић и Илић. Чувени кожодери лесковачких радника остављају свој Лесковац и долазе у Параћин, где мисле да ће лакше и рентабилније моћи да експлоатишу радну снагу.“ При томе су као радна снага коришћени и бугарски заробљеници, којима није исплаћивана „никаква надница нити награда за рад“. За све раднике на томе градилишту радно време је трајало 12 часова упркос законској обавези о осмочасовном радном дану (Пироћанац, *Обнова индустрије*, „Радничке новине“ 191, 12. VIII 1920).

Нама изгледа да је ова фабрика подигнута у Параћину не само у потрази за новом, јефтиним радном снагом, већ и да би се избегао борбени отпор лесковачких радника безмерној експлоатацији.

³ Бројчани подаци и део осталог материјала узет из чланка: Ч. Јоксимовић, *Лесковачка текстилна школа*, *Лесковачки гласник*“ 35, 27. VIII 1927.

⁴ Вл., *Наша индустрија*, „Лесковачки гласник“ 1, 30. X 1921.

⁵ „Лесковачки гласник“ 28, 17. VII 1926.

⁶ Говор Т. Стојановића Граочанке, адвоката, „Лесковачки гласник“ 52, 26. XII 1925.

Лесковчани (браћа А. Тасић) подигли су у Јагодини велики аутоматски млин „Морава“, са капацитетом од 40.000 кг брашна за 24 часа.⁷

У Ђуприји су Лесковчани (браћа Јовановић и Стојковић) имали мали млин.⁸

Из многобројних меница потписаних од Жике Рафајловића, индустријалца из Лесковца и Мил. Рафајловића, које су стављене на рачун керамичке фирме Рафајловић, Соколовић и Бејаз из Лесковца и испостављене фирми Глигорија Петровића и компаније у Лесковцу из 1928—1940, чији се појединачни износи крећу од 200 хиљада до једног и по милиона динара, видимо да је у керамичкој фабрици браће М. Рафајловића у Пожаревцу доминирао лесковачки капитал и да је лесковачка фабрика штофа кредитирала ову пожаревачку фабрику.^{9а}

Државни хотел у Врањској Бањи био је у закупу лесковачког банкара Василија — Цилета Миленковића.⁹

Уз то је лесковачки индустријалац Ж. Рафајловић имао „велико имање“ у Врању.¹⁰

Још пре првог светског рата постојала је у Врањској Бањи кудељара. То је било ортачко предузеће лесковачких индустријалаца Илића, Теокаревића и Петровића. Године 1928, она је заједно са фабриком штофа у Лесковцу „прешла је у својину“ Глигорија Петровића.¹¹

Област у коју је лесковачки капитал брзо и силовито продирао била је Македонија, у којој се осећао недостатак властитог, још недовољно развијеног капитала.

Лесковачки индустријалац Живко Стојиљковић имао је велики млин у Лесковцу, а поседовао је и други велики млин у Куманову. Он је подигао и електричну централу у истом месту.¹²

⁷ „Лесковачки гласник“ 26, 3. VII 1926.

⁸ „Лесковачки гласник“ 26, 30. VI 1928.

Тај парни млин поседовали су Стојан Јовановић-Величков и Благоје Стојковић (Писмена изјава Б. Митића Жишке од 4. јула 1978. — Збирка С. Димитријсвића).

^{9а} Историјски архив у Лесковцу, Фонд Фабрика Глигорија Петровића фасц. I, пред. III, бр. 15, 20—22, 24, 26, 30, 32, 43—45, 49—54, 56—59, 61—74, 79—82, 84—92, 94—101, 105—108.

⁹ И ту је било малверзација. „Врањски гласник“ пише да је овај хотел дат у закуп 1920. године. Кад је рок закупа истекао, заказана је лицитација, али је она „обустављена“ јер је наређењем Министарства народног здравља стари закуп продужен за још годину дана по старој цени од 40.000 динара на име кирије. Тиме је државна каса била „оштећена најмање са 100.000 динара“ („Врањски гласник“ 21, 1. XI 1923).

¹⁰ *Глас Лесковчана*, „Лесковачки гласник“ 1, 30. X 1921.

¹¹ „Лесковачки гласник“ 31, 4. VIII 1928.

¹² „Лесковачки гласник“ 48, 4. XII 1926.

Млин Ж. Стојиљковића у Куманову подигнут је 1925. Почео је да ради 14. децембра 1925. Његов дневни капацитет износио је 50.000 кг („Лесковачки гласник“ 2, 16. I 1926).

М. Гавриловић пише да је године 1926. лесковачки индустријалац Живко Стојиљковић подигао у Куманову модеран парни млин са капацитетом од 5 вагона дневно. Уз млин је подигнута и електрична централа (М. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 60—61, 66; исти аутор, *Привреда Јужне Србије*, 111).

Фирма Живка Стојиљковића добила је концесију за подизање електричних инсталација и у Велесу и Приштини.¹³

Главни продор лесковачког капитала у Македонији вршен је преко Лесковачке централне банке, која је представљала већ формирано језгро крупног финансијског капитала.

Ова банка узела је у своје руке и аутоматски млин „Балкан“ у Скопљу (основан 1923). Тај млин је имао капацитет од 80.000 кг белог брашна за 24 часа и представљао највеће млинарско предузеће у касније створеној Вардарској бановини.¹⁴

Већ 1927. године дневни капацитет овог млина износио је 100.000 кг (Оглас: „Трговински гласник“, 23. X 1927).

Аутоматски млин и електричну централу у Куманову основао је Живко Стојиљковић (од 1930. воде се на име Миодрага Ж. Стојиљковића). Имао је парну машину од 250 HP и дизел-мотор од 80 HP и комплетан уређај за млевање свих врста брашна. Дневни капацитет му је био 35 вагона за 24 часа, а упошљавао је око 40 радника.

У саставу млина била је електрична централа са инсталираном снагом од 210 kW (З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 74).

¹³ „Лесковачки гласник“ 35, 1. XI 1928.

Фирма Живка Стојиљковића подигла је електричну централу и мали моторни сељачки млин Радмила Стојиљковића у Велесу (М. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде Јужне Србије*, 60—61, 66; исти аутор, *Привреда Јужне Србије*, 111).

Обе централе, у Велесу и Приштини, имале су генераторе од 180 коњских снага.

Централа у Велесу подигнута је са општинском концесијом у трајању од 20 година, а она у Приштини са концесијом у трајању од 25 година, после чега су ове централе прелазиле у својину општина („Лесковачки привредник“ 3, 20. I 1929).

Електрична централа Живка Стојиљковића у Велесу основана је 1929. као власништво његових синова. Имала је дизел-мотор од 150 HP и 2 сангас-мотора од 115 HP. Производила је годишње око 90.000 kW струје, што је одговарало половини њеног капацитета. Запошљавала је једног инжењера и десетак радника и намештеника (З. Петровић, *Индустрија и занатство Јужне Србије*, 66).

Електрична централа Ж. Стојиљковића у Велесу пуштена је у рад и први пут осветлила Велес почетком 1929. („Лесковачки гласник“ 1, 7, I 1929).

Електрична централа у Приштини пуштена је у рад у септембру 1929. („Лесковачки гласник“ 37, 21, IX 1929).

Електричну централу у Приштини подигао је Ж. Стојиљковић, па ју је затим уступио Лесковачком електричном друштву (М. Гавриловић, *Банкарство и привреда Јужне Србије*, 66; исти аутор, *Привреда Јужне Србије*, 111).

¹⁴ Ова банка је поседовала и *Државни хотел у Врањској Бањи*, са 80 меплираних соба. Ова два предузећа појављују се као „сопствена банчина предузећа“ на плакату Лесковачке централне банке а.д. издатом фебруара 1938. (Копија овог плаката налази се у архиву Лесковачког музеја, фасцикла Разно, без броја).

М. Гавриловић каже да је први модерни парни млин у Скопљу „подигнут од стране Лесковчана“ 1921. године. Његов капацитет је износио 6 вагона дневно. Припадао је Лесковачкој централној банци и лесковачкој породици браће А. Тасић (М. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, 107 и 111; исти аутор, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 60—61, 66).

„Политика“ је писала 1922: „Лесковачка централна банка у заједници са браћом Тасић подиже за сада највећи аутоматски млин у Јужној Србији, који ће, кад у септембру отпочне рад, направити револуцију у млинарској производњи ових крајева. Према процени стручњака ново предузеће биће у стању прерађивати 40—60.000 кг брашна дневно“ (Д. Бак., *Писма са Југа*, „Политика“ бр. 5148, 24. VIII 1922).

Године 1922. лесковачки капитал узео је под закуп стару електричну централу и водовод у Скопљу.¹⁵

Онда је Лесковачка централна банка створила Тетовско индустријско АД и подигла велику електричну централу у Тетову, на реци Пени, која је снабдевала и Скопље. М. Гавриловић то приказује на следећи начин.

Лесковачка централна банка, у заједници са Скопском извозном банком, „узела је да експлоатише стару (калоричну) електричну централу општине скопске. Будући да је ова била недовољна да подмири потребе Скопља, то су обе ове установе у току 1925/6. приступиле подизању модерне хидроцентрале на реци Пени у Тетову, а ова је од 1926. почела да снабдева електричном струјом како Скопље, тако и Тетово и Гостивар.“

„Средства која су ове две установе уложиле у предузеће у Тетову била су недовољна, те се предузеће, које је било створено (1924) као засебно акционарско предузеће, под Фирмом Тетовско индустријско АД [ТИАД], морало задужити за инвестиције...“ Плаћајући камате на та средства, оно није могло да осигура жељену добит. Зато су „обе ове установе, које су у главном биле притежаоци акција, своје уделе продале једном шведском трусту“ 1930. године. То је био „Електро-инвест“ Ивана Кригера, који је откупио више електричних постројења у нашој земљи.¹⁶

Године 1925. писано је: „Прво предузеће које су Лесковчани створили у Скопљу био је аутоматски млин „Балкан“ браће Тасића и Лесковачке централне банке. Његов капацитет је 7—8 вагона брашна за 24 сата. Он је највећи у Скопљу (М. Ст. Н., *Утицај Лесковчана на Скопље и околину*, „Лесковачки гласник“ 36, 5. IX 1925).

Подаци З. Петровића из 1938, о Аутоматском млину „Балкан“ у Скопљу, „највећем млину у Србији и Македонији“, показују да је он основан 1922. од старе Лесковачке централне банке и браће Тасић. Од 1934. године искључиво је власништво Централне банке. Његова моторна снага је 300 HP дневни капацитет 8 вагона, запошљава 50 радника и поседује силос од 100 вагона (З. Петровић, *Индустрија...*, 37).

¹⁵ Пошто општина Скопље није имала финансијских средстава да појача своју малу електричну централу (наслебену од Турака и пуштену у погон после ослобођења 1912), која је, поред првобитног генератора од 75 HP, добила после 1918. године и локомотиву од 110 HP, она ју је уступила у концесију Лесковачкој трговачкој банци (sic!), која ју је држала до 1929. када ју је скопска општина понова преузела (З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 33—34).

Лист „Време“ пише 1922. године: „Скопска општина дала је електричну централу и водовод Лесковачкој централној банци и Скопској извозној банци под страшним условима за грађанство града Скопља. Против овог закупа поднете су жалбе Државном савету и Министарству унутрашњих дела.

Поводом тога данашња „Стара Србија“ објавила је један врло жучан чланак. Становништво је због тога врло раздражено.“ („Време“ 234, 15. VIII 1922.

¹⁶ М. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 46, 66; исти аутор, *Привреда Јужне Србије*, 105—106.

О преузимању старе електричне централе у Скопљу и подизању нове у Тетову постоје и други подаци.

„Лесковчани су узели [СД: стару] електричну централу у Скопљу и подижу централу у Тетову“ (М. Ст. Н., *Утицај Лесковчана у Скопљу и околини*, „Лесковачки гласник“ 36, 5. IX 1925).

Лесковчани су били оснивачи и власници и Српске трговачке банке у Скопљу (основана 1913). Она је 1920. имала основни капитал од 3 милиона динара, а 1933. била је у ликвидацији.

Ова банка у првим годинама после првог светског рата преуређује свој млин, купљен 1913, и ствара млинарско предузеће са капацитетом од 30 вагона дневно.¹⁷

Из свега овог произлази да су Лесковчани до 1928. године пласирали своје капитале у нашој земљи углавном у текстилну, млинску и електричну индустрију.

Погледајмо у колико су млинова били уложени лесковачки капитали, односно шта о томе каже „Лесковачки привредник“.

Поред три аутоматска млина у самом Лесковцу, „Лесковчани су подигли млинове у Скопљу, Куманову, Јагодини, Буприји, Прокупљу и Липљану“. „У рукама Лесковчана данас се налазе дванајест млинова, који претстављају гро наше млинарске индустрије.“¹⁸ [С. Д.: Ово се односи на крајеве јужно од Саве и Дунава — Србију и Македонију.]

Својеврстан феномен представља пласирање лесковачких капитала у Бугарску.

Од три фабрике ужарије које су подигнуте у Бугарској пре првог светског рата, „две, нажалост, са учешћем нашег лесковачког капитала“.

Године 1921. „Лесковачки гласник“ је писао о новим улагањима лесковачког капитала у бугарску индустрију. „Једна фирма овд. подиже чак једну огромну фабрику ужарије“ у Бугарској.¹⁹

Званични представник лесковачких индустријалаца, инж. Влад Поповић (делегат Индустријског удружења за округ врањски), изјавио је 1922. године: „Лесковчани имају не само предузећа у Лесковцу, већ и у Македонији, Београду и целој Србији и Југославији, а њихов капитал инвестиран у индустријским предузећима износи толико исто колико сва остала предузећа у Србији која су подигнута чисто српским капиталом.“²⁰

Почетком 1926. помиње се новосаграђена електрична централа у Тетову од 3.000 коњских снага („Лесковачки гласник“ 1, 7. I 1926).

Хидроцентрала Тетово била је власништво Тетовског индустријског АД. Пуштена је у погон 1926. године. Њена снага износила је око 1928. године 2540 HP. Тада је произведено kWh 2.600.000. Максимално коришћење 660 kW (Јака-тош, *Привредни...*, гл. V, 103).

¹⁷ М. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, 92, 153.

Да су лесковачки капитали учествовали у млину Српске трговачке банке у Скопљу, помиње и „Лесковачки гласник“ 1, 7. I 1926.

¹⁸ *Реконструкција млина Живка Стојиљковића у Лесковцу*, „Лесковачки привредник“ 18, 29. VII 1928.

¹⁹ Т., *Ужарска индустрија на умору*, „Лесковачки гласник“ 2, 5. XI 1921.

²⁰ „Лесковачки гласник“ 32, 13. VIII 1922.

10. О ЗАДРУГАРСТВУ

У периоду после првог светског рата, задруге које су већ постојале, обновили су свој рад.¹

Уз то су постојале и задруге створене после овог рата. Таква је била Потрошачка задруга коју су комунисти створили 1920 (види поглавље Раднички покрет 1919/1920).

Негде после рата створена је и Лесковачка чиновничка потрошачка задруга, која је после рада у 1921. години, саобразно уредби од 5. децембра 1920, претворена у *Набављачку задругу државних службеника у Лесковцу и срезу лесковачком*.²

После овог рата створене су и неке занатске произвођачке задруге.

Једна од њих била је Обућарска задруга. Она је основана 1919. године, када је неколико лесковачких обућара било демобилисано. Имала је 17 чланова, а постојала је до 1923. или 1924. Пошто су њени чланови један по један отпадали, морала је да ликвидира чим је број чланова сишао испод дванаест.³

¹ Ту су, на првом месту, задруге које су 1920. године добиле позајмице од окружног одбора округа врањског:

Пусторечка земљорадничка задруга („Врањски гласник“ 8, ... X 1920);

Бојничка земљорадничка задруга („Врањски гласник“ 9, 10. X 1920); и

Задруге у Дединцу, Сејаници, Доњем Коњувцу, као и власитиначка земљорадничка задруга („Врањски гласник“ 12, 5. XII 1920).

Ту спадају исто тако:

Лесковачка кредитна задруга, која је обновила рад у јесен 1923 („Лесковачки гласник“ 46, 10. XI 1923); и

Прва печењевачка [кредитна] задруга (основана 1902).

² „Лесковачки гласник“ 10, 12. III 1922.

³ Председник ове задруге био је Мита Здравковић Гуцка, а секретар Јордан Хаџи-Младеновић. У њој су били, између осталих, Алекса Младеновић, Душан Костић и др. Њени оснивачи удружили су свој капитал да би се користили законским повластицама које су имале задруге (Казивање Мите Здравковића Гуцке, прибележио С. Димитријевић око 1950).

У молби коју је задруга упутила министру трговине и индустрије 15. марта 1920, у којој је тражен зајам од 100.000 динара, стоји: ... пре три месеца у Лесковцу је образована од стране 13 пуноправних мајстора обућарско-предавачка задруга.“

Ову молбу потписао је председник управног одбора Димитрије Здравковић и два члана тог одбора, Вукашин Бокић и Јован Николић (Историјски архив у Лесковцу, Фонд удружења занатлија из среза лесковачког, кутија I, бр. 37).

Друга таква задруга била је столарско-коларска задруга, основана 1. јанура 1920. која је у септембру те године имала 11 чланова — правних мајстора.⁴

Трећа таква задруга била је Месарска задруга, која се помиње у јесен 1920.⁵

Четврта таква задруга била је Столарска задруга, која се помиње почетком 1921. године.⁶

Пета таква задруга била је Пекарска задруга.⁷

Почетком 1928. основана је Кудељарско-ужарска произвођачка задруга⁸, на коју се опширније осврћемо у одељку о пропадању ужара (Поглавље о занатима).

Активним залагањем неких учитеља створене су и многе нове земљорадничке задруге.⁹

⁴ Оглас, „Врањски гласник“ 6, 15. IX 1920.

Молбу лесковачке столарско-коларске задруге упућену министру трговине и индустрије 13. III 1920, у којој је тражен кредит од 200.000 круна, потписао је председник управног одбора Михаило Станковић и чланови тог одбора Душан Т. Валчић и Димитрије С. Јовановић (Историјски архив у Лесковцу, Фонд занатлијског удружења из среза лесковачког, кутија I, бр. 12).

⁵ Она је одлуком окружног одбора добила лиферицију меса за Дом ратне сирочади у Лесковцу („Врањски гласник“ 9, 10. X 1920).

⁶ Да су ову задругу створили комунисти, видимо на основу вести да су на дан светосавске прославе одржане у Дому ратне сирочади у Лесковцу дали прилоге овом дому само „Председник и кметови [комунистичке] општине Лесковачке 100 дин.“, „Столарска задруга у Лесковцу 100 дин.“ и „I По-трошачка задруга 50 дин.“, коју су такође основали комунисти („Врањски гласник“ 2/3, 1. II 1921).

Ову је задругу, вероватно, створио Андра Јовић и дао јој име „Будућност“. Касније, после расформирања ове задруге, то име је превзела приватна столарска радња браће Јовића (Сећање С. Димитријевића).

У лето 1922. године налазимо у „Лесковачком гласнику“ следећу констатацију: „Наши су столари имали своју задругу али се није одржала“ („Лесковачки гласник“ 37, 17. IX 1922).

⁷ Њен најранији помен нашли смо у лето 1921. поводом лицитације на којој је учествовала ова задруга („Врањски гласник“ 19/20, 15. IX 1921).

Седам и по месеци касније, „Лесковачки гласник“ пише: „Пекари овде имају своју задругу.“ „Како су наши пекари били први међу свима у Србији који су створили своју организацију, то ће можда као први да се развију до краја у своју корист и корист околине“ („Лесковачки гласник“ 38, 24. IX 1922).

То је, по свој прилици, констатација С. Динића, одушевљеног задругара, који је био један од ретких присталица задругарства у лесковачкој трговачкој средини. Зато и „Лесковачки гласник“ има толерантан став према задругама упркос томе што су оне конкурисале лесковачким трговцима.

Напомињемо да су пре првог светског рата у Лесковцу постојале ужарска и обвњарска задруга које су биле ликвидиране (С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине*, прештампано из: *Споменнице лесковачког радничког покрета*, 112—120).

⁸ Са овом задругом, вероватно, треба повезати вест да ће се на Велику Госпојину, 20. августа 1928. одржати у Лесковцу конгрес занатлијских задруга из целе земље („Лесковачки гласник“ 32, 11. VIII 1928).

⁹ Тако, нпр., напредни учитељ Тодор Раденковић (уредник „Нове школе“) основао је 1921. Манојловачку земљорадничку набањачку задругу, која је бројала 100 чланова, „али задруга је његовим одласком пропала“ (П. Борбевић, *Манојловац*, „Недељне новине“ 1, 1933).

Из објављених монографија после другог светског рата сазнали смо за још неке такве задруге:

Лесковачки трговци и занатлије водили су огорчену борбу против набављачко-потрошачких односно произвођачких задруга.

Епизода из једног таквог окршаја допрла је и до нас.

Из једног изборног плаката, датираног 5. фебруара 1922, видимо да је после постигнутог поравнања око једног спорног дућана, председник лесковачке општине М. Баба-Милкић донео решење да се задруга силом исели из њега.

„Пре два дана пекарска задруга од стране општине силом је избачена из општинског дућана, а у дућан је усељен Љубомир Нићић [С. Д.: приватни] пекар. У част овога исељења пред дућаном је приређена *пијанка* која је трајала дубоко у ноћ. А кад су се браћа добро напила, кренули су кроз варош са мезелуцима, флашама и свирачима, урлајући и пркосећи нама члановима Пекарске задруге. Ишли су од пекарнице до пекарнице и изазивали, а на пекарници Тасе Арсића полупали су прозоре, поливали леб вином и лебом гађали момка Тасиног. То је све било на очиглед општинске управе јер је сам Баба Милкић најзад увидео да је доста, па им је саветовао да се разиђу, али ништа није предузео да изгредници за ову неуљудност буду кажњени.“¹⁰

У јесен 1923. почела је да ради једна нова врста задруге: Среска здравствена задруга.“

Најстарији послератни помен о Савезу земљорадничких задруга за округ врањски нашли смо у „Лесковачком гласнику“ 1, 5. I 1924.¹²

Из листе чланова новог управног одбора Савеза земљорадничких задруга за округ врањски (председник Драгутин Тодоровић, индустријалац) видимо да су у лето 1924. постојале:

Лесковачка потрошачка задруга (председник Милан Станојевић);

Среска здравствена задруга у Лесковцу (председник Сретен Динић);

набављачке задруге у Војнићу, Губеревцу и Бојнику;

земљорадничке кредитне задруге: у Лесковцу (Друга лесковачка земљорадничка кредитна задруга, председник Сретен Динић), Раз-

Земљорадничка набавно-продајна и кредитна задруга у Бунушком Чифлук — где је 1932. подигнут и задружни дом, први те врсте у срезу лесковачком (Војин Марјановић и Чедомир Пешић, Монографија основне школе „Вук Караџић“ у Бунушком Чифлук, 1872—1972, „Бунушки Чифлук“, 1. X 1972, стр. 28); и

Печењевачка земљорадничка набављачка задруга — основана 1925 (Подаци о двама печењевачким задругама узети су из рада: Х. Ракић и М. Здравковић, *Печењевце*, Печењевце, 1975).

¹⁰ Плакат „Баба Милкићева политика“, датиран 5. фебруара 1922, и потписан од Чедо Николића (Збирка С. Димитријевића).

¹¹ На постанак и рад ове задруге, која се, како изгледа, независно од свог имена, претворила у варошку здравствену задругу, осврћемо се у поглављу о комуналним приликама, где се говори о здравству.

¹² Напомињемо да овога пута, бавећи се задругама, нисмо могли да обухватимо србијанску задружну штампу и публикације, већ само локалну штампу.

гојну, Дадинцу, Винарцу, Богојевцу, Печењевцу, Власотинцу, Мироншевцу, Сејаници, Бунуши и Доњем Коњувцу.¹³

Овом списку треба додати Прву лесковачку земљорадничку кредитну задругу, која није била заступљена у управи Савеза земљорадничких задруга за округ врањски, чиме се број задруга лесковачког краја за које знамо да су постојале средином 1924. пење на 17.

Савез земљорадничких задруга утицао је на задруге популарним предавањима и броштурама. Сем тога, слао је своје ревизоре „да држе практичне курсеве из области задругарства“.

У јануару 1926. одржан је двадесетодневни задружни курс за 15 ученика из Лесковачке котлине, на коме је Александар Илић био предавач. После тога су одржана још многа предавања.¹⁴

Лесковачки омладинци запослени у трговини и занатству створили су на скупштини одржаној 8. новембра 1925.¹⁵ *Омладинску задругу за штедњу и помоћ*.

Пројект њених правила предвиђао је у свом чл. 4. да „не могу бити чланови:

а) Зеленаши;

б) Чланови Управног или Надзорног одбора друге које Кредитне акционарске установе;

в) Лица која су штетна за циљеве и интересе ове задруге“.¹⁶

¹³ Треба нагласити да су представници многих задруга били познати грађански политичари, нпр., из Разгојна, задругар Михаило Јовановић, економ, бив. радикалски посланик; из Губереваца, књиговођа задруге Никола Динић, учитељ, посланички кандидат режима 1931. год.; из Губереваца, председник задруге, Крста Марковић, земљоделац, истакнути првак Демократске странке и сл. („Лесковачки гласник“ 31, 2, VIII 1924).

¹⁴ После испита ученика, „одржаће гг. Др Спира Николић, лекар; Ср. Динић; Ил. Борбевић, учитељ; Др Мика Петровић, марвени лекар и Свет. Миљковић, судија популарна предавања“ ([Б.] Горуновић, *Задругарство у Лесковачкој котлини*, „Лесковачки гласник“ 4, 30, I 1926).

Међу предавачима тада одржаних предавања помињу се још нека лица: Тодоровић, индустријалац, Пешић, учитељ („Лесковачки гласник“ 5, 6, II 1926).

¹⁵ „Лесковачки гласник“ 45, 7, XI 1925.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 46, 14, XI 1925.

Уз то, сваки „члан се обавезује да уплаћује најмање 100 дин. месечно“. „Са оваквим уштедама и њеним приносом и каматом, мисли се, да ће ова задруга кроз неколико година бити у могућности да оснује свој новчани завод на задружној (кооперантској основи)“.

За председника задруге изабран је Б. Блажић („Лесковачки гласник“ 47, 21, XI 1925).

Почетком 1926. правила су била одобрена, а упис почео („Лесковачки гласник“ 4, 30, I 1926).

Правила Омладинске задруге за кредит и штедњу у Лесковцу објављена су у „Лесковачком гласнику“ 25—31, 18, VI и — 30, VII 1927.

Почетком јула 1926. Омладинска задруга је објавила да „ће почети давати кредите само својим задругарима“. „Висина кредита је за сада до 5.000 динара“, („Лесковачки гласник“ 26, 3, VII 1926).

Омладинска задруга је решила 28. фебруара 1927. да наплаћује члановима на зајмове 15% камате и да даје на зајам максимум до 10.000 дин. („Лесковачки гласник“ 12, 19, III 1927).

Ова задруга је средином 1928. године имала 600 чланова.

Многим својим члановима дала је кредит у висини од 20.000 на подлози меница, и то са каматом која заједно са другим дажбама није премашила 15%. За обичне улоге на штедњу задруга је плаћала 12% камате и

Ову најкрупнију задругу за кредит и штедњу, на чијем је челу стајао познати крупни извозник Љуба Маринковић, која је крајем 1928. имала пласирано у зајмове 1,459.740 дин., већ је Ч. Јоксимовић ставио међу банке.¹⁷

Једина разлика која је постојала била је у томе што су кредит могли да добију само њени чланови.¹⁸

У раду Људевита Јенка, студента права из Лесковца, *Појава и значај задругарства и задруге у Лесковцу и срезу лесковачком*, објављеном у „Лесковачком гласнику“ 1931. године, налазимо допунске податке о лесковачким задругама овог периода.

Из њих видимо да је у судским регистрима био уписан, односно постојао следећи број задруга:

Година	Број задруга уписаних у судски регистар по Љ. Јенку	Број задруга основаних или обновљених по подацима Љ. Јенка
1919.	3	8
1920.	9	8
1921.	5	3
1922.	1	0
1923.	1	1
1924.	1	1
1925.	2	3
1926.	2	2
1927.	1	0
1928.	0	0

Дакле, у периоду 1919—1928. било је уписано у регистар 25 задруга, односно постојало је 25 задруга.

Многе од њих биле су већ ликвидиране или неактивне пре 1931. године.

Међу ликвидираним задругама су следеће:

влоге је враћала без отказа. Задругари су примили на своје влоге камату за 1927. од 13% („Лесковачки гласник“ 31, 4. VIII 1928).

Из свега овога се види да се Омладинска задруга за кредит и штедњу постепено претворила у праву банку — штедионицу, а њени управљачи у банкаре.

¹⁷ Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XIV.

¹⁸ Податак Х. Ракића да је после стварања банке у Лебану, која је давала кредит само гласачима Милутина Драговића, основана 1920. кредитна потрошачка задруга у Бојнику, која је под притиском Драговића обуставила рад 1926. године (Х. Ракић, *Бојник и његова трагедија*, 32), није сигуран. Прво, зато што се у сигурним изворима помиње да је банка у Лебану основана 1924, друго, зато што се у горе наведеном податку из 1924. помиње набављачка задруга у Бојнику.

	Кад је основана	Кад је ликвидирана
Губеревачка набављачка	1919.	?
Ораовичко-копашничка набављачка	1919.	?
Брестовачка набављачко-продавачка ¹⁹	1920.	1922.
Манојловачка набављачко-продавачка	1921.	?
Лесковачка обућарско-прерађивачка	1919.	1923.
Лесковачка столарско-коларска	1919.	1921.

Међу задругама које се воде у регистрима као постојеће а, у ствари, не раде, налазе се следеће:

	Основана односно регистрована	Радила
Лесковачка пекарска	1919.	две године
Мирошевачка набављачка ²⁰	1920.	до 1923.
Разгојнска кредитна (основана 1910)	1920.	на прагу ликвидације
Бунушка набављачко-продавачка	1920.	до 1928. у латентном стању
Стројковачка набављачка	1921.	не ради одавно

¹⁹ Брестовачку набављачко-продајну задругу, основану 1920, Главни савез земљорадничких задруга није хтео да региструје и прими у чланство пошто су у њу „ушла лица са професијама противним пријему у чланство, као: бакали, механције итд“ (По Љ. Јенку). Зато је дошло до оснивања нове Брестовачке набављачке задруге 1924. године.

²⁰ Према подацима Љ. Јенка, Мирошевачка набављачка задруга пропала је 1929. То је „пример где је партијска мржња била у стању да сруши једну по селака тако корисну установу“. Он приписује пропадање Разгојнске кредитне задруге томе што је „претседник... задруге сеоски механција, који је успео да добије то место упркос противности са правилима која прописују да чланови земљорадничких задруга могу бити само земљорадници, а не разни трговци, шпекуланти, механције и уопште људи, којима интереси налажу да буду противници задругарства“.

До 1931. године одржале су се следеће задруге:

	Основана односно регистрована	Број чланова 1931.
Трећа брестовачка набављачка	1924.	око 50
Брестовачка кредитна	1921.	око 50
Печењевачка кредитна (осн. око 1901—1902)	1920.	око 190
Печењевачка набављачко-продавачка	1926.	око 104
Винарачка кредитна	1919.	око 80
Богојевачка кредитна	1919.	око 115
Губеревачка кредитна	1921.	око 52
Бунушка кредитна	1925.	око 56
Среска здравствена задруга у Лесковцу	1923.	?
Прва лесковачка потрошачка (претворила се у Прву лесковачку земљорадничку набављачку и продавачку)	1919.	?
Лесковачка омладинска задруга	1925.	?

У задруге без података Љ. Јенко наводи следеће:²¹

	Основана
Прва лесковачка столарско-коларско-ковачко-браварско-машинска техничка	1920.
Лесковачка месарска	1920.
Лесковачка млекарска	1920.
Лесковачко фијакерско-кочијашко и рабаџијско удружење (створено „са задатком да набавља својим члановима кредит, да им пружа помоћ и да спречава бесправну конкуренцију“)	1926.

Уз то је, по Љ. Јенку, одбијена од Првостепеног суда у Лесковцу регистрација двеју задруга: Мрштанске млекарске и Лесковачке учитељске кредитне.

Из података којима располажемо видимо да је у периоду 1919—1928. постојала у Лесковцу и лесковачком срезу дуже или краће време 31 задруга, и то:

14 у Лесковцу (обућарско-прерађивачка, столарско-коларска, пекарска, среска здравствена, и потрошачка — касније I земљорадничка набављачко-продавачка, омладинска за штедњу, I столарско-коларско-ковачка . . . , месарска, млекарска, кредитна, чиновничка по-

²¹ Сви подаци Љ. Јенка које овде наводимо налазе се у „Лесковачком гласнику“ бр. 34—36 и 39—40 од 29. VIII, 5—12. IX и 3—10. X 1931.

трошачка — касније Набављачка задруга државних службеника, ку-
делјарско-ужарска, земљорадничка кредитна, II земљорадничка
кредитна);

3 у Брестовцу (набављачко-продајна, Кредитна и III набав-
љачка);

2 у Бунуши (набављачко-продавачка и кредитна);

2 у Губеревцу (набављачка и кредитна);

2 у Печењевцу (набављачко-продавачка и кредитна);

2 у Мирошевцу (набављачка и кредитна);

1 у Ораовици — Копашници (набављачка);

1 у Манојловцу (набављачко-продавачка);

1 у Разгојну (кредитна);

1 у Стројковцу (набављачка);

1 у Винарцу (кредитна); и

1 у Богојевцу (кредитна).

Осврнимо се на задруге у власотиначком крају.

Пре првог светског рата створене су у Власотинцу две вино-
градарске задруге. Главни савез земљорадничких задруга одбио је
да потврди обе. Године 1921. обе задруге ликвидирају и образују
нову виноградарску задругу, која је пет година остала на папиру,
пошто су се стари Власотинчани и власотиначки трговци супрот-
стављали да се све грожђе намењено продаји предаје задрузи.
„Виноградарска задруга нарушавала је интересе капиталиста и баш
ти капиталисти нису се заузели за њу.“²²

Један од најзначајнијих задружних подухвата у лесковач-
ком крају био је оснивање Удружења виноградача у Власотинцу.

Прво је Милорад Марјановић, студент економских и комер-
цијалних наука, одржао 16. маја 1926. у Власотинцу предавање
Задруге за индустрију грожђа у Власотинцу (које је објављено у
опширном изводу у прва два броја листа „Власина“ 1 и 2, 16. IX
и 1. X 1926).

После другог предавања М. Марјановића, одржаног у Власо-
тинцу 24. маја 1926, изабран је Одбор за оснивање Удружења вино-
градара.

Овај одбор је издао књижицу *Удружење виноградача из Вла-
сотинца и околних села и његов коначни циљ*.

Петог јула 1926. М. Марјановић је одржао у Власотинцу
треће предавање, *Оснивање задруге за индустрију грожђа и њени
економски и финансијски ефекти*.

Затим је Одбор пренео тежиште рада на околна села и у току
лета 1926. члан Одбора М. Марјановић одржао је пет предавања
у селима околу Власотинца, и то у: Шишави (25. јула 1926); Ко-
нопници, на које су дошли и виноградачи из Рајног Поља и Бату-
ловца (2. августа 1926); Козару (29. августа 1926); Дадинцу, коме су
присутствовали виноградачи из Ковачеве Баре, Јастрепца и Гради-
шта (4. септембра 1926, пре подне); и Орашцу (4. септембра 1926,
по подне).

²² *Виноградарске задруге у Власотинцу*, „Власина“ 7, 16. I 1927.

У свим тим селима, одмах после предавања, стварани су одбори за помагање и ширење задругарске идеје.²³

Затим је Одбор покренуо, 16. септембра 1926, први власотиначки лист „Власина“ (на чију се активност опширно осврћемо у одељку о штампи).

Двадесет седмог септембра 1926. одржана је конференција виноградара, на којој је Одбор поднео извештај о свом раду, па су затим усвојена правила Удружења виноградара и избрана његова управа.²⁴

Циљ Удружења је био: а) да штити интересе свих виноградара“; „б) да шири идеју о стварању виноградарске задруге“; да приређује изложбе грозња и вина; да рекламира власотиначко грозње и вино у новинама; да прикупља статистичке податке (члан 2. Правила). Да би се то постигло, било је предвиђено да се „убрза стварање задруге“, држе предавања, штампају популарне књижице о модерном обрађивању винограда и преради вина (чл. 3). Уз то је предвиђено да „у сваком месту где постоји општина ту се може образовати месна организација Удружења виноградара“ (чл. 12), да се двапут годишње, у почетку обрађивања винограда и уочи бербе, одржава у Власотинцу конгрес — по 2 делегата месних организација (чл. 20—23).

Ово удружење знатно је унапредило виноградарство власотиначког краја и развило задружне облике пословања.

У Власотинцу, почетком 1927. године, „образована је Омладинска задруга за штедњу и помоћ, по угледу на Омладинску задругу у Лесковцу“.²⁵

Године 1928. основана је у Власотинцу земљорадничка оснивачка задруга. Први председник био је Јован П. Јовић, а секретар Сретен Горуновић.²⁶

²³ Рад одбора..., „Власина“ 1, 16. IX 1926.

²⁴ За председника је изабран Коста Митић, трговац, за генералног секретара Милорад Марјановић, за секретара Воја Поповић, за благајника Урош Бикић итд. („Власина“ 2, 1. X 1926).

Текст Пројекта правила Удружења виноградара објављен је у „Власини“ 4, 1. XI 1926.

²⁵ „Власина“ 7, 16. I 1927.

²⁶ Утврђено на основу докумената ове задруге која се налазе у садашњој Виноградарско винарској задрузи у Власотинцу.

11. О ОТПОРУ ПОТРОШАЧА

Електрично питање

Посебан проблем Лесковца представљало је електрично питање. Лесковачко електрично друштво АД основано је 26. августа 1901. са капиталом од 200.000 динара. Оно је подигло хидроцентралу у Вучју, на реци Вучјанки (1903) и отпочело да снабдева град електричном струјом 1. марта 1904.¹ на основу концесије коју је добило од лесковачке општине.

После првог светског рата, пред друштвом су били велики задаци: „да поправи изгорелу мрежу“, да прошири постројења, да повећа производњу електричне енергије.

У то време оно доноси одлуку да повећа капитал на 1.000.000 динара, а ускоро затим на 2.000.000 динара.²

Лесковачко електрично друштво, акционарско друштво у коме су водећу улогу имали руководиоци Лесковачке централне банке, добило је још пре првог светског рата од лесковачке општине концесију за испоруку струје која је била веома неповољна и за општину и за потрошаче.

Као власник електричне централе у Вучју, оно је помоћу ове концесије отворено пљачкало потрошаче. Тако, нпр. најпре им је наредило да набаве струјомере, а затим, пошто је испоручивало слабу струју, напустило је читавање струјомера и почело поново да наплаћује струју паушално; власницима влачара наплаћивало је струју од дана подношења захтева, а не од тренутка њеног увођења; овакву наплату повећавало је по сопственој оцени, зависно од употребе једног мотора.³

То је, сасвим разумљиво, изазвало отпор потрошача.

Пошто Лесковачко електрично друштво није обезбедило ни оно што је по уговору било дужно општини, неколико стотина лампи —

¹ С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, 1952, 92

² В. С. Марић, *Лесковачко електрично друштво*, „Лесковачки гласник“ 40, 29. IX 1923.

Концепт предлога за измену правила Лесковачког електричног друштва поднесен је на ванредној скупштини друштвених акционара, одржаној 3. јануара 1921.

Иза тога оловком „26 јануар 1921 VI У — 88 Мин. Тргов. и инд.“ (Архива Лесковачког музеја, копија, фасц. Енергетика без бр.)

³ Д. Гићић, *Електрично осветљење у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 32, 13. VIII 1922.

сијалица, неколико десетина лучних лампи и струју одговарајуће јачине, почела је против њега кампања у „Лесковачком гласнику“. Писац чланка констатује „да нам улицама данас тек на сваком четвртном стубу чкиљи“ по једна сијалица, да је јачина струје „трећина од онога што струја треба да има“ итд. и закључује: „Друштво је прекршило уговор.“ Затим каже да је „Друштво... продало више струје него што машине производе“ и захтева да општина „плати по што нижој цени струју намењену варошком осветљењу“. За продужење уговора-концесије, он тражи гаранције и наглашава да постоји „понуда Општини за подизање једне нове централе и за осветљавање вароши“ и тражи да се ове две понуде упореде пре него што се донесе одлука.⁴

Акција вођена против Лесковачког електричног друштва у име свих корисника електричне струје, а у ствари од стране индустријалаца, њених највећих корисника, уродила је плодом. Општина је раскинула уговор о концесији и на седници свог одбора изабрала ужи одбор за проучавање овог питања.^{4а}

Изгледа да је ово питање било покренуто не због заштите интереса потрошача и Општине, већ у оквиру борбе између двеју капиталистичких група, која ће од њих добити односно обновити концесију. За ово питање били су заинтересирани како грађани, који су скупо плаћали слабу електричну струју, тако исто и индустријалци, чија предузећа нису могла да раде пуним капацитетом због овако слабе струје.

Борба око електричног питања, која је дуго година потресала Лесковац и претворила се у његов крупни проблем, настављена је сазивањем протестног митинга 5. новембра 1922. У резолуцији тог збора стоји да овакво „електрично друштво смета развоју Лесковца и служи као ругло културе. Оно открива сву мизерију од алкавости, хифтизма, непросвећености и зеленаштва садашње управе...“, која „сиса велике приходе и дијурне на рачун целокупног грађанства“. У њему се тражи да општина „више не обнавља“ „отказани уговор“, „да експроприише електричну имовину по цени коштања, а ако то није могуће, онда ангажовати извесну капиталистичку групу за подигнуће нове централе“, да се Електричном друштву, чије су инсталације неисправне, „забрани рад док цело предузеће не доведе у исправно стање“, „да се покупе подаци из претплатничких књижица“ и да се утврди „да ли је управа заиста наплатила 1919. г. преплату за 13 дана више, због промене календара, па ако се утврди, да се и за ову превару оптуже чланови управе Електр. Друштва“.⁵

Лесковачко електрично друштво, које је захваљујући моћи Лесковачке централне банке било сигурно да неће остати без концесије, приступило је изградњи нове електричне централе — термо-централе у самом Лесковцу. Управа овог друштва подиже кредит и

⁴ Д. Гичић (електротехнички инжењер), *Електрично осветљење у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 33, 20. VIII 1922.

Касније он доказује да је постојећа мрежа потрајала и изанђала (Исто бр. 40, 8. X 1922).

^{4а} „Лесковачки гласник“ 36, 10. IX 1922.

⁵ Резолуција, „Лесковачки гласник“ 45, 12. XI 1922.

„доноси решење да подигне нову електричну централу од Дизел мотора у Подврцу и поручује [је] у Грацу, а генератор у Бечу“.

Чекајући машине, које касне, она подиже зграду термоцентрале.

Рад на монтирању се завршава у половини јануара ове [1923] године, када се централа пушта у рад.⁴⁶

„Поводом извештаја Лесковачког електричног друштва да ће од 1. марта [1923] обуставити осветљење вароши, ако се дотле не закључи и постави нов уговор, одбор општине лесковачке на својој седници од 10. ов. м. [10. фебруар 1923] решио је и предложио је да [се], с обзиром на предизборне прилике, продужи издавање [снабдевање] вароши и појединача електричном струјом до 1. априла по условима старог уговора и по ценама које су важиле до 1. јануара ове године.“ „Ако пак Друштво ма из којих разлога не би хтело да по овој одлуци поступи, онда се отказ прима, Друштву се оставља право, да 1. марта обустави давање осветљења, али му се једновремено отказује право службености за бандере и остале објекте у вароши и препоручује му се, да оног момента, кад престане давање осветљења уклони из варошког реона бандере и све своје остале објекте. Ово последње, тј. склањање бандера и осталих објеката, ако Друштво не учини, учиниће сама општинска управа на рачун и на штету Друштва.

Према томе, до 1. априла Друштво ће морати или да даје струју за осветљење по условима старог уговора и по ценама које су важиле до 1. јануара ове године, или ће пак морати да 1. марта обуставивши давање осветљења, уклони из варошког реона и све своје објекте за које је службеност отказана.⁴⁷

После ове одлуке радикалске општинске управе дошли су нови општински избори од 19. августа 1923, на којима је победила листа Демократске партије, коју су подржавали Централна банка и Електрично друштво.

Укључењем нове термоцентрале стање се није много изменило.

„Од како је почела да ради нова електрична централа са нафтом, услед недостатка воде, наше електрично друштво почело је да уводи нову спекулацију.“

„Оно је у сумрак пуштало централу на води, па се сијалице само зажаре. Кад се грађанство измалтретира, кад се добро смркне, у 7.5 сати увече укључи се централа на нафту. Од 11 сати увече смањује се волтажа, па сијалице опет шкиље.“⁴⁸

Тада је, у септембру 1923, један од службеника Лесковачког електричног друштва написао чланак у коме је бранио друштво од досадашњих напада потрошача.⁹

⁴⁶ В. С. Марић, *Лесковачко електрично друштво*, „Лесковачки гласник“ 40, 29. IX 1923.

⁴⁷ *Општина и Електрично друштво*, „Лесковачки гласник“ 8, 25. II 1923.

⁴⁸ „Лесковачки гласник“ 33 и 34, 11. и 18. VIII 1923.

⁹ Он лицемерно изјављује да је Лесковачко електрично друштво у 1922. години имало само дивиденду од 10%.

При томе је прећутао да то није била сва зарада крупних акционара, која се реализовала и другим путевима, преко дневница и танџијема, високог

Године 1924. сазнајемо да је ранија лесковачка општинска управа у последњих неколико година „образовала фонд за откуп електричног постројења од електричног друштва како би се ставноништву пружио јевтиније и боље осветљење“.¹⁰

Погледајмо шта пише „Лесковачки гласник“ о томе како електрично питање третира нова управа лесковачке општине, под руководством Демократске партије.

Он износи да је одборска седница општине разматрала питање осветљења. „Нацрт је уговора који је поднело Електрично друштво одборницима на разматрање, ван сваке озбиљне критике.“

Главни његов бранилац био је Таса Стојановић Граочанка, један од највећих акционара Централне банке.

„Енергично држање представника опозиције [С. Д.: међу њима 6 комунистичких одборника] и неколико одборника из већине, учинило је, да се тај нацрт одбаци.“

Том приликом је прихваћено пет захтева новог пројекта уговора који је предложио Б. Блажић:

1. Повећање електричне енергије за 500 коњских снага.
2. Проширење електричне мреже у предвиђеном року.
3. Пуна волтажа.
4. Право појединаца на струјомер.
5. Изборни суд за решавање спорова.“¹¹

У једном плакату из септембра 1933. године, потписаном од Мих. Буринчића, тадашњег председника лесковачке општине, стоји да је поменути пројект уговора, који је поднео Б. Блажић, нестао из општинске архиве, а да су за израду нацрта новог уговора са Електричним друштвом одређена 30. децембра 1924. године три демократска одборника, на челу са Васом Дискићем.¹²

Изгледа да се после ове дискусије осветљење ипак поправило.“¹³

интереса исплаћиваног банци која је то кредитирала и сл. — Зато уредништво „Лесковачког гласника“, у одговору на овај напис, у истом броју листа поставља питање: колики су приходи управе друштва?

„Он [писац који брани Електрично друштво] тој дивиденди од 10% супротставља високе зараде које су лесковачке газде остваривале путем зеленешких зајмова, и подвлачи 'и то [ли] је у данашње време зеленешко богаћење када се новац може пласирати под интерес од 20% и 25%“ (В. С. Марић, „Лесковачко електрично друштво, „Лесковачки гласник“ 40, 29. IX 1923).

¹⁰ „Лесковачки гласник“ 29, 19. VI 1924.

¹¹ Исто, бр. 38, 20. IX 1924.

¹² Плакат: Још нешто о уговору између општине и електричног друштва (подаци из записника одборских седница) од септембра 1933. — Збирка С. Димитријевића.

¹³ Тада је „Лесковачки гласник“ писао:

„Осветљење које Електрично друштво у последње време даје Лесковцу не само да је добро него и преко сваког очекивања похвално. Упоредено са осветљењем околних вароши оно је за сада прворазредно“, још „само да се повољни уговор закључи између општине и Електричног друштва“ („Лесковачки гласник“ 41, 11. X 1924).

Године 1925. Лесковачко електрично друштво повећало је свој главницу за 2 милиона динара емисијом 4.000 нових акција (од по 500 динара) (Исто, бр. 3, 17. I 1925).

Нови уговор између општине и Лесковачког електричног друштва о осветљењу вароши и приватних домова закључен је 18. III 1925. на десет година (са важношћу од 1. I 1925. до 31. XII 1934). Он је предвиђао појачање обе централе за најмање 400 коњских снага,¹⁴ што је био основни захтев лесковачких индустријалаца.

Мада је овим уговором електрично друштво задржало монопол у снабдевању струјом у односу на град и грађанство, лесковачки индустријалци осигурали су се тиме што су добили право да могу да производе електричну струју „за своју личну употребу и у границама свога имања“, те да на тој основи склапају са Електричним друштвом посебне повлашћене уговоре.

Они који нису добили никакве гаранције да цене неће бити повећане били су општина и грађанство, пошто је у вези с тим питањем уговор остављао слободне руке Електричном друштву да само одређује цене сијаличних места, односно потрошње по киловату.

Колико је безочан био овај уговор, види се по његовом члану 16: „Одређивање цене струји за осветљење решаваће се на заједничкој седници друштвеног управног и надзорног одбора. За пуноважно решење о томе потребно је да гласају две трећине присутних чланова, но с тим да истој присуствује и делегирани одборник општине Лесковачке.“

Дакле, сами акционари друштва, односно управни и надзорни одбор Електричног друштва одређују цене струје. Јасно је да ће свако повишење цене струје ови форуми радо прихватити, а општински одборник може само да потврди да је било 2/3 гласова за то повећање.

Уговор није осигуравао ни квалитет струје. По том уговору друштво је могло да снижава волтажу струје од 220 до 130 волти (члан 2), а да при том наплаћује пуну цену струје.

Таксе за увођење струје и струјомера нису биле одређене, па је Електрично друштво могло да их повишава до миле воље.

У случају да се овај уговор не откаже 6 месеци пре свог истека, он ће бити аутоматски продужен за још 10 година (чл. 19).

При томе уопште није била предвиђена уобичајена клаузула за овакве уговоре, да ће после извесног рока све инсталације прећи у власништво општине.

Овај монструозни уговор био је прихваћен тек на другој седници одбора, када се решавало „са оним бројем одборника колико је на седницу дошло“, и то „већином гласова“.¹⁵

¹⁴ „Лесковачки гласник“ 12, 21. III 1925.

¹⁵ Из записника одборске седнице од 17. III 1925. која је тај уговор прихватила, видимо да је радикал Тодор Тонић био против овог уговора. Он је издвојио своје мишљење са следећим образложењем (које доносимо у скраћеном и прерађеном виду):

1. Зато што је Електричном друштву остављен рок од две године за набавку машине од 400 коњ. снага, а Друштво је уживало све бенефиције уговора од дана потврде уговора.
2. Зато што нису фиксиране цене сијаличних места па општина и грађанство нису били заштићени од повећања цена.

Колико су велики били профити Лесковачког електричног друштва може се проценити ако се продајне цене електричне струје у Лесковцу упореде са ценама у другим местима.

Док је електрична централа у Куманову, која је радила са више трошкова јер је имала погон на угаљ, наплаћивала 5 динара по киловату, Лесковачко електрично друштво наплаћивало је 8 динара, мада је имало хидроцентралу.¹⁶

Лесковачко електрично друштво је у току двогодишњег рока после потписивања уговора са општином (18. III 1925) инсталирало нове машине од 600 коњских снага.¹⁷

Када је Друштво и поред великих профита најавило повећање цене сијаличних места од 1. марта 1927, а истовремено понудило општини да евентуално откупи постројења, с тим да их отплати за годину и по дана, појавио се М. Стојиљковић са новом понудом, да обезбеди „осветљење вароши под лакшим условима, а да после 20 година уступи [С.Д.: општини] целу инсталацију у слободно располагање“.

Пошто је на седници општинског одбора који је расправљао ово питање пао и предлог да се постојећи неповољан уговор са Електричним друштвом раскине, створена је стручна комисија која је имала „да прегледа целу мрежу и машинске инсталације“ пре но што се приступи решавању овог питања.¹⁸

Ускоро затим одржан је, 3. априла 1927, збор грађана који је прихватио *протестну резолуцију* против најављеног повећања цена електричне струје.

У њој је збор констатовао „да је уговор између Лесковачког Електричног друштва и Лесковачке Општине скроз неморалан. јер грађанима и општини не даје никаква права“. Да су „поступци Електричног друштва несолидни и безочни“ и да овај рђави уговор даје Електричном друштву „неограничена и недопуштена права“, а не „гарантује ма какво осветљење, нити води рачуна о исправности и сигурности мреже, нити подешава цене сразмерно приликама и правичности“.

Зато се тражи „раскинуће уговора са Електричним друштвом“. Ради постигнућа тог циља, изабран је *стални Одбор грађана* од 14 лица.

Истовремено, резолуција је констатовала да је „Електрично друштво са Централном Банком, услед сазива овог збора, почело да врши притисак и претње над грађанима, путем отказивања кредита

3. Зато што употреба струјомера не штити грађанство, јер цене струје нису утврђене.

4. Зато што је рок уговора дугачак, па општина не може да издејствује повољније услове од другог лица.

5. Зато што нису предвиђене одговарајуће санкције ако Друштво не испуни предвиђене обавезе.

Текст уговора са приложеним записником објавиле су „Недељне новине“ бр. 2, 14. I 1943; Ј. Јовановић, *Монструм уговор*. „Недељне новине“ 3. 1934.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 48, 4. XII 1926.

¹⁷ *Борба Лесковчана против Електричне централе*, „Време“ 19. IV 1927.

¹⁸ „Лесковачки гласник“ 14, 2. IV 1927.

и другим средствима желећи тиме да истим грађанима угуше економску и политичку слободу“, и позвала грађане да „ако поменуће установе буду чиме уцењивале грађане, онда је дужност свих свесних грађана да и они откажу своје услуге и своје кредитирање подједнако нужно заводима као и грађанима“. Уз то је одлучено: „Одбор ће поводом истог поступка извести кредитне установе [С. Д.: нпр. Народну банку], да и оне ускрате кредит овим установама [С. Д.: Електричном друштву и Централној банци] као што и оне ускраћују исти грађанима.“

„Даље се одлучује, да грађани својевољно отказују осветљење и остану при датој заклетви на самом збору.“

„Збор ставља у дужност Општинском суду и Одбору, да потраживања Електричног Друштва не исплаћује, све док изабрани суд стручном оценом не констатује неправилности и мањкове у до садањем давању струје како општини тако и грађанству.“¹⁹

Када је поменућа стручна комисија „огласила електричну мрежу за неупотребљиву и опасну по имовину и личну безбедност“, нови велики збор грађана од 10. априла 1927. „одлучио је да се од Мин. Трговине тражи обустава рада Електричног друштва.“

Уз то, „збор је констатовао, да су се грађани савесно одавали решењима и апелу прошлога збора, јер су солидарно отказивали и улоге на штедњу и електрично осветљење“, и позвао грађане да наставе тим путем.

Такође је констатовано „да су учињени попусти [С. Д.: цене струје] од стране Електричног Друштва недовољни, јер не осигуравају грађанима и вароши частан и правичан однос.“ Тражено је да се у року од 10 дана образује изборни суд, који би „на бази неисправности и неуредности друштва“ раскинуо постојећи уговор између општине и Електричног друштва, да у истом року „оптужи Електрично Друштво суду по закону против скупоће због великих цена и мањкова у струји“ и „да се одмах распише конкурс за нове понуде и ново подизање централе.“²⁰

Под притиском ове акције, Лесковачко електрично друштво било је принуђено да измени волтаж, тј. да је почев од 10. јануара до краја фебруара 1928. повећа од 150 на 220 волти.²¹

У току борбе грађана против пљачке коју је вршило Лесковачко електрично друштво одржано је више зборова и издати су многи плакати који раскринкавају малверзације овог друштва и ло-

¹⁹ „Лесковачки гласник“ 15, 9. IV 1927.

Плакат: Резолуција збора грађана града Лесковца одржат на дан 3. априла 1927. год. — Збирка С. Димитријевића.

Из одговора управе Лесковачког електричног друштва упућеног листу „Време“ 15. априла 1927. видимо да је нову понуду учинила фирма „Млинови Ж. Стојиљковића“, да је на челу ове акције и овог пута био Б. Блажић (који је због тога био у сукобу са Централном банком и локалном управом Демократске партије); да је као технички експерт, који је имао да „на збору са техничке стране објасни неоправданост овога повећања“, наступио Влада Поповић, инжењер (познати републиканац). (*Борба Лесковчана против Електричне централе*, Изјава Лесковачког електричног друштва, „Време“, 19. IV 1927).

²⁰ „Лесковачки гласник“ 16, 16. IV 1927.

²¹ Објава, „Лесковачки гласник“ 53, 31. XII 1927.

калних политичара који су били повезани са њим. Само у збирци С. Димитријевића постоји 10 плаката који се односе на неправилан рад Лесковачког електричног друштва у периоду 1922—1927. или на одбрану овог акционарског друштва, Лесковачке општине и појединих политичара.

У својим напорима да оствари што већи профит, Лесковачко електрично друштво није водило рачуна о потребама становништва.

Пошто је Лесковац „био главни потрошач струје и најрентабилније је било продавати струју само њему, многа села кроз која су пролазили електрични водови нису видела никакве користи од тога, јер се власницима централе „није исплатило“ да поставе мали трансформатор и створе разводну мрежу за неколико стотина кућа. Тиме су становници Белог Потока, Стројковца и Великог Трњана остали при гасарчићима“.

„Али нису само села била остала при гасарчићима, већ се то исто десило и са предграђима Лесковца, која нису могла да плаћају папрене цене. Сиротиња са периферије није уживала благодети електротехнике, јер није имала пара.“²²

²² [С. Димитријевић], *Нова електрична централа и електрификација села и предграђа*, „Нишке новине“ 27, 8. VII 1934.

12. О ЛЕСКОВАЧКОЈ ПРИВРЕДИ У ВРЕМЕ ПРИВРЕДНЕ КРИЗЕ

Године 1924. на лесковачком тржишту настала је тешка финансијска и привредна криза, проузрокована оскудицом кредита.

У то доба, услед наглог пада његове вредности, новац се није давао на позајмицу, већ се улагао у добра од трајне вредности.

Недостатак кредита неповољно је утицао на тржишну сировину и полуфабрикату, смањено куповну моћ тржишта и обим производње, и изазвао незапосленост радника. Томе се придружила и скупоћа која је била резултат различитих шпекулација.

Та новчана криза одразила се на целу лесковачку привреду.

Раднички дописник из Лесковца пише да је општа новчана криза „укочила индустријски полет и ставила многа предузећа под стечај“.¹

У то време многе лесковачке фирме затражиле су и добиле принудну нагодбу ван стечаја.

То је био случај са ортачком фирмом Саве Павловића, Глигорија и Васиљка Здравковића, шајкачара из Лесковца.²

Другима то није било усвојено, па су пали под стечај.

То је био случај са фирмом Мирка Борђевића, терзије из Лесковца,³ и фирмом Тодора Џакића и синова из Лесковца.⁴

Ми смо нашли у „Лесковачком гласнику“ из 1924. податке о три случаја потврђене нагодбе и два стечаја.

Па ипак, ова криза погодила је углавном ситна занатска и трговачка предузећа.

Што се тиче праве лесковачке индустрије, мада је и она осећала ефекат кризе,⁵ мада су и нека њена предузећа обуставила

¹ „Радничке новине“ 37, 10. IX 1924.

² *Положај радника у Лесковцу*, „Организовани радник“ 3, 16. I 1924.

³ „Лесковачки гласник“ 35, 30. VIII 1924. Потврда нагодбе: „Лесковачки гласник“ 43 и 48, 25. X и 29. XI 1924.

Напомињемо да је принудна нагодба ван стечаја уведена Законом о два наестинама за јанвар и фебруар 1922 — „Лесковачки гласник“ 1, 5. I 1924.

⁴ Тражио нагодбу: „Лесковачки гласник“ 39, 27. IX 1924; ускраћен принудни поступак: „Лесковачки гласник“ 50, 13. XII 1924.

⁵ Тражена нагодба: „Лесковачки гласник“ 44, 1. XI 1924; ускраћен принудни поступак: „Лесковачки гласник“ 50, 13. XII 1924.

⁶ Тако, нпр., Ј. Цази пише да је године 1924, упркос заштитним царинама, индустрија металних израђевина у Лесковцу била у кризи (Ј. Цази, *Независни синдикати* II, 290),

рад,⁷ она ју је ипак лакше поднела од индустрије у осталим крајевима Југославије.

Док су у другим покрајинама и местима Југославије пропала велика индустријска предузећа, у Лесковцу је до средине 1925. године пао под стечај само један мали млин, дакле предузеће које није запошљавало многобројну најамну радну снагу.⁸

Оставимо ли на страну ситне трговце и занатлије који су пропадали услед новчане кризе (кризе кредита) која се „претворила у општу привредну кризу“, видимо да је и овог пута најтеже страдала радничка класа, која је била погођена незапосленошћу.

У то време „Оковани радник“ пише:

„У земљи бесни страховита привредна криза и беспослица. Стотине хиљада радника са својим породицама лута улицама без посла и без хлеба гледајући пред собом гладну смрт! Са њима исту судбину проживљавају и масе редуцираног намештеништва и чиновништва. У међу времену послодавци живо искоришћују ту ситуацију која им пружа обиље беспослене радне снаге, — да смање наднице и да продужавају радно време.“⁹

Милорад Рајковић, обућар, причао ми је да је у време кад се ослободио (постао од шегрта калфа), око 1924/1925, владала у Лесковцу велика незапосленост, „тако да је доста радника напустило занат и отишло у текстилну индустрију. Тако нпр. неколико старијих радника од мене запослило се у фабрикама, нпр. Љуба Димитријевић Љупче у Кудељару, а Стојан Конопчар у Штофару, а неки су отишли у друго место“.¹⁰

Привредна криза из 1924. године, настала из кризе кредита, продужила се и компликовала 1925. године наглим падом цена пољопривредних производа на светском тржишту, аграрном кризом, која је захватила и нашу земљу.

Аграрна криза која је започела 1925. године одразила се и на осталу привреду. Она је смањила куповну моћ сељака, а самим тим сузила могућност пласмана занатских и индустријских производа и све остале робе коју су трговци продавали. То је довело до смањења обима трговачког пословања и занатске и индустријске производње, и до пораста незапослености у овим гранама привреде.

Све то изазвало је општи застој привреде почетком 1925. године.

⁷ „Организовани радник“ пише: „Новчана криза затвара једно по једно индустријско предузеће“ (*Положај радника у Лесковцу*, „Организовани радник“ 3, 16. I 1924).

⁸ *Привредни развој Србије у 1925*, „Уједињени синдикати“ 16, 16. IV 1926.

⁹ „Оковани радник“ 3, 7. IX 1924.

¹⁰ Писмена изјава Милорада Рајковића од 6. октобра 1977. — Збирка С. Димитријевића.

Напомињемо да је текстилна индустрија, која је прихватила велике државне лиферације, понекад радила пуним капацитетом у време када су друге привредне гране, зависне од стања на тржишту, смањивале производњу и отпуштале раднике.

Тада је „Лесковачки гласник“ писао: Већ неколико месеци криза — опити застој у пословима од Божића наовамо — једе нашу привреду. Зимус смо се заваравали да ће марта посао кренути. Март дође — застој остаде исти, „више се не може слушати: Данас нисам правио сефте или у суботу сам на пазарни дан пазарио 110 динара а раднике исплатио са 600 динара — докле ће овако.“

Занатлије јадикују, „дућанције набраних већа седе поред мангала и крше прсте“, „многе су фабрике свеле свој рад на минимум, многи су оци престали да се пуше, у многим је радњама тишина као у цркви, свакодневно се из нашег града као и из других градова, враћају путници разних фирми не продавши ништа и не прикупивши вересију, многи је радник остао без посла и очајан обилазио предузећа и радње нудећи своју снагу и тражећи безнадно хлеба за своју породицу и себе“.

Тешкоће целокупне привреде изазвале су ново пропадање лесковачких привредника који нису располагали резервним ликвидним средствима.

У то време појавио се оглас: „Сво моје имање непокретно продајем услед датих потписа на јемство, и то две кафане, једну пекарницу и једну њиву од 9 дулума.

Хариз Д. Ристић, трговац.“¹¹

Лесковачке газде искористиле су и ове тешкоће за своје шпекулације.

У другој половини 1925. године, због тешких новчаних прилика, Алекса Борђевић Кукар, индустријалац, предао је кључеве суду тражећи стечај својих дугова. Тад је суд утврдио да је актива већа од пасиве, а „Лесковачки гласник“ писао: „Личност из нашег трговачког света која је изгледа уговорила и услове за равњање Алексиног стечаја“, због које „по чврстом и дефинитивном обећању те личности Алекса није тражио друге личности да би га равнале“ — није ни дошла на рочиште. „Оваквим поступком се је открила и једна одвратна игра, која је била срачуната на терет и упропашћење већ посрнулог Алексе. Овакав догађај је веома редак у трговачком свету, јер се сматра за недопуштено, да се посрнули дужник незаслужено гура на просјачки штап.“ „У чаршији се тумачи да је циљ те личности био у томе да га као интересента за то предузеће, евентуално и други интересенти понуде провизијом, а да он уопште није никад ни мислио и могао да стварно прими предузеће и изравња дужнике.“ „Шпекулисати на рачун туђе апсолутне пропасти било је у овом случају могуће само употребом обмане.“¹²

Аграрна криза не само да је повећала незапосленост и беду радника, него је, обарајући цене пољопривредних производа, довела и до пропадања средњег селаштва, које је један део својих производа износило на тржиште и уновчавало, а тиме изазвала и појачану класну диференцијацију на селу.

¹¹ Verus, *Једна опасна криза*, „Лесковачки гласник“ 14, 4. IV 1925.

¹² „Лесковачки гласник“ 7, 14. II 1925.

¹³ „Лесковачки гласник“ 45, 7. XI 1925.

Стање на селу се погоршало и због велике суше 1926. године, која је посебно смањила приносе кукуруза, главног домаћег усева и тадашње главне хране сељачког становништва.¹⁴

Тада је лесковачко сељаштво било приморано да позајмљује новац, па је тако пало у руке зеленаша, који су за зајам наплаћивали баснословне камате и откупљивали будућу жетву на зелено (одатле и долази назив зеленаши).¹⁵

Ј. Јовановић Абраш је приликом својих истраживања из 1927. године написао да је само село Лапотинце дуговало 2 милиона динара, а да су појединци плаћали 30% камате на позајмљени новац.¹⁶

Погледајмо стање у 1927. години.

Почетком те године куповна моћ сељака била је веома ниска (због велике суше из 1926). То се одразило на читаву градску трговину и производњу. Тада је знатно опала индустријска и занатска производња, што је довело до велике незапослености.

„Лесковачки гласник“ писао је крајем 1927. године: „Економска криза, која је повукла са собом читав низ социјалних криза, створила је једну од тих криза што се зове беспослица.“

„Беспослица је завладала у вароши па је завладала и у селу. Читаве легије радног света траже рад!“¹⁷

Беспослица је изазвала нови пад потрошње.

У то време смањила се и извозна трговина.

„Извозна трговина опала је у 1927. години и по вредности и по тонама.“

Вредност извоза целе земље смањила се у односу на 1926. годину за 1.324,143.978 динара.¹⁸

У то време услед смањеног обима пословања, пропадају многи средњи и ситни трговци оптерећени великим каматама.

Међу лицима која су тада пропала налазимо и неке крупне трговце. Тако, нпр., тада је пропала стара трговачка фирма Глигорија Јоргаћевића, бившег председника Трговачког удружења,¹⁹ стара 120 година.²⁰

У једном осврту на стање привреде у земљи 1928. године, објављеном у „Лесковачком гласнику“, налазимо податке о томе да су стоваришта препуна; да потрошачка моћ сељака опада; да је куповна моћ привредника смањена; да се кредити лако не наплаћују, тј. да се дугови не отплаћују; да занатлије грцају у дуговима и продају испод цене коштања.²¹

¹⁴ „Лесковачки гласник“ 16, 21 IV 1928.

¹⁵ Напомињемо да су зеленаши увек откупљивали жетву по најнижој цени, а при томе рачунали да ће она бити мала. Ако би жетва била добра, то је за њих био чист ћар.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 48, 26. XI 1927.

¹⁷ „Лесковачки гласник“ 50, 10. XII 1927.

¹⁸ Извоз је 1926. године износио 7.195,612.671 а 1928. године 5.871,468.693 динара. — „Лесковачки гласник“ 37, 18. IX 1928.

¹⁹ „Лесковачки гласник“ 32, 6. VIII 1927.

²⁰ Исто 37, 11. IX 1927.

²¹ Исто 37, 18. IX 1928.

Тада су и банкарски послови опали по обиму.

Те, 1928. године забележен је у Лесковцу већи број самоубиства у вези са привредном кризом и бедом која је тада владала.

Ми смо нашли податке о шест самоубиства и пет покушаја самоубиства.²²

У то доба велики број власника продаје своје куће, дућане и друга имања.

Најкрупнији тадашњи проблем био је велики број незапослених радника.

Само „због прекида рада у највећем предузећу [фабрика вунених штофова Глигорија Петровића и ко.] остало је преко хиљаду незапослених и гладних радника“.²³

На основу писања „Лесковачког гласника“ може се закључити да је укупан број незапослених радника у лесковачком и власотиначком срезу износио 3.000.

Мада о том питању, борби и демонстрацијама незапослених радника говоримо опширно у поглављу о синдикалном покрету, овде ћемо изнети неке аспекте организовања помоћи незапосленим и гладним радницима — да бисмо показали шта је тада буржоаска држава и буржоазија уопште учинила да помогне хиљадама незапослених радника у лесковачком крају.

Ево како је изгледала та државна помоћ. „Лесковачки привредник“ је тада писао:

Од помоћи гладнима коју је влада одредила, једна половина је била намењена као помоћ а друга за јавне радове. Од ове друге половине, „на ова два наша среза“ (лесковачки и власотиначки) требало је да дође око 700.000 динара, што је било сасвим недовољно. „Ако се упусти 3.000 људи са надницом од 30 дин., значи да би рада било за 8 дана и сваки би радника примио по 240 дин.“²⁴

Тада су све општине среза лесковачког добиле 140.000 кг кукуруза.

Од тога је „општина Брестовачка, која гладује у правом смислу“, добила само 7.000 кг, а хиљаду гладних породица у Лесковцу само 5.000 кг,²⁵ тј. 5 кг по гладној породици.²⁶

²² „Лесковачки гласник“ 10, 14, 15, 16, 27, 31 и 52, 1928. — Мада су наведени разлози различите природе, ми их повезујемо са општом привредном кризом и бедом коју је она изазвала. Тешке економске прилике, то је основни узрок повећања броја самоубиства у то доба.

Д. Каписазовић под псеудонимом „Венијамин“ осврнуо се тада на ово питање на следећи начин: „Из разлога — без разлога, људи се почеше често сами убијати“. — „Лесковачки привредник“ 12, 17, VI 1928.

Напомињемо да је број самоубиства сигурно био већи, али да „Лесковачки гласник“ вероватно није писао о сваком од њих.

Тако, нпр., у једном случају он спомиње групно три самоубиства и два покушаја („Лесковачки гласник“ 15, 15. IV 1928), а касније се осврће само на поједине случајеве.

²³ „Лесковачки гласник“ 16, 21. IV 1928.

²⁴ „Лесковачки привредник“ 2, 8. IV 1928.

²⁵ „Лесковачки гласник“ 17, 28. IV 1928.

²⁶ Напомињемо да помоћ у кукурузу није делио обласни одбор у Нишу, већ специјални за то створени одбор („Лесковачки гласник“ 18, 5. V 1928).

„Као помоћ за гладне Лесковачка општина је добила пола вагона кукуруза (!) Одбор Лесковачке општине решио је да одбије ту штедрост и врати кукуруз.“ Том приликом је указано да у Лесковцу има више од хиљаду незапослених и гладних радника. „Они озго и то треба да знају.“²⁷

У време привредне кризе пропале су многе мануфактурне радње које су по наговору трговачких путника нагомилале робу која у то време није имала пробу. Тако су пали под стечај велики мануфактурни трговци — фирме: Тасе Петковића; Трајка Митића Бопе и синова; Стојана Ценића и зета; Милана Кулића и др.²⁸

Према званичним подацима лесковачког Првостепеног суда (који је био надлежан за сва три среза лесковачког краја), број отворених стечајева износио је:

1926. године	10
1927. године	11
1928. године	5

а у прва 4 месеца 1929. године 5.

У свему, за три и по године био је 31 стечај.

Од тога је у самом Лесковцу пало под стечај 7 трговаца, 5 занатлија, 3 индустријалца, 1 извозник и 1 кафеџија; у свему 17 лица.

Са укупне листе стечаја (31) скинуто је 7 због поравнања са повериоцима (од тога у Лесковцу 5), а 2 „услед исцрпљености стечајне масе“ (оба у Лесковцу).²⁹

²⁷ Исто 16, 21. IV 1928.

²⁸ Писмена изјава Б. Митића Жишке од 24. јуна 1978. — Збирка С. Димитријевића.

²⁹ „Лесковачки гласник“ 17, 4. V 1929.

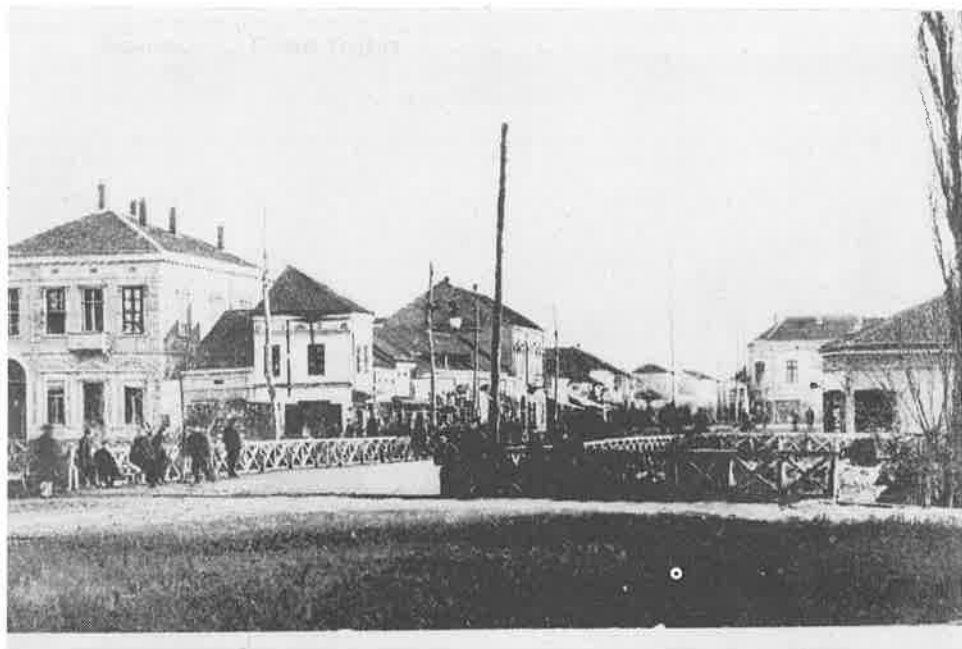
Ћошак код хойцела „Солун“ — снимак пре рушења

Главна њијаца на њазарни дан (карџа издаџија 1923. і ооине)

Од Кудељне њијаце према Главној њијаци

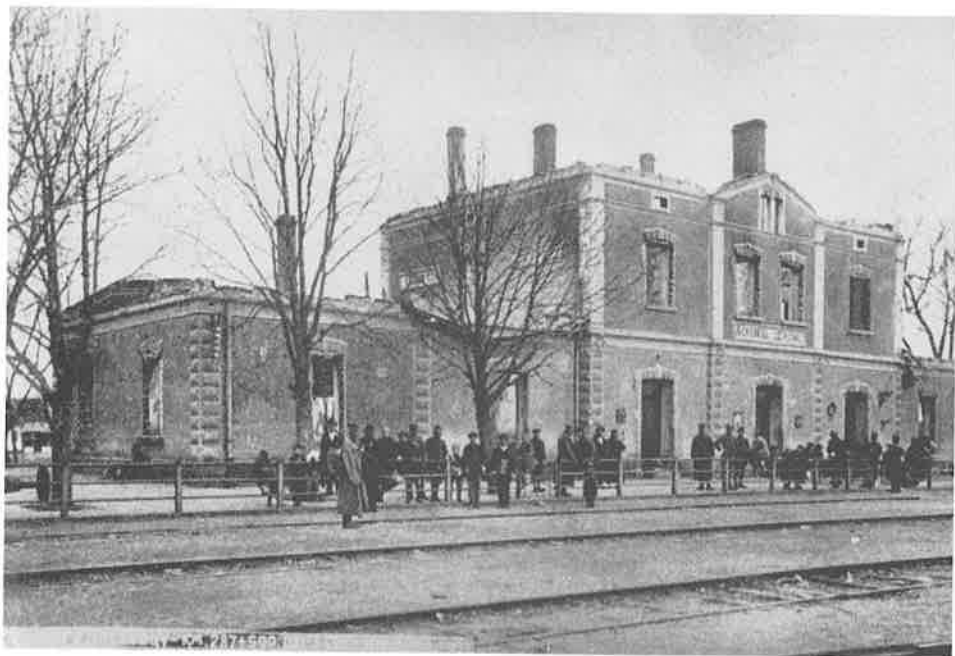
Стара ћурија и хоћел „Солун“ (лево) (карта написана 1906. године)

Об'їрка срушеної залїзничкої мостї на Вейжерницї (снимљено 1919. ї одине)

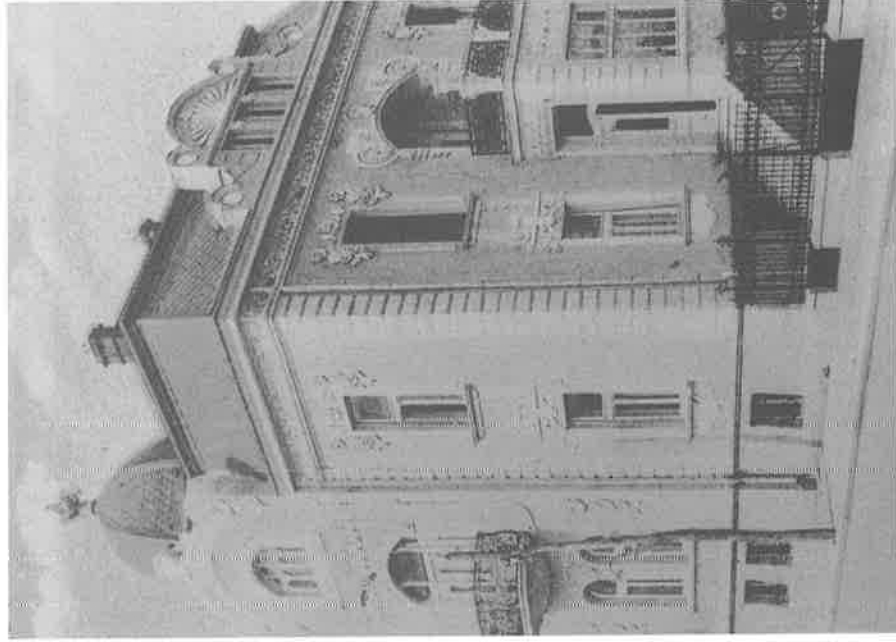
Провизорни залїзнички мостї код Грделице (снимљено 1919. ї одине)

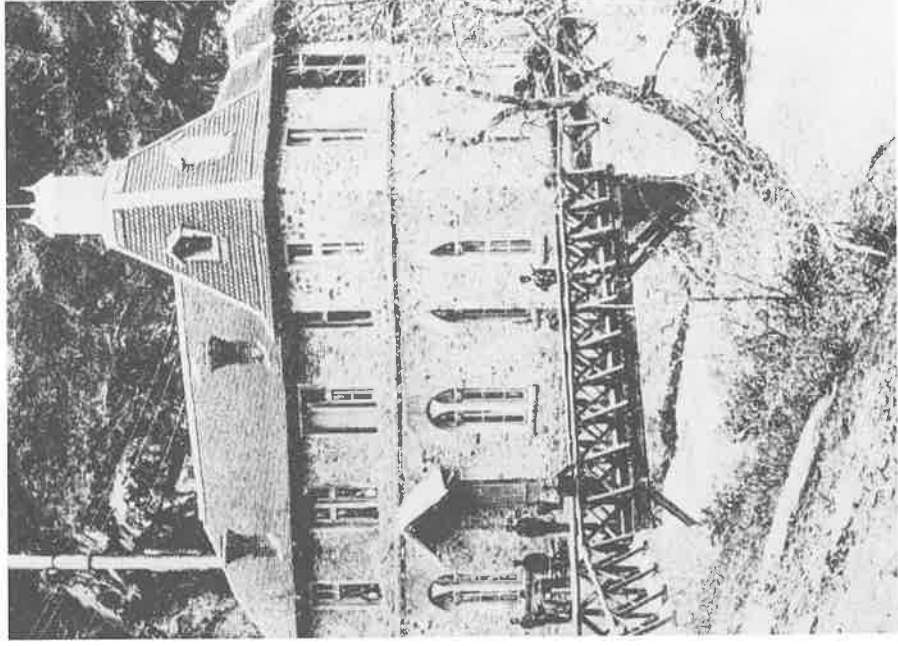
Железничка станица сїяльна за време првої свейскої райи

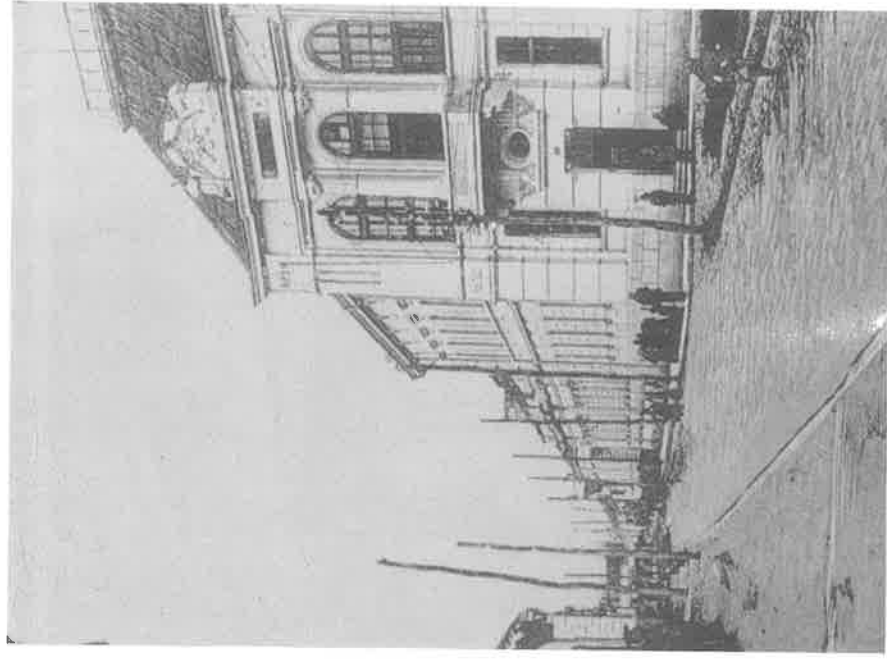
Водосїяници на железничкој станици срушена за време првої свейскої райи

Кућа индустријалца Сошира Илија Мумићској
— Чонина кућа

Хидроцентрала у Вучју (карта издата 1910. године)

*Од Првосуднейеної суда ка хоштелу „Костий“
(картыя издатыя 1923. године)*

*Чесма на Кудельној пијаци и почетак Нишке улице
(акварел М. Врбића)*

Главна пијаца са хотелом „Круна“ (карта издата 1923. године)

Од главне пијаце према цркви „Спасиоци“ (карта писана 1934. године)

mac. Fő részlet.
Leskő, uc.
Leskovac. Glavna čaršija.

Главна улица према фабрици „Стасишел“ (снимљено 1916. године)

Главна улица око 1929. године

Од айойеке „Спасишељ“ према Главној йицяци (карѝа йисана 1931. і одине)

Од радње Кражића према Главној йицяци (карѝа издана 1925. і одине)

Од куће Шој Ђокића према кафани „Америка“ (снимак пре рушења)

Главна улица са шћампјаријом „Покрећ“ (карта писана 1930. године)

Од Црквене улице према сџаници (карџа писана 1910. године)

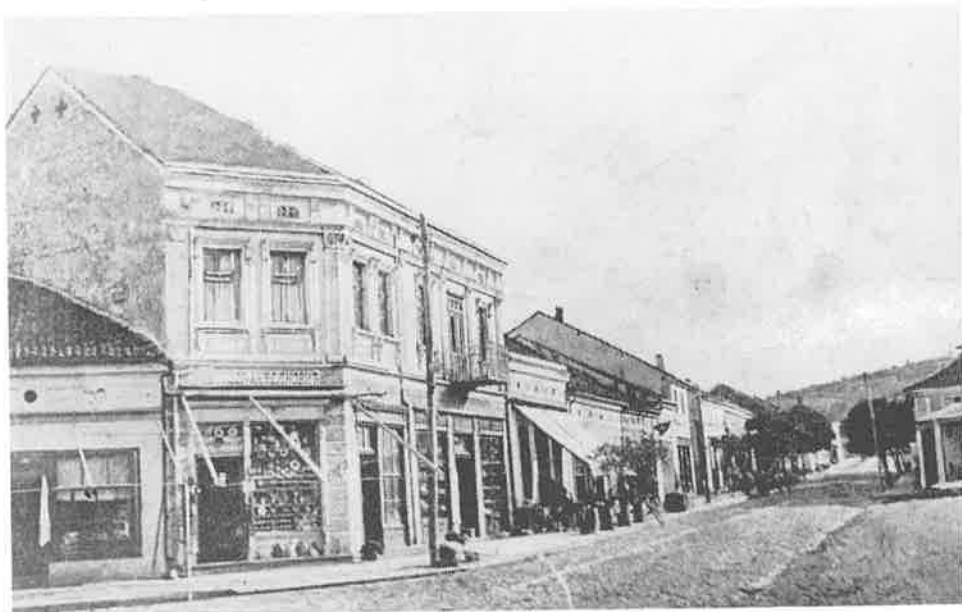
Главна пијаца са Спомеником (око 1929. године)

Споменик са хотелом „Костић“ (карта писана 1931. Године)

Столови испред хотела „Костић“

Од Кудељне пијаце према Дрвеној пијаци (карта издата пре 1914. године)

Почетак Нишке улице (снимљено 1921. године)

Од хойела „Круне“ према Првосѣйеном суду (карѣа издаѣа пре 1914. године)

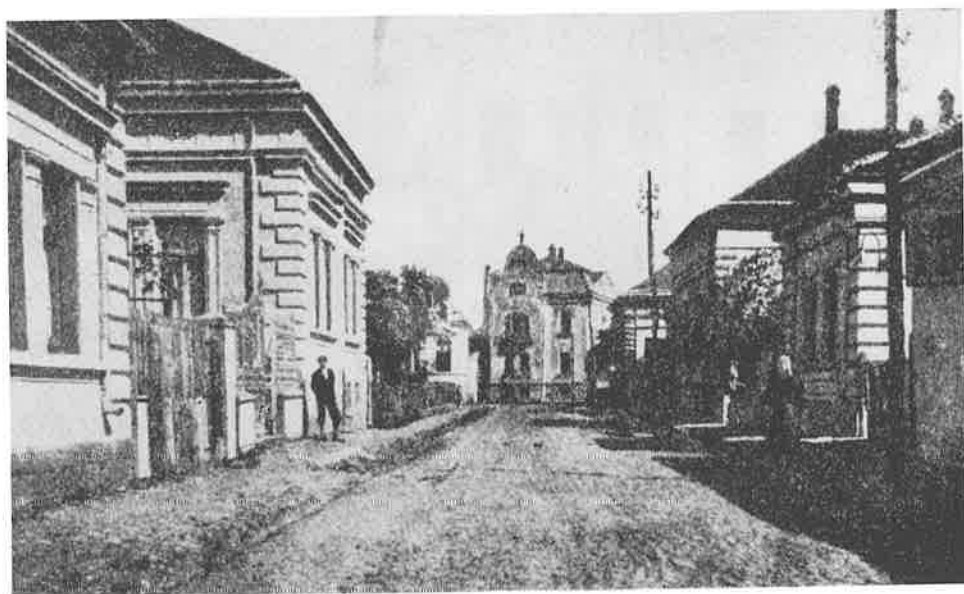

Од Првосѣйеної суду према хойелу „Круна“ (снимљено 1916. године)

Београд. Пештадова улица.

*Од кафане „Таково“ према кући С. Илића
(снимљено 1912. године)*

Улица војводе Бојовића (карта издата 1925. године)

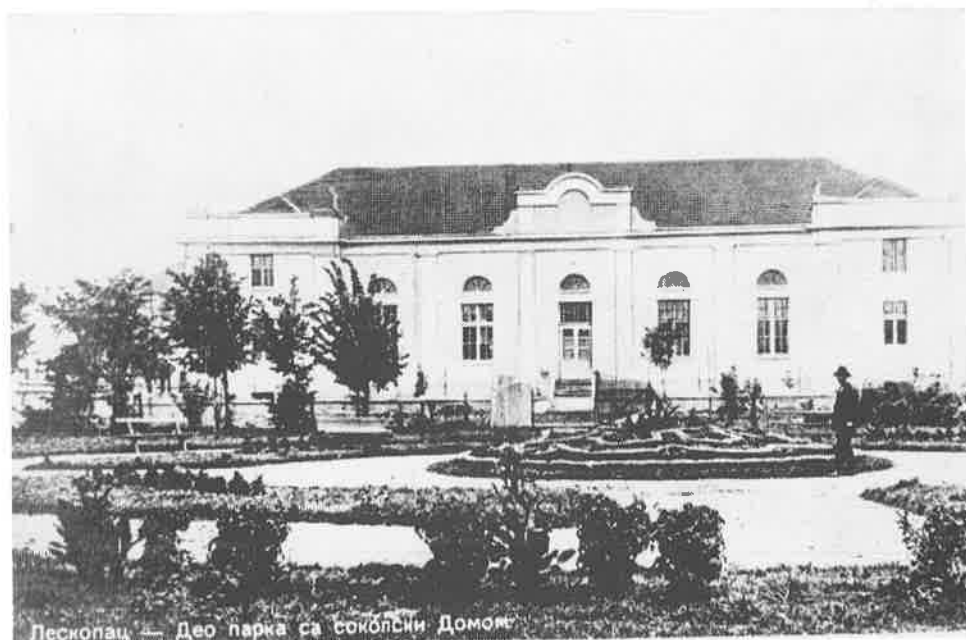
Нова улица (карта издања 1923. године)

Почейак улице учитељ Јосифа (снимљено 1934. године)

Изглед Лесковца са Хисара (снимљено 1934. године)

Део парка са Соколским домом (карта исана 1933. године)

*Од старе ћурије према Кудељној пијаци
(карта издата пре 1914. године)*

Подизање нове, уске моста на месту старе ћурије

Железничка станица (снимљено 1918. године)

Стовариште петролеја на Дрвеној пилаци

Основна школа код ойшійине (карта издања 1907. године)

Лесковачка реалка (карта издања 1925. године)

Lescovac

Kirche

Сѣара лесковачка црква са звонаром (карѣа издана 1916. године)

Манастир Свети Илија са парком код Лесковца

Светиоилијска црква са кафаном (карѣа писана 1906. године)

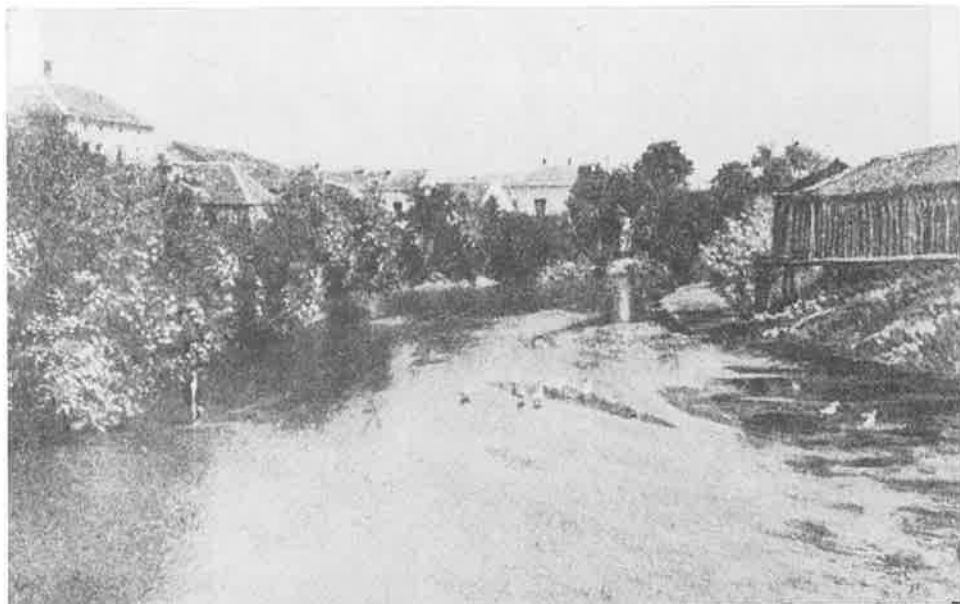
ЛЕСКОВАЦ — Млин Ж. Стојиљковића

Млин Живка Стојиљковића (карта издања 1923. године)

Фабрика шišофа у Грделици (карта издања 1907. године)

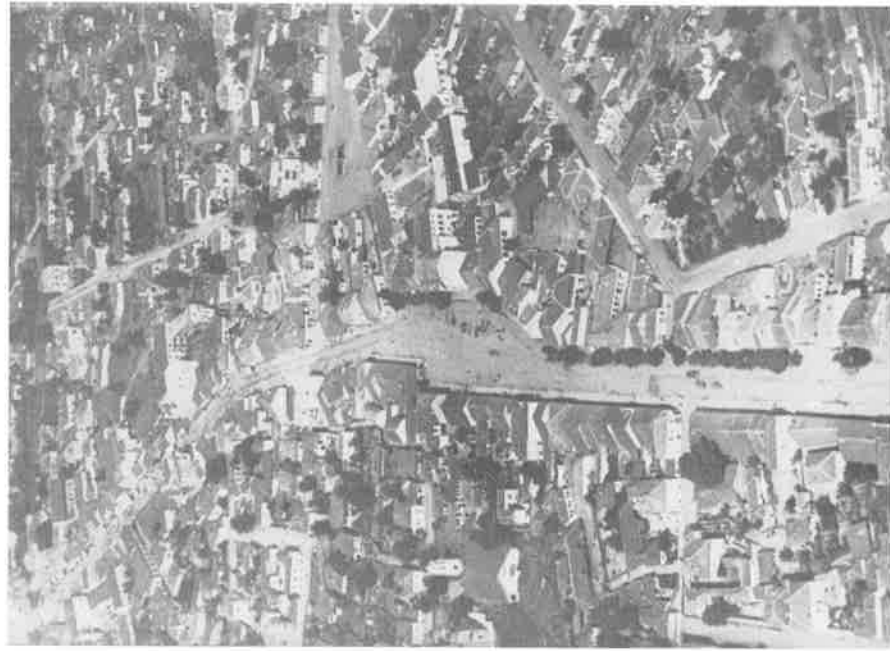
Ветерница са касайницима (карта издања 1925. године)

Насеље Рома у Подворцу

Авионски снимак Лесковца из 1931. године (1 део)

Авионски снимак Лесковца из 1931. године (II део)

13. О ИЗГЛЕДУ ЛЕСКОВЦА, ЊЕГОВИМ КОМУНАЛНИМ ПРОБЛЕМИМА И ЊЕГОВОМ РАЗВИТКУ КАО ГРАДУ

Лесковац је, као многи провинцијски градови наслеђени из времена турске окупације и развијани током или крајем XIX и почетком XX века, непосредно после првог светског рата био градско насеље у коме су доминирале приземне зграде. Имао је развијену чаршију, са многобројним дућанима, која се пружала од Железничке станице до Болнице и имала три огранка: Судску улицу (до Општине), улицу од Кудељне пијаце до Дрвене пијаце и Нишку улицу. Око тог његовог трговачког и занатског језгра биле су окупљене богаташке куће, солидне грађевине са пространим двориштинама. А на периферији, која је окруживала овај његов централни део, налазили су се кућерци у којима је становала многобројна сиротиња и низ фабрика на северној и источној страни града, чији су многобројни димњаци давали овом градском насељу специфичан оквир.¹

Боље куће биле су груписане у близини чаршије, око Цркве, Гимназије и Суда, дуж Улице учитељ-Јосифа, Судске, Светоилијске и Нишке улице, њеног огранка према Болници, а посебно у улицама између реке Ветернице и Житне пијаце (данас Масариков трг), са једним огранком од Гроздановићеве куће (Шумски комбинат) лево.

Центар је био олкољен сиротињским квартовима: Панађуриштем, Шпитаљем, Подворцем, Саат малом, насељем иза Болнице, Табана малом, Мурџа малом, њеним продужетком иза кафане „Последњи грош“ према фабрикама, крајем званим Рупе и насељем преко цруге код Железничке станице — Кованлуком.

Град се ширио дуж сеоских путева, према Чапином бресју (према Вучју), према Лебану и Бојнику иза Болнице, Нишком улицом према општинском имању „Мира“ и дуж Богојевачког пута.

а) Зграде

Пошто је Лесковац био град богаташа и сиротиње, куће ових двеју категорија његових грађана биле су веома различите.

У том граду са изразитим мноштвом приземних зграда богаташке куће биле су од тврдог материјала, зидане од цигала и покри-

¹ Тада је у Лесковцу било око 20 фабричких димњака (Т. Стефановић, *Лесковац — Српски Манчестар*, „Политика“, Спец. додатак о Вардарској бановини.

вене црепом, са високим приземљем озиданим каменом цоклом у доњем делу, са великим прозорима, са подрумима (у којима је држано вино, огрев и намирнице) и сутуренима (у којима се станова-ло), а често и са гвозденом оградом и капијама и каменим тротоа-рима. Чак и у том богаташком делу града, куће на спрат биле су пра-ви изузеци, а ниједна двоспратна није постојала.²

Од неколико хиљада кућа, укупан број кућа на спрат, ако урачунамо и мале зграде које су имале једну собицу на спрату,³ није прелазило тридесет. (Ту не рачунамо неколико индустријских преду-зећа на периферији града: стару штофару, фабрику црепа, млин Живка Стојиљковића и окружну економију, која је била ван града.)⁴

Сиротињска периферија, са ниским кућама у двориштима че-сто испод нивоа улице, највећим делом грабеним од земље (омалте-рисане плетаре, куће грабене набојем — бондруком, чатмаре или од непечене цигле), са малим прозорима, покривене ћерамидом, пред-стављала је сасвим други свет. Дobar део ове сиротиње потицао је са села, бавио се пољопривредом, баштованлуком, сабењем дувана и сл. Зато су ова дворишта поред цвећа имала и повртњаке, а понекад чак и њиве засађене дуваном (једна таква дворишна њива засађена дуваном постојала је и у центру града код Каспаровог моста).⁵

² Првих година после првог светског рата куће на спрат постојале су са-мо у градском центру. Оне су и ту биле прави изузеци.

Међу њима су најлепше биле зграде старог Лесковца подигнуте пре рата, кућа са китњастом фасадом Сотира Илића, индустријала, тзв. Чонина кућа; две државне зграде, Првостепени суд и Гимназија; као и неколико старинских кућа из турског времена (Гирићева, чију смо слику објавили у књизи С. Дими-тријевића, *Градска привреда старог Лесковца*; председникова, данашњи музеј; Шоп-Боквићева). Остале лепе једносратне куће биле су: Железничка станица, као и неколико кућа у чаршији, од којих су се посебно истицале кућа са рад-њама Мике Мумџијског; кафана „Америка“; радња трговца Спирке Тодорови-ћа, на углу код хотела „Круна“ (на чијем су спрату биле радничке организа-ције); кућа богаташке породице Андрејевић на Главној пијаци; хотел „Солун“ и Чуљковићеву дућану на Кудељној пијаци са просторијама на спрату; а у Ни-шкој улици: приватна зграда где је била Пошта и кућа богаташке породице Катанић са дућанима (преко пута Говеће пијаци); поред тога, постојала је у бли-зини чаршије кућа Гроздановића (данашњи Шумски комбинат; дворишна згра-да Пера Чуљковића у Улици војводе Бојовића; основна школа код Цркве и Болница.

³ Нпр., зграда где је био Француско-српски клуб, на почетку Улице учитељ-Јосифа.

⁴ Поред сећања С Димитријевића, користили смо се и његовом збир-ком разгледница старог Лесковца, у којој се налази и панорамски, авионски снимак Лесковца из 1931. године, који је начинио један Охрибанин — фото-граф, који је служио у авијацији.

Напомињемо да је у периоду између два светска рата постојало око 20 кућа заосталих из времена Турака, грабених у познатом балканском стилу. Међу њима се посебно истицала својом лепотом Гирићева једносратница, коју смо већ поменули.

У пролеће 1929. срушена је стара школа ча Јосифа Костића („Леско-вачки гласник“ 11, 23. III 1929).

⁵ Напомињемо да је њива засађених кукүрузом било и у центру града, нпр. на Пашагићевом имању до реке; у сокачету где је раније станао др Деклева, преко пута празног плаца до Џамије и сл.

Најбедније су изгледале куће Рома конопљара у Подворцу. То „су бедне страћаре. Обично се састоје из два одељења. Прво одељење је оно у које се директно споља улази. У њему је на средини огњиште изнад кога је отвор на крову. Тај на овом делу нема. Онај први део служи за чување гусака, ћурца, квочки и друге живине. У њему је ваздух неиздржљив. У други део се улази из првог. То је соба за становање. Отвори за прозоре излепљени су обично хартијом. Таван мрк од дима, дувари ретко где кречени. Под — влажна земља. У соби нема ничег другог. Цигани немају постеље. Они се трућну на голу земљу и не покривају се готово. Бар у великој већини. Ја сам видео такву једну собу, која нема више од тридесет кубних метара ваздуха и у тој соби спава двадесет чељади. Спавају једно до другог родитељи и деца. Ожењени синови и удате кћери такође у истој соби. Цигани имају и своје кирајџије, који такође спавају у истој соби“.⁶

У периоду 1921—1928. подигнуто је у главној улици доста нових једносратних зграда. Од већих, тврдо грађених зграда треба посебно поменути модерне зграде Стојана Ценића и сина и браће Војводић.

Од 1923. до 1928. године подигнуто је у Лесковцу неколико великих тросратних зграда, које су Лесковчани називали палатама.

Прва тросратна зграда у Лесковцу била је својина Трајка Борђевића Кукара, индустријалца, која се налазила у главној чаршији, обухватала његову радњу и две фабрике. Она је почела да се зида у марту 1923.⁷ Друга је била зграда Лазе Јовановића, индустријалца.⁸

Трећа тросратна зграда припадала је индустријском предузећу Јована Влајчића и синова, а била је потпуно завршена у мају 1927.⁹

Године 1928. почеле су да се подижу две нове палате, зграде хотела „Костић“ и Трговачке банке.¹⁰ Обе су завршене исте године.¹¹

Према подацима Р. Пурића, од 1919. до 1932. подигнуто је у Лесковцу 950 нових зграда, што у односу на укупан број зграда (3.858) чини 24,6%.¹²

⁶ Ј. Јовановић (Абраш), *Међу Циганима*, „Лесковачки гласник“ 3, 26. I 1926.

⁷ „Лесковачки гласник“ 10, 10. III 1923.

⁸ Она је завршена у новембру 1924. („Лесковачки гласник“ 46, 15. XI 1924).

Књижница Трговачке омладине пресељена је у нову зграду Л. Јовановића у фебруару 1925. („Лесковачки гласник“ 8, 21. II 1925).

⁹ „Лесковачки привредник“ 7, 13. V 1928; „Лесковачки гласник“ 20, 14. V 1927.

¹⁰ „Лесковачки гласник“ 18, 5. V 1928.

¹¹ Већ у септембру 1928. Трговачка банка се преселила у своју нову палату („Лесковачки гласник“ 38, 22. IX 1928).

На хотел „Костић“ осврћућемо се нешто касније.

¹² Р. Пурић, *Работнички пут*, 60.

Број кућа у 12 (по броју становника) највећих општина лесковачког краја износио је 31. марта 1931. године:¹³

Лесковац	3.424
Лебане	1.319
Медвећа	829
Власотинце	1.059
Турековац	785
Бувце	735
Бошњаци	606
Грделица	774
Бојник	684
Печењевце	634
Оране	539
Слишане	586

Мада је било мање место по броју становника и броју кућа од Лебана, Власотинце је представљало већ формирану варошицу, пошто је било јаче концентрисано, располагало већом чаршијом и већим бројем друштвених установа и школа и имало друштвене карактеристике градског центра са дужом историјском прошлошћу. Осталих десет већих општина (сем Лесковца) имало је изразити сеоски карактер.

Да бисмо добили потпуну представу о томе шта су поједине општине обухватале, осврнимо се на податке из 1933. године. Из њих видимо:

1. Да је општина Велико Трњане обухватала 8 села (Доње Јајно — 90 домова; Шишинце; Кукуловце; Горње Јајно; Паликућа; Велико Трњане; Рударе и Пресечину) и укупно 3.600 становника.

2. Да је општина Турековац обухватала 13 села (Турековац — преко 200 домова, 1.007 становника; Карађорђевац; Белановац; Миланово; Власе; Душаново; Горње Стопање; Свирце; Горње Синковце; Доње Синковце; Горње Трњане; Доње Трњане и Петровац — 28 домова) и укупно 5.489 становника.

3. Да је општина Вучје обухватала 4 села (Вучје — 170 домова, 1065 становника; Жабљане — 53 дома, 302 становника; Збежиште — 19 домова, 101 становник и Рашин Лаз — 6 домова, 33 становника) и укупно 1.501 становника.

4. Да је општина Манојловце обухватала 8 села (Манојловце — 649 становника; Кумарево — 503 становника; Мала Биљаница — 161 становник; Велика Биљаница — 464 становника; Горња Слатина — 239 становника; Доња Слатина — 200 становника; и Навалин — 865 становника) и укупно 3.081 становника.

Што се тиче појединих села видимо:

5. Да је село Рујковац имало 170 домова.

6. Да је село Чукљеник било у општини стројковачкој и имало 76 домова.

¹³ Дефинитивни попис становништва од 31. марта 1931. године, књ. I Београд, 1937.

7. Да је село Братмиловце било у општини мрштанској и има-
ло 72 домаћинства.¹⁴

Вратимо се Лесковцу и опису његових објеката различитих
намена.

б) Хотели

У почетку су у Лесковцу постојала само два права хотела:
„Плуг“ и „Круна“.

Хотел „Солун“ није имао собе за смештај путника. Овај хотел
је, у ствари, био кафана са баштом, јавна кућа и биоскопска сала
са баштом.

Поменућа два хотела могли су да приме 1923. године до 30 го-
стију.¹⁵

Средином 1928. године реновиран је хотел „Плуг“.¹⁶

После модернизовања хотела „Плуг“, завршен је први стварно
модеран хотел у Лесковцу — нови хотел „Костић“, подигнут на месту
старог хотела „Круна“.¹⁷

в) Купатила

После нестанка фонда за изградњу јавног купатила који је
отворила комунистичка општина 1920/1921 (види поглавље о радни-
чком покрету 1921), изградња купатила у Лесковцу појављивала се
у програму појединих општинских управа само у предизборним пе-
риодима.

Тако, нпр., пре општинских избора од 19. VIII 1923. радикал-
ска општинска управа прихватила је план за изградњу купатила и
послала надлежнима на одобрење. Истовремено је унела у буџет
суму од 270.000 динара намењену тој сврси. Зидање купатила је
било предвиђено за лето 1923.¹⁸

¹⁴ А. [Адам Илић], *Доње Јајно*. „Недељне новине“, бр. 2, 1933; П. Бор-
ђевић *Турковац*, Исто, бр. 4, 1933; С. Крстић, *Вучје*, Исто, бр. 3, 1933; П.
Борђевић, *Манојловце*, Исто, бр. 1, 1933; А.И. [Илић], *Рујковац*, Исто, бр.
32, 1934; С. Крстић, *Чукљеник*, Исто, бр. 7, 1933; Ј. Јовановић *Абрац*, *Петро-*
вац, Исто, бр. 19, 1934; П. Борђевић, *Братмиловце*, Исто, бр. 5, 1933.

¹⁵ „Лесковачки гласник“ 42, 13. X 1923. Собе за госте налазиле су се у
дворишним зградама ових хотела и биле су приземне.

¹⁶ Тада су реновиране и друге две велике кафане: „Париз“ и „Касина“
(„Лесковачки гласник“ 23, 9. VI 1928).

¹⁷ „Лесковачки гласник“ 49, 8. XII 1928.

Хотел „Костић“ почео је да ради 2. децембра 1928, а Гранд биоскоп
„Костић“ 3. децембра те године. Одмах је била ангажована и музичка капела
из Крагјевца („Лесковачки привредник“ 35, 25. XI 1928).

Нови хотел „Костић“ имао је три спрата. Имао је 26 спаваћих соба,
салу од 48 метара дужине, кафану, трпезарију, бифе и сепарее на простору
од 11 метара дужине. Поред сале налазила се модерна позорница са потреб-
ним гардеробама за позориште и, евентуално, биоскоп. На првом спрату била
је велика модерна тераса. Сала и трпезарија биле су паркетирание. Свуда су
постојале чесме са текућом водом и енглески клозети (Оглас, „Лесковачки
гласник“ 37, 15. X 1928).

Једино што је недостајало овом модерном хотелу било је централно
грејање („Лесковачки гласник“ 49, 8. XII 1928).

¹⁸ „Лесковачки гласник“ 8, 25. II 1923.

Кад је Радикална партија изгубила општину на овим изборима, тај план је пао у воду.

Прво јавно купатило добио је Лесковац 1923. године, када је при текстилној фабрици Врањкића и Стаменковића било изграђено купатило за раднике, којим се могло служити и остало грађанство.¹⁹

Тек 1928. године, подизањем Дечје поликлинике, Лесковац је добио право јавно купатило, у које су имали приступ баџи и грађани у одређене дане.

г) Поште

Главна, а у почетку и једина лесковачка пошта била је смештена, у току целог периода између два рата, у приватној једносратној згради на левој страни Нишке улице. Доле су били дућани, а горе на спрату, Пошта, телеграф и телефон.

Године 1921. лист „Правда“ објавио је допис у коме се протестује:

„Већ је близу три године од ослобођења, а наш господин министар не нађе за сходно да нам пошаље сандук за убацивање писама.“ Тада је постојало у целом граду само једно поштанско сандуче, пред поштанском зградом, које је остало из времена бугарске окупације.²⁰

Године 1925. решењем министра пошта и телеграфа, Лесковац је добио Пошту бр. 2 у рејону Железничке станице.²¹ Она је била отворена почетком јула 1925. у Панађуришту.²²

Била је смештена у приватној згради.

д) Богомоље

Од већих грађевина затечених 1918. године у Лесковцу су тада постојале:

а) Бајазитова џамија која се налазила иза основне школе I кварта код реке Ветернице. Она је имала високо зидано минаре. Минирали су је и срушили окупатори 1942. године.

б) У близини Болнице, са леве стране главне улице, постојала је текија Ше Мемед Бабе, смештена у приземној згради.

ц) Јеврејска синагога била је такође у малој, неутледној приземној згради.

д) Стара православна Црква св. Богородице, обновљена 1839, још за време Турака, била је најпространија. То је била широка зграда са тремом и сводовима који је ишао око две стране, дубоко укопана у земљу, пошто Турци нису дозвољавали подизање високих цркава.²³

¹⁹ Исто бр. 16, 14. IV 1923.

²⁰ „Правда“ 251, 14. IX 1921.

²¹ „Лесковачки гласник“ 27, 4. VIII 1925.

²² Исто бр. 27, 4. VII 1925.

²³ С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, Лесковац, 1952, 117—118.

Уз то је постојала велика Црква св. Илије на истоименом брду на југозападној страни града, код Новог гробља. (На старом Шпитаљском гробљу, на југоистоку града, постојала је само капела.)

У периоду 1922—1931. подигнута је Саборна црква свете Тројице.

Њени темељи су положени 1922. године.²⁴

Пројект цркве израдио је архитекта Василије Анросов. Њено зидање отпочело је 1927, а зграда је довршена 1929. Унутрашњи орнаменти су дело Андрије Биценка.²⁵

Подигнута у стилу Грачанице,²⁶ она представља њену копију. Иконостас је израђен у Далмацији. Израдио га је Антон Франк у рељефу од мермера.²⁷

Њено освећење извршено је 20. септембра 1931.²⁸

б) Пијаце

У периоду између два светска рата Лесковац није имао уређену пијацу за продају прехранбених производа. Сељаци су своје пољопривредне производе продавали по трговима у центру града. Тезги није било. Поврће је лежало на калдрми у гомилама (нпр., паприка, кромпир, боранија и бостан) или је држано на земљи у паковима (нпр., лук, пасуљ), корпама (нпр., грожђе), судовима и марамама (нпр., сир, масло) или у колима (нпр., бостан, грожђе).

Пролаја намирница била је највећа у пијачне дане — суботом, када је неколико десетина хиљада сељака долазило у град.

Првих година после рата већина касапница, а такође и приватних пиљарница — продавница воћа и поврћа, било је смештено десно од главног моста, у дућанима начињеним од дасака који су висили над реком. И касапи и пиљари бањали су отпатке у реку, која је добрим делом године била маловодна илч пресушена, тако да су, нарочито у летње време, испод ових дућана биле гомиле смрљивог ђубрета.²⁹

Кала су се неке од тих барака са касапницама срушиле у реку 24. фебруара 1926. „Лесковачки гласник“ је поново поставио питање полизања модерне пијаце животних намирница.³⁰

²⁴ „Лесковачки гласник“ 22. 4. VI 1922.

²⁵ А. Р. [Ристић], „Политика“, 17. VII 1929.

²⁶ А. Р. „Политика“, 7. VII 1930.

²⁷ А. Р. „Политика“, 2. XI 1929.

²⁸ Зидање и украшавање цркве стајало је 3 милиона динара. Од тога су лесковачке цркве дале 1.100.000 динара, а остало је сакућено добровољним прилозима. Највеће прилоге (по 250.000 динара) дали су лесковачки индустријалци Горча Петровић и Петар Илић. Сем тога, Лена Илић је дала 87.000 дин. за живопис, а Горча Петровић 67.000 дин. за полијелеј (А. Р. „Политика“, 18. IX 1931).

Живопис цркве израдио је Андрија Биценко који је у то време радио и неке портрете у Лесковцу („Лесковачки гласник“ 49, 8. XII 1928).

Освећењу цркве присуствовао је краљ, председник владе генерал П. Живковић патријарх Варнава и епископ Доситеј (А. Ристић, „Политика“, 20. IX 1931).

²⁹ Сећања С. Димитријевића.

³⁰ „Лесковачки гласник“ 8, 27. II 1926; „Врањски гласник“ 8, 28. II 1926.

Од тог предлога није било ништа, пошто је општина, којој су припадале ове дашчаре и убирала од њих кирију, поново подигла на истом месту касапнице од нешто тврђег материјала и солидно подизане.³¹

Поред општинских пијаца, какве су биле Главна пијаца и трг — проширење улице испред фабрике сапуна Влајчић, у Лесковцу су постојале и четири специјализоване пијаце:

- а) Дрвена пијаца, данашњи Трг. Д. Туцовића;
- б) Кудељна пијаца (са кантаром), код данашње Поште;
- ц) Житна пијаца (са кантаром), данашњи Масариков трг; и
- д) Марвена пијаца, тзв. Говећа пијаца (са кантаром), на месту данашње Зелене пијаце.

На овим пијацама, сем три поменута кантара, није било никаквих других постројења (нпр. тезги и сл.).

Пошто су прве три пијаце били, у ствари, градски тргови, једино је четврта, Говећа пијаца, која је имала површину искључиво намењену трговини сељачким производима, била права пијаца.³²

На улазима у град наплаћиване су трошарина и пијачна такса.

е) Киосци

Године 1923. Лесковац је добио прве киоске. „Одбор општине лесковачке уступио је инвалидском удружењу подизање неколико киоска у Лесковцу, који би се уступили инвалидима за продају дувана.“

Том приликом је речено да се киосци подижу на Главној пијаци и Панађуришту, насред пијаце.³³

Трећи киоск био је подигнут на пијаци — проширењу улице испред нове зграде Влајчићеве фабрике сапуна.

ж) Ђуприје

Лесковац је после првог светског рата имао три велике колске дрвене ђуприје које су повезивале обале Ветернице у самом граду. Једна се налазила у Подворцу, главна је повезивала Главну пијаци и Кудељну пијаци, а трећа је била Каспаров мост, у продужетку улице где је сада Пивара.

³¹ Подизање касапских и баштованцијских дућана на реци завршено је 1928 („Лесковачки гласник“ 2, 12. I 1929).

³² Сељаци су долазили у град не само пешке већ и воловским колима што је било најчешће. Ова кола, уколико се њима није долазило на саму пијаци остављана су без икаквог реда на неким улазима у град, нпр., на празном простору испред Болнице и на ваџаришту код Железничке станице, или у великим дворштима појединих кафана.

Обично су сви сељаци из истог села ишли у једну од тих кафана, нпр., Косанчани су долазили у кафану крај Поште у Нишкој улици.

Због таквог транспорта између села и града, на прилазима граду и у самом граду постојале су многе поткивачке и коларске радионице.

³³ „Лесковачки гласник“ 33, 11. VIII 1933.

У периоду 1918—1928. подигнута су још два пешачка дрвена моста, један крај основне школе код реке, а други према тадашњој Говеђој (Марвеној) пијаци, данашњој Главној пијаци.

На старом, широком, главном мосту, који је потицао још из времена Турака (Авди-пашина Њуприја, која је била 12 м широка и имала обални и средњи стуб од камена),³⁴ мада су преко њега саобраћали фијакери, таљиге и воловска селачка кола у оба правца, којих је нарочито било много на пијачни дан — суботом, било је толико места да су сваке суботе на десној страни моста биле поређане тезге на којима се продавала нирнбершка роба (разне игле и друге металне ситнице, ситни украси, копче, дугмад, Ђинђуве и сл.).³⁵

Кад је овај мост дотрајао, поставило се питање његове обнове. Међутим, Лесковчани су у почетку наишли на одбијање државе да решава ово питање.³⁶

Касније су вођени преговори, у току којих је влада дала обећање да ће подићи гвоздени мост ширине 12 метара, односно, са пешачким стазама, 16 метара — које није одржала.³⁷

Кад је општински суд упутио 13. маја 1927. представку Министарству грађевина да се у Лесковцу „што пре подигне стални мост од 12 м ширине, због великог саобраћаја и стратегијских разлога“ (пошто је тај мост везивао Ниш и Врање, на једној страни, и Пирот и Власотинце са Лебаном и Приштином, на другој страни), радикалски министар одговорио је „да нема буџетске могућности за сталан мост, а одобрава општини да подигне нов дрвени мост од 3,20 ширине.“³⁸

Тако је Лесковац, тада један од најзначајнијих индустријских центара Југославије, добио, захваљујући радикалским политичким смицалицама, у центру града, на месту где је била широка турска Авди-пашина Њуприја, дрвени мост широк 3,20 метара, који је имао бочне лукове од дебелих греда, мост који су Лесковчани назвали „вешала“.³⁹

³⁴ „Лесковачки гласник“ 32 и 35. 6. и 27. VIII 1927.

³⁵ Сећања С. Димитријевића.

³⁶ „Држава за сада није у могућности да подигне ни једну Њуприју у Лесковцу на реци Ветерници“ („Лесковачки гласник“ 29. 19. VII 1924).

³⁷ У то време локална штампа је писала:

Пошто је дрвени мост у Лесковцу, на Ветерници, подигнут још у турско време (Авди-пашина Њуприја), „дотрајао и као такав представља ругло за варош“, као што се сазнаје. „држава уступа општини једну гвоздену конструкцију ширине 12 метара и пешачке стазе по 2 метра, с тим да стубове и све остало општина сама подигне“. „Наше је мишљење да Лесковцу треба мост од 24 метра ширине те да задовољи потребе његовог живог саобраћаја“ („Лесковачки гласник“ 36. 5. IX 1925. (Белешка прештампана из „Врањског гласника“ 18. 1925).

³⁸ „Лесковачки гласник“ 22, 28. V 1927.

³⁹ У једном изборном опозиционом илустрованом плакату (вероватно из 1935) указује се да је Лесковац, који је још у турско време имао дрвену Њуприју од 12 метара ширине, добио нову дрвену Њуприју од 3 метра ширине. на којој се двоја кола не могу размимомћи, и доноси слика тог моста — који дајемо међу фотографијама. (Илустровани плакат слике и прилике. — Збирка С. Димитријевића).

Овај је мост био тако широк „да се двоја кола не могу на њему мимоићи, него пазарног дана стоји општински пандур и пропушта кола прво с једне па онда с друге стране“.⁴⁰

Због свега тога „Лесковачки привредник“ је писао да овакве ћуприје „ни у једној вароши у Европи и Америци нема“.⁴¹

Пошто је 15.000—20.000 сељака из моравских села сваке суботе прелазило железничку пругу код Железничке станице, а многи од њих ту гинули и били повређени, оштро се поставило питање подизања гвозденог моста преко тог дела пруге.⁴²

На молбу грађана, Генерална дирекција железница одобрила је изградњу моста преко пруге код Железничке станице. Градња тог моста започета је у октобру, а завршена у децембру 1928.⁴³

з) Споменници

У периоду 1922—1927. Лесковац је добио и своје прве споменике.

Године 1922, 28. јуна, откривен је споменик на Хисару, подигнут тада анонимном капетану који је погинуо 26. X 1915. у борбама за Лесковац.

Други споменик откривен је истога дана у Араповој долини, где је бугарски окупатор стрељао изванредан број Лесковчана у првом светском рату.

Истога дана откривен је и споменик у Сурдулици, где је био побијен још један број Лесковчана у том рату.⁴⁴

Тада се приступило и припремама за подизање споменика у самом граду.

На иницијативу пододбора Удружења резервних официра и ратника у Лесковцу, створен је одбор за подизање споменика палим ратницима. Он је упутио писмо виђеним грађанима који су тада представљали Лесковац и стајали на челу његових значајних друштвених организација, позивајући их на сарадњу.⁴⁵

Проширени одбор за подизање споменика изгинулим ратницима⁴⁶ прихватио је пројекат споменика који је израдио Драгомир Арамбашић, академски вајар.⁴⁷

Споменик палим ратницима, у облику стојеће бронзане фигуре ратника ослоњене на пушку био је израђен у бронзи и постављен на постаменту од штокованог ружичастог камена наспред Главне пилане.

⁴⁰ „Лесковачки привредник“ 13, 24. VI 1928.

⁴¹ „Лесковачки привредник“ 35, 25. XI 1928.

⁴² „Лесковачки гласник“ 15, 9. IV 1927.

⁴³ Изградња је отпочела („Лесковачки гласник“ 42, 20. X 1928). Мост није био готов услед застоја у радовима, пошто конструкција није стигла на време (Исто бр. 47, 24. XI 1928). Биће готов кроз 8 дана (Исто бр. 50 15. XII 1928).

⁴⁴ „Лесковачки гласник“ 26, 2. VII 1922; „Политика“ 5091, 28. VI 1922.

⁴⁵ „Лесковачки гласник“ 44, 1. XI 1924.

⁴⁶ Исто бр. 12, 21. III 1925.

⁴⁷ Исто бр. 49, 11. XII 1926.

Откривен је за време великих свечаности, одржаних 23. октобра 1927, поводом педесетогодишњице ослобођења Лесковца од Турака. (Види поглавље Друштвене прилике — Забаве и свечаности.)

Споменик Жртвама устанка у Топлици и Јабланици у Медвеђи израдио је Благоје Вукотић из Крушевца.⁴⁸

Споменик 49-орици ратника палих 24. октобра 1915. у одбрани моста на Јужној Морави, на путу Лесковац — Власотинце, откривен је 25. септембра 1929.⁴⁹

Године 1926, 2. јануара, одржан је збор грађана Црне Траве, сазван од „Друштва за унапређење и улепшавање варошице“, ради подизања споменика палим Црногравцима у ратовима 1912—1918. године.

Тада је решено да ће се споменик подићи из добровољних прилога, у виду пирамиде, и да ће у њега бити уклесана имена свих погинулих ратника, њих 172.⁵⁰

Истовремено је створен одбор за прикупљање прилога и подизање споменика.

Споменик је откривен 14 (27) јула 1927, на Горешњак. На њему је био рељефни лик краља Петра I Караборђевића, а на врху крст и на њему орао раширених крила од бронзе.

Скицу споменика израдио је архитекта Зоран Васиљевић, а ручне радове и украсе млади вајар Милан Танкосић.⁵¹

и) Народни домови

Лесковцу је посебно недостајао дом у коме би биле смештене друштвене организације и културне установе.

Године 1923, 25. фебруара, одржана је конференција представника три професионална удружења, Трговачког, Индустијског и Занатлијског, Трговачке омладине, Женске подружине и певачке дружине ради договора о подизању једног заједничког дома.⁵² Дом би имао једну општу салу са сталном бином и галеријама, одељења за канцеларије ових организација, соколану и музеј, а на горњем спрату би се сместила трговачка, занатлијска и женска радничка школа и био нека врста Дома културе.⁵³

Тада је било предвиђено стварање Одбора за подизање културног дома, 11. марта 1923.⁵⁴

Тиме се цела акција практично завршила, пошто се она касније и не помиње.

У целом лесковачком крају комуналне и културне акције биле су најправилније усмерене у Власотинцу.

⁴⁸ Исто бр. 28. 9. VII 1927.

⁴⁹ Исто бр. 38. 28. IX 1929.

⁵⁰ Овакав предлог био је примљен већ 1913. године и споменик наручен у Венацу код Аранбеловца, али су га Аустријанци уништили.

⁵¹ Споменица освећења споменика у Црној Трави, Београд, 1928; Освећење споменика у Црној Трави, „Српско Косово“ 17, 1. IX 1927.

⁵² „Лесковачки гласник“ 8, 25. II 1923.

⁵³ Исто бр. 9, 3. III 1923.

⁵⁴ Исто бр. 10, 10. III 1923.

Већ почетком октобра 1926. покренута је акција за подизање Народног (Културног) дома у Власотинцу.⁵⁵

Делегати разних власотиначких удружења (Женске подружнице, Трговачког удружења, Занатлијског еснафа, Соколског друштва, Певачке дружине „Његош“, Народне читаонице и др.) изабрали су почетком децембра 1926. управу Народног дома.⁵⁶

Наглашавамо огромну разлику између прогресивних настојања појединих власотиначких удружења и листа „Власине“ и сличних подухвата лесковачке ћифтинске средине, разних друштава за сузбијање луксуза, и самог „Лесковачког гласника“, тог гласила лесковачке чаршије.

Док су у Лесковцу учитељи и свештеници стављали тежиште на одржавање патриотских и религиозних предавања и писање таквих чланака,⁵⁷ а „Лесковачки гласник“ концентрисао напоре на прикупљање средстава за подизање цркве, у Власотинцу је све било другачије.⁵⁸

Зидање Народног дома и Народног купатила у Власотинцу отпочело је септембра 1927. из средстава која је прикупио Одбор за подизање дома.⁵⁹

Треба напоменути да је цела акција у Власотинцу изведена без учешћа највећих власотиначких богаташа. Непознати аутор описао је одлазак депутације власотиначких грађана, са председником општине на челу, у Београд. Кад је она посетила једног одсељеног Власотинчанина и показала му списак приложника, на њему се „нигде нису налазила имена најимућнијих Власотинчана“.

Тада је предложено да се сазове сабор Власотинчана и ту упутити најлепши апел свима да, сваки по свом имовном стању, да прилог, иначе ће име имућнога, а који не буде дао прилог по свом имовном стању, бити уписано у нарочиту таблу, на видном месту у Дому, те да њему и његовој породици не буде увек дозвољен приступ у овој хуманој институцији, чији је он, разуме се, злотвор, а не добротвор.

⁵⁵ У то време у Србији су такви домови постојали само у једном селу ваљевског округа и једном селу смедеревског округа, колико је тада било познато („Власина“ 3. 16. X 1926).

⁵⁶ Народни дом у Власотинцу, „Власина“ 6. 16. XII 1926.

⁵⁷ У то време су већ постојала музичко друштво „Гуслар“ и друштво „Здравље“, а 28. новембра 1926. створено је и Коло српских сестара — које је у своја правила поред рада на окупљању, образовању и васпитању девојака, имало и друге задатке: „да доприноси за напредак друштва у културном и просветном погледу“, „да свестрано помаже сваку идеју која иде на то, да унапреди Власотинце“. Ради остварења овог трећег задатка оно је примило на себе „помагање листа „Власина“, и морално и материјално; морално што ће свака чланица бити обавезна у свакој прилици истицати да је то корисна установа и бранити је од нападаја, а материјално што ће увек помагати у новцу за њено излажење“ (Образовано је Коло..., „Власина“ 6. 16. XII 1926).

⁵⁸ На пример, прота М. Стојадиновић, који се искључиво тиме бавио, или Ср. Динић, који је поред тога развијао и активност на пољу просвећивања, задрugarства и комуналног унапређења града.

⁵⁹ Чак и лесковачки свештеник Петар Весин, који је дошао из Војводине (био је наставник веронауке и латинског језика у лесковачкој гимназији), држи у Власотинцу 28. новембра 1926. предавање о преради грозља и неговању вина („Власина“ 6. 16. XII 1926).

⁶⁰ „Лесковачки гласник“ 44, 29. X 1927.

Ова идеја је оберучке прихваћена од свих водећих кругова у Власотинцу и чуди нас да до сада није проведена у дело“.

Због одбојног држања власотиначких богаташа, који нису хтели да својим прилозима помогну изградњу власотиначког Народног дома са јавним купатилом, он још увек није био завршен у фебруару 1928. године, мада је већ три месеца био озидан и покривен.⁴⁰

Народни дом у Власотинцу био је завршен тек у септембру 1929.⁴¹ Он је предан управи ове установе око 1. октобра 1929, а половином октобра био на располагању удружењима ради коришћења.⁴²

ј) Паркови

Најстарији лесковачки парк био је Светоилијски, који се налазио ван града, на брдашцу са његове југозападне стране.

Он је први пут био уређен акцијом омладине коју је предводио Сретен Динић 1919 године, када је постављено 50 клупа.⁴³

Из „Лесковачког гласника“ сазнајемо да је ове клупе начинило, приближно у то време (1920), од добровољних прилога, омладинско друштво „Фидан“.

Онда када је то написано, почетком 1928. године, није било ни клупа, ни хладовине.“

„Црквена управа, међутим као власник тог земљишта, није хтела ни да цени рад тог друштва, већ је и даље издавала парк за пашу стоке.“

Ово друштво је „начинило потребан број дрвених клупа, засадило фидане, који су сада велика дрвета, начинило стазе и разуме се — ликвидирало“.

Нов одбор створен је пет година касније [1927]. Пре годину дана [1928] „проширује се новим омладинцима, израђује правила и план за уређење св. Илијског парка“ и „набавља десетак гвоздених клупа“.⁴⁵

Године 1920/1921. комунистичка општинска управа у Лесковцу подигла је *први парк у граду*. То је био парк иза Гимназије, засађен на месту старог Ђубришта. Он је сметао лесковачким

⁴⁰ „Лесковачки гласник“ 7, 18. II 1928.

⁴¹ Исто бр. 37, 21. IX 1929.

⁴² Дом је био подигнут на земљишту добијеном бесплатно од општине, „на најлепшем месту Власотинца“. Главни део зграде имао је два спрата. У њему су биле канцеларије Друштва, учионице Женске радничке школе и велика заједничка дворана за забаве, друштвене склупе и вежбање соколаца (Народни дом у Власотинцу, „Лесковачки гласник“ 39, 5. X 1929).

Дом је отворен 13. X 1929 (Исто бр. 41, 19. X 1929).

⁴³ М. Павићевић, *Од кад датирају...* 202.

⁴⁴ „Лесковачки гласник“ 11, 17. III 1928.

У „Лесковачком гласнику“ из 1929. године пише да је ова акција друштва „Фидан“ била у 1922. години:

„Иницијативом дакле виђених омладинаца оснива се 1922. године једно друштво звано „Фидан“. Али и поред све добре воље да нешто више уради на уређењу његовом није могло, јер му се у довољној мери није излазило у сусрет.“

⁴⁵ Ава В. Г., *Код паркова — Лесковац без паркова*, „Лесковачки гласник“ 13, 6. IV 1929.

богаташима, те је био уништен ускоро после насилног смењивања поменутог комунистичке општинске управе. Све саднице су биле поломљене и парк је претворен у ледину.

Те, 1920/1921. године, комунистичка општинска управа покренула је иницијативу и за заравњивање брдашца *Турско гробље* (где је стварно постојало старо турско гробље) и изградњу парка на истом месту. До остварења ове замисли није дошло због већ поменутог насилног избацивања комуниста са руководства општине. (Види поглавље: Раднички покрет 1921).

Годинама Светоилијски парк није имао ни уређене стазе; то је била излетничка ледина са по којим дрветом. Крај саме цркве постојала је дугачка дрвена барака — кафана.

Друго лесковачко излетиште било је *Стрелиште*, које је коришћено као парк у време кад стрељачка дружина није вежбала. То је била обична ливада оивичена дрвећем. Крај ње се налазила једна кафаница.

Године 1925. помиње се парк код Железничке станице.^{65а} То је био паркић на ивици вашаришта, између Железничке станице и града.

Пошто је 1927. године донет законски пропис по коме свака општина мора имати најмање 5 хектара земље под шумом, општина је решила да *Турско гробље* претвори у парк, што је била стара замисао лесковачке комунистичке општинске управе из 1920/1921.

Тако су у зиму 1927/1928. године отпочели радови на поравнавању платоа на коме је било *Турско гробље*. Основни проблем је био да се добију бесплатне саднице из државних расадника, али се у томе није успело. Упркос разним интервенцијама, општина је у пролеће 1928. била „коначно одбијена“.⁶⁶

Ускоро затим јављено је да су земљани радови на новом парку *Девет Југовића* напредовали, да је плато на брду „потпуно порављен“, а један део земљишта засађен. Ускоро је требало да се приступи просецању стазе око брда.⁶⁷

Светоилијски парк коначно је уређен тек 1929. године акцијом омладине и средствима „добијеним од забава, матинеа и балова“.⁶⁸

Године 1926. и Власотинце је добило свој парк.

Пошто је Власина оштетила шеталиште на својим обалама, власотиначки студенти и баџи решили су на једном састанку да га сами уреде. Обавивши земљане радове, они су приредили забаву 1. августа 1926. да би добили средства за набавку клупа и инсталирање електричног осветљења на шеталишту.⁶⁹

^{65а} „Лесковачки гласник“ 24, 13. VI 1925.

⁶⁶ Исто бр. 11, 17. III 1928.

⁶⁷ Исто бр. 19, 12. V 1928.

⁶⁸ Белешка у „Политици“ од 28. јуна 1929. потписана са „А“ — Аристомен Ристић.

⁶⁹ „Лесковачки гласник“ 31, 7. VII 1926.

Задржимо се на неким потпуно нерешеним или делимично решеним комуналним проблемима Лесковца, који су били посебно актуелни у периоду 1921—1928. године.

Међу њима су се истицала четири крупна питања: подизање водовода, затрпавање баруштина, сређивање, чишћење и регулисање Ветернице и калдрмисање улица.

Лесковац се снабдевао здравом пијаћом изворском водом из главне каптаже извршене изнад села Доње Синковце, допуњене са неколико мањих у њеној околини. Резервоар за воду налазио се западно од Лесковца, изнад пута Лебане — Лесковац. Постројења су била изведена на основи старог турског водовода⁷⁰ око 1900. године.⁷¹

Та вода је точена на три јавне чесме које су се налазиле на Кудељној пијаци, на Главној пијаци и на проширеном делу главне улице, испред Влајчићеве фабрике сапуна.

Највећи део Лесковчана снабдевао се водом из ових чесама. Млађи чланови породице и најамни радници који су обављали кућне послове узимали су воду из ових чесама у глиненим тестијама, великим бокалима и кантама, образујући редове оних који су чекали за воду. Неки су судове са водом носили у рукама, а други окачене на дрвеним двоструким кукама преко рамена.⁷²

Поред ове три јавне чесме, постојао је „врло... мали број бунара са добром пијаћом водом и има их у целој вароши свега 3—4“; „само две пумпе из северозападног дела града дају добру воду.“⁷³ Уз то је вода захватана и са турске чесме на Стрелишту.

Године 1928. подигнуто је неколико пумпи које су црпале артеску воду за пиће са дубине од 40—45 метара. Прва је била у Мурца мали код ваге,⁷⁴ а друга у парку код Железничке станице.⁷⁵

Касније је таква артечка вода добијена код Гимназије и Гоње пијаци.⁷⁶

Ова привремена решења нису могла да задовоље потребе Лесковца, ни да омогуће довођење воде у станове. Тако је питање изградње правог водовода, који би то постигао, и канализације, која

⁷⁰ С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, 120—121.

⁷¹ *Пре 25 година*, „Лесковачки гласник“ 26, 27, VI 1925.

⁷² Лесковачки индустријалци Кукарци добили су овај надимак по свом оцу Трајку Кукару, који је својевремено дељао и правио овакве кукке — обрамнице.

⁷³ Извештај о постојећем начину снабдевања водом вароши Лесковца, „Лесковачки гласник“ 27, 4, VIII 1925.

⁷⁴ „Лесковачки гласник“ 45, 10, XI 1928.

⁷⁵ Исто бр. 46, 17, XI 1928.

⁷⁶ „Ових дана завршено је копање бунара у Мурца мали. Питка и потпуно здрава вода нађена на дубини од 41 метра.

Одобрен је кредит и отпочето копање сличних артеских бунара у гимназијској улици и Панабуришту, чије становништво осећа оскудицу у води“ („Лесковачки привредник“ 32, 2, XI 1928).

Ускоро је такав артечки бунар, дубок 40 метара, завршен и у Панабуришту. Његова вода била је одличног квалитета. Отпочеће копање сличног бунара на Сточној пијаци („Лесковачки привредник“ 34, 18, XI 1928).

би заменила септичке јаме-сенгрубе и клозете, чији је садржај испумпаван специјалним уређајима (ручним пумпама и цистернама за изношење фекалија), и даље остало нерешено.

п) Баре

Велики део Лесковца био је на ниском подводном земљишту. Зато су се неки крајеви Лесковца, посебно Мурца мала, Рупе, Северова улица, Вашариште, насеље Рома у Подворцу, „претварале после кише у огромно блатиште“.⁷⁶

Стање су погоршавале огромне јаме, остале после ископавања земљишта за потребе керамичке индустрије у источном делу града, преко железничке пруге.

Због великих баруштина у околини, „појавило се овде толико комараца, нарочито у северном делу вароши [С.Д.: на североистоку, где су биле Рупе], да је то права опасност за здравље и велика напаст“.⁷⁷

После систематске акције затрпавања бара, коју је спровела комунистичка општинска управа у Лесковцу 1920/1921, и њеног неоствареног плана о затрпавању Рупа (види поглавље Раднички покрет 1921), ништа се није предузело у вези са овим питањем у периоду 1921—1926. године.

Интересантно је напоменути да се др Жак Конфино, пишући 1923. о Лесковцу као граду пуном туберкулозних и шкрофулозних болесника, осврнуо и на питање бара, одавши при том признање лесковачкој комунистичкој општини. Истичући да не зна колико би њихово затрпавање стајало, он пише:

„У осталом, знам да је пређашњи председник општине г. Дискић радио на томе да добије од Дирекције плена вагонете и пруге, да преноси земљу од турског гробља до Рупе и Подврца, па верујем, да је он морао од прилике прорачунати да ли општина има средстава да изведе, и да је нашао да их има, кад је почео да ради на томе.“

Истовремено, он критикује тадашњу општинску управу.⁷⁸

љ) Стање Ветернице

Ветерница, река која је протицала кроз град, била је јако запуштена и неуређена. Њене обале биле су делимично учвршћене врбама које је засадила општинска комунистичка управа 1920/1921; али су и обале и речно корито били у летњим месецима са ниским

⁷⁶ „Лесковачки гласник“ 10, 10. III 1923.

⁷⁷ Исто бр. 27, 7. VII 1928.

⁷⁸ „Забадава је што садашња општинска управа насипа улице тих подводних крајева песком или копа дубоке јаруге са обеју страна насипа. Она само постижава да се почев од октобра па до априла не може с једне стране улице прелазити на другу, а блато остане нешто мало чвршће. Требало би да општинска управа зађе ту из куће у кућу те својим очима види то насеље смрти, где нема куће — ни једне без туберкулозе, па ће видети да је збиља ту радикална помоћ потребна“ (Др Конфино, *Ка уређењу Лесковца*, „Лесковачки гласник“ 25, 16. VI 1923).

водостајем пуне ђубрета. Лешеви угинулих паса и мачака, отпацы од касапница, стварали су ужасан смрад.

Пред крај лета ширио се страшан задах конопље коју су Роми топили у њој.

Сви покушаји да се то спречи падали су у воду због тога што се буржоаски политичари који су били на челу општинских управа нису хтели да замере својим гласачима Ромима.

С. Динић је констатовао 1927: „Докле год Цигани [тј. Роми] у Лесковцу дају трећину за гласање, дотле ће његова река да смрди“.⁷⁹

Ветерница, која је за време летњих месеци знала и да пресуши, у време киша била је многоводна рска, која је угрожавала мостове и људе настањене на ниским обалама. Готово сваке године она је плавила приобалне делове Подврца. Повремено би се истовремено излиле и Ветерница и Јабланица и наносиле веће штете. Мада се то дешавало ређе него после другог светског рата, кад су многе шуме биле уништене и голети увећане, ипак је оваквих појава било. Једна се десила 1923. године, кад су се опет излиле и Ветерница и Јабланица.⁸⁰

м) Улице и тротоари

У почетку су све главне улице и нешто узвишенији тротоари били покривени само облацима — турска калдрма.

Једини изузетак представљале су зграде Првостепеног суда и две богаташке куће (Сотира Илића — Чонина кућа и кућа Теокаревића) чији су тротоари били поплочани каменом.

Године 1922. подигнути су тротоари од тесаног камена и цокле и код општинског имања.⁸¹

На предлог Општинског суда богатији грађани су почели да бетонирају тротоаре 1925. године.

Тада је изражена жеља да се до краја те године изграде бетонски тротоари а да идуће године Лесковац добије бетонирану или каменом коцком поплочану главну улицу од Железничке станице до болнице и Марвене пијаце.⁸²

Од тога плана само нешто је остварено и то приватном иницијативом појединих власника дућана и богатијих кућевласника који су начинили бетонске или каменом поплочане тротоаре.

Крајем 1927. године постојали су у главној улици Лесковца бетонски и камени тротоари рађени без смишљеног плана.⁸³

⁷⁹ „Лесковачки гласник“ 45, 5. XI 1927.

⁸⁰ Исто бр. 11, 17. III 1923.

⁸¹ „Лесковачки гласник“ 10, 12. III 1922.

⁸² Исто бр. 41, 10. X 1925.

⁸³ Исто, бр. 46, 12. XI 1927. Ово се односи само на главни део ове улице од главног трга до апотеке Спаситељ. У осталим деловима главне улице и даље је било тротоара са турском калдрмом.

Средина главних улица још увек је била под турском калдрмом. „Лесковачки гласник“ констатује да је свуда по граду примитивна калдрма.⁸⁴

Калдрмисање споредних улица било је проблем за себе.

Земљиште на коме је лежао Лесковац садржавало је дебели слој ситног леса, а уз то је било великим делом ниско и подводно.

Зато су некалдрмисане улице биле за сувог времена легла прашине коју је саобраћај ситнио а ветар носио, а за кишног се претварале у непроходне каљуге.

Јак индустријски саобраћај у неким правцима, нпр. од Железничке станице према текстилним фабрикама на северу града, ровао је турску калдрму у главној улици и на основним правцима Мурца мале и упропашћавао индустријски пут од кафане „Последњи грош“ према тим предузећима.

Стање „улица које воде фабрикама“ било је ужасно. „Лесковачки гласник“ је писао:

„Оне су тако запуштене да претстављају право ругло нашег града. За време зиме и кишних дана неке су од њих непроходне и нико се до сада не заинтересова судбином тога краја и ако наша општина има велики приход од тих општинских предузећа.“

„Свакодневно се тим улицама крећу стотинама радника и читаве поворке кола и сви ти несретници, који су примљени да зарад насушног хлеба гацају по овом блату и газе баруштине пуну су огорчених протеста.“

Зато су становници Ајтине мале, Рупа и Мурца мале, предвође ни од комуниста, 1923. одржали збор и изабрали акциони одбор који је добио задатак „да захтева од општине: да се ове улице доведу у ред, и ако у томе не успе, добио је овлашћење збора да поведе преговоре са другом којом општином ради спајања, или пак да образује засебну општину“.⁸⁵

н) Опште комунално стање

Погледајмо какве су биле комуналне прилике у Лесковцу на почетку периода 1921—1928. и напоре који су улагани за њихово решавање.

Лесковац је био, упркос интензивном привредном развоју, неууређена и нездрава, у комуналном погледу врло заостала варош. То је био град без водовода и канализације, без довољно паркова и зеленила, без јавног купатила, без иједне уређене пијаце, пун бубришта и нечистоће.

Док су у главном делу града улице биле прекривене турском калдрмом, многе бочне и периферне улице биле су некалдрмисане

⁸⁴ Исто, бр. 48, 26. XI 1927.

⁸⁵ Резолуцију су потписали: Борђе Картаревих, трг. као председник, а као чланови: Благоје Живковић, трг., Димитрије Димитријевић, трг., Борђе Стојановић-Шмикић, трг., Василије Борђевић, опанчар, Димитрије В. Коцић, баштован, Алекса Борђевић, брашнарс. и као секретар Димитрије М. Николић, трговац („Лесковачки гласник“ 4, 27. I 1923).

и пуне прашине, а после кише праве каљуге. То је био град без иједне савремено уређене улице.

Река која је протичала кроз град — Ветерница, била је прљава и нерегулисана, без озиданих обала, преко које се прелазило дрвеним мостовима. У време кад се у њој топила конопља, град се гушио у неподношљивом смраду који је испуштала влажна конопља.

То је било нездраво место, пуно фабричког дима, прашине и блата, окружено огромним баруштинама, како оним на североистоку, насталим због ниског подводног земљишта, тако и оним на истоку, створеним ископавањем земље за потребе индустрије цигле и црепа. Ове баре угрожавале су здравље грађана и шириле заразу.⁸⁶

⁸⁶ Ево шта је писано о томе у предатним годинама.

У „Лесковачком гласнику“ из априла 1923. године налазимо следећи опис: „Има једна варош трговачка, индустријска и богата“... „која је свуда наоколо ископана ћерамичницама, опкољена барама, да се у њу не може зими проћи без чамаца“; „коју делого лета даве комарци и маларија због смрдљивих бара у сред вароши [Рупе]; „кроз коју зими од блата не можете проћи с једне стране чаршије на другу, зато што се нису могле наћи мотке и лопате да се то блато очисти“; „кроз коју не можете проћи ни у једно доба дана, јер се преко целог дана овде-онде брише калдрма неполивена и диже прашина“; „која има два гробља [Св. Илијско и Шпитаљско] која се пуне свакога дана и где попови посустадеше сахрањујући мртве и идући по пратњама, то је Лесковац“. До јуче тако рећи блато да нас удави а чим сунце гране, прашина да нас гуши, јер оно што зимус није хтела мотка и лопата да чисти, сад мора метла целог лета да чепрка и диже у ваздух. И то прашина толико да се Лесковчани не виде од ње“ („Лесковачки гласник“ 16, 14. IV 1923).

Месец дана касније, С. Динић пише:

„Лесковац је огрезао у барама и рупама“, „Опкољен фабрикама, цигланама и барама он нема куда да се шири“ (Исто бр. 22, 26. V 1923).

Годич и по касније, један Лесковчанин написао је у „Врањском гласнику“ чланак о Лесковцу: „Калдрма му је рђава, водовода и канализације нема, прашина лети гуши, а чистоћа није одлика лесковачких грађана“ („Лесковчанин, Уређење Лесковца, „Лесковачки гласник“ 43, 25. X 1924. — прегтампано из „Врањског гласника“, 15. X 1924).

Погледајмо здравствену слику Лесковца по опису Б. Горуновића.

„Кад се уђе у варош осети се намах непријатност, тежак задах. Задах избија из улица које су пуне блатом и прашином — из њбришта, која се износе из кућа, дућана и дворашта па се по правилу понова растуре. На улицама се виђају разни отпаци: почев од балега па до канти и костију. Пси којих има много појачавају тежак и непријатан утисак. Из дворашта која се налазе између уздигнутих улица, бије влага, трулеж; у њима вода дуго преко године лежи — не може да отиче. Кад довете до реке, која у срећним местима служи као вентилација варошког ваздуха, ужасавате се: смрад, тежак смрад — морате нос да *запушите*. Куће на периферији мокре, са влажним зидовима. Видите како се влага, тај највећи непријатељ деце, пвжа уз зидове. Квартови индустријски пружају још беднију слику. Паркова нема...“

„Какав контраст, на једној страни милиони, на другој мурдарлук. На једној страни вредност новца уздигнута до неба, на другој здравље, највећа вредност, бачена у прашину“ (Горун, *Лесковац, његово здравствено стање*, „Лесковачки привредник“ 13, 31. III 1929).

У једном опису из 1935. године стоји: „Лесковац је место без водовода и готово без икаквих комуникација. У улицама у којима се још задржала стара турска калдрма, коју нису разорили тешки фабрички камиони, подигнуте су велике и лепе куће лесковачких богаташа. Поред њих су ниске и нахерене учерице лесковачке сиротиње.“

У комунално запуштеном Лесковцу сва побројана питања захтевала су решење. Погледајмо шта је тада заиста било приоритетно. Лекар др Ж. Конфино, који је истицао да је Лесковац нездрава варош, „у којој половина становништва пропада и умире од туберкулозе“, сматрао је да се питање уређења Лесковца „своди на питање борбе Лесковчана против туберкулозе“. Да би се град спасио од пикрофулозе и туберкулозе, он види решење „у пресушивању подводне периферије“. „Ту нам неће помоћи ни нова црква, ни нова школа, ни купатило, ни водовод. Ту ће нам помоћи једино и само правилно нивелисање вароши и пресушивање влаге у њој и око ње, и подизање здравих станова за сиротињу.“⁶⁷

њ) Однос богаташа према комуналним проблемима

Да бисмо схватили зашто је Лесковац био у то доба толико комунално заостала варош, треба сагледати две основне чињенице: себичан однос лесковачких богаташа према свом граду и неправилан став државе према Лесковцу.

Погледајмо какав је био однос лесковачких богаташа према свом граду.

Они и локални политичари, који су били њихови експоненти, увек су водили борбу за приватне интересе богатих грађана, а не за интересе града, општине, потрошача и радних људи. Другим речима, они нису водили рачуна о грађанима и радном човеку.

Зато су и комунисти, кад су дошли на чело општине 1920, могли да ураде за кратко време тако много на заштити грађана и радних људи.

Кад је лесковачка општина ипак решила да наплаћује употребу коловоза од стране индустријских предузећа, да би тиме створила средства за његово одржавање и модернизовање, Миле Стојиљковић, тадашњи председник Индустријског удружења округа врањског, бранећи интересе лесковачких индустријалаца, устао је против тога, јер је, по њему, овај прирез имао за циљ да „удару првенствено на индустријска предузећа нов намет у виду калдрмине“, и он би, наводно, „дао општини толике приходе који би несумњиво премашили расходе, које општина мисли да учини на своју калдрму“, а „учиниће несумњиво и то, да општина укочи и сма-

⁶⁷ У Лесковцу, као ретко где, влада велика нечистоћа. Кроз варош протиче прљава Ветерница, која у ове вреле јулске дане шири несносан задах и смрад; нарочито сада кад су у њу почели да потапају конопљу.“

„Облаци прашине дижу се по улицама; нарочито по предграђу Лесковца, где се прашина меша са загушљивим димом из фабричких опака. Стога није чудновато што се туберкулоза нагло шири у Лесковцу“ (М. М., *Навршило се педесет година од оснивања прве фабрике у Лесковцу — а варош је поред свег богатства остала прљава и загушена*, „Политика“, 8. VIII 1935).

Један београдски репортер констатовао је 1936: Гледан споља „Лесковац разапет између фабричких димњака оставља утисак запуштене и прљаве панелке. Лесковац подсећа пре на све друго но на индустријски центар, понајмање на Манчестар“ (Радиоје Марковић, *Психологија лесковачке индустрије*, 500.000.000 динара... „Правда“, 30. XII 1936).

⁶⁸ Др Конфино, *Ка уређењу Лесковца*, „Лесковачки гласник“ 25, 16. VI 1923.

њи своју индустрију“. Он пише: „Не можемо да поверујемо да је тежња општинског одбора била, да индустрију спутава и обуставља.“

При томе он развија тезу о хуманитарној мисији ове индустрије, која запошљава раднике.⁸⁹

С. Динић је затим нашао решење.

Осврћући се на питање како прибавити средства за уређење града, он пледира за продају општинског имања, а тек онда помиње прирез и општински зајам.

Зато пише: „У Лесковцу је било популарно не задуживати општину, не разрезивати прирез и очувати општинско имање *Миру*, по сваку цену, па макар се варош сва усмрдела и изумрла. И она је то доживела.“ „Она је сва у смраду, у праштини, у барама и у изумирању.“ Наглашавајући да Лесковчани не дају паре за уређење „ни званично преко приреза ни приватно преко добровољних прилога“, он закључује са позивом на продају општинског имања. „Толике вароши у Србији живе без имања, па су много уређеније и културније.“⁹⁰

Погледајмо како су лесковачки индустријалци ипак спречили општину да уведе ту врсту приреза.

Кад је Општински одбор ипак увео калдрминску таксу, Ж. Рафајловић је негодовао што је ова мера узета без саветовања са Индустријским и Трговачким удружењем. Касније је, вероватно на интервенцију Удружења индустријалаца, које је њоме било погођено, мада је Ж. Рафајловић демантовао да је он интервенисао, министар финансија поништио ову таксу.⁹¹

У годишњем извештају Индустријског удружења округа врањског стоји: „Исто тако важан је успех који је удружење постигло у погледу наплате калдрмине, јер је допринело, да се таксе утврде према стварним могућностима и приликама.“⁹²

Из овога видимо да су сваки покушај општине да прибави средства за уређење града спречавале интервенције владе у прилог лесковачким индустријалцима и трговцима.

Тада је један Лесковчанин писао: „Министар финансија без обзира на комуналну политику општине решењем бр. 8.861 обуставио је наплату увозно-извозне таксе. То своје решење господин Министар мотивисао је тиме што, тобоже таквим радом саме општине стварају скупоћу, јер се цене разној роби повећавају.“⁹³

Ова одлука министра финансија тешко се одразила на лесковачку општину.

„Лесковачки гласник“ је писао:

Пошто је одлуком министра финансија у Лесковцу укинута општинска трошарина која се наплаћивала на пијаци, а „коју иначе уживају све вароши, општина је лишена највећих и главних својих

⁸⁹ М. С. [Миле Стојиљковић, индустријалац], *Индустрија*, „Лесковачки гласник“ 3, 21. I 1922.

⁹⁰ Ср. Динић, *Ка уређењу Лесковца*, „Лесковачки гласник“ 22, 26. V 1923.

⁹¹ *Исправка Ж. Рафајловића*, „Лесковачки гласник“ 5, 2. II 1924.

⁹² „Лесковачки гласник“ 20, 17. V 1924.

⁹³ Гроздановић, *Закон о таксама посвећен господину министру финансија*, „Лесковачки гласник“ 29, 19. VII 1924.

прихода, услед чега је принуђена да отпусти преко 80 службеника својих на разним гранама пословања.⁹³

Грађанске партије које су биле на власти више су водиле рачуна о потребама лесковачких богаташа него о интересима осталих грађана овог града. Зато лесковачка општина није ни уводила прирезу који би оптеретили лесковачке трговце и индустријалце, иако би се њима прибавила средства за решење многих комуналних проблема.

Један Лесковчанин писао је у „Врањском гласнику“ 1924. године: „Општинске управе, све редом, свагда су тежиле да имају буџет без приреза и онда се није могло имати средстава за извођење неких већих радова. Из партијско-демагошких разлога све политичке странке [С. Д.: грађанске] придобијале су гласаче на буџету без приреза а мало се водило рачуна о потребама вароши“... „Највеће приходе дају таксе — преко два милиона годишње, али оне у исто време живот поскупљују, а сразмерно најмањи приход даје општинско имање *Мира* које се даје на наполицу.“

Упркос оваквој ситуацији, писац чланка и „Врањски гласник“, као представници те исте буржоазије, заступали су већ изнесено мишљење С. Динића, да се средства за комуналне потребе добијају не из приреза, који би оптеретили лесковачке индустријалце и трговце, већ од продаје општинског имања. Они прирезу помињу само као будућу евентуалност.

„Наше је мишљење да то имање треба продати и из добивеног новца извршити све веће радове у Лесковцу. Ако буде потребно за годину дана, две па и три оптеретити грађане и општинским прирезом, тражити од њих и ту жртву, али зато створити једну модерну хигијенску варош, у којој би живот био пријатан и угодан.“⁹⁴

У новом чланку, објављеном 1927, писац види само два начина за решење комуналних проблема Лесковца, јавни зајам или продају *Мире*.⁹⁵

Општински одбор на својој седници од 29. априла 1928. прихватио је предлог председника о закључењу зајма од 10 милиона динара код једне финансијске групе у Будимпешти и овластио општински суд да приступи преговорима, под условом да се овај зајам употреби за израду водовода, просецање и калдрмисање улица, прављење бетонског моста код основне школе I кварта и подизање општинских дућана и магацина, као и да се „у залог за овај зајам даду општинска непокретна имања *Мира* и дућани“.⁹⁶

Изгледа да до зајма није дошло, а борба лесковачких богаташа против приреза трајала је и даље, пошто је један београдски репортер констатовао 1936. године: „Занимљиво је исто тако да Лесковчани не плаћају прирез, али се помишља на његово увођење почетком 1937. Не убирајући прирез лесковачка општина остала је без

⁹³ „Лесковачки гласник“ 4, 30. I 1926.

⁹⁴ Лесковчанин, *Уређење Лесковца*, „Лесковачки гласник“ 43, 25. X 1924. — Прештампано из „Врањског гласника“, 15. X 1924.

⁹⁵ „Лесковачки гласник“ 48, 26. XI 1927.

⁹⁶ Исто бр. 19, 12. V 1928.

већих прихода, али се тешки да нема дуга [С.Д. — тј. зајам није склопљен], већ напротив, своје велике поседе сама експлоатише.⁹⁷

Напомињемо да је још 1920. године „Врањски гласник“ писао да власитиначки „Срез намерава да направи повећи зајам из кога би подигао среску зграду, зграду за болницу и зграду за нижу гимназију“.⁹⁸

Шта је било од ове иницијативе, не знамо.

Као један од примера да лесковачки богаташи нису водили рачуна о постојећим нормама, законима и прописима, доношеним у корист грађана, може да послужи и то да су они добијали сагласност за своје поступке који су се косили са постављеним или уобичајеним општинским забранама и подизали индустријска предузећа у центру града.

У периоду од 1921. до 1928. подигнуте су у самом центру Лесковца следеће нове индустријске зграде, које су својим димом и испарењима загађивале град: *две фабрике сапуна Кукара и Влајчића, фабрика гвозденог намештаја, фабрика зејтина, пивара* и др.

о) Став државе према Лесковцу

Лесковац је био стално занемариван од државне управе. Томе је допринела и чињеница да су у то време владе биле углавном радикалске, а Лесковац је бирао посланике и општинске управе из редова Демократске странке. Зато у Лесковцу нису подизане нове државне административне зграде. У њему су постојале само старе јавне зграде, подигнуте пре првог светског рата (Железничка станица, Гимназија, основне школе, Општина, Среско начелство, Болница, Првостепени суд), док су Пошта, Пореска управа, Шумска управа, Уред за осигурање и сл. сви били у приватним зградама, под кирију. Једине јавне зграде подигнуте у Лесковцу у периоду 1918—1927. биле су зграде подигнуте од самих мештана, тј. њихових организација. То је био случај са новом Саборном црквом (1922—1931) и Соколаном (1930), сада зграда Позоришта.

Напомињемо да су многе од јавних зграда подигнутих у Лесковцу пре првог светског рата изграђене из локалних средстава. То је био случај са Првостепеним судом и Окружном економијом, који су били подигнути средствима Окружног одбора врањског.⁹⁹

Колико су та средства била ограничена, видимо из тога што је 1920. године Окружни одбор одбио предлог своје грађевинске секције „за инсталацију електричног осветљења у Лесковачком првостепеном суду с извештајем, да округ сада нема буџетске могућности за израду овог посла“.¹⁰⁰

⁹⁷ Радивоје Марковић, *Психологија лесковачке индустрије*. . . „Правда“, 30. XII 1936.

Не треба искључити ни могућност да до зајма није дошло зато што га државна власт није одобрила и није пружила одговарајуће гаранције.

⁹⁸ „Врањски гласник“ 1—2, 1. VIII 1920.

⁹⁹ „Врањски гласник“ 50, 26. XII 1926.

¹⁰⁰ „Врањски гласник“ 15, 5. XII 1920.

Прва државна зграда подигнута у Лесковцу између два рата била је Школска поликлиника саграђена 1928. године.

Пошто је Пошта била смештена под кирију у старој згради, која је била „испод сваке критике“, Лесковачка општина је безуспешно нудила Министарству пошта општински плац за подизање нове поште,¹⁰¹ али то ипак није било прихваћено.

Због очевидног запостављања Лесковца од стране државе, „Лесковачки гласник“ је писао: „Ако је и једна држава помогла који свој град, онда је то случај наше државе и Ниша. Од ослобођења Ниша од 1878. године држава је на све могуће начине помогла Ниш, дајући му и шаком и капом. Разлози су зато били различити: и економски и саобраћајни и стратешки и лични.“

Тако је вршено „фаворизирање Ниша, па ма то било и на голему штету других“. „С правом се може рећи: да је вођена политика безобзирног повлашћивања Ниша.“

У вези са тим наводе се примери, па се онда закључује: „Треба знати, Лесковцу нико никада није ништа дао и све што има да је стекао знојем, ноктима и грбинама своје деце.“¹⁰²

Када је министар просвете укинуо VII и VIII разред гимназије у Лесковцу, Лесковачка општина је изјавила да „ако је потребно, општина пристаје да из својих средстава буџетира исте разреде и да за исте набави квалификоване професоре“, али није за то добила пристанак.

Када је делегација Лесковчана, са председником општине на челу, посетила поводом тог питања министра просвете, изјавила је, између осталог: „Стога се Лесковац, као и до сада тако и овом приликом осећа [не само] запостављеним него и пониженим, јер држава у њему не учествује ни у каквом просветном и културном раду, — јер држава на територији Лесковца нема ни једног свог камена постављеног ма у којој сврси. Док се другим варошима зидају кејови, суше мочвари, подижу ћуприје, путеви, стручне школе, установе, дају кредити који се никада држави неће вратити и допушта у најширем смислу коришћење репарација, — Лесковцу се није дало ништа, јер нема зграде коју је држава подигла у Лесковцу, а у аналима наше државе, нема случаја, да је икада Лесковцу дата каква помоћ или кредит.“

Напротив, Лесковац је мобилизацијом својих женских руку за време ратова облачно пук војске дневно, Лесковац свакодневно продукује 10—15.000 метара штофа. Лесковац најревносније плаћа држави највеће порезе. Лесковац својим прометом даје железници 10 милиона динара месечно. Лесковац залаже своје крајње снаге за привредни напредак земље и даје највећи продуктивитет.

А шта држава даје Лесковцу? Ништа и цигло ништа: већ и ове школе које је срез и варош сама сазидала, г. Министар укида и онда кад општина нуди да те школе и сама буџетира. Држава не даје Лесковцу, већ отима; јер је општина дала своје велико имање

¹⁰¹ „Лесковачки гласник“ 3, 21. I 1922.

¹⁰² Verus, „Наше право, „Лесковачки гласник“ 9, 28, II 1925.

да се подигне пољопривредна школа, па је држава укинула школу и имање приграбила.¹⁰³

Две године касније, „Лесковачки гласник“ је повлачећи паралелу између односа државе према другим градовима и Лесковцу писао да је „Лесковац државно насторче“.¹⁰⁴

Дакле, две основне препреке за комунално уређење Лесковца биле су лесковачки богаташи и маћехински однос државе према овом граду.

п) Стање села

Погледајмо комуналне прилике на селу.

О уређењу села нико се није старао, села су израстала спонтано, без икаквог плана. Сваки је домаћин градио где је хтео и како је хтео. Сеоске општине се у то питање нису мешале.

Ако је центар села био окупљен око неког већег простора или дуж друма, бочне улице су често ишле дуж потока крај којих су подизане куће.

Сеоске куће имале су доста заједничких особина са кућама лесковачких предграђа, али су се и битно разликовале од њих.

Присетимо се како су изгледала села у непосредној околини Лесковца.

То су биле углавном приземне куће плетаре, чатмаре, начињене од набоја и куће од непечених цигала. Све су биле покривене ћерамидом. Куће зидане од тврдог материјала биле су права реткост (код њих се појављивао и фабрички цреп). Само један део школских зграда био је тако изграђен.

Пољопривредне зграде у двориштима биле су у још горем стању. Штале и шупе са пољопривредним алатом прављене су од блата и биле неокречене, кошеви за кукруз исплетени од прућа, клозети (кенефи) дрвени или од прућа.

Дворишта су често била ограђена зидовима од непечене цигле покривеним ћерамидом — остатак из турског времена.

Поред дрвених тараба, било је и ограда исплетених од прућа.

Погледајмо описе неких крајева и села из 1933/1934. године. Они су сведочанство и за претходни период, пошто показују да се стање ни касније није битно изменило.

¹⁰³ „Лесковачки гласник“ 45, 7, XI 1925.

¹⁰⁴ При томе је речено: „На Ужиче је само Министарство грађевина од ослобођења до сада утрошило 46 милиона динара, наградивши му школе, гимназије, болнице, неколико бетонских мостова, све путеве по околини шоширане и модеран и врло леп пут до Златибора који служи искључиво за излет Ужичанима.“

Истовремено је истакнуто да је држава дала „Крагујевцу два модерна бетонска моста на Лепеници, Учитељску школну зграду за гимназију, фабрику за израду оружја, болницу и водовод који се сада гради.“

Такође је речено да је држава дала „Нишу такође поред толиких касарна, фабрику дувана од 25 милиона динара, зграду за Народну банку, за Управу фондова, модерну железничку радионицу и ваздан других објеката“ („Лесковачки гласник“ 35, 27. VIII 1927).

Године 1934, описујући неколико села које смо групно обишли приликом једне посете Јабланици, П. Борђевић даје приказ кућа у Јабланици на следећи начин:

„Све су оне скоро чатмаре или од непечених цигала. Великим делом су покривене препом, али још увек има покривених сламом.“

„Већина од њих, да не кажемо скоро све, неокречене су, како споља тако и изнутра.“

Описујући њихова одељења, он каже:

„Наравно да ни једна од њих није патосана.“ Кад уђете у кућу, прво наилазите на *огњиште*. „То је једно веће одељење у коме се налази *оцак* (огњиште). Ово одељење једновремено служи за све. Ту се кува и меси хлеб и ручава, остављају намирнице, посуђе итд.“ „Ово одељење у коме домаћин и деца проводе највећи део дана истовремено је и најпрљавије.“

Собе где се спава ниске су и мрачне. „Прозори који су и онако мали, често, већим делом, олепљени су хартијом“. „Поред зида распростраје су асуре и преко њих *поњаве*, *черге* и неколико јастука напуњених сламом. То су њихове постеле. Они сви спавају ту поређани један до другог.“

На питање колико њих спавају заједно, једна баба одговара: „Није нас много, лети нас има осам до десет, а зими дванаест до четрнаест.“

У више кућа нашли смо кревете, највише један до два. „То је за ове млађе, нама је добро и овако на асури.“

Сапуна троше мало, „у великом броју кућа чак и нема сапуна“.

У односу на све изложено, изузетак су представљала села близу Лесковца и Лебана, „али њих је мало“.¹⁰⁵

Да је овај опис стања заиста реалан, говоре подаци о селу Рујковцу (село се налази на главном друму кроз Јабланицу), које даје лесковачки штампар Адам Илић, пореклом из тог села. Говорећи о кућама, он каже: „Мале су и ниске, потамнеле и већином неокречене.“ „Постелне ствари се код већине становника састоје од једне или две асуре (рогожи) које се положе на земљани под, а преко њих се постави пртена черга и такав је исти и покривач.“ „Кревети су ретки.“¹⁰⁶

Изузетак су представљала и нека села насељена Црногорцима, нпр. Петровац. „Њихове су куће по угледу на варошке. Окречене су. Ограбене. На прозорима завесе. Унутра кревет.“ Па ипак, у њему је било и „кућа сламом покривених“.¹⁰⁷

Погледајмо како су изгледала нека равничарска села у непосредној близини Лесковца.

У *Турековцу* „зграде за становање су већином зидане од непечене цигле и већином окречене. Остале зграде су чатмаре или такође зидане од непечене цигле“. „Нужника у селу скоро и нема.“

¹⁰⁵ П. Борђевић, *Здравствено стање и социјалне установе у Јабланици*, Недељне новине“ 32, 12. VIII 1934.

¹⁰⁶ А. Илић, *Рујковац*, „Недељне новине“ 32, 12. VIII 1934.

¹⁰⁷ Ј. Јовановић [Абраш], *Петровац*, „Недељне новине“ 19, 1934.

У *Манојловцу* „куће су скоро све ниске или у највише спајајева зидане од непечене цигле“. „Нужника скоро и нема.“ „У колико их има, у непосредној су близини куће, покривени, неозидани и наравно нечисти.“

У *Доњем Јајну* „мали број кућа је окречен“.

У *Вучју* „већина кућа окречена споља и изнутра. људи спавају скоро сви на кревету“. „Нужника има мало. Већином су направљени привремено и нечисти су и неуређени.“¹⁰⁸

У *Братмиловцу*, „док има неколико зграда за становање, које споља нису окречене, дотле су изнутра све окречене. Изузев неколико новијих кућа, у свима осталим, собе су непатосане“. „Већина кућа су ниске и без подрума, покривене ћерамидом или црепом. Подруме имају само новије куће.“ „Велики број кућа је од боја, нешто мањи број подигнут је од непечених цигала, а у најновије време подижу се куће и од тврдог материјала.“

Осврћући се на села у Лесковачком пољу дуж Јужне Мораве, Б. Поповић, дугогодишњи свештеник из Мрштана, пише 1933:

„Услед влажних станова, слабе хране, изнурености у раду, туберкулоза се доста укоренила. Узрок је овоме још и запосленост сељака по лесковачким фабрикама. Већина спава на земљи на асури.“¹⁰⁹

р) Саобраћајне везе села са градом

Посебан проблем многих села из околине Лесковца биле су њихове везе са градом.

„У непосредној близини Лесковца, у срезовима власотиначком и јабланичком постоје села која имају само пешачке, односно коњске путеве.“¹¹⁰

На неким правцима питање је решавано подизањем и обнављањем великих гвоздених мостова од стране окружног одбора.

Тако, нпр., у току првог светског рата, 1915. године, подигнута су два велика гвоздена моста на путу Власотинце—Лесковац,¹¹¹ који су обновљени после рата.¹¹²

Окружни одбор врањског округа омогућио је изградњу сталних мостова на путевима Лесковац—Власотинце, Лесковац—Бојник, Лесковац—Косанчић, Лесковац—Стројковце.¹¹³

¹⁰⁸ Још 1952. констатовао је др Данило Стојиљковић да су у Вучју „куће од слабог материјала, без патоса и нужника“.

¹⁰⁹ П. Борђевић, *Турковац*, „Недељне новине“ 4, 1933; П. Борђевић, *Манојловце*, Исто бр. 1, 1933; А. [А. Илић], *Доње Јајно*, Исто бр. 2, 1933; С. Крстић, *Вучје*, Исто бр. 3, 1933; Др Д. С., *Село које има услове*, „Наша реч“ 2, 1952; П. Борђевић, *Братмиловце*, „Недељне новине“ 5, 1933; Б. Поповић, *Споменица 130-годишњице*, 40.

¹¹⁰ Д. Ј. Р., *Зајам што пре!* „Лесковачки гласник“ 3, 26. I 1929.

¹¹¹ „Лесковачки гласник“ 24, 13. VI 1925.

¹¹² Године 1920. расписана је лицитација за оправку гвозденог моста на путу Лесковац—Власотинце и за оправку и фарбање гвозденог моста у Власотинцу („Врањски гласник“ 6, 15. IX 1920).

¹¹³ „Лесковачки гласник“ 35, 27. VIII 1927.

Из ратних репарација подигнути су велики гвоздени мостови преко Пусте реке код Косанчића и на Тегошници (Исто бр. 37, 24. XI 1928).

Он је подигао и многе друге сеоске мостове.¹¹⁴

На другим важним правцима није било мостова, тако да су цели крајеви били одсечени. Тако, нпр., Бабичка гора је била одсечена од Лесковца због тога што није било мостова на Јужној Морави код Разгојског Чифлука и Манојловца.

Историја ова два моста је посебно занимљива.

Код Разгојског Чифлука постојала је скела на Јужној Морави. Министар грађевина донео је 1920. решење да се ту подигне гвоздени мост.

Кад је конструкција приспела и била пренета до Мораве добровољним радом становника, нови министар грађевина, нишки радикал Никола Узуновић, доноси решење да се конструкција пребаци у нишки срез ради подизања моста код Церовца. Кад је 1923. дошло 400 кола кулчара да то ураде, народ околних села сакупио се и супротставио томе.¹¹⁵

Изгледа да је пребацивање конструкције моста за нишки срез ипак извршено.

Године 1925. приступило се подизању другог моста код Разгојског Чифлука, који није био завршен ни крајем 1927. „Мост се распада услед престанка рада“ на њему у 1926. На тој релацији био је сваки „колски саобраћај прекинут“, пошто је скела вероватно била уклоњена због израде моста.¹¹⁶

Необична историја моста код Манојловца почиње нешто касније. Подизање овог моста, којим би се повезало 17 општина лесковачког и нишког среза са Лесковцем, отпочело је 1922. године, кад је у Лесковац приспела конструкција тог моста.

У пролеће 1924. године у „Врањском гласнику“ се констатује: „Скоро ће годину и по дана како је донета конструкција за мост преко Мораве код села Манојловца; она лежи на железничкој станици у Лесковцу, а међутим још се не приступа изради тога моста.“¹¹⁷

Године 1925, појављује се вест да је део ове конструкције однесен на Дрину. „Од конструкције коју је држава пре две године донела у Лесковац за поменути мост, половину је однела за мост у Љубовији.“

Истовремено је констатовано да пројекат за подизање моста код Манојловца још није био израђен.

„По примљеним обавезама, планове за регулацију Мораве требало је да изврши Дирекција вода, а планове за стубове Минист.

¹¹⁴ Списак тих мостова подигнутих од 1918—1926. дајемо у поглављу Грађанске партије.

¹¹⁵ „Лесковачки гласник“ 50. 8. XII 1923. — Опширније о томе у поглављу о политичким приликама.

¹¹⁶ Исто бр. 49. 3. XII 1927. — Опширније о томе у поглављу Политичке прилике.

Гвоздени мост код Церовца у нишком срезу завршен 1928, омогућио је долазак сељака из једног села Запаља у Лесковац („Лесковачки гласник“ 33, 18. VIII 1928).

¹¹⁷ „Врањски гласник“ 10, 17. IV 1924.

грађевина. Сада је цео елаборат, после две и по године лежања у Београду упућен окружном одбору да он све то изради.¹¹⁸

Да би се схатило зашто Генерална дирекција вода није годинама радила пројекат регулације овог дела Јужне Мораве упркос захтевима Окружног народног одбора округа врањског и Министарства грађевина, потребно је и у овом случају сетити се закулисне борбе коју су радикали водили против лесковачке општине која је била у рукама демократа.

Борба за добијање ових планова (елабората) настављена је и касније. Почетком августа 1925. Окружни одбор је пети пут интервенисао тражећи планове за стубове и потребне кредите.¹¹⁹

Ситуација на прелазу Мораве код Манојловца погоршала се 1926. године.

Пошто је привремени мост на Морави код Манојловца одне-ла река, део Бабичке горе, Заплања и Лужнице био је поново одсечен од Лесковца. Прелаз Јужне Мораве врши се са скелама и сплавовима.¹²⁰

Тек 1927. године Министарство грађевина одобрило је кредит за израду думбаса за мост код Манојловца.¹²¹

Пошто је гвоздена конструкција, која је стигла за тај мост, дигнута са терена и пребачена код Љубовије, на Дрини, после интервенција локалних радикалских политичара стигла је нова гвоздена конструкција за тај мост.¹²²

Посебно тежак био је саобраћајни положај црнотравског краја. Једина веза са железницом био је врлетни пут Предејане—Црна Трава.

Њиме се путовало пешице или на малим планинским коњићима у караванима.

¹¹⁸ „Врањски гласник“ 14, 15. VII 1925.

Из акта Министарства грађевина бр. 9135 од 9. маја 1925. упућеног Окружном одбору округа врањског видимо да је елаборат за израду пројекта моста послат још 1923. године Генералној дирекцији вода, да би ова израдила пројекат регулације Јужне Мораве на том месту, а да до тада није добијен никакав одговор. (Из чланка видимо да је технички елаборат који се помиње израдио грађевински одсек Окружног одбора и предао Министарству грађевина већ 23. јануара 1923) Затим се јавља окружном одбору:

„Пошто ово министарство нема могућности, да присили Генерал[ну] дирекцију вода, да изради пројекат регулације Јужне Мораве, без кога је немогуће радити пројекат самога моста, то [Министарство грађевина] не може дати прецизан одговор о року када ће бити пројекат готов“ („Врањски гласник“ 11, 1. VII 1925).

¹¹⁹ Исто бр. 8, 15. VIII 1925,

¹²⁰ „Лесковачки гласник“ 2, 16. I 1926.

¹²¹ Исто бр. 20, 14. V 1927.

¹²² Исто бр. 49, 3. XII 1927. — Опширније у поглављу Политичке прилике.

Кад је гвоздени мост код Манојловца био најзад подигнут, он је остао по страни, пошто је Морава, скренута приликом радова на мосту, потекла новим коритом те су сељаци и даље морали лети, приликом ниског водостаја, да колима прелазе Мораву преко пшпака, а мост је годинама стајао на сувом, без прилазних путева. (Сећање С. Димитријевића, који је ту долазио на купање.)

Црнотравски учитељ Стеван Караџић овако описује тај пут у јесен 1925. године: „То је једна проширена козја стаза која змијасто кривуда час тамо час амо, тешко пролазна и пролокана од многих киша. Испод вас провалија дубока и широка. Сваког часа се плашите да се не стрмоглавите у њу.“ „У колико се више пентрате, пут је све виши, стрменитији, опаснији и интересантнији.“ „Горе на врховима брежуљака водушне струје су јаче. Ветар чешће и жешће дува него доле у котлини.“

Наилазите на папратишта... „Сад је још вратоломније за путовање. Не зна се где су *стазе и богазе*. Све је исчезло. Само огroman ледено-снежни покривач је свуда докле год око допире. Вејавица попунила снегом све амбисе и провалије. Неисчекивано — ако свуколику пажњу не сконцентришете на опасност која вам прети — може вам се десити да упаднете или пропаднете у такву једну рупу. Пад је у већини случајева судбоносан. Катастрофа неизбежна; смрт неминовна. Зато увек треба имати кобног сапутника одличног познаваоца пута и терена.“

Караџић даље говори да се средствима Окружног одбора округа врањског врши прокопавање новог пута ширине два и по метра и каже да је због старог пута у Црној Трави владала велика скупоћа. Килограм хлеба стајао је 10 динара, а килограм качкаваља 50.^{12а}

Године 1926. пут Предејане—Црна Трава био је „толико дотеран да њиме сада иду кола“.

„Пре неки дан инжењер г. Марковић први је ушао у Црну Траву чезама и направио читаву сензацију.“^{12б}

Године 1927, кад је освећиван споменик палим ратницима у Црној Трави, гости су још увек долазили на коњима.

Тада је Вук Драговић писао у „Политици“: „На тридесет километара, истина, пролазе сваки дан брзи возови међународни и локални, али неће бити претерано утврдити да је лакше доћи из Париза у Солун, него из Предејана у Црну Траву.“

„Ако имате срећу да у Предејану нађете какво коњче, на расклиматаном самару полазите на пут. Иначе, што је најчешће, а ваљда и најпријатније, идете пешке. Три часа хода, момачког хода, идете уз гору, Купинским ридом, Мрковићем и Помочаницом.“ „На целом путу само једно село: Пронине механе и *Млациште*, чувено са својих механа.“ „Зими су ти крајеви непроходни. Поравна, кажу, снег врхове младих букава.“

А Сретен Динић је тада писао у „Лесковачком гласнику“: „Путеви су за њих највећа невоља. Мученички је то народ кад он мора свако парче хлеба на самару да вуче 50—60 км по најтежем терену. Ту је висина, крш, врлет. Три пута су до сад грађена за Црну Траву а ни један није довршен: од Власотинца преко планине, од Предејана на Рупље и од Предејана преко Млацишта, као најкраћи. Овим последњим успели су Црнотравци да дотерају један

^{12а} С. Караџић, *Пут Предејане—Црна Трава*, „Врањски гласник“ 27, 1. XI 1925; исто, „Новости“ 1484, 8. XII 1925.

^{12б} „Врањски гласник“ 20, 23. V 1926.

аутомобил у Црну Траву и возе се на њему до врха Чемерника. Али ће и њега прве воде да подлокају, нарочито онај ближе Предејану јер је најстрменији и најровитији.¹²⁴

с) Здравство

Да видимо какве су биле здравствене прилике у лесковачком крају.

У време кад нису постојали ефикасни лекови против неких заразних болести, у Лесковцу су повремено избијале велике епидемије.

Једна таква била је епидемија шарлаха у јесен 1923. године, када је оболео велики број деце и одраслих и било много смртних случајева. Тада су школе биле распуштене два пута по петнаест дана.¹²⁵

У то доба многе сиротињске болести харале су по Лесковцу. То је, нпр., био случај са шкрофулама (туберкулоза лимфних жлезда). Др Жак Конфино пише 1921. године: „Међу бацама ов, реалке нашао сам огроман проценат таквих, који су више мање шкрофулозни, премда срећом не у толикој мери, да би им се шкрофуле из далека виделе. Ако се узме у обзир да су та деца ипак у погоднијим хигијенским приликама од њихових вршњака који су отишли на занат... онда се може закључити да је проценат обољења од шкрофулозе у нас збиља врло велики.“¹²⁶

Најраширенија сиротињска болест била је туберкулоза плућа. Од 100 умрлих, 70 су умирали од туберкулозе.¹²⁷

Констатујући рђаво здравствено стање лесковачке сиромашне деце, др Ж. Конфино је предложио стварање једног *лечилишта за слабуњаву децу* код Светог Илије или на Стрелишту, које би имало бар десет постеља.¹²⁸

Овај је предлог остао без резултата.

Упркос многобројној сиротињи и овако тешким здравственим приликама, многи лекари подлегли су схватањима једне *чаршијске профитерске средине* и борили се против *бесплатног лечења сиротиње*.

Тако, нпр., кад је 24. јула 1926. Министарство народног здравља потврдило минималну тарифу за лекарске послове, четири „лекара среза и вароши Лесковца“ потписали су неку врсту огласа — обавештења о томе да ниједан лекар не сме да наплати испод те тарифе. „Ова тарифа је минимална, тј. лекар не сме да мање рачуна.“ Штавише, и за наплату минималне тарифе пацијент „мора поднети уверење о имовном стању од надлежне власти, ако то ле-

¹²⁴ Споменица на освећење споменика у Црној Трави, 55. и 59.

¹²⁵ „Лесковачки гласник“ 41 и 44, 6. и 27. X 1923.

¹²⁶ Ж. Конфино, *Шкрофулоза у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 3, 12. XI 1921.

¹²⁷ „Лесковачки гласник“ 22, 26. V 1923.

Од 1. јануара до 1. маја 1924. „две трећине умрлих, умрло је од туберкулозе“ (Исто бр. 18, 3. V 1924).

¹²⁸ Др Ж. Конфино, *Ангел санитарској управи и имућним грађанима*, „Лесковачки гласник“ 18, 3. V 1924.

кар захтева“, чиме је и то било фактички спречено, пошто би се мали број лица малтретирао са вађењем уверења ради јефтинејег прегледа код лекара који су прихватили минималну тарифу. (За бесплатан преглед код општинског лекара било је потребно уверење о сиротном стању.)

Што се тиче високих хонорара, ту није било ограничења. „Висину хонорара може сваки лекар према тежини случаја, и свога рада да одреди, јер томе није стављена граница.“¹²⁹

Међу лесковачким грађанима постојале су иницијативе за побољшање здравствених прилика.

Једна од најинтересантнијих била је стварање Градске здравствене задруге.

Све до 1923. године постојале су у Србији само сеоске здравствене задруге. Те године се С. Динић обратио др Којићу, управнику Савеза здравствених задруга, који му је послао списе и објашњења о њиховој организацији.¹³⁰

На основу примљеног материјала, С. Динић је изградио концепцију једне градске здравствене задруге.¹³¹

Таква градска здравствена задруга створена је у Лесковцу у јесен 1923. године.¹³²

Ова здравствена задруга, на чијем челу је био Сретен Динић, имала је близу 100 чланова. Она је настојала да створи летње купатило и плажу са чамцима на Ветерници. Ради тога, она је предузела радове на реци више пешачког моста (код Општине), добила један чамца од Окружног одбора округа врањског и уложила 50.000 дин. у подизању бране од песка и купатила на реци.¹³³

Вештачко језеро и очишћене обале Ветернице биле су ограђене жицом. На њему је било хладно купатило и плажа за одрасле. Све је било готово крајем јула 1925. а налазило се више пешачког моста код основне школе.¹³⁴ Ту су били инсталирани и чамци за пловидбу језером,¹³⁵ којих је крајем те године било седам.¹³⁶

¹²⁹ Из лекарских кругова, „Лесковачки гласник“ 34, 28. VIII 1926.

¹³⁰ Писмо Д. Којића упућено С. Динићу, од 14. јула 1923, Народна библиотека СР Србије. Писма, Р. 632/1, 178.

Уз то је др Којић послао С. Динићу 18. августа 1923, и три примерка „правила среске здравствене задруге“ и пожелео успеха у оснивању здравствене задруге (Народна библиотека СР Србије, Писма, Р. 632/1, 180).

¹³¹ У писму др Којића (покрегача и оснивача здравственог задругарства у земљи) С. Динићу, од 31. маја 1924, стоји: „Ваше предавање о здравственој задрузи и њеним задатцима потпуно је показало њену потребу.“ . . . „На крају другог чланка помислио сам, — а на то су ме навеле ваше мисли: „Па добро, створите тип варошке здравствене задруге.“ (Народна библиотека СР Србије, Писма, 632/1, 201).

¹³² Она је имала своје седиште у локалу Трговачког удружења („Лесковачки гласник“ 48, 24. XI 1923).

¹³³ „Лесковачки гласник“ 28, 36. и 37, 11. XII и 5, и 12. IX 1925.

¹³⁴ Исто бр. 30, 25. VII 1925.

¹³⁵ Исто бр. 31, 1. VIII 1925.

¹³⁶ Исто бр. 51, 19. XII 1925.

Здравствена задруга је за купање наплаћивала минималну цену — 2 динара, а на чамцима је само првог дана зарадила 970 динара („Новости“ 1429, 3. X 1925).

Против овог вештачког језера и здравствене задруге, која је тешким напорима и прегалаштвом једва успела да створи летње купатило на реци, побунила се група лесковачких трговаца, међу којима су најактивнији били конзервативни Лесковчани, који су из „моралних“ разлога били против плаже, и трговци конопљом и ужаријом, који су хтели пошто-пото да резервишу реку за топљење конопље, иако су против тога били готово сви Лесковчани, јер је то загађивало реку. Они су изјављивали да жале Роме, којима се на тај начин ускраћује да зарађују за своју egzистенцију и говорили: „То је наша индустрија, како ћемо им забрањивати да топе...“

Ова група Лесковчана је „потписала тужбу против Здравствене задруге због њених инсталираних објеката на реци.“¹³⁷

Многи лесковачки лекари држали су предавања из области здравства и објављивали чланке о томе у „Лесковачком гласнику“.

Посебно треба истаћи да је у „Лесковачком гласнику“ крајем 1925. и почетком 1926. Владимир Гичић објавио серију чланака о хигијени полне природе и венеричним болестима.¹³⁸

Омладинска заједница трезвењака створена је у Лесковцу тек 23. јануара 1927. године.¹³⁹

У Власотинцу, познатом по виноградима и виноу, Јован Јовић Какињац ставио је 10. јуна 1926. на своју кућу таблу од белог мермера на којој је писало: „У овој кући се не употребљава алкохол.“¹⁴⁰

Погледајмо каква је била организација јавне здравствене службе. Године 1921. и 1924. постојали су само срески лекари у Власотинцу, Лебану и Лесковцу, као и болница у сва три места.

Болнице су кубуриле са медицинским персоналом.

Године 1921. болница у Власотинцу није имала свог лекара, а у болницама у Лебану и Лесковцу радили су срески лекари. (Срески лекар у Лесковцу био је истовремено и школски лекар.) Бабицу је имала само болница у Лесковцу.

Године 1924. једино је болница у Лесковцу имала свог лекара и бабицу, док су у болницама у Власотинцу и Лебану радили срески лекари као вршиоци дужности.¹⁴¹

Болница у Лесковцу имала је 60, а болница у Лебану 30 кревета.

¹³⁷ С. Динић, *Један атак на културу*, „Лесковачки гласник“ 37, 12. IX 1925.

¹³⁸ „Лесковачки гласник“ 49, 5. XII 1925; 1, 5, 6, 14, 16, 20, 1926.

¹³⁹ Исто бр. 5, 29. I 1927.

Пре тога је трезвењака било само у Бачкој трезвењачкој дружини „Бурђевак“ и у Скаутској организацији. (Види одељак о Лесковачкој реалци.)

Трећег маја 1928. одржан је у Лесковцу Дан трезвености. Тога дана др Ж. Конфино одржао је предавање у Гимназији, а манифестација са музиком на челу прошла је кроз град. Све се завршило игранком у дворшту Реалке.

Све је то извела бачка трезвењачка дружина „Бурђевак“ из Реалке и заједница „Левач“ (!?) („Лесковачки гласник“ 18, 5. V 1928).

¹⁴⁰ Ј. Јовановић, *Борба лесковачке омладине против алкохолизма пре пола века*, 98.

¹⁴¹ *Државни календар Краљевине СХС за 1921. и 1922. год.*, 804—5, 889, 892 и 894; *Државни календар Краљевине СХС за 1924.*, 18, 21, 24.

Апотеке су постојале само у Лесковцу („Хипократ“ — Душан Београдац, „Спаситељ“ — Радомир Димитријевић и „Црвени крст“ — Коста Пападопулос) и Власотинцу (Душан Милошевић).¹⁴²

Ево какве су биле тада постојеће здравствене установе у Лесковцу. Стара српска болница у Лесковцу (подигнута 1907) није проширивана упркос великој потреби да се то учини. Крајем 1927. бивши народни посланик М. Јовановић констатовоао је да чак „село Душник [у Заплању, у нишком округу] има већу и бољу боницу од вароши Лесковца“.¹⁴³

Тек 1928. године отворени су у Лесковцу Дечја поликлиника и Народно купатило. Поликлинику је подигао Хигијенски завод у Нишу, уз помоћ лесковачке општине, на земљишту основне школе код реке. То је била повећа дрвена зграда, која је стигла из Немачке на рачун репарације заједно са вагоном намештаја.¹⁴⁴

Те године подигнут је и диспанзер за мајке, одојчад и малу децу.¹⁴⁵

Погледајмо шта је било учињено за здравље у другим местима лесковачког краја.

У првим послератним годинама, сем Власотинца и Лебана, у којима су постојали срески лекари, у свим осталим местима није било никакве здравствене помоћи.

А каква је била ситуација среске болнице у Лебану?

У овој „од свих напуштеној варошици“ постојала је 1920. привремена среска болница. Ову је болницу отворило Министарство здравља, али није обезбедило новчана средства за њен рад. „Она живи без кредита (sic!) већ пети месец. Управа болнице је принуђена да живи од милости овдашњих трговчиња кад хоће да јој дају на вересију; а кад не, онда трпе гладни и болесници и послуга.“ Управник „у више прилика је био принуђен да купује бра-

¹⁴² Државни календар Краљевине СХС за 1921, 25; Алманах Краљевине СХС за 1921—1922, II део, 298 и 331; Алманах Краљевине СХС за 1924—1925, 91.

¹⁴³ „Лесковачки гласник“ 49, 3. XII 1927.

¹⁴⁴ Исто бр. 6, 11. II 1928.

Почела је да се зида у лето 1928.

Док је лесковачка општина учествовала у зидању, „остале инсталације и цео прибор за грејање воде и купање тушевима, даје Министарство здравља“.

„Лесковачки гласник“ са горчином констатује да је „ово . . . први пут да држава нешто да Лесковцу“ („Лесковачки гласник“ 34, 25. VIII 1928).

То је била зграда са приземљем, једним спратом и мансардом, а истовремено прва дрвена монтажна зграда у Лесковцу.

Овај диспанзер још није радио ни у лето 1929, пошто је држава тражила да општина плаћа огрев и осветљење, а општина, која је утрошила на његову изградњу 130.000 динара, није имала буџетских могућности да обезбеди и ово („Лесковачки гласник“ 34, 31. VIII 1929).

¹⁴⁵ Лицигација за темеље, „Лесковачки гласник“ 14, 7. IV 1928.

Преглед и примање Општинског диспанзера извршиће ових дана специјална комисија (Исто бр. 34, 18. XI 1928).

Године 1928. отворен је у Лесковцу и један приватни санаторијум. „У најкраћем времену отпочеће рад Санаторијум који отварају овдашњи лекари др Ж. Конфино и др Душан Деклева“ („Лесковачки привредник“ 3, 15. IV 1928).

Темељи зграде лесковачког санаторијума освећени су средином 1930. (Р. [А. Ристић], „Политика“, 14. VII 1930).

цно за свој новац, јер срески одбор не да болници на кредит“; „како у варошици не да нико дрва на кредит, то болничари догоне дрва од своје куће.“¹⁴⁶

Стање је било још горе у местима где није било лекара, посебно у онима која су била удаљена од среских центара и нису имала колских путева, као што је, нпр., био црнотравски крај.

У једном циркуларном писму од 20. јуна 1921. године, потписаном од председника 9 општина из Црне Траве и околних места „у име народа, конференцијом овлашћених потписника“, стоји: „Овај крај — 9 општина — нема лекара. Умире „невиђен“ и „без сућена дана“. Од среског [лекара] из Власотинца немамо никакве вајде. Овамо долази само у јуну, кад пелцује децу, или кад се неко обеси. Болесник никада њему не може отићи због удаљености (40 — 50 км) и немања колскога пута. Молимо да се заузмете код г. Министра Народног здравља да се, до успостављања среза [што су они тражили за свој крај], постави за ових 9 општина један лекар.“¹⁴⁷

Изгледа да је после овог апела, већ тада, године 1921, отворена среска амбуланта у Црној Трави.¹⁴⁸

Први лекари у Црној Трави били су Стефан Пархоменко и његова жена, који су ту дошли у лето 1922. године.

Пошто у близини овог места није било апотеке, они су добили дозволу да држе приручну апотеку. Др Пархоменко је имао и микроскоп, којим је вршио лабораторијске прегледе.¹⁴⁹

Године 1923. Димитрије Он. Поповић, народни посланик, упутио је захтев Министарству народног здравља тражећи да се образује амбуланта са 15 кревета и осталим припадностима у Црној Трави.¹⁵⁰

Пошто то није остварено, године 1926. створен је посебан одбор за прикупљање средстава за амбуланту у Црној Трави.¹⁵¹

Другог јануара 1926, кад је решавано о подизању споменика палим Црнотравцима, др Стефан Михаилович Пархоменко, срески лекар, „предложио је, да се од прилога подигне санаторијум или амбуланта у чијем би вестибилу била исписана сва имена ратника“.¹⁵²

¹⁴⁶ Лебанска болница, „Радничке новине“ 70, 24. III 1920.

¹⁴⁷ Народна библиотека СР Србије, Писма, Р 632/1, 153.

¹⁴⁸ Да је среска амбуланта у Црној Трави отворена 1921, пише: Р. Костадиновић, *О Црној Трави*, 148.

¹⁴⁹ Године 1928. оба лекара су отишла из Црне Траве. Њих је заменио др Шапиро, (Казивање ћерке др Пархоменка, Вере Пархоменко.)

¹⁵⁰ „Време“ 564, 17. VII 1923.

¹⁵¹ „Врањски гласник“ приказује стварање тог одбора на следећи начин:

„На основу овлашћења добивеног од конференције грађана из општина Дарковачке, Каланске, Добропољске, Бродске, Рупљанске и Црнотравске, одржаној дана десетог фебруара 1926. год у Црној Трави, прописујемо ова *Правила одбора за прикупљање прилога за подизање Амбуланта* (или које друге здравствене установе у Црној Трави).“ Тада је изабран одбор од 30 чланова („Врањски гласник“ 8, 28. II 1926).

¹⁵² Овај предлог није прихваћен (*Споменица на освећење споменика у Црној Трави*, 10).

Окружни народни одбор округа врањског унео је у свој буџет за 1926. годину износ од 20.000 динара као помоћ за отварање амбуланте у Црној Трави.¹⁵³

Из буџета Нишке области за 1928. видимо да су међу „лекарима у тежим местима“ били лекари у *Кални* и *Црној Трави*. Ту се помињу и амбуланта у *Кални*, али не и у Црној Трави. (Она је вероватно и даље постојала као приватна ординација.)¹⁵⁴

Колико је питање амбуланте — болнице било оштро, најбоље видимо из следеће констатације др Пархоменка: „Црнотравци до носе културу из печалбе, али доносе и туберкулозу. Читава половина олмадине је туберкулозна.“¹⁵⁵

Крајем 1928. и Грделица је добила свог лекара.¹⁵⁶

Посебно су занимљива настојања Власотинчана у области здравства.

Власотиначко друштво „Здравље“ помиње се већ 1920. године. Тада пишу да у Власотинцу „Друштво *Здравље* такође лепо напредује. Намера Друштва да варош снабде изврсном планинском водом ускоро ће се остварити“.¹⁵⁷

Власотиначко друштво „Здравље“ „отпочело је да откопава кладенац тзв. „Бука“ код Нушкине Долине [у ствари, у Пушкиној долини — „Власина“ 3, 16. X 1926], да би спровело воду на главну пијацу“ Власотинца. Вода се нашла, али се није нашла цев која је, као што се причало, доводила воду, вероватно за време Турака,¹⁵⁸

Поменуто друштво је идентично са „Друштвом за чување народног здравља“ у Власотинцу, које су сачињавали трговци и занатлије, на челу са др Велашевићем, које је имало више од 160 чланова.

То друштво је тражило од Министарства народног здравља помоћ за подизање купатила, које би било инсталирано у пројектованом Народном дому и добило целокупну инсталацију за 10 тушева и 2 каде. Добивши ово, управа овог друштва је решила да „уложи свој капитал за подизање одељења за купатило“ у овом дому.¹⁵⁹

¹⁵³ У истом извору помињу се и болнице у Грделици, Косанчићу и Медвећи, које „постоје само на хартији“ — што значи да је већ тада разматрано отварање амбуланата у овим местима („Врањски гласник“ 21, 30, V 1926).

¹⁵⁴ „Нишка самоуправа“ 4, 1. IV 1928.

¹⁵⁵ „Лесковачки гласник“ 33, 13. VII 1933.

Др Ј. Шапиро помиње 1925. године у суседном крају — Власини не само туберкулозу већ и појаву венеричних болести (М. [Мика Брада], *Власина*, „Новости“ 1411, 12. IX 1925; др Ј. Шапиро, *Са Власине*, „Новости“ 1435, 10. X 1925).

¹⁵⁶ Др Љубиша Поповић, Лесковчанин, био је постављен за лекара Среда власотиначког са седиштем у *Грделици* („Лесковачки гласник“ 42, 20. X 1928).

¹⁵⁷ „Врањски гласник“ 1—2, 1. VIII 1920.

¹⁵⁸ „Власина“ 2, 1. X 1926.

¹⁵⁹ „Власина“ 6, 15. XII 1926.

Зидане Народнег дома и народног купатила у Власотинцу отпочело је септембра 1927. из средстава која је прикупио Одбор за подизање дома („Лесковачки гласник“ 44, 29. X 1927).

Дом је већ био озидан и покривен у фебруару 1928. (Исто бр. 7, 18. II 1928).

Ево какве су биле прилике у здравству јабланичког среза.

Поред Лебана, у време које нисмо могли да утврдимо појавио се срески санитетски референт и у Медвеђи, који се помиње 1928. (Види даље наведене податке о Сијаринској Бањи.)

О Сијаринској Бањи

Окружни одбор округа врањског тражио је још 1920. године концесију за експлоатацију Сијаринске Бање.¹⁶⁰

Све до средине 1921. године Окружни одбор није добио ову концесију.

У то време бању је посећивало 500 гостију годишње.¹⁶¹

Изгледа да је Окружни одбор добио концесију за експлоатацију ове бање нешто касније, што се види из следећег текста:

На захтев министра народног здравља, Окружна скупштина је дала гаранције у вези са пројектованим зајмом од 4 милиона динара, из кога ће се у првој години утрошити милион динара за уређење Сијаринске Бање и 100.000 динара за уређење киселе воде у Туларима.¹⁶²

Крајем 1927. године у овој су бањи постојала два базена, велики и мали. „У великом има калијеве, натријеве и магнезијеве соли и индициран је за реуматичне болести. У мањем базену има сумпорних соли, угљен-диоксида и радиоактивне материје. Индициран је за стомачне болести и за почетне стадијуме мане срца. Уверавају у једно ретко преимућство ове бање, што има изворе хладне јодне киселе воде, које има само у Липику. Из 9 јачих извора добија се угљена киселина, алкално мулијатична и сумпоровита топла кисела вода.“

Ови извори нису били каптирани. Они су раније били „на десетине метара изнад речног корита и избијали су у јаким млазевима“. „Од прошле године запажено је нагло спуштање ових извора на ниже. Тако је огромна количина минералне воде изгубљена, пошто се при извирању меша са обичном речном водом, а за везивање у једну или више јачих жица потребна су средства, којих, за такве сврхе код нас, обично нема.“

„По количини минералних извора ова је бања врло издашна, као што у погледу топлоте воде стоји у преимућству над многим

¹⁶⁰ Окружна скупштина округа врањског усвојила је 30. јуна 1920. два пројекта:

а) Законски пројекат о тражењу концесије за подизање железнице Властинице—Лесковац—Лебан—Сијаринска Бања; и

б) Законски пројекат о тражењу концесије за експлоатацију Сијаринске Бање и киселе воде у Туларима („Врањски гласник“ 1—2, 1. VIII 1920; текст пројекта а) и б) у „Врањском гласнику“ 3, 1920).

¹⁶¹ Одлуке окружног одбора, „Врањски гласник“ 12, 15. VII 1921.

¹⁶² „Врањски гласник“ 14—17, 15. VII 1921.

Године 1923. по предлогу Окружног одбора, изашла је на терен комисија и ограничила рејон Сијаринске Бање, али то питање још није било решено („Врањски гласник“ 19, 1. X 1923).

Средином 1927. године Министарство народног здравља решило је да пружи материјалну помоћ „за уређење“ Сијаринске Бање и „за израду нових и поправљање старих базена“. Уз то је саопштено да се „извори киселе воде уређиву“ и да је успостављена поштанска и телеграфска веза са овом бањом („Лесковачки гласник“ 31, 30. VII 1927).

нашим бањама, пошто се једначи са топлом водом у Врањској Бањи и има дакле око 80°C. Какво је обиље ове количине види се по томе, што би се могло постројити 15 базена са по 40 хектолитара воде.¹⁶³

„Уз то, у бањи су постојала два блата: 1) сумпоровито са мало гвожђевих соли и 2) јодно-сумпоровито, као врло ретке комбинације, у коме се лече шкрофулоза, артериосклеротични и сифилистични (паралитични, табес)“. „И данас се још служи римским базенима. Од четири колико су се очували, два су исправна и служије.“

„Немање великих материјалних средстава, за којим на меродавном месту нариче млади др Божа Поповић, управник бање, коме дугујемо за многе од ових података, онемогућило је радове на потребно уређење ове бање и у погледу станова, као и у погледу издвајања оне минералне воде, која и даје специфичну вредност обе бање.“

У тим условима, не треба се чудити њеној примитивности:

„Хладну радиоактивну минералну воду свет искоришћава на најпримитивнији начин за лечење очних и ушних болести, а која се и пије“, а базен се „луни помоћном снагом мештана обичним гасним кантама на један за бање оригиналан начин, црпањем топле воде из главног отвореног резервоара и наливањем у канал, који води у базен, јер је извор спуштајући дошао временом ниже испод базена“.¹⁶⁴

Године 1928. одлазак аутомобилом од Лесковца до Сијаринске Бање стајао је 50 динара. Бања је тада имала 30—40 соба, кафану, гостионицу, лекара, цркву и цамију.¹⁶⁵

Дуго времена Сијаринска Бања је била без свог лекара. Она је добила свог „првог лекара“ тек 1927. године, кад је у току бањ-

¹⁶³ Подаци о ранијем обиљу минералних вода у Сијаринској Бањи и подаци о променама изворишта, указују на недовољно искоришћене могућности у капаирању нових извора.

¹⁶⁴ Основни извор за податке о минералним водама и лековитости ове бање био је др Божа Поповић, управник бање, коме дугујемо за многе од ових података. — (Мих. М. Јовановић [Мика Брада], *Сијаринска Бања*, „Новости“ бр. 2028—30, 34—35, 5—7, 11. и 13. X 1927).

Радови на капажаи воде и нов пространи базен за реуматичаре био је завршен марта 1928. У пројекту је подизање зграде са 10 када, која би функционисала још ове сезоне („Лесковачки гласник“ 10. 10. III 1928).

Те године отворена је у Сијаринској Бањи „Сезонска пошта“ (Исто бр. 20, 19. V 1928).

Од 1. јула 1928. отпочео је да свира прокупачки оркестар Мике Михаиловића (Исто бр. 25, 23. VI 1928).

У јесен 1928. јавили су да се пре извесног времена појавило неколико нових топлих извора минералне воде у Сијаринској Бањи. Један од њих је капаиран, те сада функционише још један велики базен у старој бањској згради. Топлота нових извора је 70°C (Исто бр. 35, 1. IX 1928).

¹⁶⁵ „Народни просветитељ“ 14, 1. XII 1928. Удаљеност *Сијаринске Бање* од железничке станице у Лесковцу износила је 52 км (*Алманах Краљевине СХС* IV, 174).

ске сезоне у њој ординирао др Божа Павловић,¹⁶⁶ који се касније помиње као њен управник.¹⁶⁷

Пуста Река, део јабланичког среза добила је свог лекара са седиштем у *Косанчићу* у јесен 1925. То је био др Радомир Јовановић.¹⁶⁸

Осврнимо се на опште здравствене прилике у лесковачком крају.

Из службених извештаја (анкете) средских санитарских референта (средских лекара) поднетих Министарству народног здравља о раду у 1927. години видимо:

Да су тада постојали средски лекари: у Власотинцу, Црној Трави, Грделици, Лебану и Косанчићу, и двојица у Лесковцу;

да су они излазили на терен углавном ради калемљења против великих богиња, судско-медицинских увиђаја, сузбијања локалних епидемија (трбушног тифуса, шарлаха, грипа и сл.) и санитарских прегледа школа и јавних локала; и

да су по селима држали предавања о болестима и хигијени.

Истовремено они су поднели и извештаје о здравственим приликама, из којих видимо:

„Да је свет како сељачки тако и варошки мало васпитан о значају хигијене, о хигијенском уређењу стана, о болестима, о преношењу и ширењу заразних болести, о неговању и лечењу болесника. Велика [је] заосталост у хигијенском уређењу не само приватних зграда него и неких јавних локала, па и неких школских зграда. Народ се мало интересује предавањима. Слабо још верује у лекарску помоћ болеснику, а више је одан надрилекарству баба и врачарија. Задушнице, даће и сл. јако утичу, те се шире заразе. Појам о исхрани и уређењу стана врло слаб“. „Исхрана је у овим крајевима веома слаба и једнообразна“ (Власотинце).

„Да народ удаљених села пати од прљавштине, паразита и алкохола, који олакшавају појаву, ширење и трајност заразних болести и разноврсних хроничних обољења; у смислу прљавштине и нечистоће нарочито се одликују јавни локали, као дућани, пивнице и крчмарнице малих села“ (Црна Трава).

Да „станови не одговарају местимично основним захтевима хигијене. Прљави, мали мрачни“ (Лебане).

Да је „народ у овом крају хигијенски заостао, верује у врачбине, надрилекаре, бајање. Једва 10% иде лекару и медицински се лечи“ (Медвећа).

Да „што се тиче хигијене, многа добра воља у народу пропадање услед немаштине и неорганизованог рада. То се нарочито опажа у одгајивању одојчади, јер, готово увек, мати девет десетине

¹⁶⁶ „Лесковачки гласник“ 23, 4. VI 1927.

¹⁶⁷ Нпр., „Лесковачки гласник“ 31, 30. VII 1927.

Идуће године је место средског санитарског референта у Медвећи било укинута, а уместо тога је др Б. Поповић ординирао у Сијаринској Бањи као бањски лекар (Исто бр. 15, 15. IV 1928).

Чим је бањска сезона прошла „место средског референта у Медвећи понова је отворено. За средског лекара постављен је понова Др Божа Поповић из Сијар. бање“ (Исто бр. 25, 23. VI 1928).

¹⁶⁸ „Врањски гласник“ 26, 25. X 1925.

свога рада и пажње поклања раду који се не односи на њено дете — а резултати тога чине велики број хипотрофичне и рахитичне деце, као и велики проценат смртних случајева од колерине, да не говоримо о несретним случајевима, где псето или свињче унаказе дете, остављено само у дворишту, чести су случајеви опасних опекотина деце“ (Косанчић).

Да је „народ и сувише неупућен у хигијену куће и породице, живи потпуно нехигијенским животом, ретко која кућа има кревет. Сваки савет, свако предавање, сматра сигурно као рекламу лекара за свој посао и као рат надрилекарству у кога верује“ (I санитарни референт из Лесковца).

Да је „народ у хигијенском погледу на веома ниском културном степену, особито женски пол и нема ни најпримитивније појмове о хигијени жене, неговању деце, уређењу стана, дијети за болеснике и децу и оделу. Преко мере је развијено врачарство, које односи огромне жртве у погледу на све стране медицине, а особито на нервне болести, падавицу, беснило, прострел, зли грч. Разне болести (као сифилис) уопште не лече и болесници долазе само 1—2 пута лекару на лечење и ако има довољно случајева ове болести. Куће односно собе, у којима умиру туберкулозни не дезинфикују, јер се не пријављују, а и меродавни чиниоци у селима не воде довољно рачуна о томе. Вода питка је слаба посвуда и има у брдовитим местима среза (Вучје, Мирошевце, Барје) довољно гушавости и кретенизма. Бабице нема. Женидбе су штетне јер се момци жене у премладим годинама, обично девојке по 4—6 година старије од момака. Ракија се троши превише“ (II санитарни референт из Лесковца).

У вези са овде учињеним констатацијама они предлажу:

да се среским лекарима омогући чешћи излазак на терен, особито у врлетним крајевима;

да се здравствена пропаганда појача и врши на различите начине, укључујући учитеље и свештенике;

да се обрати већа пажња хигијенском уређењу школских зграда, школских купатила и пијаће воде у школама;

да се у Медвећи отвори амбуланта са 2—3 одељења и неколико кревета за теже болеснике. „Дужност лекара вршио би срески санитарни референт по могућности бесплатно, као и преглед за сиротињу у истој амбуланти.“ Стварање амбуланта тражи се зато што „најближа болница у Лебанима једва задовољава потребу локалну и своје околине, а има болесника из рејона овог одељења којима је Медвећа далеко 30—40 км, па ако се шаље дље — а до Лесковца је још 52 км, онда би то значило опасност за њих“ (Медвећа);

да се смањи делокруг среских санитарних референата на 5—6 општина [С. Д.: раније су општине биле мале] или 10.000—15.000 становника и одреди им се седиште у сваком таквом санитарном рејону; да се сваком од њих стави на располагање мали бактериолошки лабораторијум; „код сваког санитарног референта који је удаљен преко 20 км од најближе болнице организирати амбуланту са бар 10—20 кревета.“ „Таква амбуланта, једном постављена могла би се лако сама издржавати, јер су болесници изложе-

ни кул и камо већим трошковима у случају кад морају ићи у ва-рош тако далеко, па би увек радо плаћали" (Косанчић).

Истовремено, они инсистирају:

да имају „право захтевати од општинских власти да се њихо-ва наређења марљиво и савесно извршавају не преко полицијских органа него непосредно; јер у многим местима полицијских органа нема“ (Црна Трава);

да им се да право „да могу предложити извесну новчану ка-зну полицијским властима која мора бити извршена без икаквих других процедура, а која ће се примењивати као казна за нечистоћу јавних радњи; сличне казне треба им дати у случају немарљивости општинских власти, која често отежава правилан рад санитетских референата“ (Црна Трава);

да „на првом месту треба одвојити санитет од зависности по-лиције. Дати свако поверење среском лекару и дати самостално пра-во кажњавања. Без казне у овом крају се не може ништа постићи“ I санитет. референт Лесковац).

Многи од њих инсистирају на обезбеђењу превоза (нпр., Вла-сотинце, Косанчић, Лесковац I).

Међу другим интересантним предлозима треба истаћи да сре-ски лекар из Црне Траве предлаже „да се енергично води борба про-тив злоупотребе алкохола, не само са пропагандом но и законским мерама“. „Да се у свакој општини отворе на терет општинског буџета бесплатна купатила за народ“ итд.¹⁶⁹

Да кажемо нешто и о организацији *Црвеног крста* у лесковач-ком крају.

Пододбор Црвеног крста у Лесковцу (основан је 1. фебруара 1878) обновио је свој рад после ослобођења Лесковца, 1918. године, као Месни одбор друштва Црвеног крста. Он је припадао Окружном одбору у Врању све до 1925, када су укинута окружни одбори ове организације. Војна болница која је постојала у Лесковцу 1918—1919. године у згради Реалке „свакодневно добија од народа на поклон већу коаличину млека, живине, воћа и других животних оамирница.¹⁷⁰

Организације Црвеног крста створене су по мањим местима и школама лесковачког краја.

Бачка организација у Лесковачкој реалци створена је 1922/1923. и тада је имала 326 чланова. У следећим двема годинама број њених чланова је прелазно 600.¹⁷¹

Крајем 1923. године основани су одбори Црвеног крста у Пре-дејану и Црној Трави.¹⁷²

¹⁶⁹ „Гласник Министарства народног здравља“, 1928, бр. 1—12, стр. 1, 93 и 94, 96—97, 121—124.

¹⁷⁰ *Црвени крст Лесковца 1878—1978*, Лесковац, 1978, 9, 17—18; С. Дими-тријевић, *Лесковачка гимназија од 1918. до 1941.*, 115.

¹⁷¹ С. Димитријевић, *Лесковачка гимназија од 1918. до 1941.*, 185—186.

¹⁷² Предејански одбор Црвеног крста основан је 28. новембра 1923. Одбор је имао 31 редовног члана („Гласник друштва Црвеног крста СХС“, св. 5. мај 1924). До краја те године број чланова је порастао на 43 („Врањски гласник“ 1. 1. I 1924).

Црнонавски одбор Црвеног крста образован је 15. децембра 1923. Његов председник био је лекар Стефан Михаилович Пархоменко. Одбор је имао 30 редовних чланова („Гласник друштва Црвеног крста СХС“, св. 4, април 1924).

ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ

1. УВОДНИ ДЕО

У току првобитне акумулације капитала и у процесу даљег развојка капитализма и класне диференцијације становништва у лесковачком крају настали су не само крупни капитали већ и огромна сиротиња. Међу становништвом Лесковца и околине у периоду између два рата доминирала је сиротиња, која је представљала непресушни извор јевтине радне снаге за индустрију и занатство. Она представља једну од основних друштвених карактеристика лесковачког краја.

На једној страни, крупни капитал акумулиран кроз трговину, спекулације, зеленаштво, индустрију, крупне занатске радионице које су запошљавале многобројну радну снагу и бездушна експлоатација најамне радне снаге у индустријској, занатској и пољопривредној производњи у власништву приличног броја богаташких породица.

На другој страни, маса градске и сеоске сиротиње која је тражила запослење и представљала извор јевтине радне снаге. То су две одлике лесковачког друштва у периоду између две туђинске окупације.

У тим условима настало је у класном погледу једно изразито поларизовано друштво, у коме су се сучељавали многобројни богаташи, као доминантан елемент лесковачке чаршије, са експлоатисаном масом радног народа, два Лесковца друштвено сасвим различита по основним карактеристикама, менталитету, схватањима и тежњама, два Лесковца која су била у заостреним друштвеним, економским и политичким односима — Лесковац владајуће буржоазије и Лесковац револуционарног пролетаријата.

По тој изразитој класној поларизацији, по крупним израбљивачима-капиталистима и револуционарном пролетаријату, Лесковац се битно разликовао од већине других провинцијских места у Србији, у којима су доминирали ситни робни произвођачи и релативно слабије развијен трговачки капитал, са зачецима занатске и индустријске капиталистичке производње.

Лесковачко радништво, посебно текстилци, регрутовано је највећим својим делом из градске сиротиње, али оно се добрим делом попуњавало и из лесковачког пољопривредног залећа, посебно у индустрији, у којој је био приличан број сељака — радника. У керамичкој индустрији готово сви радници били су сеоска сиротиња.

Околна села нису била само градско пољопривредно залеће. Она су, истовремено, диферовала радну снагу за лесковачку индустрију.

стрију. Велики број радника, не само у Вучју, Грделици, Козару и Стајковцу, већ добрим делом и у индустрији лоцираној у самом граду, долазио је са села, представљао сиромашне сељаке који су радили у фабрикама. То је био случај са сеоском сиротињом из Винарца, Братмиловца и др.¹

Пређимо на проучавање типичних особина лесковачких богаташа и њихових најдрастичнијих манифестација.

Сиромашни сељаци који су становали по селима а радили у лесковачким фабрикама, печалбари који су радили по целој земљи, надничари који су тражили посао у Лесковцу, као и синови сеоске сиротиње и средњих сељака који су изучавали занат или се школовали у граду под тешким материјалним условима, били су спона између лесковачког револуционарног пролетаријата и ближег и даљег сеоског залеђа.

Лесковачка чаршија, у којој су главну реч водили трговци, индустријалци и банкарни, имала је своје посебне одлике, живот, морал и схватања, различите од лесковачког радништва, којима ћемо се посебно позабавити.

Лесковачке занатлије и ситни трговци, тј. традиционални „еснаф-човеци“ српске провинције, нису давали печат лесковачкој чаршији, мада су били њен по броју највећи део. Занатлијски произвођачи који, сем по којег шегрта и калфу који су били на школовању код њих, нису упошљавали најамну радну снагу и ситни трговци били су подељени између два основна табора.

Један њихов део био је у сфери утицаја лесковачких богаташа, прижељкујући сопствено богаћење, прихватајући их као своје идоле, политички се повезујући са њима и подражавајући њихов начин живота.

Други њихов део везивао се за револуционарни пролетаријат прихватајући његову идеологију и политичко опредељење. Томе је знатно допринела чињеница да су они као занатлијске калфе и трговачки помоћници прошли кроз школу класне борбе, да су сачували класне погледе које су раније имали. Зато се не треба чудити што је добар део лесковачких занатлија и ситних трговаца био и остао комуниста у таквој, у основи реакционарно расположеној, чаршији. Други су прилазили комунистима зато што су били привредно уништавани у процесу класне диференцијације конкуренцијом крупних произвођача, што су менталитет лесковачких богаташа и зверски односи који су владали међу њима, њихова груба, ничим неприкривена експлоатација човека били туђи њиховом схватању морала и правде, што су били захваћени идеолошким и политичким утица-

¹ Тако, нпр., кад је у кући Василија-Цилета Миленковића, лесковачког банкара, за време једног журна, Предраг Вукосављевић, школски друг његовог сина Јове, извршио самоубиство зато што није имао новаца да после матуре настави школовање у Београду. Циле Миленковић је изјавио мајци П. Вукосављевића саучешће на следећи начин:

„Господе, кад сам чуо за смрт вашег сина, било ми је тако тешко као да сам изгубио пола милиона.“

Дакле, чак и живот свршеног матуранта, пок. П. Вукосављевића, овај је банкар проценио у новцу: *тачно пола милиона динара*. Обичан човек би рекао: као да сам све изгубио, или као да сам изгубио своје дете.

јем пролетаријата, који се трудио да им објасни њихов друштвени положај и перспективе, и што су осећали исправност тих становишта.

Једина стварна препрска на коју су лесковачки капиталисти наилазили у својим изабљивачким напорима и пљачки радног народа био је организовани отпор радничке класе, предвођене Комунистичком партијом, која им се помоћу синдикалних организација које су стајале под њеним утицајем и мобилизацијом сиромашних и радних слојева народа отворено супротстављала. Зато су лесковачки богаташи били основни покретачи, инспиратори и организатори свих антикомунистичких и антирадничких подухвата у Лесковцу и околини.

Погледајмо како су се ова питања постављала у најважнијим местима лесковачког краја.

Лесковац је био у економском погледу врло развијен и класно раслојен град у односу на друге градове у Србији. То је био град са привредно јаким буржоазијом, са приличним бројем индустријалаца и крупних трговаца који су живели од изабљивања најамне радне снаге, привредног ангажовања већ створених капитала и отворене пљачке потрошача и наполичара, али, истовремено, и град са знатним бројем ситне буржоазије, многобројним средњим трговцима и занатлијама, чији је посао и опстанак добрим делом зависио од властитог радног ангажовања, али који су се користили и најамном радном снагом.

У њему су постојали и многи, наводно самостални, радни слојеви. То су биле занатлије које су живеле од свог рада, али чија је самосталност била фиктивна а привредна зависност од богаташа велика; затим, сиромашни земљорадници који су насељавали лесковачка предграђа и живели од оскудних приноса са неколико дулума земље, коју су обрађивали сами или са породицом, на којој су најчешће гајили поврће и дуван за тржиште и пољопривредне производе за сопствену трехрану.

Уз њих су постојали многобројни службеници, пензионери и инвалиди, који су живели од свог рада, плата и пензија.

Највећи део становништва били су експлоатисани радни слојеви, индустријски и занатски радници, трговачки помоћници, надничари, наполичари и момци, који су живели од продаје своје радне снаге.

Опстанак сиромашних радних слојева града, експлоатисаних радника и наполичара, ситних занатлија, пољопривредника и малих службеника био је стално угрожен, јер они нису располагали никаквим резервним новчаним средствима и другим отуђивим вредностима, који би им омогућили опстанак у време тржишне кризе, беспослице и скупљења.

Да бисмо употпунили слику о значајнијим местима лесковачког краја, даћемо податке и описаћемо још неколико места и крајева.

Власотинце је било други градски центар у лесковачком крају. То је била права заостала србијанска паланка, у којој је капиталистички развитак био слабије изражен, индустрије практично није било, али су сви остали капиталистички, ситнокапиталистички, за-

натлијски, пољопривредни и експлоатисани слојеви били заступљени, с том разликом што је удео становништва које се бавило виноградарством био знатан.

Треће значајно место било је *Лебане*, чисто пољопривредно насеље претворено у административни центар, које се разликовало од осталих већих сеоских насеља јабланичког краја по нешто израженијој сеоској класној структури, тј. подели на богате, средње и сиромашне сељаке, присутним чиновништвом постојећих среских надлештава и извесном малом чаршијом са дућанима.

Грделица је била не само железничка станица читаве своје околине, већ је имала и велику текстилну фабрику, а затим и овоју чаршију, у којој је 1926. године било око 27 занатских радњи (од чега је било највише кројачких — 6 и пекарских — 4). Тада је у њој постојало 10 трговинских радњи са мешовитом робом и житарским производима, 11 кафана, 3 радње за продају воћа и поврћа и 10 дрварских трговина.²

То место је краљевим указом од 11. децембра 1924. проглашено за варошицу.³

Вучје је исто тако имало малу текстилну фабрику.

Присуство текстилних фабрика и њихових радника у Грделици и Вучју утицало је прилично на структуру и менталитет становништва ових места.

Медвећа, која је била центар Горње Јабланице, израстала је у варошицу која је имала свој пијачни дан и панађур.

Црна Трава, скуп заселака и махала око једног административног центра, имала је 1. јула 1927. године 500 домаћинстава са 3.480 становника.⁴

Све до 1941. године сви мушкарци из Црне Траве одлазили су на печалбу као грађевински радници и остајали на раду по 9 месеци.⁵

Велики број грађевинских радника и њихови контакти са организованим радницима других струка учинили су да се у овом крају релативно рано развије раднички покрет.

Године 1923. Црна Трава је за новац, за датих 30.000 динара проглашена за варошицу.⁶

Процес пропадања средњачких радних слојева, средњих занатлија и пољопривредника и сиромашних трговаца, због пљачке коју су на њима вршили лесковачки богаташи, конкуренције индустријских и других (крупних) предузећа, високих дажбина и тешких економских прилика изазваних неродним годинама, привредним кризама и слично, доминирао је у то време привредним животом Лесковца и целе околине.

² Ј. Трифуноски, *Грделица*, 242—245.

³ То је обзнањено 9. новембра 1925 (А. Ристић, *Грделица у пламену и револуцији*, 24. — Факсимил објаве на којој се налазе ова два датума дат је у прилогу те књиге).

⁴ Записи свештеника Б. Поповића и Р. Костадиновић, *О Црној Трави*, 147.

⁵ Р. Костадиновић, *О Црној Трави*, 148.

⁶ Р. Костадиновић, *О Црној Трави*, Сепарат из *Лесковачког зборника IV*,

У овој средини експлоатација најамне радне снаге и пљачка потрошача и наполичара примале су чудовишне размере због настављања метода првобитне акумулације, ниског моралног нивоа лесковачких богаташа и њихове, никаквим обзирима ограничене, незајажљивости за профитом.

Пошто се питањем положаја радничке класе, њихових организација и борби бавимо у посебним поглављима о синдикалном покрету, у следећем поглављу ћемо се осврнути на лесковачке богаташе и друштвене слојеве који су били под њиховим утицајем.

2. ЛЕСКОВАЧКИ БОГАТАШИ

Лесковачки богаташи, инспирисани богатством које су већ створили, претворили су се у посебну врсту људи чији је главни животни циљ постао искоришћавање најамне радне снаге, изабљивање сељака наполицом, убирање ренте и великих зеленашких камата, спекулације са животним намирницама и другом робом, добијање уносних државних лиферација помоћу корупције, све оно што је омогућавало њихово даље богаћење.

У њихове цепове сливале су се реке профита стечених изабљивањем радника, пљачком државе, произвођача, дужника и потрошача. Сав тај новац замагљивао им је видике.

Док су експлоатисани, живећи у беди, постајали свесни свог положаја и водили борбу за његово побољшање, задржавали и стицали моралне квалитете, остајали и постајали људи, лесковачки богаташи, у својој жудњи за даљим богаћењем, постајали су нељуди, лица која нису имала никаквих моралних скрупула ни обзира не само према радном народу кога су изабљивали, већ и према себи и члановима сопствене породице.

Дописник „Радничких новина“ уочио је већ 1919. године да лесковачка средина није иста као у другим местима у провинцији. Пишући о лесковачкој чаршији, он каже:

„Она је слична свима осталима, али је чаршијскија него и једна друга из њене плодне и простране родбине. У питању на који је начин баш она сабрала све пороке које привредни данашњи систем у себи гаји лежи сва њена привлачност и драж за једног посматрача.“¹

Сви ти, већ тада уочени, пороци лесковачке чаршије, произашли из интензивног капиталистичког развика овога града, појављују се у свом најчистијем виду код лесковачких богаташа.

Међу тим богаташима настајала су схватања и односи сасвим страни широким слојевима радног народа. Они су били тако срачунати, у њима су новац и профит имали тако велику улогу, да су односи међу њима често примали, кад је новац био у питању, нељудске односе.

Лесковачки богаташи нису били хомоген друштвени слој. Међу њима су се налазили трговци који су створили своја богатства

¹ В. [вероватно Власта Милутиновић, секретар месне организације СРПЈ (к)], *Лесковачка чаршија*, „Радничке новине“, 19. VI 1919.

тада уобичајеним методама зарађујући на разликама у цени, извозу локалних производа и сл. Такви су били, нпр.: Гавра Чуљковић, извозник кудеље и ужарије, пре но што је створио прву фабрику; позната лесковачка јеврејска породица Карио, која је извозила жито и крзно (две њене гране су пропале: прва, због пада цена житарицама за време аграрне кризе, друга, због дампиншких цена совјетских производа на међународном сајму крзна у Лајпцигу); породица Цветковић — „Лешњак“, која је трговала вином и сл.

Други су створили богатство поткрадајући своје газде као трговачки помоћници или варајући своје ортаке.

Трећи су грабили где су стигли: експлоатишући раднике до изнемоглости у својим индустријским предузећима (нпр., министар Жика Рафајловић, који је био познат по плаћању најнижих надница радницима у керамичкој индустрији), дајући новац на меницу уз високе камате, цедећи сељаке који су обрађивали њихова имања под наполицу, или комбинујући све ове начине од прилике до прилике.

Чувени лесковачки зеленаши, који су давали зајмове сељацима откупљујући њихову будућу жетву на зелено са претераним каматама и узимајући новац на кратке рокове са изузетно високим интересом, представљали су посебну врсту лесковачких богаташа.

Прави трговци су са презиром гледали пословање бруталних индустријских експлоататора и зеленаша, али су их истовремено и ценили као солидне фирме, богаташе који су имали велике суме новца и уживали знатан кредит у чаршији.²

Лесковачки богаташи, трговци и индустријалци, а заједно са њима и ситне дућаније, нису поштовали никакве законске прописе кад је био у питању њихов профит.

Као доказ за то може да послужи распис београдског Окружног уреда за осигурање радника упућен трговачким коморама и удружењима, из кога се види да они, упркос законској обавези насталој од дана оснивања ове установе, пре шест година, масовно нису пријављивали своје раднике и намештенике социјалном осигурању.

Овај распис београдског Окружног уреда за осигурање објавило је Лесковачко трговачко удружење 24. марта 1927, а ускоро затим и одштампало у „Лесковачком гласнику“. У њему се констатује:

² Све ове опаске које се односе на поједине богате лесковачке породице, односе се на њихове старије генерације. Многи млађи изданци тих породица изменили су се у току идеолошких борби, друштвених превирања, народно-ослободилачког рата и револуције и социјалистичке изградње, ставши на страну радног народа. Најизразитији пример таквих промена је Трајко Борђевић Кукар, син Петра Борђевића Кукара, који је још као гимназијалац постао скојевац и био стрељан од окупатора на Бубњу.

Данас, после национализације, аграрне реформе и укључивања чланова ових породица у радни однос, изменили су се класни односи у Лесковцу, па су и многи потомци ових породица постали искрени борци за изградњу социјализма. Зато ово изношење историјске истине не треба да се злоупотреби у сврху разрачунавања међу припадницима садашње генерације.

„Потписани Окружни Уред покушавао је до сада на разне начине да склони послодавце да своје уписано а неосигурано обавезно особље тачно и уредно пријављује. Сви ови покушаји били су, нажалост, од незнатне користи.

Уредно пријављивање радника избегавао је и још и данас избегава како ситни занатлија, тако и велики трговац или индустријалац.“

Из такве ситуације настали су „велики сукоби Уреда са послодавцима, као и са осигураним члановима“.

Затим се констатује: „Уред је зашао већ у шесту годину свог рада и крајње је време, да се прилике стабилизују, да престану тужбе и сукоби, а да се даљи рад развија у духу закона и постојећих прописа.“

Најзад се тражи да трговачка удружења пораде код својих чланова „да своје намештеништво (радништво) тачно и на време пријављују и одјављују“.

Лесковачко трговачко удружење препоручило је „својим члановима и занатлијама“ „да по истоме [распису] поступе у интересу реда и законитости па и у своме сопственом интересу“.³

Лесковачки богаташи сматрали су не само да законски прописи не важе за њих, већ да су они изнад закона. Зато су својим поступцима често долазили у сукоб са државним властима и општином. У таквим случајевима они су улагали посебне напоре да утичу на власт, или да смене онога који им смета.

Тако, нпр., када су власници грделичке Фабрике штофова одбили да плате општински прирез у износу од 400.000 динара, општина у Грделици је била приморана, око 1921—1922. године, да га наплаћује принудним путем. Тек када је општина запленила четвора кола штофова, гајтана и вунице и расписала ликвидацију за продају ове робе, и када су интервенције власника код среског и окружног начелства остале без резултата, фабриканти су платили порез. После низа политичких ујдурми, цепања локалне организације Демократске странке, поништавања нових избора, власници грделичке фабрике успели су да смене 1923. године тадашњу општинску управу.⁴

Лесковачки трговци имали су нека своја искуства. На бази тих искустава изграђивала се некаква посебна чаршијска филозофија и етика. Она се најбоље огледала у пословицама насталим у лесковачкој чаршији.

Неколико таквих пословица у којима се изражавају схватања и морал лесковачке чаршије, забележили смо од познатог лесковачког трговца Благоја Митића Жишке.

Једна од њих настала је међу житарским трговцима, који су плаћали жито у готовом а брашно давали пекарима на вересију: *Док је жито, злато је, кад самелеиш, благо је.*

Друга се односи на веома уносну извозну трговину сувом непрерађеном кожом: *Од коже да бог поможе.*

³ „Лесковачки зборник“ 14, 2. IV 1927.

⁴ А. Ристић, *Грделица* . . ., 21—22.

Трећа говори о трговини уопште као облику пљачке произвођача и потрошача: *Трговина је дозвољена пљачка.*⁵

Повезивање лесковачких богаташа са политичким странкама имало је далекосежне последице. Богаташи су подржавали одређене странке, политичаре, председнике општина; нпр., Милана Поп-Димића, председника лесковачке општине, Жики Рафајловића, министра у влади Љубе Давидовића, или Тодора Тонића, народног посланика, пошто су ти политичари имали своје страначке везе, а то је био пут да се добију извесне лифериције, повластице, па чак и банкарски кредити.

Лесковачки богаташи нису се задовољавали са пола приноса добијеног из наполице. Они су искористићавали економску зависност наполичара да би им наметнули допунске радне обавезе. Наполичар који је радио на њиви Стеве Чуљковића, који је поседовао имање од 400 дулума, каже да су му наметнули да ради и у винограду „и ако од тога нисам користи имао“. Уз то су му наложили да бесплатно вози песак за изградњу куће. Колико се ова газдинска породица бездушно односила према овом наполичару, види се из његовог даљег причања.

Он каже: „Газде су били јако строги са наполичарима, стално су их контролисали. Наполичар је морао не само да пожње жито, већ и да га оврше и да му сипа у амбар. Тек онда могао је да узме његово“ — тј. половину приноса. Једном кад су брали кукуруз, овај наполичар је ставио „пред краву траву коју је набрао у њиви“. Стеван Чуљковић, који је по њиховим речима био „јако тежак човек“, узео је половину ове траве испред краве и бацио је, рекавши: „Пола је моја, нека се скапе.“ „Ја сам га дуго гледао да ли може и овакав човек да буде!“

Кад им је бесплатно довезао песак и сабрао шушке по дворишту па их ставио пред запрегнуте краве, газдарица је одмах дошла и узела ове шушке испред краве.⁶

Богаташке породице и њихов живот

Већина крупних лесковачких богаташа становала је у великим кућама, пошто је то био елеменат њиховог угледа и слика њиховог богатства.

То су биле простране куће са високим сутереном и приземљем, грађене од тврдог материјала, са фасадним зидом покривеним у доњем делу тесаним каменом — цоклом. (Такве су биле куће Горче Петровића, Горче Костића Загужанског, Мите Теокаревића, Живка Стојиљковића и многе друге.)

Кад је кућа имала спрат, звали су је палата. (Нпр., нове куће Боке Кукара, Пере Кукара, Милана Тонкића и Пере Тонкића.)

⁵ Писмена изјава Б. Митића Жишке од 24. јуна 1978. — Збирка С. Димитријевића.

⁶ Писмена изјава Костадина Пешића Тодора из Братмиловца од 27. јуна 1978 (Збирка С. Димитријевића).

У тим господским кућама постојале су свечане собе, покривене теписима, у којима је понекад било и стилског намештаја (Луј XIV, Луј XV и сл.). Оне су се отварале само кад су долазили гости, за славе, велике верске празнике, породичне свечаности, званичне посете. Служиле су за репрезентацију, али не и за становање породице.

Живело се углавном у сутеренима или старим приземним историјама, где су биле не само кухиње, где се проводио дан, већ и спаваће собе. (Тако се, нпр., живело у кући богаташке породице Теокаревић у Лесковцу.)

У многим богаташким породицама, у сталној борби за што веће богатство, храна је била оскудна, пошто су велике газде углавном цицијашили на њој. (То је, нпр., био случај у породици Трајка Борђевића Кукара, који се хранио мизерно, чувајући новац.)

Сасвим ретке биле су богаташке породице у којима је, под утицајем синова школованих у иностранству, млађа генерација живела боље.

Богаташке жене задржале су стару градску ношњу. У свечаним приликама оне су се појављивале у дугим тамним сукњама и блузама, обучене у либаде од свиласте материје тамније боје (нпр., љубичаст), са бундицом (цубе) оивиченом лисичјим крзном, са дијамантским гранама (брошевицама), тепелуцима од дуката (густо нанизани дукати у спирали у облику капице) окруженим уплетеним кикама косе. У каснијим годинама појављују се бисерни тепелуци (данас изложени у Народном музеју у Лесковцу).⁷

Израда фризура није била проста.

Прво је на косу стављан црвени фесић са црвеном кићанком, тзв. колбач, а затим је учвршћиван тепелук и све то обавијано уплетеном косом.

Набавка тепелука била је питање престижа. Зато су постојали и лажни тепелуци. Један такав лажни тепелук од месинга, који је подражавао тепелук од дуката, уступили смо својевремено Народном музеју у Лесковцу.

Новац је играо главну улогу и у женидбено-удадбеним односима.

Лесковачки богати трговци и зеленаши удавали су своје ћерке најрадије за књиговође или адвокате, да би фирма имала породичну подршку у свом пословању (наплата дугова, суђења, уговори и сл.), сигурност у одржавању пословних тајни и ослонац за књиговодствене пореске малверзације. Њихове кћери су се удавале и за индустријалце, трговце, лекаре и апотекаре, који су доста зарађивали, као и прве две професије, али ниједна трговачка ћерка није се удала за наставника гимназије или учитеља иако их је било у великом броју. Другим речима, тако рећи није било бракова из љубави, већ само из рачуна.

⁷ У „Лесковачком гласнику“ наишли смо на један оглас који временски прецизира ту нову моду. Он гласи: „Купио бих бисерни тепелук“ (Лесковачки гласник“ 21.29. V 1926).

Мушки чланови трговачких породица после завршеног школовања женили су се углавном богатим миражцима, често са села и без школе.

Да бисмо добили што потпунију слику о томе, обавестили смо се код старих Лесковчана о удајама и женидбама у породицама лесковачких богаташа. Тако смо утврдили:

да је Циле Миленковић, банкар, удао своје ћерке за: 1) Косту Врањкића, индустријалца; 2) Милорада Мицка Миленковића, правника-књиговођу (који је касније постављен за директора Централне банке) и 3) Власту Стојановића, правника, сина Тасе Стојановића Граочанке, једног од највећих акционара Централне банке и познатог зеленаша;

да је Гавра Чуљковић, велики извозник, удао своје ћерке за: 1) Милана Шоп-Бокића, рентијера, који је имао имање у Копашници; 2) Боку Борђевића Кукара, индустријалца; 3) Боку Врањкића, индустријалца и 4) Николу Тодоровића, крупног колонијалног трговца;

да је Пера Поповић Тонкић, индустријалац, удао своје ћерке за: Бату Рафајловића, сина Жике Рафајловића, индустријалца и министра у влади Љубе Давидовића; 2) Јову Миленковића, правника, сина Цилета Миленковића, банкара (Јови је таст подигао фабрику у Београду) и 3) Радета Марковића, адвоката из Београда;

да је Горча Поповић — Поп-Наћин, банкар и рентијер, који је имао добар део села Рудара, удао своје ћерке за: 1) Перу Борђевића Кукара, индустријалца; 2) др Радета Свилара, лекара; 3) др Синишу лекара из Ниша и 4) адвоката, сина др Јована, владике нишког;

да је Лаза Јовановић-Јањић, индустријалац, удао своје ћерке за: 1) инж. Тасића из Београда и 2) Нису Николића Сижичкиног, крупног колонијалног трговца;

да је Петар Илић, индустријалац, удао своју поћерку за Бајекића, адвоката из Скопља, који је касније прешао у Лесковац;

да су Николићни Сижичкини удале своје сестре за: 1) Милета Миленковића, књиговођу и 2) Илића, крупног трговца из Ниша;

да је Јова Јовић, индустријалац, који је имао млин у Слатини, удао своје ћерке за: 1) Славка Теокаревића, индустријалца; 2) Ацу Чичановића, апотекара из Лесковца, који је прешао у Ниш и 3) неког капетана I класе у Буприји;

да је Никола Кражић, крупни гвожђарски трговац, удао своју ћерку за Милана Поповића — Тонкића, индустријалца;

да је Тихомир Илић, индустријалац, удао своју ћерку за др Данила Стојиљковића, лекара;

да је Милан Поповић — Тонкић, индустријалац, удао своју најстарију ћерку за др Угљешу Давидовића, лекара из Београда;

да је Горча Костић Загужанче удао своје ћерке за: 1) неког извозника из Шапца; 2) старешину суда у Нишу и 3) правника;

да се Мика Николић Сижичкин оженио ћерком Поповића, индустријалца из Власотинца;

да се Драги Прокоповић-Гребенаровић, крупни стакларски трговац, оженио ћерком Алексе Наћиног, сеоског богаташа из Великог Трњана, који је поседовао у Лесковцу велики број дућана.⁸

Из овога што смо навели видимо да су се лесковачки богаташи међусобно чврсто повезивали удајама и женидбама. Тесна међусобна повезаност владајуће класе и њених најистакнутијих помоћника, адвоката и књиговођа, имала је тако широке размере да је претварала тај владајући слој у јединствену олигархију. Ова група богаташа везивала је за себе и професије које су добро зарђивале, лекаре и апотекаре, затварајући се, у неку руку, према осталом делу становништва.

Спрега крупног капитала са политичким странкама и са војском такође је јачала помоћу женидби и удадби.

О односима који су владали у богаташким породицама говоре и разни експесни и други случајеви који су били предмет широког интересовања јавности у Лесковцу. Међусобни обрачуни чланова богатих породица вођених око новца указују на себичне и нехумане односе који су владали у њима.

Једна од најпознатијих породичних афера била је случај Трајка Борђевића Кукара, познатог лесковачког трговца и индустријалца. Када су његови синови одрасли, тражили су од оца да преузму послове. Стари Трајко никако није пристајао да им уступи руководећу улогу у својим предузећима. После оштрих породичних сукоба, он је покушао да се обеси, али су га на време скинули са конопца и спасили. Међутим, он је убрзо затим распустио себи трбух и скочио у бунар.⁹

Две године касније, његов син *Душан Кукар* јавно се преко „Лесковачког гласника“ обратио браћи: „Г. Г. Боки и Пери Тр. Борђевића — Кукара, трг. Лесковац“, и тражио: „да ми предате у року за 10 дана тапије од припадајућег дела имања које ми је додељено по деобном писму очеве заоставштине“, потврђеном у суду 2. октобра 1920, 10 акција Електричног друштва, и да му замене набројане врсте страног новца, „за које сте дали писмену обавезу нашем покојном оцу да му их по горњем курсу замените а коју сте обавезу приликом деобе утајили и за исту пред изборним судом дали сте часну реч да ће те их заменити у року за недељу дана“. Ако се ови захтеви не испуне, биће принуђен да их тужи суду.¹⁰

У следећем броју овог листа, њихова мајка „Костадинка удова Трајка Борђевића Кукара“ обраћа се „*Мојим синовима Боки и Пери Кукару*“ и каже:

„Децо, при вашој деоби за моје издржавање одредили сте извесну суму, да се да под интерес ради мог издржавања. Страх вас је било да ми ту суму без ограничења дате, већ сте задржали право

⁸ Прикупљени подаци попуњени су и верификовани у писменој изјави Б. Митића Жишке од 2. јула 1978. — Збирка С. Димитријевића.

⁹ Тада се на улицама Лесковца певало: „Чудо се деси. Кукар се обеси, у бунар скочи, избечи очи...“

О смрти Трајка Борђевића Кукара види: *Бесплатан улазак у рај, По-смртне авантуре једног Лесковчанина*, „Лесковачки гласник“ 45, 3. XI 1923.

¹⁰ „Лесковачки гласник“, 41, 15. X 1922.

деобе и на ту суму после смрти. Ако, хвала вам. Али ви ту суму нисте ни до данас нигде положили, нити сте ми дали доказа о томе где се она налази.

Ја сам три пута код вас у радњу долазила и тражила да ми дате признаницу да се код вас налази мој новац од кога ја треба да живим. Ви сте ме, децо, грубо одбили. Одбили сте мајку, која није знала да је такве неблагодарне синове родила.

Овим вас по четврти пут позивам да ми дате признаницу или новац. Позивам вас јавно. Зато што сте заборавили млеко мајчино. Не допустите да мајка тужи рођене синове.¹¹

Ова сензационална серија чланака настављена је са још два написа у којима Душан Кукар раскринкава послове своје браће, а „Лесковачки гласник“ чланове једне богаташке групе завађене са њиховом.¹²

Да би после свега објављеног искупили своје грехе и спрали бруку са свог имена, „Браћа Ђорђевић — Кукар уписали су свог оца пок. Трајка за Великог Добротвора“ положивши 20.000 динара за подизање нове цркве у Лесковцу.¹³

Годину дана касније, два лесковачка индустријалца, Душан Т. Ђорђевић Кукар и Јован Јовић, и њихов књиговођа стављени су у притвор и под истрагу зато „што нису водили неке књиге, које су према мишљењу власти морали водити као индустријско предузеће.“¹⁴

Ова оптужба представља, по свој прилици, монтирану ствар, освету утицајних индустријалаца Пере и Боке Кукара према свом брату, пошто готово сви индустријалци нису водили прописане књиге, па је првостепени суд ослободио оптужене као невинне.¹⁵

Какви су породични односи постојали у богаташкој средини Лесковца, види се и из једног чланка објављеног у „Лесковачком гласнику“, у коме стоји: „Кад неко из богате фамилије (рецимо, неко који има два ујака и шест брата од ујака, који претстављају богатство од десетину милиона динара) умре као сиромах, па његова браћа место сопственог одзива, затраже да партиски одбор какве странке списком скупља милостињу за сахрану — онда је то заиста ружна

¹¹ Исто, бр. 43, 29. X 1922.

¹² У првом чланку била је реч о породици једног Циганина погинулог у рату. Ову ратну удовицу оптерећену децом, тј. ширву породицу од укупно 12 чланова. Бока и Пера Кукар избацили су из стана због дуга од четири и по банке, колики је био њихов удео у очевом наслеђу (Душан Кукар, *Бока и Пера Кукар и Алија Циганин*, „Лесковачки гласник“ 44, 5. XI 1922).

У другом случају била је реч о набавци мртвачких кола за општину. Бока Кукар који се добровољно понудио да набави ова кола у Бечу, поднео је општини лажне рачуне наплативши 2.302 динара више но што су кола коштала, што је његов рођени брат открио набавивши копије оригиналних рачуна о куповини тих кола. На тај начин је овај лесковачки богаташ, Бока Кукар, зарадио чак и на својим умрлим суграђанима (Д. К., *Бока Кукар и мртвачка кола*, „Лесковачки гласник“ 45, 12. XI 1922).

¹³ „Лесковачки гласник“ 46, 19. XI 1922.

¹⁴ *Једна афера*, „Лесковачки гласник“ 43, 20. X 1923.

¹⁵ За много веће кривице, нпр. за аферу са ратним пленом, за продају стоке набављене из Немачке за рачун репарација и сл. „у којима је држава штетила стотинама милиона“, „нико не оде у затвор“ (*Лесковачки првостепени суд ослободио као невинне*, „Лесковачки гласник“ 44, 27. X 1923).

навика. Па кад тај покојник иза себе оставља два детета која су пре тога изгубила мајку, па се за њих нико од богатих рођака неће да постара, то је заиста ружна навика. Па кад на списку приложника не видите прилог ни оног брата који је наредио скупљање те милостиње, онда је то одиста ружна навика. И кад на пратњи видите да су од тих рођака отсутни баш ови, који сличним богатим рођацима не само да хитају на пратњу већ држе и дугачке говоре — онда је то одиста ружна навика. Па кад се зна да су ти његови рођаци до рата држали терзијску иглу и пекарску лопату а покојник био чиновник — онда је овакво држање код његове смрти одиста ружна навика. А узевши у обзир, да је он за живота важио као велики партиски агитатор, ружна је навика ако му на пратњу не желе доћи ни они људи који су текли политичку и економску каријеру на раду таквих људи као што је покојник.¹⁶

Синови лесковачких индустријалаца и крупних трговаца били су често рђави ђаци, који су понављали разреде у гимназији и били приморани да напусте редовно школовање. Њихови очеви су их тада слали у приватне школе у иностранству (најчешће у некакве трговачке приватне школе у Бечу), на шта су трошили приличне своте новца. Зато су касније, приликом деоба богаташких синова и наследника, настајали спорови и сукоби у вези са овим трошковима.

За схватање лесковачких богаташа посебно је карактеристичан случај који се десио кад је планиран долазак војске у Лесковац.

Када су војне власти затражиле од Лесковачке општине пристанак да се у Лесковцу инсталира дивизијска област, односно сме-сти цела дивизија, конзервативни део лесковачких богаташа дао је отпор тој замисли — да би сачувао своје жене и кћери од ове напасти по њихов морал.

Њима су се придружили и други, нпр., неки чиновници који су се бојали да ће долазак војске изазвати опште поскупљење. Пошто је војсци било потребно пространо земљиште, она је поставила питање откупа општинског имања „Мире“. Тако се спор проширио и на ово питање.¹⁷

У вези са том агитацијом против доласка војске у Лесковац Лесковачка општина нашла се у чуду шта да ради?¹⁸

Зато је општински одбор одлучио да створи одбор од 100 виђених грађана који би ово питање решио.

¹⁶ Б. „Више ружних навика“, „Лесковачки гласник“ 50, 18. XII 1926.

Све се то, вероватно, односи на случај покојног Боке Михајловића Српче, чијим је сирочићима један индустријалац послао цак брашна („Лесковачки гласник“ 50, 18. XII 1926).

¹⁷ Лесковачки конзервативци развили су живу агитацију против доласка војске. У току ових полемика говорило се и добацивало: „Припазите жене и ћерке“; „по Ветерницу се често копилићи наодив и без војску“; „Моја је остарела не се бојим за тој“; „Море, она која је таква, она ће си га и без војску набе“; „Бог да прости Миру! Нема више садење диван, пасуљ, мумуруз и кромпир“ итд.

¹⁸ Пошто је тада постојала алтернатива за долазак војске у Пирот или Лесковац („Пирот је прима оберучке“, а „Лесковац треба да се изјасни“), постојала је опасност да она оде за Пирот.

Тада је „Лесковачки гласник“, као представник савременијег дела лесковачке чаршије — Трговачке омладине, био за то „да се пошуда војних власти мора безусловно примити“, пошто су користи од тога биле велике:

1. Стално ће становати 7.000 војника и 300 официра, чији трошак износи 1,5—2 милиона динара месечно.
2. То ће изазвати живљу трговину и промет.
3. Подизање касарни, магацина, коњушница и других зграда појачаће промет и трговину.
4. Подићи ће се нове приватне зграде за смештај официра и подофицира.

Овове су се придружили и неки борци за комунално уређење града, који су полагали наде у продају „Мире“. — „Ако се она плати онолико колико би се платила из слободне продаје, Лесковац добија много“ — за кратко време Лесковчани би добили водовод и канализацију.

У вези са овим спором сазван је збор за 23. фебруар 1925, на коме је грађанство имало да се изјасни о овом питању.

За долазак војске изјаснили су се Трговачко, Индустриско и Занатско удружење и Власотиначко трговачко удружење.

Упркос томе, због поменутог отпора, на збору је дошло до инцидента. „То није био збор него хука и бука, каква не доликује ни једном селу а камо ли вароши. Ко год је покушао да говори он је био ометан од појединих довикивача.“¹⁹

О овој агитацији лесковачких богаташа, тако типичној за лесковачку конзервативну средину, мало се података налази у изворима, мада је она узбунила цео Лесковац. То је била борба између богаташа који су чували своје ћерке и оних који су целу ствар посматрали само са становишта профита.

Као резултат овога збора, седница општинског одбора одржана 17. фебруара 1925. изјаснила се по жељи грађана, „да се изађе у сусрет држави за смештај дивизије у Лесковцу и да се уступи имање на коме је до сада била окружна економија, којом је управљао окружни одбор округа врањског.“²⁰

Целу ствар су спречили нишки народни посланици и политичари, који су се супротстављали сваком одласку војске из Ниша, пошто је овај град од ње имао велике користи.

„На питање с меродавне стране да ли би ипак могао да се сме сти макар један пук коњице у Лесковцу, одбор општине лесковачке одобрио је да се може примити и одредио му место у *Мири*.“²¹

Али је и ова ствар пропала због отпора нишких политичара, и тада војска није дошла у Лесковац.

Лесковчани, који су добрим делом водили порекло из сеоског залеђа, били придошлице са села у првој, другој или трећој генерацији, који су често живели од сељака који су долазили на пијацу у

¹⁹ „Лесковачки гласник“ 7, 8 ... , 14, 21. и... II 1925.

²⁰ Исто, бр. 8, 21. II 1925.

²¹ *Опет војска*, „Лесковачки гласник“ 15, 17. IV 1926.

град (грађани — трговци сељачким производима и власници градских сељачких кафана), нису имали негативан, одбојан став према сељацима (као што се понекад приказује).²²

Презрив однос богаташа и богаташких синова према радницима није био мотивисан њиховим градским или сеоским пореклом. Он се заснивао на класном антагонизму и уображености, пошто су лесковачки богаташи себе сматрали за некакав други, виши, отменији свет.

Богаташки коцкарски клуб

Неки лесковачки богаташи коцкали су се у велике суме. Најпознатије коцкарско друштво сачињивали су Циле Миленковић, банкар, председник Централне банке; Горча Костић Загужанче, трговац; Копе и Милан Стојановић Дзвер, индустријалци; Пера и Бока Борђевић Кукар, индустријалци; Бока Војводић, трговац; Аца Хаци-Костић, трговац (касније, после смрти Горче Петровића, индустријалац); Михаило Буринчић, банкар; Прока Тасић Чаурче, трговац, и други.

У том су коцкарском друштву учествовали у игри и други, не толико богати играчи. То су били: Стојан Китановић Јапанац, који је повремено радио као кафеџија и професионални купац за туђ рачун на лицитацијама; Анђелко Шурковић, обућар; Драги Лејче, кафеџија-куплер; Пера Чуљковић, књиговођа (брат Гавре Чуљковића); Пера Кека и др.

Међу њима је било и правих професионалних коцкара.

Они су, у почетку, одлазили на коцкање у Врањску Бању, у државни хотел који је био у закупу Цилета Миленковића. Пошто су тамо настале компликације са локалном полицијом, те је то њихово коцкарско гњездо „почело да смрди“, један од поменутих трговаца, Горча Костић Загужански, почео је да подиже велики хотел у Лесковцу (Хотел „Костић“), који је завршила његова удовица.

У овај најмодернији лесковачки хотел, који је имао три спрата, премештен је приватни коцкарски клуб лесковачких богаташа. Он се налазио на спрату и постојао је све до 1941. године.²³

Прикривање стварности уз помоћ плаћених пискарала, побожности и лажног хуманизма

Да би заварали јавно мњење, огорчено извесним открићима њихових плъчкашких подухвата, на које је посебно указивала радничка штампа (нпр., позната опанчарска афера браће Илића, који су за време првог светског рата лиферовали српској војсци опанке од картона и на томе зарадили огромно богатство), најкрупнији ле-

²² Код њих није постојала ни ксенофобија (сем делимично према Бугарима, који су починили велике злочине у лесковачком крају за време првог светског рата) ни антисемитизам.

²³ Неке од наведених података нашли смо у писменој изјави Б. Митића Жишке од 4. јула 1978. (Збирка С. Димитријевића). Остале је аутор прикупио годинама и верификовао употребљивањем информација.

сковачки богаташи били су приморани да троше велике суме новца на писање и штампање чланака који би поправљали лош утисак који су овакви написи изазвали у јавности.

Када је умро Милан Мостић, београдски адвокат и радикалски посланик, у његовом тестаменту нађена је одредба по којој су наследници имали да наплате: „Од фирме Косте Илића синова АД 45.000 динара, колико ми дугује за израду огромног броја чланака у одбрану његовог морала и угледа од сваковрсних напада новинарских као и за све радове...“²⁴

Из овога видимо да су разна плаћена пискарала убирала лепе приходе рекламирајући лесковачке богаташе и њихове квалитете, приказујући их као хумана лица која помажу народу и запошљавају раднике, говорећи о њима као пионирима лесковачке индустрије, великим прегаоцима, добрим организаторима, људима који имају смисао за послове, хвалећи их као добротворе краја који дају велике прилоге црквама, пишући повољно о њиховим фабрикама итд.

Ево како је С. Динић идилично приказао познате израбљиваче лесковачких радника, лесковачке индустријалце, у време кад су Теокаревићи подигли 1938. цркву у Вучју. У том свом панегирику он пише:

„Једна богаташка кућа неће да поједе све што се зарадило, него хоће да остави нешто и Богу и својим ближњима.“ Осврћући се на неке њене прилоге, он наставља: „ми, неблагодарни поданици, мало се сећамо тога добротвора у нашим званичним пијететима.“ „Теокаревићи нису ни власници ни спахије ни велепоседници, него су индустријалци, оно што су и многи други. И то, што им је индустрија донела, они су на овај начин оставили и народу на расположење.“ Указујући да они нису страни капиталисти који експлоатишу нашу привреду и односе паре на страну, он истиче да су „они наши људи, наши домородци, наши Лесковчани, наша работа. Ту зарадили, ту и остављају своје народу... Они су остали доследни свом националном терену, религиозни и традиционални“.

Приказујући само Мигу Теокаревића, који је почео ни од чега, од продаје брусева и створио толика богатства, он пада у занос и пише: „Треба умети створити нешто од ничега.“ „То је кунст, то је јунаштво, то је реткост. То је оличење издржљивости, трпеливости, истрајности, о којим врлинама ми тако много говоримо и пишемо“; при томе он наглашава да је М. Теокаревић био „за поштовање и за дивљење и за поучу.“ „Зарађено парче хлеба на један поштен начин улива и поштовање и углед. Нису ли његовом примеру следовале читаве фаланге лесковачких привредника.“ „Колико је лесковачких милионара започело своју скромну печалбу са продајом бинђува, игала, фарбица и других ситница“, и закључује: „Зашто онда завидети људима који зараде више него што могу да поједу. Нису ни сви људи једнаки. Неки почињу рад још у 4 сати ујутру, а неки у подне.“ „Право је да онај који је више радио и више штедио да више и има.“ Подигнута црква „сјајан је доказ те људске способ-

²⁴ Иван Никифорович [Филип Филиповић], *Ко ради, томе Бог помаже*, „Радничке новине“, 2. IV 1920.

ности, дарезљивости, милосрдности према ближњим и благодарности према Богу“, који је допринео свему томе, пошто су лесковачки индустријалци све то остварили захваљујући „провиђењу Божјем, што их је његов прст пратио кроз цео живот“.

С. Динић је све то завијао у идеолошке обланде о слободној утакмици међу људима, пишући: „У томе се огледа утакмица међу људима у слободном раду и слободној употреби своје индивидуалне способности.“²⁵

Тако се стварала легенда о радним, вредним, штедљивим богатацима, а објашњење о томе да радници који су радили по 15—16 сати за мизерне наднице и једва се од њих исхрањивали и били без игде ичега, налазило се у томе што они много једу, што не умеју да штеде, што касно устају и почињу да раде тек у подне и сл.

Ту легенду су подржавали људи који су демагошке пароле лесковачких богатациа проглашавали за мудра начела на основу којих се стварају богатства.

Тако је навелико популаризована парола: *Ми једемо напrike а зидамо фабрике.*

Све своје мане и недостатке лесковачки богатаци су лицемерно прикривали претераном побожношћу, учешћем у спектакуларним акцијама (нпр., прихватање трошкова црквених слава, давањем великих прилога за подизање цркве, или куповина одеће, рубља и ципела ради облачења сиротих ученика једном годишње).

У време кад је лесковачка сиротиња гладовала без посла и била бездушно израбљивана и пљачкана од њихових мужева и очева, жене и кћери најкрупнијих лесковачких богатациа, уместо да се позабаве овим проблемима и поступцима, образовале су крајем 1921. године „Друштво за сузбијање луксуза.“²⁶

Та је „идеја поникла у женским круговима наших имућних кућа, које могу трошити на луксузе а да им се ништа не позна.“²⁷

Жене и кћери лесковачких трговаца, индустријалаца и банкара Костадина М. Илић, Ленка Миленковић, Деса Г. Поповић, Косара Чуљковић и још седам других, као чланова привременог одбора овог друштва упутиле су један апел „госпођама и госпођицама града Лесковца“, у коме изјављују: „скроман живот, то је срећа, спокојство и благостање за сваки народ“, и указују да ће главне одредбе правила овог друштва предвидети:

- „1. Употребу парфима (мириса) потпуно избацити.
2. Не куповати свилене амреле, рукавице, свилене чарале и скупоцене шешире.
3. Првенствено пазарити у оним радњама у којима се луксузни артикли не продају.
4. Сматрати за своју најмилију пријатељицу ону која се буде придржавала овога и са своје стране доприносила да се луксуз смањује.“

²⁵ Ср. Динић, *Освећење цркве у Вучју*, „Лесковачки гласник“ 26, 1938.

²⁶ „Лесковачки гласник“ 1, 30. X 1921.

²⁷ Исто, бр. 2, 5. XI 1921.

„Лесковачки гласник“, коментаришући „ово подузеће“, које назива „један патриотски апел“, изражава жељу „да се на њих угледају и друге даме и из осталих места у земљи.“²⁸

Објашњавајући шта је луксуз, образлажући да је овај покрет изазван „потребама земље“, Сретен Динић, тај бранилац интереса лесковачке чаршије, указује да је то увозна роба, и то „искључиво са стране, из Пеште, Беча и Берлина за наше злато — наполеоне, јер нам ни за ове артикле неће да примају наше банкноте, које због тога из дана у дан све више губе од своје вредности.“²⁹

Колико је далеко ишло лицемерје лесковачких богаташа показује сахрана крупног лесковачког индустријалца Петра Илића Мумџијског, једног од најпознатијих радничких експлоататора, човека који је пре првог светског рата у дворишту своје фабрике распео једног радника на крст,³⁰ једног од актера чувене „Опанчарске афере“,³¹ који је због тога морао да бежи у Беч и био касније амнестиран.

Његов погреб био је највећа и највеличанственија сахрана коју су Лесковчани видели између два рата.

Томе погребу, одржаном 13. новембра 1927, на коме су ношена 62 венца, присуствовали су не само представници свих грађанских друштава и друштвених установа, баци свих школа, већ војска и војна музика из Ниша, па и лично епископ Доситеј.

Главни говорник на Железничкој станици био је Сретен Динић, а говоре су одржали и председник Првостепеног суда, председник општине М. Поп-Димић, Богољуб Горуновић у име наставника Реалке, и епископ Доситеј.³²

Све је то урађено зато што је Петар Илић оставио 250.000 динара за довршење нове цркве.³³

Напомињемо да је Петар Илић сахрањен у цркви упркос свим канонским прописима који предвиђају да се у цркви могу сахранити само владооци, црквени великодостојници и ктитори о чијем је трошку цела црква подигнута.³⁴

²⁸ *Госпођама и госпођицама*, „Лесковачки гласник“, 5. XI 1921.

²⁹ Анонимни чланак, *Сузбијање луксуза*, потписан од С. Динића на његовом комплету овог листа („Лесковачки гласник“, 12. XI 1921).

Пошто је почетком марта 1922. године влада објавила Наредбу о забрани увоза луксузне робе, то је ово друштво одржало последњу седницу 19. марта 1922. и ликвидирало уступајући своју имовину Дому сирочади („Лесковачки гласник“, 26. III 1922).

³⁰ С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине, Споменница педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине*, Лесковац, 1954, 75.

³¹ Лиферација опанака од картона српској војсци на почетку првог светског рата.

³² „Лесковачки гласник“ 44 и 47, 12. и 19. XI 1927.

Напомињемо да су ковчег Петра Илића дочекали на београдској Железничкој станици епископ скопски Варнава, управник Војне академије дивизијски генерал Јосиф Костић и др. (Исто бр. 53, 31. XII 1927).

³³ Исто бр. 50, 10. XII 1927.

Касније је његова удовица дала 71.000 динара за израду живописа (Исто бр. 48, 1. XII 1928).

³⁴ Када је црквена управа у Лесковцу протестовала 1946. код надлежних власти што су кости палих бораца сахрањене близу Светоилијске цркве позивајући се на закон о уређењу санитарске струке, Јован Дискић је подсетио

Погледајмо како су се поједине племените замисли претварале у лесковачкој Ђифтинској средини у своју негацију.

У једном акту Државне заштите деце, који је донет у вези са Окружним домом ратне сирочади у Лесковцу, вели се: „...ни са педагошког гледишта не смеју се деца интернатски подизати.“ „Правило је: дете у породицу; изузетак дете у Дом.“ „Горње чињенице односе се на наш Дом ратне сирочади у Лесковцу, чију би децу по мишљењу Државног завода требало растурити по породицама, јер издржавање 150-оро деце округ скупо кошта.“

Д. Ранковић, окружни деловођа, устао је против ових закључака, пошто је био упознат како такви принципи изгледају у пракси. Коментаришући наведене поставке поменути комисије, он пише „да је прва констатација тачна само у теорији, а у пракси није“; да су деца која се, сагласно тим принципима, размештају по кућама уз накнаду од 20—50 динара месечно мало добила. „Сваки онај који прими дете, гледа да што више *искористи деетињу снагу*. Та деца нису измакла од стања у коме су пре била. Она чувају свиње и овце, у школу не иду и од свега резултат је овај: *домаћини који су примили децу на чување не само да имају слугу бесплатно, но им Држава истога плаћа!!* Храна те деце је бедна, одело још бедније а поштување са њима најбедније. Држава није имала намеру да од напуштене деце која немају родитеље *направи слуге другима*. Њена намера је била племенита, она је одговарала *направљеном* принципу, али пракса показује, да та идеја није тачна, с обзиром на наше прилике. Нико и никад није контролирао како та деца живе, а то није смело да буде.“³⁵

Кад је округ добио од државе за издржавање Дома ратне сирочади „свега 35.000 динара на име помоћи“, уз напомену да се „више ништа не може добити“, и када је Државна заштита „наредила

читаоце „Наше речи“: „Лесковчанима је познато да је Петар Илић, бив. индустријалац из Лесковца, сахрањен у самој цркви. Тада се није радило о истрүүлелим костима бораца него о лешу једног милионера. Народ је, долазећи у цркву, био у непосредној близини гробнице. Црквено-општинска управа тада се није позивала на чл. 22. поменутог закона.

Петар Илић дао је цркви велики прилог, те је сахрањен у њој. Чудо да није био проглашен и за свеца!

Као што се види, не ради се овде о санитарским прописима, него о *пристрасности односно мржњи црквене управе према погинулим борцима*“ (Ј. Дискић, *Недостојан гест црквене управе у Лесковцу*, „Наша реч“ 7, 1946).

Пошто је Петар Илић био познати женскарош а био сахрањен на женској страни цркве, у то доба у Лесковцу се препричавало као шала да је то учињено зато да би имао шта да види када погледа у небо.

³⁵ Зато он пледира да деца остану у Дому, где ће учити разне занате и пољопривреду. Уз то држава намерава да за такав, назови породични, смештај деце да по 50 динара месечно по детету, што износи годишње за 150 деце 90.000 динара. „Та сума спојена са оном што Округ даје [тада је округ предвидео у свом буџету за око 160.000 динара; а „поред тога наредио је да се Окружно имање, велико 4 хектара тако обради да има довољно хране, варива и поврћа“] била би довољна да се сва деца врло лепо и угодно издржавају“ (Д. Ј. Ранковић, *На адресу државне заштите деце*, „Врањски гласник“ 2—3, 1. II 1921).

Државна власт, која се маћехински односила према ратној сирочади у лесковачком крају, воште није прихватила ове предлоге.

да се Дом затвори, пошто није устању да икакву помоћ више пружи“ — Окружни одбор је решио „да се Дом одржи по сваку цену, јер би била и грехота и срамота толику децу избацити на улицу, или их, како Државна заштита предлаже, предати чуварима.“ „Државна заштита хоће да за свако дете плаћа чуварима по 30, 40 и 50 динара месечно, односно хоће да плаћа слуге појединцима, а неће да тај новац да Округу, како би лакше могао децу издржавати.“

При томе се констатује да је такав предлог био поднет Државној заштити, али да „предлог није усвојен, или, тачније речено, није ништа ни одговорено“, па је на томе и остало.³⁶

Зашто су све особине развијеног капиталистичког друштва добиле у Лесковцу тако зверске облике? Да ли су односи у овом људском зверињаку били само одлике развијене капиталистичке средине, или су неки други моменти утицали на све то?

Изгледа да је то било везано за примитивност и некултурност лесковачке богаташке средине, настале из релативно брзе а закаснеле првобитне акумулације капитала. У тим условима култура није стизала да бар донекле ублажи не само односе између експлоататора и експлоатисаних већ и односе међу самим експлоаторима.

Лесковачки богаташи, та новчана аристократија која је настала као резултат интензивног капиталистичког развитка самог Лесковца, била је, као што каже Б. Горуновић, „без довољне духовне културе“. Она „даје тон и обележје читавом Лесковцу. Она снажно утискује свој жиг на лесковачком организму“. „Интелигенција лесковачка такође се труди да се уздигне изнад те атмосфере, да дође до свог облика, али при сваком спуштању, при сваком додиру са лесковачким духом, она малаксава и капитулира.“³⁷

Ако узмемо у обзир да је у Лесковцу било доста културних подухвата, долазимо да закључка да су та културна настојања била у сталном сукобу са лесковачким богаташима и њиховим менталитетом, да су лесковачки богаташи били главна кочница свега културног развитка тога града. За њих је новац био изнад културе.

Лесковачки богаташи нису стварали библиотеке и домове културе, нису били мецене књижевника и уметника; они су, окајављујући своје грехе, само подизали цркве и давали прилоге за њихову изградњу.³⁸

Да су лесковачки богаташи заиста били широкогрудни углавном према цркви, показују дуге листе приложника за подизање нове цркве. Један од њих поклонιο је „полилеј сав од кристала у вредности око 70 хиљада динара.“³⁹

³⁶ „Врањски гласник“ 9, 1. V 1921.

³⁷ Б. Горуновић, *Лесковац и његов историјско-културно-економски развој*, „Лесковачки гласник“ 22, 30. V 1925.

³⁸ Напомињемо да се млађа генерација лесковачких богаташа, њихови синови појављују као мецене спортских друштава.

Више размисавања за културне подухвате неголи сви лесковачки богаташи заједно, показали су лесковачки књижари Ж. Д. Обреновић и Васа Дискић.

³⁹ „Лесковачки гласник“ 30, 28. VII 1928.

3. ЛЕСКОВАЧКЕ АФЕРЕ

Чим се завршио први светски рат, лесковачки богаташи почели су да шпекулишу са животним намирницама и другом робом не презајући од корупције државних и војних органа.

Велики подстрек у томе добили су тиме што су тада у целој земљи неки ратни милионари, који су створили богатство „ортакујући на рачун народа са претставницима окупаторске власти“, пуштени из затвора „из недостатка доказа.“¹

Безобзирни, пљачкашки менталитет лесковачких богаташа, као и лукративност послова које су они у току тих махинација остварили најбоље се да сагледати проучавањем неких лесковачких привредних афера.

Лесковачки трговци богаташи су се на различите начине. Они су се нарочито користили послератном конјектуром на пржишту, оскудицом у неким врстама робе и великом тражњом за њима. При томе су прекомерно набијали цене дефицитарних артикала, откупљивали пољопривредне производе и набављали робу по релативно ниским ценама, а продавали је по много вишим.

Поред ове опште шпекулације својствене свакој трговини, која се најбоље одражава у лесковачкој чаршијској пословици *Трговина је дозвољена пљачка*,² Лесковчани су са посебном пажњом пратили разне афере у којима су шпекулације лесковачких богаташа прелазиле све границе чаршијског морала, и у којима су откриване разне прљавштине које обични грађани нису одобравали, а радни народ најоштрије осуђивао.

Још у току првог светског рата лесковачки индустријалци Сотир и Петар Илић Мумџијски били су, по извештају анкетног одбора Народне скупштине, међу главним актерима једне од најсрамнијих и најпрљавијих преварантских афера у земљи, у *опанчарској афери*, тј. у лиферовању опанака од картона српској војсци.³

¹ *Слушкиња полиција-судство-правосуђе*, „Радничке новине“, 31. III 1919.

² Забележено од познатог лесковачког трговца Благоја Митића Жишке.

³ „Радничке новине“ писале су 1919. године:

„Браћа Илићи, Сотир и Милан, потписници на закљученом уговору са државом и Влада, који је узимао активног учешћа у лиферацији, а није потписник на уговору, и поред тога што су оглашени за кривце, за разбојнике и пљачкаше, нашли су начина и пута да добију пасоше, да избегну из земље и све време проведу у иностранству и директној близини и на служби најугледнијих личности наше земље. . .

Једна од најстаријих таквих послератних прљавих шпекулација била је *афера са житом*, коју су открили припадници комунистичког покрета. Поводом ове афере, у коју је био умешан познати лесковачки банкар Василије — Циле Миленковић, они су издали плакат под насловом: *Гладна лесковачка сиротиња! Христос воскресе и жито однесе.*

У том плакату, датираном априла 1920, потписани „организовани радници“ приказују како глад прети Лесковцу а лесковачке „побеснеле газде и господа посланици се богате“, откупљују жито по околини и добијају дозволе да га извозе. Као пример за то наводи се документ из којег се види да ортачка фирма Дингарац и Миленковић извози из лесковачког краја двадесет вагона пшенице. У том подухвату учествовао је и познати лесковачки богаташ и тадашњи народни посланик Лесковца Василије Хаџи Миленковић, ортак поменуте фирме.⁴

Неколико година касније, откривене су велике афере са *ратним пленом и цигарет-папиром*.

После свог пораза у првом светском рату, непријатељ је на целој територији тадашње Јужне Србије (у ствари, Македоније) оставио огроман ратни материјал, који је заплена. Њега је било највише у Градском, Куманову, Битољу и Прилепу. У Градском се тај ратни материјал налазио на простору од неколико километара дуж пруге. Тада је створена војна Команда плена.

Група трговаца-шпекуланата организовала је систематско одношење новог и употребљивог ратног материјала откупљујући га као стари и неупотребљиви материјал, као „старо гвожђе“. На тај начин је држава оштећена за око 26,5 милиона динара — део штете који је могао да се утврди.⁵

Када је *афера са ратним пленом* избила у јавност, почетком 1923. створено је више комисија (скупштинска, иследна комисија Министарства војног, комисија Министарства правде), које су нашле да није било злоупотреба и штета. Најзад је комисија Главне контроле у свом извештају Главној контроли утврдила да је држава оштећена са 26,457.399 динара и предложила да се подигне тужба „противу свих учесника у овој општој пљачки и богаћењу на рачун државе и њене имовине“.

Међу онима који су учествовали у тој пљачки ратног материјала налазимо: у групи која је оштетила државу за 2,778.200 динара, између осталих, лесковачке трговце Борба Цакића и Алексу Граочанкића (фирма Стојановић, Дингарац и Голочевац); у групи која је оштетила државу за 509.000 динара, између осталих, лесковачке

После рата, „избегли робијашци су се вратили и Сотир Илић, ванредно изразита фигура једног сатрапа, у својству шофера једне личности краљевске крви и Влада Илић, који је за подизање српске индустрије општио са краљевима европским јер моралнијег човека наша избегла влада није могла наћи“ (*Стари познаници*, „Радничке новине“ 282, 29. XI 1919).

⁴ Цео текст овог плаката, који је С. Димитријевић уступио Лесковачком музеју, објављен је у књизи *Споменица педесетогодишњице лесковачког радничког покрета*, Лесковац, 1954, стр. 357—8.

⁵ *Афера са ратним пленом*, „Политика“ бр. 5673, 8. II 1924.

трговце Борба Цакића, Димитрија Илића и Милутина Белића. Лесковачки индустријалци Кукар и Коцић одговарали су за пљачку у вредности од 1.250.525 динара; Борбе Стојановић, трговац из Лесковца, за 74.500 динара; браћа Рафајловићи, индустријалци из Скопља (вероватно обухватају и лесковачке), одговарали су за 735.000 динара. Међу осталим лицима која су кривично одговарала налазимо: представнике фирме Кукар и Јовић из Лесковца и Драгомира Петковића, трговца из Лесковца.⁶

У периоду после првог светског рата избиле су на видело и друге афере са ратним материјалом.

Према подацима Благоја Митића Жишке, познати лесковачки богаташ Димитрије Димитријевић Смејурија обогатио се кад је откупио старе војничке блузе са Солунског фронта, које је затим прерађивао и продавао као нове у Босни.⁷

У то доба, после 1919, изашла је на светлост дана и афера са цигарет-папиром. Цигарет-папир је био монополски артикал, али је продаван у Лесковцу по много скупљој цени. У овој су се афери обогатили Никола Стојиљковић и Мита Николић Папир (који је по томе и добио свој надимак). Кад су ова двојица имали да буду ухапшени, побегли су у Беч, а касније су били амнестирани.⁸

Лесковачки богаташи нису пљачкали само потрошаче и државу, они су варали и један другог манипулишући одредбама уговора, отимајући имовину својих ортака и на друге начине.

Низ афера настао је из међусобних односа лесковачких богаташа, из њихових ортаклука и деоба.

Међу најпознатијим аферама ове врсте био је случај Михаила Јанковића Инајета, оснивача Фабрике гајтана и сукна у Козару, Фабрике вунених тканина и гајтана у Грделици, Првог аутоматског млина у Лесковцу [касније млин Поповића] и Аутоматског млина Српске трговачке банке у Скопљу, кога су његови ортаци, формално, опљачкали. У спору који је Јанковић водио против лесковачких индустријалаца Милана Поповића Тонкића и Лазара Јовановића, лесковачки Првостепени суд својом пресудом бр. 13089 од 9. маја 1927. дао му је пуну сатисфакцију. Том приликом констатовано је да државина спорног имања од стране поменутих индустријалаца „није била чиста од лукавства и преваре у грађанско правном смислу. Јер када је тужилац пренос спорног имања извршио под условом да од тужених буде примљен за ортака, а они то нису учинили, онда самим тим притежањем спорног питања од стране тужених, под оваквим околностима несавесно је . . .“

Ова је парница настављена и доцније.⁹

⁶ Афера са ратним пленом, „Политика“, 5. II 1924.

⁷ Он је касније увећао своје богатство производећи шајкаче. — Писмена изјава Благоја Митића Жишке од 24. јуна 1978 (Збирка С. Димитријевића).

⁸ Исто.

⁹ Др П. Ф., *Огледало морала, Аутентичан приказ богаћења кроз деценије једне породице на штету друге*, Скопље, [1938], цитат са стр. 31.

На крају ове брошуре, у којој је приказан дотадашњи ток процеса, констатовано је: „грамзивица на туђу имовину, они који су једном једним савременим начином и методом опљачкали пок. Михајла М. Јанковића, који се по сво-

Једна од највећих ортачких афера био је сукоб двеју богаташких породица, браће Илића и Горче Петровића.

Затегнути односи између Горче Петровића и браће Илића, наследила пок. Петра Илића, довели су до окупације фабрике штофа од стране браће Илића. Интервенцијом среског поглавара била је фабрика понова враћена Г. Петровићу, а организатори оружаног препада су ухапшени. Међутим, Првостепени суд је нашао да се они могу бранити из слободе, јер нема дела разбојништва, као што је квалификовао срески поглавар, него да је то било само самовлашће,¹⁰

Из интервенција које су тада дошле видимо да су у случајевима кад су се лесковачки богаташи међусобно обрачунавали, летели са својих положаја и поједини представници државне власти.

Ови се догађаји нису завршили наведеном пресудом лесковачког Првостепеног суда.

Поводом тих догађаја и пресуде велики жупан Рашковић долазио је три пута у Лесковац. Он је и суспендовао Живојина Петровића, среског поглавара у Лесковцу.¹¹

Тиме „је створен и сукоб између среског поглавара у Лесковцу и Великог жупана г. Рашковића.“¹²

јој суштини и безобзирности не разликује много од средњовековних друмских харања — служили су се лукавством, преваром и несавесношћу, како је дословно рекао државни суд, што се раније видело.“

¹⁰ „Лесковачки привредник“ 29, 14. X 1928.

У збирци С. Димитријевића налази се шест великих плаката који се одnose на ову аферу. Из њих се види да је после образовања наследне масе пок. Петра Илића и постигнутог споразума међу његовим наследницима потписан 14. јула 1928. протокол о деоби између поменутих наследника и другог ортака фирме *Илић, Теокаревић и Петровић*, Глигорија Петровића.

Тројица припадника породице Илић, Светозар, Урош и Тихомир (синови пок. Михаила Илића), нису били задовољни постигнутом деобом. Они су тада одлучили да је пониште силом. Према подацима Милорада Тадића, директора ове фабрике, они су десет дана после постигнутог споразума о деоби (24. IX 1928) организовали оружани напад у фабрику и преотели је. У том циљу „Они су најмили људе и снабдели их оруђима за тучу. Довели су и једног Анаутина [Албанца] из Санџака, па су онда и лично наоружани [...] силом продрли у фабрику [и] са напереним револверима обезоружали стражаре код улазних врата, а том приликом наоружали Анаутина [Албанца]. Завзели су телефон, поломили затворе од свих магацина [...]. Најзад су из фабрике истерали све поверенике Петровића и поставили стражу од најмљених људи, које су припремили за насилничко одузеће [...]. Сви су остали радници лишени слободе и нико није могао вћи ни изаћи“. После тога су присвојили сву робу, уништили трагове о њеној својини и „почели да [је] продају и отуђују.“

Поглавар среза лесковачког избацио је нападаче из фабрике, а после подношења кривичне пријаве нашао је да је у питању разбојништво и ухапсно наведену тројицу браће Илић.

Поред поменутих плаката, историјат ове афере детаљно је приказан и у брошури: Т. М.: *Спор у фабрици вунених тканина пређе Илић, Теокаревић и Петровић а сада „Глигорије Петровић“ у Лесковцу*, Лесковац, 1928.

¹¹ „Лесковачки привредник“ 29, 14. X 1928.

¹² „Лесковачки гласник“ 45, 10. XII 1928.

Тада је јављено да се очекује долазак инспектора Министарства унутрашњих дела ради истраге у овом питању („Лесковачки привредник“ 29, 14. X 1928).

„У поглаварству среза води се и даље истрага од стране г. инспектора Министарства Унутр. дела поводом оних догађаја вези са спором г.г. браће Илића и Горче Петровића“ („Лесковачки привредник“ 30, 21. X 1928).

Кад је ствар изнесена пред министра унутрашњих дела, „Нарочити инспектор Министарства извидео је сукоб власти и последица је свега у овоме: В. жупан г. Рашковић је због тога случаја пензионисан а поглавар орески г. Ж. Петровић је понова враћен на дужност.“¹³

У сукобу ове две лесковачке богаташке породице, Горче Петровића, на једној, и браће Илића, на другој страни, цех је платио и председник Првостепеног суда у Лесковцу, који је промењен.¹⁴

Лесковачки богаташи нису презали да прибегну ни злочинима рингова (Ringofen) Кукара и Коцића била је подметнута бомба, која је експлодирала.¹⁵

Из ових неколико лесковачких афера видимо да су се лесковачки богаташи као гангстери служили свим оредствима кад је новац био у питању.

Код њих није било ниједне од оних врлина којима су се хвалили, ни патриотизма,¹⁶ ни хуманости, ни милосрђа. Истина је да су они чинили ситна добротинства, али су она била несразмерно мала у односу на њихове пљачкашке подухвате и добити које су њима згртали.

Чим се први светски рат завршио, они су отпочели да шпекулишу са бедом становништва, бацивши се као хијене на лешину, у пљачку државе и потрошача. После су наставили да варају државу у лиферацијама и да отимају имања један од другог.

¹³ „Лесковачки гласник“ 45, 10. XI 1928.

„На место пензионисаног г. Рашковића, тада је постављен за великог жупана области г. Милан Петковић“ („Лесковачки привредник“ 31, 28. IX 1928).

¹⁴ „Лесковачки привредник“ 29, 14. X 1928.

Дакле: 1. Браћа Илић силом, с оружјем у рвци окупирају фабрику;

2. На интервенцију Горче Петровића, средњи начелник а) му враћа фабрику и б) хапси организаторе разбојничког препада,

3. Уз то, Горча Петровић подноси тужбу суду.

4. На интервенцију браће Илић, а) Првостепени суд ослобађа кривце за оружани препад, и б) велики жупан суспендује средског поглавара.

5. На интервенцију Горче Петровића, промењен је председник Првостепеног суда.

6. На интервенцију Горче Петровића, министар унутрашњих дела, а) води истрагу, б) суспендује великог жупана и доводи другог, ц) враћа на дужност средског поглавара.

¹⁵ „Лесковачки гласник“ 13, 28. III 1925.

¹⁶ Напомињемо да су многи лесковачки богаташи били војни дезертери. Већ смо навели податке да је 25,4% свих војних дезертера са Солунског фронта службено објављиваних у новинама 1916. отпадао на лесковачке богаташе (С. Димитријевић, *Национализам лесковачке буржоазије*, Сепарат из „Нашег стварања“, Лесковац, 1955, 26—27).

Други су се обогатили за време првог светског рата не само учествујући у лиферацијама (опанчарска афера) и шпекулишући са нампрницама, већ и сарађујући са окупатором.

4. НАЧИН ЖИВОТА

Погледајмо како се живело у старом Лесковцу.

Мада је реч о блиској прошлости, која је данас још многим позната, ипак ћемо нешто детаљније описати тадашњи живот, чији многи аспекти брзо нестају или су већ ишчезли.¹

Лесковац је био град башта, кућа са великим двориштима пуним цвећа, поврћа и воћака.

Пошто су се баште поливале водом из бунара и пумпи, сва деца, жене и послуга свакодневно су у топле дане црпли воду и кантама поливали цвеће и поврће.

Ношење воде са чесама за пиће, поливање башти, метење дворишта и улице пред кућом и плевљење траве у двориштима и пред кућом били су сталне радне обавезе све деце, док су мушкарци цепали и доносили дрва.

По улицама су се продавали симити, погачице и пењурије; шећерлеме, алва и округле јуфке са филом (поребане на кружним таблама које су продавци носили на глави); печене семенке од бундева, сунцокрета и наута — леблебија (које су продавци носили у ручним корпама и одмеравали чашицом); бевреци (нанизани на штапове), боза, лимунада и сладолед (у дрвеним кантама, окованим месингом, а касније и сладолед транспортован у колицима).

Поред пекара (фурњи) које су израђивале и продавале хлеб и налазиле се углавном крај главних саобраћајница, постојале су и пекаре — фурње по споредним улицама које су служиле искључиво за печење јела.

У њих су деца, шепрти и послуга доносили велике и широке земљане ћувече са разним јелима (пасуљем, пуњеним паприкама, паприкашима и др.), широке калаисане бакарне тепсије са питама, прасићима, јагњићима и кокошкама и дубље бакарне калаисане тепсије са домаћим умешеним хлебом.

Омладина се у предвечерњим часовима шетала главном улицом на потезу између апотеке „Спаситељ“ и Главне пијаце. То је био лесковачки „корзо“.

¹ Напомињемо да смо се, приказујући живот лесковачког градског становништва, у неким случајевима, нпр. описујући исхрану, у ствари бавили многим трговачким и занатлијским породицама средњег стања, елиминишући европеизирани део богаташа и чиновнике — дошљаке, који су водили другачији живот, као и експлоатисани део становништва који је живео у беди.

Исто тако шетало се и испред Железничке станице у време доласка возова, што је сметало железничком персоналу.²

На пијацу су углавном ишли мушкарци, који су били писменији и боље рачунали и руковали новцем. Они су ишли у „своје“ бакалнице и пекаре (по хлеб), куповали месо и поврће, најчешће у касапницама и пиљарницама крај реке, и сир и масло, који су се продавали лево од главне ћуприје на обали. Масло се продавало у грудвама — лоптама, завијено у лишће (кравље је било крем боје, а бивоље беле боје).

Суботом се набављало поврће за недељну употребу и зимницу, и то на Главној пијаци, где је паприка лежала на калдрми у великим купастим гомилама.

Паприке су се пазариле и куповале на стотине, прожбе на корпе и кола, бостан на комад и кола, а ораси на џакове.

У бакалницама се куповао шећер, со, пиринач, брашно, кафа, сапун и зачини.

У њима није било никаквих других конзерви сем сардина у уљу.

Од теста су се у бакалницама продавале само ситне врсте за супу (фиде, звезднице) и макарони (остале врсте теста, резанци и тарана, прављене су код куће).

Остали млечни производи добављани су другим путем.

Млеко су доносили сељаци у кантама, или су то чинила деца и послуга, која су га доносила из газдинских кућа које су чувале краве.

Кисело млеко се куповало код пиљара — ашчија, који су га киселили и продавали у великим земљаним ћувечима захватајући из њих широким округлим лопатицама.

Дворишта су се обично састојала од три дела: део са турском калдрмом непосредно око куће, од капије до свих помоћних зграда; део са цвећем према улици; и повртњак у задњем делу дворишта. Свуда су биле воћке, ораси, дуње, крушке, брескве (праске), кајсије (шефтелије) и сл., а крај куће или око ладњака (киоска) винова лоза или дивља лоза — вињага.

Најомиленије цвеће били су бокори ружа, георгина и шумана (хризантема), али је било и много другог баштенског цвећа, зумбула, перунике, сабљчица (гладиола), лала, божура, босиљка, латинке (драгољуб), жењке (tagetes), невена, каранфила, шебоја, кана, кринова, меких ружа, јоргована, итд.

Око куће, по турској калдрми, саћен је пркос, а на прозорима су биле минђушице (фуксије), девојачко срце (desentra), мушкатле разних боја и друго цвеће.

У кућама, па и у многим кухињама и ходницима богаташких зграда, подови су често били од џигала, црвено обојених специјалном земљаном бојом.

² Упозорење шефа Железничке станице, „Лесковачки гласник“ 31, 7. VII 1926.

По свим кућама употребљаване су за покривање ходника и соба *крпаре*. То су биле око 70 см широке простирке саткане од разних памучних крпа.

Оне су биле у употреби и у богатим кућама, где се строго пазило „да се ништа не баца“.

Грађанство се грејало дрвима; није се трошио ни камени угаљ ни лигнит.

Дрва су се куповала на кола од сељака, који су их довозили у град углавном са Кукавице, из Грделичке клисуре и Горње Јабланице. Најбоља су била грабова дрва, која су дуго држала жар.

Поред предратних керамичких пећи,³ биле су у употреби углавном пећи од ливеног гвожђа (понекад изнутра обложене керамиком, која је држала топлоту), пећ од плеха, које су се брзо усвајале и хладиле, и кухињски штедњаци.

Неке занатске радионице и куће почеле су да користе пиљевину, која је сагоревала у великим и широким пећима од лима.

За потпалу дрва искључиво су употребљаване тутке (сува очишћена стабла конопље).

Њих су разносиле по граду Ромкиње — конопљарке из Подворца, носећи их у великим свежњевима (сноповима) на леђима, и продавале их за старе хаљине или за новац.

Исхрана

У добро стојећим домаћинским домовима обеди су почињали пилећом или јагњећом чорбом, или говећом супом, а завршавали се питом или печеном тиквом (испечено парче тикве печенке).

Главна јела су била справљана на оријенталан начин са доста истопљеног лука (јаније) или запршком од лука и брашна.

Она су се кувала у бакарним калаисаним или гвозденим емајлираним шерпама и лонцима на штедњаку, или су се пекла у земљаним бљувечима у пекарама — фурњама.

Најчешће се справљао пасуљ са или без меса (зависно од тога да ли је био пост као и од имовног стања), али исто тако и бљувечи, паприкаши, пилаци, папазјаније (са целим главицама белог лука), ћуфте у сосу, пилећи ајмокац, сарме од свежег или киселог купуса или од виновог листа, пуњене паприке, (пуњене тиквице и парадајз, у отменијим кућама), сармал'к (справљен од јагњеће изнутрице са пиринчом завијеним у јагњећу трбушну марамицу) итд.

За салату служили су насечену паприку, млади лук, краставце, парадајз, а зими се трошила туршија, кисели купус и ајвар од паприка и плавих патлиџана.

Поред тога, било је и сезонских јела, као што су лозијарска јанија и лозијарска чорба (чорба од парадајза са крупним четвртасто насеченим тестом — тараном), која се јела за време виноградарских радова, окопавања лозе или бербе грожђа.

Кувало се само на свињској масти, а за време поста на зејтин.

Многа варошка домаћинства сама су сирила млеко (овчијим сириштем) и справљала бели сир.

³ У Лесковцу је пре првог светског рата постојала фабрика таквих пећи.

Док су се за славе, велике верске празнике, породичне светковине, сахране и даће спремали суви колачи (најчешће од ораха, беланцета, брашна и шећера, са какаом и зачином), за недељу и излете у природу пекле су се пите са различитим надевима (зељанице, бундеваре — тикваре, са месом, сиром, јабукама, купусом, празим луком итд.). Градске су жене месиле углавном три врсте пита (кол-питу, гологлавку и гужвару), али су под утицајем пречанске кујне почеле да се праве и штрудле са танком кором.

Одрасли мушкарци пили су вино и ракију (мекшу од шљива, и јачу — од комина које су остајале после муљања грожђа — комовицу).

Пошто није било фрижидера, зими су из залеђене Ветернице одваљивани комади леда и чувани у земунцима покривеним сламом — ледарама.

Једна таква велика ледара постојала је на простору Грчког сараја.

Пиће се расхлађивало држањем флаша на леду (пошто је лед био прљав и није се могао стављати у пиће, као што се данас чини).

Лубенице и флаше са пићем расхлађиване су и спуштањем у бунар.

Стање се променило тек кад је Лесковац добио фабрику пива, која је производила и лед у таблама и продавала га кафанама и домаћинствима.

Пошто се многе врсте хране нису куповале у радњама, зими се уместо свежих намирница трошила припремљена зимница.

Припремајући зимницу домаћице су: сушиле на сунцу на пола пресечене кајсије и брескве, кришке крушака и јабука поребане на чаршафе и нанизане црвене патрике;

месиле, развијале, секле и сушиле на сунцу тесто, резанце и тарану (тесто сечено на крупне квадрате);

стављале купус у каце и буриће са сланом водом (која се претварала у освежавајући расол, пријатно пиће пуно витамина, које је служило пијаницама за растеривање мамурлука);

стављале туршију у велике глинене ћупове и сирће (које су куповале у газдинским кућама). У сирће су стављале не само зелену паприку, зелену паприку напуњену купусом и зелени парадајз, већ и неке врсте крушака (нарочито водунце).

У јесен се кувао у великим казанима пекмез од шљива пожегача.

Уз то су куване разне врсте слатка, и то у великим количинама, не само од воћа (трешања, вишања, јагода, малина, купина, кајсија, шљива, дуња), већ и од коре неких лубеница, круница ружа, зелених ораха и тикава (рецељ).

Пошто се кувало на масти, у јесен су се клале свиње, топила маст и добијали чварци и месо.

Месо и кобасице сушиле су се у кућним пушионицама на диму од дрвеног угља — ћумура.

Зато се у сваком дворишту чувала по која свиња.

Живот жена био је веома тежак пошто су биле оптерећене многим пословима.

Неке су месиле хлеб, а све су кувале, ткале, бојиле прећу и тканине (мада је у граду било бојација, оне су саме бојиле куповним и природним бојама: љускама лука — за жуто, ораховим лишћем — за браон, итд.).

Кафа се пржила у специјалним долапима — пржунима, па затим млела или тучала код куће.

Много времена им је одузимало штрикање чарапа од вуне и фула (дебелог памучног конца), натплитање старих чарапа и криљење чарапа и веша. (Чарапе од фуле су се стално цепале и захтевале свакодневне поправке, што није случај са најлон-чарапама.)

Уз то су постојали и напорни послови чишћења куће за празнике, прање веша, рибање дрвених подова (у богатијим кућама за ове послове узимане су Ромкиње — надничарке).

Понекад се кувао и сапун (од лоја и ужегле масти и цећи).

Велики напор представљало је спремање зимнице, кување парадајза и пекмеза, печење паприка за ајвар, клање свиња и топљење масти, припремање туршије и стављање купуса у буриће и каце.

Пошто су мужеви често остајали на послу од јутра до вечери, у радњама, нарочито у пазарне дане, или у пољу у сезони пољопривредних радова, жене су им доносиле јело тамо где су радили.

За разлику од других паланачких средина, у којима су жене биле само домаћице, пролетаризовано становништво Лесковца било је принуђено да запошљава и жене и ћерке.

Много жена и девојака радило је у текстилној индустрији, индустрији сапуна (која је често користила радну снагу девојчица) и монополу дувана.

Поред тога, жене из сиромашних породица у предграђу бавиле су се сабењем дувана и баштованлуком, културама које су захтевале велики напор.

Жене су биле обесправљене не само уопште узевши већ и онда кад су се запошљавале: увек за свој рад су биле плаћене мање од мушкараца (види поглавља о привреди).

Жене су прале косу кишницом (која је била мекша од обичне воде) и умом (специјалном врстом глине која скида масноћу).

Оне су се пораћале по кућама уз помоћ бабица.

Рубље је кувано у великом казану на специјалној пећи (тај казан је служио и за кување пекмеза и топљење масти) или у великим бакрачима.

Лети се рубље прало на реци, уз помоћ пракљаче којом се по њему ударало, а у току целе године у дрвеном кориту издубљеном у деблу (корита су купована на вашарима или на пијаци од Рома — коритара).

За прање рубља употребљавала се мекша вода — кишница (која се стално скућљала у специјалном бурету испод олука). Њој је додаван цећ (од куваног пепела, који је служио и за рибање пода).

Рубље се сушило у дворишту на коношцима од кудеље подупртим моткама.

Глачано је пеглама на ћумур (дрвени угаљ, који се куповао).

Женски свет, од газдарица до сиротиње, носио је цицане и порхетске хаљине, вунене плетене цемпере и нануле (нануле су биле начињене од једног комада дрвета, са високим попречним доњим делом код стопала и пете и кожним каишем око средњег дела стопала).⁴

И жене и мушкарци носили су по кући кожне папуче, а жене и папуче са горњим делом од везене тканине (које су израђивали мајстори — папуџије).

Девојке и деца окупљали су се око љуљашки закачених о велике дудове и орахе у двориштима.

Пошто су мужевни готово преко целог дана били одсутни из куће, домаћице и њихова деца веома живо су комуницирали са породицама чија су дворишта била у суседству.

Ти контакти међу комшикама и комшијском децом били су развијани и тиме што су искрсавали неки послови који су тражили помоћ сусетки. Нпр., чување деце, сновање у ткању, мешење великих количина таране за зимницу и сл.

Жене су се пред крај дана, када заврше посао, окупљале испред капиџика, где су седеле, плеле и причале.

Девојке су се окупљале по двориштима и тамо плеле чарапе, везле и певале.

Сва женскадија и деца учествовали су у комишању кукуруза код суседа, рођака и познаника који су имали имања (тзв. *љупењеке*).

Међу женама су постојале многе празноверице. Нпр., ниједна жена не би радила на Огњену Марију, да не изгори.

Постило се средом и петком и за време великих постова (божићни и ускршњи).

Један београдски репортер констатовао је 1936. године да око 70% становника пости празнични пост.⁵

Било је старијих жена које су из генерације у генерацију преносиле бајалице за лечење од урока, бавиле се врачањем, побачајима и лечењем.

Из једног чланка објављеног у „Лесковачком гласнику“ 1925. видимо да баба Мага и многе друге бабе лече све болести за *банку и пиле*, врше побачаје, намештају преломе костију, кидају крвне судове испод језика да деца боље говоре, затварају ране, завијају пупак, бацају угљевље, баве се бајањем, дају записе и разне водиче за пиће, лече очи.⁶

Друге су вадиле црве из ушију и очију помоћу цевчица у којима су се већ налазили црви и сл.

⁴ Нануле су производили специјални мајстори — нал'нције у кућној радности и радницима, а продаване су на пијаци и у радњама где су се могли купити и неки други дрвени предмети за кућне потребе (тучкови и даске за бели лук, даске за мешење и оклагије, дрвене панице, столициче и трношци, чивилуци, бућкалице за масло, сита за брашно и сл.).

⁵ Р. Марковић, *Психологија лесковачке индустрије — 500,000.000 динара...*, „Правда“, 30. XII 1936.

⁶ „Лесковачки гласник“ 13, 28. III 1925.

Многе лесковачке бајалице објавили смо у књизици: С. Димитријевић, *Грађа за изучавање Лесковца и околине*, Лесковац, 1954.

Живот деце

Градске су породице најчешће биле многочлане, са по неколико деце, која су проводила живот по двориштима а одраслија се играла и по улицама.

Деца су жвакала *џам сак'з* (врсту оријенталне смоле која се куповала у бакалници).

Мушка деца су највише волела игре са кликерима од глине (велики стаклени кликери — „соде“, биле су луксуз), које су ударали нагло избаченим средњим прстом откаченим од кажипрста или бацали шаком у земљане џамице — „куије“.

Уместо кликера бацали су у „куије“ кошчице од кајсија и бресака, орахе и лешнике.

Омиљена је била и игра (са коскама (пиљци од овчијих костију у коленима, који су се понекад бојили).

Поред свуда уобичајених жмурки, играли су се цилита (добацивање кратког штапа помоћу дугачких штапова), јаницаца, (узајамно прескакање погнутих дечака), „бијем, бијем“ итд.

Деца су радо шутирала крпењаче, капе или играла „фудбал“ кожном лоптом у којој је било говеђе дувало (бешика) уместо гуме.

Дечаци из појединих улица и ма̀ла водили су међусобне ратове моткама и каменицама.

Уз то су пуштали велике „змајеве“ и „звезде“, начињене од тутака (сувих олуштених стабала конопље) и танког папира у боји, привезане за дугачак канап који су дечаци држали за доњи крај.

Најопаснија је била игра са топчићима, које су дечаци правили од чаура заосталих после првог светског рата и пунили барутом из неиспаљених куршума.

О божићним празницима, осим разних крупних ракета и прскалица, правили су мале прангије од шупљих кључева и ексера у којима је као експлозив употребљавана мешавина сумпора и калијум-хлората, који су куповали у апотеци (средство којим се болеснику испира грло кад добије запаљење крајника). Овакве, на канапу висеће прангијце, дечаци су ударали о зидове кућа којом приликом је долазило до експлозије.

Женска деца су се играла углавном луткама крпењачама, а играла су и жмурке и школице.

Омиљена игра деце оба пола било је терање великих дрвених обруча, специјално за то прављених.

Они који их нису могли купити терали су гвоздене обруче скинуте са каца и бурића.

Извесни празници и пагански обичаји везани за њих били су за децу посебна атракција.

Тако су на Св. Јеремију деца лупала у канте и обилазила двориште вичући: *Јеремија у поље, бежте змије у море!*, а на покладе (уочи ускршњег поста) гаравила лица и прескакала велике ватре од сламе („каравештице“).

О судбини деце родитељи су решавали онако како су знали и умели. Болешљиву децу су давали у школе, а најокретнију и најинтелигентнију у трговину. Деца су често наслеђивала занат или

посао својих очева, код којих су га и изучавала. Једино су лесковачки богаташи настојали да им синови сврше школе, и то углавном да би их квалификовали за вођење њихових опсежних послова.

Специфичне групе становништва

Међу лесковачким становништвом било је и неких специфичних група.

Пошто о занатлијама говоримо опширно у поглављу о занатима, овом приликом напомињемо само то да је раднички покрет имао приличан утицај на лесковачке занатлије. У управама Занатлијског удружења налазимо многе социјалисте из периода пре првог светског рата и комунисте из познијег времена.⁷

Једна таква специфична група били су Роми.

У Лесковцу су постојала два насеља — две мање Рома: Саат мала, испод Исара, иза тзв. Дрвене пијаце, где су становали корпари, музиканти, цамбаси; и мала у Подворцу, супротно од реке, где су становали конопљари и ковачи.

Роми из оба насеља имали су многочлане породице, са много деце. Становали су у бедним и прљавим становима и били врло сиромашни (са изузетком неких музиканата).

Па ипак, између ова два насеља Рома постојала је битна разлика. Станови Рома испод Исара (у Саат-мали) били су суви, јер су били на оцедном земљишту, док је у Подворцу господарила влага.

Др Жак Конфино је констатовао да је код обе групе Рома било мање шкрофула него код остале лесковачке сиротиње, зато што су њихова разголићена деца била више изложена сунцу.⁸

Роми су често радили у граду као амали (носачи) или чистачи, а њихове жене и ћерке по кућама као послуга, док су деца радила као чистачи ципела.⁹

Друга таква група били су државни чиновници.

Они су већином били дошљаци.

Са изузетком неколицине, нпр. средског поглавара, то су била лица са малим платама, недовољним за пристојан живот с обзиром на постојећу скупоћу, пошто нису имали друге приходе, нпр. из пољопривреде.

⁷ Да бисмо то илустровали, доносимо списак управе Занатлијског удружења изабране 1928. године, у коме су стари социјалисти и комунисти означени курзивом.

У њој су били: председник Васа Димитријевић кројач, досадашњи председник; потпредседник Паја Ристић, обућар; секретар Тодор Митић, терзија; благајник Милан Стојановић, качар; председник надзорног одбора Бока Новаковић, сарач („Лесковачки гласник“ 18, 5. V 1928).

⁸ Ж. Конфино, *Шкрофулоза у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 3, 12, XI 1921.

⁹ Насеља Рома су постојала и у неким селима лесковачког краја. Тако, нпр., значајне групе (са више од 50 становника) постојале су у општинама Грделици (хришћани), Мирошевцу, Винарцу, Турековцу, Лебану, Бојнику, Бошњацима, Косанчићу (конопљари из Стубле) и Доњем Коњувцу. — Види поглавље о становништву.

За разлику од других Рома, неки од ових, нпр., они из Мирошевца, бавили су се земљорадњом.

Као дошљаци, они су били без кућа и становали су под кирију. Зато су и живели као сиротиња.

Шта су тада представљали државни чиновници у Лесковцу, најбоље видимо из једне примедбе уредништва „Лесковачког гласника“ у којој стоји: „Две трећине наших чиновника у Лесковцу прима плату са свим додацима испод 1.500 дин. месечно. Удате учитељице примају свега 900 динара, дакле онолико исто као слушатељи. Од те плате 1.500 дин., више од две трећине, иде сваком на стан и огрев. Шта је остало за храну, одело и забаве? Три година њима се дају једни исти додаци на скупоћу, а за то време све је поскупело за 5 пута!¹⁰

Удатим наставницама лесковачке Реалке плата је била преполовљена, и код почетница „не износи више од 7—800 динара месечно“.¹¹

Не само чиновници већ и породице бивших чиновника биле су незбринуте.

На заузимање министра вера, Народна скупштина донела је решење којим су попадије — удове од Бугара побијених свештеника добиле помоћ од 600 динара месечно.

У то време удове побијених свештеника у Лесковцу, Врању и осталим местима узалуд су постављале питање шта ће бити са њиховим незбринутим породицама.¹²

Уз то су чиновници, са изузетком судија а делимично и учитеља (за време школске године), били стално премештани, зависно од припадности појединим партијама, смењивања партија на власти и разних локалних политичких фактора.

Драстичан пример за то налазимо у окружној економији у Лесковцу. У току шест година „Од ослобођења до данас (1924) промењено је неких десет управника на њој. Један је засејао усеве, други их обрађивао, трећи их бере. А има ли шта глупше и штетније него премештати економе“?¹³

Крупнији чиновници су се користили својим положајем примајући мито, наплаћујући за свако решење, што је још више оптерећивало ситне чиновнике.

Карактеристичан пример корупције био је случај једног Лесковчанина, чиновника Министарства просвете, познатог лесковачког културног радника, који је примао мито од учитеља за сваки премештај или остајање у месту.¹⁴

Из свих наведених разлога, чиновници који су имали мале приходе и били прогањани од разних грађанских партија и политичара, нису уживали у Лесковцу никакав углед, нису представљали поштовани друштвени слој.

¹⁰ „Лесковачки гласник“ 9, 3. III 1923.

¹¹ Исто бр. 27, 2. VII 1927.

¹² Исто бр. 11, 15. III 1924.

¹³ Исто бр. 43, 25. X 1924.

¹⁴ Он је, поред тога, издавао безвредне и потпуно некорисне методске приручнике за учитеље, који су ови били приморани да купују по релативно високим ценама. (Податак добијен од старих лесковачких учитеља Аце Костића, Веље Ивановића, Драгише Миловановића, Данила Тепавца и других који су ми говорили о њему.)

Чиновници у Краљевини СХС, одн. Југославији били су учлање-ни само у оним професионалним удружењима која су била обу-хваћена главним савезом државних чиновника. То су била: Удру-жење југословенских учитеља, Удружење поштанских и телеграф-ских службеника, Удружење монополских чиновника и службени-ка, Професорско удружење, Удружење судија, Удружење чиновни-ка финансијске струке итд.¹⁵

Чисто професионалну организацију, подржану од државне власти, имали су и општински чиновници.

У пролеће 1927, 29. и 30. маја, одржан је у Лесковцу III ре-довни конгрес Удружења општинских чиновника.¹⁶

Пошто је Закон о државним чиновницима забрањивао чинов-ницима припадност удружењима или савезима класног карактера и испољавање идеја о промени државног и друштвеног уређења, они нису били у стању да се бране и побољшају свој положај.

Зато су често, да би се обезбедили, подржавали реакционарне режиме.

Идеолошка опозиција међу чиновницима старе Југославије постојала је само међу учитељима, међу којима је било бивших чланова КПЈ који су издавали напредне часописе и пледирали за „Нову школу рада“.¹⁷

Такви су часописи били до 1928. „Учитељска искра“, а после увођења диктатуре, „Учитељски покрет“ и „Учитељска стража“.

Такав је био и лесковачки учитељски часопис „Нова школа“ из 1921. године.

¹⁵ АЦКСКЈ, Фонд Профинтерне, 110.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 23, 4. VI 1927.

¹⁷ Извештај Косанчића од 11. марта 1926. АЦКСКЈ, Фонд Профинтерне,

5. ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ И УЛОГА КАФАНА У ЊЕМУ

У првим годинама треће деценије водећу улогу међу грађанским удружењима имала су она која су повезивала власнике појединих предузећа и радњи и водила борбу за њихове интересе.

У то доба велику друштвену активност развила су Индустријско, Трговачко и Занатлијско удружење и Трговачка омладина, која је окућљала трговачке синове.

Она су заједно са финансијским магнатима и политичким буржоаским партијама имала одлучујућу реч у лесковачкој чаршији.

Знатну активност друге врсте — приређивање забава и сличних приредби, имале су Женска подружина, Француско-српски клуб и Грађанска касина.

Најзначајније специјализоване активности развили су: Соколско друштво, Ловачко друштво, два певачка друштва, „Бранко“ и „Братство“, и фудбалски клубови.

Једина два удружења која су имала карактер правих клубова — која су редовно окућљала своје чланове, били су Француско-српски клуб и Грађанска касина.

Тако, нпр., Француско-српски клуб приређивао је „Сваке среде увече соаре за своје чланове и пријатеље“, а у Грађанску касину чланови су редовно долазили и читали штампу.

Напомињемо да ће о радничким удружењима, спортским клубовима и културним установама и њиховој делатности на другом месту бити речи.

Поред тога, у Лесковцу су постојала и многа друга грађанска удружења и организације, које су имале професионални или хуманитарни карактер, или су обухватале само један друштвени слој људи, али се њихов рад у животу града није јаче осећао.

Међу њима треба посебно истаћи Друштво Црвеног крста, које је створено још 1878. године и постојало ове време у Лесковцу.² (Види одељак о здравству.)

¹ „Лесковачки гласник“ 52, 27. XII 1924.

² Једна од међународних хуманитарних акција коју су водила лесковачка грађанска удружења била је акција за време велике глади у Русији 1922. године. Она је коришћена и у политичке сврхе за напад на большевике.

Тада је народни одбор за помоћ гладним у Русији који је створен у нашој земљи, у име Врховног комесаријата др Нансена из Женеве, демантовао вести неких швајцарских и француских листова да помоћ „узима Совјетска влада за Црвену војску“ и изјавио да се ова помоћ дели под контролом 200 изасланика акције за помоћ („Лесковачки гласник“ 22, 4. VI 1922).

Упркос постојању свих побројаних удружења, у друштвеном животу Лесковца главно место су имале кафане.

Оне су биле не само седишта великог броја ових удружења, већ и главна стедишта мушког дела становништва, места где су се успостављали контакти, где се пословало, проводило време и забављало.

У тадашњем Лесковцу постојао је велики број кафана. Свака је кафана имала своје сталне посетиоце. Кафане су биле нека врста клубова где су мушкарци одржавали састанке, сусретали пријатеље, водили разговоре, пушили, проводили слободно време уз кафу или шприцер, играјући табланет или домино. Од исхода тих игара зависило је ко ће платити пиће. Пијани гости реметили су повремено ту средину.³

Главне, најотменије градске кафане биле су „Круна“, (касније „Костић“) „Плуг“, „Касина“ (касније „Таково“) и „Париз“, окупљене у центру града на потезу од апотеке „Спаситељ“ до реке. Ту су се водеће лесковачке чаршилије, трговци и занатлије и менаџерска интелигенција свакодневно састајали.

У топле дане, испред кафана на широким тротоарима, а понекад и на самом делу коловоза, стајали су редови столова за којим су седели гости. Уколико је страна била сунчана, гости су били заштићени огромним истуреним платненим настрешницама — званим перде (које су заклањале од сунца и излоге многих других радњи). Уз то су неке велике кафане, као „Солун“, „Круна“ — „Костић“, а касније и „Плуг“, имале своје баште. Покрај свих већих и познатијих кафана биле су ђеваџинице, где су се на роштиљу печли разни специјалитети од меса (посебно ђеваџићи и кобасице).

Увече су по већим кафанама свирали месни оркестри Рома и путујуће музичке групе, који су имали своје певачице.

Увече се излазило са породицама на ђеваџиће. Чуване лесковачке ђеваџије, нпр. Буре (отац данас познатог Бурета), Мрца и други имали су радње у рејону главних кафана, у центру

Тада су приређени: једна забава (5. III 1922) „у корист наше браће Руса који умиру од глади у Русији“ (Исто бр. 10, 12. III 1922) и матине Лесковачке женске подружине у локалу Грађанске касине (2. IV 1922) у „корист гладне руске деце“ (Исто бр. 15, 16. IV 1922).

На Велики петак (14. IV 1922), Борђе Стајић, инспектор социјалне политике и члан Главног одбора за помоћ Русима одржао је предавање на тему „О Русији и Русима који гладују“ (Исто бр. 15, 16 IV 1922).

Истовремено је у *Власотинцу* Дим. О. Поповић одржао 5. III 1922. у цркви антибољшевички говор „За гладну браћу“ (Исто бр. 12, 26. III 1922).

³ Напомињемо да се вино трошило на велико и по кућама, пошто је свака имућнија породица имала подрум са вином које је сама справљала и ракијом коју је печкла од комина на локретним или сталним пеџарама — казанима. Грожђе се добијало из сопствених винограда или куповало на кола у време бербе.

Ретки грађани центра који нису имали своје вино, куповали су га од приватних произвођача, који су га имали у изобиљу и продавали на флаше и балоне. Тако, напр., вино су продавали Теокаревићи, винарски трговци Лешњакови, Цивкини и многи други.

града, где су се кафански столови спајали са ђевабџијским, док су ђевабџијски момци и келнери из кафана опслуживали све госте. Касније је ту улогу имала и башта хотела „Костић“.

Гастрономски специјалитет Лесковца били су ђевапчићи и чувене лесковачке кобасице печене на роштиљу.⁴

Лесковац је одувек имао чувене ђевабџије.

У периоду који описујемо најпознатије лесковачке ђевабџије биле су „Буре“, који је знао посебне тајне за њихово припремање,⁵ и његов бивши помоћник Мрца.

Поред многобројних ђевабџијских радњи (врста заната која није била обухваћена статистичким прегледима заната), у Лесковцу су постојале и амбулантне ђевабџије,⁶ који су на пијацама, улицама и на отвореном простору у пијачне дане, на саборима, вашарима, кермесима и другим приредбама у околини Лесковца постављали своје роштиље и пекли ђевапчиће и кобасице. Понекад су то били помоћници који су представљали персонал сталних ђевабџиџија.

Слава лесковачких ђевабџија није скорог датума.

„Лесковачки гласник“ је 1926. године писао: „Лесковачки ђевапчићи су чувена производња лесковачка. О њима се пише у Америци.“⁷

Потрошња ђевапчића у Лесковцу из времена које описујемо стварно је била огромна.

То не значи да су занемаривани и други специјалитети.⁸

У Лесковцу је било више од 100 кафана. (Ми смо нашли 105).⁹

⁴ Стари Лесковчани су са поносом причали да су Лесковчани открили ђевапчиће створивши полукружну засечену фунџу за њихово прављење.

Изгледа да се тако нешто и десило, пошто од Персије преко Турске, Бугарске и Румуније, свуда се пеку само велики ђевапи. Од Лесковца на север, долином Мораве, запад и југ и Вардара (нпр., Велес) и на запад, јављају се само ђевапчићи. (Једини изузетак представљају Прилеп и Тетово, где су се задржали турски ђевапи.)

⁵ Син старог „Бурета“ прославио је лесковачки роштиљ после другог светског рата, освајајући прва места на многим гастрономским такмичењима. Био је права атракција на Светској изложби у Монреалу (Канада) пекући лесковачке ђевапчиће у југословенском павиљону.

⁶ М. П. [еровић], *Лесковчани за један дан поједу пет хиљада ђевапчића*, „Политика“, 10. X 1939.

⁷ „Лесковачки гласник“ 38, 25. IX 1926.

У једном огласу објављеном у „Политици“ тражио се ђевабџија за нови хотел на Авали, „по могућности Лесковчанин“.

Данас се прича да се лесковачки ђевапчићи продају под тим именом у Египту, Кептауну (Јужна Африка) и на пристаништу у Сантјагу (Чиле).

Лично сам се у то уверио у Бечу и Франкфурту на Мајни, где се они заиста продају као лесковачки.

⁸ Тако, нпр., у „Лесковачком гласнику“ налазимо оглас: Чика Арса отворио „модерну бургџиџију“ на Главној пијаци, преко пута хотела „Круне“ („Лесковачки гласник“ 37, 18. IX 1926).

⁹ Од Железничке станице ка реци, на десној страни, налазиле су се следеће кафане: *Тозе*, „Тренке“ (где је била прва аутобуска станица за Власотинце); *Ваљачкина* — „Бели орао“ (Топе „Ваљачке“); „Штесел“, (власник Горча „Ђурчија“, закупац Стојан „Штесел“); *бифе Тихомира*, (обвџара (после 1928); *Тренкина* (Благоја „Тренке“), — касније „Дрна Трава“; „Палас“ (власник Влајко „Буре“, закупац Алекса „Белеш“); *Лејче* (први закупац „Јапанац“, а други Драги „Лејче“); „Лондон“ (коју је прво имао Баба-Милкић, а касније

Пођемо ли од тога да је 1931. Лесковац имао 17.632 становника, видимо да је на једну кафану долазило 167,9 становника. Ако се узму у обзир само одрасли мушкарци (у грубој процени око 1/4 свих становника), значи да су на једну кафану долазила око 42 одрасла мушкарца, што показује да је Лесковац био препун кафана.

Многи омладинци, посебно синови богатих родитеља, окупљали су се у кафанама у којима је постојао билијар нпр. код

држао у закупу Јова „Београђанин“); *Личанска* (Лека „Слезенка“ — сада самопослуга); Урош „*Млацин*“; „*Оријент*“ — Слезенкина (Мика „Слезенка“); *Диче* „*Тончи*“ (сада продавница „Коштана“); Јагурцијска (држали Тодор и Руска, касније Лека „Слезенка“); *Топодунска* (Јорџан „Топодунче“); „*Америка*“ (Бока „Дувџеранка“); *крчма Коџић*; *Стојаничкина* — касније „*Братство*“ (држао „Стојаничка“, касније Лека Крџалић); „*Централ*“; „*Париз*“ (сада *Корзо*); Миленковић; „*Касина*“ — „*Таково*“ (касније продавница „Бата“); и *бифе* „*Опленцац*“ (после 1928).

Поред реке, касапница и пиљарница биле су кафане „*Солун*“, *Савић* и „*Пролете*“ — касније „*Далмација*“.

Од Железничке станице лево, на самом Вашаришту била је кафана *Бермановић*; а у главној улици: *Гугучина* (држао Јоре „Слезенка“); *Ваљачкина* (Пера „Ваљачка“); *Литрићева* (Мита Литрић); „*Македонија*“ (Баба-Милкићева); „*Стара Србија*“; (Дјана Литрић); *Пешина* — „*Стрмуца*“ — Дочкина; „*Плуг*“.

На Главној пијаци био је највећи хотел у граду: „*Круна*“ — касније „*Костић*“; а крај реке кафана „*Београд*“ (поред кога је била фијакерска станица).

Поред ових кафана, на десној страни града од станице до реке, биле су: на Житној пијаци: *Лакошичка*; а даље у правцу Рупа: „*Вардар*“.

У Мурца мали: „*Последњи грош*“; а даље према Богојевачком путу лево: *Сирђина* (Алексе „Сирђе“); *Цивкина* (на месту основне школе „Вук Караџић“); *Чаџарева* — *Ракићева*; а десно друга *Сирђина* (Јосифа „Сирђе“); и *Филипова* — *Каргарова*.

Од Железничке станице према Морави у Кованлуку била је: *Ракићева* кафана (то је друга из те породице).

У улици која је ишла од чаршије ка Шпиталу *Јоце* „*Стојаничке*“; *Величкова* (нашоку Млинске улице); и *Благоја* „*Кулаша*“.

У самој Млинској улици била су два бифеа: *Тоше Коџића* и *Цилета* „*Борковца*“.

У Судској улици, од Главне пијаци лево: „*Мала Дубочица*“ — *Дилкина* (Пера „Дилке“); „*Србија*“ („Штиркина“); *Јерменска*; а преко пута суда: *Шаторска* (Јове „Шаторца“).

У Подворцу су биле: *Шаторска* (Владе „Шаторца“); *Дунијска* (Влајка „Дуније“); *Доре* „*Говедрца*“ и *Исакова* (власник породица Михаиловић).

У улици према насељу Рома: *Ване* „*Шушпула*“; а на Вучанском путу лево: *Крњина*.

Од реке нагоре према Лебанском путу, на десној страни: *Наћкова*; *Коле Врананче* (код Дома ЈНА); *Крџалијска*; бифе у бочној улици *Горче Кубеџије*; *Гачина* (сада „*Гуштер*“); *Зајачка* (Лека „*Зајка*“); *Дилкина* — *Мумџијска* (Јасић); а од Болнице даље *Демекова* (први закупац „*Гуштер*“, а онда „*Демек*“).

Од реке лево: „*Златан Праз*“; подрум „*Лешњак*“; подрум *Крџалић*; *Стојчина* (Алекса „*Стојчин*“), касније Раднички дом; *Зајачка* (Коле „*Зајка*“); *Славуј* (Душан „*Славујче*“); подрум *Тозе* „*Зајна*“; а од Болнице даље: „*Три шешира*“; „*Цар Лазар*“ (Милана „*Чупарца*“, подигнута 1920).

На левој страни, у Светолијској улици биле су: *Пољаница* и *Паланачка*, а према Дрвеној пијаци лево: *Чуљковска* — „*Касина*“; „*Балкан*“ — „*Океан*“ — *Чиванска*; „*Призрен*“ (Алексе Шмикића); бифе „*Разбибрига*“ (после 1928 — *Вуле* „*Паћа*“); „*Шумадија*“ — *Дунијска*; „*Хисар*“ — *Исакова* (мушка Рада); „*Гусле*“; а на левој страни: „*Порт Аргур*“.

У Нишкој улици, на десној страни, биле су *Стајићева* (данас „*Ловац*“); *Хараламова*; *Печењевачка* (Милутина Печењевчанина); *Добрич* — *Гоне* „*Ман*“

„Штесела“, „Лондона“, „Солуна“, „Пролећа“, „Литрића“, „Македоније“, „Плуга“, „Круне“, Дилке (Мумџијска), Славуја, Каспара, итд.

Неке кафане биле су седишта разних грађанских и радничких организација (види поглавље о синдикалном покрету). Док су у неким од њих одржавани састанци и зборови само одређене политичке оријентације, друге су прихватале сваку групу без разлике, само ако је доводила муштерије који су трошили у њој. Слободно се може рећи да су кафане биле позорница целокупног јавног живота у Лесковцу (са изузетком синдикалних организација, које су често имале посебно унајмљене просторије у којима су одржавале састанке).

Многе лесковачке кафане биле су истовремено и јавне куће, пошто су у њима постојале проститутке и собе за ову врсту посла.

Такве јавне куће постојале су стално или неко време код „Штесела“, „Паласа“, „Лејче“, „Лондона“, „Америке“, „Солуна“, „Пролећа“, „Србије“, „Паланчанина“, „Три девојке“ и „Цара Лазара“.

Највећа концентрација јавних кућа била је на потезу од Кулење до Дрвене пијаце. Оне су постојале код „Балкана“, „Призре-на“, „Шумадије“, „Хисара“, „Гусла“ и „Порт Артура“.

Чак је једно време, између 1923. и 1925. године, постојала по једна проститутка и код „Касине“.

На путу за Власотинце, проститутки је било у Симонкиној кафани — „Мали Шангај“ (Алексе „Штефија“), код села Бадинца.

У ове јавне куће, које су имале улазе не само кроз кафану већ и из дворишта, одлазили су, поред разних бећара (сеоских билкоша, криминалаца и др.), и многи богати породични људи и њихови синови, који су у условима тада постојећег грађанског морала, када су спутаване везе између момака и девојака, када су газдинске ћерке затваране по кућама, а бракови склапани без љубави, на пословној основи, налазили компензације на тој страни.

Многа пијанчења богаташких синова завршавала су се касно у ноћ у таквим кафанама са музиком и јавним женама, у њиховом наручју. Зато су у ове јавне локале муштерије свраћале преко целе ноћи.

У њима је промет био појачан у пијачне дане и време разних светковина, свадба и слава, када се број ноћних пијаних гостију повећавао.

тин“; Каспар (Горча „Каспар“); Чуларска (Дицићева) и бифе „Закасотина“ (преко пута кафане „Ветерница“).

У Нишкој улици, на левој страни: Грчка кафана; Рубанова — „Кајмакчалан“; „Два лафа“ (Циле „Печењевка“); подрум Бабаџика; Лешињакон подрум; „Мали Каспар“ (Лека „Каспар“, Дина „Белеш“); „Три девојке“ — Милошови (Тоза Маринковић) — Томина (после 1928); Милан „Селјак“ (преко пута Говеће пијаце); бифе Драги „Бабичанца“; бифе Жике „Крмара“; бифе Јове „Смејурје“; Мандарска — „Дубочица“ — касније Карапанџина (Василије „Карапанџе“); Врањкићева и „Ветерница“.

За утврђивање овог списка кафана велику помоћ су нам пружили: Живојин Цаклић Брка, казанџија, Бранко Стојановић Бељак, опанчар и Благоје Митић Жишка, трговац.

Треба указати да је већ 1926. године један дописник из Лесковца, М. Јовановић — Мика Брада, нашао „105 механа, гостионица и подрума, не рачунајући приватне подруме и домове са хиљадама литара вина и ракије“ (М. [М. Јовановић — Мика Брада], *Лесковац*, „Новости“, 6. VI 1926).

Да је у Лесковцу било много јавних кућа, а уз то и прикривених облика проституције, код келнерица и певачица, писао је и предратни лесковачки адвокат Братислав Белошевић 1932. године:

„У Лесковцу, у једном граду који броји једва 16.000 становника има 15 бордела, и то већином у главним улицама и у средини вароши. Сем тога, све певачице и келнерице добиле су књижицу од стране средског санитетског референта и подвргнуте редовном лекарском прегледу од стране његове.“¹⁰

Концентрација јавних кућа на Дрвеној пијаци била је толика да је чак и орган лесковачке чаршије „Лесковачки гласник“ нашао за сходно да се једном осврне на то питање. У једном чланку ова се пијаца упоређује са некадашњим београдским Дорћолом, „где се могао видети сваки олош“ и „биле проститутске радње“, као и са сличним квартовима у великим приморским варошима. Ту се констатује: „Наш Лесковац није ни у томе хтео да изостане...“ „Има и он један свој дорћол за своје матроне. А то је Дрвена пијаца, у чијим се кафаницама проводе оргије са развратним женскињем сваке боговетне ноћи.“¹¹

¹⁰ Између осталог, он каже: „У Лесковцу је констатована венерична болест у неколико случајева и међу школском омладином и др. малолетницима, што значи да је чак и њима приступ у јавне куће слободан и могућ“ (Б. Белошевић, *Криминални романи и јавне куће у стварању злочинаца*, Прештампано из „Криминала“ бр. 2—3, Загреб, 1932).

¹¹ „Лесковачки гласник“ 36, 7. IX 1928.

6. ЗАБАВЕ И СВЕТКОВИНЕ

У Лесковцу су у току целе године, сем сезоне летњих врућина, приређиване забаве са игранкама. Сва важнија лесковачка удружења и организације имали су своје забаве. Њих је организовало и особље појединих надлештава, установа, школа. Често су те забаве одржаване на дан славе тог удружења. Уз то је после сваког концерта одржавана игранка.

Забаве су се одржавале увече, углавном по кафанама са великим просторијама, код „Круне“ („Костића“), „Плуга“, „Каспара“, „Златног Прага“, „Париза“, „Касине“ („Такова“) и „Солуна“, и у сали Реалке, али их је било и по другим већим кафанама.

Пошто толике вечерње забаве нису могле да задовоље синове и кћери лесковачких богаташа, који су их редовно посећивали, у моду су ушле дневне игранке, тзв. матинеа. Посебно ревносни у приређивању матинеа били су Женска подружина и школе играња.

Од времена свог стварања, Лесковачко градско позориште је приређивало уметничке балове са програмом. (Види позориште.)

Са забавама и игранкама се и претеривало. „Лесковачки гласник“ наводи да се у марту 1928. десило да истог дана буду три забаве.¹

У Лесковцу је између два рата постојало неколико школа модерног играња.

Најстарија за коју знамо отпочела је са радом у јесен 1921. године. То је била школа играња „Омладински цвет“ Љубомира Николића—Бенића.²

Године 1923. помиње се школа модерног играња Благоја Петровића, дипломираног учитеља модерног играња.³

¹ „Лесковачки гласник“ 50, 15. XII 1928.

² У позиву на упис у ову школу стоји: „За учење страних и модерних игара као и развијање елегантног кретања и лепог поучавања у друштву.“ (Плакат датиран децембра 1921. — Музеј у Лесковцу, инвентар плаката бр. 8).

Школа играња код Каспара, Љ. Николића, „првог учитеља играња“, радила је и следећих година, нпр., 1922. Први час одржан је 15. октобра 1922. (плакат од 15. октобра 1922. — Музеј у Лесковцу, инвентар плаката бр. 18 — у коме пише: „чланови са собом морају имати и даме за које не плаћају ништа“). „Лесковачки гласник“ 41, 15. X 1922) и почетком 1924 (Исто бр. 1, 5. I 1924).

³ „Лесковачки гласник“ 3, 20. I 1923.

Школа играња Б. Петровића приређивала је сваке године по један костимирани бал — маскенбал.⁴

Први маскенбал у Власотинцу приредио је Подмладак Црвеног крста 13. марта 1926. године.⁵

Школа играња Ј. Николића — Бенића организовала је *Забаву лепоте* 30. марта 1924. у хотелу „Круна“,⁶ на којој је, по свој прилици, бирана мис Лесковца.⁷

Са новом модом, у Лесковац су преко школа играња стизале и нове игре.⁸

Посебно место у животу Лесковчана имали су веридбе, свадбе, сахране, крсне славе, парастоси, даће, освећења застава појединих удружења, освећења кућа и других зграда, свећење водиче и разне друге церемоније.

У свим тим случајевима преплитали су се црквени обреди са старим народним обичајима.

Тако, на пример, када би биле ископане јаме за полагање темеља за неку зграду, клано је јагње као жртва (курбан) и на његову крв и закопану главу полагао је први камен—темељац.

⁴ Нпр., 28. јануара 1923; 9. марта 1924; 1. марта 1925 („Лесковачки гласник“ 3, 20. I 1923; исто бр. 9, 1. III 1924; исто бр. 8, 21. II 1925).

⁵ Касније је било и других маскенбалова, нпр., 8. марта 1926. који су приредили странци који живе у Лесковцу (Исто бр. 9, 6. III 1926).

⁶ У годинама 1926—1928. Друштво кнегиње Љубице приређивало је костимирани балови. Други је био 27. фебруара 1927. (Исто бр. 8, 19. II 1927), а трећи 25. фебруара 1928. (Исто бр. 7, 18. II 1927).

⁷ „Лесковачки гласник“ 10, 13. III 1926.

⁸ „Ово је једна новина за наш град Лесковац“ („Лесковачки гласник“ 13, 29. III 1924).

⁹ С. Димитријевић се сећа да је једне године, можда баш те, за мис Лесковца изабрана Вера Спирић.

¹⁰ У школи модерног играња Б. Петровића у сезони 1925/1926. „играчи ће научити најмодерније игре: Ванстеп, Ракет, Хула-Хопа, Карамба, Флорида, Бостон, Танго итд“ („Лесковачки гласник“ 38, 19. IX 1925).

¹¹ У новоствореном *Институту модерног играња*, у локалу Грабанске касине, одржан је 25. октобра 1925. „први свечани час модерног играња“, са најновијим играма: Карамба, Ракет, Флорида и Фокс Блвз (Исто бр. 43, 24. X 1925).

¹² Четрнаестог августа 1927. Благоје Петровић, учитељ модерног играња, приредио је „чарлстон игранку у паркетираној сали *Касина*“ (Исто бр. 33, 13. VIII 1927).

¹³ Школа играња Благоја Петровића увела је у свој програм у јесен 1927. најновије игре: бана-слајд, хиби-жиби, танго 1928, блек-ботон и моде-валс. „Најотменију игру ове сезоне претстављаће танго. Према његовим грациозним и финим покретима модификоване су и све друге игре“ (Исто бр. 42, 15. X 1927).

¹⁴ У јесен идуће године школа играња Б. Петровића је обавестила: „Ове сезоне већином ће се играти Танго, Фокстрот, Блек-ботон и Валцер, али са великим изменама“ („Лесковачки гласник“ 42, 20. X 1928).

¹⁵ Нешто касније је Б. Петровић давао часове за учење „најновијих игара — тангоа, слов-фокса, чарлстон-фокса и валцера (Исто бр. 49, 8. XII 1928).

¹⁶ Крајем 1928. године објављено је да ће „Трговачко-занатска школа играња Благ. Петровића“ приредити конкурс играња — 22. децембра 1928. Он ће бити предигра за првенство Лесковца које ће се одржати у јануару 1929. (Исто бр. 50, 15. XII 1928). Ускоро затим је објављено да ће први велики конкурс модерних игара, који ће се одржати 30. децембра 1928, наградити три пара за танго, блек-ботон и фокстрот. Истовремено, Бока Митровић одржаће предавање *О лепим манирима модерних игара* (Исто бр. 51, 22. XII 1928).

Кад би зграда дошла до крова и кровна конструкција од греда била завршена, сви су мајстори добијали дарове, кошуље и пешкире, који су везивани за највиши део зграде заједно са заставом итд.

У то доба биле су чувене славе Лесковачког ловачког друштва, његове забаве и састанци, приликом којих су приређивани ловачки ручкови, вечере и закуске.⁹

Из записника Друштва видимо како се немилеце трошио новац друштва на пијанке и вечере.¹⁰

Какви су крканлуци били на овим ловачким приредбама, најбоље се види из једног званичног закључка управе Лесковачког ловачког друштва, који би могао да уђе у светску збирку ловачког хумора.

„Управа решава: ако не буде довољно лова, да се купи 1 теле и да се огласи за срну, да се купе 10 ћурана, која да се огласе за дропље и ако не буде довољно дивљачи, да се од њих спреми закуска поред набавеног лова.“ Дакле, „танка“ закуска од једног телета и десет ћурана спремљених као дивљач, у ловачком сосу.¹¹

Пошто су овим гурманским вечерама поред ловаца и позиваних „виђених чиновника и трговаца“, присуствовала и друга лица која нису била ловци, нпр. добротвори Друштва, решено је да чланови Друштва могу бити и „лица која не лове“.¹²

⁹ Из записника Лесковачког ловачког друштва видимо да су пре ловачке славе Св. Евстахија — 20. септембра / 3. октобра — као и приликом организовања забава и вечери, сви ловци предавали Друштву уловљену дивљач ради припремања ових закуски.

¹⁰ После записника седнице управе Лесковачког ловачког друштва од 29. јула 1921. налазимо следећу белешку: „По свршеној седници чланови друштва решили су да се попије (100) сто динара и попило се по рачуну кафеџије Јована Антонијевића (95) деведесет и пет дин.

29/VII 1921. год.

Оверера председник.

Исту суму исплатио благајник, после чега следи потпис: А. Хараламовић. Ову је белешку оверио својим потписом 1. августа 1921. и члан управе Борбе К. Николић.“

Године 1921. 26. септембра, пред ловачку славу, управни одбор је одобрио „да се може из касе издати за ову циљ (1.200) динара“. Уз то је решено да се штампају позивнице и пошаљу само „виђеним чиновницима и трговцима са молбом да нас посете“. Четири дана доцније, 30. септембра 1921, напред наведена сума је повећана на 1.800 динара. Уз то се предвиђају и други гурманлуци (прасеће печење итд.). Колики је то био трошак, најбоље се види из решења: „Потребну количину вина има се набавити (и ракија) од г. Антона и то вино по 7 дин. литар а ракија 15 дин.“

Два месеца после ове славе, а месец и по дана после избора „Министра на расположењу Живојина Рафајловића“ за председника друштва (ванредна скупштина од 27. октобра 1921), приређен је 8. децембра 1921. заједнички лов (одлука збора од 4. децембра 1921) да би се обезбедила дивљач за ловачку забаву (за вечеру и лутрију).

За ловачку славу у 1922. години било је решено да се намирице набаве у границама одређеног кредита — 3.000 динара (Записник са седнице управног и надзорног одбора од 17. септембра 1922). Затим (1. октобра 1922) је то повећано на 4.000 динара, и предвиђено да се „погоде свирачи — плех музика“. После славе, 8. октобра 1921. констатовано је да је утрошено „свега укупно 5.230,70 динара“. Седница је одобрила учињени издатак „за расход“ с тим да Надзорни одбор „провери и озваничи“ рачуне и документе.

¹¹ Записник седнице од 30. октобра 1926.

¹² Записник седнице од 5. октобра 1924.

То је довело до једне интересантне појаве. Из списка чланова Ловачког друштва за период 1926/27—1929/30. видимо да се многи лесковачки богаташи, који нису били прави ловци, појављују као обични чланови плаћајући релативно ниску чланарину, која им је омогућавала учешће на поменутиим вечерама и закускама за мале паре. Зато је број чланова у 1926/27. години достигао 222.

Ловци са села престали су да доносе улов за ове градске друштвене крканлуке. Зато је управа Друштва морала да заведе откуп дивљачи. Један од чланова предложио је „да се за чланове сељаке у њиховим позивницама назначи да ће им се донесена дивљач платити, јер ће се чланови сељаци само на тај начин одазвати и донети убијену дивљач“, што је прихваћено.¹³

После свега што смо о Ловачком друштву навели, не треба се изненадити што су се у „Лесковачком гласнику“ и београдским „Новостима“ појавиле хумореске о лесковачким ловцима.¹⁴

Лесковчани су радо одлазили на излете у природу, посебно на краће шетње од Светоилијског парка, Рудара, Хисара, Стрелишта или Синковца.

На дуже излете ишло се пешице или чезама до Чукљеника, Вучја, Власотинца и Крушевце, Грделице и Копашнице, Јашуњског манастира или возом до Грделице и Предејана.¹⁵

Да би омогућили једнодневне излете до Предејана и Грделице, председници Индустријског удружења, Трговачког удружења и Трговачке омладине упутили су министру саобраћаја предлог да се уведу два пара шетних возова на релацији Лесковац—Предејане.¹⁶

Један од традиционалних излета био је Бурђевдански уранак, везан за прастаре обичаје, када су Лесковчани масовно излазили у природу, посебно на блиска излетишта Рударе, Светоилијски парк, Стрелиште и Синковце.¹⁷

Карактер излета са јелом, музиком и весељем имали су и одласци на црквене славе — саборе у околини Лесковца, у тачно одређене дане.

Сабори су одржавани од Ускрса до краја августа (изузетно и касније). Најпознатији сабори лесковачког краја били су (датуми

¹³ Записник седнице од 24. IX 1926.

¹⁴ Поред шале у једном чину *Ловци у прошлости* („Лесковачки гласник“ 17, 20, 21, 23, 27 и 29 из 1926), овај лист је објавио и два хумористичка написана у дијалекту: *Ловац од Лесковац*, *Лесковачки ловци на раду* (Исто бр. 34, 20. VIII 1927) и *Лесковачке ловице на крупан лов* (Исто бр. 53, 31. XII 1927).

У београдским „Новостима“ наши смо чланке: Андикољ, *Лесковачке ловице*, *Како се лови, како части и забавља у Српском Манчестру* („Новости“ бр. 1438, 14. X 1925); *Лесковац — једна ловцијска полемика* („Новости“ бр. 1449, 27. X 1925); *Лесковачки ловци на раду* („Новости“ бр. 1989, 20. VIII 1927) и Андикољ, *Св. Евстатије и пок. Калча у Лесковац* („Новости бр. 2027, 2033, 2038, 2047 и 2062 од 4, 10, 16. и 26. X и 13. XI 1927).

¹⁵ Од омладинских организација само су скаути одлазили ситематски на излете, углавном пешице, али и на унајмљеним бициклима.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 28, 12. VII 1924.

¹⁷ „Рударе, Грделица и Хисар били су препуни тога дана света...“ („Лесковачки гласник“ 20, 12. V 1923).

по новом календару): на други дан Ускрса — у Турековцу; на трећи дан Ускрса и на Бели петак после Ускрса — у Кумареву; на Бурђевдан (6. мај) — у Бунуши и Стопању; на Св. Николу летњег (22. мај) — у Чуљскику, Козару и Стопању; на први дан Духова — у Бабичком; на Бели петак после Духова — у Кумареву; на Св. Јована (7. јул) — у Јашуњском манастиру, Грделици и Вучју; на Петровдан (12. јул) — у Локошници; на Павловдан (13. јул) — у Турековцу; на Св. Прокопија (21. јул) — у Ораовици; на Горешњак (26. јул) — у Придворици, Накривњу и Предејану; на Св. Илију (2. август) — у Печењевцу и Лесковцу (Светоилијска црква); на Св. Петку (8. август) — у Рудару, Кумареву, Бошњацима и Разгојну; на Велику Госпојину (28. август) — у Турековцу, Конопници и Јашуњском манастиру. Према усменим подацима Д. Борђевића, на сабору у Придворици окупљало се после првог светског рата и по 20.000 људи, а у Рудару и Кумареву и по 10.000.

Лесковчани су, уз то, одлазили и на саборе суседних крајева, нпр. на Св. Пантелеју (9. август) у Ниш; или на сабор у манастиру Прохор Пчињски у врањском крају (1. новембар).¹⁸

Сабори настали из црквених и верских прослава са богослужењем и литијом, у овом временском раздобљу често су окупљали народ, који није ни свраћао у цркву, него је у црквеној порти и простору око цркве теферичио седећи на простиркама уз јело и пиће, играјући кола и веселећи се уз свирку музиканата који су у групицама обилазили посетиоце сабора. То је била форма колективних ваједничких излета, на које су одлазиле целе породице и групе познаника носећи са собом јело и пиће.

Одлазак на соколске јавне часове приређиване у Светоилијском парку представљао је новоусвојену форму оваквих излета.

Један од видова излета у природу био је и одлазак на приредбу звану кермес (на којој је било свирке, јела и забаве). Кермеси су се у овом периоду одржавали искључиво у Светоилијском парку.

Први такав кермес о коме смо нашли податке приредили су лесковачки Роми — муслимани на трећи дан њихове славе (Бурђевдан), на Марковдан 8. маја 1923, у Светоилијском парку.¹⁹

¹⁸ М. Павићевић, *Од кад датирају...* 193—194.

¹⁹ „Лесковачки гласник“ 20, 12. V 1923. Изгледа да је ова приредба, која је добила име по познатим фламанским народним светковинама, настала из традиционалних прослава Рома, одржаваних у Саат-мали. (Види М. Павићевић, *Од кад датирају...*)

Роми су редовно организовали кермесе на овај дан (кермес на Марковдан помиње се и у „Лесковачком гласнику“ 24, 14. VI 1924).

Године 1927. налазимо у „Лесковачком гласнику“ обавештење да ће Лесковачко муслиманско удружење „као сваке године тако и ове на Марковдан приредити Кермес у Св. Илијском парку“ (Исто бр. 17, 23. IV 1927).

Ову су идеју прихватиле и друге организације.

Одбор за подизање културног дома приредио је нов кермес месец дана после првога. на Видовдан 28. јуна 1923, (Исто бр. 26, 23. VI 1923).

Од 1924. надаље Месни одбор Друштва Црвеног крста у Лесковцу редовно је одржавао кермес 8. јуна сваке године (нпр., Исто бр. 23, 7. VI 1924; Исто бр. 22 и 23, 30. V и 6. VI 1925).

Кермеса је било и у Власотинцу.

Један такав кермес приредио је СК „Власина“ у доњем парку, са предавањем др Тајтацака.²⁰

Што се тиче дужих боравака у природи, летовања у околини, омиљени су били боравци у ваздушним бањама лесковачке околине: Предејану, Грделици, Копашници, Вучју, Чукљенику, Јашуњском манастиру, Бунушком Чифлуку, углавном по приватним кућама и по манастирским и црквеним конацима.

Лесковчани су одлазили и у бање, углавном у Врњачку, Врањску и Сијаринску Бању,²¹ али су неке породице одлазиле и у Бању Ковиљачу. Док је одлазак у Врње често представљао некакво „нобл“ летовање, у ове друге бање углавном се одлазило на лечење.

Од свих ових бања најпримитивнија је била Сијаринска Бања. У њој дуго времена, све до 1927 (види поглавље о здравству), није било ни лекара.²²

На море је одлазио ретко ко, само по која породица чиновника и интелектуалаца, а о неким туристичким путовањима у иностранство није било ни помена.

Поред озбиљних питања којима су били окупирани — сиротиња својим тешким положајем и борбом за опстанак, а богаташи својим предузећима и борбом за профите и увећање богатства — Лесковчани су налазили времена и могућности да забораве своје личне и класне бриге и да проведу неколико безбрижних часова.

Поред разних врста излета, посебно јавних соколских приредби, сабора и кермеса; поред културних приредби, посебно позоришта и биоскопа; поред кафана, састанака и организација у којима су проводили део слободног времена — они су посећивали и приредбе које су имале претежно забавни карактер.

Таквих приредби је било највише за време летњег и јесенљег вашара, када би се у Лесковцу сјатиле шатре са циркуским групама, клоновима, најјачим људима, цинковима и патуљцима, девојкама без тела, брадатим женама ураслим у крзно и разним другим атракцијама (нпр., габање из пушке у мету, габање лоптама крпењачама поређаних лимених кутија, или набацивање колүтова на флаше са наградама), играма на срећу (нпр., вашарски рүлети) и слично.

Уз то су у време изборних борби објављивани плакати преко којих су поједини кандидати грађанских партија разголићавани

Управа новооснованог Тенис-клуба приредила је 18. јула 1926. кермес у Светоилијском парку (Исто бр. 28, 17. VII 1926).

Кермеси су приређивани и поводом разних празника и свечаности.

Један је кермес одржан на Дүхове 1926. у Светоилијском парку поводом освећења застала двеју лесковачких организација — Сокола и певачког друштва „Бранко“ (Исто, бр. 25, 26. VI 1926).

²⁰ „Лесковачки привредник“ 21, 19. VIII 1928.

²¹ „Лесковачки гласник“ 19, 5. V 1923.

²² „Лесковачки гласник“ је 1923. констатовао да „Јабланички срез већ има лекара“ и постављено питање „зашто тај лекар не би седео бар 2 месеца тамо [у Сијаринској Бањи] за време главне сезоне („Лесковачки гласник“ 19, 5. V 1923).

од својих партијских противника, писани понекад на локалном дијалекту, што је исто тако забављало публику.

Поред таквих ваљарских и политичких атракција, било је и других занимљивих приредби.

Лесковац су, с времена на време, посећивали разни артисти, чак и прави циркуси, мађионичари, хипнотизери и еквилибристи. Тако, нпр., у њему су гостовали Влада Вељковић, „дин из Шумадије“, „колос од 60 сантиметара висине“,²³ мађионичар и хипнотизер Рета Фреголи и жена Фатима (у ствари, Сретен и Јелена Обрадовић),²⁴ познати рвач Сава Пенгачевић, који је наступио 17. јуна 1928. на игралишту „Момчила“ са програмом у коме ће „приказати своју праву снагу извођењем разних акробација“,²⁵ „Циркус Спорт Арена“, који се био инсталирао на Житној пијаци,²⁶ и „Стеван Никшић, хипнотичар из Лике, са својим колосалним распоредом, гостоваће кратко време да покаже, поред осталог, говор са мртвима, у рату несталим особама итд.“²⁷

Такав забавни карактер имала је и утакмица олдбоја СК „Момчило“, који је 27. маја 1928. играо против комбинованог тима чланова и чланица лесковачког Градског позоришта, „утакмицу која ће носити све карактеристике једне претежне комедије“.²⁸

На Чисти понедељак слављена је бекријска слава. Године 1928, „на више места у нашој вароши опробане пијанице надметале су се у пићу“. Један од њих (име дато) пијући цео дан, намазан црвеном бојом, „пао је увече мртав“.^{28а}

Публика се окупљала око њеваџинице „Буре“ да би гледала најдебљег Лесковчанина *Бигљу* како једе за доручак читава брда њевапчића. (Појединци су тврдили да је он једном појео 250 комада!)

У Лесковцу је било чак и покушаја одржавања порнографских приредби, што је била посебна сензација у једној паланачкој средини.²⁹

Мада је ватромета било и раније, треба поменути заиста „величанствени ватромет“ Прве југословенске пиротехнике товарне „Пирота“, организован на Духове 1926, на дан освећења застава двеју лесковачких организација (Сокола и певачке дружине „Бранко“), 21. јуна 1926. Одржана је на игралишту СК „Јосиф“ („у Арени Јосиф“). Претходно је био објављен његов детаљан програм, а при-

²³ „Лесковачки гласник“ 30, 31. VII 1926.

²⁴ Исто бр. 20, 19. V 1928.

²⁵ Исто бр. 24, 16. VI 1928.

²⁶ „Лесковачки привредник“ 15, 8. VII 1928.

²⁷ Исто бр. 22, 26. VIII 1926.

²⁸ „Лесковачки гласник“ 21, 26. V 1928.

^{28а} Исто бр. 9, III 1928.

²⁹ Један човек, који је боравио у Лесковцу и приредио код „Круне“ своје две *биоскопске представе*, „ишао је неколико дана по вароши и позивао усмено све да дође на претставу, јер ће се после програма давати пикантне ствари и успео да *Круну* дупке напуни још незрелом младежи, но на срећу те свињарије нису приказане јер их је дежурни полицијски чиновник забранио“ (Исто бр. 24, 9. VI 1923).

суство ватромету наплаћивано је по 10, 20 и 30 динара.³⁰ То је био заиста највећи ватромет који је Лесковац икад видео.³¹

Велике свечаности одржане су у Лесковцу 23. октобра 1927. Том приликом откривен је споменик палим ратницима лесковачким, прослављена 50-годишњица ослобођења од Турака, 40-годишњица певачке дружине „Бранко“, 35-годишњица Женске подружине и приређена индустријска изложба.³²

Поводом ове прославе издат је зборник — *Споменица педесетогодишњице ослобођења Лесковца*, пуна хвалоспева лесковачким капиталистима, и подељена многа одликовања лесковачким богаташима и руководиоцима поменутих организација.³³

О првим пионирима лесковачке индустрије — лесковачким радницима нико није говорио. Зато се на ову прославу осврнуо један лесковачки радник.

Тај радник је констатовао да је за време прославе педесетогодишњице ослобођења Лесковца писало о лесковачким богаташима, пионирима лесковачке индустрије, „који су својим поште-

³⁰ „Лесковачки гласник“ 24, 19. VI 1926.

³¹ Сећање С. Димитријевића, који такав ватромет није видео ни на светској изложби у Паризу 1937, ни на највећој немачкој предратној изложби у Диселдорфу.

У току овог ватромета, који је трајао два часа, приказане су следеће тачке:

1. Испалена су „три велика папир топчића са блъском“ и „Двадесет и седам ракетла великих у девет сјајних ефеката“.

2. Фронта, која је у средини имала „велико венецијанско коло од брилијантних фонтена са декорацијом од бенгалских свећа“. Са стране тог кола „по једна канонада римских свећа од шест комада која даје по тридесет најлепших бојадисаних звезда“. На сваком крају ове „фронте по једна каскада од пет Брилијантних фонтена које се окрећу водоравно око себе“.

3. „Три гирандоле“ од 20 ракетла са звездама, које иду све одједном у вис на 20 метара.“ „Три *тога-фес* са звездама, пиштаљкама, свиркама и жаби-нама.“ „Три највеће ракетле са изванредним ефектом.“ „Три *сиренске* ракетле са двојаким звиждањем (права музика).“

4. Фронта, која је имала „у средини велико ватрено сунце од 12 брилијантних фонтена које дају врло леп круг од 4 метра у пречнику“. На свакој „ло једна палма од пет фонтена и једног брилијантног круга“. „Међу овим палмама ватрена ограда декорисана са бенгалским свећама — нешто величанствено, досад невиђено у овој форми. Сјај је огроман“.

5. „Вулкан који се састоји из три најлепших седамнајест сант. великих [ракетла], која свака даје засебно сјајан ватромет — 20 римских свећа од 7 бенгалских свећа у разним бојама — 20 средњих рак. најлепших.“

6. Фронта „Натпис од 36 слова која су висока 3 мет. са две хиљаде две стотине бенгалских свећа.“ *Жирандо* од 30 комада ракетла, које од једанпут иду у вис и са овим велика канонада од 30 петарди и 5 топа (пуца као војнички топ).“

7. Фронта — „Слике кума од 5 метара висине и 12 сирена (ванредна музика) обасјана са словима 2000 бенгалских свећа.“

8. „Десет фонтена са електричним водопадом, које осветљава у пречнику километар, као дању и Бенгалска ватра црвене, беле и плаве боје.“ („Лесковачки гласник“ 24, 19. VI 1926).

³² „Лесковачки гласник“ 39, 44 и 45, 24. IX, 29. X и 5. XI 1927.

³³ Поводом одликовања 12 индустријалаца и двеју чланица Женске подружине „Лесковачки гласник“ примећује „да је требало одликовати и неког трговца, као и неког старог ратника из 1877. године, пошто је ово била прослава педесетогодишњице целога Лесковца, а нарочито оних живих учесника при ослобођењу Лесковца („Лесковачки гласник“ 48, 26. XI 1927).

ним радом створили толика предузећа“. „Али ниједне речи о оним несретним људима, који су својим газдама створили све што Лесковац има, ни једне речи о фабричком робљу, ни једне статистике осакаћених и погинулих радника за минулих 50 година, ни једне речи о жртвама туберкулозе, која је за то време беснела у свим предузећима.“

Затим је поставио питање шта би лесковачки богаташи имали од својих пара да су их затворили у касе. — Ништа. „Али су они удружени створили једно мало предузеће у које су довели сиротињу, да би створила оно што се данас слави и да би се на згнуптом профиту башкарлили, док су из предузећа излазили људи, жене и деца, без руку, ногу, гладни и жедни да ускоро подлегну разним специјалним болестима.“

Новине су објављивале слике индустријалаца, уздизале их до неба „иако су они све то подигли на леђима лесковачке сиротиње о којој је штампа ревносно ћутала“.

„Гости прославе... требали су... изјутра да изађу пред фабричка врата и виде како на овим хладним данима ка фабрикама јуре голи, боси пролетери и пролетерке да тамо својим робовањем зараде 10, 12 и 15 динара за насушни хлеб, како би вишак њихове зараде остао у касама лесковачких милионера који су подигли Српски Манчестар“, „да причекају ноћно робље, које је целе ноћи радило за горњу надницу“.

„Имали би шта видети и ваљда би схватили, коме има да се заблагодари што је Лесковац постао оно што је данас.“

„Бледа, изнемогла лица, корачала су тога дана суморна, измрцварена, да опет чим наступи вече врате се у јарам својих експлоататора и да припреме још сјајнију прославу стогодишњице.“

„Гости су даље могли запитати децу колико су стара, колико им је радно време и да ли имају осигурање на раду.“

„Све су то требали и морали да виде гости Манчестра, па онда се не би чудили како се могла у Лесковцу развити тако велика индустрија. На јефтиној радној снази, на костима срце [ваљда: деце] уздизао се постепено Српски Манчестар...“

„Због свега тога, дан педесетогодишњице прославе, био је за фабричко робље Лесковца дан болних успомена.“

Па онда позива на борбу.

„Само кроз ту борбу доћи ће дан истинске прославе рада, када ће бити слављени они који стварно раде, а не они који од туђег рада живе.“³⁴

³⁴ Лесковац — Српски Манчестар, „Организовани радник“ 88, 20. XI 1927.

7. ЖИВОТ НА СЕЛУ

О класној подели села на сеоске газде, средњачко радно сељаштво и сеоску сиротињу и све оно што је из тога произлазило говорили смо на више места у овом раду. Уз то се осврћемо у другим поглављима на стање сеоских кућа, путева, здравства, писмености итд. Зато ћемо на овом месту говорити само о неким аспектима сеоског живота.

У то време процес распадања породичних задруга далеко је одмакао. Погледајмо стање из 1933. године:

У *Вучју* су тада постојале само три породичне задруге.¹

У *Турековцу* „стара кућна заједница (задруга) се распала и у селу од преко 200 домова свега је неколико задружних“.²

У *Чукљенику* „кућних задруга има свега три. Највећа је Петра Јовановића и има 30 чланова“.³

У *Братмиловцу*, у коме су била 72 домаћинства, постојала су „свега четири задружна домаћинства“.⁴

Пошто је на селу питање радне снаге било врло акутно, оно се решавало раном женидбом момка (довођењем девојке у кућу) или удајом ћерке за момка без земље (довођење призетка на имање).

Код неких врста пољопривредних радова везаних за масовну употребу радне снаге, нпр. код кошења, жетве, бербе прожба и кукуруза, коминшања кукуруза, суседи су се међусобно помагали и заједнички свршавали посао мобом — уз помоћ.

Што се тиче сеоске ношње, мушкарци су највећим делом носили одела од сељачког сукна — „клатње“, али је све више продирало одело од шајка.

Код жена је доминирала народна ношња. Њено напуштање дошло је касније.

У сеоској исхрани равничарских крајева главно је место имао кукуруз.

Главна храна је била проја — мумурузница и качамак, млечни производи, сир и кисело млеко (које су сами сирили и киселили помоћу овчијег сиришта и хлеба), пасуљ, поврће и јаја. Зимом се трошио кисели купус и туршија од паприка.

¹ С. Крстић, *Вучје*, „Недељне новине“ 3, 1933.

² П. Борбевић, *Турековац*, „Недељне новине“ 44, 1933.

³ С. Крстић, *Чукљеник*, „Недељне новине“ 7, 1933.

⁴ П. Борбевић, *Братмиловце*, „Недељне новине“ 5, 1933.

Месо се јело у незнатним количинама, углавном приликом празника и породичних прослава (свадба, крштења, сахрана и даћа).

Уместо пита, прављена је баница (врста танке гибанице са сиром и јајима).

Хајдучије и разбојништва није било у лесковачком и власотиначком срезу. Као што је рекла стара Лесковчанка Вана Теокаревић, жена Мите Теокаревића: „Сад ајдуци у чаршију, нема ги у планине.“⁵

Нешто друкчија ситуација била је у јабланичком крају.

Ј. Јовановић Абраш констатовао је 1934. године:

„Неоспорно је да је криминалитет у Јабланици врло развијен. Нису само многобројна дела увреде и туче, него и број тешких злочина, убиства са предумишљајем. Познато је да више од пола истражних затвореника у Лесковачком окружном суду лиферије Јабланица, а мање од половине долазе на срезове Лесковачки и Власотиначки. — Насупрот томе, грађанскоправни спорови у Јабланици су ређи.“

Несумњиво је томе допринела и крвна освета која је постојала међу Албанцима.

Ј. Јовановић констатује:

„Не чекајући на државну власт и мимо ње Арнаути [Албанци] се међусобно разрачунавају на начин који карактерише праву крвну освету. Поред Арнаута (С. Д.: Албанаца) и код црногорских исељеника јавља се ова реакција према извршиоцима кривичних дела. Али било би и сувише површно тврђење, да је крвна освета једини узрок толикој распрострањености криминалитета.“

„У Јабланици имамо криминалних типова, људи чија је професија извршење злочина. Они то раде за паре.“

То стање Ј. Јовановић објашњава тиме да је међу исељеницима било и авантуриста.

Закључујући ова разматрања, он додаје:

„То је крај у коме се тероризирају масе и појединци“, и истиче да „често тај терор служи и у политичке сврхе појединцима“.⁶

Погледајмо како су понекад становници Јабланице терорисали и из чисте обести.

У једном чланку из 1928. године налазимо следећи опис:

„Извештени смо да је прошле суботе 14. о. м. једна група од седморице Црногораца из околине, наоружана револверима и дебелим моткама, сачекивала цело по подне више села (Стопања на путу Лесковац—Бојник сељаке који су се враћали са пазара у Лесковцу, заустављала их и тукла моткама. Многи су сељаци ни криви ни дужни испребијани на мртво име не знајући ни сами зашто. Има и теже повређених. Најгоре су прошли неки сељаци из Стубле

⁵ „Политика“, 11. VII 1938.

⁶ Ј. Јовановић, *Етничка структура и психологија становништва* [Јабланице], „Недељне новине“ 32, 12, VIII 1934.

и Лапотинца, који ће нападаче тужити суду. Увече по завршеној тучи пролазника осинони нападачи отишли су кућама певајући.⁷

Пошто је за сељака земљорадника главно била земља коју је поседовао, често је долазило до сукоба између појединих власника око међа.

Такви су сукоби избијали и између појединих села која су водила борбу око сеоских утрина.

Сељаци су водили праве ратове око сеоских утрина, шума и сл.

Између староседелачких села Лапотинца, Кацабаћа, Стубле и Белановца и досељеничких села комплекса Добра глава—Кремен водио се „велики, често и крвав спор“ око праница још од 1905—1906. године.

Кад је у јуну 1927, по решењу Министарског савета, изишла специјална комисија за утврђивање ових граница и отпочела са радом 29. јуна 1927, уз праћу два полицијска писара и десет жандарма, дошло је до оружаног отпора староседелача.

„Организовани радник“ односно „Политика“ пишу да је решењем које „не подлеже даљем разматрању ниједне државне власти“ био „заштићен интерес исељеничког села Петровца, које је иначе у изузетно тешком економском положају, али које својим прегалаштвом и културом надмаша сва околна села“.

Тога дана „сачекало је комисију на терену 500—600 људи и жена са моткама и секирама, а претпостављало се да је поглавито шума била поседнута оружаном сељацима. Никакав ауторитет власти, ни оружани жандарми, није помогао комисији да продужи рад. Озбиљном навалом сељака готових на све, приморана је комисија да напусти рад.“

„Сутрадан, комисија је поново изашла на исти терен, али овога дана комисију је сачекало преко 2.000 људи и жена потпуно наоружани и у далеком отпорнијем ставу. Само крајњој увиђавности комисије има се захвалити што није дошло до крви, у коме сукобу вероватно нико од чланова комисије главе не би изнео.“

„Оволика смелост и отпорност сељака тумачи се предизборним махинацијама извесних личности, које погођен интерес сељака мисле искористити у своје партиске сврхе (Политика).“⁸

Једна слична „крвава борба“ одиграла се између села Турковца и Петровца. Она је трајала неколико часова а завршила се са 2 мртва и 6 рањених.⁹

Сеоски живот у печалбарском црнотравском крају битно се разликовао од живота у осталим селима.

⁷ „Лесковачки гласник“ 17, 28. IV 1928.

⁸ Оружани отпор сељака, „Организовани радник“ 50, 7. VII 1927.

⁹ „Лесковачки гласник“ 50, 15. XII 1928.

Коментаришући овакве спорове „Лесковачки гласник“ је писао много пре ове борбе: „Ово није први случај по нашим селима где сељани изгубивши наду на праведно решење власти и судова потраже средства да се сами разрачунају. Наша гломазна администрација, одуговлачење и јавашлук, узрок је многим недаћама у нашој земљи“ (Исто бр. 11, 12. III 1927).

Због одласка одраслих мушкараца и дечака преко 12 година у печалбу, настајала је велика разлика између два временска периода. У периоду кад су печалбари били одсутни, од раног пролећа до позне јесени, све пољопривредне послове обављале су жене, нејака деца и старци.¹⁰

Жене се нису бавиле само уобичајеним женским пословима; старале се о кући и породици, преле и ткале. Оне су тада примале на себе и све мушке послове, тешке пољопривредне радове, управљање имањем, општење са властима и сл., укратко — постајале привремене главе домаћинства.

У време кад су мушкарци долазили да би зиму провели на селу, живот се коренито мењао. То је био период свадба, узајамних посета, игранки и седељки, време кад су се породице окупљале и брачни парови били заједно. Печалбари су доносили не само ушгебени новац и житарице за прехрану (на коњским самарима) већ и нова схватања и погледе (нпр., културу, идеје о револуционарном радничком покрету и сл.). Тај краткотрајни боравак печалбара на селу био је и значајан фактор његовог модернизовања у материјалном смислу. Тим путем стизале су многе новине које су унапређивале живот на селу, али су понекад доношене и туберкулоза, венеричне болести и сличне пошести.

Тај утицај печалбара нарочито се осећао у модернизовању станова, пошто су грађевинарски радници сами дотеривали своје куће на варошки начин уводећи разне новине, нпр. дрвени под, умиваонике и сл., и подизали зидане куће.

У кућама предузимача појављивале су се пумпе, купатила, зидани клозети и сл.

¹⁰ Према подацима С. Симоновића Монке, Црногравци су одлазили у печалбу на Чисти понедељак после ускршњих поклада, или два дана касније, на Луду среду. У лето су долазили о Петровдану [у време косидбе, кад је у Црној Трави одржан велики сабор на Тумби] и понова одлази око Илиндана. Враћали су се са печалбе о Св. Аранђелу, ребе о Св. Николи (С. Симоновић Монка, *Црногравке наше Спартанке*, „Експрес политика“, 8. XII 1982).

8. О ПРОДИРАЊУ САВРЕМЕНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

У првим послератним годинама настављено је продирање савремене цивилизације у живот Лесковчана, јављају се нови технички уређаји и модернизују услови живота.

Као велике новине регистроване су 1922. године у „Лесковачком гласнику“ набавка првог *покретног казана за печење ракије* и наруџбина прве *моторне тестере за сечење дрва за гориво*.¹

Први радио-апарат доспео је у Црну Траву већ 1924. године.²

Први радио-апарат у Лесковцу набавила је Грађанска касина.³

Почетком 1925. „Лесковачки гласник“ констатује да је пре неколико месеци прорадила Београдска радио-станица и да је „и у нашој земљи интересовање велико и број пријемних радио-апарата видно расте.“⁴

Први рендген-апарат набавио је др Жак Конфино почетком 1924. године, о чему је обавестио пацијенте преко новина.⁵

У септембру 1925. инсталирао је и кварц-лампу за зрачење ултравиолетним зрацима.⁶

Крајем лета 1926. др Жак Конфино почео је у својој амбуланти да лечи плућну туберкулозу пнеумотораксом.⁷

Приликом модернизовања хотела „Плуг“, у лето 1926, уведени су у новом павиљону енглески клозети и текућа вода, „што је, као и водовод, хотелска новина за Лесковац.“⁸

Године 1928, 26. априла, приказана је у Лесковцу у Фабрици сапуна Ј. Влајчића прва електрична машина за прање рубља, америчке производње. Она је „за 15 минута опрала и осушила 5 кг веша

¹ „Лесковачки гласник“ 44, 5. XI 1922.

² Р. Костадиновић, *О Црној Трави*, 146.

³ „Лесковачки гласник“ 7, 14. II 1925.

⁴ Исто бр. 2, 10. I 1925.

⁵ Исто бр. 8, 23. II 1924.

⁶ Исто бр., 38, 19. IX 1925.

⁷ Исто бр. 35, 4. IX 1926.

⁸ Исто бр. 34, 28. VIII 1926.

На основу једног вида који сам забележио у Лесковцу, може се закључити да је прве енглеске клозете у Лесковцу увео пре тога лесковачки богаташ Поповић — Тонкић у својој кући, па су лесковачки мајстори, приликом њиховог инсталирања које су вршили мајстори из Београда, послали свог делегата да „запазује“ и обавести их како то функционише.

(10 креветских чаршава)." „Неки виђени грађани већ су учинили поруцбине за машину."⁹

Истовремено, са повећањем броја аутомобила¹⁰ појавиле су се сталне аутомобилске саобраћајне везе.

Већ у јесен 1922. између Лесковца и Власотинца „посведневно саобраћају четири путничка аутомобила од којих један са 16 седишта и сви ови аутомобили имају довољно посла. Сем ових аутомобила превозе путнике и шест кочија"¹¹

У јесен 1924. фирма Алексе Младеновића увела је аутомобилски саобраћај на линији Лесковац — Лебане. Аутомобили су возили сваког дана у оба правца, а цена превоза за једног путника била је 30 динара. Полазна станица у Лесковцу била је кафана „Златни Праг"¹²

Крајем 1925. године констатовано је да се аутомобилски саобраћај стално одржава на линији Лесковац — Власотинце (С. Д. од кафане Бермановић, преко пута Железничке станице) и Лесковац — Лебане.

Лесковац, који је пре рата имао само два аутомобила и неколико велосипеда, имао је крајем 1925. године 13 аутомобила и 50 велосипеда.¹³

Следеће године Лесковац је већ имао шоферску школу, „која је радила у Лесковцу 15 дана, завршила је свој рад" 12. септембра 1926, када су одржани испити пред нарочитом комисијом. „Сви су шофери положили испит."¹⁴

У том се периоду развија и поштанско-телеграфско-телефонски саобраћај са појединим местима лесковачког краја.

О времену стварања поштанских, телеграфских и телефонских станица у појединим местима лесковачког краја имамо само делимичне податке.

Црна Трава имала је поштанско-телеграфску станицу већ 1920,¹⁵ а Власотинце 1921. године.¹⁶

Године 1922. општинска управа у Грделици тражила је да се отвори поштанско-телеграфска станица, која је постојала у овом месту пре рата.¹⁷

Поштанско-телеграфска станица отворена је у Предејану у пролеће 1923. године.¹⁸

⁹ Једна успела демонстрација, „Лесковачка гласник“ 17 18. IV 1928.

Први прашак за прање рубља — Радион појавио се у продаји у исто време. То се види из реклама у „Лесковачком гласнику“ које су почеле да излазе од броја 14, 7. априла 1928. надаље.

¹⁰ Први аутомобил у Лесковцу набављен је 1911 (С. Димитријевић, *Грађа за проучавање Лесковца и околине* I, Лесковац, 1954, 23).

¹¹ „Врањски гласник“ 21, 1. XI 1922.

¹² „Лесковачки гласник“ 41, 11. X 1924.

¹³ Поред тога, у њему је постојало 12 јавних фијакера, 50 приватних кола и фијакера, 200 теретних кола и таљига, 50 чеза и 7 чамаца („Лесковачки гласник“ 51, 19. XII 1925).

¹⁴ „Лесковачки гласник“ 37, 18. IX 1926.

¹⁵ „Врањски гласник“ 5, 5. IX 1920.

¹⁶ Исто, бр. 22, 15. X 1921.

¹⁷ Захтев за отварање поштанско-телеграфске станице поднела је и општина у Предејану. — За оба захтева: „Врањски гласник“ 3, 1. II 1922.

¹⁸ Исто бр. 7, 1. IV 1923.

Крајем лета те године оно је добило и телефонску станицу.¹⁹ Већ 1926. године постојали су у Косанчићу пошта и телефон.²⁰

У августу 1927. „Лесковачки гласник“ је констатовао да Црна Трава има пошту, телеграф и телефон.²¹

Интересантно је истаћи да су у лесковачком крају давани отпори напретку поштанског саобраћаја. Разлог отпорима била је *штедња*.

У јесен 1927. године „Лесковачки гласник“ је писао: „У последње време нагло се отварају државне поште и то не само по варошима, него и по селима.“

Док је лесковачки срез имао пошту само у Лесковцу, отворено је неколико државних пошта у јабланичком и власотиначком срезу.

У тренутку објављивања овог написа постојале су следеће поште: у *јабланичком срезу* — у Лебану, Косанчићу, Медвећи и Сијаринској Бањи; у *власотиначком срезу* — у Власотинцу, Грделици, Предејану и Црној Трави.

Занимљиво је да се и писац овог чланка „Д“ [Ср. Динић] изјаснио против тако великог броја пошта и залагао се „да би требало приступити редукцији пошта, и у будуће их отварати само тамо где то изистинска потреба захтева“; тражио је да пошта у Сијаринској Бањи ради само за време сезоне, пошто је „неоправдано и велики је луксуз што та станица постоји и после завршења бањске сезоне“, и сматрао да би „требало... све општине везати телефоном а писмоносни саобраћај да иде као и до сада“, тј. само преко среских центара.²²

Четвртог октобра 1926. пуштена је у рад директна телеграфска линија Лесковац — Београд. У изгледу је било да се ускоро успостави и директна телефонска линија.²³

Заједно са достигнућима савремене цивилизације продиру и нова схватања и мења се и изглед Лесковчана.

На све то донекле је утицао и филм.

Мушки део чаршије почео је да подражава чиновнике и богаташке синове, који су први почели да се одевају „европски“, као и крупне трговце који су често путовали и међу првима прихватили нове кројеве одела.

¹⁹ Исто бр. 17, 1. IX 1923.

²⁰ У породици грађевинских предузимача Анђелковић прича се да је њихова баба Кана (умрла 1926. године), када су увели телефон, на телефонски позив сина и његово питање „Како сте?“ одговорила: „Деца плачу, кучићи лају, машину [шибицу] си немам, ајд здраво!“

²¹ „Лесковачки гласник“ 33, 13. VIII 1927.

²² Исто бр. 44, 29. X 1927.

²³ Исто бр. 40, 9. X 1926.

У пролеће 1927. београдски лист „Време“ писао је да ће се те године изградити „две веће телефонске линије“, Београд—Лесковац и Београд — Сарајево, што је „неопходно потребно“.

У државном буџету били су предвиђени ванредни кредити, и то за прву линију милион динара, а за другу пола милиона. Те суме су биле довољне само за почетак радова, пошто ће свака од ових телефонских линија „да кошта најмање четири до пет милиона динара“ (*Нове телефонске линије*, „Време“ бр. 1920, 23—26. IV 1927).

У периоду 1919—1928. задржала се старинска ношња, посебно чакшире са ркмачима, само међу ситнијим трговцима и занатлијама и најстаријим чаршилијама, али је и од њих била напуштана.²⁴

Заједно са власницима модернизовале су се и радње. Нестајало је старих радњи са ћепенцима, прозора затворених дрвеним поклопцима и гвозденим шипкама. Уместо њих јављале су се радње са модерним излозима и гвозденим ролетнама.

Па ипак, све до 1941. године у чаршији је било и старе и нове ношње, као и старинских и модерних дућана, али су се пропорције мењале и европска ношња је све више потискивала старинску, а то је био случај и са радњама.

На женски део становништва још више је утицала нова мода, коју су девојке брзо прихватале.

Велики модни новитети биле су кратка коса и кратка сукња (до колена, уместо до чланака).

Кратку косу, фризуру *bubikopf* и *à la garson* и кратке сукње (до колена) прво су прихватале младе девојке, задржавајући дечје фризуру и кратке хаљине, а касније и богаташке ћерке, помодарке, које су имале да издрже велику борбу са својим конзервативним родитељима.

Много је суза тада проливано због сечења плетеница и батина које су за то добијене.

Мало-помало, последњих година треће деценије XX века, оба новитета почеле су да прихватају и удате жене због њихове практичности. У томе је предњачио радни свет.

Једино су жене старих богаташа („газдачице“) остајале верне традиционалној градској, господској ношњи, а старије жене задржавале дуге хаљине тамних боја.

²⁴ Неколицина старих Лесковчана, нпр. Мита Теокаревић, индустријалац, Прока Цакић — Бели Цака, трговац, и многе старе занатлије, носила је чакшире све до своје смрти.

9. СПОРТСКИ ЖИВОТ У ЛЕСКОВЦУ 1919—1928.

Прве врсте спорта којим су се Лесковчани бавили после првог светског рата били су лов и фудбал.

Лесковачко ловачко друштво одржало је своју редовну седницу 24. августа 1919. и тиме обновило свој рад.¹ Оно је постојало све време до 6. априла 1941. године.

Касније се помиње Јабланичко ловачко друштво.²

Најстарији помени ловачких друштава у Власотинцу, Лебану и Медвеђи датирају око 1929. године.³

Фудбал као спорт донели су у Лесковац бивши ђаци лесковачке гимназије избегли за време првог светског рата, по повратку из Енглеске и Француске, 1919. године.

Најстарији лесковачки фудбалски клуб био је СК „Обилић“, основан у децембру 1919. Први председник клуба био је тада популарни фудбалер Душан Витић — Велики Цон. Игралиште клуба био је велики неограђени простор иза зграде старе лесковачке гимназије, тзв. Ширина.

У пролеће 1920. одиграна је прва фудбалска утакмица у Лесковцу, између домаћег „Обилића“ и нишког „Синђелића“.

После „Обилића“, појављују се многи други фудбалски клубови различитог трајања: „Бели орао“ (настао одвајањем од „Обилића“), трговачки клуб „Моравац“ (створен 1920, који се убрзо растура). На његово место појављује се „Југовић“. (Тада клубови добијају ново игралиште на Вашаришту.) Кад је „Југовић“ постао првак Лесковца победивши „Обилића“, овај се други растура. Године 1920. ствара се СК „Грађански“. Тада су постојали и клубови: „Вардар“, „Душан Силни“, „Југ Богдан“ и др.

Ниједан од ових клубова није био пријављен Лоптачком савезу.⁴

¹ Записник Лесковачког ловачког друштва (Збирка С. Димитријевића). — Тог дана одржана је прва редовна седница. На печату друштва стоји: „Савезно ловачко друштво — Лесковац“.

² Његова се управа помиње у записнику Лесковачког ловачког друштва од 20. новембра 1921.

³ Југословенски спортски алманах, 149.

⁴ [Мишутин] Михаиловић, *Лесковачки фудбал*, „Лесковачки гласник“ 51, 25. XII 1926; Лука Ценић, *Навршило се петнаест година откако је у Лесковцу основан први фудбалски клуб*, „Недељне новине“ 14, 8. IV 1934; Бл. *Од кад постоји фудбал у Лесковцу*; Д. Милосављевић, *Од „Црвене заставе“ до „Дубочице“* 11—14, Изјава Душана Митића — Великог Цона, Исто, 288.

Већ школске 1919/1920. године постојале су у лесковачкој Реалци две бачке лоптачке дружине. Из њих је настао бачки лоптачки клуб „Обилић“, који је у школској 1921/1922. години имао 101 члана и приређивао утакмице заједно са грађанским клубом. Он се помиње у сигурним изворима и у следећим школским годинама, све до 1924/1925, када је обновљен.⁵

Није искључено да је овај бачки лоптачки клуб идентичан са најстаријим лесковачким фудбалским клубом СК „Обилић“, створеним у децембру 1919.

Милутин Михаиловић пише почетком 1925. године: „Први клуб основан у Лесковцу 1919. године звао се *Обилић*. Оснивачи клуба били су баџи матуранти који су у то време дошли из Француске и Енглеске.“

При томе он их поименице набраја: „Милутин И. Аранђеловић, Милутин Тасић, Добривоје Литрић, Никола Миленковић, Влада Митић, Благоје Митровић, Љубомир Живковић“ и још неколицина.⁶

Према најстаријем историчару лесковачког спорта Милутину Михаиловићу, други фудбалски клуб у Лесковцу био је „Моравац“, створен годину дана после „Обилића“. „Моравац су основали „трговци и њихови помоћници“. „Због неслоге растура се врло брзо.“ Њега замењује „Југовић“. Када је „Југовић“ на првенственој утакмици“ потукао „Обилића“ и постао „првак Лесковца“, „Обилић се после тога растура, јер га напуштају његови одлични чланови и оснивачи одлазећи на студије у Београд“ (С. Д. наше подвлачење).

Тек онда се појављује нови клуб „Вардар“. Затим се јавља „Грађански“. „Оснивачи овог последњег су бивши чланови *Обилића* и *Вардара*.“ „После извесног времена *Грађански* добија за конкуренте два децја клуба *Спорт* и *Душан Силни*.“⁷

Средином 1922. појављује се прва спортска репортажа нађена у сачуваним бројевима „Лесковачког гласника“, диван и стручан приказ међуградске пријатељске утакмице лесковачког спорског

⁵ С. Димитријевић, *Лесковачка гимназија од 1918. до 1941*, Лесковац, 1979. 128 и 183—184.

⁶ Јован Јовановић Абраш набраја 1974. године прве лесковачке истакнуте фудбалере и прецизира: Милутин-Миле Тасић Шатра (који је донео прву фудбалску лопту); Добривоје Литрић Литра, Драгољуб Аранђеловић Пикавац (Половче) — (сви француски баџи); затим, Душан Митић — Велики Џон, Никола Младеновић — Мали Џон и Тома Томић Кици (енглески баџи) (Ј. Јовановић, *Почеци лесковачког фудбала*, „Наша реч“, 8. и 15. II 1974).

Душан Митић — Велики Џон додаје „имена лесковачких бака који су први заиграли фудбал 1920. године у првом лесковачком клубу *Обилићу*“ (пored прве тројице са претходног списка) Благоја Митровића и Петра Митића.

Уз то он пише да је 1921. године, „после расформирања *Обилића*, који је био клуб лесковачких бака“, настао СК „Грађански“; „те 1921. године основана су још три клуба: *Моравац*, *Југовић* и *Бели орао*“ (Душан Митић — Велики Џон, *Још о почецима лесковачког фудбала*, „Наша реч“, 29. III 1974).

⁷ [Милутин] Михаиловић, *Лесковачки фудбал шест година од оснивања...*, „Спорт“ 3, 18. I 1925.

Напомињемо да се у *Алманаху Краљевине СХС за 1921—1922 годину*. II део, 346, у именуку ногометних и лакоатлетских клубова помиње само лесковачки ЛК „Моравац“, „основан 1920. године“. У њему се не налази ниједан клуб из Власотинца и Лебана.

клуба „Грађански“ и врањског клуба „Слоге“, одигране 9. јула 1922. У њој се помињу и многе утакмице „које нам је у току ове сезоне пружио наш ЛСК Грађански...“⁹

Из тих првих фудбалских клубова, најчешће без чвршће организације и кратког трајања, који су окупуљали омладину на пустим разграђеним теренима, као што су били Ширина, Панађуриште⁹ и Грчки сарај,¹⁰ настали су касније трајни грађански фудбалски клубови.

Два од тих најстаријих лесковачких фудбалских клубова, „Грађански“ и „Вардар“, одржали су 18. марта 1923. заједничку конференцију и спојили се у СК „Грађански“ и одлучили да подигну модерно игралиште са трибинама, на среском имању до Вапаришта.

За председника управе изабран је Момчило Ж. Стојиљковић, син познатог лесковачког индустријалца, власника великог млина, Ж. Стојиљковића.¹¹

Тако је створен први трајни и значајнији лесковачки грађански спортски клуб „Грађански“ (касније „Момчило“).

Тек је овај клуб био регистрован у Лоптачком савезу и почео да игра првенствене утакмице по куп-систему, доспевши на чело табеле.¹²

Иницијативом председника клуба Момчила Ж. Стојиљковића, ЛСК „Грађански“ 1923. добио је модерно спортско игралиште, „какво сем Београда, Загребa и Љубљане нема више ни једна варош наше велике домовине“.¹³

⁹ „Лесковачки гласник“ 29, 23. VII 1922.

Међу спортским дописницима београдских листова из Лесковца наизамно: Б. Живковића, који сарађује 1924. у „Спорту“; Милутина Михаиловића, који сарађује 1925. у „Спорту“ и 1928. у „Новостима“; и Ц. Стојиљковића Чаку у „Организованом раднику“.

⁹ На месту садашње аутобуске станице.

¹⁰ Сада део главне улице и северног блока према Модној кући, све до почетка Робне куће.

„Југ Богдан“, коме је припадао С. Димитријевић као ђак ниже гимназије, окупуљао се у Грчком сарају. Играло се кожним лоптама које унутра нису имале гуму, већ дувало — напумпану осушену говеђу бешику, на терену на коме није било статива, већ се гол обележавао камновима и капутима.

¹¹ „Лесковачки гласник“ 15, 7. IV 1923.

¹² Бл., *Од кад постоји фудбал у Лесковцу*.

¹³ За то је игралиште скупштина Среског одбора дала плац од 1 хектара. Клуб га је оградил „високом оградом од нових дасака“, изравнао терен, подигао капије и обележио линије игралишта.

„Грађански је на своме игралишту подигао и једну врсту модерне трибине са седиштима сличну оној на београдском и загребачком коњском тркалишту“, са око 1.000 седишта. „У једном углу подигнута је дрвена веранда за пресвлачење и масирање играча“ („Лесковачки гласник“ 21, 29. V 1923).

Кад је умро председник клуба Момчило Стојиљковић, управа ЛСК „Грађански“ донела је одлуку да се клуб зове: *Грађански спорт клуб „Момчило“* (Одлука управе од 11. новембра 1923. и ванредне скупштине од 18. новембра 1923. — „Лесковачки гласник“ 47, 17. XI 1923).

Када је изабрана нова управа клуба 1924, председник клуба Миле Стојиљковић изјавио је да сав дуг „Момчила“ у вези са игралиштем прима на себе кућа Живка Стојиљковића („Лесковачки гласник“ 38, 20. XI 1924).

Најстарији фудбалски судија у Лесковцу за кога знамо био је Борбе Тонић, студент медицине.¹⁴

Већ 1923. учињен је први покушај стварања радничког спортског клуба. То је била „Црвена застава“. Клуб се брзо растурио, јер није било организационог јединства.¹⁵

У првој половини 1924. године помиње се лесковачки СК „Спорт“.¹⁶

Прве трибине СК „Момчила“ и део оgrade игралишта изгорели су у ноћи између 28. и 29. фебруара 1928. Штета је била врло велика, 20.000 динара (Исто бр. 8, 3. III 1928).

Ускоро затим управа СК „Момчила“ је решила да на свом игралишту „где ће се поред фудбала играти још и хазна, тенис и лака атлетика“, подигне нове трибине покривене црепом, у којима ће „бити смештен економат, канцеларија, читаоница, соба за пресвлачење, купатило и стан за чувара“. Изградња је поверена браћи Антонијевић, предузимачима и архитектима из Панчева (Исто, бр. 18, 5. V 1928).

Нове трибине СК „Момчила“ биле су готове почетком јуна 1928 (Исто бр. 21, 26. V 1928).

¹⁴ Он се помиње као „негдашњи наш најбољи судија“, а предвиђен је да суди утакмицу олдбоја, 19. јула 1925. у Лесковцу („Лесковачки гласник“ 28, II. VII 1925).

Године 1928. помињу се као фудбалске судије два Лесковчанина: Добривоје Литрић (један од оснивача „Обилића“) и Мони Карно.

¹⁵ На основу казивања учесника, *Историја лесковачког радничког спортског клуба „Дубочица“*. Тако је некада било, Лесковац, 1951, 13—14.

Даљим испитивањем учесника Д. Милосављевић је добио неке допунске податке о стварању „Црвене заставе“ (Д. Милосављевић, *ibid.*, 27—28).

Душан Митић — Велики Цон, један од најстаријих лесковачких фудбалера, пише да је „пре *Пролетера* [створеног 1924] у Лесковцу постојао раднички клуб *Црвена застава*, који је претседник био Јован Живковић зв. Занич, кројач по занимању, и који је основан 1923. године. Међу оснивачима били су Коста Стаменковић, Бока Стефановић зв. Ваљачкин, Душан Кулић, обућарски радник, Миле Станковић зв. Говедарац, берберски радник и неки други. Овај клуб је, свакако под притиском, променио име у *Пролетер*, јер је име *Црвена застава* смегало властима“. Игралиште тог клуба „се налазило у оном делу града који се звао *Рупе*“ („Наша реч“ 29. III 1974).

Душан Нешић, један од најстаријих радничких спортских функционера у Лесковцу, негира податке Д. Митића инсистирајући да је РСК „Пролетер“, створен у августу 1924, био најстарији раднички фудбалски клуб основан у Лесковцу („Наша реч“, 12. IV 1974).

Напомињемо да из извештаја ИО Централне управе СКОЈ-а видимо да је после Обзанае, до краја 1923. године, у Србији основано само шест радничких спортских клубова, од којих је један у Пожаревцу био забрањен [АЦКСКЈ, КОИ (Коммунистичка омладинска интернационала) 1924/18]. Из табеле *Црвени спорт у Србији* видимо да су осталих пет таквих клубова: РСК у Београду и Нишу, „Борац“ у Ваљеву, РСК „Звезда“ у Крушевцу и РСК „Мач“ у Петровцу (АЦКСКЈ, КОИ 1924/25)

Међутим, упркос овим подацима, ми сматрамо, на основу истраживања која смо извршили пре 1951. године, када су многи тадашњи учесници радничког покрета још били живи, да је већ 1923. године постојао покушај оснивања радничког спортског клуба у Лесковцу, који је пропао под притиском власти.

У прилог том закључку говори и чињеница да је II конгрес СКОЈ-а (24—26. јун 1923) предвидео стварање Радничког спортског савеза; да је 12. јула 1924 (на основу строго поверљивог наређења министра унутрашњих дела Милана Српкића од 11. јула 1924) полиција растурила 12 радничких клубова, међу којима се помиње „Пролетер“ (Лесковац). — (Бошко Станишић, *Црвени дресови између два рата*, „Борба“, 25. III и 8. IV 1979).

¹⁶ „Поптачки клуб Спорт“ отпочео је свој рад и отворно упис у чланство („Лесковачки гласник“ 10, 8. III 1924; Нови помен: Исто бр. 22, 31. V 1924).

СК „Спорт“ је одржао своју редовну годишњу скупштину, на којој је решено да клуб узме ново име „Јединство“.¹⁷

СК „Јединство“ (касније „Јосиф“) био је други значајни грађански спортски клуб у Лесковцу.¹⁸

У лето 1926. године Лесковац је добио друго фудбалско игралиште, игралиште „Јосифа“.¹⁹

Управе ова два велика грађанска спортска клуба, „Јосифа“ и „Момчила“, биле су у рукама лесковачких богаташа; штавише, неке од њих биле су састављене готово искључиво од индустријалаца и трговаца.²⁰

Године 1924. синдикално организовани радници стварају Раднички спортски клуб „Пролетер“. Међу оснивачима су се налазили класно најсвеснији радници нашега града; зато је клуб преживео упркос свим тешкоћама.

Међу његовим оснивачима били су Душан Нешић, Коста Стаменковић, Јован Живковић Зајац и Славко Стојиљковић Лудајка.

Лоптачки савез није хтео да прими тај клуб у своје чланство због имена. Зато је он касније, 1925, променио име и постао РСК „Слобода“.²¹

¹⁷ Новоизабрани председник Јосиф Борђевић, трговац (члан богате лесковачке породице која је имала гвожђарску радњу), изјавио је „да ће за клуб подићи о свом трошку једно модерно игралиште ако буде нашао згодан терен у близини вароши“ („Спорт“, Београд, 14. 10. VIII 1924).

Ово земљиште уступила је Лесковачка општина: „Лесковачка општина на својој одборској седници решила је, да се спортском клубу *Јединство* (Лесковац) да плац за подизање игралишта између Државног монопола и старог игралишта *Момчила* ради развијања спорта у Лесковцу“ („Спорт“ 5, I. II 1925).

¹⁸ „Лесковачки гласник“ помиње да је 19. августа 1924. „наш млади клуб *Јединство* одржао пријатељску утакмицу са прваком Пирота *Омладинцем*“ (2:1), као и да је овај клуб већ имао утакмицу са алексиначким клубом „Делиград“ (1:0) („Лесковачки гласник“ 35 и 36, 30. VIII и 6. IX 1924), што показује да је од самог почетка то био врло јак клуб.

Кад је умро Јосиф Борђевић, председник Лоптачког спортског клуба „Јединство“, овај је клуб добио име „Јосиф“ (Исто бр. 29 и 31, 19. VII и 31. VIII 1925).

Брат покојног Јосифа, Душан Борђевић, покљонио је пехар за који су се 8. августа 1925. борили лесковачки клубови (Исто бр. 32, 8. VIII 1925).

¹⁹ Општински одбор је на својој седници од 23. октобра 1925. уступило СК „Јосиф“ место за игралиште. Оно је било преко пута Железничке станице, до индустрије мермера Плетвар („Лесковачки гласник“ 44, 31. X 1925).

„Благодарећи вредном и заузимљивом председнику клуба г. Душану Борђевићу“, подигнуто је „потпуно модерно и уређено игралиште“, што значи да је он „подигао игралиште свом клубу“ на земљишту добијеном од Лесковачке општине (Исто бр. 27, 10. VII 1926), као што је и игралиште СК „Момчило“ било подигнуто на земљишту добијеном од Среског одбора.

²⁰ Нпр., управа „Јосифа“ из јесени 1925 („Лесковачки гласник“ 45, 7. X 1925).

²¹ С. Димитријевић, *Тако је некада било*, 14.

Д. Милосављевић је анкетаирањем учесника добио још неке податке о стварању „Пролетера“ (Д. Милосављевић, *ibid.*, 29—30). У даљем тексту наводимо најзначајније податке који се ослањају на проверене изворе.

Душан Нешић, један од оснивача овог клуба, каже да је он створен у августу 1924; да је његов председник био Јован Живковић Зајац, кројач; секретар Влада Борђевић, столарски радник; благајник Душан Нешић, кројачки радник; технички руководиоца Коста Стаменковић, салерски радник;

Трећи значајни фудбалски клуб у Лесковцу био је Раднички спортски клуб „Слобода“ (касније „Ветерница“; касније „Грабански“; касније „Дубочица“), створен већ почетком 1925. године.²²

На челу прве сталне управе клуба, изабране на годишњој скупштини 22. марта 1925, били су познати комунисти: Јован Живковић Зајац, кројач, као председник и Влада Борђевић, столарски радник, као секретар.²³

Из београдског листа „Спорт“ видимо да је „Раднички клуб у Лесковцу“, основан „пре кратког времена, већ у марту имао „око сто редовних чланова“²⁴

Његови чланови били су само радници, који су се и у области спорта класно супротстављали лесковачким богаташима и њиховим клубовима.

Насупрот великим грабанским клубовима, у којима су главну реч водили лесковачки богаташи, у управи радничког спортског клуба били су радници.²⁵

Поред тешкоћа са властима, које су се супротстављале стварању сваке радничке класне организације, раднички спортски клуб имао је и тешкоће друге природе. Тако, нпр., он није располагао

а чланови управе: Жика Симоновић, берберски радник; Драги Ишљамовић, столарски радник; Васа Димитријевић — ВТД, кројачки радник; Раде Пекић, кројачки радник и Славко Стојиљковић Лудајка, столарски радник. „Клуб се налазио у саставу Месног синдикалног већа. Састанци управе одржавани су у Радничком дому, где су практично и биле просторије клуба.“ „Због имена *Пролетер*, овај клуб није примљен у Београдски лоптачки потсавез. У међувремену, ми смо одигравали само пријатељске утакмице, и то на Вашаришту, јер буржоаски клубови нису дозвољавали да на њиховим игралиштима играмо утакмице. Зато нисмо учествовали у такмичењима са овим, јер нисмо били регистровани. Играли смо са радничким клубовима из Пирота, Крагујевца, Ниша и тако даље“ (Душан Нешић, *Раднички клуб у Лесковцу*, „Наша реч“, 8. III 1974; Писмена изјава Д. Нешића од 24. септембра 1976. — Збирка С. Димитријевића).

„Пошто се публика нерадо одлучивала да плаћа улазнице, зубни лекар Милан Димитријевић је поконио клубу 1.000 динара и тако постао његов први добротвор. Овим новцем купљени су реквизити у којима су играчи играли утакмице“ (Д. Нешић, „Наша реч“, 8. III 1974; слично: Текстuelна изјава Д. Нешића — Д. Милосављевић, *Од „Дрвене заставе“...*, 282).

²² Он је „основан тек пре 2—3 месеца“ („Организовани радник“ 32, 26. IV 1925).

²³ „Организовани радник“ 32, 26. IV 1925. — За детаље види поглавље о синдикалном покрету 1925—1928.

²⁴ „Спорт“ 12, 22. III 1925.

При томе треба нагласити да је у истом листу пре тога поменуто да је „у изгледу“ „да ће се ускоро основати“ у земљи „Раднички Спортски Савез“ („Спорт“ 33, 21. XII 1924).

Цртеж значке РСК „Слобода“, рађен по оригиналној значки коју је сачувао Н. Шгетић, објавио је С. Димитријевић (*Споменица лесковачког радничког покрета*, 1954, 340). Интересантно је да је на њој означена година 1924, која се односи на РСК „Пролетер“.

На њој видимо поред фудбалске лопте и две руке које се руквију, један од симбола класног радничког покрета.

²⁵ Тако, нпр., у прву сталну управу и надзорни одбор овог клуба ушли су 1 кројач, 2 столарска радника, 2 кројачка радника, 1 обућарски радник и 1 ливачки радник („Организовани радник“ 32, 26. IV 1925. — Детаљни подаци о овој управи и осталим управама овог клуба налазе се у поглављу о синдикалном покрету 1925—1928).

потребним финансијским средствима за набавку реквизита. Такву врсту подршке њему нису пружали лесковачки богаташи, трговци и индустријалци и њихови синови, као што су је давали другим спортским клубовима, нпр. „Момчилу“, „Јосифу“ и др. Зато су они стално кубурили са новцем.²⁶

²⁶ Истражујући изворе, ми смо узгред бележили резултате утакмица које је „Слобода“ одиграла у првим годинама свог постојања:

Датум	Утакмица и резултат	Извор
5. IV 1925	Сл. : Јединство 0:2	(„Организовани радник“ 32, 21. IV 1925) („Спорт“ 20, 17. V 1925)
12. IV 1925.	Сл. : Момчило 0:0	
10. V 1925.	Сл. : Јединство 1:2	(„Лесковачки гласник“ 21, 23. V 1925) (Исто бр. 28, 11. VII 1925)
17. V 1925.	Сл. : Момчило 0:3 (Резерва)	
5. VII 1925.	Подмладак Сл. : Подмладак 0:2	(„Лесковачки гласник“ 21, 23. V 1925) (Исто бр. 28, 11. VII 1925)
	Момчило Сл. : Омладинац 1:6	
9. VIII 1925.	Сл. : Јосиф 1:2	(„Организовани радник“ 24, 27. VIII 1925 - лист правог СРСОЈ-а)
13. VIII 1925.	Сл. : Момчило	
VIII 1925.	Сл. : РСК из Пирота 0:2	(Исто бр. 66, 11. X 1925)
27. IX 1925.	Сл. : Момчило 1:1	
21. II 1926.	Сл. : Јосиф 1:1	(Исто бр. 16, 28. II 1926) (Исто бр. 30, 18. IV 1926)
28. II 1926.	Сл. : Момчило	
До тада: 16 утакмица		
13. VI 1926.	Сл. : Раднички (Ниш) 1:4	(Исто бр. 48, 24. VI 1926)
13. VI 1926.	Рез. Сл. : Рез. Јосиф 1:1	
7. VII 1926.	Сл. : Мвсл. СК Полумесец 3:3	(Исто бр. 54, 15. VII 1926) (Исто бр. 59, 1. VIII 1926)
7. VII 1926.	Рез. Сл. : Полумесец 0:1	
18. VII 1926.	Сл. : Војнички 16. пук (Ниш) 2:0	(Исто бр. 72, 16. IX 1926) (Исто бр. 81, 17. X 1926 — спорно датум)
...	Сл. : Графичар (Београд) 1:3	
...	Сл. : Југ Богдан (Прокупље) 0:6	(Исто бр. 81, 17. X 1926) (Исто бр. 81, 17. X 1926)
10. X 1926.	Сл. : Синбелић (Ниш) 3:0	
17. X 1926.	Сл. : Јосиф перфорфе ?	(„Лесковачки гласник“ 41, 16. X 1926). (Исто бр. 45, 13. XI 1926)
14. XI 1926.	Сл. : Раднички (Ниш) ?	
24. V 1927.	Сл. : Раднички (Ниш) 0:5	(„Организовани радник“ 40, 2. VI 1927)
итд.		

Дуго времена „Лесковачки гласник“ је бележио само утакмице између лесковачких клубова и клубова из других места.

Прве вести о утакмицама између лесковачких клубова на које смо наишли забележене су у београдској спортској и радничкој штампи.²⁷

СК „Момчило“ је освојио титулу првака Моравске жупе за 1924.²⁸ и задржао ју је до реорганизације такмичења 1928. године.²⁹

Почетком 1925. „Бачка дружина „Вуловић“ на последњој својој седници основала је [СД: обновила је] спортски клуб „Обилић“ и изабрала његову управу, на челу са председником Живојином Поп-Коцићем.³⁰

Кад смо упоредили те резултате са подацима које је објавио Д. Мило-сављевић, видели смо да се од 6 првих резултата које смо нашли у сигурним изворима 5 не налазе у његовој књизи. Одакле је он узимао податке за 16 утакмица које је „Слобода“ одиграла те године, није нам познато. На сваки начин, приликом израде једне критичке историје лесковачког спорта, код свих података о одиграним утакмицама, постигнутим резултатима, освојеним првенствима и сл. треба донети изворе.

(Остало о радничком спортском клубу види на крају поглавља Синдикалног покрет у Лесковцу од 1921. до 1925. као и у следећа два поглавља о синдикалном покрету.)

²⁷ На утакмици од 5. априла 1925. лесковачки раднички спортски клуб „Слобода“ играо је са „Јединством“ 0:2, а на утакмици од 12. априла 1925. резултат је био „Слобода“ : „Момчило“ 0:0 („Организовани радник“ 32, 21. IV 1925).

Прве утакмице између локалних клубова забележио је „Лесковачки гласник“ онда кад је по налогу Лесковачког лоптачког подсавеза одржан у Лесковцу 17. маја 1925. *Олимпијски дан у корист Олимпијског фонда.*

Тада у одигране следеће утакмице:

Резерва ЛСК „Момчило“ : СК „Раднички“ 3:0

(Њихови подмладци 2:0);

СК „Момчило“ : СК „Јединство“ 4:0

То је, истовремено, први помен лесковачког Радничког спортског клуба „Слобода“ у локалној штампи, и то под необичним именом СК „Раднички“ („Лесковачки гласник“ 21, 23. V 1925).

²⁸ „Спорт“, Београд, 33, 21. XII 1924.

²⁹ М. Михаиловић, *Историјат ЛСК Момчила*, „Новости“, 2. IX 1928. — Ову смо тврдњу проверавали у „Лесковачком гласнику“.

Један од предратних историчара лесковачког спорта пише 1. јануара 1937. да је оснивачка скупштина Моравске жупе, у коју је улазио и Лесковац, одржана по налогу Београдског лоптачког подсавеза, у Нишу, пре пуних једанаест година.

„Како није дошло до споразума, наша ондашња два делегата ... успели су да седиште жупе буде Лесковац. Функција Моравске жупе почела је априла 1925. и радила са нарочитом похвалом до почетка 1928. год., када је Лесковац припао новооснованом Скопском Потсавезу“ (Бл., *Од кад постоји фудбал у Лесковцу*).

Напомињемо да лист „Спорт“ изричито помиње у септембру 1924. нишки СК „Синбелић“ као „првака Моравске жупе“, коме ће, како изгледа, „ове године измаћи првенство“ („Спорт“, Београд, 19, 14. IX 1924), а затим у децембру назива лесковачки СК „Момчило“ прваком Моравске жупе (Исто, Београд, 33, 21 XII 1924).

Све то указује да у тврдњама ова два аутора, који све везују за 1925. нешто није у реду. Изгледа да је Моравска жупа постојала и раније, бар у 1924. Није искључено да је њено седиште тек 1925. прешло у Лесковац.

³⁰ „Спорт“, Београд, 2. 11. I 1925. Пошто овај клуб није био регистрован у Лоптачком подсавезу, он се и не помиње међу лесковачким клубовима. Он је, по свој прилици, играо утакмице са клубовима гимназијалаца из других места или тренинг утакмице са подмлацима лесковачких спортских клубова.

Да би освежили успомену на оснивање фудбала у Лесковцу, стари спортисти (олдбој) одржали су 19. јула 1925. утакмицу на којој су учествовале „наше, раније, најбоље снаге“ које су наступиле на утакмици „Грађански“ против „Академца“ (old boys).³¹

У лето 1925. појављује се у Лесковцу нови фудбалски клуб, СК „Омладинац“.³²

Први фудбалски клуб у Власотинцу звао се „Власина“.

Према изјави Воје Поповића Гаврилова он је створен већ 1920. године.³³

Најстарији помен власотиначког спортског клуба „Власина“ у штампи односи се на крај 1924. године.³⁴

У мају 1926. појављује се спортски клуб лесковачких Рома — Муслимански спорт клуб „Полумесећ“.

Управа СК „Момчило“ искључила је из свог чланства Димитрија Николића Папира (Стандарда), лесковачког трговца, „што је као претседник надзорног одбора основао други мухамедански клуб *Полу-месећ* у коме је и претседник а без претходног извештаја управе“.³⁵

Већ исте године овај клуб је добио ново име — „Ветерница“ (касније: „Дубочица“; касније: „Гајрет“).

Године 1926. створен је још један раднички фудбалски клуб. Пошто су његови први чланови били искључиво фабрички радници, добио је име СК „Фабрички“ (касније: „Скобаљић“; касније: „Југославија“).³⁶

³¹ „Лесковачки гласник“ 28. и 29. 11. и 17. VII 1925. — Утакмица олдбоја одржана је и 1926. и то између тима ожењених и неожењених (Исто бр. 27. 10. VII 1926)

³² Он игра 5. јула 1925. са локалним радничким спортским клубом „Слобода“ (6:1), а 7. јула 1925. са СК „Јединством“ (0:3) („Лесковачки гласник“ 28. 11. VII 1925). Овај је клуб финансирао његов председник Костадин Цветковић Ерсеновче, познати лесковачки богаташ (Исто бр. 51. 25. XII 1926).

³³ Те године В. Поповић, бивши трговачке школе у Бечу набавио је лопту и донео у Власотинце. Једновремено он је донео и значке СК Власине које су израђене у Бечу. Једини сачувани примерак ове значке налази се код Богдана Петровића (Изјава В. Поповића дата аутору).

Из тог времена сачувана је велика фотографија овог фудбалског тима (без ознаке године). На малој копији ове фотографије која је накнадно израђена уметнута је година оснивања и фотографија њеног оснивача В. Поповића.

³⁴ То је утакмица између резервног тима „Момчила“ и „Власине“, која се завршила резултатом 7:0 („Спорт“ 31. 7. XII 1924).

³⁵ „Лесковачки гласник“ 20, 28. V 1926.

³⁶ Овај нови спортски клуб играо је у предриги са комбинованим тимом „Јосифа“ и „Момчила“ (3:2) (Исто бр. 21, 29. V 1926); 7. маја 1926. одиграо је утакмицу са Радничким СК „Слобода“ (3:3), док су њихове резерве играле са резултатом 1:0 („Организовани радник“ 54, 15. VII 1926), а 3. јуна 1926. пријатељску утакмицу са резервом „Момчила“ (2:1), која је имала да му послужи за пријем у Београдски лоптачки подsaveз (Исто бр. 45, 13. VI 1926).

³⁷ Ј. Ценић, *Навршило се петнаест година*, „Недељне новине“ 14. 8. IV 1934.

Први председник овог клуба био је инж. Влада Поповић (Бл., *Од кад постоји фудбал у Лесковцу*). По *Југословенском спортском алманаху*, 101 — то је био М. Рајковић.

У јесен 1928. године, у дописима објављеним у београдском листу „Новости“ помињу се утакмице на којима је играо СК „Фабрички“, али се појављује и СК „Слобода“.

У току 1926. у Лесковцу, који је био средиште спорта Моравске жупе, била су два модерна игралишта са трибинама и шест фудбалских клубова: „Момчило“, „Јосиф“, „Омладинац“, „Раднички“, „Ветерница“ и „Фабрички“. „Момчило“ је био првак жупе.³⁷

Свих шест клубова били су чланови Београдског лонгачког под-савеза. Те године СК „Слобода“, односно „Раднички“, наступио је на утакмицама за првенство Моравске жупе.³⁸

Године 1927. одиграна је прва међуградска утакмица, и то између репрезентација Ниша и Лесковца.³⁹

После спајања СК „Јосиф“ са „Омладинцем“, 1928, настаје *Омладински спортски клуб „Јосиф“*.⁴⁰

У управи тог клуба су се окупљали представници многих познатих лесковачких породица индустријалаца⁴¹ и трговаца.⁴²

Од 15 чланова управног и надзорног одбора, њих 10 били су трговци и индустријалци, а уз њих је био и П. Чуљковић, књиговођа, брат Гавре Чуљковића, крупног трговца. Они се појављују чак и међу играчима,⁴³ а ови су припадали свим слојевима друштва.

Године 1928/1929. фудбалска такмичења у којима учествују лесковачки спортски клубови одржавају се у оквиру новостворене Лесковачке жупе. Она обухвата лесковачке спортске клубове „Момчило“, „Слободу“, „Ветерницу“, „Фабрички“, и „Јосифа“, као и „Власину“ из Власотинца и „Хајдук“ из Врања. Првенство Лесковачке жупе освојио је СК „Момчило“ потукавши СК „Јосиф“ са 2:1.⁴⁴

„СК „Фабрички“ је био релативно слаб клуб. Он је те године изгубио на првенственој утакмици од СК „Момчило“ са 18:0, а од СК „Јосиф“ са 7:0.

Тада је СК „Слобода“ изгубила против СК „Јосиф“ са 6:4, а против СК „Ветерница“ са 2:1, док је против СК „Фабрички“ добила са 1:0 („Новости“, 18. X, 1. и 8. XI 1928).

³⁷ „Лесковачки гласник“ 49, 11. XII 1926.

³⁸ Исто бр. 51, 25. XII 1926.

О томе да је 1926. године створен у Лебану СК „Јадран“ (*Од „Јадрана“ до „Радана“*, „Наша реч“ 42, 11. XI 1977) нисмо нашли податке у истраженим изворима до 1928. године. Вероватно је то био један од нерегистрованих клубова без чврсте организације, који није одигравао ни првенствене ни пријатељске утакмице са регистрованим клубовима, каквих је било у многим селима, варошима и градским квартовима.

³⁹ „Лесковачки гласник“ 34, 20. VIII 1927.

⁴⁰ Бл., *Од кад постоји фудбал у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 1, 1937.

У августу 1928. појављује се у сачуваним бројевима „Лесковачког привредника“ нов назив „Омлад. Јосиф“ („Лесковачки привредник“ 20, 12. VIII 1928), а касније ОСК „Јосиф“ (Исто бр. 39, 30. XII 1928).

На челу његове управе били су и даље представници лесковачке богаташке породице Борђевић — гвожбарска радња браће Борђевића (М. Н. *Победничка чета лесковачког „Јосифа“*, „Правда“, 15. VIII 1931. — Почасни председник клуба био је Д. Борђевић).

То налазимо и у записнику годишње скупштине „Јосифа“ одржане 10. марта 1935. где се предлаже упућивање телеграма Душану Борђевићу, „нашем почасном доживотном претседнику“ (Записник „Јосифа“, стр. 380).

⁴¹ Нпр., 1930/31, Ј. Бердић, Н. Јовановић.

⁴² Нпр., 1930/31, К. Цветковић — Динче Ерсеновче, Ј. Гичић, П. Тасић, И. Ково, Д. Стојковић, Д. Цветковић, П. Митровић, Б. Здравковић.

⁴³ Р. Гребенаровић, Б. Шоп-Бокић (Књига записника „Јосиф“, почетак — састав управног, надзорног одбора и првог тима из 1931. године).

⁴⁴ „Лесковачки гласник“ 47, 24. XI 1928; „Новости“, 29. XI 1928.

Око 1929. године, пет лесковачких фудбалских клубова, „Јосиф“, „Момчило“, „Скобаљић“, „Гравански“ и „Ветерница“, помињу се као чланови Скопског ногометног подсавеза (*Југословенски спортски алманах*, 155).

У Лесковцу су се, осим фудбала, развијале и друге спортске дисциплине.

Прва лесковачка спортска организација која је правила излете и логоровања у природи били су скаути. Стег извидника и планински основан је већ 1920. године при лесковачкој гимназији.⁴⁵

Соколска друштва у лесковачком крају настала су из гимнастичких друштава „Душан Силни“ која су пре првог светског рата постојала у Лесковцу, Власотинцу и Печењевицу,⁴⁶ а која су касније, још у предратном периоду, била претворена у соколска друштва.

Гимнастичко друштво „Душан Силни“ у Лесковцу створено је 1896. године.⁴⁷

Лесковачко соколско друштво обновљено је тек средином 1922. захваљујући књижду Ж. Д. Ореновићу, једном од оснивача „Душана Силног“. Оно је вежбало у гимнастичкој сали и дворишту Реалке. Прве јавне вежбе одржане су 28. јуна 1922. (на Видовдан) у Светонлијском парку, кад су соколци испунили цео програм приредног кермеса. Први јавни час у Светонлијском парку био је 12. јула 1922 (на Петровдан).⁴⁸

У јесен те године добили су наставника гимнастике — Чеха.⁴⁹ То је био гимназијски наставник физкултуре Ф. Неједли.

Већ 1922. општина је поклонила Лесковачком соколском друштву земљиште за подизање Соколане.

Осмог октобра 1922. Лесковачко соколско друштво приредило је академско вече са соколским вежбама.⁵⁰

На јавним соколским наступима одржаним у периоду 1922—1928. публика се одушевљавала гимнастичким вежбама на справама, посебно на вратилу, два одлична гимнастичара: Горче Кражића, троговачког помоћника и Адама Илића, штампарског радника, као и

У јесен 1928. неке утакмице играле су се на обновљеном игралишту СК „Момчило“, на коме су биле завршене нове трибине. Трибине су „према плану“ биле „покривене црепом за 200 особа“, имале „модерне ложе за 66 особа“ и „четири собе озидане и патосане“. Направљене су и „клубе у дужини од 22 метра, за 180 особа“. „Трибине су направљене и обезбеђују спортску публику и од сунца и од ветра и од кише. Овакве трибине у унутрашњости Србије нема ни један клуб сем у Лесковцу СК „Момчило“ (М. Михаиловић, *Историјат СК „Момчила“*, „Новости“, 2. IX 1928).

⁴⁵ Извештај Реалне гимназије у Лесковцу за 1930/31, 32 и за даље године: на другом месту као година оснивања помиње се 1919 (*Југословенски спортски алманах*, 101). Ова је организација обухватала омладину, углавном школску, од 7 година навише.

Око 1929. Стег извидника и планинки у Лесковцу имао је 66 чланова (*Југословенски спортски алманах*, 157).

⁴⁶ „Лесковачки гласник“ 26, 3. VII 1926.

⁴⁷ О иницијативи покренутој крајем 1895. и стварању овог друштва 1896. види: „Лесковачки гласник“ 26, 3. VII 1926; исто бр. 32, 17. VIII 1929. Упореди исправку Ж. Д. Ореновића (Исто бр. 88, 24. VIII 1929).

⁴⁸ Ч. Јоксимовић тврди да је Соколско друштво „основано 1906“ (Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, XXX), мада је вероватније да се то догодило 1909, кад је настао Савез спортских соколских друштава „Душан Силни“.

⁴⁹ „Лесковачки гласник“, 28. V и 2, 9. и 16. VII 1922.

⁵⁰ Исто, 17. IX 1922.

⁵¹ Исто бр. 40, 8. X 1922.

скупним вежбама соколског подмлатка — ученика и ученица и пирамидалним групама мушког састава.⁵¹

Године 1927. Соколско друштво разматрало је питање формирања коњичког одреда.⁵²

Године 1928. лесковачки соколи улажу напоре да прикупе средства за подизање Соколског дома.⁵³

И Власотинце је имало Соколско друштво. Оно се помиње још 1920. године.⁵⁴

У лесковачком спортском клубу „Грађански“, [касније „Момчило“], који је поседовао игралиште, почеле су да се негују поред фудбала и неке друге спортске дисциплине, на првом месту лака атлетика.

У прво време почело се са трчањем.⁵⁵

На Петровдан, 11. јула 1923, одржане су „прве пешачке трке“ на игралишту *Грађанског*, и то на 100 и 500 м, 100 м за децу до 14 год., као и дечја трка у џаковима.

Тада је победио Алберт Карио на 100 м са временом 15 секунди, а Степа Чичановић у дечјој трци у џаковима са временом од 30 секунди, итд.⁵⁶

Друго лакоатлетско такмичење одржано је 19. VII 1925. На њему су биле заступљене следеће дисциплине: трке на 100, 200 и 300 м; штафета од Турског гробља до игралишта „Момчила“; скок у висину; скок у даљину; бацање кугле од 7,25 кг. Тада је први пут одржан у Лесковцу и кросконтри — од игралишта „Момчила“ до Главне пијаце и натраг. На њему су наступили само стари фудбалери — олдбој.⁵⁷

Године 1926. основана је секција за лаку атлетику и при СК „Јосиф“ и извршен упис чланова.⁵⁸

У марту 1924. у Лесковцу је основан шаховски клуб, који је био смештен у Грађанској касини, где је имао свој сто. Клуб је бројао 30 чланова и располагао са шест шаховских гарнитуре.⁵⁹

⁵¹ Лична сећања С. Димитријевића.

⁵² „Лесковачки гласник“ 5, 29. I 1927.

Напомињемо да се у периоду 1918—1928. нигде не помиње „Моравско коло Јахача Књаз Михајло за варош и околину“, чији управни одбор од 13 чланова налазимо на једној слици из 1898.

⁵³ Исто бр. 18, 5. V 1928.

⁵⁴ Тада је оно одлично напредовало под руководством Уроша Прило-вића („Врањски гласник“ 1—2, 1. VIII 1920). Оно се помиње и у „Лесковачком гласнику“ 7, 16. II 1924.

⁵⁵ „Ове ће године, поред ногометних приредби и неколико пешачких утакмица“, „а доцније, кад му материјална средства дозволе да догради и дотера игралиште увести и вежбе за бацање диска и коња; за скок у дужину, висину и преко препона, за бацање ланчанице, скок помоћу мотке итд.“ („Лесковачки гласник“ 28, 7. VII 1923).

⁵⁶ „Лесковачки гласник“ 29, 14. VII 1923.

⁵⁷ „Лесковачки гласник“ 28 и 29, 11. и 19. VII 1925.

Кросконтри, трка на 100 м, 100 м за децу до 16 година, 500 м око игралишта, 1.000 м око игралишта, штафетно трчање и 100 м дечја у џаковима одржане су и 1920. године (Исто бр. 27, 10. VII 1926).

⁵⁸ Исто бр. 28, 17. VII 1926.

⁵⁹ Привремени секретар био је Миодраг Здравковић, а привремени бла-гајник Аристотел Ристић (Исто бр. 12, 22. III 1924).

Нова скупштина шаховског клуба одржана је тек на други дан Ускрса 1928. године. Тада је изабрана управа, са Миодрагом Живковићем, судским писаром, на челу.⁶⁰ Седиште клуба је било у по-
ластичарници М. Станојевића.⁶¹

Године 1925. спортски живот Лесковца постао је богатији за неколико нових спортских дисциплина.

Тада су организоване прве рвачке приредбе.

Прво је наступио „наш обљубљени лав Сава Пенгачевић“:

Касније је организована „Интернационална конкуренција у хрвању“ на игралишту СК „Момчило“, међу њима је опет био С. Пенгачевић,⁶² који је путовао по свету као професионални рвач.

Поред фудбала, који су играли мушкарци, појавио се и нови женски спорт хазена, сличан ругмету.

Већ 1925. године лесковачки СК „Момчило“ покушао је да створи свој тим хазене учлањујући девојке.⁶³

На свечаном отварању игралишта СК „Момчило“, 26. и 28. августа 1928, одигране су пропагандне утакмице хазене између „Шумације“ из Крагујевца и „ЗАШК“-а из Земуна (6:0 и 2:2). На дан 27. августа 1928, први секретар Београдског хазена подсавеза М. Николић основао је хазену „Момчила“⁶⁴

Хазена СК „Момчило“ одиграла је своју прву утакмицу 16. септембра 1928. против хазене СК „Победа“ из Ниша са резултатом 6 : 10.⁶⁵

У години 1925. јавила су се настојања за обнову стрељачког друштва.⁶⁶

У ствари, Окружна лесковачка савезна стрељачка дружина „Свети краљ Милутин“, створена пре првог светског рата, добила је оружје и муницију од Главног савеза у Београду и обновила рад тек 1927. године. Прво редовно габање одржано је 4. септембра 1927.⁶⁷

⁶⁰ „Лесковачки гласник“ 18, 5. V 1928.

⁶¹ Претходни извор попуњен сећањима С. Димитријевића.

⁶² Исто бр. 42, 17. X 1925.

⁶³ Исто бр. 45, 7. XI 1925.

Стварање секције за хазену било је предвиђено и правилима СК „Јосиф“ (Исто бр. 27, 10. VII 1926).

Па ипак, овај покушај није дао конкретне резултате. До стварања тима хазене дошло је тек 1928. године.

⁶⁴ „Спорт“, Београд, 15, 17. и 18, 23. и 30. VIII и 3. IX 1928; „Лесковачки гласник“ 34 и 35, 25. VIII и 1. IX 1928.

Хазена „Момчила“ приступила је свом подсавезу у Београду.

Почетком септембра објављено је: „Ових дана ступају у БХП новоосноване дружине хазене, међу којима се налази и *Момчило* — Лесковац“ („Спорт“, 19. XI 1928).

⁶⁵ „Лесковачки гласник“ 37, и 38, 15. и 22. IX 1928.

Овај хазена-клуб одиграо је другу утакмицу са тимом „Графичара“ из Ниша (2:2) (Исто бр. 46, 17. XI 1928).

⁶⁶ Окружна лесковачка савезна стрељачка дружина одржала је годишњу ванредну скупштину 15. новембра 1925. и *решила* да се Дружина обнови („Лесковачки гласник“ 47, 21. XI 1925).

⁶⁷ „Лесковачки гласник“ 36, 3. IX 1927.

У лето 1926. дошло је до покушаја оснивања тенис-клуба.⁶⁸ Међу местима у којима се тениски спорт јаче развијао, „сасвим у последње време“, помиње се око 1929. и Лесковац.⁶⁹ Било је и зачетака других спортова, нпр. мачевања.⁷⁰

⁶⁸ „Неколико младих интелегентних госпођица“ „приступиле су оснивању тенис клуба“. Први скуп одржаће се 11. јула 1926.

Истовремено је изражена нада да ће СК „Јосиф“ уступити игралиште за вежбање тениса, пошто је он „у својим правилима поред секције хазене предвидео и ову врсту спорта“ („Лесковачки гласник“ 27. 10. VII 1926).

„Управа новооснованог Тенис клуба“ приредила је кермес (Исто бр. 28, 17. VII 1926).

⁶⁹ *Југословенски спортски алманах*, 51.

⁷⁰ Наставник гимнастике Борис Непокупној, који је учествовао на Олимпијади 1912. године као представник Русије и освојио сребрну медаљу у борби сабљом (На основу причања Б. Непокупног — сећање С. Димитријевића), набавио је можда већ око 1928/1929. прибор за мачевање и обучио групу ученика у овој врсти борбе (међу њима је био С. Димитријевић, који је касније као студент био члан мачевалачког клуба у Београду). (Упореди: С. Димитријевић, *Лесковачка гимназија од 1918. до 1941.* 252 и нап. 452).

ПРОСВЕТА И КУЛТУРА

1. О ШКОЛАМА И ПРОСВЕТНИМ ПРИЛИКАМА

У Лесковцу су у овом периоду, поред основних школа и неколико нижих стручних школа, постојале и средње школе, од којих ћемо почети наше излагање о школама.

Међу средњим школама у Лесковцу најзначајније место припада Реалци.

Лесковачка реалка

Ова школа настала је из две предратне лесковачке средње школе: *шесторазредне Реалке* за мушкарце, која је постојала до првог светског рата,¹ односно до окупације Србије у октобру 1915, и четвороразредне *Приватне женске гимназије*, која је постојала у Лесковцу до балканских ратова.²

Смештена у предратној великој једносратној згради, подигнутој за њене потребе, лесковачка Реалка је обновила свој рад почетком 1919. године као мешовита школа, у којој су мушки и женски ученици били заједно.

Историјат ове школе доносимо укратко, сажимајући податке из нашег рада објављеног у књизи: *Сто година лесковачке гимназије*, Лесковац, 1979, 113—340 (Сергије Димитријевић, *Лесковачка гимназија од 1918—1941*).

На обнови рада ове школе радио је њен предратни директор Михаило Марковић, који је остао на њеном челу до краја школске 1919/1920. године.

Пошто је за време окупације школска зграда била јако оштећена,³ а школски инвентар у потпуности нестао, прва брига директора била је да оспособи учioniце и окупи наставни кадар. То му је пошло за руком постепено и са великим теškoћама.

Већ у школској 1919/1920. години лесковачка Реалка је користила 7 учioniца и имала 10 предметних наставника, од којих су само тројица имали факултетску спрему. Ако томе додамо два учитеља вештина, два свештеника и једног лекара, у свему је било 15 наставника.

¹ Државни календар Краљевине Србије за 1914, 81.

² Државни календар Краљевине Србије за 1912, 47.

³ Између осталог, она је остала без 7 врата, 188 прозорских крила и 571 прозорског окна.

У почетку, у њој су одржавани разредни течајеви за њене пред-ратне баке и полазнице бугарских окупацијских школа. До краја школске 1919/1920. године одржана су три течаја, на којима су ученици завршавали разред, по скраћеном програму, за пола школске године. У другом полугођу 1919/1920. године створен је и седми разред.

Број уписаних ученика на сва три течаја износио је 917.

Од тога су једну четвртину представљале ученице (укупно 24,8%).

На крају три течаја било је укупно 836 ученика.

Нижи течајни испит (мала матура) није полаган 1919—1920. године.

Од школске 1919/1920. године отпочела је и нормална школска настава у I разреду (са 259 уписаних ученика, од којих су 93, тј. 35,9%, биле ученице).

У школској 1919/1920. години помињу се пет бачких дружина:

1. „Соколићи и планинке“, са 50 чланова;

2—3. Две лоптачке дружине које вежбају двапут недељно;

4. Савез трезвене младежи „Дубочица“, са 70 чланова;

5. Литерарна дружина „Светислав Вуловић“, чија су правила примљена на седници професорског савета 2. јануара 1920.

У периоду од почетка 1919. до лета 1920. само један наставник, Власта Милутиновић, био је организовани комуниста. Он је изабран за секретара месне организације Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) у Лесковцу 18. маја 1919. Отпуштен је из службе средином те године.

Редовни рад лесковачке Реалке

Од почетка школске 1920/1921. године лесковачка Реалка ради нормално као осмогодишња средња школа.

Њен нови директор био је Јеротије Новитовић (постављен 17. IX 1920).

Године 1921. први пут је полагана велика матура у Лесковцу.

На почетку свог постојања ова осмогодишња средња школа била је без ограде. Да би је подигао, директор је био принуђен да се обрати приватницима, од којих је прикупио добровољне прилоге у висини 10.000 динара.

Држава није пружала довољно средстава за набавку школског инвентара.

Да би обезбедио справе за наставу гимнастике, директор је склопио споразум са соколским друштвом, које је у замену за то користило гимнастичку салу школе.

Године 1926. баца V разреда, да се не би мрзли, били су приморани да међу особом сакупе средства за набавку нове пећи.

Од почетка школске 1921/1922. године, на молбу 80 највиђенијих грађана, у V разред Реалке уведен је латински језик као факултативни предмет. Тиме је у Реалци створен гимназијски одсек. Пошто су се крајем те школске године сви свршени ученици IV разреда определили за гимназијски смер, он је уведен следеће године у прва два виша разреда и даље се ширио.

Од школске 1925/1926. године сви виши разреди ове школе (од V—VIII) имали су гимназијски смер.

У пролеће 1924. за новог директора лесковачке Реалке постављен је понова Михаило Марковић. Он је остао на тој дужности до фебруара 1928, кад је на његово место дошао Владимир Росић.

Посебан проблем у историји лесковачке Реалке било је настојање државне власти да укине њен VII и VIII разред.

Одлуку о томе донео је Министар просвете Веља Вукићевић 3. октобра 1925, кад је школска година већ почела, под изговором да то чини „због малог броја бака“.

Све је то, у ствари, урађено зато што је Демократска партија држала лесковачку општину, а влада је била у рукама радикала.

Мада је лесковачко грађанство указивало да следеће године стиже 30 бака, одржало протестни збор, послало делегацију у Београд, упутило протест свим политичким клубовима у Скупштини, а општина прихватила да ове разреде издржава из својих средстава, и мада се већина министара није сложила са овом одлуком, те је В. Вукићевић морао да поднесе оставку, одлука о укидању ових разреда је ипак спроведена у живот.

Зато су лесковачки баци VII и VIII разреда били приморани да пређу у суседне гимназије (углавном у Врање и Куманово), а 1926. и 1927. године није полагана велика матура у Лесковцу.

Већ следеће године, 1926, понова се отвара VII разред у лесковачкој Реалци, а затим, идуће, и VIII.

Слична акција против лесковачке Реалке предузета је почетком школске 1927/1928. године, када је одлуком министра просвете од 17. IX 1927. укинут V разред, с намером да се следећих година укину постепено и остали виши разреди.

Против ове одлуке устала је лесковачка општина. Она је навела да се у V разред уписало ове године 105 бака, да „Лесковац броји близу 20.000 становника и има развијену трговину и индустрију, зашто му треба школована омладина“, да „Лесковац има јачу популацију него ли и сам Ниш, јер има већи број бака у основним школама него ли Ниш“, да он „прима баке из три највећа среза, лесковачког, власотиначког и јабланичког“, да „виша гимназија у Лесковцу постојала је од пре рата“, да „Лесковац сем гимназије ништа више од државе нема“, „да су у многим мањим местима од Лесковца остале целе гимназије, као што су: Врање, Крушевац, Куманово, Беране итд.“, „да су се уписана деца у V разред већ сместила по становима и набавила књиге и све потребе школске“ итд., и тражила да се у Лесковцу задржи V разред и виша реалка. „У крајњем случају молимо да нам се задржи V разред као приватан који ће издржавати грађани ове вароши.“

У овом случају интервенције су биле успешне, пошто су V разред, а самим тим и виша реалка, и даље остали у Лесковцу.

Предлог В. Росића, директора лесковачке Реалке, да се ова школа прогласи за гимназију био је прихваћен у јесен 1929, и она је тиме претворена у реалну гимназију, тј. гимназију мешовитог типа, која је имала и неке предмете реалке и предмете гимназије.

Број ученика и ученица

Школска година	Бр. уписаних и досељ. ученика	Бр. ученика на крају школске године	Од тога ученица	Удео ученица у укупном броју ученика
1920/21.	622	546	171	31,9%
1921/22.	619	551	148	26,9%
1922/23.	753	606	135	22,3%
1923/24.	838	689	163	23,7%
1924/25.	740	601	155	25,8%
1925/26.	719	602	145	24,1%
1926/27.	720	622	146	23,5%
1927/28.	719	574	121	21,1%
1928/29.	654	574	115	20,0%
Укупно	6.384	5.365	1.300	24,2%
Годишњи просек	709,3	596,1	144,4	

Од свих ученика у периоду 1921—1929. матурирала су, тј. положила испит зрелости, само 74 ученика, просечно годишње 10,6. (Ту нису урачунате 1926. и 1927, кад се у Лесковцу није полагала велика матура.)

Број ученика који је положио нижи течајни испит (малу матуру) у периоду 1921—1925 — докле је он постојао — износио је 1.922, тј. просечно годишње 24,4 ученика.

Социјална структура ученика

Кад ученике сврстамо по занимању њихових родитеља, видимо да је у периоду 1920—1929. године 45,7% свих ученика и 58,6% ученица било буржоаско-бироградског порекла (то су била деца трговаца, банкара, чиновника и интелектуалаца).

Међу ученицима су деца сиромашнијих градских слојева била прави изузеци.

У периоду 1920—1925. удео сеоске деце међу ученицима гимназије износио је 39,6%, тј. од пет ученика два су била са села.

Удео сеоске деце међу ученицима износио је само 9,8%, тј. свака десета ученица била је са села.

Посебан проблем представљали су ученици са села који су становали и хранили се приватно у Лесковцу.

Многи од њих становали су и хранили се у градским сиротињским породицама, плаћајући за то у новцу и храни коју су њихови родитељи доносили са села.

Знатан број сиромашних сеоских дечака који су се школовали у лесковачкој Реалци радио је као послуга да би обезбедио себи стан и храну. Према расположивим подацима, њихов се број

попео, од 1921/22. школске године до 1925/26, са 19 на око 50. У прве три године овог периода сваки десети бака са села радио је као слуга.

Др Ж. Конфино је извршио анкету и дао драгоцене податке о стамбеним приликама лесковачких гимназијалаца на почетку школске 1926/1927. године. Одговоре је добио од 611 ученика. Од њих је 349 становало са родитељима, а 262 (43%) су становали сами — били из других места, најчешће из околних села. Такви бацаи „обично су по четири у соби, плаћајући најчешће 80—100 динара месечно кирије“. Ако „имају и кост код својих газдарица“, „плаћају обично око 500 динара месечно“. Од анкетираних ученика 142 (23%) су становали у соби без патоса, а 365 (60%) у патосаној (укључујући и собе са подом од цигала). Остали нису одговорили на питање.

Од свих 611 анкетираних ученика, становали су:

Број	У соби	У постељи
по 1	90 (14,7%)	343 (56,1%)
по 2	176 (28,8%)	234 (38,3%)
по 3	187 (30,6%)	11 (1,8%)
по 4	96 (15,7%)	1
по 5	36 (5,9%)	—
по 6	6 (1%)	—
по 7	4 (0,7%)	—
није одгов.	16 (2,6%)	22 (3,6%)

Од свих анкетираних бака, становали су у собама чија је кубатура била:

до 10 м ³	—	118 (19,3%)
од 11—20 м ³	—	239 (39,1%)
од 20—30 м ³	—	115 (18,8%)
преко тога	—	102 (16,7%)
нису дали одговор		37 (6,1%)

Изузетно велики број одраслих дечака, гимназијалаца, 246, који су били смештени у постељама са 2 и више лица (10,1%), као и 118 гимназијалаца (19,3%) који су имали у својим собама мање од 10 м³ ваздуха (уз то умањених њиховим телима, креветима и стварима), указује да је велики број гимназијалаца, посебно оних са села, живео у врло тешким условима.

Бачке дружине

У периоду 1920—1929. постојало је и радило осам чврсто организованих бачких дружина при лесковачкој Реалци:

1. *Литерарна бачка дружина „Вуловић“* била је најстарија и најзначајнија бачка организација.

На састанцима „Вуловића“, који су обично држани недељом пре подне, читано је и претресано књижевно стваралаштво ученика,

највише песме и приповетке, али и есеји о појединим културним ствараоцима, радови о појединим књижевним делима, народној поезији и сл. као и критички прикази ових радова.

Готово сви лесковачки књижевници, новинари и научници тада формираних генерација прошли су кроз ову школу индивидуалног стваралаштва и поникли из ње. Литерарна дружина „Вуловић“ била је права колевка лесковачких песника и приповедача.

Зато ова Ђачка дружина има посебно место у културној историји Лесковца и околине.

Под управом „Вуловића“ налазиле су се и две Ђачке књижнице, за више и ниже разреде. Мада је број књига у њима варирао из године у годину, он је крајем школске 1927/28. износио око 1.000. Тада је књижница имала 170 читалаца.

2. *Скаутска организација* била је оријентисана на одлазак, боравак и логоровање у природи. То је био огранак Савеза извидника и планинки Југославије.

Ова Ђачка организација одлазила је на излете и организовала неколико летњих логоровања. Она је забрањивала употребу алкохола и пушења и водила борбу против ових порока.

Пошто су се око скаутске организације окупљали у извесној мери опозициони елементи, а уз то је постојао ривалитет између сокола и скаута, 1926. године дошло је до „привремене забране“ рада Савеза извидника и планинки по школама. Ускоро затим Министарство просвете је понова одобрило ову организацију која је била тесно повезана са школом.

3. *Коло Савеза трезвене младежи* имало је за циљ борбу против алкохолизма и пушења и пропагирање здравог живота омладине.

Од школске 1921/1922. године постојале су две трезвењачке организације: *Омладинско коло СТМ „Дубочица“*, чији су чланови били ученици виших разреда, *Дечје коло „Бурђевак“*, чији су чланови били ученици нижих разреда. Касније су се оба кола спојила у једну организацију „Бурђевак“.

4. *Лоптачки клуб*. Из две лоптачке дружине које се помињу школске 1919/1920. године настао је *Ђачки лоптачки клуб „Обилић“*. Он се такмичио са грађанским фудбалским клубовима. Овај се Ђачки фудбалски клуб помиње само до школске 1924/1925. године.

5. *Подружнина Феријалног савеза*. Феријални савез створен је ради припрема и организације Ђачких екскурзија, путовања и летовања.

Подружница овог савеза створена је при лесковачкој Реалци још школске 1920/1921. године. Организација је обновљена 1926. године.

6. *Соколи*. Ученици гимназије били су чланови *Соколског друштва*, у коме је основни садржај био неговање физичке културе — гимнастичких вежби. Лесковачко соколско друштво обновљено је негде у пролеће 1922. Оно је вежбало у гимнастичкој сали и дворишту Реалке.

7. *Подмладак Црвеног крста*

У лесковачкој Реалци био је огранак Друштва Црвеног крста Југославије, хуманитарне организације чији је циљ помагање и ор-

ганизовање помоћи рањеним, болесним и унесрећеним лицима за време рата и мира.

Ова организација је окупљала највећи број ученика. Број њених чланова кретао се од 326 до 600, а њени одбори су постојали у сваком разреду.

8. *Бачко историјско друштво* имало је за циљ развијање љубави за изучавање историје, археолошко испитивање лесковачке околине и стварање гимназијске збирке (музеја) која би служила као помоћно наставно средство.

Оно је створено крајем школске 1926/27. године залагањем Анатолија Красовског, наставника историје, и групе бака који су се интересовали за археологију, као одсек Литерарне бачке дружине „Вуловић“. У периоду 1927—1929. развило је велику активност и створило значајну школску збирку.

Поред осам побројаних бачких дружина, треба поменути да су у лесковачкој Реалци постојали *невачки хор*, *група тамбураша*, *бачки оркестар* и *бачка аматерска позоришна група*, предвођени наставницима, које су наступале на школским приредбама.

У животу ученика лесковачке Реалке значајну улогу имао је *школски биоскоп*.

Овај биоскоп створен је у пролеће 1922. и био инсталиран у гимнастичкој сали Реалке.

Школски биоскоп имао је огроман значај за лесковачке гимназијалце, пошто су у току свог школовања сви ученици долазили на његове представе, гледали двапут недељно по два филма, које су за то задужени професори Реалке бирали међу најбољим филмовима приказиваним у лесковачким биоскопима. На тај начин они су могли да гледају најбоље тадашње филмове, имали увид у стваралаштво најистакнутијих филмских уметника и стицали тим путем широку културу. С правом се може рећи да је многобројну филмску публику у Лесковцу створио гимназијски биоскоп, одгајивши генерације страсних љубитеља филма.

Наставници лесковачке Реалке одиграли су велику улогу у културном, уметничком, па чак и спортском животу града.

Посебно значајна била је њихова улога главних предавача у тада постојећим грађанским друштвима. У каснијем периоду ова су предавања одржавана углавном на Народном универзитету, најчешће у сали Реалке.

Лесковачка Реалка била је у периоду 1920—1929. године углавном политички неутрална средња школа.

У њој годинама није било продора напредних идеја.

Идеолошки тон школе давали су наставници веронауке, писци националистичких уџбеника историје, реакционарни наставници филозофије који су заступали идеалистичке погледе на свет и изразито националистички оријентисани наставници (као што је био Ђира Милић, наставник књижевности).

У том раздобљу било је врло мало напредних наставника.

Тодор Грујић, дугогодишњи наставник лесковачке Реалке, био је познати комунистички симпатизер, али у самој школи није испољавао неку политичку активност.

Напредна схватања уносили су само млађи наставници А. Красовски и Б. Горуновић.

Анатолије Красовски је третирао историјску прошлост са класних становишта, а Богољуб Горуновић био је носилац либералних и демократских схватања, која су долазила до изражаја у целокупној његовој друштвеној и наставничкој активности.

У то време није постојао ни напредни систематски, организовани политички рад међу ученицима. Симпатизери комунистичког покрета који су постојали у овој школи били су углавном лица формирана у срединама у којима су живела, нпр. Драшко Динић и Сергије Димитријевић, који су били синови старих комуниста. Они су као појединци водили разговоре о политичким темама и ономе што се дешавало у самом Лесковцу или у земљи, али то није био организовани рад.

Чак ни на састанцима Бачких дружина није било изразито напредних радова и дискусија. Ту су се читале песме, приповетке и реферати о писцима, али се нису третирале актуелне друштвене теме.

Први Бак за кога смо сигурно установили да је био организован у СКОЈ-у био је Благоје Илић, К'не, ученик VI разреда Реалке. Он је припадао скојевској групи коју је створио и водио Трајко Стаменковић, студент права, највероватније у пролеће 1928, у којој су остали чланови били радници.

Све до 1927. године Реалка је била једина средња школа у Лесковцу.

Те године ствара се друга лесковачка средња школа:

Средња текстилна школа

Годинама после првог светског рата постављало се питање отварања текстилне школе у лесковачком крају.⁴

Чим је отварање текстилне школе у Лесковцу, која је имала задатак да припрема квалификоване кадрове за текстилну индустрију, било одлучено, лесковачки индустријалци су одмах почели да комбинују како да учеснике ове школе искористе као бесплатну радну снагу.

⁴ То је питање, нпр., постављао као потребу за оснивањем стручних занатско-индустријских школа при фабрици вунених тканина и фабрици за прераду кудеље у Лесковцу: Миливоје Савић, *Занатско-индустријско школовање*, Загреб, 1920, 11 и 12 (за цигларску индустрију — стр. 14; за вжарску занат у Лесковцу — стр. 15; а за зидаре и дрводеље у Црној Трави — стр. 16).

Године 1923. лесковачки индустријалац Радмило Стојиљковић тражио је отварање стручне школе у Лесковцу (Р. Ст., *Стручне школе*, „Лесковачки гласник“ 28, 7. VII 1923), пошто је то била потреба постојећих индустријских предузећа.

У то време београдски „Препород“ писао је „да ће, како изгледа, влада отворити у Лесковцу нижу техничку школу, чија се потреба у Лесковцу толико јако осећа и за чије се отварање много заузимао г. Радмило Ж. Стојиљковић, индустријалац овдашњи, који је ово питање управо покренуо и умолио наше посланике да по овом предмету поднесу у Скупштини интерпелацију Министру Просвете и Трговине и Индустрије“ (Исто бр. 29, 14. VII 1923).

Зато су они још пре отварања текстилне школе у Лесковцу одлучили: „даваће сировину за рад у овл. школи, која ће се прераба-на њима враћати.“⁵

Средња текстилна школа у рангу пуне средње школе отворена је у Лесковцу 1927. године, решењем Министарства трговине и индустрије, као *средња занатлијско-индустријска текстилна школа*, а под именом *Државна текстилна школа у Лесковцу*.

Она је имала задатак да формира у току четворогодишњег школовања:

„1. Помоћнике текстилних инжењера и главних руковаоца разноврсних текстилних фабрика, занатско-уметничких радионица и мануфактурно-текстилних предузећа;

2. Чиновничко особље за текстилну индустрију и мануфактурну трговину, као и наставнике за ниже текстилне школе;

3. Високо квалификоване раднике за предење, бојадисање и апретуру.“

„Осим горе наведеног, задатак је ове школе да спрема и обичне фабричке раднике за предење и ткање, као и млађе помоћнике за мануфактурну трговину.“

Зато је, истовремено са отварањем првог разреда ове средње школе, организован и шестомесечни курс за квалификоване раднике.

Први директор ове школе био је Чедомир Јоксимовић.⁶

Прве године свог рада школа је уписала 40 ђака, од којих 6 женских. Међу њима је било 19 из Лесковца и околине.

Ускоро затим извршен је и упис ђака за шестомесечни курс за спремање квалификованих фабричких радника и помоћника за мануфактурну трговину и за ужарски курс.⁷

При Државној текстилној школи у Лесковцу заснован је и *Први српски текстилни музеј*. Предвиђено је било да у њему буде „смештена збирка инструмената и алата којима су се служиле и служе наше сељанке при предењу и ткању.“⁸

Почетком 1928. Државна текстилна школа у Лесковцу отворила је први шестомесечни курс за калкулацију и ткачку композицију. Овај је курс похаћало седам радника Платнаре Косте Илића и синова, два из Платнаре Врањкића, Стаменковића и комп., и два из Штофаре Илића, Теокаревића и Петровића, свега 11 лесковачких текстилних радника.⁹

Текстилна школа је приступила и оснивању модерног овчарника у наставне сврхе и ради „оплемењивања домаћих раса оваца

Следеће године објављена је вест да је Министарство трговине и индустрије решило да отвори две текстилне школе, у Нишу и Лесковцу (Исто бр. 35, 30. VIII 1924).

План професионалне наставе Министарства трговине и индустрије из 1925. године предвиђао је да се почетком школске 1925/1926. године отвори плетарска школа у Власотинцу (Исто бр. 7, 14. II 1925).

⁵ „Лесковачки гласник“ 22, 28. V 1927.

⁶ Званична објава школе, „Лесковачки гласник“ 39, 24. IX 1927.

⁷ „Лесковачки гласник“ 42, 28. V 1927.

Школа се тада уселила у зграду старе столаре (алтернатива је била зграда фабрике Јоргаћевића у изградњи. — Исто лист бр. 32, 6. VIII 1927).

⁸ „Лесковачки гласник“ 46 и 52, 12. XI и 24. XII 1927.

⁹ Исто бр. 5, 5. II 1928.

ради добијања бољих квалитета вуне, коју наша индустрија увози из иностранства.¹⁰

Пред почетак школске 1928/1929. године приступило се уређењу школског биоскопа, који је имао да служи „за научна предавања по текстилној индустрији, прилагођено нарочито за текстилне раднике.“¹¹

У септембру 1928. Државна текстилна школа је отворила кулењарски тромесечни курс у Врањској Бањи „за мочее конопљане трске бањском врућом и сумпоровитом водом, јер добијена кудеља на овај начин има лепу белу боју и подесна је не само за ужарију но и за израду платна, пешкира и осталог рубља и може да конкурише с чувеном италијанском кудељом.“

Осим тога, „курсисти ће се упознати с трљањем кудеље на бачким трлицама, са чешљањем влакна на гвозденим гребенима и сортирањем истога по одређеним (стандардима) у светској трговини ужадима. Обука је бесплатна.“¹²

Од 1. новембра 1928. Државна текстилна школа је отворила специјалан течај за изучавање текстилне робе за трговачке помоћнике мануфактурних радњи.¹³

Основне школе

Од свих школа у Лесковцу, највише је било четвороразредних основних школа, чије је похађање било обавезно, а завршавање услов за упис у Реалку и ниже стручне школе.

Основне школе отпочеле су да раде школске 1919/1920. године.

Због великог броја заосталих бака, поред нормалне годишње наставе у првом разреду, уведени су и течајеви са убрзаним програмом. На тим течајевима завршавана су у једној години по два разреда. Уз то су баца уписивани у одговарајуће разреде на основу претходних знања у читању, писању и рачунању.¹⁴

¹⁰ Исто бр. 5, 5. II 1928.

¹¹ „Радничке новине“ 33, 15. VIII 1928.

Те године услов за упис у ову школу био је: 4 разреда гимназије за упис у прву годину (биће примљено 15 бака из Лесковца), а свршених 5 разреда гимназије за упис у другу годину (биће примљено 5 бака из Лесковца) („Лесковачки привредник“ 13, 24. VI 1928). Пријем Бака у ново годиште био је ограничен на 35 („Лесковачки гласник“ 26, 30. VI 1928).

„На вечерњи и празнични курс примаће се 25 радника из текстилних фабрика који умеју добро да пишу и читају“ („Радничке новине“ 33, 15. VIII 1928).

¹² „Новости“ 2298, 31. VIII 1928.

¹³ „Лесковачки гласник“ 43, 27. X 1928.

¹⁴ Тако, нпр., С. Димитријевић је био примљен у III разред течаја мушке основне школе код реке а да није учио прва два. У његовом одељењу било је бака који су били рођени од 1905. до 1912. године (Уписници основне школе I кварта). Као једини Бак тог разреда рођен 1912, он је завршио основну школу у својој 8. години, те је морао да паузира две године пре но што су га примили у Реалку.

Зграда основне школе I кварта (чију слику доносимо) налазила се између Општине и реке. Била је подигнута 1904. године, поводом прославе првог српског устанка; 1931. добила је име Јована Цвијића.

У Лесковцу су у периоду 1919—1929. постојале четири основне школе подигнуте пре првог светског рата, једна код цркве (школа II кварта), две код реке (мушка и женска школа I кварта) и четврта у једној малој улици преко пута Марвене (говеђе) пијаце, у Табана-мали (школа III кварта).¹⁵

Пошто у периоду до 1928. године држава није подигла ниједну нову школску зграду, у Лесковцу је стално постојао велики недостатак школског простора.

Почетком 1922. године констатовано је да Лесковац има 2.200 уписаних ђака а укупно 23 учионице. Већ две године 11 одељења ради полудневно.

Уз то се додаје: „Идуће године, ако се број учионица не осигура, само због тога, нећемо моћи примити ни једног новог ђака у I разред, пошто садашњи број учионица има само за старије разреде.“¹⁶

Пошто Лесковац тада није добио нову школску зграду, јасно је да је и даље питање решавано одржавањем полудневне наставе.

Много касније, 1928. године, стање је остало непромењено. Тада је констатовано: „У III кварту деца уче наизменично само пола дана због недостатка локала.“ „Идуће године ће то исто бити и у II кварту.“¹⁷

А ево какве су биле стамбене прилике тадашњих ђака лесковачких основних школа.

На основу анкете др Ж. Конфина међу ђацима основних школа II и III кварта, добили смо следеће податке о томе са колико лица ђаци основних школа живе у соби и спавају у једном кревету.

Број	У соби	У кревету
по 1	5	38
по 2	27	256
по 3	64	94
по 4	103	27
по 5	102	7
по 6	81	4
више од 6	59	—
на поду од дасака		5
на поду од земље		9
непознато	2	3
Свега	443	443

¹⁵ Године 1922. констатовано је да после рушења ча-Митине школе, подигнуте 1854 [срушена 1921], зграда ча-Јосифове школе у порти цркве броји дане свог битисања, а да су тада у Лесковцу постојале само четири школе, које смо набројили.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 4, 27. I 1922.

¹⁷ Исто бр. 17, 23. VI 1928.

Пошто су у питању деца, то се и спавање два лица у једном кревету може узети као нормално. Па ипак, 132 бака, готово 1/3, спавала су у креветима у којима је било 3—6 лица, што је поразан податак.

Колико су тешке биле породичне стамбене прилике, видимо по томе што је 286 бака, знатно више од половине свих бака, становало у собама са 4—6 лица, а 14 спавало на поду од дасака или земље.

Још су поразнији подаци о собама у којима су становали:

у соби патосаној даскама	215
у соби патосаној циглама	13
у соби без патоса	217

Из овога се види да је више од половине бака становало у собама без дашчаног пода.¹⁸

О основним школама у околним местима имамо непотпуне податке. Да бисмо добили делимичан увид у то питање и основу за даље попуњавање података, пошли смо од оних који се јављају у државним календарима за 1912. и 1914. годину.¹⁹

Тамо се набрајају следеће школе:

У *власотиначком срезу*: Брод, Власотинце (1866; 1877/78); Г. Присјан; Грделица (1877/78); Козаре (1877/78); Кална; Конопница (1866; 1877/78); Предејане (1877/78); Крушевица (1873; 1877/78); Преслап; Рупље (1867; 1877/78); Свође; Црна Трава (1877/78); Равна Дубрава (први пут 1914); и Добро Поље (1877/78; не јавља се 1912. и 1914).

У *јабланичком срезу*: Бојник; Бошњаце (1877/78); Бучумет; Д. Коњувце; Клајић; Косанчић; Лапотинце; Лебане; Медвеђа (била затворена 1914); Оране; Прекопчелица; Реткоцер; Сијарина; Слишане и Туларе.

У *лесковачком срезу*: Бабичко (1877/78); Богојевце; Брестовац; Бунуша (1877/78); В. Грабовница (затворена 1912, постоји 1914); В. Трњане; Винарце; Губеревце; Јашуња; Лесковац; Манојловац; Мрштане; Ораовица (1877/78); Печењевце (1877/78); Прибој; Разгојно; Турековце (1877/78); Чукљеник (затворена 1912. и 1914); Накривањ (1877/78; не јавља се 1912. и 1914); и Кумарево (1877/78; не јавља се 1912. и 1914).²⁰

¹⁸ Др Ж Конфино, *Једна стамбена анкета у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 5, 29. I 1927. (са неким бројчаним исправкама које су се могле израчунати према датим подацима).

¹⁹ *Државни календар Краљевине Србије за 1912*, стр. 87—89, исто за 1914, стр. 105—107.

У загради смо додали годину помена школе „новог типа“ за време Турака (не узимајући у обзир црквене школе) на основу: С. Димитријевић, *Стари Лесковац*, ... 11—12, као и школа које се помињу у Извештају „војне управе лесковачке“ о школама затеченим у време ослобођења 1877/78 (В. Стојанчевић, *Прилог проучавању школских прилика у лесковачком крају пред ослобођење 1878. године*, „Лесковачки зборник“ V, 44).

²⁰ По П. Борђевићу, школа у Манојловцу је отворена 1909 („Недељне новине“ бр. 1, 1933).

Р. Костадиновић наводи да су нове школе основане: у Кални — 1909; а нове школске зграде подигнуте у Броду — 1908, Преслапу — 1909 (Р. Костадиновић, *Просветне*, ... 72, 98, 99).

Пређимо на податке после првог светског рата.

Године 1920. помиње се школа у Горњем Ораху (власотиначки срез),²¹ а 1921. Ладовичка, Прилепачка, Сејаничка из власотиначког среза), Орашачка, Црковничка (из лесковачког среза), Стубалска (из јабланичког среза — Пуста Река).²²

У *Државном календару за 1921. и 1922.* помињу се следеће основне школе (мушке и мешовите), које смо разврстали на следећи начин:

I. Школе које су постојале пре првог светског рата

1. У власотиначком срезу: Власотинце, Г. Присјан, Грделица, Козаре, Кална (без учитеља), Конопница, Крушевица, Предејане, Преслап, Равна Дубрава, Рушје, Свође, Црна Трава и Добро Поље (а не помиње се Брод), укупно 14 школа.²³

2. У јабланичком срезу: Лебане, Бојник, Бошњаце, Бучумет, Д. Коњувце, Власе (не ради), Косанчић, Лапотинце, Медвеђа, Оране (не ради), Прекопчелица, Реткоцер (не ради), Сијарина православна, Сијарина муслиманска (без учитеља), Слишане и Туларе, укупно 16 школа.

3. У лесковачком срезу: Лесковац (ту су биле 4 школе), Бабичко, Богојевце, Брестовац, Велика Грабовница, Велико Трњане, Винарце, Губеревце, Јашуња, Манојловце, Мрштане, Ораовица, Печењевце, Прибој, Разгојно и Турековац (а не помињу се Чукљеник, Накривањ и Кумарево), укупно 19 школа.

II. Школе које се појављују после првог светског рата у Државном календару за 1921. годину

1. У власотиначком срезу: Дарковце, Ладовица, Орашје, Добровиш, Гаре, Ивање и Прилепац, укупно 7 школа.

2. У јабланичком срезу: Гајтан.

3. У лесковачком срезу: Барје, Белановце, Бунуша, Вучје, Доња Лакошница, Орашац и Стројковце, укупно 7 школа.

4. Поред тога, појављују се два учитеља у Дому за ратну сирочад у Лесковцу и један учитељ у Дому инвалида у Лесковцу.

Укупан број учитеља износио је 1921. године у срезу власотиначком 28 (од чега у Власотинцу 5), у срезу јабланичком 18 (од чега у Лебану 3), у срезу лесковачком 51 (од чега у Лесковцу 15), укупно 97.²⁴

²¹ Окружни одбор одредио је помоћ за оправку зграде 30. јуна 1920. Ту се помињу и школе: Равна Дубрава, Рушје (по буџету за 1919) и Грделица, у власотиначком срезу; Слишане, Туларе и Медвеђа, у јабланичком срезу.

За све ове школе министар финансија је смањно помоћ на 1/3 („Врањски гласник“ 8, (?), VIII 1920).

²² Поред Конопчичке, Власотиначке, Крушевичке као и Лопушке — за коју нисмо сигурни да је у питању Лопушња („Врањски гласник“ 23, 15. XI 1921).

²³ Брод се помиње као предратна школа („Врањски гласник“, 15. IX 1922), што би значило да је у овој групи било 15 школа.

²⁴ Државни календар Краљевине СХС за 1921—1922. годину, Београд, 1921, 210—212.

Ш. У Државном календару за 1924. годину помињу се нове школе (којих није било у Календару за 1921):

1. У власотиначком срезу: Лопушња, Јаковљево, Млачиште, Сејаница, Горњи Орах и Шишава, укупно 6 школа.

2. У јабланичком срезу: Гргуровац, Доње Бријање, Кацабаћ, Магаш и Стубла, укупно 5 школа.

3. У лесковачком срезу: Црковница.

Укупан број учитеља износио је у срезу власотиначком 1924. године 44 (од чега у Власотинцу 8), у срезу јабланичком 26 (од чега у Лебану 3), у срезу лесковачком 78 (од чега у Лесковцу 35), укупно 148.²⁵

Многе вести о школама нису довољно прецизне, па се зато на основу извора за период 1918—1941. без детаљних проучавања не може рећи да ли су у питању нове или затечене школе или школске зграде.²⁶

Године 1926. помињу се школе без учитеља у Рујковцу, Ображди (и Сијарини), срез јабланички.²⁷

Исте године отворена је нова школа у Грајевцу, општина Јашуња, срез лесковачки.²⁸

Исте године помиње се школа у Мирошевцу, срез лесковачки.²⁹

Међу школама које су у периоду 1919—1926. добиле помоћ Округног одбора округа врањског помињу се школе у Дадинцу и Липовици, срез власотиначки.³⁰

За разлику од Лесковца, где није било нових основних школа ни школских зграда, у многим селима лесковачке околине у периоду 1918—1928. отворене су или подигнуте нове школе.

²⁵ Државни календар Краљевине СХС за 1924. годину, Београд, 1924, 554.

²⁶ То је случај са школама које се помињу у *Косачићу* (јабланички срез — Пуста Река), *Лопушњи* (власотиначки срез) („Врањски гласник“ 13, 1. VII 1923) и *Преславу* (власотиначки срез), — Има врло лепу школу и стан за учитеља, али не може да добије сталног учитеља, већ само привремене (Исто бр. 22, 15. XI 1923).

²⁷ Р. Костадиновић наводи да је нова школа основана у Дарковцу — 1920; школска зграда завршена у Дарковцу — 1925; стављена под кров у Јабуковику — 1926; а нова подигнута у Рупљу — 1926 (Р. Костадиновић, *Просветне...*, 66, 106, 108).

²⁸ По С. Крстићу, школа у Вучју отворена је 1919 („Недељне новине“ 3, 1933).

Међу школама сиромашних општина које су 1923. године добиле помоћ Министарства просвете за оправку старих и подизање нових школских зграда помињу се школе и Кацабаћу (Пуста Река), Добровишћу, Шишави и Орашју (све три у власотиначком срезу).

Ту се помињу још и школе на које се осврћемо другде: у Реткоцеру, Тудару, Гајтану, Сијаринској Бањи, Оруглици, Крушевици, Конопници, Горњем Ораху, Равној Дубрави и Газдару („Врањски гласник“ 17, 1. IX 1923).

²⁷ „Врањски гласник“ 4, 31. I 1926.

²⁸ Исто бр. 14, 11. IV 1922.

²⁹ Исто бр. 50, 26. XII 1926. Ту се помиње и школа у Палојцу.

³⁰ Исто бр. 1, 2. I 1927.

У лето 1923. Окружни одбор одобрио је по 5.000 динара за подизање нових школских зграда у *Губеревцу, Газдару, Петриљу, Прилепцу и Брестовцу*.³¹

Ј. Јовић, учитељ, у свом раду *Основне школе среза власотиначког*, констатовао је 1922. године да је за последње три године подигнуто шест школских зграда у власотиначком срезу: *Орашје, Ладовица, Лопушња, Црна Трава, Млачиште и Горњи Орах*.³²

Приликом отварања нове школске зграде за Прилепац и Гложане у *Прилепцу*, општина Орашје, констатовано је да су за непуних 5 година подигнуте у овој општини 3 школе, у Орашју, Ладовици и Прилепцу.³³

Године 1923. или 1924. Окружни одбор округа врањског одобрио је по 5.000 динара за подизање нових школских зграда у *Шишави, Брестовцу и Јабуци*, а по 4.000 динара школама у *Кацабаћу*, и *Лапотинцу*.³⁴

Године 1924. подигнута је основна школа у *Великој Сејаници*, а 1926. нова основна школа у *Грделици и Палојцу*.³⁵

Исте године подигнута је нова школска зграда у *Губеревцу*.³⁶

Године 1925. Окружни одбор дао је помоћ за школу која се подизала у *Зољеву*.³⁷

Године 1925. почела је да ради нова школа у *Новом Селу*, општине рупљанске, срез власотиначки.³⁸

Године 1926. Борбе Марјановић, земљоделац, поклонно је земљиште за подизање школе у *Великом Војловцу*, срез јабланички.³⁹

Године 1928. Стојан Цакић из *Јасенова* поклонно је свој најбољи плац за зидање школе.⁴⁰

У јесен те године отворена је новоподигнута школска зграда у *Градашници*, општина Орашац, срез лесковачки.⁴¹

Једине исцрпне податке о старим и новим школама из овог периода имамо за Јабланицу, (без Пусте Реке), и то захваљујући Т. Зоњићу. Кад групишемо све податке које он наводи, видимо да је у периоду после првог светског рата до 1928. обновило рад 8 старих школа а основано још 13 (односно са албанском школом код цамије у Сијаринској Бањи — 14).

³¹ Исто бр. 15, 1. VIII 1923.

³² Ускоро затим отворена је нова школа у Газдару (Исто бр. 22, 15. XI 1923).

³³ Исто бр. 18, 15. IX 1922.

³⁴ „Лесковачки гласник“ 53, 29. XII 1923.

³⁵ Исто бр. 7, 16. II 1924. За школу у Лапотинцу добијена је помоћ и од Министарства просвете („Врањски гласник“ 23, 1. XII 1923).

³⁶ А. Ристић, Грделица. . ., 24.

Школа у селу Палојцу, између Предејана и Грделице, отворена је („освећена“) у јесен — „Врањски гласник“ 39, 10. X 1926.

³⁷ „Врањски гласник“ 20, 15. IX 1924.

³⁸ „Лесковачки гласник“ 24, 13. VI 1925. — Она је почела да ради исте године (Исто бр. 22, 27. IX 1925).

³⁹ „Врањски гласник“ 26, 25. X 1925; „Илустровани лист“ бр. 32, 8. VIII 1926. доноси слику школе.

⁴⁰ Исто бр. 8, 28. II 1926.

⁴¹ „Лесковачки гласник“ 21, 26. V 1928.

⁴² Исто бр. 40, 6. X 1928.

I. Предратне школе

Ред. бр.	Место	Време оснивања	Зграда подигнута	Рад обноуљен	Нова зграда у периоду 1919—1928.
1.	Бошњаце	затечена 1877/8.		1919.	
2.	Лебане	осамдесетих година XIX века		1918.	
3.	Медвећа	осамдесетих година XIX века, можда 1888.		1920.	
4.	Сијаринска Бања (школа код цамије)	деведесетих година XIX века	(одељење које је отворено 1908. у Сијаринској Бањи срушено је за време рата) 1921.	1921.	После подизања нове зграде 1925. у С. Б. за срлоку децу, у старој су остала албанска деца 1924.
5.	Реткоцер	почетком XIX века, можда 1901.	(запаљена 1917)	1924.	
6.	Д. Бучумет	1903.	(запаљена 1917)	1921.	
7.	Туларе	1905.	1905.	одмах после рата око 1920. ⁴²	
8.	Клајићи	(у Сковрчу од 1904) 1906.	1906. (спаљена 1917)		

⁴² Напомињемо да је школа у Стубли добила помоћ за оправку 1921. године („Врањски гласник“ 23, 15. XI 1921), те је она, вероватно, створена пре првог светског рата.

Овом списку треба додати *Прекончелицу*.⁴³
 Понеке школе у Јабланици биле су у јадном стању. Тако, нпр., М. Јовановић — Мика Брада пише 1927. године да у Сијеринској Бањи постоји школа „без иједне клупе, без табле школске, стола и столице, без иједног учила, а у којој је учитељ један Рус избеглица. Зими, дању, гацају по дубоком снегу промрзла де-чица до храма науке у коме ће се са мокрим опанцима и прозеб-лим ногама поређати по голом патосу и гледати голе зидове и пре-подавателя научне истине“.⁴⁴

II. Нове школе у периоду 1919—1928.⁴⁵

Ред. бр.	Место	Основана — рад отпочео	Зграда
1.	Гргуровци	1921.	1924.
2.	Гајтан	1921.	касније
3.	Петриље	1922.	1923.
4.	Стубла	1922.	1922.
5.	Д. Оруглица	1923.	1923.
6.	Газдаре	1923.	1923.
7.	Рујковац	1923.	1926.
8.	Шумане	1927.	1925.
9.	Тогочевце (Цекавица)	1927.	1931.
10.	Велико Војловце	1927.	
11.	Равна Бања	1927.	
12.	Доња Липовица	1928.	
13.	Бувце	1928.	1927.

Што се тиче школе у Медвеђи, она је 1923, а на предлог школског надзорника, била затворена „као неупотребљива“. Окружни одбор у својој одлуци бр. 84 тражио је отварање ове школе и државну помоћ за подизање нове школе („Врањски гласник“ 21, 1. XI 1924).

Из тадашње штампе добијамо неке допунске податке. Из ње видимо да је школа у *Клајићу* подигнута 1906, а отворена 1907, спаљена 1917. да је ово место било без школе до 1923. (Исто бр. 6, 15. III 1923), да је школа поново отворена тек 8. новембра 1923 (Исто бр. 2, 15. I 1924).

Деветог марта 1921. године изгорела је школа у Лебану („Епоха“ 693, 19. IV 1921).

⁴³ Државни календар за 1921. и 1924. годину.

⁴⁴ Мих. М. Јовановић, *Сијеринске Бање*, „Новости“ 2035, 13. X 1927.

⁴⁵ Т. Зоњић, *Развој школства у Јабланици*, Лесковац, 1970.

Године подизања зграда у Петриљу и Бувцу исправљене су према вестима из „Врањског гласника“.

Из истог листа видимо да су подаци Т. Зоњића који се односе на школе у *Реткоцу* (1924), *Струбли* (1922) и *Газдару* (1923) потпуно тачни.

Што се тиче школе у *Бувцу*, у том листу пише да ова школа није постојала до 1927. године, да је тада довршена зграда, а да учитељица постављена пре шест месеци није дошла („Врањски гласник“ 11, 8. V 1927).

Када групишемо све расположиве податке, видећемо да се у периоду 1919—1928. помињу у лесковачком крају 102 основне школе, и то: у власотиначком срезу 36, у јабланичком срезу 34, у лесковачком срезу (без Лесковца) 28 и у самом Лесковцу 4.

Исто тако видећемо да је у истом периоду подигнуто доста сеоских школа у лесковачком крају, углавном иницијативом учитеља и напорима самих становника, који нису потцењивали школе. Укупан број сеоске деце који је похађао школу био је релативно мали.

Из чланка С. Динића, *Основне школе у срезу лесковачком*, објављеног 1922. године, видимо да је тада у срезу лесковачком постојало 25 сеоских школа са 40 наставника и 3.000 ђака. „Од месеца априла 30% ђака на селима формално отпада због пољских радова.“⁴⁶

Школске 1925/26. године стање школства у лесковачком крају било је следеће:⁴⁷

Срез	Број школа	Број учитеља	Број ученика		
			мушких	женских	укупно
власотиначки	28	44	1.236	484	1.720
јабланички	22	37	1.409	174	1.583
лесковачки	33	70	1.845	564	2.409
Свега	83	151	4.490	1.222	5.712

Наведени подаци показују да је број школа био заиста недовољан. Многа села нису имала школе, сва деца нису била обучавана наставом, а о неписмености одраслих нико није водио рачуна.⁴⁸

Упркос порасту броја основних школа, неписменост становништва била је врло велика.

Зар је стање могло да буде друкчије кад су 1933. године:

а) у школу у Манојловцу ишли ђаци из 6 села ове општине (из Манојловца, Кумарева, Мале и Велике Биљанице, Доњс и Гор-

⁴⁶ У самом Лесковцу била су 32 одељења са 34 наставника и 2.300 ученика. Поред тога, у основној школи ратне сирочади била су 2 наставника и 100 ученика („Врањски гласник“ 14, 15. VII 1922).

⁴⁷ „Врањски гласник“ 20, 23. V 1926.

⁴⁸ Погледајмо какво је било стање у погледу књижара, које свакако можемо убројити међу факторе просвећивања.

Године 1921. постојале су у Лесковцу две повлашћене књижаре:

Жике Д. Обреновића (основана 1896) и

Василија М. Дискића (основана 1904), као и две у Власотинцу:

Душана Михаиловића и

Зарија Маринковића.

(Државни календар СХС за 1921, Београд 1921/1922, 928. То је било знатно мање неголи 1912. године, кад су у Лесковцу постојале 4, а у Власотинцу 5 књижара. — Државни календар Краљевине Србије за 1912, 292.)

ње Слатине, Ђаци из седмог села ове општине одлазили су у школу у селу Богојевцу);

б) у школу у Турековцу ишли Ђаци из 8 села, од којих су нека удаљена више од 4 км;

ц) у Чукљенику није било школе па су деца ишла у Стројковце, удаљено 6 км. Школу је похађало „свега 8 Ђака, а сваке године остану по 20 неписмене деце“;

д) у Братмиловцу није било школе, па су Ђаци одлазили у Мрштане. Зато су из овог села ишле у школу само две девојчице.

Однос уписаних и неуписаних Ђака школске 1933/34. године пружио је следећу слику:

	Било уписане деце		Остало неуписане деце
	мушке	женске	
у школи у Манојловцу	99	6	150 (!)
у школи у Вучју	60	26	преко 50
у школи у Турековцу	178	9	95 (само у 1933. — али има и од ранијих година)

У тим условима не треба се чудити:

а) што је у Вучју само 2% жена било писмено;

б) што је у Рујковцу било писмено 206 мушкараца и 36 жена;

в) што је у Чукљенику, у 76 домова, ниједна жена није била писмена; и

г) што је у Братмиловцу свега десетак жена било писмено, а међу удатим само 3.⁴⁹

Укупан број неписмених од 11 година навише износио је 31. марта 1931. године:

у јабланичком срезу	27.519, тј.	74,5%
у лесковачком срезу	32.946, тј.	64,1%
у власотиначком срезу	21.436, тј.	70,5%
у целом лесковачком крају	81.901, тј.	69% ⁵⁰

Осврћући се на Роме конопљаре у самом Лесковцу, Ј. Јовановић Абраш пише: „Међу нашим конопљарима ретко је наћи

Стање се изменило 1924. године. Тада је у Лесковцу било пет књижара: В. Дискића, Ж. Обреновића, Зорке Павловић (продаја књиге), Димитрија Николића и Јована Стојановића (продаја школске књиге), а у Власотинцу само једна, Д. Михаиловића. (*Алманах СХС V, 1924—1925, 367—8.*)

⁴⁹ П. Борбевић, *Манојловце*, „Недељне новине“, бр. 1, 1933; С. Крстић, *Вучје*, Исто, бр. 3, 1933; С. Крстић, *Чукљеник*, Исто бр. 7, 1933; П. Борбевић, *Братмиловце*, Исто, бр. 5, 1933; П. Борбевић, *Турековце*, Исто, бр. 4, 1933; А. Илић, *Рујковац*, Исто, бр. 32, 1934.

⁵⁰ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год.*, књ. III, Београд, 1938.

писмених.“ „Из економских разлога он децу не шаље у школу, јер деца тих година извор су прихода. У најмању руку ова бар зарађују хлеб“ [чистачи ципела].⁵¹

Поред основних школа појавила су се у Лесковцу и забавишта, као установе за предшколско васпитање деце.

Прво такво забавиште отворено је у јесен 1923.⁵²

Отварање овог првог забавишта било је резултат приватне акције родитеља.⁵³

Кад је забавиште већ било подигнуто, министар просвете поставио је пензионисану учитељицу Ангелину Пантић за забавиљу и управницу децјег забавишта.⁵⁴

Одмах затим, 28. новембра 1923, забавиште је почело са радом.⁵⁵

Школске 1925/26. године отпочиње са радом забавиште у основној школи I кварта (до реке). Из уписника овог забавишта видимо да је оно имало мешовито одељење и непрестано радило све до окупације 1941. Број уписане деце варирао је од 51 до 71.

Пошто је у уписник овог забавишта уношено и занимање родитеља, видимо да је школске 1925/1926. године у њему било 71 дете, чији су очеви били: 30 трговаца (од чега 3 бакалина, 2 брашнара и 1 књијар), 20 занатлија (од чега по 3 столара и обућара, по два чешљара и ковача, и по један лимар, јорганџија, бравар, клонфер, ујар, воскар, кројач, берберин, пекар и месар), 6 индустријалаца, 5 кафеџија, 2 ситна чиновника (општински рачуновођа и дијурничар), и по један лекар, учитељ, свештеник, пензионер, пиљар и послужитељ, као и 2 лица без ознаке професије.⁵⁶

Дакле, у овом забавишту те године уопште није било деце радника.

⁵¹ Ј. Јовановић Абраш, *Међу Циганима*, „Лесковачки гласник“ 3, 26. I 1929.

⁵² Почетком школске 1923/24. године отпочео је упис у децје забавиште („Лесковачки гласник“ 39, 22. IX 1923).

Договор о отварању забавишта одржан је 30. септембра 1923.

⁵³ „Тријестак родитеља договорило се, реверисало и оправља кућу г. Стеве Живковића, професора, нашег Лесковчанина који је из љубави према установи, нарочито за тај циљ уступио кућу, те се може сматрати да је питање оснивања забавишта свршена ствар“ (Ср. Динић, *Децје забавиште у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 43, 20. X 1923).

Нешто касније, „Лесковачки гласник“ је јавио да је забавиште готово, али нема пара да се исплате мајстори. Тек онда одбор општине одобрио је 7.000 дин. Пошто је ово забавиште требало и опремити најнужнијим намештајем, тражени су прилози за ту сврху (Исто бр. 46, 10. XI 1923). За неколико дана прикупљено је од појединаца и других уснова 7.050 дин. прилога (Исто бр. 50, 8. XII 1923).

⁵⁴ „Лесковачки гласник“ 47, 17. XI 1923.

⁵⁵ Исто бр. 48, 24. XI 1923.

Рад забавишта обновљен је следеће године, 1. септембра 1924 (Исто бр. 37, 13. IX 1924). Средњом 1925. у забавишту је боравило 40 деце (Исто бр. 27, 4. VII 1925).

⁵⁶ Уписник забавишта основне школе I кварта (до реке),

Године 1927. лесковачки учитељи основали су ново, бесплатно забавиште при основној школи код цркве.⁵⁷

Да видимо како је стајао Лесковац са нижим стручним школама.

У Лесковцу су постојале, у првим годинама раздобља између два светска рата, три стручне, професионалне, ниже школе: Вечерња трговачко-занатска школа, Трговачка школа и Раденичка школа Женске подружине (касније Женска занатска школа). Године 1927. отворена је четврта таква школа, Нижа пољопривредна школа. Све су ове школе постојале до 1941. године.

1. Вечерња трговачко-занатска школа (отворена 1909) била је обновљена 9. фебруара 1920. и радила је до 29. јуна 1920. Имала је 170 ученика. Она није радила школске 1920/21, а понова је про- радила у школској 1921/22. години, 7. новембра 1921.⁵⁸

Радила је сваког дана од 18 до 20 часова.⁵⁹

По „чл. 12, Зак.[она] о занатским школама, саопштен рас- писом Занатске коморе и објавом олд.[ашње] Еснафске Управе“, „ни један занатски ученик не може полагати калфени испит, ако ову Трговачко-занатску школу не сврши“.^{59а}

Мада је завршаваће ове занатске школе био предуслов без кога се није могао полагати ни калфени испит („ни један мајстор- ски испит“), Министарство трговине и индустрије известило је управу мушке занатске школе да оно „нема више буџетске мо- гућности да даје помоћ занатским школама, већ да све веће варо- ши морају саме издржавати своје занатске школе“.⁶⁰

Школовање шегрта често је трајало дуже од предвиђеног, пошто поједини послодавци нису дозвољавали шегртима да редов- но посећују предавања. У таквим случајевима школа није приз- навала овим шегртима поједина школска годишта. Зато многи уче- ници нису могли да школу на време заврше.⁶¹

2. Трговачку школу отворило је Трговачко удружење и она је радила већ школске 1920/1921. године.⁶²

⁵⁷ Управа основне школе код цркве отворила је бесплатно забавиште за децу од 4—6 година („Лесковачки гласник“ 37, 11. IX 1927).

⁵⁸ „Лесковачки гласник“ 4, 19. XI 1921.

⁵⁹ Исто бр. 8, 17. XII 1921.

^{59а} Исто бр. 36, 10 IX 1922.

У септембру 1922, у овој су школи постојала 3 нормална разреда, али исто тако и Припремни разред и Аналфабетски разред (Исто бр. 37, 17. IX 1922).

Године 1926. у њој је постојало 430 ученика.

У вези са овом школом треба нагласити следећу констатацију: „Сваке године у Трговачкој и Занатлијској школи набу се неколико десетина пот- цуно неписмених младића од којих су цела половина Лесковчани“ (Исто бр. 27, 4. јули 1925) — дакле из града.

⁶⁰ Исто бр 49, 8. XII 1928.

⁶¹ Казивање Милорада Бојковића, обвћарског радника.

⁶² „Лесковачки гласник“ 4, 19. XI 1921.

Школске 1921/1922. године она је наставила да ради под именом *Трговачка школа Лесковачке трговачке омладине*.⁶³

3. *Раденичка школа* Женске подружине била је једина женска професионална школа.⁶⁴

Године 1924. она је претворена у Женску занатску школу.⁶⁵

Годину дана касније, после завршетка школске 1924/1925. године, констатовано је „да се Женска занатска школа вуче по ту-бим страћарама“, а уз то „да је то једина школа која одмах даје парче хлеба својим ученицама, чим изађу из ње“.⁶⁶

У лето године 1927. она је отворила вечерњи курс кројења и шивења хаљина.^{66а}

Женска занатска школа добила је 1927. године нову школску зграду.⁶⁷

Министарство трговине и индустрије одобрило је да се у јулу и августу 1928. одржи у Лесковцу *шестонедељни курс кројења* под управом Женске подружине.⁶⁸

Нижa пољoпривредна школа

Нова лесковачка стручна школа била је *Нижa пољoпривредна школа* ратарско-сточарског смера. Она је настала у јесен 1927. пресељењем овакве школе из Алексинца, где није имала услова за рад, на имање Окружне пољопривредне станице у Лесковцу.⁶⁹

⁶³ Предавања су држана четвртом од 18—20 и недељом и празником од 8—12 часова („Лесковачки гласник“ 8, 17. XII 1921).

Почетком 1926. године у њој је постојало 5 разреда са 329 ученика и 2 ученице. Ученици су плаћали школарину („Врањски гласник“ 4, 31. I 1926).

У школској 1927/1928. години било је уписано у свим разредима 228 ученика („Лесковачки гласник“, 27, 7. VII 1928).

⁶⁴ Она је радила већ у школској 1921/1922. години и имала велики број ученика. Била је смештена у једном малом локалу („Лесковачки гласник“ 4 и 13, 27. I и 2. IV 1922).

⁶⁵ Најстарији помен: „Лесковачки гласник“ 25, 21. VI 1924.

⁶⁶ „Лесковачки гласник“ 27, 4. VII 1925.

^{66а} Исто бр. 29, 16. VII 1927.

⁶⁷ Ова је зграда била подигнута без учешћа лесковачке општине, „трудом чланица Женске Подружине уз нешто мало помоћи Окружног одбора врањског, Министарства за социјалну политику и управе Дома за ратну сирочад. Завршена је у време прославе тридесетогодишњице Женске Подружине („Лесковачки гласник“ 36, 3. IX 1927).

⁶⁸ „Нишка обласна самоуправа“ 10, 1. VII 1928.

⁶⁹ „Ових дана доселила се Нижa пољoпривредна школа из Алексинца на имање овдашње Окружне пољопривредне станице, која ће се према израбе-ном пројекту претворити у средњу Пољопривредну школу“ („Лесковачки гласник“ 53, 31. XII 1927).

Упркос овом плану, она је претворена у Средњу пољопривредну школу тек 1946. године.

Специјална нижa пољoпривредна школа за сточарство и ратарство основана је у Лесковцу решењем Министра пољопривреде бр. 40074/II од 21. септембра 1927.

Она је почела са радом 1. јануара 1928. као двогодишња пољопривредна школа и имала је у почетку 30 ученика у интернатском смештају.

Сматра се да је ову школу завршило од 1927. до 1941. око 335 ученика (Б. Митровић, 70 година пољопривредне школе у Лесковцу, 13, 16 и 18).

Још пре оснивања Ниже пољопривредне школе, на имању Окружне пољопривредне станице у Лесковцу вршена је практична пољопривредна обука сеоске омладине. У неким изворима то се назива Пољопривредна практична школа.⁷⁰

Најпрецизније податке о пољопривредној станици — практичној пољопривредној школи — нашли смо у *Алманаху Краљевине СХС за 1921 — 1922. годину*. У њему стоји:

„Пољопривредне станице оснивају се по окрузима као угледна пољопривредна добра, а осим тога на њима су и практичне пољопривредне школе, у које се примају младићи из општина до тичног округа.

У практичној пољопривредној школи изучавају се све гране пољске пољопривреде, но из њих се не држе нарочита предавања у школи, него им се ова објашњавају за време самога рада. Питом-

⁷⁰ Б. Митровић наводи да је пољопривредна „практична школа“ основана кад и ова станица, 1904. године (нетачно, основана 1900), да је то била двогодишња школа која је радила до 1927. да је у њој било и теоријске, претежно вечерње наставе, која је обухватала „српски језик са читањем и писањем, рачун и нешто историје“, да су јој сваке године општине „обезбеђивале по једног ученика“, да су ученици добијали оцене и потврде, а касније и посебне дипломе о завршеној школи, итд. (Ibid, 11—13).

Помене *Практичне пољопривредне школе у Лесковцу* налазимо и у одлукама Окружне скупштине објављеним у „Врањском гласнику“, „Службеном листу Окружног одбора“, нпр. у одлукама од 6. октобра 1920. („Врањски гласник“ 11, 15, XI 1920).

Када је окружна скупштина одлучивала о уступању држави Окружне пољопривредне станице у Лесковцу, она је прихватила овај предлог, с тим да држава прими у Окружни дом ратне сирочади, мушкараца од 8—15 г. старости“, наглашавајући да „сва ова деца имају проћи пољопривредну практичну школу, а потом да се упућују својим домовима на самосталан рад“.

Уз то је Окружни одбор одобрио Окружној пољопривредној станици у Лесковцу „да може примити у Практичну школу још 30 питомаца, првенствено из Дома ратне сирочади, а о грошкву Округа“ („Врањски гласник“ 12, 5. XII 1920).

Упркос свим овим подацима, велико је питање да ли се ова практична обука сеоске омладине која је радила на имању Окружне пољопривредне станице може сматрати неком посебном врстом ниже пољопривредне школе.

Из података објављених у „Врањском гласнику“ видимо да су ученици радили за стан и храну, а да готово ништа нису учили, да наставници нису имали стручне спреме, мада су питомци школе по њеном завршетку одлазили у државну службу („Врањски гласник“ 4, 15, II 1922).

Да то није била пољопривредна школа, већ само пољопривредна станица, говори и објава од 28. марта 1921. којом се расписује лицитација „за набавку хлеба за ученике пољопривредне станице и децу ратне сирочади округа врањског за месец април, мај, јуни тек. год.“ (Историјски архив у Лесковцу, Фонд Занатлиског удружења за срез лесковачки, кутија II, бр. 113).

Године 1929. тадашњи директор Ниже пољопривредне школе у Лесковцу, инж. агр. Димитрије Хади-Пешић, овако је изнео њену предисторију:

„Ту је била некад окружна економија а уз њу дом ратне сирочади, па после станица за производњу баштенског семена, док најзад није отворена пољопривредна школа (Вид. *Нижа пољопривредна школа у Лесковцу* „Лесковачки гласник“ 59, 14. XII 1929).

Ова се школа не помиње као таква ни у лесковачким листовима који су излазили 1921—1928, који говоре само о Окружној пољопривредној станици.

Зато и кажемо да је Лесковац добио Нижу пољопривредну школу тек 1927. године.

ци се издржавају о трошку округа односно пољопривредне станице, а за такве могу бити примљени: који знају читати и писати, који имају преко 10 година, који су здрави и добро развијени, који су доброг владања и који се код својих кућа баве земљорадњом. Изабрани питомци морају се избора примити.

Школовање у тим стручним школама траје 2 године.

Пољопривредне станице ниже поменуће налазе се све у границама Старе Србије (пре 1912. године) и имају за циљ да шире пољопривредна знања у народ, ради чега примају и изванредан број сеоских младића за обуку у практичном и у неколико теоријском правцу.

Величина имања варира између 40 до 80 хектара, на коме су заступљене првенствено територијалне пољопривредне гране. Оне имају за ту циљ модерне справе и изванредан број стоке.⁷¹

Таквих пољопривредних станица било је 8 у Србији, и то у Бујрици (основана 1889), Зајечару (основана 1906), Ваљеву (основана 1908), Крагујевцу (основана 1907), Севојну (основана 1908), Пожаревцу (основана 1907), Крушевцу (основана 1907) и „пољопривредна станица округа врањског (Лесковац), основана 1900. Величина имања 64.70 ха“.⁷²

Изгледа да је ова пољопривредна практична школа у Лесковцу била укинута почетком школске 1923/1924. године.⁷³

По укидању ове практичне пољопривредне обуке, Окружни одбор округа врањског примио је у начелу предлог Министарства просвете да се на пољопривредној станици у Лесковцу оснује *Школа за домаћице*. Изгледа да је то имао да буде нови вид практичне обуке — обука женске деце са села.⁷³

⁷¹ *Алманах Краљевине СХС за 1921—1922*, Загреб, 1922, III део, 32.

Напомињемо да је обука пољопривредне омладине вршена и у среским расадницима.

Године 1921. постојала су три среска воћна расадника: у Власотинцу, основан 1901, величина имања 8,40 ха; Лебану, основан 1907, величина имања 4,20 ха; и Лесковцу, основан 1908, величина имања 7,50 ха. Они су приређивали „практичне курсеве на које долазе по два питомца из свих општина у срезу, који нису млађи од 13 година и који могу бити неписмени“ (Ibid, 33).

Пољопривредна знања ширена су и преко подружнина Српског пољопривредног друштва, којих је било три: окружна у Лесковцу, 44 члана; среска у Предејану, 34 члана; сеоска у Власотинцу, 6 чланова (*Алманах Краљевине СХС за 1924—1925*, Загреб, 1924, IV део, 47).

⁷² На седници окружне скупштине од 22. септембра 1923, извештај финансијског одбора о предлогу буџета предлаже да се избришу три позиције (које су се односиле на практичну школу). „Наводи материјалну немогућност округа да одржава практичну школу, а поред тога износи како у границама предатне Србије само 5 округа имају те школе а 16 осталих немају. Поред тога нема и спремног особља које би предавало ђацима поједине предмете, а што је исто тако важно, сви раније свршени питомци нису ишли на своја имања по свршетку школе, него су ступили у државну службу. Округ је дао и сувише жртава док је прво станицу у Лесковцу опоравио, затим је две године одржавао Дом ратне сирочади, те је и с тога разлога потребно да се округ идуће године поштеди издатака“ — што је скупштина прихватила („Врањски гласник“ 19, 1. X 1923).

⁷³ Овој школи је додељен инвентар и 15 хектара зиратне земље, с тим да министар просвете издејствује одобрење Министарства пољопривреде („Врањски гласник“ 23, 1. XII 1923).

Године 1925, у згради Окружне пољопривредне станице у Лесковцу одржан је о трошку Окружног одбора округа врањског курс пчеларства, који је почео са радом 24. маја 1925.⁷⁴

Школе у Власотинцу

У периоду до 1928. постојале су и у Власотинцу две ниже стручне школе, и то:

1. Мушка вечерња *Трговачка занатска школа*. Њено отварање је одобрио министар трговине и индустрије почетком 1921. године и поставио за њеног управитеља Јована Јовића, управитеља основних школа у Власотинцу.⁷⁵

2. *Раденичка школа Женске подружине*.⁷⁶ Она се помиње 1926. као *Женска занатска школа у Власотинцу*.⁷⁷

Једна нижа професионална школа постојала је и у *Црној Трави*. То је била *Зидарска техничка школа*. Она је радила већ 1919/1920, под управом Срећка Крајчића, инжењера, и „дала одличне резултате“.⁷⁸

Ову школу помиње С. Динић, 20. априла 1921, као *зидарско-грађевинарску школу за млађе неимаре*. У њој су радили месни учитељи и стручни инжењери.⁷⁹

Број ћака у Лесковцу

Погледајмо колики је био укупан број ћака у средњим, основним и стручним школама у Лесковцу. Мада о томе имамо податке само о неким годинама, ипак се и на основу њих може доbitи нека слика о броју лесковачких ћака.

Број ћака у лесковачким школама износио је на крају појединих школских година:

⁷⁴ „Врањски гласник“ 10—11, 15. V и 1. VI 1925.

⁷⁵ „Врањски гласник“ 2—5, 1. II 1921.

⁷⁶ „Лесковачки гласник“ 10, 8. III 1924.

Године 1920, 7. новембра, образована је у Власотинцу *Женска подружина* са задатком да отвори *женску раденичку школу*. Ова школа отпочела је са радом јануара 1921, у почетку са једном учитељицом.

Године 1924. имала је 60 ученица и две учитељице („Врањски гласник“ 4, 15. II 1924).

⁷⁷ „Власина“ 3, 16. X 1926.

⁷⁸ „Врањски гласник“ 5, 5. IX 1920.

Ова је школа почела као *зидарско-каменорезачки курс*, који је отворио Министарство трговине и индустрије. На овај курс, који ће трајати до краја марта 1920, уписало се 75 ученика („Трибуна“ бр. 2026, 11. II 1920).

Њу сусрећемо и следеће, 1920/1921. године.

На једној фотографији групе младића са наставницима стоји натпис: Зид. Кам. курс, Црна Трава, 1921 (Р. Костадиновић, *Просветно-културна...*, 31).

⁷⁹ С. Динић, *Чаршија и култура*, 100.

Врста школе	1922/23.	1924/25.
Основне школе	2.000	1.400
Женска радничка (занатска)	38	54
Мушка занатска	216	200
Трговачка	180	200
Реалка	605	601
Свега	3.039	2.455 ⁸⁰

Велико опадање броја основаца у 1924/1925. години било је везано за ратне године.⁸¹

Настава свих поменутих школа обухватала је, поред осталих предмета, и веронауку. Она је постојала као предмет чак и у Реалци, где се изучавала све до 5 разреда. (У најстаријим разредима као Историја цркве, Литургика и Догматика.)

Часови су почињали колективном молитвом. Уз то су цели разреди одлазили у одређене празнике на богослужење. Баци су, независно од убеђења њихових родитеља (за децу) или свог (за одрасле), били присиљавани да присуствују црквеним обредима и да се причешћују.

Црква се уплитала и у наставу осталих предмета. Тако је, нпр., „црквена власт“ тужила Првостепеном суду у Лесковцу Стевана Карашића, учитеља у Црној Трави, „што је тврдио да је човек од мајмуна постао“, са образложењем да „антиверске ствари проповеда и хули Бога“, да се тиме „руши вера, морал и држава“.⁸²

Тако је у Лесковцу одржана реприза чувеног *Мајмунског процеса*, одржана у држави Тенеси 1925. год.), који су религиозни фанатици у Сједињеним Америчким Државама водили против научних поставки и наставника који су излагали дарвинистичка схватања о пореклу човека.

Остали курсеви

У Лесковцу су у периоду до 1928. године редовно одржавани курсеви француског језика, а једном и курс прве помоћи.

Француско-српски клуб у Лесковцу (основан, после првог светског рата, акцијом лица која су боравила у Француској, посебно оних која су се школовала у њој за време тог рата) годинама је одржавао у Лесковцу своју школу, односно курсеве француског језика.

Већ 1921. године помињу се ученици и ученице француске школе,⁸³ а у мају 1922. Пол Лубе, професор из Париза, обишао је

⁸⁰ Извори података: за 1922/23. — „Лесковачки гласник“ 28. 7. VII 1923; за 1924/25. — Исто бр. 27, 4. VII 1925.

⁸¹ Школска 1924/1925. година била је изузетна и по томе што те године ниједна школа није била ниједног дана распуштена због епидемија („Лесковачки гласник“ 27, 4. VII 1925).

⁸² „Врањски гласник“ 2, 17. I 1926; „Новости“ 1519, 22. I 1926.

⁸³ „Лесковачки гласник“ 8, 17. XII 1921.

Француско-српски клуб у Лесковцу и његову школу за француски језик.⁸⁴

Године 1928. Првени крст је организовао „самарјански течај“ у Лесковцу, који је обухватао најмање 30—40 часова теоријске и практичне наставе.⁸⁵

⁸⁴ Исто бр. 21, 28, V 1922.

Школа (тј. курсеви) за учење француског језика била је отворена и школске 1922/23. године (Исто бр. 44, 5, XI 1922), 1923/24 (Исто бр. 42, 13, X 1923), 1924/25 (Исто бр. 40, 4, X 1924), 1926/27, када је било два течаја за почетнике и за усавршавање језика — конверзацију (Исто бр. 44 и 49, 6, XI и 11, XII 1926), 1927/1928, када су била два курса, почетком 1928 (Исто бр. 3, 22, I 1928) и 1. марта 1928 (Исто бр. 8, 25 II 1928).

⁸⁵ „Лесковачки гласник“ 13, 31. III 1928.

2. О КУЛТУРНИМ УСТАНОВАМА И ПРИРЕДБАМА

У Лесковцу су поред школа постојала и многа друга културна остварења. Готово није било подручја културног живота на коме се Лесковчани нису огледали. Ми смо ове манифестације културног живота груписали у четири поглавља. У поглављу 2. приказали смо *културне установе*: а) Народни универзитет, б) Грађанску касину, в) Библиотеке, г) Студентски клуб „Гундулић“, д) Културно-уметничко друштво „Миковић“ и ё) постојеће јавне збирке; затим смо се у поглављу 3. осврнули на *уметнички живот*, и то на: а) позориште, б) биоскопе, в) певачка друштва, г) музички живот и д) остале уметничке манифестације; у поглављу 4. приказујемо *лесковачку периодику*, односно а) листове и б) часописе; а у поглављу 5. говоримо о културним ствараоцима и о културном животу у целини.

а) Народни универзитет

Првих година треће деценије XX века у Лесковцу су одржана појединачна предавања из разних области у постојећим грађанским организација или у јавним локалима.¹

У вези са тим „Лесковачки гласник“ је писао:

„Ми смо овде већ имали Народни универзитет, само што га нисмо назвали тим именом. И ми бисмо могли набројати читаву серију предавања која су наши људи, па чак и жене, одржали које у самој вароши, које вап вароши, по селима. Потребно је сада целом том раду дати одређени правац.“²

¹ Тако, нпр., С. Динић је у Женској подружници 8. децембра 1919. одржао предавање *Жене и култура* („Лесковачки гласник“ 37, 13, IX 1924. — текст објављен), а 1. априла 1921. код „Круне“ предавање *Бистризам и култура* (у корист подизања народног купатила) (Исто бр. 43, 20, X 1923. — текст објављен); др. Ј. Хаџи-Васиљевић одржао је 28. јуна 1921. предавање о *Милошу Милојевићу* (Исто бр. 9, 3, III 1923); Ж. Конфино одржао је 31. децембра 1922. предавање о Пастеру, у Француско-српском клубу (Исто бр. 1, 6, I 1923); Б. Стајић, професор, одржао је 25. фебруара 1923. на матинеу Женске подружнице предавање о *алкохолизму и заштити матера и деце* (Исто бр. 9, 3, III 1923); Роса Стојановић одржала је на забави Женске подружнице 1. априла 1923. предавање о *еманципацији жене* (Исто бр. 18, 28, IV 1923 — текст објављен); др Ж. Конфино одржао је 18. новембра 1923. предавање о *заразним болестима* (Исто бр. 48, 24, XI 1923. — текст објављен).

² „Лесковачки гласник“ 3, 19, I 1924.

Народни универзитет као посебна просветна установа основан је у Лесковцу на иницијативу Савеза земљорадничких задруга за округ врањски, са седиштем у Лесковцу, „који је до сада приредио неколико предавања за народ у околним селима“. „Предавања су обухватала задругарство, народно просвећивање, пољопривреду, хигијену и увек су врло добро прихватана.“

Како је било потребно да се ова „акција пренесе и на саму варош, одлучено је да се у току ове зиме одржи низ популарних предавања и да се за ова предавања ангажују и наши истакнути радници из других места“.

Отварање Народног универзитета у Лесковцу извршено је у недељу 13. јануара 1924, у сали лесковачке Реалке.³

Тога дана је др Никола Вулић, виђени археолог, професор Београдског универзитета и ректор Народног универзитета у Београду, који се одазвао на позив окружног Савеза земљорадничких задруга, одржао „прво предавање у нашем граду *О народном универзитету*“. „Пошто је изнео у кратким потезима разлоге, који су изазвали потребу оснивања Народног универзитета, предавач је прешао на тему предавања: *О прачовеку и праисторијском времену*.“⁴

Није искључено да је Народни универзитет и даље одржавао своја предавања у сали Реалке, само што то локална штампа није редовно објављивала.

Неки у напомени наведени подаци указују на то да је таквих предавања било.⁵

³ Исто бр. 1, 5. I 1923.

⁴ Н. Вулић је овим предавањем усмерио даљи рад Народног универзитета у Лесковцу. „Његово предавање било је колико интересантно по садржини, толико и манифестантно и почвено за наш даљи рад и држана предавања.“

Било је предвиђено да ће предавања бити најављена „нарочитим објавом по вароши“ („Лесковачки гласник“ 3, 19. I 1924). Уз то су била планирана и предавања других професора и доцената Београдског универзитета, др Д. Јовановића, Баје, др Чајкановића (Исто бр. 4, 26. I 1924), али немамо података да су она била и одржана.

⁵ У осврту Ср. Динића на долазак једног Рвса — „проповедника“ Дим. Петрова, који је одржао два предавања у Реалки, прво за Баке и друго за грабане, објављеном у „Лесковачком гласнику“ под насловом Народни универзитет, сазнајемо да је предавање за грабане, одржано 6. децембра 1924, било плакатирано у граду, да је оно било бесплатно, али да је било слабо посећено. На њему је било присутно само 30—40 лица (*Народни универзитет*, „Лесковачки гласник“ 50, 13. XII 1924).

Касније налазимо да је Живојин Поповић, професор, одржао на Народног универзитету 10. маја 1925. предавање о трансформацији у органском свету (Исто бр. 18, 2. V 1925).

Нешто касније је објављен текст предавања Б. Горуновића, *Лесковац и његов историјско-културно-економски развитак*, без података где је одржано (Исто бр. 22, 30 V 1925).

Остала предавања одржавана у црквеним зградама, кафанам и салама основних школа (посебно разна предавања верског карактера, као и предавања о друштвеним организацијама и покретима) нису била у организацији Народног универзитета.

Такво је, нпр., било предавање о здравственој задрузи, које је Ср. Динић одржао у школској сали код цркве (Исто бр. 13, 29. III 1924. — текст објављен); или предавање светског путника М. Рајичића (Србина који је

Све то указује да у том периоду свога постојања (1924—1927) Народни универзитет није имао своју организацију,⁶ али су поједи-на предавања организована или сматрана као предавања Народног универзитета (можда само предавања лица из других места).

Крајем 1926. и почетком 1927. Француски клуб (Друштво при-јатеља Француске) и Грађанска касина, који су тада имали зајед-ничке просторије, настојали су да створе неку врсту Народног универзитета приређујући предавања на својим вечеринкама: др Ж. Конфино, о радијуму; Миликић, о систему васпитања у Енгле-ској; судија Пуљевић, о кризи брака.⁷

Предавања су одржавана и по задругама, читаоницама и про-светним друштвима, која су постојала у више места лесковачког краја (види Библиотеке), мада о њима немамо података.

На састанцима Лесковачке Групе за социјалну и културну ак-цију (а не у оквиру Народног универзитета) одржано је шест пре-давања у 1927. и на самом почетку 1928. године.⁸

Крајем 1927. године одржана су у Лесковцу и нека друга предавања.⁹

„растао в Лесковцу међу нама, дете гордога Лесковца“), који је 19. октобра 1924. говорио код „Круне“ о утисцима са пута око света (Исто бр. 42, 18. X 1924); или предавање о композитору С. Мокрањцу, које је имало да се одржи на матинеу који је приредило певачко друштво „Бранко“ 28. новембра 1926, на коме ће хор извести три његове најбоље руковети (Исто бр. 20, XI 1926).

Уз то треба нагласити да су Лесковац обилазили и професионални пре-давачи, као што је био случај са Миладином Николићем Расинским, који је одржао неколико предавања у Реалци и основним школама „о лепоти српско-хрватског језика и правилној природној и мелодичној рецитацији стихова“ и рецитовао песме наших најбољих песника. [Расински је до тада одржао око 400 предавања в Бачкој, Банату, Срем у и једном делу тзв. Јужне Србије (Југ Србије и Македонија), — Исто бр. 13, III 1926].

Он је в Лесковац често навраћао и наступао пред ђацима лесковачке Реалке. Једном се сликао са ђацима и наставницима гимназије. — Сећање С. Димитријевића и фотографија из његове збирке.

Када је в „Лесковачком гласнику“ објављено да ће 7. маја 1927. др М. Б. Поповић из Београда да одржи предавање *о рату и миру*, једновремено је у истој белешци констатовано: „Ово ће бити прво предавање за наш На-родни универзитет после одржаног предавања др Николе Вулића“ (Исто бр. 19, 7. V 1927).

⁶ Слично, *Тридесет пет година рада Народног универзитета в Лесковцу*, 12. „Лесковачки гласник“ 1, 1. I 1927.

⁷ Касније је одржано предавање Д. Хаџи-Митића, Шта се хоће васпитањем да створи? (Исто бр. 5, 29. I 1927).

⁸ Уз то је на матинеу певачке дружине „Бранко“ одржаном 5. децембра 1926. С. Динић одржао предавање о Ст. Мокрањцу (Исто бр. 48, 4. XII 1926).

⁹ Др Д. Јовановић, Узроци и решења привредне кризе (29. мај 1927); Д. Трајковић, Одјек првог српског устанка код нас: лесковачки војвода Стреља (18. септембар 1927) — текст објављен в „Лесковачком гласнику“ бр. 40—41, 1927; Б. Горуновић, Наш друштвени развитак од првог устанка до данас (30. октобар 1927); Б. Горуновић, О македонствујућим (27. новембар 1927); Ј. Јо-вановић, О трезвености (25. децембар 1927); Ј. Јовановић, О животу и раду др Јована Цвијића (VI састанак Групе) („Лесковачки гласник“ 22, 23, 25, 38, 44, 48, 52, 28. V, 4. и 18. VI, 17. IX, 29. X, 26. XI, 24. XII 1927, и Исто бр. 3, 22. I 1928).

¹⁰ На академији поводом 50-годишњице Лесковца С. Динић је прочитао реферат о историји Лесковца од Немањића до данас. Затим су говорили Д. Тодоровић (о индустрији), Ј. Борбевић и Д. Влајић. (Њихови реферати пре-

Почетком 1928. долази до оживљавања рада Народног универзитета, до његовог поновног отварања.

Привремени управни одбор Народног универзитета у Лесковцу одржао је 22. јануара 1928. године седницу на којој је донео правила о конституисању и будућем раду Народног универзитета.¹⁰

„Отварање Народног универзитета“ било је 12. фебруара 1928. Прво предавање одржао је Миливоје Павловић, професор универзитета у Скопљу, о културним приликама и потребама у Јужној Србији.¹¹

После тога Народни универзитет је почео са систематским радом. У пролеће 1928. одржано је 9 предавања, а у јесен те године још 7. Дакле, у току те године одржано је на њему укупно 16 предавања.¹²

Народни универзитет изабрао је своју сталну управу тек 11. новембра 1928. Њен председник био је др Ж. Конфино, а секретар А. Красовски.¹³

штампани су у *Споменици педесетогодишњице ослобођења Лесковца*.) На концерт певачког друштва „Бранко“ др Р. Свилар прочитао је реферат о историјату „Бранка“ за 40 година („Лесковачки гласник“ 45, 5, IX 1927). На матинеу Друштва „Кнегиња Јубица“ говорила је др Вука Вујасиновић о срцу и његовом систему (текст објављен у „Лесковачком гласнику“ 52, 24, XII 1927 и 1, 7 I 1928).

¹⁰ Позив „Лесковачки гласник“ 4, 22. I 1928.

Иницијатива за обнову Народног универзитета дошла је из лесковачке Реалке, и то од А. Красовског, наставника историје.

Дописник „Политике“ пише у 1929. години: „Тек фебруара месеца прошле године, на заузимање суплента А. Красовског, Народни универзитет у Лесковцу обновљен је“ („Политика“, 15. X 1929).

Крајем 1928. године „Лесковачки гласник“ изричито каже да је А. Красовски, који је имао одлучивућу улогу у управи, „један од оснивача“ Народног универзитета („Лесковачки гласник“ 52, 29, XII 1928).

Тада су предавања држана у сали Реалке (Упореди: *Тридесет пет година рада Народног универзитета у Лесковцу*, 12—13).

Напомињемо да директор Реалке В. Росић није могао да буде председник управе ове установе, пошто је он дошао у Лесковац 10. фебруара 1928, кад је ова привремена управа већ била образована и организовала прво предавање.

¹¹ „Лесковачки гласник“ 6, 11. II 1926. — Опширан приказ: Исто бр. 7, 18. II 1928.

¹² Списак предавања објављен је у споменици: *Тридесет пет година Народног универзитета у Лесковцу*, 21.

Девето предавање, у пролеће 1928, било је предавање Петра Весина, свештеника, о *правилном неговању вина*, одржано 13. маја 1928 („Лесковачки гласник“ 12, V 1928; „Лесковачки привредник“ 29, 14, X 1928).

Просечна посета 8 домаћих предавања била је „40 особа заједно са ђацима [К. (А. Красовски), „Лесковачки привредник“ 29, 14, X 1928].

Двадесет осмог октобра 1928. одржао је Иван Татаркин, наставник певања, предавање о Мокрањцу. „То ће предавање пропатити певачка дружина *Бранко* са неколико Мокрањчевих руковети.“ На њему је наплаћивана улазница од 5 динара, у корист фонда за набавку клавира за лесковачку Реалку („Лесковачки привредник“ 29 и 31, 14, и 28, X 1928).

¹³ *Тридесет пет година рада Народног универзитета у Лесковцу*, 13.

Нова управа Народног универзитета сазвала је за 9. децембар 1928. „конференцију интелектуалних радника ради измене мишљења о правцу рада и мерама за напредак Народног Универзитета“ („Лесковачки привредник“ 37, 9, XII 1928).

Све то показује да је тек 1928. године Народни универзитет добио своју чврсту организацију, стао на ноге и почео да редовно обавља свој задатак. То је настављено са извесним прекидом и следећих година.

Напомињемо да се предавања одржана 1928. битно не разликују од многих предавања одржаних до тада у Лесковцу. У њима се не осећају нова, напредна струјања. Мада је Народни универзитет почео редовно да ради, он није унео нове квалитете у културни живот Лесковца. Он је радио само као организација специјализована за одржавање предавања, каквих је и до тада било по разним другим организацијама.

Слична предавања су одржана на разним другим местима и организацијама.¹⁴

Предавања су одржана и у Власотинцу, али о њима имамо оскудне податке.

У јесен 1921. године одржана су у Власотинцу, на иницијативу Српског пољопривредног друштва, два предавања. Милан Стојановић, инспектор Министарства пољопривреде, говорио је о *вишарству и виноградарству*, а Бошко Бошковић, секретар тог министарства, о *преради воћа и кувању компота*. Оба су предавања била „врло добро посећена“.¹⁵

Поред три предавања Милорада Марјановића, одржана 1926. и наведена у одељку о задругама, и предавања Петра Весна о *преради грозђа и његовању вина*, одржаног 8. децембра 1926¹⁶, — за која знамо из листа „Власина“, „Лесковачки гласник“ је забележио још два друга предавања: предавање Б. Горуновића, одржано у Власотинцу 14. септембра 1924, *Радић и његова политика*.¹⁷ Предавање Милорада Марјановића, одржано 16. маја 1926. у хотелу „Призрен“, *Виноградарство у околини Власотинца и његова будућност*, са намером да интелектуалци „поведу акцију за организовање индустрије грозђа на колективној и модерној основи“.¹⁸

Мада су у периоду 1919—1928. одржавана и предавања по селима, нарочито од стране Савеза земљорадничких задруга за округ врањски, треба напоменути да је у то време било и таквих села у којима није одржано ниједно предавање.

Тако, нпр., С. Крстић, описујући село Чукљеник, пише 1933. године: „У селу није никад економ или лекар одржао предавање.“¹⁹

Непознати аутор пише да кад је дошао у заказано време, 10 сати, „нашао је само тројицу, који су, чини ми се, чланови управе и више никога“ (Ц-а, *За културни напредак Лесковца*, „Лесковачки привредник“ 38, 16. XII 1928).

¹⁴ Тако, нпр., у Радничкој комори одржао је др Ж. Топаловић 4. априла 1928. предавање о будућем рату са загужљивим гасовима („Лесковачки гласник“ 15, 15. IV 1928).

Матине које је „приредно“ СК „Момчило“ 16. децембра 1928. било је са предавањем (Исто бр. 50, 15. XII 1928).

¹⁵ Наши дописи, „Правда“ бр. 248, 11. IX 1921.

¹⁶ „Власина“ 6, 16. XI 1926.

¹⁷ Текст објављен у „Лесковачком гласнику“ 6, 13. II 1926.

¹⁸ „Лесковачки гласник“ 19, 15. V 1926. — Можда је ово предавање идентично са једним другим — различитог наслова — одржаним истог дана.

¹⁹ С. Крстић, *Чукљеник*, „Недељне новине“ 7, 1933.

б) Грађанска касина

Изгледа да је *Грађанска касина*, која је постојала и пре првог светског рата, обновила свој рад одмах после ослобођења.

Прве сигурне вести о обнови рада Грађанске касине нашли смо у 1921. години.²⁰

Грађанска касина била је нека врста културног клуба.²¹ Она је била смештена у кафани истог имена. Пошто је њена предратна библиотека била уништена од стране окупатора — Бугара,²² а остала културна делатност јако ограничена, она је у послератном времену била сведена на кафану — читаоницу, која је располагала дневном штампом.

Тако је „културна елита“ Лесковца поред кафе и ратлука, ракије и шприцера, поред таблета и преферанса, могла да бесплатно прочита и дневну штампу.²³

Пошто су поједини бројеви часописа нестајали из кафане — читаонице, Грађанска касина је врло рано престала да их прима у оквиру текуће периодике.²⁴

²⁰ Крајем те године, 11. децембра 1921, приређен је концерт Лесковачке женске подружине у овдашњој Грађанској касини („Лесковачки гласник“ 7, 10. XII 1921). Нешто касније, позвани су „чланови Грађанске касине и читаонице који нису измирили чланарину до краја ове године да то изволе учинити“ (Исто бр. 9, 24. XII 1921).

Прва послератна редовна годишња скупштина ове установе није се могла одржати због недовољног броја присутних чланова (Исто бр. 12, 26. III 1922). Она је одржана 26. марта 1922, када је изабрана нова управа (Исто бр. 13, 2. IV 1922). У позиву члановима да измире своје обавезе наглашено је да се Грађанска касина издржава само од чланарине (Исто бр. 21, 28. V 1922).

²¹ У њеној управи налазимо индустријалце, књижаре, трговце, лекаре, професоре, учитеље, свештенике, судске писаре, адвокате и сл. („Лесковачки гласник“ 3, 17. I 1925).

²² С. Димитријевић, *Стари Лесковац*, 10.

²³ То стање „Лесковачки гласник“ приказује овако: Грађанска касина „нема свој локал, већ егзистира у кафани, где се никад не зна шта је кафанско а шта њено. Листови се губе, разносе, а сви књижевни листови се не примају, те према томе Касина још није у стању да својим члановима учини ону услугу, која се од ње очекује“.

Грађанска касина има своју малу библиотеку обновљену после рата, „али она нити расте нити функционира“. Истовремено се констатује: „Француско-српски клуб, који је стварно поникао у Грађанској касини, одвојио се и сам за себе ради.“

Лист шедира за концентрацију Грађанске касине, Француског клуба и студентског клуба „Гундулић“ (*Грађанска касина*, „Лесковачки гласник“ 11, 15. III 1924).

С. Димитријевић је као ђак нижих разреда Реалке становао у непосредној близини Касине, чији је члан био и његов отац, који је тамо редовно навраћао. У његовим сећањима Касина је остала као обична кафана са новинама, која је нормално одржавала своју забаву.

²⁴ Управа Грађанске касине донела је ових дана решење да више не прима ни један књижевни лист преко године, него да их на крају године поручује за књижницу, пошто се поједини бројеви краду и односе кућама“ („Лесковачки гласник“ 6, 10. II 1923).

После престанка примања књижевних листова, „целокупна функција касинска била [је] сведена на приређивање игранки без икаквих литерарних програма“ (Исто бр. 7, 17. II 1923).

Почетком 1925. године, Грађанска касина је набавила радио-апарат.²⁵

Касније, у другој половини 1925, мала библиотека Касине почела је да даје књиге на читање.²⁶

Остала клубска делатност Касине свела се на приређивање забава и игранки, и повремено приређивање приредби, званих *Касинско вече*. За једну од њих каже се: „И ове вечери ће се, као и обично, одржати једно предавање из области друштвених наука“.²⁷

Касније, после пресељења читаонице Грађанске касине у просторије Француско-српског клуба,²⁸ ове две установе делују заједнички.²⁹

Крајем 1926. и почетком 1927. ове две установе су покушале да створе неку врсту Народног универзитета одржавајући предавања на својим вечеринкама.³⁰

Грађанска касина помиње се и после тога, али се њена културна делатност видно смањује.

После тога, у току 1927. и до јесени 1928, она се помиње само у вези са годишњим скупштинама и једним заједничким излетом њених чланова — одласком у посету Грађанској касини у Врању 3. априла 1927.³¹

У јесен 1928. она се поново преселила у кафану „Касина“ и отпочела да одржава вечерње састанке са предавањима.³²

в) Библиотеке и читаонице

Поред библиотеке студентског клуба „Гундулић“, у процесу стварања, и читаонице Грађанске касине, у Лековцу су постојале и друге значајне библиотеке у оквиру различитих удружења и школа.

²⁵ Интересантан је коментар „Лесковачког гласника“: „Помоћу њега ће се примати политичке вести, берзански извештаји и концерти.. (Исто бр. 7, 14. II 1925).

²⁶ Објављује се члановима да је читаоница Касине отворена увек, а скоро преврећена књижица може се користити. Књиге се издају на одређено време“ (Исто бр. 47, 21. XI 1925).

²⁷ „Лесковачки гласник“ 44, 31. X 1925.

Друго *Касинско вече* био је концерт са игранком (Исто бр. 19, 5. V 1923). У „Лесковачком гласнику“ нашли смо неколико помена таквих вечери. Прво: бр. 10, 12. III 1922. Остали: бр. 2, 19. и 47 из 1923; бр. 2 из 1924; бр. 6 и 44 из 1925; бр. 7 и 39 (вече са предавањем др Конфина) из 1926. и бр. 14 — (вече са предавањем др Р. Свицара о туберкулози) и бр. 39 (вече са предавањем др Конфина) из 1926.

²⁸ „Лесковачки гласник“ 39, 2. X 1926.

²⁹ Од локала Касине настала је поново кафана „Таково“. (Ова се кафана помиње под именом „пивница *Таково*“ још 1922. године, када је у њој Лесковачко трговачко удружење одржало годишњу скупштину — „Лесковачки гласник“ 13, 2. IV 1922).

³⁰ Види поглавље о Народној универзитету.

³¹ „Лесковачки гласник“ 13 и 16, 26. III и 16. IV 1927.

³² Прво *Касинско вече* са предавањем било је 18. новембра 1926. („Лесковачки гласник“ 45, 10. XI 1928).

Следећег месеца помиње се Други соаре са предавањем за чланове (Исто бр. 49, 8. XII 1928).

То је био случај и са библиотеком Француско-српског клуба (која је била смештена у просторијама овог клуба, на спрату изнад пекаре на почетку Улице учитељ-Јосифа). Ова библиотека, коју је С. Димитријевић користио, садржала је француске књиге, углавном добијене од француске владе и француских установа, и часописе и новине на које је клуб био претплаћен (нпр. »Illustration«, касније, после 1928. »Ли« и сл.).

Значајну библиотеку имала је и Лесковачка трговачка омладина, коју је набавила путем прилога у књигама и новцу, које је стално тражила преко „Лесковачког гласника“ и захваљивала се на њима.³³

У лесковачкој Реалци постојале су две значајне ђачке библиотеке, за ниже и за више разреде. Свака од њих имала је више стотина књига. Обе су биле у саставу ђачке дружине „Вуловић“.³⁴

Библиотека за више разреде лесковачке Реалке бројала је крајем 1926. године 550 књига. На дан 2. јануара 1927. године 180 књига је било на читању.³⁵

Ова библиотека достигла је највеће размере школске 1927/28. године. На крају те школске године имала је 1.000 дела.³⁶

У овом периоду постојале су библиотеке и читаонице и у другим местима лесковачког краја.

Једна од најстаријих библиотека у лесковачком крају била је библиотека и читаоница у *Власотинцу*. Она је основана крајем 1918. године, на место предратне читаонице и библиотеке, чију су имовину Бугари потпуно уништили за време окупације.³⁷

Ср. Динић нише 1935. да се „Грабанска касина повлачила из локала у локал, док најзад није доспела у један кафански локал, где је тако рећи изчезла, где се на њу потпуно заборавило и где су се пренеки дан једва нашли белни остаци и трагови од њених ормана и књига“ (Исто бр. 26, 29. VI 1935).

У исто време Предраг Борбевић је писао: „Једина културна установа приватног карактера била је Грабанска касина, која је имала и своју читаоницу. 'Елитна' по својој социјалној структури, ова изразито грабанска установа, као културни чинилац више је служила за разоноду и забаву својих чланова него потребама народног просвећивања. Због тога није оставила готово никаквих видљивих трагова. Ликвидирала је пре неколико година“ (*Лесковац јуче и данас*, 35).

³³ У обавештењу објављеном средином 1923. године стоји да је ово удружење „створило своју читаоницу“. „Ускоро ће почети књиге да се дају члановима на читање, али ће зато ко год буде узимао књиге на читање, бити дужан да приложи Омладини бар једну књигу на дар“ („Лесковачки гласник“ 22, 26. V 1923).

Годину дана касније, каже се да је Трговачка омладина „створила... своју читаоницу и библиотеку која већ сада броји приличан број стручних и забавних књига (Исто бр. 27, 7. VII 1924).

Ова књижница је била отворена „сваког понедеоника и четвртка“ од 1—3 часова по подне“ (Исто бр. 38, 20. IX 1924). Ова је библиотека стално радила и у следећим годинама.

³⁴ С. Димитријевић се сећа да је свака од њих имала по два ормана књига.

³⁵ *Књижница дружине Ђака Вуловић*, „Лесковачки гласник“ 9, 26. II 1927.

³⁶ Извештај Реалне гимназије за 1928/1929. годину.

³⁷ „Врањски гласник“ 6, 15, III 1924.

П. Васић је тврдио 1947. године да је ова предратна библиотека и читаоница основана 1912 („Наша реч“ 17, 1947).

И ова библиотека живела је од добровољних прилога.³⁸

Године 1924. она је поседовала 400 одабраних књига, примала 18 часописа и дневних листова, имала 40 чланова (од чега 8 слободних професија) и била је снабдевена лепим намештајем.³⁹

У јесен 1920. године помиње се и читаоница у *Лебану*.⁴⁰

Средином 1921. године констатовано је да у Врањском округу за сада *постоји само 5 читаоница*, од чега су три биле у лесковачком крају, и то у Лесковцу (вероватно Грабанска касина), Лебану и Власотинцу.⁴¹

Црногравска народна књижница и читаоница основана је 3. фебруара 1922.

На својој редовној скупштини од 3. маја 1922, она је поред својих 26 редовних чланова, изабрала и Ср. Динића за почасног члана, „као великог Добротвора овога села, на унапређење у културном и просветном раду“. Председник ове установе био је Ст. Дикић, а секретар Божидар Поповић.⁴²

У новембру 1922. основана је читаоница и у *Дадинцу*.⁴³

Шестог децембра 1922. основана је народна читаоница и књижница у *Предејану*.⁴⁴

Средином 1923. имала је 23 члана и примала 8 дневних листова и два часописа.⁴⁵

У пролеће 1923, у селу *Петровцу*, Срез лесковачки, „основано је друштво за културно, просветно и економско развијање села под именом *Покрет*. Ову хуману установу чине три одељка: Књижница са читаоницом, Ручна апотека и Набављачко-кредитни одељак“.⁴⁶

³⁸ Године 1920. „управа читаонице и библиотеке среза власотиначког“ захваљује се на прилозима у новцу и књигама („Врањски гласник“ 4, 20. VIII 1920).

³⁹ „Врањски гласник“ 6, 15. III 1924.

⁴⁰ Године 1926. она се помиње као *Народна читаоница у Власотинцу* („Власина“ 3, 16. X 1926).

⁴¹ Окружни одбор на својој седници од 7. октобра 1920. разматрао је питање помоћи власотиначкој читаоници и читаоници у Лебану и одбио да им пружи новчану помоћ („Врањски гласник“ 10, 1. XI 1920).

⁴² Поред њих, постојале су читаонице још само у Врању и Владичином Хану („Врањски гласник“ 13, 26. VI 1921).

⁴³ Народна библиотека, Писма, 632/I, 161.

Из „Врањског гласника“ видимо да је општина црногравска пре тога тражила правила да би основала читаоницу („Врањски гласник“ 3, 1. II 1922). Њено оснивање помиње се и у „Врањском гласнику“ 18, 15. IX 1922.

Напомињемо да је у Црној Трави већ постојала таква културна установа још пре првог балканског рата. На збору грађана ове варошнице, одржаном 2. јануара 1926, говорио је Светозар Борђевић, трговац, „о културном раду *Библиотеке и Народне читаонице у Црној Трави пре 1912 г.*“ (*Споменица освећења споменика у Црној Трави*, Београд, 1928, 9).

⁴⁴ „Врањски гласник“ 22, 15. XI 1922.

⁴⁵ Средства за то прикупљена су од мештана. Двадесет и тројица су дала прилоге у укупном износу од 1.210 динара („Врањски гласник“ 1, 1. I 1923).

⁴⁶ Она је добила на поклон од Министарства просвете 40 књига („Врањски гласник“ 15, 1. VIII 1923).

⁴⁷ „Лесковачки гласник“ 22, 26. V 1923; „Врањски гласник“ 12, 15. VI 1923.

Средином 1923. помињу се две нове народне читаонице у срезу власотиначком, у *Кални*, која има 60 чланова и прима 3 дневна листа, и *Дадинцу*, која је направила намештај и прибор за читаоницу, али оскудева у локалу.⁴⁷

Крајем 1923. оснива се шеста читаоница у срезу власотиначком, у *Преслапу*,⁴⁸ а одмах затим и седма, у *Равној Дубрави*.⁴⁹

Године 1924. отворене су две нове читаонице у срезу лесковачком, у селима *Прибој* (за Прибој и Залужње)⁵⁰ и *Печењевце*;⁵¹ пет нових читаоница у срезу власотиначком, у селима *Гаре*,⁵² *Прилепац*,⁵³ *Горњи Присјан*,⁵⁴ *Шишава*,⁵⁵ и *Дарковце*;⁵⁶ и три нове читаонице у срезу јабланичком, у селима *Туларе*,⁵⁷ *Доње Коњувце*⁵⁸ и *Сијаринска Бања*.⁵⁹

Дакле, средином 1924. године већ је постојало 12 читаоница у срезу власотиначком (Власотинце, Црна Трава, Дадинце, Предејане, Кална, Преслап, Равна Дубрава, Гаре, Прилепац, Горњи Присјан, Шишава и Дарковце); 4 читаонице у срезу лесковачком (Лесковац, Петровац, Прибој и Печењевце); и 4 читаонице у срезу јабланичком (Лебане, Туларе, Доње Коњувце и Сијаринска Бања).

би и Реткоцери,⁶⁰ чиме се број читаоница у јабланичком срезу пење

Године 1925. помињу се две нове народне читаонице, у *Медвене* 6.

У селу *Бабичко* основан је и свечано отворен 28. новембра 1926. Просветни одбор, који ће имати Народни универзитет, Недељно-празничну школу за девојке и Народну књижницу. Председник одбора је месна учитељица Роксанда Станићева.⁶¹

Године 1926, на иницијативу Јанка Цакића, основана је читаоница и књижница у *Горњем Бријању* код Косанчића. Њена правила одобрило је те године Министарство просвете.

⁴⁷ Ова последња читаоница поклонила је школи козарачкој 10 књига — „Пољопривредни гласник“ — за награђивање одличних ученика („Врањски гласник“ 15. 1. VIII 1923). Обе читаонице помињу се већ у „Врањском гласнику“ 13. 1. VII 1923.

Почетком 1924. народне читаонице у Кални и Дадинцу добиле су по 300 динара помоћи од Окружног одбора округа врањског („Лесковачки гласник“ 7. 16. II 1924).

⁴⁸ „Врањски гласник“ 23. 1. XII 1923.

⁴⁹ Исто бр. 24, 15. XII 1923.

⁵⁰ Исто бр. 1, 1. I 1924.

⁵¹ Исто бр. 6, 15. III 1924.

⁵² Исто бр. 4, 15. II 1924.

⁵³ Исто бр. 5, 1. III 1924.

⁵⁴ Исто бр. 7, 22. III 1924.

⁵⁵ Исто бр. 8, 1. IV 1924.

⁵⁶ Исто бр. 11, 15 V 1924.

⁵⁷ Исто бр. 11, 15. V 1924.

⁵⁸ Исто бр. 12, 1. VI 1924.

⁵⁹ Овде су имали идеју „да читаоницу тако уреде како би се и бањски посетиоци њоме служили“ (Исто бр. 15, 15. VII 1924).

⁶⁰ „Врањски гласник“ 5, 1. III 1925.

⁶¹ „Лесковачки гласник“ 7, 11. II 1927.

На годишњој скупштини ове читаонице, одржаној 22. децембра 1929, присуствовало је „преко стотину чланова а на истој се уписало још 50 нових чланова“. Књижница је тада бројала „око 300 добрих књига које се стално читају. Поред тога прима неколико часописа“.

На скупштини је решено да се створи фонд за подизање дома.⁶²

Слободно се може рећи да се свуда где није постојао одлучујући и кочничарски утицај лесковачких богаташа и чаршије стварају и лепо развијају читаонице и књижнице. То је био случај са Власотинцем и осталим селима лесковачког краја. Тамо где лесковачки богаташи нису водили главну реч, где је месни просветни радник могао да развија иницијативу, култура ниче, буја. У Лесковцу она је стално спутавана. Зато и постоји та, на први поглед контрадикторна, појава да Лесковац нема праве градске библиотеке, док мала околна места, варошице и села поседују књижнице и читаонице које раде.

Дакле, у периоду 1918—1928. помињу се у лесковачком крају 24 читаонице, и то: у срезу власотиначком 12, срезу јабланичком 7 и срезу лесковачком 5.

г) Студентски клуб „Гундулић“

Студентски клуб „Гундулић“ створен је 11. новембра 1920. од чланова истоимене предратне бачке дружине.⁶³ Тада су сачињена и од Министарства просвете потврђена његова правила. „Поред осталих циљева клуба најглавнији је овај: *Оснивање народне библиотеке у Лесковцу*.“⁶⁴

Студентски клуб је повео акцију за прикупљање књига. Ради тога је приредио концерт 12. августа 1923, на коме је наступио хор студената, који је припремио Мирко Поповић, хороваћа певачке дружине „Братство“.⁶⁵

Ради исте ствари, управа клуба се почетком 1924. посебним апелом обратила „Грађанима града Лесковца“, објављеним у „Лесковачком гласнику“. Исто тако, она се обратила и свим културним и просветним установама у Краљевини, тражећи као прилог њихова преостала издања. Том су се позиву одмах одазвали Српско културно-просветно друштво „Просвјета“ из Сарајева и Матица српска из Новог Сада.⁶⁶

⁶² Исто бр. 51, 28. XII 1929.

⁶³ Бачка дружина „Гундулић“ створена је пре балканских ратова у време када је у Лесковцу постојала само нижа гимназија. Она је окупљала бачке средњих школа из других места који су се за време летњег годишњег одмора враћали у Лесковац (Д. Трајковић, *Предратне организације студената лесковачког краја*, 165). Она је имала своју библиотеку коју су Бугари уништили за време првог светског рата.

⁶⁴ „Лесковачки гласник“ 8, 23, II 1924.

⁶⁵ Исто бр. 33 и 34, 11. и 18. VIII 1923.

⁶⁶ Исто бр. 8, 23, II 1924.

Слични апел нашли смо и у „Врањском гласнику“ (бр. 5, 1-III 1924): „Клуб Гундулић у Лесковцу упutio је апел свим установама и пријатељима да га помогну новчано и у књигама како би се у Лесковцу отворила народна библиотека.“

Пет месеци касније, кад је ова велика акција прикупљања књига вероватно већ била углавном завршена а књижни фонд срећен, објављено је следеће саопштење: „Лесковачки студентски клуб Гундулић извештава овим поштоване грађане да се могу служити библиотеком, ако се претходно упишу за ванредне чланове клуба.“⁶⁷

Чим је коришћење библиотеке постало свима приступачно, Лесковац је тиме добио од својих студената прву јавну библиотеку отворену после првог светског рата.

Библиотека клуба није располагала часописима. Тек 1926. године клуб је успео да набави један књижевни часопис, „Мисао“. „Узрок лежи у томе што је за њих потребан новац, који клуб никад није имао.“⁶⁸

Поред тога, 17. августа 1924. „Гундулић“ је приредио концерт на коме је наступио „оркестар студената“ и приказан позоришни комад „У харему“.⁶⁹

Студентски клуб „Гундулић“ је годинама смишљено, плански и систематски радио на стварању Народне библиотеке у Лесковцу. То није био неки узредни, већ његов главни задатак. Стварање Народне библиотеке у Лесковцу, питање на које се клуб усредсредило, било је једно од најкрупнијих културних питања која су интересовала нашу средину. Клуб је годинама улагао велике напоре да би се оваква библиотека створила. Он је то и постигао, заиста у мањим размерама, већ 1924. године.

Да су ови апели уродили плодом, видимо и по томе што су све вредне књиге којим је студентски клуб располагао 1927. године (око 500 од 830 укупно) добијене углавном од „Просвјете“ из Сарајева, Матице српске из Новог Сада, Министарства просвете, Друштва „Св. Сава“, Министарства народног здравља, С. Динића; или су биле „од управе купљене књиге“ („Лесковачки гласник“ 18, 30 IV 1927).

⁶⁷ Исто бр. 30, 26. VII 1924.

⁶⁸ Исто, бр. 18, 30. IV 1927.

⁶⁹ Исто бр. 33, 16. VIII 1924.

Изнети подаци о раду студентског клуба „Гундулић“ показују да критички чланак Д. Трајковића који се односи на рад клуба, објављен 1927. у „Лесковачком гласнику“ и прештампан у Лесковачком зборнику, садржи извесне битне нетачности.

Никако се не може прихватити тврдња да у овоме клубу до 1927. године рада није било.

У поменутом чланку се између осталог, каже: „Више је од шест година... Рада међутим није било, није одржано ни једно предавање за народ, нити је покренуто ма и једно културно питање од многих која интересују нашу средину.“ У клубу се „нешто ипак морало урадити, али не као резултат неког смишљеног плана ове или оне управе уз припомоћ чланова, већ више узредно, тек да се нешто ради. То нешто што је било урађено било је прикупљање књига као основе за стварање Народне књижнице у Лесковцу“.

Исто тако, не може се прихватити да је стварање једне такве библиотеке зависило само од нове управе клуба, изабране 1928. и будућег рада, као што је речено у неким новијим радовима (Д. Трајковић пише: „... у априлу 1927. ја сам објавио чланак у коме сам говорио о стању клуба у то време и третирао питање оснивања Народне књижнице у Лесковцу као једног од главних задатака клуба“ — Д. Трајковић, *Предратне организације студената*, 166) и у реферату на скупштини клуба из 1928, чији су изводи објављени у наведеном раду.

Стваралачки период историје овог студентског клуба заиста не почиње од тренутка када су представници Земљорадничке странке дошли на његово чело.

Да би се схватило зашто се није створила већа и квалитетнија библиотека, потребно је узети у обзир слабо материјално стање ових студената, незаинтересованост лесковачке чаршије за једну овакву акцију, ниску вредност књига прикупљених од појединаца у виду прилога, као и чињеницу да је већина студената у току школске године боравила у Београду.⁷⁰

Погледамо ли шта извори говоре о раду студентског клуба „Гундулић“ у другој половини 1928,⁷¹ мада се у неким писаним из-

⁷⁰ Сам критичар из 1927. и 1928. године, приказујући у новије време рад поменуће управе клуба, изабране 1928, каже: „Нова управа студентског клуба Гундулић, иако је желела, није могла у истој години да развије никакав рад, јер је већина чланства била у Београду, а оно што је остало у месту, било је завезето својим студијама и другим пословима, политичким, новинарским и др.“ Касније, за време фебруарског распуста и за време лета, она није могла ништа да уради, пошто је тада већ био на снази шестојануарски режим, који је „забрањено рад свих удружења као што је био студентски клуб Гундулић“ (Н. Народна књижница у Лесковцу и студентски клуб „Гундулић“, „Лесковачки гласник“, 16—18, 16—30, IV 1927; Д. Трајковић, *Предратне организације студената*, 165—169).

Напомињемо да се у овом раду прећуткује већина података које износимо о активности клуба „Гундулић“ у периоду до 1927. године, мада је рад оријентисан на детаљну обраду и мада је аутор за већину њих знао, што се види из напомена у овом раду. Зашто онда ови извори нису били искоришћени?

Што се тиче друге основне примедбе учињене раду клуба у периоду до 1927, одсуства предавања за народ, нисмо баш сасвим сигурни да лесковачки студенти у току тог шестогодишњег периода нису држали таква предавања у клубу или ван њега. Годинама „Лесковачки гласник“ није регистровао таква предавања. За нека одржана предавања сазнајемо ретроактивно, било кад се она групно помињу било кад се накнадно објави њихов текст. (Види податке о предавањима која су претходила стварању Народног универзитета.) Многа варошка предавања објављивана су само путем плаката, или су држана у самим организацијама. Што се тиче сеоских, она су вероватно држана по задругама.

⁷¹ Д. Трајковић тврди да је међу студентима „владао интересовање за рад клуба“; да је стара управа заказала годишњу скупштину за 17. септембар 1928, на којој је он поднео реферат — „идеје изнете у овом реферату прихваћене су од читаве скупштине, пошто је неколико присутних подупрло гледиште референта“; да је изабрана управа клуба са њим на челу (Д. Трајковић, *Предратне организације студената*..., 167).

У „Лесковачком гласнику“ налазимо две контрадикторне вести о тој скупштини. Из прве, потписане Ве-н (Венијамин — Добри Каписазовић), видимо да је одржана годишња скупштина, на коју су дошла 2 члана старе управе, 2 стара члана и око 12 млађих нових чланова. („Млађи су изгласали неповерење старој управи.“) „Изабрана је нова управа, која обећава напредак. Чак је прочитан један реферат о будућем раду Гундулић“. При томе се не дају никаква имена.

У истом броју листа (датираном 22. септембра 1923) налазимо другу вест, у којој стоји: „Како заказана редовна скупштина студентског клуба Гундулић за 17. ов. м. није се могла одржати услед недоласка довољног броја чланова“, управа клуба „заказује другу за понедељак 24. овог м-ца“ — тј. за 24. септембар 1928. Ова „ће се скупштина одржати са оним бројем чланова који дође“ („Лесковачки гласник“ 38, 22. IX 1928). (Уз то треба напоменути да „Лесковачки гласник“ од 30. септембра 1928, на који се Д. Трајковић позива, под тим датумом воште не постоји, нити се у осталим бројевима овог листа који су изашли после скупштине од 17. септембра 1928, до краја те године појављује некакав „допис једног од чланова старе управе“, који Трајковић цитира, а којим се управа изабрана на поменутој скупштини од 17. септембра 1928. проглашава илегалном.)

ворима појављују две верзије о томе шта се тада догађало,⁷² види-мо да је покушај групе земљорадника да преузму управу „Гундулића“ 1927. године довео до расцепа и привременог престанка рада овог клуба.

д) Културно-уметничко друштво „Миковић“

У лето 1928. основано је, „пре кратког времена“, од стране школске омладине, Уметничко друштво „Миковић“ „у циљу очувања имена овог [умрлог] друга Марка Т. Миковића“, бившег ученика V разреда лесковачке Реалке.⁷³

Прва скупштина Уметничког друштва „Миковић“ одржана је 12. августа 1928, кад су примљена правила и изабрана управа, на челу са председником др Д. Деклевом и првим секретаром Влад. Милошевићем. „На скупштини је донето решење да се одмах отпочне са оснивањем друштвене књижнице.“⁷⁴

ЛУД „Миковић“, заједно са подмлатком Друштва Црвеног крста, приредило је свој први уметнички концерт 28. августа 1928. у хотелу „Париз“. Програм се састојао „из свирања, певања и глумљења“.⁷⁵

Другог септембра 1928. оно је одржало уметнички концерт у Власотинцу.⁷⁶

Ово друштво издало је збирку песама М. Миковића и његових другова: *Марку Миковићу, Лесковац, 1928.*

б) Збирка пуњених животиња и птица

У просторијама Лесковачког ловачког друштва створена је збирка пуњених животиња и птица и других ловачких трофеја. Ова збирка је стварана од 1922. године надаље.⁷⁷

Средином октобра 1928. „Лесковачки гласник“ је објавио нов чланак, у коме стоји:

Пошто је на „скупштини [Гундулића — С. Д.] констатовано да нема довољног броја чланова за избор нове управе“, то је скупштина „изабрала један ужи одбор од три лица, Николе Миљковића, студента технике, Добросаву Литрића и Крсте Симоновића, студента права.

Том се одбору поверила службена имовина на чување за годину дана и стављено му је у задатак, да у том међувремену по могућности изврши реорганизацију клуба.

Овим је нажалост клуб ликвидирао са животом!“ („Лесковачки гласник“ 41, 13, X 1928).

⁷² По првој верзији, на годишњој скупштини „Гундулића“, одржаној 17. септембра 1928, изабрана је нова управа, која „није могла још у истој години да развије никакав рад...“ (види раније наведен цитат); по другој верзији, тога дана годишња скупштина није ни одржана, а на скупштини одржаној 22. септембра 1928, због малог броја присутних чланова, само је изабран ужи одбор који је имао да сачува имовину клуба и да изврши реорганизацију клуба, чиме је рад самог клуба био привремено обустављен.

⁷³ „Лесковачки привредник“ 20 и 34, 12. VIII и 18. XI 1928.

⁷⁴ „Лесковачки гласник“ 33, 18. VIII 1928; „Лесковачки привредник“ 21, 19. VIII 1928.

⁷⁵ „Лесковачки привредник“ 22, 26. VIII 1928.

⁷⁶ Исто бр. 24, 9. IX 1928.

⁷⁷ На седници Лесковачког ловачког друштва од 26. маја 1924. решено је да се откупи један пар јеленских рогова.

На седници од 26. јула 1925. Таса Миљковић се заложује „да се у удружењу припреми терен за леп музеј ловачки“.⁷⁸

Године 1928. анонимни сарадник „Лесковачког гласника“ залагао се да се из ове збирке, која би се проширила етнографским, историјским и ботаничким одељком, створи музеј.⁷⁹

Два месеца касније, С. Динић пледира за стварање музеја у Лесковцу и предлаже да се сликају сви интересантни објекти у Лесковцу, да се ништа не сме срушити а да се претходно не слика, да се слика народна ношња и сви важнији моменти итд.⁸⁰

На седници од 4. септембра 1924. покренуто је питање лабуда који је дат на пуњење још 1922. године.

На седници од 22. септембра 1924. донета је одлука о куповини 4 пуњене птице, 2 пуњене животиње и једног пара рогова.

На седници од 3. новембра 1924. помиње се да Лесковачко ловачко друштво већ има 8 пуњених птица, 2 пуњене животиње и 3 пара јеленских рогова.

На седници од 26. децембра 1924. решено је да се да 2.000 динара за пуњење птица и животиња, као и да се расписе конкурс за израду „авзлука“ за њихов смештај. Том приликом је изјављена писмена благодарност за поклоњеног испуњеног орла.

Израда „авзлука“ уступљена је 5. јануара 1925, лицу које је понудило да га изради за 800 динара.

⁷⁸ На скупштини од 23. новембра 1925. помињу се поклони јеленских рогова са главом, орла са раширеним крилима и пара рогова од срндаћа.

Године 1927, 18. јануара, управа Удружења изабрала је најповољнијег понувача за израду другог ормана за смештај пуњених животиња и птица.

На седници од 31. октобра 1929. председник удружења је известио да су од министра шума и руда добили одобрење „да наше удружење може убити за свој музеј 1 срну и 1 срндаћа...“ (Записник Лесковачког ловачког друштва, у приватном поседу).

Делови ове збирке још увек се налазе у Лесковцу — у кафани „Ловац“, на почетку Нишке улице, десно, и у Ловачком удружењу, на почетку Светоилијске улице.

⁷⁹ Socotanca, *Почеци музеума у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 19, 12. В 1928.

⁸⁰ Д., *Чување старина*, „Лесковачки гласник“ 28, 14. VII 1928.

3. О УМЕТНИЧКОМ ЖИВОТУ

а) Позориште

Мада Лесковац после првог светског рата више година није имао своје стално позориште, у току тог периода Лесковчани су гледали многе позоришне представе, а било је и неколико покушаја стварања аматерских позоришних група.

Прва поратна приказивања позоришних комада у Лесковцу за која знамо везана су за лесковачки комунистички раднички покрет, за културно-уметничку дружину „Луначарски“, створену 1919. године. У току 1920. приказани су позоришни комади: *Сироче или смрт од глади*; *Несрећна породица* (оба дело лесковачког радника Љ. Николића-Бенића); *Први мај у Немачкој*; *Руска револуционарка — пролетерка*; *Рудари* и др.¹

„За време великог школског одмора 1920. год. основана је у Лесковцу позоришна дружина Ђака учитељских школа *Просвета*, која тог и идућег школског распуста приказује позоришна дела: *Патње 1915—1918. године* од Атанасија Младеновића [приказано у Лесковцу, у сали хотела „Круна“, 17. октобра 1920], *Свет и Сумњи-во лице* Бранислава Нушића“.²

Бачко позориште из Лесковца приредило је 10. октобра 1920, у част окружног учитељског збора у Врању, у врањском хотелу „Европа“ „успелу оперу *Сироче*“.³

Несумњиво, ово *Бачко позориште* имало је своје приредбе и у Лесковцу.⁴

¹ За детаље види поглавље о радничком покрету 1919—1920. године.

² *Споменица тридесетогодишњице позоришног живота Лесковца*, 22; факсимил плаката Дружине Ђака учитељских школа „Просвета“ донет је на стр. 80. ове Споменице.

³ „Врањски гласник“ 10, 1. XI 1920.

⁴ У збирци С. Димитријевића налази се један плакат (чији факсимил доносимо) из кога се види да је ова опера рађена „по народним мелодијама“, да су у току њених 5 чинова певане 93 народне песме.

Упоредбењем овог плаката са текстом позоришног комада С. Динића *Ратно сироче* дошли смо до закључка да је то била њена рана верзија. У књижици где је ова позоришна игра објављена налазимо ову констатацију: „Овај комад израђен у виду опере од око 80 мелодија, по народним мотивима, игран је са једним необично лепим успехом 1920. године у: Лесковцу, Врању, Нишу, Крушевцу и Врњцима. Због скупоће штампе, за сада се штампа само текст његов (либрето), без нога, те се може играти и рецитативно, а пегањем оних песама које већ имају познату мелодију“ (С. Динић, *Ратно сироче у причи и песми*, Лесковац, 1924, 22).

После оштрих прогона комуниста, 1921. године, јављају се покушаји приказивања позоришних комада у школама, у радничким, синдикалним и грађанским друштвеним организацијама.

Лесковачко ловачко друштво покушавало је да на својим забавама прикаже позоришне комаде из ловачког живота већ 1921. године.⁵

Особље лесковачке поште и телеграфа приредило је 2. јула 1922. концерт са игранком и позоришним комадом.⁶

Пододбор Савеза банкарских, трговачких и индустријских чиновника не само да је припремио за своју забаву, одржану 23. децембра 1922, позоришни комад *Покондирена тиква* Ј. Стерије Поповића, већ је најавио и своју намеру да „уз помоћ напреднијег и интелигентнијег чиновништва... оснује једно боље делићантско позориште које би давало 2—4 претставе месечно“.⁷

Крајем 1922. или почетком 1923. обновљена је радничка културно-уметничка група. Учесници у њеном раду помињу позоришни комад *Први мај*, вероватно приказан 1923 (исправљена година 1922).⁸

Врло је вероватно да је ова лесковачка радничка уметничка група, која је узела име „Абрашевић“, наступила 14. фебруара 1926. на забави лесковачког Радничког спорт клуба „Слобода“ на којој је приказан позоришни комад *Братство*.

Године 1928. „Абрашевић“ је већ имао позорицу која је стајала више хиљада динара и прилично гардеробе. У току првог тромесечја 1928. приказао је 6 позоришних комада, од којих три из радничког живота: *Богови капитала*, *Рудар* и *Несрећна породица* (Љ. Бенића).⁹

Бачка аматерска позоришна група приказала је у лесковачкој Реалци 1920. године музички позоришни комад, „народну оперу“

⁵ Тако, нпр., за забаву која је имала да се одржи у кафани „Крвна“ крајем 1921. предвиђали су позоришни комад о Катчи и његовом Чапи. Ради тога решили су „умолити г.г. Јоцу Максимовића, г. Јову Максимовића, г. Мих. Бунића и још нека згоднија лица за позоришне чланове“.

Нешто касније су предвиђали два позоришна комада из ловачког живота (Записници Лесковачког ловачког друштва од 14. и 20. новембра 1921 — Записник у приватном поседу).

Лесковачко ловачко друштво припремило је за своју забаву од 11. новембра 1923 позоришни комад и том приликом предвидело да узме гардеробу из Нишког позоришта (Исто, од 6. новембра 1923).

Године 1928. управа Лесковачког ловачког удружења одлучује „да се забава одржи на дан 15. фебруара ов. год. уз суделовање град. позоришта“ (Исто, од 1. фебруара 1928).

⁶ „Лесковачки гласник“ 26, 2. VII 1922.

⁷ Исто бр. 50, 17. XII 1922.

⁸ За изворе и детаље види одељак о синдикалном покрету 1921—1924.

⁹ За изворе и детаље види одељак о синдикалном покрету 1925—1928.

Стојан-Цоне Томић шврак Косте Стаменковића, сачувао је текстове 8 позоришних комада које је ово радничко уметничко друштво припремало и приказивало у периоду до 1941. године. Међу њима смо нашли: 1. *Мува*, Б. Нушића; 2. *На прелому*, драмска слика у једном чину; 3. *Издајица*, Јосипа Мих. Вукомановића, позоришни комад из радничког живота у једном чину, две слике — приказан први пут у Београду 29. XI 1931; 4. *Крв народа*, Јевгенија Петрова; 5. *Рудар*, позоришни комад у 2 чина; 6. *Селачко јуне*; 7. *Крв је ускитела* и 8. *Катинера*, комад у 4 чина, од Никодемија.

Сироче — Сретена Динића;¹⁰ 29. априла 1923. три позоришна комада: *Бакон Авакум* — Михаила Сретеновића; *Поручник Таса и начелник Спаса* и *Молитва* — В. Цветковића,¹¹ а 24. марта 1929. *Француско-српски рат* — К. Трифковића.¹²

Позоришних комада је било и на забавама Трговачке омладине, 7. јануара 1923.^{12а} и 25. новембра 1923, када је давана шаљива игра у једном чину Петра Крстоношића, *Божјић прасе*.¹³

Студентски клуб „Гундулић“ је на свом концерту од 17. августа 1924. приказао позоришни комад *У харему*.¹⁴

Посебно залагање на том пољу показала је учитељица основне школе III кварта Ангелина Пангић, која је неуморно припремала дечје позоришне представе, тј. „радила са дечјим позориштем“.¹⁵

Најозбиљнији покушај стварања позоришне дилетантске групе учињен је у спортском клубу „Момчило“, који је основао свој *Глумачки одељак*. Управа овог клуба позвала је „све младиће и госпођице који имају способности за глуму, да је у оснивању ове корисне и културне установе за наш град помогну и уписују се за чланове *Глумачког одељка СК Момчило*“.¹⁶

За месец и по дана клуб је примио 26 лица за чланове овог одељка,¹⁷ и поставио његову управу.¹⁸

¹⁰ „Лесковачки гласник“ 52, 31. XII 1938.

¹¹ Исто бр. 17, 28. IV 1923.

Податак да је у њој до 1925. године приказана *Подвала* — М. Глишића нисмо могли да нађемо у сигурним изворима (Д. Трајковић, *О ђачкој дружини*. . . 175).

¹² Исто бр. 12, 20. III 1929.

^{12а} „Лесковачки гласник“ 1, 6. I 1923.

¹³ Исто бр. 47, 17. XI 1923.

¹⁴ Исто бр. 33, 16. VIII 1924.

¹⁵ Исто бр. 21, 19. V 1923.

На забави организованој од наставника основне школе III кварта 27. јануара 1923, приказан је, њеним заузимањем, позоришни комад С. Динића *Мића соколац* (Исто бр. 9, 3. III 1923). Исти организатор приредио је 13. маја 1923, позоришно вече у хотелу „Круна“, на коме је даван комад М. Сретеновића *Цар Бира* (Исто бр. 19, 5. V 1923). Уз то треба поменути и друге дечје позоришне приредбе.

Године 1920, даван је комад С. Динића *Ратно сироче* (Исто бр. 27, 5. VII 1924).

Основна школа код цркве приказала је почетком 1924. позоришни комад С. Динића *Мића соколац*, (Исто бр. 6, 9. II 1924).

На приредби Среске здравствене задруге, 2. марта 1924, приказане су „позоришне игре, изводе Ђаци“ (Исто бр. 9, 1. III 1924).

На Видовдан, 28. јуна 1924, Ђаци су приказивали позоришну игру С. Динића *Косовски бој* — пре подне као представу за Ђаке свију основних школа, а у суботу и недељу увече два пута у хотелу „Круна“ (Исто бр. 26, 28. VI 1924).

¹⁶ Исто бр. 2, 12. I 1924.

¹⁷ Исто бр. 2—9, 12. I—1. III 1924.

¹⁸ За потпредседника Божу Тасића; за режисера Спасу Стојановића; за благајника Оливеру Белошевић; за суфлера Душана Матића; за преписивача улога С. Граочанкића („Лесковачки гласник“ 3, 19. I 1924). Нешто касније постављен је за режисера Душан Аргировић (Исто бр. 13, 29. III 1924).

Правила глумачког одељка примљена су на широј конференцији чланства 10. фебруара 1924, (Исто бр. 6, 9. II 1924).

Посебну тешкоћу представљало је одсуство погодне сале. „То је био узрок те је Нишко позориште отказало даљи долазак у Лесковац, који нема ни позоришне ни сале за то.“ (Исто бр. 4, 26. I 1924).

Прва представа овог дилетантског позоришта био је позоришни комад „*Кад се сунце гаси*“, комад из живота 1925. год. у 1 чину од Љ. Арсеновића“, приказан на забави са игранком СК *Момчило*, 3. фебруара 1924, у хотелу „*Круна*.“¹⁹

Глумачки одељак „*Момчила*“ наступио је на његовој свечаној забави 27. априла 1924.²⁰

Изгледа да је глумачки одсек СК „*Момчило*“ живео годинама, чак и у време постојања Лесковачког градског позоришта.

Музички и глумачки одсек СК „*Момчило*“ приредио је забаву 22. јануара 1928. у хотелу „*Призрен*“ у Власотинцу.²¹

Посебну појаву представљало је *Власотиначко ђачко позориште*, које је створио Милутин Ђирић, учитељ из Власотинца. На вечери посвећеној Борбу Кратовцу, одржаној 24. фебруара 1924. у Власотинцу, деца су приказала позоришни комад Б. Нушића *Растко Немањић*.²²

Из комплета листа „*Власина*“, који је излазио кратко време (1926—1927), видимо да су за тих неколико месеци дате многе позоришне аматерске представе у Власотинцу, и то:

Женска подружина из Власотинца приредила је 3. септембра 1926. забаву на којој је приказан позоришни комад *Обичан човек* од Б. Нушића.²³

Соколско друштво у Власотинцу приредило је 17. октобра 1926. забаву на којој је приказан позоришни комад *Кажњен непослушни*, са чешког превела др Ана Велешевић.²⁴

Учитељско удружење у Власотинцу приредило је 7. новембра 1926. забаву на којој је приказан позоришни комад *Народни посланик* од Б. Нушића.²⁵

„Група власотиначких омладинаца приредила је забаву са позоришним комадом *Цар Бира*“ (М. Срегеновића).²⁶

¹⁹ Чист приход са ове забаве намењен оснивању *Глумачког одељка* ов. клуба“ („*Лесковачки гласник*“ 3, 19. I 1924). Пре почетка представе, госте је поздравно члан одељка С. Динић (*Дилетантско позориште „Момчило*“, „*Лесковачки гласник*“, 6, 9. II 1924).

²⁰ „*Лесковачки гласник*“ 17, 26. IV 1924. — Две и по године касније, С. Динић пише: „Покушало се са једним дилетантским позориштем од чланова спорт клуба *Момчила*, дало се неколико представа, па се стало. Увидело се на првом кораку да без професионалних глумаца нема позоришта. Друга од главних сметњи у свим тим покушајима била је немање повољног локала за позориште. То је уздржавало и Нишко обласно позориште од тога да чешће обилази Лесковач. И ако је он издашнији за позориште него ли и сам Ниш. Јер док у Нишу и другим варошима по унутрашњости, поглавито у позориште иде само интелигенција, дотле у Лесковцу иде све, нарочито онда кад се дају народни комади. То су знали врло добро глумци, зато су се и пријавили у оволиком броју на објављени стечај Лесковачког позоришта“, (Динић, *Градско позориште у Лесковцу*, „*Лесковачки гласник*“ 39, 2. X 1926).

²¹ Исто бр. 3, 22. I 1928.

²² Ј. Стевановић, *Успех власотиначког ђачког позоришта*, „*Лесковачки гласник*“ 10, 8. III 1924.

²³ „*Власина*“ 2, 1. X 1926.

²⁴ Исто бр. 3, 16. X 1926.

²⁵ Приказ: „*Власина*“ 5, 20. XI 1926.

²⁶ „*Власина*“ 5, 20. XI 1926.

Удружење резервних официра приредило је 1. децембра 1926. забаву са позоришним комадом *Хеј Словени* (Р. Одавића).²⁷

Најкрупнији значај у развоју лесковачког позоришног живота имала су велика гостовања Нишко-крагујевачког, Нишког, Битољског, Подринског и Тимочког позоришта.

Прво такво гостовање о коме имамо података јесте гостовање Нишко-крагујевачког позоришта, позоришне трупе под управом Јубомира Рајичића, чија је прва представа у Лесковцу одржана 11. марта 1922.^{27а} Представе су давале у хотелу „Круна“. „Сваке представе позоришна дворана (не баш скројена за ову сврху) била је препуна.“²⁸

На репертоару овог гостовања посебно место има комад *Једна ноћ у харему*, који је написао „неки Лесковчанин“ — С. Бунић.

Први позоришни критичар из „Лесковачког гласника“, овог пута потписан псеудонимом, оценио је овај комад врло негативно.²⁹

После извесног прекида, који је настао због тога што је сала била издата за концерте, а позоришне трупе отишле за Врање,³⁰ ово се позориште поново вратило у Лесковац.³¹

Последња представа дата је 14. маја 1922. године.

Истовремено је наглашено да се за време представе наручи-вало јело и пиће,³² што се помиње и у каснијим годинама.³³

²⁷ Исто бр. 5, 20. XI 1926.

^{27а} „Лесковачки гласник“ 10, 12. III 1922.

²⁸ Тада су приказивани *Хајдук Станко* (по Ј. Веселиновићу); *Коштана* (Б. Станковића); *На поселу* (малоруска оперета); *Зулумџар* (С. Боровића); *Зона Замфорова* (по С. Сремцу); *Васкрсење* (по Ј. Толстоју); *Звонар Богородичине цркве* (по В. Игров); *Једна ноћ у харему* (С. Бунића); *Хасанагиница* (М. Огризовића); *Ивова слава* (С. Сремца) („Лесковачки гласник“ 10, 11. и 13, 12. и 19. III и 2. IV 1922).

²⁹ Он пише: *Једна ноћ у харему* „могла је слободно изостати из репертоара јер је т.[ако] р.[ећи] без икакве вредности; до крајњих граница вулгаран, без икаквих финеса, које су потребне за комаде тога жанра. Вероватно да је даван услед тога што је писац Лесковчанин. Међутим, самим тим је учињена велика грешка“ (Ј. Ст. М., Позоришне вести, „Лесковачки гласник“ 13, 2. IV 1922).

Аутор приказа је можда Јоца или Јова Максимовић, који се помиње у вези са позоришним настојањима Ловачког друштва.

³⁰ Исто бр. 15, 16. IV 1922.

³¹ Оно је приказало, између осталог (делимични подаци): *Шокицу* (Ил. Округића); *Васкрсење* (по Толстоју); *Имате ли шта за царицу* (Хснскина и Вебера); *Пуковник Валдемар и звекан Мартин* (комедија удешена по Шекспиру); *Коштана* (по 2. пут) (Исто бр. 18, 7. V 1922).

³² Исто бр. 19, 14. V 1922.

³³ У позоришна гостовања треба уврстити и концертно вече, одржано у хотелу „Солун“, београдског комичара Милана Јовановића, члана Браниног позоришта („Лесковачки гласник“ 41, 15. X 1922).

Исто тако, 12. новембра 1922, радничка уметничка група „Абрашевић“ из Ниша приказала је на забави са игранком код „Круне“ позоришни комад *Борба*, а хор је отпевао радничку химну („Организовани радник“ 113, 26. XI 1922).

На забави одржаној 19. јануара 1925. поводом 20-годишњице рада Драгољуба Цветковића, нишки „Абрашевић“ је приказао шаљиви позоришни комад *Три бекрије* (Нестроја), у 4 чина са предигром.

Том приликом наступило је хумористички пролетерски аутор — речитатор Андра Костић (*Споменица лесковачког радничког покрета*, 380).

У мају 1924. Нишко позориште је опет гостовало у Лесковцу.³⁴ Три месеца касније, Нишко позориште је поново дошло реорганизовано, са 27 глумаца.³⁵

Од 20. јуна 1925. гостовало је у Лесковцу Битољско градско позориште, које је исто тако давало своје представе у хотелу „Круна“.³⁶

Посебно је занимљиво да је за време гостовања Градског позоришта из Битоља одржана у башти хотела „Круне“, 23. јула 1925, пре-

Група бака скопске учитељске школе приказала је 9. новембра 1924. у сали хотела „Круна“ *Сумњиво лице* (Б. Нушића) („Лесковачки гласник“ 46, 15. XI 1924).

Године 1926. гостовало је у Лесковцу *Позориште лутака из Загреб*. Оно је на својој турнеји по Србији дало у Лесковцу, од 2. до 4. јуна 1923, девет представа („Време“ 495, 8. V 1923).

³⁴ Оно је „стигло у нашу средину и већ је почело давати претставе код Круне“ („Лесковачки гласник“ 19, 10. V 1924).

Мада је тада напомињано да се оно неће моћи дуго да задржи због наступајуће бањске сезоне, не знамо тачно колико је то гостовање трајало, пошто „Лесковачки гласник“ није донео у следећим бројевима никакве податке о одржаним представама.

³⁵ Том приликом је речено: „После двомесечног баљвења, Нишко повлашћено позориште, под управом господина Љубомира Рајићића, стигло је опет у нашу средину.“

То би могло да значи да је ово позориште за време свог претходног боравака, који је почео у мају 1924, већ било у Лесковцу два месеца.

Што се тиче новог боравака, за њега се каже да је ово позориште отпочело давати представе код „Круне“, после чега се додаје: „Управа је срећна што може пружити лесковачкој публици комаде од литерарне вредности“; износи се репертоар тог позоришта и набрајају поименице петнаест комада, и то: *Васкрсење* (по Л. Толстоју); *Фаун* (Кноблауа); *Карлова тетка* (Томаса); *Кармен* (Витмена); *„Радошти“ свога дома*, *Пигалова улица бр. 115*, *Жена сатана* (Шежера), итд. Од народних оригинала: *Потера*, *Протекција* (Б. Нушића); *Зулум-џар* (С. Боровића). Од класичних комада: *Разбојници* (Ф. Шилера); *Ромео и Јулија* (Шекспира). Од романтике: *Женски рај*, *Роберт ђаво*, *Сироче и убица* итд.

„Остаје на публици, која је одавно жељна позоришта, да својом посетом омогући позоришту што дужи боравак у нашој средини“ („Лесковачки гласник“ 33, 16. VIII 1924).

³⁶ „Лесковачки гласник“ 25, 20. VI 1925.

Тада је речено да ово позориште остаје до јула и да се лесковачкој публици даје прилика да, после 8 месеци паузирања, поново гледа позоришне представе. (Позориште, „Лесковачки гласник“ 26, 27. VI 1925. — На комплету Ср. Динића аутор је означен оловком. — Д. Каписазовић.) Из новог осврта на ово позориште сазнајемо да су Лесковчани гледали на Видовдан, 28. јуна 1925, *Смрт мајке Југовића* (Ј. Војиновић), а дан раније *Јеврејку* (Скриба). Исто се помињу: *Гамел* и трагедија *Отац* (Стриндберга) (Капи-ћ, Позориште, „Лесковачки гласник“ 27, 4. VII 1925).

Касније се помињу француска комедија Едварда Реја, *У новој кожи*, а речено је и да је један од глумаца познат нашој публици по улогама у комадима: *Фаун*, *Коштана*, *Карлова тетка* — што се, вероватно, односи на гостовање Нишког позоришта (Исто бр. 28, 11. VII 1925).

У новом приказу се помињу *Врела крв*, „коју је по Бори Станковићу написао г. Рад. Динчловић, редитељ овог позоришта“; *Две сиротице* (д'Енерија); *Арлезијанке*. У вези са једним глумцем, опет се каже да је он познат нашој публици из комада *Quo vadis* (По Х. Сјенкјевичу) и *Морал гђе Дулске* (Исто бр. 29, 19. VII 1925).

Касније се комад *Наша работа* упоређује са приказивањем *Зоне Замфиrove*, *Коштана* и *Скамтола*.

Све то показује да је у току ових гостовања приказиван велики број комада.

мијера првог значајног лесковачког позоришног комада написаног између два рата, комедије Сретена Динића, *Наша работа*.³⁷

После овог гостовања појавио се предлог Р. Динуловића, редитеља Битољског позоришта, о стварању позоришта у Лесковцу, достављен „великом делу овдашњих грађана“ у облику циркуларног писма потписаног са његове стране. По том предлогу, „платежна лица, би били само он и његова породица а остали чланови би били дилетанти било из редова школе за комаде историјске (потребне школама), било из редова остале младежи која би то прихватила“.

Предлог је предвиђао месечни трошак од 4.000 — 5.000 дин. који би покрило лесковачко друштво и удружења, чији би представници сачињавали одбор за управљање позориштем. Такође је била предвиђена и породична претплата као врста субвенције.³⁸

Почетком 1926. гостовало је у Лесковцу *Подринско повлашћено позориште*, под управом познатог комичара Душана Животића, и приказивало своје представе почев од 20. јануара 1926.³⁹

У мају 1926. гостовало је Тимочко државно повлашћено позориште, под управом Николе Јоксимовића, које је исто тако давало своје представе у хотелу „Круна“. Прва представа дата је 25. маја 1926.⁴⁰

Гостовање три позоришта из других градова у току године дана (Битољско, Подринско и Тимочко) показује да су у Лесковцу и у време кад још није било градског позоришта приказиване многе позоришне представе.

Већ следећег месеца, 23. августа 1926, основано је Лесковачко градско позориште.⁴¹

³⁷ Плакат премијере *Наше работе*. — Из збирке С. Димитријевића, Факсимил дат у илустрованом прилогу.

³⁸ „Лесковачки гласник“ је објавио два приказа ове премијере: Боке Митровића (бр. 30, 25. VII 1925) и Б. Блажића (бр. 31, 1. VIII 1925).

³⁹ Б. Блажић, *Један циркулар*, „Лесковачки гласник“ 34, 22. VIII 1925.

⁴⁰ „Лесковачки гласник“ 3, 26. I 1926.

На репертоару овог позоришта, који је најављен неколико дана касније, били су „на реду“ комади: *Млетачки трговац* (Шекспира), *Распикућа* (Рајмонда), *Син у Албанији*, *Суђаје* (Љубинка), *Отело* (Шекспира) и *Авети* (Ибзена) (Исто бр. 4, 30. I 1926).

Из приказа видимо да је „после неколико сасвим успешних претстава“ даван *Распикућа*, а 14. фебруара 1926. давана је и *Зулејка или Босанска рођиња* (Димића) (Исто бр. 6 и 7, 13. и 20. II 1926).

⁴¹ Исто бр. 20, 22. V 1926.

Од комада које је ово позориште давало у Лесковцу знамо за: *Париску сиротињу* (Бризбара и Ниса), *Шокицу* (И. Округића) *Хајдук-Станка* (по Ј. Веселиновићу), *На поселу* (малоруска опера), *Голоту* (Предића), *Мамзел Турбијон* (А. Бисона), *Рибокосу* (Топа), *Фауна* (Кноблауа) *Кармен* (Витмена) (Исто бр. 20, 23, 24 и 26, 1926) и *Зону Замфирову* (С. Сремца) („Новости“ 1630, 6. I 1926).

Позоришна трупа г. Јоксимовића одлази, даће још 2—3 претставе („Лесковачки гласник“ 28, 17. VII 1926).

⁴¹ „Лесковачко градско позориште створено је решењем Министарства просвете У. бр. 690 од 23. августа 1926. године. — Плакатирана објава о његовом стварању. Збирка С. Димитријевића; факсимил у илустрованом прилогу.

После тридесетогодишњих напора, од времена Радоја Домановића, да се у Лесковцу оснује стално позориште, најзад је дошло до његовог стварања.⁴²

Говорећи на гостовању једног дела Лесковачког градског позоришта у Врању, др Ж. Конфино је рекао: „Градско позориште је замисао, труд и дело лесковачких интелектуалаца.“ У његовом стварању „лесковачки Стинеси и Ротшилди (С. Д.: тј. лесковачки богаташи) немају никаква удела“.⁴³

Први уметнички управник Лесковачког градског позоришта био је Петар Христилић,⁴⁴ док је позната глумица Олга Илић била његов редитељ.⁴⁵

⁴² С. Динић пише: „Још покојни Радоје Домановић као наставник овдашње гимназије засновао је био једно такво позориште са ондашњим друштвом својим, од кога је створио после материјал за своју познату приповетку *Позориште у паланци* („Лесковачки гласник“ 39, 2. X 1926. Упореди: С. Димитријевић, *Лесковачка енциклопедија*, 9).

Питање глумаца решено је расписивањем конкурса, а уз то се нашао и локал, „и то локал који је нарочито зидан и удешен за позориште, хотел *Париз* са својом просторијом, сталном бином и свима удобностима“.

Као главни разлог за његово оснивање С. Динић наводи то „што лесковачка многобројна публика тражи distrакцију. Она уме већ добро да цени позоришну уметност. Кроз Лесковац прођу просечно по четири позоришне трупе годишње и ни једна се никад није пожалила да је рђаво прошла. Па кад он може да издржи четири трупе, сваку по 2 месеца, зашто не би имао своје стално позориште“ (Динић, *Градско позориште у Лесковцу*, „Лесковачки гласник“ 39, 2. X 1926).

У то време Окружна скупштина округа врањског унела је у свој буџет помоћ од 5.000 динара Лесковачком градском позоришту (Исто бр. 39 2. X 1926).

Што се тиче самог локала треба истаћи да је сала хотела „Париз“ била продужена до 32 метра и подигнута је стална позоришна бина. Нова сала је свечано отворена на Духове 1926. године (Исто бр. 22, 5. VI 1926).

⁴³ „Лесковачки гласник“ 25, 18. VI 1927.

То што су лесковачки богаташи масовно ушли у његов управни и надзорни одбор (види факсимил објаве о оснивању Градског позоришта) никако не значи да су они допринели његовом стварању. Да би једна установа и организација могла да буде прихваћена од стране власти и да материјално опстане, на њеном челу стављени су „угледни грађани“. Зато је, нпр., Димитрије Николић Папир дошао на чело радничког спортског клуба „Дубочица“.

Ф. Фазловски каже, коментаришући ову контрадикцију: „Извесном броју интелектуалаца, чија је била идеја оснивање позоришта, биле су потребне паре, јер, и онда као и сада, позориште не може да живи, па чак ни да животари без пара, а големашима је ласкало да се и они спомену тамо где се говори о култури и уметности, јер и то је нека врста рекламе за уносно пословање. И тако, из тих жеља и потреба, настало је ово мешовито друштво интелегенције и капиталиста, духа и пара. Као што се види, учешће индустријалаца и других лесковачких газда у оснивању и раду позоришта било је формалне природе“ (*Споменица тридесетогодишњице позоришног живота Лесковца*, 25—26).

⁴⁴ „Лесковачки гласник“ 3, 14. I 1927.

⁴⁵ Исто бр. 9, 26. II 1927.

Под редитељством Петра Христилића, у Лесковцу је понова приказивана *Наша работа*, Сретена Динића. (Приказ потписан са „М“ — „Лесковачки гласник“ 8, 19. II 1927.) Опширан приказ ове репризе, одржане 19. фебруара 1927, из пера Станојла Димитријевића, налазимо у часопису „Српско Косово“ (бр. 6, 15. III 1927).

Нашу работу приказивало је и Нишко позориште, и то више пута; нпр. 1927 („Лесковачки гласник“ 19, 7. V 1927), 1937 („Ревизија“, Ниш, 51, 23. XII 1937).

П. Христилић и О. Илић напустили су Лесковац 1. маја 1927. „На место досадашњег техничког управника Позоришта г. Христилића, долази г. Динуловић са својом госпођом.⁴⁶

Фреди Фазловски пише у вези са овом променом: „Репертоар позоришта одмах добија свој нови лик. Фолклор, класику и романтични репертоар, који је форсиран док је био артистички управник Петар Христилић, замењује модерна лака комедија страног порекла.“⁴⁷

Лесковачко градско позориште окупило је у току свог постојања целу плејаду квалитетних професионалних глумаца: Олгу Илић, Парку Јовановић, Фредиту Фазловског, Драгана Јовановића, Милета Ковачевића, Љубицу Бунић (сестра Симе Бунића), Каћу Стојадиновић, Лепосаву Коларовић, Мару Ланер, Јелу Букаловић, Милутина Марковића, Софију Барбуловић, Милу Динуловић, Радивоја Динуловића, Петра Христилића, М. Миличића, Душана Цветковића, Илију Јовановића, Србољуба Хета, Вукашина Пешића, Ивана Торбанског, Наду Првуловић, Десу Илић и многе друге.

За прве две сезоне његовог рада (од 10. октобра 1926. до 5. јуна 1928) у њему је било запослено „31 мушког и 23 женског уметничког персонала“, укупно 54 глумца.⁴⁸

Прва свечана представа Градског позоришта у Лесковцу одржана је 10. октобра 1926. Приказан је комад *Смрт мајке Југовића*, Иве Војиновића. Том приликом је свечани говор одржао проф. Бира Милић.⁴⁹

Од времена стварања Градског позоришта, поред његових властитих приредби, позоришни комади у његовом извођењу јављају се и на забавама разних грађанских удружења.⁵⁰

⁴⁶ „Лесковачки гласник“ 18, 30. IV 1927.

⁴⁷ *Споменница тридесетогодишњице позоришног живота Лесковца*, 29.

⁴⁸ У току ове две сезоне „промењене су две административне управе и три редовна и један артистички управник“ („Лесковачки привредник“ 24. 9. IX 1928. — Ту су донета имена свих глумаца).

⁴⁹ „Лесковачки гласник“ 40, 9. X 1926; Исто бр. 41, 16. X 1926.

Даље представе у току 1926, биле су: *Дупла пуница* (А. Бисона), *На поселу*, *Свадебно путовање* (А. Бисона), *Рибокоса* (Топа), *Балканска царица*, *Пљусак* (П. Петровића Пеције), *Ниоба* (Паучтона), *Коштана* (Б. Станковића), *Сумњиво лице* (Б. Нушића), *Госпођа Икс* (А. Бисона), *Зона Замфирова* (по С. Сремцу), *Карлова тетка* (Томаса), *Српска душа*.

Уз то су редовни чланови позоришта и утемеливачи или добротвори (тј. они који уплате 30 динара месечног улога или више од тога) могли да присуствују са својим породицама једанпут у месецу *уметничком балу*, „чији је програм испуњен уметничким, комичним и веома шаљивим тачкама“, „кабаретом и шаљивим апсом“, као и игранком до зоре. Први уметнички бал био је 4. новембра 1926 (Исто бр. 47. 27. XI 1926).

Други уметнички бал приређен је 5. марта 1927. године (Исто бр. 10. 5. III 1927), трећи 25. марта 1928 (Исто бр. 12, 24. III 1928), а четврти вочи првославне Нове године 1929 (Исто бр. 3, 26. I 1929).

⁵⁰ Тако, нпр., на забави Лесковачког трговачког удружења 31. октобра 1926 („Лесковачки гласник“ 43, 30. X 1926); на забави Удружења резервних официра и ратника, 14. новембра 1926, позоришни комад из ратног живота *Српска душа* (Ж. де Громана и Ж. Монка) (Исто бр. 44, 6. XI 1926); на матинеу Женске занатске школе, „са позоришним комадом“ одржаним 26. децембра 1926 (Исто бр. 51, 25. XII 1926). Забава певачке дружине „Бранко“ одржана је вочи Нове године „уз суделовање Градског позоришта (Исто бр. 1, 6.

До краја 1926. године, за мање од три месеца, Лесковачко градско позориште приредило је 56 представа.

Пошто су му недостајала средства за набавку гардеробе, репертоара и декора, оно се почетком 1927. обратило једним апелом за материјалну помоћ свим имућнијим људима и установама „који гаје симпатије за културно унапређење Лесковца“.⁵¹

У 1927. појавиле су се комбиноване уметничке вечери Лесковачког градског позоришта и певачког друштва „Бранко“, које је наступало са вокалним и „музичким хором“. У току јануара 1927. одржане су две такве приредбе.⁵²

У првој години свога постојања, тачније од свог стварања до пред крај септембра 1927, Градско позориште дало је више од 300 представа у Лесковцу, од чега око 160 до доласка Р. Динуловића, а осталих 140 под његовим руководством.⁵³

У вези са прославом годишњице Градског позоришта приређена је 9. октобра 1927. свечана представа „са новим комадом *Лесковац некад и сад*, у коме ће се сусрести стари и нови Лесковац, 'Чарлстон' и 'Бурђевка' и много контрадикторних ствари“.⁵⁴

И 1927); забава Црвеног крста одржана је 5. априла 1927. „уз сведеловање Градског Позоришта“ (Исто бр. 14, 2. IV 1927), итд.

За друге такве приредбе немамо доказе да су биле извођене од чланова Градског позоришта. Тако, нпр., на прослави 40-годишњице певачког друштва „Бранко“, 23. октобра 1927, одигран је комад С. Динића *Под маслинама на Крфу* (Исто бр. 45, 5. XI 1927).

На забави лесковачког спорт-клуба „Омладинац“, одржаној 1. јануара 1928, приказано је *Сумњиво лице* Б. Нушића (Исто бр. 53, 31. XII 1927).

⁵¹ „Лесковачки гласник“ 1, 1. I 1927

На годишњој скупштини Лесковачког градског позоришта, одржаној 2. јануара 1927, изабрана је нова управа позоришта, на челу са Ср. Динићем као управником позоришта и Р. Димитријевићем, апотекарком, као председником управног одбора (Исто бр. 3, 14. I 1927).

⁵² „Лесковачки гласник“ 4, 23. I 1927.

Почетком 1927, у Лесковачком градском позоришту приказани су следећи комади: *Караборђе* (М. Цветића), *Кир Јања* (поводом 110-годишњице Ј. С. Поповића, говорио С. Динић „Лесковачки гласник“ 4, 23. I 1927. — текст објављен), *Подвала* (М. Глишића), *Ајиша* (С. Боровића) *Сеоска лоло* (Топа), *Балканска царица* (реприза), *Наша работа* (С. Динића), *госпођа Икс* (реприза), *Посело*, *Бидо* (Ј. Веселиновића), *Лукреција Борџија*, *Како би хтела* (Жералдија), *Лепа пустиловина* (Кајаве, Флера и Роја).

А под руководством Р. Динуловића: *Мир долази* (Х. Сјенкјевича), *Ки-Ки*, *Проклеција* (Б. Нушића), *Сеоски лоло* (реприза), *Скаптоло* (Никодемија), *Све на једну каргу*, *Отац* (Стриндберга), *Шеик* (Р. Динуловића), *Под маслинама на Крфу* (С. Динића), *Три сокола* (С. Динића), *Пег, срце моје* (Манерса), *Узорни муж*, *Парола*, *Пут око света* (Б. Нушића), *Буриданов магарац* (Кајаве), *Две сиротице* (д'Енерија), *Поглавар*, *Заједнички живот*, *Како тиле у кучину* (Старицког), *Ана Карењина* (По Л. Толстоју), *Васкрсење* (по Л. Толстоју), *Врела крв* (по Б. Станковићу), *Јеврејка* (Скриба), *Код белог коња* (Каделбургта или О. Блументала), *Утопљена знона* (Г. Хауптмана), *Лесковац некад и сад*.

Један део лесковачког позоришта гостовао је у Врању почев од 8. јуна 1927 („Лесковачки гласник“ 24. 11. VI 1927). Ово је гостовање трајало око месец дана, пошто су се глумци вратили у Лесковац јула те године (Исто бр. 29, 16. VII 1927).

⁵³ „Лесковачки гласник“ 39, 24. IX 1927.

⁵⁴ Исто бр. 41, 8. X 1927.

Досад нисмо утврдили ко је био аутор овог позоришног комада.

Лесковачко градско позориште запало је у кризу, и то из више разлога.

Прво, зато што није добило финансијску подршку лесковачких богаташа.

Код толико постојећих богаташа, позориште је имало само 30 претплатника који су упућивали по 30 динара месечно.⁵⁵ Док је један келнер, „Сава Живковић, обер келнер код Солуна поклонно је Лесковачком Позоришту суму од Дин. 1640“⁵⁶, лесковачки богаташи нису имали разумевања за ову културну установу — него су давали велике прилоге за подизање лесковачке цркве.

Зато се не треба чудити што је „Лесковачки гласник“ писао крајем 1927. да Градско позориште „грца и дави се у дуговима. Оно врло лако може једног дана да престане“⁵⁷, а почетком 1928. констатовано је да Лесковачко градско позориште „од првих дана до данас, ово није ни једног трепутка стало да ради. За то време, више од половине тога времена, оно је грцало у дуговима и борби за живот свој“⁵⁸.

Друго, зато што је у њему владао хаос у организационом погледу.⁵⁹

Упркос свим тим тешкоћама оно је и даље радило у истом грозничавом темпу као и прве године свог постојања, дајући комаде из свог старог репертоара, приказујући премијере и репризе.⁶⁰

⁵⁵ Исто бр. 36, 3. IX 1927.

⁵⁶ Исто бр. 36, 3. IX 1927.

⁵⁷ Исто бр. 52, 24. XII 1927.

⁵⁸ *Наше Градско позориште*, „Лесковачки гласник“ 2, 14, I 1928.

⁵⁹ Р. Динџловић наводи: „За 10 месеци рада промењено је 49 глумаца“; има глумаца „који су по четири пута отпуштани и поново задржавани“. „Једној чланици је отказано у подне по једном одборнику, а увече по другом анулиран отказ, да се у јутру опет по трећем повуче.“ „Ангажовало се и одпуштало“ а да редитељ није био питан, „тако да сам морао врло често да мењам репертоар и поделу улога, јер нисам знао ко ће сутра бити члан овог позоришта“ (Р. Динџловић, *Позоришни живот*, „Лесковачки гласник“ 39, 24. IX 1927).

⁶⁰ У другој години његовог постојања помињу се следећи комади (после 9. октобра у 1927-ој): *Чичина кућа*, *Фаун* (Кноблау); у 1928 — до његовог одласка на гостовање: *Општинско дете* (Б. Нушића), *Васкрсење* (реприза), *Мајчин благослов* (Д'Рверија), *Вукодлак* (Ангела Кана), *Јадници* (по В. Игоу), *Баво* (Ф. Молнара), *Селски лол* (реприза), *Ковгана* (Б. Станковића) *Народни посланик* (Б. Нушића), *Разбојници* (Ф. Шилера), *Причева освета* (Вима), *Циганин* (Сиглигетија), *Лена пустиловка*, *Кроз живот* (Ф. Фазловског), *Мрак* (П. Петровића Пеције), *Нервозне жене* (Е. Блума и Р. Тоша), *Шокица* (И. Округића), *Подвала* (реприза), *Двадесет дана у затвору* (М. Ханкина и П. Вебера), *Шума* (П. Петровића Пеције), *Стари каплар* (В. Сардуа).

Уз то је Градско позориште приказало два шаљива комада на забави „Лесковачког гласника“ одржаној 5. фебруара 1928 („Лесковачки гласник“ 6, 11. II. 1928).

За ловачку забаву од 15. фебруара 1928. припремани су „одабрани позоришни комади“ (Исто бр. 6, 11. II 1928).

Женска подружина приредила је 18. марта 1928. год. матине у корист Градског позоришта са позоришним комадом и игранком (Исто бр. 11, 17. III 1928).

Нови управник Градског позоришта, Александар Рашковић, глумац и редитељ, ступио је на дужност (Исто бр. 15, 15. III 1928). Њега је наследио Илија Јовановић (Исто бр. 43, 27. X 1928).

Новоангажовани редитељ био је Душан Цветковић. Он је, између осталог, режирао премијеру комада *Лесковчани у Паризу*, Наталије Арсеновић.⁶¹

За време две поменуте позоришне сезоне Лесковачког градског позоришта (до 1. јуна 1928) приказано је „око 450 претстава“ (што значи да је после 24. септембра 1927. било око 150 представа).

Домаћи репертоар обухватио је: 52; француски: 30; руски: 8; мађарски: 6; немачки: 10; енглески: 6; италијански: 4 комада; чешки, шпански и пољски писци били су заступљени са по 1 комадом, а северни писци са 2 комада.⁶²

Пошто у обрачунском списку недостају по броју 4 комада, а нашли смо још најмање 17 у другим изворима,⁶³ то укупан број при-

⁶¹ „Лесковачки гласник“ рекламирајући комад, пише: „како су личности комада све сами Лесковчани, који су још живи, то ће интересовање бити још веће.“

Побрините се за карте, „да би могли на добром месту провести једно пријатно вече локалне комике и завирити у сепаре Фоли Бержеа, где Лесковчани са дражесним кокетама прекраћиву време“ („Лесковачки гласник“ 22, VI 1928).

Приказ налазимо и у „Лесковачком привреднику“ 11, 10. VI 1928.

Препис текста овог комада добило је Градско позориште у Лесковцу после другог светског рата из збирке С. Димитријевића — код кога је сачуван један примерак његовог текста приказиваног пре рата.

Овај комад приказан је и у Нишу јуна 1928, на почетку велике турнеје Лесковачког градског позоришта („Кулиса“, Загреб, 15. VII 1928).

Убрзо за лесковачком премијером, *Лесковчани у Паризу* приказало је и Народно позориште у Скопљу (М. Јовановић, *Духовни живот Југа*, „Новости“ бр. 2248, 1. VII 1928), а 7. новембра 1928. овај је комад даван и у позоришној сали „Луксор“ у Београду („Новости“ бр. 2357, 7. XI 1928).

⁶² „Лесковачки привредник“ 24, 9. IX 1928.

Међу комадима који су вишли у овај обрачун, а које нисмо досад поменули у репертоару Лесковачког градског позоришта налазе се: *Покондирена тика* и *Женидба и удадба* (Ј. Ст. Поповића); *Обичан човек и Свест* (Б. Нушића); *Зулџка* (С. Динића); *Крвав јагљук*, *Ноћ у харему* и *Војвода Брана* (С. Бушића); *Зулумџар* (С. Ђоровића); *Бој на Косову* (Суботића); *Девојачка клетва* и *Суђаје* (Љубинка); *Ивкова слава* (С. Сремца); *Све због печата* (С. Динића); *Хасанагиница* (М. Огризовића); *Живот за динар* (Миленковића); *Старици и Мирче Муљичко* (Р. Динковића); *Душе*, *Сузе*, *Рушка* и *Чвор* (П. Петровића Пешње); *Граничари* (Фрајдерајха); *Голгота* (Предића); *Хајдук Станко* (по Ј. Веселиновићу); *Порука* (Николајевића); *Два наредника* (Стратимировића); *Хајдук Вељко* (Драгашевића); *За краља и отаџбину* (С. Милутиновића); *Лесковчани у Паризу* (Н. Арсеновић); *Контролор спаваћих кола*, *Мамзел Турбијон* и *Мадам Лоугодон* (А. Бисона); *Крвна освета на Корзици* (Каниша); *Имате ли шта за царину* (Е. Вебера); *Звонар Богородичине цркве* (по В. Игоу); *Тоска* и *Мадам Сан Жен* (В. Сардја); *Париска сиротиња* (Брисбара и Ниса); *Какав отац, такав син* (Мореа и Девалиера); *Кокошарник* (Т. Бернара); *Царев гласник* (по Жилу Верну); *У новој кожи* (Е. Реја); *Кески* (В. Пикара); *Банк* (Савоара); *Диран* и *Диром* (Ордана); *Сисина кућа* (Старицког); *Женидба* (Го-гоља); *О тувелу хлеба* (И. Тургењева); *Војнички бегунац* (Сяглигетија); *Три бекрије* (Нестроја); *Дебора* (Мозентала); *Ноћ у Берлину* (Кнајзла); *Отлица Сабинјанки* (Франца Шентана); *Кинематограф* (Коделбурга); *Повечерје* (Бесерлеа); *Жена Сатана* (Шежера); *Кармен* (Витмена); *Моје бебе* (М. Мајоа); *Узоран муж* (Ханвуда); *Непоштењаци* (Ролетија); *Грађанска смрт*, *Четници* и *Жене под једним кровом* (Бакометија); *Камила кроз иглене уши* (Јангера); *Дон Цезар од Базана* (Хозеа Ечегареа); *Авети* (Ибзена).

казаних комада у ове две сезоне од стране Лесковачког градског позоришта није мањи од 134.⁶⁴

У првој половини 1928. године и друге позоришне групе давале су своје приредбе у Лесковцу.⁶⁴

Почетком јуна 1928. Лесковачко градско позориште отишло је на турнеју и остало на њој око 4,5 месеци, гостујући у Нишу (2 представе), Шапцу, Лозници, Бањи Ковиљачи, Обреновцу и Ваљево.⁶⁶

Лесковац није остао без позоришних представа ни за време одсуства његовог Градског позоришта.

Истог дана кад је Лесковачко градско позориште отпутовало на гостовање, 10. јуна 1928, Подринско позориште Душана Животића дало је код „Париза“ Ташану, а сутрадан Затмије.⁶⁷

⁶⁴ Нпр., у освртима објављеним у „Лесковачком гласнику“ и „Лесковачком привреднику“; *На поселу*; *Балканска царица*; *Српска душа*; *Посело* (можда је то *На поселу*); *Лукреција Борџија*; *Ки-Ки*; *Све на једну карту*; *Под мадалинама на Крфу* (С. Динића); *Три сокола* (С. Динића); *Узоран муж*; *Парола*; *Поглавар*; *Заједнички живот*; *Утопљена звона* (Г. Хауптмана); *Лесковац некад и сад*; *Чичина кућа*; *Црчева освета* (Вима); *Лена пустоловка* (можда *Лена пустоловина*); *Кроз живот* (Ф. Фазловског).

⁶⁵ Аутори чији је највећи број комада био приказан били су: Б. Нушић и П. Петровић — Пеција — по 7; А. Бисон — 6; С. Динић — 4; С. Буњић, Ј. Ст. Поповић, Р. Динчловић и Бакомети — по 3.

На репертоару су били, поред наших писаца: Т. Бернер, В. Сарду, Н. Гољ, Ф. Шилер, Никодеми, Бакомети, Х. Сјенкјевич, Ибзен, Стриндберг, Г. Хауптман, В. Иго, Л. Толстој, И. Тургењев и др.

⁶⁶ Тако нпр., у недељу 19. фебруара 1928. Радничко синдикално веће у Лесковцу приредило је забаву „у корист овдашњих беспослених радника“. На овој забави учествовала је овдашња група Абрашевић са позоришним комадом *Рудари*, драма из радничког живота у 3 чина („Лесковачки гласник“ 7, 18. II 1928).

На забави РУГ „Абрашевић“, 11. марта 1928, у хотелу „Плуг“ даван је позоришни комад *Несрећна породица*, „драма у 3 чина, догађај из нашег живота, а писац је наш мештанин „Љуба Бенић, човек без и једног разреда гимназије“ (Исто бр. 10. III 1928). Напомињемо да је ова лесковачка радничка уметничка група имала више од 50 дела на свом репертоару. (Види поглавље о синдикалном покрету од 1925. до 1928.)

Двадесет другог априла 1928, у хотелу „Плуг“, наступала је „театрална трупа *Весела Кокоска* — Габајева“, која је имала 12 чланова. Улаз је био бесплатан („Лесковачки привредник“, 4, 22. IV 1928).

Позната балерина Соња Станисављевић приредила је 23. маја 1928, вече „пластичних игара са балетом“ („Лесковачки гласник“ 20—21, 19 — 26. V 1928).

⁶⁷ „Лесковачки гласник“ 43 и 45, 19. V, 27. X и 10. XI 1928; „Лесковачки привредник“ 34, 18. XI 1928; „Кулиса“ Загреб, 15. XII 1928).

Ова тако дуга турнеја Лесковачког градског позоришта била је проузрокована његовим финансијским тешкоћама. Зато је оно било приморано да оде у печалбу.

У вези са тим „Лесковачки привредник“ пише да је ово позориште пошло „на турнеју без редовних гаџа, препуштено дневним приходима“ („Лесковачки привредник“ 20, 12. VIII 1928).

Криза у коју је упало Лесковачко градско позориште била је тако дубока да је „Лесковачки гласник“ саветовао у септембру 1928. „спајање са Нишким позориштем“ („Лесковачки гласник“ 37, 15. IX 1928).

⁶⁸ „Лесковачки привредник“ 11, 10. VI 1928.

Док је Лесковачко градско позориште било на гостовању у Бањи Ковиљачи, у Лесковцу је гостовало Народно позориште „Удружења глумача“, које је приказало *Господина Алфонса* (А. Диме-сина) и *Поп-Бирву* и *поп-Спирву* (по С. Сремцу) („Лесковачки гласник“ 34, 25. VIII 1928).

Приликом повратка Лесковачког градског позоришта најављено је да ће, поред низа његових ветерана, на приредбама у Лесковцу гостовати прваци београдске драме, глумци и глумице чија се имена наводе.

Трећа сезона Градског позоришта (прослава двогодишњице његовог постојања) отворена је представом *Војвода Брана*, С. Бунића, у режији Илије Јовановића, одржаном 18. новембра 1928.⁶⁸

Осврћући се на почетак треће сезоне рада позоришта један критичар (псеудоним: *Вице*) пише: „Позориште је већ дуже времена апстинирало играјући пред празном кућом, са слабом трупом и репертоаром.

Управа је очајавала, задуживала се и правила којекакве пројекте, поверавала артистичку управу којекаквим *величинама*, али се проблем апстинирања није решавао, шта више западало се је у све већи материјални хаос и сала је свакога дана била празнија.

Позоришна турнеја била је такође један модус за решавање кризе, али она је показала све негативности несолидног управљања и неспремности артистичког управника. . .

Управни је одбор с добром намером послао трупу на турнеју и очекивао је. . . да ће се моћи почети сезона са новим освеженим темељима. . ., али је трупа дошла у старој форми, са смањеним бројем чланова квантитативно и квалитативно и сезона је почела у знаку умирања.“

Зато је уведена дисциплина, „сервиран је модерни репертоар, прешло се у нову и за позориште специјално удешену салу и прилике се почеле поправљати. Сала се пуни, глумци с вољом играју, а управа скида песимистичку маску и смеши се“.⁶⁹

На почетку 1929. године, 12. јануара, Лесковачко градско позориште приредило је свој 4. уметнички бал, са Бранином пародијом *Артиљерија рустикана* на програму.

Истовремено је дала следеће премијере: *Игру у замку* (Ф. Молнара — две представе, друга 14. јануара) и *Осму жену* (Савоара — 17. јануара).⁷⁰ После тога су приказивани *Девојачка клетва* (12. ја-

⁶⁸ „Лесковачки гласник“ 46, 17. XI 1928.

Треба истаћи да је поводом ове свечане представе, на којој је говорио С. Динић, Добривоје Капшазовић тада протествовао у „Лесковачком привреднику“ што Градско позориште „ставља на репертоар као свечану представу један кроз тенденциозно повинистички комад у коме се разбуктава мржња два словенска племена Бугара и Срба до кулминације“ (Д. К., „Лесковачки привредник“ 35, 25. XI 1928).

За њом су следили до краја 1928: *Коштана* (реприза); *Мадам Бонивар*; онда *Хасанагишица* (реприза) и *Одгођена ноћ* (Арнолда и Баха) — на којима је гостовао Драги Петровић, бивши члан Новосадског позоришта, који је касније наступио и као редитељ; затим, *Затишје* и *Звонар Богородичине цркве у Паризу* (реприза) — са прваком београдског позоришта, Душаном Раденковићем, као гостом; *Три бекрије* (реприза); *Реквирирање станова* и *Насилно уконачивање* (Арнолда и Баха); *Тодор од Сталаћа* (М. Цветића), а била је припремана и *Игра у дворцу* (Ф. Молнара).

⁶⁹ „Лесковачки привредник“ 3, 20. I 1929.

⁷⁰ Исто бр. 2, 13. I 1929.

нуара), *Лесковчани у Паризу* (22. јануара) *Рићокоса* (24. јануара)⁷¹ и *Дорћолска посла*, Илије Станојевића.

Крајем јануара гостовала је Жанка Стокић, првакиња Београдског народног позоришта, која је наступила у *Рушки* (26. јануара) и *Биду* (27. јануара).⁷²

После тога је даван као премијера *Чергашки живот* (по роману Миржеа La Bohème) — 3. фебруара.⁷³

Онда је Лесковачко градско позориште отишло на турнеју. Прво је гостовало у Прокупљу.⁷⁴

Последња турнеја Лесковачког градског позоришта (започета у фебруару 1929) завршила се 2. јула 1929. године у Охрид, где је његов „рад обустављен“.⁷⁵

Ако се осврнемо на територију данашње Србије без покрајина, видимо да су у периоду 1921—1928, на њој постојала само два градска позоришта, Нишко (1920. до 1930) и Лесковачко (1926. до 1929). Оба позоришта била су и путујућа. (У то време постојала су и два путујућа позоришта, Подринско повлашћено позориште и Тимочко повлашћено позориште.)⁷⁶

Погледајмо шта је било са реквизитима Лесковачког градског позоришта.

Кад је „гардероба и цео декор овдашњег градског позоришта“, за који је стара управа платила „само меничног дуга 80.000 динара“, „продавана на железничкој станици на лицитацији за лежарину и продата у бесцење“, група чланова Лесковачког градског позоришта оптужила је стару управу позоришта да „никако није могла да схвати да позориште не може без престанка да ради, да се публика замара, и да је требало с прекидима радити“; а нову управу „што се није користила искуством старе управе, него је пустила глумце са гардеробом ван Лесковца да је више никад не види“.

Штавише, „кад је стара управа спречавала и ставила забрану да се гардероба не износи из Лесковца, нова управа је пронашла параграф и казала: то је глумачки алат, не може им га нико спорити“.⁷⁷

⁷¹ Исто бр. 3, 20. I 1929.

⁷² „Лесковачки гласник“ 3, 26. I 1929; „Лесковачки привредник“ 5, 3. II 1929.

⁷³ „Лесковачки привредник“ 6 и 7, 10. и 17. II 1929.

⁷⁴ Двадесет трећег фебруара 1929, „Лесковачки гласник“ је јавио да се ЛГП налази већ две недеље у Прокупљу. Његова прва представа била је *Лесковчани у Паризу*. По тој вести, оно ће остати у Прокупљу вероватно месец дана до 3. марта 1929 („Лесковачки гласник“ 7, 23. II 1929).

⁷⁵ Боривоје С. Стојковић, *Историја српског позоришта 1833—1936*, Ниш, 1936, 218.

⁷⁶ Исто, 212, 214—216, 219, 222 и 239.

Занимљиво је да се Тимочко повлашћено позориште, које је гостовало у Лесковцу, не помиње у овом извору.

⁷⁷ *Позориште на добош*, „Лесковачки гласник“ 48, 7. XII 1929.

Биоскоп у Лесковцу стално је постојао још од времена окупације, када су у хотелу „Солун“ даване биоскопске представе.⁷⁸

Други су биоскопи прорадили после рата. Нисмо могли да утврдимо кад је отворен биоскоп „Славуј“. На сваки начин, то је било пре отварања гимназијског биоскопа, пошто су филмови из биоскопа „Солун“ и „Славуј“, а касније и биоскопа „Круне“, приказивани и у гимназијском биоскопу.⁷⁹

Гимназијски биоскоп отворен је у пролеће 1922.⁸⁰

Овај је биоскоп за лесковачке гимназијалце између два рата имао огроман значај, пошто су у току читавог свог школовања сви ученици долазили на представе, гледали два пута недељно по два филма, тј. 4 филма недељно, које су за то задужени професори Реалке бирали између најквалитетнијих филмова који су тада приказивани у другим лесковачким биоскопима. На тај начин они су видели најбоље тадашње филмове приказиване у нашој земљи, имали увид у стваралаштво тадашњих најистакнутијих филмских уметника и стицали и тим путем широку културу.⁸¹

Први филмски оглас на који смо наишли јесте реклама *Модерног биоскопа хотела „Круна“*, у коме се у јесен 1922. давао филм *Гвоздена рука*.⁸²

Из реклама објављених поводом божићних празника у „Лесковачком гласнику“ видимо да су почетком 1925. постојала у Лесковцу четири јавна (кафанска) биоскопа: Кино „Славуј“, Биоскоп „Македонија“ (смештен у истоименој кафани), биоскоп хотела „Круна“

⁷⁸ Кино-апарат хотела „Солун“ био је уништен за време пожара који је избио у кабинџу за пројектовање филмова 27. децембра 1923 („Лесковачки гласник“ 2, 12. I 1924).

⁷⁹ За податке о предратним лесковачким биоскопима види: С. Димитријевић, *Грађа за проучавање Лесковца и околине I*, Лесковац, 1954, 22.

⁸⁰ „Управа Реалке направила је биоскопски апарат и даваће у својој сали претставе за своје ученике, ученике основних школа и за бајке родитеље.“ „Како је Министарство Народног здравља у Београду отворило свој биоскоп у коме ће се приређивати претставе са поучним филмовима, то се Реалка обратила истом Министарству и нада се да ће ускоро добити те подесне филмове.“ („Лесковачки гласник“ 11, 19. III 1922).

⁸¹ „У згради Реалке [у гимнастичкој сали] инсталиран је биоскоп. Погодни филмови су добивени и од ове недеље [7. мај 1922] почеће се са давањем претстава за баке и бајке родитеље“ (Исто бр. 18, 7. V 1922).

⁸² Сећања С. Димитријевића.

У јесен 1928. Реалка је направила нов биоскопски апарат те ће „ускоро почети претставе за баке Реалке и основне школе“ („Лесковачки привредник“ 30, 21 X 1928).

Осмог и деветог децембра 1928. године, у овом су биоскопу даване претставе за грађанство у корист фонда сиромашних ученика Реалке. Тада је приказиван филм *Царска Русија*, уз реакционарно предавање С. Динића о *Русији* („Лесковачки гласник“ 49, 8, XII 1928).

⁸³ „Лесковачки гласник“ 39, 1. X 1922.

Пошто се у јесен 1927. у једном огласу помиње отварање биоскопа „Круне“ (Исто бр. 44, 29, X 1927), није искључено да је овај биоскоп тада ре-новиран или је у питању прелазак у затворену салу, пошто је у том хотелу постојао и биоскоп у башти.

и биоскоп у кафани „Штесел“, где је у току два дана, 3. и 4. јануара 1925, приказивана драма *Мајмун Жак*.⁸³

За време ускршњих празника, 15—17. априла 1928, у Лесковцу су постојала само два јавна биоскопа „Круна“ и „Славуј“.⁸⁴

У првим поратним годинама публика је ретко долазила на биоскопске представе даване по кафанама. Филмови су често приказивани само за неколико гледалаца. Понекад је приказивање филма зависило од броја присутних, па се присутна публика пребројавала чекајући да још неко дође, да би се попунио довољан број гледалаца.⁸⁵

С правом се може рећи да је филмску публику у Лесковцу створио гимназијски биоскоп, одгајивши генерације страсних љубитеља филма.

Биоскоп је постојао и у Власотинцу.

Мада је Власотинце, очевидно, имало и раније свој биоскоп, 1. новембра 1926. отпочео је да ради биоскоп „Црнотравац“, снабдевен новим апаратом, те се очекује да ће представе много боље задовољити публику.⁸⁶

в) Певачке дружине

У периоду до 1928. у Лесковцу су постојале две певачке дружине, „Бранко“ и „Братство“, створене још пре рата (прва 1884, а друга 1911), као и Радничка уметничка група (на чији се историјат и рад осврћемо у оквиру радничког синдикалног покрета), која је имала свој хор.⁸⁷

Хоровођа „Бранка“ била је у почетку Даринка Ковачевић.⁸⁸ а онда је вођство хора преузео гимназијски наставник певања Иван Татаркин, који се први пут помиње на концерту приређеном 12. ја-

⁸³ Исто бр. 1, 3, I 1925.

Биоскоп Штесел имао је рђав апарат и постојао је само 3—4 месеца.

⁸⁴ Исто бр. 15, 15. IV 1928.

Крајем 1928, уместо старог биоскопа хотела „Круне“, отворен је нов, модеран, „гранд биоскоп“ у новоподигнутом хотелу „Костић“ (Исто бр. 51, 22. XII 1928).

⁸⁵ Сећања С. Димитријевића.

О томе говоре и писани подаци у осврту на једну филмску представу у кину „Славуј“ у корист подизања цркве, одржане на Петровдан; речено је: „публике је било мало као и увек“ („Лесковачки гласник“ 29, 19. VII 1924).

⁸⁶ „Власина“ 5, 20. XI 1926.

⁸⁷ Најстарији послератни концерт „Бранка“ који смо нашли било је забавно „Бранково“ вече из новембра 1921 („Лесковачки гласник“ 3, 12. XI 1921). Година оснивања: 1884 (Исто бр. 24, 19. VI 1926).

Лесковачко певачко друштво „Братство“ приредило је забаву са игранком и програмом 9. јануара 1922 (Исто бр. 10, 31. XII 1921).

Мада се као година оснивања појављује и 1912 (Исто бр. 24, 19. IV 1926), ми смо узели ону годину, 1911, која се налази на предатним дипломама за велике добротворе ове дружине.

⁸⁸ Д. Бераха, *Музички живот код нас*, „Лесковачки гласник“ 32, 8. VIII 1925.

Према једном другом податку, на концерту одржаном 16. априла 1922. хоровођа је био Милутин Татић, један од оснивача друштва (Исто бр. 15. 16. IV 1922).

нуара 1922.⁸⁹ Он је, истовремено, био и композитор религиозних песама.⁹⁰

Хоровођа „Братства био је од 1922. године (концерт у Врањској Бањи) Мирко Поповић, свештеник (један од оснивача друштва, који се вратио 1921), који је хармонизирао око 20 народних песама. У августу 1923. ово је друштво имало око 80 чланова.⁹¹

Пред одлазак Мирка Поповића, који је био премештен за Битољ,⁹² нови хоровођа овог певачког друштва постао је Мирко Павловић, свештеник.⁹³

Године 1927. „Братство“ добија новог хоровођу, Петра Баковића.⁹⁴

Он је први пут јавно наступио на други дан Ускрса, после два и по месеца напорног рада, са хором од 60 певача и певачица.⁹⁵

Тадашња грађанска певачка друштва „Бранко“ и „Братство“ имала су мешовите хорове.

Она су постојала углавном за потребе цркве (литургије, погреб) и ретко су приређивала концерте. Зато су била финансирана од цркве и редовно певала на богослужењу, прво у Саборној цркви, а друго у Светоилијској, као стални црквени хорови.

Поред богослужења, ови хорови су учествовали на венчањима, пратњама и парастосима,⁹⁶ што је представљало главни извор њихових прихода и главну форму њихове активности. Једном до два пута годишње приређивали су и концерте, који се, самим тим, јављају као нека њихова споредна активност.

На многим грађанским забавама са игранком, или концерти-ма са игранком, наступала су лесковачка певачка друштва „Бранко“ и „Братство“.

Уз то, свако од њих приређивало је један до два своја концерта годишње, али су наступала и на забавама других лесковачких грађанских друштава.⁹⁷

Лесковачка певачка друштва гостовала су и у околним местима. Тако, нпр., 16. јуна 1924. певачко друштво „Братство“ приредило је концерт у Лебану, у локалу „Равно Косово“.⁹⁸

У управама оба ова грађанска певачка друштва седели су најчешће лесковачки трговци и индустријалци,⁹⁹ али су певачи били

⁸⁹ „Лесковачки гласник“ 3. 21. I 1922.

⁹⁰ Исто бр. 41, 27. I 1923; бр. 9, 1. III 1924.

⁹¹ Исто бр. 33, 11. VIII 1923; бр. 9, 1. III 1924.

⁹² Исто бр. 27, 1. VII 1925.

⁹³ Исто бр. 17 и 18, 25. IV и 2. V 1925.

⁹⁴ Исто бр. 7, 11. II 1927.

⁹⁵ Исто бр. 16, 16. IV 1927.

⁹⁶ Из 7. члана Правила трећег лесковачког певачког друштва „Бинички“, која су потписали оснивачи 8. марта 1932, видимо да су тада наплаћивали за венчања и парастосе по 200, а за погребне по 300 динара.

⁹⁷ Нпр., на забавама Трговачког удружења, Трговачке омладине, Грађанске касине, Женске подружине, најчешће приређиваним у добротворне или друге наменске сврхе, нпр. за издржавање Трговачке школе, за подизање Културног дома и сл.

⁹⁸ „Лесковачки гласник“ 24. 14. VI 1924.

⁹⁹ Нпр., за *Браниса*: „Лесковачки гласник“ 12, 21. III 1925.

углавном занатлијски радници, трговачки помоћници, ситни трговци и занатлије.

Слично је карактера било и власитиначко певачко друштво „Његош“ (основано 1897).¹⁰⁰ Његов хоровођа из 1922. био је Душан Он. Поповић, свештеник.

Ово је друштво приредило у Лесковцу, у сали Реалке, концерт са игранком 2. марта 1922. Мада је било састављено „из трговаца и занатлија“, на овај концерт „готово“ нико од лесковачких трговаца и занатлија „није дошао“.¹⁰¹

Оно је имало у септембру 1925. године 50 мушких и женских чланова.¹⁰²

Нови хоровођа друштва био је Александар Милојковић, учитељ.¹⁰³

Поред ова два грађанска певачка друштва у Лесковцу и једног у Власотинцу, створени су и многи хорови по удружењима и школама.

На уметничком концерту са игранком Француско-српског клуба, приређеном 25. децембра 1921, учествовао је хор Реалке са члановима певачке дружине „Бранко“.¹⁰⁴

На концерту студентског клуба „Гундулић“, одржаном 12. августа 1923, наступио је хор студената који је припремио Мирко Поповић, хоровођа „Братства“.¹⁰⁵

На забавама наставнички колегија основних школа наступили су *дечји хорови вођени од учитеља*.¹⁰⁶

Осим концерата локалних певачких хорова, било је повремено и таквих на којима су гостовали хорови или појединци певачи са стране.¹⁰⁷

Велики број и популарност певачких хорова у Лесковцу није никаква случајност. Лесковац је одувек гајио лепу лирску песму,

¹⁰⁰ „Власина“ 3, 16. X 1926.

¹⁰¹ „Лесковачки гласник“ 12, 26. III 1922; П., *Концерт друштва „Његош“*, исто бр. 13, 2. IV 1922.

¹⁰² Исто бр 9, 1. III 1924; бр. 38, 19. IX 1925.

¹⁰³ „Власина“ 6, 16. XII 1926.

¹⁰⁴ „Лесковачки гласник“ 8, 17. XII 1921.

Бачки хор под руководством И. Татаркина помиње се и на другим концертима Реалке (нпр., „Лесковачки гласник“ 5, 3. II 1923). Он је постојао у току целог прочуваног периода под вођством И. Татаркина, који је почетком сваке школске године одабирао гласове ученика и понова формирао хор (Сећања С. Димитријевића).

¹⁰⁵ „Лесковачки гласник“ 34, 18. VIII 1923.

¹⁰⁶ Исто бр. 6, 10. II 1923.

Све школске приредбе, како Реалке, тако и Бака основних школа, давале су у корист фондова сиромашних ученика.

¹⁰⁷ Војнички певачки збор кубанских козака [беломиграната] приредио је два концерта, 12 и 13. новембра 1921 („Лесковачки гласник“ 3, 12. XI 1921); 20. маја 1922. одржан је концерт хора Бака Трговачке школе из Скопља уз суделовање „Бранка“ (Исто бр. 15, 16. IV 1922);

на Спасовдан 1922. пет наставника и 30 ученика из Куманова приредили су концерт на коме је наступио и њихов тамбурашки збор. Они су дали и мали концерт за Баке у Реалци (Исто бр. 21, 28. V 1922); у октобру 1922. приредила је концерт са игранком Женска занатска школа из Охрида (Исто бр. 38, 39 и 41, 24. IX, 1. и 16. X 1922).

која је одговарала осећајном менталитету становништва. У типичним лесковачким народним песмама, као што су, нпр., *Море врћај коња*, *Абдул Берим-аго*; *Станика ми болна легаше*; *Славеј пиле, не пој рано*, у првом плану су чисто лирски елементи.

Многе такве лесковачке градске песме унете су, захваљујући С. Сремцу и Б. Станковићу, у нишки и врањски градски фолклор.

Градске лирске песме сачувале су се и одржале захваљујући певачима мераклијама, Сотиру Каписазовићу, Андри Стојановићу и др.¹⁰⁸

Та стара лесковачка лирска традиција инспирисала је и савременог уметничког песника Добри Каписазовића, сина старог Сотира Каписазовића.¹⁰⁹

¹⁰⁸ „Лесковачки гласник“ 8, 19. II 1923.

¹⁰⁹ У Лесковцу су гостовали и други хорови и певачи:

На први дан Духова 1923; певачка дружина „Мокрањац“ из Скопља („Лесковачки гласник“ 22, 26. II 1923);

19. јула 1923; хор Бака Бањалучке гимназије (Исто бр. 29, 14. VII 1923);

2. маја 1924; Академско певачко друштво „Обилић“ из Београда (Исто бр. 18 и 30, 3. V и 26. VII 1924);

26. јула 1924; петроградска уметница и певачица Елеонора Боролина (Исто бр. 30, 26. VII 1924);

23. новембра 1924; оперски певач Урош Јуришић (Исто бр. 48, 29. XI 1924);

19. јуна 1926; поред „Бранка“ и „Братства“, на концерту су наступили дупли квартет нишког певачког друштва „Синђелић“ и битољско певачко друштво „Мокрањац“ (Исто бр. 24, 19. VI 1926);

1. августа 1926; Константин Рошко-Томилић, оперски певач из Загреба и певачко друштво „Балкан“ из Загреба (Исто бр. 30, 31. VII 1926);

на Духове 1926, у време прославе певачке дружине „Братство“ и Соколског друштва: певачка дружина „Мокрањац“ из Битоља (чији је хоровођа био Лесковчанин Мирко Поповић, бивши хоровођа „Братства“), певачко друштво „Синђелић“ из Ниша и певачко друштво „Његош“ из Власотинца; „Мокрањац“ је наступио и на концерту код „Париза“ (Исто бр. 26, 26. VI 1926);

2. маја 1927; код „Париза“, концерт Женске подружине из Тетова (Исто бр. 18, 30. IV 1927);

15. јула 1927; код „Круне“, концерт певачког друштва „Балкан“ из Загреба (Исто бр. 29, 16. VII 1927);

23. октобра 1927, на прослави 40-годишњице певачког друштва „Бранко“ као и на концерту приређеном тог дана: нишко певачко друштво „Бранко“ (Исто бр. 45, 5. XI 1927);

5. маја 1928; у сали Реалке концерт певачког друштва „Мокрањац“ из Скопља; „дошло је по други пут у Лесковац после 8 година“ (sic)! (Исто бр. 18—20, 5—19. V 1928).

О условима који су тада постојали у Лесковцу за уметничка гостовања може да послужи податак да оперски певач Јуришић, који је иначе био познат у нашем месту („зар Лесковац није целога лета пљескао његовом певању и играма у позоришту“), после свога концерта „није имао чим ни вечеру да плати, јер нису дошли ни они који су карте били купили“ (Исто бр. 50, 13. XII 1924).

Понекад су гостовања појединаца изазивала оштре коментаре, а нека од њих можда имала и карактер преваре. Тако, нпр., 24. јуна 1923, уз велику рекламу, наступила је некаква мистериозна кнегиња Чекодајева, „чувена певачица свих највећих европских позоришта, гост београдског и загребачког позоришта“, и Ада Пољакова, примабалерина београдског Народног позоришта. „Публика им [је] пљескала и тучала се у главу што се тако натоциљала“ (Исто бр. 26 и 28, 27. VI и 7. VII 1923).

Поред традиционалних гудачких оркестара састављених од музиканата Рома из Саат-мале, који су свирали на забавама, играма, кафанским баштама, на излетима и кермесима, по славама, свадбама и другим весељима у Лесковцу, као и сеоских блех-музика, које су свирале на вапашарима и саборима (а понекад павраћале и у град и свирале по улицама), створено је у послератним годинама и неколико аматерских оркестара.

На приредби у лесковачкој Реалци одржаној 29. априла 1923. свирао је „Бачки тамбурашки оркестар“.¹¹⁰

Спортски клуб „Момчило“ створио је почетком 1924. године музички одељак, који је месец и по дана каније имао 11 чланова.¹¹¹

Оркестар СК „Момчило“ свирао је на забавама овог клуба.¹¹²

На концерту студентског клуба „Гундулић“ одржаном 17. августа 1924. наступио је „оркестар студената“.¹¹³

На концерту певачког друштва „Бранко“, 16. новембра 1924, наступио је „Бранков тамбурашки збор“, а напоменуто је да ће се касније појавити и „Гудачки квартет“.¹¹⁴

Групе јавне вежбе лесковачког Соколског друштва захтевале су музичку пратњу.¹¹⁵

Зато у јуну 1925. „Лесковачко соколско друштво намерава да оснује своју соколску плех музику“.¹¹⁶

Идеја о стварању соколске блех-музике остварена је релативно брзо, пошто је у новембру те године јављено: „набављени су из-

¹¹⁰ „Лесковачки гласник“ 17, 28. IV 1923.

Он понова наступа 6. априла 1924 (Исто бр. 23, 7. VI 1924).

До тада су се тамбурице јављале само појединачно, обично код берберских радника.

¹¹¹ „Лесковачки гласник“ 4—11, 26. I — 15. III 1924.

За потпредседника овог одељка постављен је Дража Живковић а за капелника Влад. Срећковић (Исто бр. 5, 2. II 1924). Правила одељка су примљена на широј конференцији чланства 10. фебруара 1924 (Исто бр. 8, 9. II 1924).

¹¹² Трећег фебруара 1924 („Лесковачки гласник“ 6, 9. II 1924) и 27. априла 1924 (Исто бр. 17, 26. IV 1924).

¹¹³ „Лесковачки гласник“ 33, 16. VIII 1924.

¹¹⁴ Исто бр. 44 и 46, 1. и 22. XI 1924.

На концерту „Бранка“ од 7. априла 1925, у програм у се поред вокалног дела појављује инструментални. Све четири тачке изводе „чланови оркестра друштине „Бранко“. „У оркестру има доста аматера, те су поједине тачке врло добро могле бити изведене“ (Исто бр. 14 и 15 4. и 11. IV 1925; он се помиње и у бр. 1, 7. I 1926).

¹¹⁵ У обавештењима о соколском јавном часу који је био припреман за 24. мај 1925. најављено је: „Све вежбе пратиће соколска штрајк [sic!] музика“ („Лесковачки гласник“ 21, 23. V 1925).

Из каснијег обавештења видимо да до стварања некаквог оркестра тада још није дошло. Сутрадан после приредбе објављено је да је тог дана наступио И. Татаркин — „примио се да бесплатно на виолини прати вежбе соколске“ (Исто бр. 25, 20. VI 1925).

¹¹⁶ Ради тога оно „позива занатлије и трговачке помоћнике који желе да се упишу у оvd. музичку школу“ („Лесковачки гласник“ 24, 13. VI 1925).

весни инструменти, добављен капелник и неколико извежбаних музичара који ће свирати и вежбати соколе свирању¹¹⁷.

Уз то је било и гостовања оркестара из других градова у Лесковцу.¹¹⁸

Поред оркестарских изведби, у Лесковцу је било и соло музичких тачака на приредбама постојећих клубова, Грабанске касине и Француско-српског клуба. Тако, нпр., на приредби овог последњег клуба, од 31. децембра 1922, било је и неколико музичких тачака које су извели И. Татаркин, наставник музике и Ж. Поповић, професор Реалке.¹¹⁹

Средином 1927. године, неки „Бић“ поставио је питање оснивања филхармоничног друштва у Лесковцу.

¹¹⁷ „Како смо сазнали, ова ће соколска музика отпочети дејство за врло кратко време“ („Лесковачки гласник“ 48, 28. XI 1925). Овај је оркестар већ наступио на једном погребу, 20. децембра 1925 (Исто бр. 52, 26. XII 1925), и забави, 7. јануара 1926 (Исто бр. 1, 7. I 1926).

Ову је соколску музику формирао оснивач лесковачког Соколског друштва Жика Обреновић, штампар и књижевник у Лесковцу, који је навајно инструментиста из Прага. Она је постојала до окупације 1941 (Казивање Момчила Обреновића). Соколска блех музика добила је новог капелника („Лесковачки гласник“ 22, 5. VI 1926), Евгенија Серафимовића (Исто бр. 25, 26. VI 1926).

У јесен 1927. обновљен је рад музичке школе, секције лесковачког Соколског друштва и извршен упис нове генерације ученика. Било је предвиђено да школа отпочне са радом 2. септембра 1927 (Исто бр. 36, 3. IX 1927).

Године 1928. објављено је: „Позивају се сви стари чланови музичке секције, који су раније свирали у Блех музичку да изволе редовно посећивати часове свирања“ (Исто бр. 8, 3. III 1928).

У подацима прикупљеним после другог светског рата, вероватно према казивању учесника изгледа да је овај „музички течај“ из 1928. у почетку водио Евгеније Серафимовић. После њега „диригент је Евгеније Сејман, а помаже му Вилем Пушман, који је у оркестру свирао флигорну. Музички течај трајао је две године, настава се изводила три пута седмично“. Затим је вођство дувачког оркестра преузео диригент Раја Андрејевић (50 година ансамбла Градске музике, Лесковац, 1974, 8).

¹¹⁸ Тако је, нпр., на концерту који су приредили 5 наставника и 30 бака из Куманова наступио и њихов тамбурашки збор. Они су дали и мали концерт за баке у Реалци („Лесковачки гласник“ 21, 28. V 1922).

Војна музика из Ниша гостовала је 29. априла 1923. на концерту који је приредио Француско-српски клуб, свирајући француске композиције (Исто бр. 17, 28. IV 1923). Војна музика из Ниша гостовала је на концерту приређеном 19. јуна 1926 (Исто бр. 24, 19. VI 1926) и на забави код „Париза“, 19. септембра 1926, коју је приредило Удружење резервних официра и ратника у Лесковцу (Исто бр. 36, 11. IX 1926).

На Духове 1926 за време прославе певачке дружине „Братство“ и Соколског друштва, гостовала је кумановска соколска музика и нишка војна музика (Исто бр. 25, 26. VI 1926).

На забави Удружења резервних официра и ратника, приређеној 14. новембра 1926, гостовао је штрајк оркестар војне музике из Ниша (Исто бр. 45, 13. XI 1926).

Војна музика из Ниша концертирала је и приликом отварања новог хотела „Костић“ (Исто бр. 49, 8. XII 1928).

¹¹⁹ Посебно се помње *Мадригале* од Симонетија. На тим приредбама било је и вокалних тачака. Тако је на поменутој приредби неки Виторовић певао Шубертову серенаду („Лесковачки гласник“ 1, 6. I 1923).

На други дан Ускрса 1927. године, на уметничком концерту певачке дружине „Бранко“ наступили су Бранка и Стева Крцалић, који су свирали на клавиру у четири руке (Исто бр. 16, 16. IV 1927).

Том приликом он је, позивајући се на постојање два певачка друштва и позоришта, констатовао: „Једино наш град има у унутрашњости Србије све услове за правилно развијање музичке уметности.“

По њему, то би отворило могућност да се у позоришту изводе лакше оперете; да хорови певачких дружина наступају у пратњи оркестра, „а што је најглавније, створио би се темељ за музичку школу, која би била од велике потребе нашем граду“.

Као почетак остварења ове замисли он предлаже стварање једног салонског оркестра од 14 конкретно наведених инструмената, од аматера који би се могли одмах окупити.¹²⁰

Музичког живота било је и у Власотинцу. Августа 1926. образовано је „прво власотиначко музичко уметничко друштво *Гуслар*“.¹²¹

Оно је приредило своју прву забаву 24. новембра 1926, на чијем је програму било „комада и дуета у рецитације“ (sic!)¹²²

д) Сликарство

Године 1921. долази у Лековац за наставника Реалке академски сликар Милан Врбић, који је остао у њему до смрти (1954).¹²³

Суптилан акварелист, он је на безброј својих слика (уља и акварела) приказао атмосферу старог Лесковца, његову архитектуру, уличне призоре и његове становнике.

За време ускршњих празника, 19—21. априла 1925. приређена је прва уметничка изложба у Лесковцу. Она је приказала стваралаштво Милана Врбића, наставника цртања лесковачке Реалке (са пута по Македонији и предели из Лесковца), а одржана је у сали Реалке. М. Врбић је већ био афирмисани уметник, који је до тада излагао у Загребу и Београду.¹²⁴

Фреске на овој цркви радио је А. Биценко.¹²⁵

¹²⁰ „Лесковачки гласник“ 35, 27. VIII 1927.

¹²¹ „Власина“ 4, 1. XI 1926.

¹²² „Власина“ 5, 20. XI 1928.

¹²³ Срђан Марковић, *Милан Врбић*, 209.

¹²⁴ „Лесковачки гласник“ 15 и 16, 11. и 18. IV 1925; детаљан приказ изложбе: Исто бр. 17, 25. IV 1925, у коме се помињу и неке слике које се данас налазе недатиране у Галерији Народног музеја у Лесковцу.

¹²⁵ Он је радио, и фреске у крагујевачкој Саборној цркви и манастирима Ужичарници и Св. Роману („Лесковачки привредник“ 29, 14. X 1928).

Фреске у новој Саборној цркви у Лесковцу израђене су по угледу на чувеног руског сликара Васнецова — по његовим узорима (Исто бр. 25, 25. XI 1928).

Напомињемо да је А. Биценко био познати портретиста. Њега су као таквог за време боравка у Лесковцу рекламирали у локалној штампи, те није искључено да се у Лесковцу налазе и неке његове уљане слике.

4. ЛЕСКОВАЧКА ПЕРИОДИКА

А) ЛИСТОВИ

У периоду 1918—1928, у лесковачком крају излазило је, сасвим сигурно, само пет листова, од чега четири у Лесковцу — „Лесковачки гласник“, „Лесковачки привредник“, „Село“ и „Лесковачки спортиста“, и један у Власотинцу — „Власина“.¹

Што се тиче листова који су били планирани, али сигурно нису изишли, знамо само за земљораднички лист „Прогрес“ (1928), о коме пишемо у поглављу о политичким приликама.

1. Лесковачки гласник

Године 1921. Лесковац добија свој стални недељни лист, који је излазио све до окупације 1941. године. То је био *Лесковачки гласник*, лист за трговину, занате, пољопривреду, просвету и друштвени живот. Први број овог листа изашао је 30. октобра 1921. Лист је излазио једном недељно.²

У свему је изишло 1.009 бројева. Као власник и уредник означен је Уређивачки одбор, али већ од бр. 2 наступа као власник лесковачки индустријалац Тихомир Илић.³

¹ За четврти лист који је излазио у Лесковцу, тј. за пети лист лесковачког краја, „Лесковачки спортиста“, чије бројеве још нисмо нашли, за сада можемо рећи да је сигурно постојао и почео да излази 1928. године.

² Последњи нађени број „Лесковачког гласника“ носи датум 29. март 1941. — Збирка С. Димитријевића.

³ По мојим предатним белешкама први уређивачки одбор „Лесковачког гласника“ представљали су: Сретен Динић, Јеротије Новитовић, Љуба Алексић, Ж. Д. Обреновић и Стојан Биволаревић, а лист је финансирао Милан Илић, индустријалац.

Из листа видимо да је у почетку одговорни вредник био Ж. Д. Обреновић, а 1923—1924. Стојан Биволаревић.

У свему је изишло по годинама:

Година	Укупно бројева	Од тога нисам нашао и прегледао
1921.	10	3 броја
1922.	51	16 бројева
1923.	53	4 броја
1924.	52	—
1925.	52	—
1926.	51	—
1927.	53	—
1928.	52	1 број
За период 1921—1928.	374	24 броја

С. Динић пише да је „Лесковачки гласник“ био покренут „иницијативом и моралном подршком Милана К. Илића, индустријалца из Лесковца“.⁴

Од 1923. године, „по пријатељском споразуму са досадашњим власником листа г. Тихомиром Илићем, инд., *Лесковачки гласник* прелази у руке Лесковачке трговачке омладине, Трговачког и Индустриског удружења, која су се споразумела да лист носи назив [поднаслов] *‘Орган Лесковачке Трговачке Омладине’*, која ће га уз пуну материјалну и моралну потпору Трговачког и Индустриског Удружења и водити“.⁵

Као што каже Сретен Динић, његов сарадник од првог броја⁶ и његов каснији дугогодишњи уредник, „Лесковачки гласник“ је „... своје власништву истрајно давао воље и енергије за његово одржавање“.⁷

„Лесковачки гласник“ је у свакој прилици (годинама, све до једног деветомесечног периода у 1938—1939, а затим и даље) безобзирно заступао и бранио интересе лесковачких богаташа, трговаца и индустријалаца, посебно ових последњих.

Тако, нпр., у једном уводнику он пледира за опорезивање земљорадника. „По моме мишљењу, пољопривреду код нас треба опорезивати још са 100—200%, али кључ и полазна тачка финансијског проблема — решења састоји се у опорезивању земаљских продуката при извозу“, тј. „на све земаљске производе завести извозну царину 25—30% од вредности артикла“, чиме се „обезбеђује јефтинији живот у земљи и развитак индустрије“.⁸

Бранећи интересе трговаца, „Лесковачки гласник“ је избацивао свакојаке глупе паролe. Тако, нпр., у уводнику *Јевтиноћа* пише: „*Скупоћа је код нас само привидна скупоћа. У ствари, код нас влада јефтиноћа.*“

Скупоћа је само за онај део наших грађана, који не могу да набаве толике количине нашег скоро безвредног новца колико му треба за подмирење најнужнијих потреба.“ Ту своју високоучену „економску анализу“ аутор завршава предлозима у којима се тражи све оно што је посебно жуљило трговце и шпекуланте, конкретно: „Укинути и закон о становима (сем за нека места)“ — другим речима, омогућити шпекулацију са киријама; или, „укинути и чиновничке задруге“ — да би се тиме уништила конкуренција трговцима и

„Лесковачки гласник“ је у почетку штампан у 400 примерака, а у првим месецима 1926. године достигао је тираж од 2.000 примерака („Лесковачки гласник“ 2, 16. I 1926).

⁴ Из белешке Сретена Динића залепљене на унутрашњој страни првог годишта његовог личног комплета (непотпуног) овог листа.

⁵ Уводник, *Наша реч*, „Лесковачки гласник“ 1, 6. I 1923.

Од тога броја „Лесковачки гласник“ носи поднаслов: „Орган Лесковачке трговачке омладине“, „Власник председник Лесковачке трговачке омладине Танасије Г. Стевановић“, „Уређује одбор“.

⁶ У његовом личној комплету, испод чланка У прилог нашег циља стоји његов својеручни потпис.

⁷ Цитат је узет из већ поменуће белешке Сретена Динића, залепљене на унутрашњој страни његовог личног комплета првог годишта овога листа.

⁸ Б. Блажић, *Нужна оријентација*, „Лесковачки гласник“ 30, 30. VII 1922

омогућила пљачка потрошача. Штавише, овај газдашки мудрац предлаже чак и неку врсту конфисковања чиновничких уштећевина уложених у ове задруге и каже одмах иза наведеног захтева: „а улоге и сав капитал употребити за откуп и уништај невредних новчаница“.⁹

Другим речима, аутор и лист се залажу да се санирање динара изврши уштећевинама ситних чиновника, чланова чиновничких потрошачких задруга, што иде у прилог лесковачким богаташима, који би само извлачили користи из тога, не дајући ништа за ту стабилизацију новца.

Са његовим дугогодишњим уредником Сретеном Динићем,¹⁰ писцем многих хришћанско-патриотских, моралистичких и патетично националистичких чланака, који је такве сараднике окупљао из целе земље,¹¹ лист је добио нека обележја верско-националистичког листа, који је често предузимао и развијао необичне иницијативе.

Тако, нпр., под идеолошким руководством Сретена Динића покренута је кампања да се свргнути руски цар Никола II, „убијен од большевика“, прогласи за свеца.¹²

На ступцима „Лесковачког гласника“ налазимо многе религиозне чланке (посебно С. Динића) и беседе (посебно проте Милуна Ј. Стојадиновића).

С. Динић се користио и верским осећањима побожних људи да би рекламирао лесковачке богаташе.

Кад је лесковачки индустријалац Глигорије Петровић дао велики прилог за подизање цркве, „Лесковачки гласник“ је у једном непотписаном рекламерском чланку (уобичајеном у овом листу) писао: „да газда Горча као културни радник овом сумом претставља вредност од 250 културних радника“, наглашавајући лицемерно: „Ето зашто се није виђао нигде на јавним пословима, што је радио дању и ноћу...“ „Он је нашао за потребно да се прво Богу одужи. Јер је неоспорно Бог био његов највећи помагач, па тек онда људи“.¹²

„Лесковачки гласник“ је под уредништвом С. Динића пропагирао не само религију већ и празноверје, прибегавајући најчуднијим аргументима. Тако, нпр., прота Милун Стојадиновић је за време *Не-*

⁹ „Лесковачки гласник“ 36, 10. IX 1922.

¹⁰ Од самог почетка С. Динић је био члан уређивачког одбора који се јавља све до бр. 52, 27. децембра 1924.

Од бр. 1, 5. јануара 1924 до бр. 3, 19. јануара 1924: одговорни уредник Сретен Динић.

Од бр. 4, 26. јануара 1924. до бр. 52, 27. децембра 1924: главни уредник Сретен Динић.

Од бр. 1, 3. јануара 1925. до бр. 8, 27. фебруара 1926: вредници Драгутин Тодоровић и Сретен Динић.

Од бр. 9, 6. марта 1926. до бр. 53, 31. децембра 1927: вредник Сретен Динић.

Од бр. 1, 7. јануара 1928. до бр. 2, 14. јануара 1928: вредници: Сретен Динић и Богољуб Горуновић.

Од бр. 3, 23. јануара 1928. до бр. 37, 17. септембра 1938: вредник Сретен Динић.

¹¹ Нпр., Стјепана Роцу из Сплита.

¹² „Лесковачки гласник“ 11, 15. III 1930.

¹² „Лесковачки гласник“ 26, 30. VI 1928.

деље православља износио у том циљу различите бесмислице: нпр., како су се за опкладу окупали Турчин и Србин, ка коњ није хтео да пије воду у којој се окупао Турчин, већ само ону у којој се окупао Србин, уз објашњење: „Србин је крштен и светим миром помазан, па му тело мирише и зато је коњ пио воду из његовог корита.“ При том закључује: „Славим те, Боже, што си ову истину открио простом, неученом свету! А и они који себе сматрају мудрим и ученим имају се чему из ових догађаја поучити.“¹³

У следећем броју исти аутор говори о једној баби која је умрла, видела онај свет, „који је особито леп“, а лекари су је оживели. На то је она напала лекаре што су је „повратили са овог дивног пута“, па је поново умрла. Коментаришући то, аутор каже: „Ова покојница дакле тврди, из свог личног искуства, оно исто што и Св. Јеванђеље проповеда, а то је: да збиља постоји свет духовни и да је тамо врло лепо и пријатно.“¹⁴

Полазећи од националистичко-шовинистичких ставова С. Динића, свога идеолога, „Лесковачки гласник“ се супротставља сваком покушају измирења међу народима и државама који су у прошлости били непријатељи.

Тако, нпр., „Лесковачки гласник“ се отворено супротставио 1926. године одласку Београдског певачког друштва у Софију.¹⁵

„Лесковачки гласник“ није писао о тешком положају радничке класе, о њеним организацијама и борбама за побољшање њених услова живота и рада.¹⁶

Насупрот томе, „Лесковачки гласник“ је објављивао свакојаке бесмислице о радницима. Тако, нпр., објавио је чланак у коме се радници приказују на следећи циничан начин (наше подвлачење):

„Има радника, а таквих је већина — овде мислим специјално на 'фабриканте' — који имају 7—10 дин. на сат, што износи скоро 70—100 дин. дневно [уредник „Лесковачког гласника“ С. Динић имао је толико савести да овде дода: „Оволике плате немају сви радници, већ нарочити специјалисти — Ур.“]. Они, кад приме плату, а примају је првог и петнајестог сваког месеца — неће да иду кући пешнице, већ узимају фијакер по скупе паре. Од куће, пошто се обуку, наместе и накићуре, одлазе у кафану и тамо играју 'таблана', 'ајнца', 'санса' или какву другу коцкарску игру, где већином потроше тековину, па и преко тога од своје петнајестодневне плате, кућама се враћају мртви пијани, те у пијанству чине неред по кући.“ „А ти људи увек узимају на вересију разне ситнице за кућу!“ „Кад они сав новац потроше по биртијама и јавним радњама, не могу

¹³ Исто бр. 12, 19. III 1927.

¹⁴ Исто бр. 13, 26. III 1927.

¹⁵ Том приликом „Лесковачки гласник“ је писао: „Соколско друштво је одбило додир с њима, јер је водило рачуна о историји и осећањима свога народа (Град Лесковац и околни срезови са 100.000 душа. *Отворено писмо Београдског певачког друштва — Београд*, „Лесковачки гласник“ 15, 17. IV 1926).

¹⁶ Све до краја 1928. године радници се помињу углавном у вестима о забавама, спортским утакмицама радничких клубова, акцијама за незапослене раднике (последње углавном зато да би се рекламирали прилози лесковачких богаташа) и забрани синдикалног покрета.

враћати своје дугове.“ „Да ли сваки такав појединац може да се назове човеком: — је човек.“

„Наши радници би могли бити врло срећни кад би само умели да владају сами собом — кад би били цивилизовани — кад би паметно искоришћавали новац који зарађују. Својом платом, месечном зарадом, они могу потпуно подмирити све своје основне потребе и још да им од тога остане за штедњу улагањем у државне штедионице или банке. И место да тако чине са суфицитом, они га троше по кафанама. Зар нису неразумни? Не умеју да поштују и чувају свој труд. Не знају да штеде, а штедња је дух вредности у човечјем животу, а уредност је врлина.“ „Такав је наш радник!!!“ итд.¹⁷

Ето шта је доносио и пропагирао „Лесковачки гласник“.

У једном уводнику „Лесковачког гласника“ који је С. Динић у свом личном комплету накнадно потписао својим иницијалима, он води борбу против тога што се у надгробним говорима сиромаша каже: „да си умео да араш и пљачкаш, ти би нешто оставио и на добротворне цели, али ти то ниси умео итд., па онда позивајући се на Исуса Христа, устаје у одбрану богаташа: „такво бацање алузија на богате људе и генералисање богатства као продукта непоштења и пљачке не само не поправља стање... него се још погоршава“. Па затим моралише: „Ако зарадимо више него што нам треба, ми то не можемо понети у гроб. Мора неком другом остати, што значи да смо ипак и за другога радили, а не само за себе.“¹⁸ Критикујући овај чланак још онда један други Лесковчанин пише да „није ружна навика говорити о ружним навикама у циљу побољшања, већ је ружна навика бранити своје ружне навике, подмећући туђе племенитости за одбрану своје неосетљивости и својих недела“.¹⁹

Уз то је С. Динић био и загрижени антикомуниста.

Тако, нпр., када је лист Земљорадничке странке „Село“ објавио антикомунистички чланак, *Комунисти и село*, „Лесковачки гласник“ га је одмах прештампао.²⁰

С. Динић је глорификовао „Милорада Драшковића, великог државника, родољуба и човека који је угушио комунизам и тиме спасао Државу“.²¹

„Лесковачки гласник“ је (у време интензивне сарадње Ј. Јовановића Абраша) објављивао различите антисовјетске написе; нпр., да би приказао моралну декаденцију большевика, он објављује следећу бесмислицу: „Око 5,000.000 дечака и девојчица лутају данас страним руским степима, а да им се не знају ни очеви ни мајке.“²²

Борећи се за поправку комуналних прилика у Лесковцу и глорификујући шестојануарску диктатуру, С. Динић наступа не само

¹⁷ Жив. Д. Карић, *Јагодина, Данашњи раднички свет и његов живот*, „Лесковачки гласник“ 47, 19. XI 1927.

¹⁸ *Једна ружна навика*, „Лесковачки гласник“ 48, 4. XII 1926.

¹⁹ „Лесковачки гласник“ 50, 18. XII 1926.

²⁰ „Лесковачки гласник“ 2. 10. I 1925.

²¹ Д., *Опет о нашој штампи*, „Лесковачки гласник“ 30, 28. VII 1928.

²² „Лесковачки гласник“ 36, 7. IX 1928.

као реакционар већ и као расиста. Он поставља питање ко је крив што Ветерница смрди, па онда одговара: „Први је кривац био онај који је дозволио да гласа сваки, па и циганин [Ром].“²³

Негативну оцену „Лесковачког гласника“ давали су сви политички опозиционо настројени омладинци у време његовог излажења, укључујући и оне који су у њему сарађивали.²⁴

У том чаршијском листу, по правилу не налазимо прогресивне друштвене идеје.²⁵

У овом листу све до 1938. године не сарађује ниједан напредан омладинац комунистичке оријентације.²⁶

Од омладинаца из опозиционо настројених грађанских партија, у њему у то доба сарађују само неки припадници Земљорадничке странке: Јова Јовановић Абраш, који покушава да пропагира земљорадничке идеје, али захвата и многе проблеме лесковачког краја; Богољуб Горуновић, који пише политичке чланке о општим темама, али се бави и историјом и карактеристикама Власотинца и Лесковца; и Драгољуб Трајковић, који се везује за прошлост нашега краја и питање менталитета и особина старих лесковачких грађана, избегавајући сваку актуелну класну и политичку проблематику.

Тако је „Лесковачки гласник“, то гласило лесковачке чаршије и ћифта, главни бранилац класних интереса крупних лесковачких трговаца и индустријалаца, добио подршку и сарадњу од групе млађих земљорадника.²⁷

Као посебно друштвено позитивног сарадника „Лесковачког гласника“ у периоду 1921—1928. треба поменути др Жака Конфина, кроз чије чланке сагледавамо многе социјалне, комуналне и здравствене проблеме Лесковца и његову бригу за лесковачку сиротињу.

Почев од 1924. године „Лесковачки гласник“ објављује и уметничку поезију. У почетку су то биле углавном патриотско-на-

²³ Сретен Динић, *Стара и нова азбука*, „Лесковачки гласник“ 6. 16. II 1929.

²⁴ Тако, нпр., Ј. Јовановић Абраш, један од његових дугогодишњих сарадника, нарочито у 1928. пише: „Лист је био гласило Лесковачке трговачке омладине, у којој су водили главну реч Михајло С. Николић (Сикичкин). Милутин Миленковић, Обрад Пешић, Љубомир Маринковић и други. Гласило чаршије, *Лесковачки гласник* бележио је ситне догађаје из живота Лесковца, писао о црквеним славама, еснафским славама наших занатлија и трговаца, хвално одлуке власти и када их је требало критиковати. Једва би се који пут појавио неки озбиљнији напис. У листу су писали полуписмени сарадници, а често га је испуњавао читавим текстом његов уредник Сретен Динић. Све ово пишем по сећању, а жао ми је што немам могућности да прикажем неколико бројева овог нашег недељног гласила“ (Ј. Јовановић Абраш, *Сећања*, 96).

²⁵ Оне су појаљивијив сасвим изузетно, нпр. у чланку са потписом Ј. (Мих. Јовановић — Мика Брада), *Догађаји у Кини* („Лесковачки гласник“ 11. 12. III 1927), или чланку Ј. Јовановића Абраша. *Унитаризам и федерализам* (Исто бр. 38, 22. IX 1928).

²⁶ У њему нису писали ни Трајко Стаменковић, ни Буда Горуновић, ни Сергије Димитријевић итд.

²⁷ Ево шта пише Ј. Јовановић Абраш у својим сећањима о тој сарадњи у „Лесковачком гласнику“:

„Ни ја, ни Трајковић, ни Мења нисмо били задовољни *Лесковачким гласником* и честим славопојкама његовог уредника о 'процвату' Лесковца и његовим 'великим' успесима. Ми смо желели један опозициони и борбени лист, који је имао да критикује нашу свестрану заосталост и бори се за брз напредак.

ционалистичке песме познатих српских аутора и песме потписане псеудонимима, а затим почињу да се јављају и лесковачки омладинци.

Први лесковачки омладинац који се јавља са већим бројем квалитетнијих лирских песама био је Д. Каписазовић (који се потписивао са Д. С. К. — „Антос“; Д. Т. Каписазовић; Монах Венијамин).²⁸

Први гимназијалац који почиње да објављује своје песме био је Раде Димитријевић, ученик III разреда.²⁹

Међу првим лесковачким песницима који се јављају у штампи треба посебно поменути Б. Милојковића, трговачког помоћника,³⁰ уз то и песму Ср. Динића, *Смрт Николе Скобаљића*,³¹ као и прве појаве лесковачког песника Спасоја Стојановића - Спасе Дренке (који се потписује: Сп. Ст.).³²

С. Стојановић се огледао и у приповеткама.³³

У „Лесковачком гласнику“ појављују се повремено и приповетке, али су оне углавном бескрвне, без уметничког продубљавања. Оне претежно обрађују личне проблеме појединаца, без дубљег друштвеног захвата.

Међу десетак приповедача нема ниједног који је објавио већи број приповедака, или приповетке од неке уметничке вредности.³⁴

Као студенти и државни службеници, нисмо могли покренути свој лист и уређивати га према својим концепцијама“ (Ј. Јовановић Абраш, *Сећање* [Откупљени рукопис у Народном музеју у Лесковцу], 93).

Напомињемо да „Лесковачки гласник“ није био само лист који је глорификовао Лесковац и његове успехе, он је у својој суштини био један реакционаран лист лесковачке буржоазije и режима, који је глорификовао не успехе Лесковца, већ владајућу класу, што Ј. Јовановић Абраш прећуткује, оправдавајући тиме, у неку рuku, своју сарадњу у њему.

²⁸ Он се појављује у бр. 32 и 45 из 1924; бр. 25, 27, 28, 35, 36 и 45 из 1925; бр. 42 из 1928. Он објављује и приповетке: у бр. 45 из 1924; бр. 5, 6 и 25 из 1925; бр. 6 из 1926.

²⁹ „Лесковачки гласник“ (7. II — *Протест једног малишана, Нечистоћа у Лесковцу*), 16 и 39 из 1925; бр. 37, 39 и 48, 1926; бр. 1 и 8 у 1928. Р. Димитријевић објављује и афоризме (у бр. 1, 17 и 22 из 1927), а огледа се и у репортажи (б бр. 35, 27. VIII 1927).

³⁰ *Незваном јунаку на брду Хисару*, „Лесковачки гласник“ 42, 18. X 1924.

³¹ Исто бр. 43, 20. X 1927.

³² Исто бр. 35, 43 и 51 из 1927.

³³ *Димче, стари јорџија*, „Лесковачки гласник“ 19, 15. V 1928.

³⁴ С. Динић је објавио у „Лесковачком гласнику“ своју дужу ратну причу: *На левој обали Мезе* (почев од бр. 38 22. IX 1928, до бр. 3, 26. I 1929), која је касније прештампана као књижица.

Напомињемо да се један лесковачки приповедач, Б. Стојановић, учитељ, појављује са дужим повчним приповеткама за народ у „Врањском гласнику“ (*Не крчевину, већ сејте дегелину*, „Врањски гласник“ 4—8 и 12—13 из 1920. и бр. 1, из 1921; *Кад се хоће, све се може*, Исто, бр. 9—12, 19/20 из 1921).

Од осталих лесковачких приповедача на које смо наишли у непотпуном комплекту „Врањског гласника“ помињемо: М. Ж. Стојићевића, студента технике из Лесковца (бр. 19, 1923); А. Младеновића, учитеља из Босиљграда (бр. 1, 1923), који је касније премештен у Бошњаце, срез јабланички (бр. 17, 1. IX 1923); Ј. Д. Петровића, учитеља из Барја (бр. 26, 1926).

Године 1928. отпочео је своју публицистичку делатност Аристомен Ристић. Први његов рад објављен у „Лесковачком гласнику“ био је позоришни приказ из бр. 51, 22. XII 1928 (потпис А. Р.).

У „Лесковачком гласнику“ објављен је и један позоришни комад, који је написао Воја Стојановић — *Ловци у прошлост*, шала у једном чину, три слике (догађа се у Лесковцу).³⁵

Лесковац је био један од ретких провинцијских градова у Србији који је имао свој стални недељни лист од 1921. до 1941. године. Његово излагање је било омогућено постојањем развијене и привредно јаке чаршије, која га је као свој лист финансирала, куповала и читала.

Друга провинцијска места имала су само повремене локалне листове, који су се релативно брзо гасили због недостатка финансијских средстава и читалаца.

Упркос његовим основним манама, идеолошки и политички нападним, националистичко-шовинистичким, режимским, религиозним и прогаздинским чланцима, историјски значај „Лесковачког гласника“ је врло велики, пошто је он регистровао многе догађаје и друштвене појаве (сем о радничком покрету), садржао многе осврте на проблеме Лесковца и околине и прошлост овога града и као орган једне капиталистичке групе раскривао конкурентску капиталистичку групу и на тај начин допринео сагледавању многих битних особина лесковачких богатих предузетника и њиховог пословања.

У његовим бројевима налазимо многе драгоцене податке за расветљавање прошлости Лесковца, посебно податке о приликама између два рата.

Зато „Лесковачки гласник“, мада идеолошки и политички реакционаран, има велику документациону вредност као историјски извор.

2. Лесковачки привредник

„Лесковачки привредник“, лист за трговину, индустрију, занатство и привреду, покренут је 1. априла 1928 (датум према наредним бројевима — пошто први број нисмо нашли). То је био недељни лист. Власник и уредник био је Драгутин Тодоровић, а штампао га је „Новоотворени графички завод Соко“. (Пошто је „Соко“ одбио да штампа број 38 из прве године излагања — од кога су сачуване само прве две стране, без ознаке штампарије — овај је лист штампао од бр. 28, 23. децембар или бр. 39, 30. децембар 1928. штампарски завод „Покрет“.) Излазио је две године, до бр. 13, 31. марта 1929. (То је последњи број који смо нашли.) У свему су изашла 52 броја (од чега у првој години 39, а у другој 13).

„Лесковачки привредник“ је био много озбиљнији лист од „Лесковачког гласника“. У њему се не налази оно мноштво патриотско-шовинистичких, религиозно-пропагандистичких и псеудоморалистичких наглабања као у „Лесковачком гласнику“.

„Лесковачки привредник“ се, поред локалне тематике, нашироко бави општепривредним проблемима целе земље, посебно њене спољне трговине и привредне политике и сл.

³⁵ „Лесковачки гласник“ 17, 20, 21, 23, 27 и 29 из 1926.

Упркос томе, он је био лист лесковачке чаршије и садржао је многе информације о животу Лесковца.

Попут „Лесковачког гласника“, и „Лесковачки привредник“ је објављивао антикомунистичке чланке (нпр., А., *Непреброђена опасност*, „Лесковачки привредник“ 31, 28. X 1928).

Једна од његових специфичности било је често објављивање приповедака локалних аутора. У 25 сачуваних бројева из 1928. године објављено је 13 таквих приповедака (једна од њих у 2 броја), од којих је девет било из пера Фредија Фазловског, глумца Лесковачког градског позоришта, а три од Венијамина (псеудоним Добри Каписазовића). То показује да је у сваком другом броју овог листа била по једна приповетка.³⁶

У 12 сачуваних бројева овог листа из 1939. године приказано је 8 позоришних представа, 5 из пера А. Ристића, а 3 потписаних са Вице.

3. Село

„Село“, лист за заштиту интереса села и сељака, покренут је око децембра 1928. године. Излазио 1. и 15. у месецу. За власника се у име Лесковачког земљ. градског већа потписивао Љуба Митић, а уредник је био Богољуб Горуновић. Штампав га је Штампарски завод „Покрет“. Излазио је две године, до бр. 1, 1929. У свему су изашла 4 броја (од чега, у првој години 3, а у другој 1) овог органа лесковачке организације Земљорадничке странке.³⁷

4. Лесковачки спортиста

Дуже времена трагали смо за примерцима спортског листа који је, по казивању појединих спортских радника (нпр., познатог спортског судије Николе Панајотовића), излазио у Лесковцу и носио име „Млади спортиста“ или „Спортиста“ или „Спорт“. Најзад смо нашли доказе да је један спортски лист стварно излазио у Лесковцу, али под именом „Лесковачки спортиста“.

Прво смо нашли белешку у „Лесковачком привреднику“ из 1928. године у којој стоји:

³⁶ Овоме треба додати 4 приповетке објављене у бројевима из 1929, од чега су 3 биле Ф. Фазловског, а једна Сп. Сп.

Узмемо ли у обзир 15 бројева који недостају комплету, видимо да су у овом листу, који је био посебно наклоњен приповедачима, објављене 24 приповетке, што несумњиво представља леп резултат.

³⁷ „Лесковачки привредник“ најавио је 25. новембра 1928: „Ускоро отпочеће излазак новог листа *Село*, који ће излазити два пута месечно“ („Лесковачки привредник“ 35, 25. XI 1928).

Досад смо нашли само божични додатак броја 3 из прве године и бр. 1 из друге — према томе, изгледа да су у децембру 1928. изашла 3 броја.

Из сачуваних бројева овог листа видимо да су у лесковачком крају постојале и неке сеоске организације ове странке: нпр., Земљорадничка омладинска организација у Миланову; Сеоско веће у Накривљу, које је имало извршни и агитациони одбор (Из статута Савеза земљорадника, чл. 10. видимо да „Сви чланови странке у једном селу чине сеоско веће“) („Село“ 1, 1. I 1929).

„Група агилних спортиста у Лесковцу покреће свој 'Спортски лист', који ће излазити два пута месечно. Први број излази у недељу 25. новембра [1928].

Градиво листа обухвата све гране спорта, а поглавито ногомет и туристику.

Лист штампа графички завод „Соко“.³⁸

Да је овај лист стварно излазио под именом „Лесковачки спортиста“, имамо изјаву његовог власника, који, како изгледа, погрешно датира његово излажење. Он пише: „Негде после 1930. издавали смо лист *Лесковачки спортиста*. Власник је био Благоје Митић — Жишка. Одговорни уредник Михајло Николић — Сикничкин. Фактички уредник Крста Симоновић, студент права. Лист је штампан у боји. Сваки број у другој боји. Изашло је само 4 броја.“³⁹

Да је он почео да излази 1928, видимо из листа „Новости“, у коме пише: „Ових дана почела су да излазе два нова спортска листа. Интересантна је ствар да обадва излазе у провинцији, која до сада није имала ни један спортски лист. Један излази у Лесковцу под именом *Лесковачки спортиста*, док други у Ужицу, који се зове *Спорт и филм*.“ У то време Скопље, мада седиште подсавеза, нема спортски лист.⁴⁰

5. Власина

„Власина“, лист за привреду и народно просвећивање, покренуо је Одбор за оснивање Удружења виноградара из Власотинца да би пропагирао идеју задругарства, као и „да повеже културне људе са радним народом и да заједнички раде на општем добру свију и да при том социјалну правду истичу заједно изнад свега“. При том је уредништво ставило себи још један задатак, „да отргне дивну и славну прошлост Власотинца од заборава...“⁴¹

Главни уредник је био Милорад Марјановић, кандидат економских и комерцијалних наука, а „Власник за Одбор“ Воја Поповић, индустријалац.

Ова прва „Власина“ излазила је полумесечно од 16. септембра 1926. до 16. јануара 1927 (без новогодишњег броја). У свему је изашло 7 бројева.⁴²

Уредништво „Власине“ приредило је 19. септембра 1926. „прво Новинарско вече“ — забаву.⁴³

³⁸ „Лесковачки привредник“ 35, 25. XI 1928.

³⁹ Благоје Митић имао је ове бројеве после другог светског рата и предао их је једном другу који је радио у Удби (Писмена изјава Б. Митића Жишке од 25. VI 1978. — Збирка С. Димитријевића).

⁴⁰ Тада су у Београду излазила два спортска листа „Спортиста“ и „Спорт“ („Новости“ бр. 2378, 1. XII 1928).

⁴¹ Два чланка: *Уводна реч* и *Апел Власотинчана*, „Власина“ 1, 16. IX 1926. „Лесковачки гласник“ пише да је „Власину“ покренуо „неколико омладинаца из Одбора за оснивање Удружења виноградара у Власотинцу“ („Лесковачки гласник“ 37, 18. IX 1926).

⁴² Прва три броја штампана су у Лесковцу, у штампарији „Покрет“. У броју 4 појављује се реклама штампарије Ж. Д. Обреновића из Лесковца, али је на свим примерцима од бр. 4—7, доњи део, где је означена штампарија листа одсечен у комплету С. Димитријевића.

⁴³ На тој забави свирало је друштво „Гуслар“ („Власина“ 1, 16. IX 1926).

Уредништво је отпочело да пропагира квалитет власотиначког грожђа и гајење пчела, и залагало се за одржавање изложбе грожђа (која је те године одложена). Оно је довело групу београдских новинара на бербу грожђа у Власотинце.⁴⁴

Даљи напори овог листа били су усредсређени на: развитак виноградарства и организовања прераде грожђа; оспособљавање пута Лесковац — Власотинце; довођење здраве воде у ову варошницу; подизање Народног дома у Власотинцу; сузбијање пушења; подизање веће зграде за основну школу, где би се могла касније сместити нижа гимназија; стварање Трговачког друштва, које би набављало робу за све радње у Власотинцу, а не преко крупних трговаца у Лесковцу; подизање железничке пруге Власотинце — Лесковац; отварање пољопривредно-сточарске школе у Власотинцу и сл.

Кад је створено Удружење виноградара у Власотинцу и објављен пројекат њихових правила, објављена су и некаква правила уредништва „Власине“, од четири члана, у којима стоји: „чл. 1. Уредништво *Власине* сматра се као саставни део Удружења виноградара“. У чл. 2 стоји да ће лист објављивати чланке и рекламе. „Оне ствари које имају економског и забавног карактера не сме никаквог партиског обележја да носи.“ „Чл. 3. Управу уредништва сачињавају главни уредник, власник и благајник Удружења виноградара.“ „Чл. 4. Средства за штампање листа даје Удружење виноградара.“⁴⁵

*

Поред ових пет листова који су, како изгледа, штампани у Лесковцу у периоду 1921—1928, у нашем граду је 1928. штампан још један, шести лист: „Ново време“, који је издавала Пољаничка земљорадничка задруга у Владичином Хану.⁴⁶

Дакле, 1928. године у Лесковцу су излазила 4 лесковачка листа: „Лесковачки гласник“, „Лесковачки привредник“, „Село“ и „Лесковачки спортиста“, а уз то је штампан лист из Владичиног Хана „Ново време“, што значи да је те године у развоју време штампано пет листова. Од тога су, готово у току читаве године, од 1. априла — 31. децембра 1928, излазила два недељна листа.

Б) ЧАСОПИСИ

У периоду од 1921. до 1928. покренута су у лесковачком крају три часописа: „Нова школа“, „Школски покрет“ и „Народни просветитељ“.

⁴⁴ „Власина“ 1, 16. IX 1926.

⁴⁵ „Власина“ 4, 1. XI 1926.

Лист је, између осталог, објавио два препева француских песама од С. Мишњића: *Јесењу песму*, потписану псеудонимом „Ром. Бер.“; чланак Ристе Даскаловића, *Историја Власотинца 1840* („Власина“ 5, 20. XI 1926); осврт на предратне напоре за стварање виноградарске задруге у Власотинцу („Власина“ 7, 16. I 1927), као и велики чланак о Николи Тесли („Власина“ 6, 16. XII 1927).

⁴⁶ У „Лесковачком гласнику“ стоји: „Од 1. ов. м-ца почео је излазити нов лист под насловом *Ново време*. Власник листа је Пољаничка земљорадничка задруга у Владичином Хану, а уредник г. Младен Динић, учитељ. Лист излази два пут месечно, штампа се у штампарији 'Покрет' у Лесковцу“ „Лесковачки гласник“ 31, 4. VIII 1928).

1. Нова школа

Први од њих „Нова школа“, месечни педагошко-литерарни часопис, издаван је у селу Манојловцу, срез лесковачки, 1921. године. Власник и један од двојице уредника био је Тодор Раденковић, учитељ у Манојловцу, а други уредник Драгољуб Обрадовић, студент филозофије из Ваљева. Свих пет изашлих бројева (укупно 160 страна формата 22 x 15 см) штампано је у Нишу, у штампаоници „Гутенберг“. Излазио је од јануара до маја 1921, на 32 стране.

Овај часопис није ставио себи само педагошке задатке, већ је, истовремено, хтео да поведе борбу за реорганизацију просвете и за народно просвећивање. У уводној речи уредништва се каже: „Нова школа проповеда не само народну школу, већ народну просвету — за њу је цео народ школа, у којој учитељи треба да воде прву просветну реч.“ „Нова школа се бори против свих мана школе и просвете и тежи да потпомогне испуњавање недостатака.“ Уредништво види у учитељству друштвени фактор позван да се бори „против свега што не ваља у школи, васпитању, и у народу“, а за све што је добро.

Док оригинални књижевни састави, а посебно песме Обрадовића не представљају нешто значајно и носе печат некакве болећиве лирике, чланци који се односе на питање школства и просвете имају документарну вредност као реалистички приказ тадашњег тешког положаја наших учитеља и школства као и тадашњег односа учитеља према своме позиву.

Поред тога, чланци о школству и просвети имају изванредан прогресивни карактер. Раденковић тражи шестогодишње школовање, стварање расадника при школама, где би се баци упућивали у практичну пољопривреду, остваривање алфаветских течајева итд. Он захтева да се из школског програма избаци све што нема васпитне вредности а убитачно је по дух дечји, нпр. молитве на старословенском језику.

У часопису се испољава оштра антиклерикална нота. Она се најбоље види из следећег цитата једног Обрадовићевог чланка:

„Црква губи свој првобитни утицај, она је све мање 'дом бојжи' и упрљана нискостима својих служитеља, свучена на ниво обичне 'хокус-покус' трговине, окована једним слезеним старо-црквено-словенским језиком, она више нема привлачности за масе, она више нема смисла — њена егзистенција постаје терет и за народ и за државу“ (св. 2, стр. 8). Обрадовић захтева да црква престане да проповеда хришћанску религију, већ да проповеда хришћански морал. Поред тога, он спомиње „прљавштину црквених претставника и њихову грамзивост“.

Интересантна су Обрадовићева размишљања о тадашњој средњој школи. Он каже: „Државни и друштвени систем претворили су средње школе у фабрику за лиферовање чиновника“ (бр. 4, стр. 7). „Оно што данашње друштво разуме под васпитањем, то је само низ 'мајмунијада', низ извештачених покрета, прегиба, нагиба, лажних осмеха и најбруталнијих подвала — то су тзв. 'добри друштвени манири', и они су полако свуда па и у средњој школи истисли оно пристојно педагошко васпитање“ (бр. 4, стр. 6). Истовремено, он каже

да ту школу одржава друштвени и државни систем, који јој „видно или кришом удара жиг својих интереса“. Говорећи о положају средњошколских наставника, он каже: „Материјална награда средњошколских наставника је мања куд и камо од награде која се додељује полицијским чиновницима (чије су квалификације у највише случајева по неколико разреда гимназије“) (св. 5, стр. 6).

Напомињемо да овај часопис није издавала Секција удруженог учитељства у Лесковцу зато што се уредништво није могло сложити са њом.

У последњем броју овог часописа Раденковић устаје против злоупотребе „Обзнане“, против прогона појединих учитеља — „без саслушања и ислебења“. Указујући на опасност која из тога произлази, он каже: „Јуче са комунистима, данас са демократима, сутра са републиканцима, прекосутра ће то исто задесити 'земљораднике', па и радикале. *Окреће се коло смрти, на сваког ће доћи ред...* (Хегел)“. „Закон се малтретира и он ће ускоро демисионирати.“⁴⁷

Овај часопис је била једина стварно напредна периодична публикација која је излазила у лесковачком крају до краја 1928. године.⁴⁸

2. Школски покрет

Други часопис који се појавио у међуратном периоду у Лесковцу био је „Школски покрет“, месечни педагошки часопис. Он је излазио од маја 1921. до децембра 1922. године. Власник је био Учитељска секција у Лесковцу (а касније, од бр. 3/4, год. II, Учитељски збор среза лесковачког), а уредник Димитрије Д. Димитријевић, учитељ [у Лесковцу]. У свему је изашло 10 свезака (тј. 20 бројева — и то, у I години 5 свезака — 8 бројева, а у другој 5 свезака — 12 бројева, на укупно 572 стране формата 22 x 15 см). Штампан је у Врању (прве три свеске до броја 4/5, у штампарији „Нови свет“) и Лесковцу (две следеће свеске у штампарији „Нови свет“, а осталих пет у штампарији „Покрет“).

У овом стручном учитељском часопису обрађивана су питања из педагогије, психологије, патологије, методике, народног просвећивања и школства, и приказиване домаће и стране књиге и часописи.

Међу активним сарадницима овог часописа појављују се само два лесковачка учитеља, Д. Димитријевић и Сретен Динић.⁴⁹

⁴⁷ С. Димитријевић, *Лесковачка енциклопедија*, св. 1, Лесковац, 1954, 24-26.

⁴⁸ Интересантно је напоменути да су неки послератни приказивачи културних прилика у старом Лесковцу, нпр. Д. Трајковић, потпуно прећутали овај, у тадашњим приликама врло напредан часопис, доследно елиминисујући из приказа културне прошлости Лесковца све што је тада било најпрогресивније. Претендујући на целовит приказ културних прилика предратног Лесковца, они прелазе брзке не само преко овог часописа већ и преко Академског позоришта, Радничке културно-уметничке дружине „Абрашевић“ и сл. (нпр. Д. Трајковић, *Из нашег Манчестра...*).

⁴⁹ С. Димитријевић, *Лесковачка енциклопедија*, 26.

Овај је часопис опширно приказан у раду Р. Вуковића: *Школски покрет и његов уредник Димитрије Б. Димитријевић*, у *Лесковачком зборнику*

3. Народни просветитељ

Док су прва два часописа била намењена учитељима и углавном обрађивала њихове проблеме и педагошка питања, трећи часопис, „Народни просветитељ“, био је оријентисан на питања просвећивања.

„Народни просветитељ“, лист за школски живот и народно просвећивање, излазио је у Лесковцу од 1928. до 1933. године. У почетку је за власника, Учитељско друштво среза лесковачког, часопис потписивао Драг. Миловановић, учитељ, а одговорни уредник био је Сретен Динић. Часопис је излазио два пута месечно, на 16 страна, од 1. марта 1928. до августа 1933. У свему је изашло 75 бројева (и то у I години — 15, у II — 15, у III — 13, у IV — 12, у V — 12 у VI — 8, на укупно 1.220 страна формата 23 X 15,5 см).

Штампан је у Лесковцу (у почетку у штампарији Ж. Д. Обреновића, а од броја 8, год. II у штампарији „Соко“).

Док се у почетку појављују чланци о стручним педагошким проблемима и студије из историје педагогије, касније, мало-помало, часопис напушта ту линију. Он се све више оријентише на верско-морална питања, афоризме и савете, Видовићев етички покрет, задружну идеологију и сл., и на тај се начин све више приближује просветитељској линији Ж. О. Дачића, с том разликом што је Ж. О. Дачић деловао у народу ширећи пољопривредна и здравствена знања, док се у овом часопису просветитељска акција своди на некакво морално деловање на саме просветитеље. Национална, верска и морална фразеологија истискују у знатној мери конкретну друштвено-корисну делатност. Трезвењачка, вегетаријанска, задружна и просветитељска пропаганда нису у стању да покрију створену празнину.

Упоредо са добијањем те нове оријентације мења се и власништво листа. У другој години као власник наступа Сава Димитријевић, обласни школски надзорник у Нишу, а Учитељско друштво среза лесковачког више се не помиње. Уместо њега се појављује уређивачки одбор састављен од неколико лесковачких учитеља. Од броја 8, године друге, и они нестају и остаје само уредник.

XIV, 1974 — постоји сепарат. Напомињемо да Вуковићеве анализе садржаја „Школског покрета“ не пружају довољно материјала да би овај часопис добио „видно место у историји наше напредне, прогресивне педагошке периодике“. Он далеко заостаје за „Новом школом“, а да не говоримо о напредним учитељским часописима издаваним за целу земљу: „Учитељској борби“, „Учитељској искри“, „Учитељском прегледу“ и „Учитељској стражи“. Залагање његовог уредника у једном приказу за уклањање црквеног певања из оптерећеног школског програма, као и широко прихваћене идеје о радној школи, бесплатној школи и сл., не могу да компензирају „све његове мањкавости“ које аутор помиње. Зато и даље тврдимо да је у питању један обичан стручни педагошки часопис, на нивоу тадашњих стандардних учитељских часописа издаваних од општинских учитељских организација у земљи или једном крају, без икаквог посебног и значајног идеолошког опредељења.

Године 1930, 24. септембра, створен је у Београду, на иницијативу Сретена Динића, Савез народних просветитеља, који је за свој орган узео лесковачки часопис „Народни просветитељ“.⁵⁰

Од броја 1, године IV, „Народни просветитељ“ постаје орган Савеза народних просветитеља, власник је Сава Димитријевић, а уредник Сретен Динић.⁵¹

Овом приликом треба нагласити да су сва три часописа која су излазила у лесковачком крају била дело учитеља, да је и на челу „Лесковачког гласника“ такође био учитељ, а да је на челу листа „Село“ био гимназијски наставник историје.

Све то указује на знатну улогу просветних радника у покретању и одржавању провинцијске периодике.

Просветни радници јављају се и као врло значајни сарадници локалних листова.

Ако погледамо ко су били уредници периодичних издања у времену од 1921. до 1928, видећемо да су то била углавном лица формирана пре првог светског рата.

Једини изузетак су листови „Село“ и „Власина“ на чијем су челу стајали млађи људи. Али оба ова покушаја била су кратког века.

⁵⁰ За ближе информације консултовати: *Правила савеза народних просветитеља у Београду*, Лесковац, 1931. стр. 8.

⁵¹ С. Димитријевић, *Лесковачка енциклопедија*. 26—27.

5. КЊИЖЕВНИ СТВАРАОЦИ

У периоду 1921—1928. године Лесковчани су се углавном огледали у два рода књижевности, у поезији и позоришним комадима. Многе збирке песама издате су у то време. У почетку је то била примитивна поезија, коју су објавили:

1. *Јелена Јелачић*, ослепела у рату (она је написала у Лесковцу *Успомене на ослобођење трогодишњег ропства*, Врање, 1921); и
2-3. *Савко Кучарић* из Предејана, *Ситна даворја*, Песме и приповетке, Лесковац, 1921; и *Из ситне даворије*, Песме и приповетке, Лесковац, 1924).

Касније, у периоду 1926—1928, објављене су следеће збирке уметничке поезије, и то по годинама излажења:

4. *Радослава Димитријевића*, ученика IV разреда гимназије (*Песме*, Лесковац, 1926);

5. [*Божидара*] *Расковића* — *Воква Роуа* (*Акорди смрти и васкрсења*, Лесковац, 1926);

6. *Добривоја С. Каписазовића* — *Монаха Венијамина* (*Песме* [Лесковац], 1927);

7. *Јована Танића* и *Спасоја Стојановића* (*Осмеси дубоких мора* [Танић] и *Сете веселих гора* [Стојановић], Лесковац, 1927);

8. *Глигорија Гљебова* (*Песме*, Лесковац, 1928);

9. *Душана Драгићевића* (*Дрхтају душе*, Лесковац, 1928);

10. *Фредија Фазловског* [*Аћима Фазлије Беговића*] *Еротикон моје психе*, Лесковац, 1928);

11—12. *Спасоја Стојановића* (*На висинама*, Лесковац, 1928; *Издаз сунца*, Лесковац, 1928);

13. *Милуга Милаговића* (*Пјесме*, Лесковац, 1928); и

14. *Милана Мишковића* (*Неправде*, Лесковац, 1928); и

15. Збирка песама *Марка Миковића*, *Благ. Момчиловића*, *Светислава Пешића*, *Раде Димитријевића*, *Алексе Стојановића* и *Влад. Милошевића* (*Марку Миковићу*, Лесковац, 1928).

Од 18 аутора који су се појавили у 15 побројаних збирки песама од 1921. до 1928. године највећу пажњу привлаче следеће збирке:

1. *Неправда*, пролетерског песника М. Мишковића, учитеља. Свих 25 објављених песама су такве оријентације.¹

¹ У песми *Кости Абрашевићу* налазимо стихове:

„Није умро! Он и данас
У душама нашим стоји

У свим овим песмама тражи се правда за радног човека, позивају другови у борбу за „боље доба“, опева слобода која ће доћи.²

2. *Пјесме* Милута Милатовића, земљорадника из Петровца, првог правог сељака песника из лесковачког краја.³

Од лесковачких омладинаца већи песнички домет постигли су Д. Каписазовић и С. Стојановић.

Б. Рашковић био је Нишлија, свршени богослов, који је само штампао збирку песама у Лесковцу; Ф. Фазловски, глумац Лесковачког градског позоришта; Р. Димитријевић, О. Гљебов, Д. Драгићевић, В. Милошевић, Б. Момчиловић и С. Пешић су ученици лесковачке Реалке, а А. Стојановић, приватни чиновник.

Позоришне комаде писали су:

1-4. *Сретен Динић*. Најзначајнији његов рад ове врсте био је *Наша работа*, комад из лесковачког живота с певањем, у 5 чинова (Ниш, 1925). Поред тога, објавио је *Под маслинама на Крфу*, комад у 2 чина (Београд, 1926) и два комада за бачка позоришта: *Мића Соколац*, позоришна игра у 6 слика (Лесковац, 1923); и *Косовски бој*, позоришна игра у 7 слика, удешено по народним песмама (Лесковац, 1925).

Драги Коста, ево сада
Спомињу те друзи твоји.

Јад и беду која прати
Пролетере све до гроба
Опево си, драги Коста,
Ти, у оно црно доба.

У песми *Зидар* аутор каже:

Кажи мени богаташв,
Што те краси,
Нешто друго или оно
Што ја стварам.

Што су мени тако беле
Моје власи?
Квће, зграде, јер подижем
Не обарам.

У песми *Против неправде* стоји:

Буржоаско уређење
Све неправде је створило
и радник је своје право
мирним путем све тражио.

Ал' пошто му не помаже
објавио рат је врагу
и са пером у десници
Он сад куша своју снагу.

² На ову збирку се досад није осврнуо ниједан културни историчар нашег краја.

После објављивања ове збирке, овај се учитељ појављује у Македонији, куда је вероватно премештен по казни. У периоду 1930—1939. он је објавио у Битољу три књижице песама и прича против алкохолизма.

³ На овог се песника осврће Д. Трајковић у вводној речи његове збирке и Б. Митровић у „Недељним новинама“ (бр. 32, 12. VIII 1934. у чланку: Један усамљени и непризнати песник немирне Јабланице).

5. *Сретен Динић и Стева Живковић, Ратно сироче*, позоришна игра у 5 слика (Лесковац, 1924).

6. *Атанасије Младеновић* објавио је *Питње српског народа 1915—1918. год.*, драма у 3 чина (6 слика) с певањем (Лесковац, 1925; друго издање: Битољ, 1936).

7. *Спасоје Стојановић, Ново време настаде*, мелодрама у једном чину (Лесковац, 1928).

8. *Нагалија Арсеновић* написала је комад *Лесковчани у Паризу*, ревију у седам слика са певањем и играњем (која није штампана, мада је често приказивана по целој Србији).

9. *Воја Стојановић* објавио је у „Лесковачком гласнику“ (бр. 17, 20, 21, 23, 27, 29 из 1926) *Ловци у прошлости*, шалу у једном чину, три слике (догађа се у Лесковцу).

10—12. *Љуба Николић-Бенић*, обућарски радник, написао је више комада који нису штампани, али су их приказивале радничке дилетантске групе у Лесковцу. То су били: *Сироче или смрт од глади*, драму у три чина; *Несрећна породица*; *Избори*, једночинка; и неколико драматизација.

Дакле, шест лесковачких аутора појавило се у ово време са 12 позоришних комада, од којих су 7 штампани као посебне књижице, а осми у „Лесковачком гласнику“.

Према огласу објављеном у „Лесковачком гласнику“ (бр. 22, 28. маја 1927) Петар Христилић, управник лесковачког градског позоришта покренуо је „Позоришну библиотеку“. Свака свеска је имала да садржи позоришни комад у једном чину. П. Христилић је имао намеру да на тај начин два пута месечно (1. и 15. у месецу) објави многе позоришне комаде, који се, како је он писао: „налазе у мојој обилној библиотеци рукописа, са својом сопственом инсценирацијом и режијом“. Ми смо нашли четири свеске ове шаливе библиотеке (бр. 1—4). На свима је аутор П. Христилић: *Равајлова женидба*, *Како је Монику хтео да буде поверенику*, *Дража и Блажа* и *Пиротска депутација*. Све су свеске издате у Београду, без године издања.

Прозни радови припадају врло различитим врстама.

Збирке приповедака лесковачких аутора сврстају се у две основне групе: приповетке за народ и приче за децу.

У приповетке за народ спадају:

1. *Димитрије Димитријевић*, учитељ (*Са села за живот*, Београд, 1922).

2—3. *Сретен Динић* (*Мој завичај*, Сlike из сеоског живота, Београд, 1925; *Царство ракије*, Народ о ракији и слике из народа, Београд, 1922). То је друго издање књиге издате у Београду 1909 (штампане заједно са радом М. Б. Поповића, *Наука о пићу*).⁴

У приповетке за децу:

4—6. *Сретен Динић* (*Мали пријатељи*, Поучне приче за децу и родитеље, Београд, 1923; *Мали путници*, Поучне приче за децу, Бео-

⁴ Овде треба додати и приповетке из две збирке *Савка Кучтарића*, поменуће међу песмама.

град, 1922; *Мајчин аманет*, Прича из ратних дана [писана у стиху], Београд, 1928).⁵

У мемоарску литературу спада:

7. *Сретен Динић (Српска војска и бежање кроз Албанију и на Крфу*, Ратни путописи и забелешке, Лесковац, 1922).

Морално-дидактичка литература намењена народном просвећивању:

8—10. *Сретен Динић (Школа живота*, Васпитни савети једном младом човеку, Лесковац, 1923; *Како да сами себе васпитамо и култивирамо*, Београд, 1926. — Други део ове књиге су: поучне приче; *Чаршија и култура*, књига за народно просвећивање, Београд, 1923).

Уџбеници за основне и средње школе:

11. *Сретен Динић и Владимир Милутиновић*, учитељи (*Школска хигијена за народне школе*, Београд, 1923).

Овде треба додати два уџбеника која су се појавила у поновљеним издањима.

а) *Владимир Радојевић*, професор и *Владимир Милутиновић*, учитељ (*Историја Срба, Хрвата и Словенаца* за ученике IV разреда основних школа II издање, Лесковац 1921. Постоји и III издање: Београд, 1922).

б-в) *Јован Борђевић* [Лесковчанин] и *Владимир Радојевић*, професор (*Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, I и II део, IV издање, Београд, 1922) („Прво издање ове књиге штампао је Јован Борђевић, професор 1904. год.“).

Радови о школама и учитељима:

12. *Сретен Динић (Ко треба да буде путовођа нашег народа*, Шабац, 1928).

Публикације које обрађују поједине проблеме из историјске прошлости обухватају радове:

13—14. *Сретен Динић (Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд, 1921; *Ibid.*, књига друга, Београд, 1921).

15. *Сретен Динић и Александар Андрејевић (Погибија проте Аврама О. Јовановића*, пароха великошиљеговачког и намесника Среза ражањског, кога су Бугари 28. фебруара 1917. на зверски начин убили и бацили у Мораву, Ниш, 1926).

16. *Божидар Б. Поповић*, из Медвеће (*О Топличком устанку 1917—1927*, Лесковац, 1927).

17—18. *Драгољуб Трајковић (Први весници слободе*, Лесковац, 1927; *Покрети за ослобођење у крајевима ослобођеним 1877—78. год.*, Лесковац, 1928).

Радови који се односе на Лесковац, лесковачки крај у времену 1921—1928. и његове проблеме:

19. Т. М. [*Тадић Милорад или Таса Миљковић*] (*Спор у фабрици вунених тканина пређе Илић, Теокаревић и Петровић, а сада „Глигорије Петровић“ у Лесковцу*, Лесковац, 1928).

⁵ Овде треба додати и причу *Ратно сироче*, поменућу међу позоришним комадима (С. Динића и С. Живковића).

20. *Васа Поповић*, свештеник и народни посланик за Срез Јабланички (*Говор одржан 29. марта ове године у Народној скупштини, у дебати око буџета Министарства финансија и финансијског закона, Лесковац, 1926*).

21. *Драгољуб Трајковић* (*Подеране маске, Лесковац, 1928*. — одштампан само први табак).

22. *Будуће удружење виноградара из Власотинца и околних села и његов коначни циљ, Лесковац, 1926*.

Остали студијски радови:

23. *Коста Петровић*, Власотинчанин (*Француски државници, Београд, 1928*).

24. *Voïslav Milochevitch* (*Les monopoles en Yougoslavie, Paris, 1923*. — Прва објављена докторска теза једног Лесковчанина).

Овде треба поменути рад *А. Младеновића*, учитеља из села Бошњаце, *Васпитна страна народне поезије*, објављен у „*Врањском гласнику*“ у 13 наставака.⁶

Политичко-публицистички радови:

25—26. *Милун Стојадиновић*, прота (*Видовданска беседа на парастосу у Светоилијској цркви, Лесковац, 1922; Будућност Словена, Лесковац, 1923*).

27. *Јован Поповић Црнотравац*, свештеник (*Беседа о откривању црногравског споменика палим ратницима Црногравцима 1912—1918. год., Лесковац, 1927*).

28. *Митар Бјелић*, учитељ (*Некад и сад, Родољуби и изроди, Ниш, 1921*). — Ова књижица обрађује, поред осталог материјала из Лужног Поморавља и случајеве из лесковачког краја.

Религиозно-пропагандна литература — верско-дидактички радови:

29—30. *Јован Поповић Црнотравац*, свештеник (*Духовни бисери, Без места и године издања*). — Помиње се у књижици: *Св. Савски Црногравци, Ниш, 1925*.

У научно-популарну литературу спадају радови:

31. *Михаило Петровић*, марвени лекар из Лесковца (*Сточне болести, Врање, 1927*).

32. *Божидар М. Поповић*, државни агроном (*Болести и непријатељи винове лозе, Лесковац, 1926*).

Зборници радова — споменице:

33. *Под уредништвом Сретена Динића и Драгутина Годоровића* (*Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877—1927, Лесковац, 1928*).

34. *Споменица на освећење Споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црногравцима у рату 1912—1918. год., Београд, 1928*.

⁶ Последњи наставак у бр. 7, 1. IV 1925.

Овај је учитељ објавио у истом листу рад *О школи рада који је изашао у 4 наставака* („*Врањски гласник*“ бр. 1, 3, 6 и 10. 1924).

Остала издања:

35. *Бира Милић*, професор лесковачке Реалке (*Задужбина Краљевића Марка*. Народна песма из Жупе, Објашњење постанка и алегорије песме о Марку Краљевићу и Муси Кесеџији, Лесковац, 1926).

36. *Иван Татаркин*, наставник певања лесковачке Реалке (*Литургије за мешовити хор*, Лесковац, 1921).

37—38. *Милутин Драговић*, народни посланик (*Својим пријатељима*, Београд, 1926; *Јабланичка кредитна штедионица у Лебану*, како се долази до народног благостања, задовољства и среће. Један користан савет, Београд, 1926).

39. *Јанађије Поповић* (*Косово у ропству под Бугарима*, Лесковац, 1921).

40. *Драг. С. Аранђеловић*, Лесковчанин (*Политичка трилогија*, Београд, 1928).

41. *Lepossava Miljkovitch de Leskovatz (Serbie)*. (*De la Pneumonie prolongée à type fébrile intermittent chez l'enfant Genève*, 1919.

— Теза за стицање звања доктора медицине).

Преглед свих радова штампаних као посебне публикације у периоду 1918—1928. изгледа овако:

Збирка песама	15
Позоришни комади	7
Прозне публикације	41
Укупно	63

Овоме треба додати разне извештаје, завршне рачуне, правила, каквих је било 12, чиме се укупан број публикација пење на 75.

Најглавнији лесковачки писци тога времена (урачунавајући и заједничка издања) били су Сретен Динић, који се огледао у многим врстама радова, са 20 публикација, и Спасоје Стојановић — Спаса Дренка са 4 публикације.

Од преводне литературе издате у Лесковцу треба поменути дело Томе Масарика, *Етика и алкохолизам*, Лесковац, 1927.

Најплоднији књижевник и публициста Лесковца у периоду 1918—1928. био је, несумњиво, Сретен Динић. Зато ћемо о њему нешто више рећи.

Узевши у целини, он је био врло контроверзна личност. У многим својим друштвеним настојањима он се приказује као позитивна личност, пошто подржава борбу против алкохолизма, пропагира стварање земљорадничких задруга, покушава да отклони слабости у начину живота на селу, иницијатор је, пионер и руководилац многих културних подухвата и установа и критичар чаршијског менталитета. У свему томе био је врло активан.

С друге стране, он је мрачна, реакционарна личност, окорели назадњак који се супротставља напредним идејама, који доставља полицији учитеље комунисте, који је носилац и пропагатор разних шовинистичких, религиозних, реакционарних и псеудоморалистичких схватања, доследни бранилац класних интереса лесковачких богаташа и пропагатор њихове величине. Као такав, он је врло користан тој истој чаршији коју благо критикује. Зато га она подржава и помаже му да стане на чело неких јавних и културних организа-

ција и установа. Његово присуство у њима било је за лесковачку буржоазију нека врста гаранције да оне неће скренути у воде класног испријатеља.

У лесковачкој публицистици најновијег периода С. Динић је углавном једнострано осветљен као позитивна личност.⁷

Зато ћемо у овој лесковачкој историји међуратног периода бацити мало јачу светлост на негативне стране његовог деловања, трудећи се, при томе, да сачувамо пуну објективност. Сваки пут кад се С. Динић појављује као позитивна личност, ми смо то стављали у први план. Истовремено, нисмо га штедели приликом раскринкавања његове реакционарне улоге.

Пошто се досад доста говорило о С. Динићу као, тобоже, напредном учитељу — просветитељу, треба указати на то да је он као учитељ био реакционар и пре свог доласка у Лесковац.

Сретен Динић је постављен за школског надзорника у срезу лесковачком са седиштем у Лесковцу већ 1913,⁸ а још 1912. године он је нападан као реакционар.

Напредни учитељи — учитељи социјалдемократи већ на 29. учитељској скупштини, одржаној 6. августа 1912, полемишу са С. Динићем који наступа пред народом са „којекаквим хришћанско филозофским бесмислицама“.⁹

После првог светског рата, С. Динић учествује у многим корисним комуналним, културним и здравственим иницијативама, али он је истовремено идеолог који изражава и уобличава разна реакционарна, религиозна, националистичко-шовинистичка и локална капиталистичка и чаршијска схватања.

Он најчешће предводи акције таквог карактера и као такав се бори против напредних лица и схватања.

Зато се многи његови чланци, независно од њихове публицистичке и информативне вредности, међусобно битно разликују.

Једни су друштвено корисни, покрећу актуелна питања и подржавају добре предлоге, други су друштвено штетни, коче друштвени напредак, сеју реакционарне мисли. У његовим чланцима често се налазе и отворени антикомунистички ставови.

⁷ Тако, нпр., Д. Трајковић пише: „Динић је био искрени пријатељ свога народа, нарочито простог. Отворено је износио његове мане и недостатке и предлагао шта треба чинити за њихово отклањање. Била му је страна свака демагогија, и вероватно због тога није припадао ни једној политичкој странци.“ „Закључивши ову монографију о човеку који је својим дуготрајним присуством међу нама оставио позитивне трагове...“

„Он је у основи остао и био народни човек, и читав његов живот и рад, најпре као учитеља и потом као школског радника и пензионера, били су тесно повезани са народом, коме је остао веран до свог последњег даха“ (Д. Трајковић, *Народни просветитељ и писац Сретен Динић и његово време*, Лесковац, 1973, 7, 82 и 83).

⁸ Државни календар за 1914, 91; С. Динић, *Земља музеја*, „Лесковачки гласник“ 45, 13, XI 1926.

⁹ Они су указивали да је то супротно свему ономе чему је „г. Динић толике године обраћао пажњу, како да побољша услове свога живота, како културније и паметније да живи и развија дух солидарности и рада итд. итд.“ (Драг. Михаиловић, 29. учитељска скупштина, „Учитељска борба“ II, 7—8, септембар — октобар 1912, 3).

У току 1921. године, под режимом Обзване, С. Динић је развио велику активност денунцирајући и прогањајући учитеље комунисте и сва остала лица која су била носиоци напредних схватања.¹⁰

Један од тих учитеља које је С. Динић прогањао био је Михаило Јовановић — Мика Брада. Он је објавио у „Учитељској искри“, под пуним именом и под псеудонимом Милић Чанколизановић, низ чланака у којима раскринкава оне који наступају као новинари, „писатељи“, „просветитељи“ и „самарићани“, а у ствари су реакционари, прорачунати, комерцијализовани и лажни суперпатриоти, религиозни и морални лицемери, „лакеји пера“, антикомунистички клеветници и денунцијанти, лица која пишу патриотске песме, књиге за децу, књиге за народ пуне моралних поука, „позоришне комаде, сладуњаве, строго патриотске и високонаравоучитељне“ уџбенике који се хоноришу, књиге на чију прву страну, па чак и на корице стављају краљеву слику, тргују таквим књигама.¹¹

С. Динић није само написао велики број чланака у којима пропагира шовинистичка и религиозна схватања, он је био и један од главних организатора разних религиозних установа и акција.

Већ 1923. он је био иницијатор за оснивање и први председник Хришћанске заједнице младих људи.¹²

Сретен Динић, прота Милун Стојадиновић и цело њихово верски затуцано друштво пише безброј чланака и штампа многе говоре, прорелигијске мистификације, по лесковачким листовима и ча-

¹⁰ О таквој активности С. Динића пише и напредни учитељ Драг. Михаиловић, уредник „Учитељске искре“.

Прво, он преноси чланак из „Републике“ о хапшењу М. Јовановића — Мике Браде, у коме се каже: „Надзорник се свукао до обичног режмског агента“ (Д. М. М., *Учитељство спава*, „Учитељска искра“ 1. октобар 1921).

Затим објављује извештај С. Динића, П. [Поверљиво] бр. 453 од 1. VII 1921, упућен Министарству Просвете, у коме пише [наше подвлачење]: „Никакву доставу, писмену или усмену нисам добио с које стране о таквом његовом раду. А знам то да он није изменио своје веровање у спасоносну вредност комунистичких идеја. Мишљења сам ипак ди би било опасније пензионисати га него ли оставити га у служби, јер би тек онда био решен свих обзира за такав рад. У таквом случају општина која је у комунистичким рукама већ му је припремила место да га узме за свог службеника у општини.“

Д. Михаиловић коментарише: „Дакле, Г. Надзорник зна да његов подручни учитељ није променио веру у спасоносну вредност комунистичких идеја. Он то и доставља Министарству Просвете...“ На основу чега се расправља о пензионисању? „На основу голога 'знања' г. Надзорника“. Онда у закључку каже: „Осећамо се помрженим што се тучемо с најмљеним пандурима, који не стају пред нас, него позади нас и задају нам ударце у леђа“ (Драг. М. Михаиловић, *Нећемо окове*, *Учитељска искра*“ 9—10. мај—јун 1925).

¹¹ У питању су чланци: *Књижевна печурка* („Учитељска искра“ бр. 5—6, 1922); *Пандури и људи — Отмени пигмеји* (Исто бр. 9—10, 1922); *Он* (Исто бр. 5, 1923); *Ко сам ја*, (Исто бр. 7—8, 1923); *Жреци Отачаствољубља* (Исто бр. 3—4, 1923); *Измењари* (Исто бр. 10, 1924); *Један просвети балегар* (Исто бр. 5—6, 1925).

Напредни учитељ Милош Јанковић каже, да се први, трећи, четврти, пети и седми чланак односе на Сретена Динића (М. Јанковић, *Учитељски портрети*, Београд, 1959, 196—197, бр. 36, 41, 42, 43 и 45).

¹² „Лесковачки гласник“ 35, 25. VIII 1923.

сописима, у својим прилозима по споменицама појединих истакнутих пропагатора религије и националистичких схватања.¹³

С Динић је био први глорификатор лесковачких индустријалаца, тих „пионира“, „Фордова“ лесковачке привреде, који су своје богатство изградили „на вредноћи“, „штедњи“, „сналажљивости“, „самоодрицању“ који су то „чинили из високо моралних побуда, да би радном свету обезбедили запослење“ и сл.¹⁴

Гушећи напредну мисао, бранећи лесковачке богаташе, пропагирајући идеологију владајуће класе и режима, правдајући њихове поступке псеудопатриотским и религијско-моралним разлозима, чинећи све то са лаким примесамa критике, С. Динић је постао омиљена личност лесковачке чаршије и свих финансијских, полицијских и политичких фактора који су одлучивали у њој.

Зато је и сва његова књижевно-публицистичка продукција препоручивана, растурана у народу и међу бацама, његови позоришни комади приказивани на школским сценама и хваљени на сва уста, посебно у националистичкој и религиозној периодици.

Зато је он постао нека врста идеолошког арбитра целокупног културног живота Лесковца и био дугогодишњи уредник „Лесковачког гласника“, тог органа лесковачке чаршије.

Од свих књижевних радова С. Динића, највећу пажњу заслужује шаљиви позоришни комад *Наша работа*, чији су дијалози у локалном дијалекту и у коме су успешно истакнуте неке карактеристике лесковачког менталитета.

Трајнију документаристичку вредност има и његов рад о бугарским зверствима у Врањском округу, упркос шовинистичким исказима и поставкама које садржи.

Међу новинарима који су се у то време појавили у Лесковцу посебно место заузима М. Јовановић — Мика Брада. Већина његових прилога објављених у „Лесковачком гласнику“ са потписом Л односе се на позоришни живот Лесковца, али има и чланака о политичком животу у граду, округу и иностранству, као и о стању просвете и друмова.

Његова сарадња у „Учитељској искри“ није имала само стручни, опозиционо обојени карактер. Он је објавио низ написа у којима се у облику сатире даје дубока социолошка анализа режимских културно-просветних радника и њихове друштвене улоге.

¹³ Тако, нпр., они се појављују у следећим публикацијама: Прота Таса Урошевић, *На својој бразди*, Споменица педесетогодишњице, Ниш 1920 (Динић и Стојадиновић). (Т. Урошевић узвраћа пишући чланак: *Сретен Динић, четрдесетогодишњи народни просветитељ и одани син светосавске православне цркве* — Таса Урошевић, *На својој бразди*, III књига, Ниш, 1935, 73—78); *Споменици на 40 годишњи рад Хаџи-Томе Манића, просветно-националног радника и књижевног добротвора*, Лесковац, 1936. Предговор написао С. Динић, и др.

¹⁴ Други аутори, Ч. Јоксимовић, Д. Трајковић и још неки преузели су многе демагошке тезе С. Динића лансиране у прилог лесковачким индустријалцима и допринели њиховом даљем ширењу.

Чак се и Ч. Јоксимовић, који у својој књизи *Лесковац српски Манчестар*, даје неку врсту водича — адресара кроз лесковачку привреду, показао критичнијим према лесковачким индустријалцима. Он указује на многе њихове негативности, на њихове афере, на експлоатацију радника, на њихову безобзирну трку за профитом и сл.

Врло су значајни и његови дописи и репортаже објављени у „Новостима“. Они су пуни драгоцених социолошких запажања, анализа и закључака и имају студијска информативна обележја.

Овог пута навешћемо само најзначајније репортаже и веће дописе објављене у „Новостима“ који се односе на прилике у Лесковцу и његовој ближој и даљој околини. Оне се односе на: *Лесковцац* (12, I, 6. VI и 25. XI 1926; и 5. II 1927); Лесковачки срез и Брањски округ (19. VII и 28. VII 1927); Сијаринску Бању (5, 6, 7, 11, 13. X 1927); Власину (8. и 12. IX 1925); Сурдулицу (3. IX 1925).¹⁵

У лесковачком крају било је много разних културних друштава, установа и манифестација, па би се на основу тога могла стећи некаква слика о богатом културном животу Лесковчана. Међутим, све је то било квалитативно слабо, без већег дмета. Култура се пробијала одасвуд, али она није могла да букне, да постигне успех, да да веће резултате, да дође до изражаја.

Култури се супротстављао један пословни, чаршијски, ћифтински менталитет, који је спутавао све њене покушаје, гушио сваки њен изданак, кочио њен замах.

Зато су често настојања добронамерних појединаца и напори културних ентузијаста остајали релативно јалови.

У Лесковцу тога периода ништа на културном пољу није дало изузетне резултате. Културне установе су постојале, али су, у ствари, животариле.

Оно што је постигнуто на томе пољу одражавало је углавном потребе једне пословне средине. „Лесковачки гласник“, а касније и „Лесковачки привредник“, били су органи те средине. Библиотека Трговачке омладине била је везана за стварање помоћних трговачких кадрова. Певачка друштва стварана су ради задовољења црквених и верских потреба (литургије, погребни и парастоси), оркестри ради одржавања игранки, па и само позориште имало је циљ само да забави, а не и да изграђује и просвећује људе, да их васпитава.

Установа која је могла да допринесе подизању културног нивоа, нпр. Народни универзитет, животарила је и тапкала у месту, стерилизована идеолошким оквирима и друштвеним нормама (нпр. о чему се може и шта се не сме говорити). Зато је зврјала празна, без публике.

Лесковачка чаршија није дозвољавала да на њеном тлу настане ниједна значајна културна установа, да се у Лесковцу развије неки културни стваралац већег формата. Она је све такве покушаје спутавала не пружајући им подршку, обезвређујући и ниподаштавајући сваки такав напор вредан пажње.

Чаршија је глорификовала и подржавала само људе малограђанских схватања, као што је био С. Динић, који ју је благо крити-

¹⁵ Ради увида у остале чланке ове врсте, овој групи репортажа и дописа треба додати и следеће непотписане чланке из „Новости“: о Лесковцу (3. X 1925). Владичином Хану (10. X 1925), Црној Трави (6. VI 1926), чланак непознатог аутора: Цр. *Наш Манчестар* (7. VIII 1925), сличне дописе Стевана Караџића, учитеља из Црне Траве: *О путу Предејане—Црна Трава* (8. XII 1925) и *О Црној Трави* (13. I 1926), као и репортажу М. Јовановића — Мике Браде *Манастир Чукуленик* („Политика“ 30. VI 1927).

ковао (нпр., у комуналним питањима), поучавао (нпр., у просветним и здравственим питањима), моралисао на велико, пропагирао религијска и националистичко-шовинистичка схватања која су одговарала тој средини, али ју је, истовремено, и бранио од свих напредних, левичарских друштвених струја и појединаца, водећи крсташки рат против комунизма, прећуткујући постојање радничког покрета и животних захтева пролетаријата, стално објављујући у „Лесковачком гласнику“ антикомунистичке написе, убацујући у многе своје чланке по коју паролу у прилог лесковачким богаташима, цркви, чаршији и сл.

С. Динић, који критикује чаршијски менталитет, нпр., у свом раду *Бифтизам и култура*, иступа као бранитељ те исте чаршије кад год му се за то укаже прилика.

Сличан је случај био и са групом младих земљорадника који су се појавили у последњим годинама пред шестојануарску диктатуру.

Они су покушавали да заузму руководећу улогу у неким културним установама и организацијама (Народни универзитет, „Гундулић“) нападајући и критикујући њихове управе и њихов рад, за који лесковачка чаршија није била заинтересована, покушавајући да се преко таквих критика наметну друштву као носиоци нечет напредног. Таква њихова настојања су веома негативно деловала на ове организације: уместо да појачају њихову активност, она су допринела њиховом стагнирању.

На политичком пољу они су кокетирали са левичарством, истицали демагошке паролe, али су, истовремено, испољавали прикривено непријатељство према стварној левици, одбијајући да подрже радничку класу у њеним настојањима, наступајући против њених схватања, супротстављајући њеној идеологији некакву бескласну, општеселачку идеологију. Зато су и били прихватљивији за лесковачку чаршију од комуниста. Они не само што сарађују у „Лесковачком гласнику“, органу лесковачке чаршије, већ их та иста чаршија и прихвата дајући им извесну ограничену подршку. Зато Трговачка омладина прихвата Б. Горуновића као уредника „Лесковачког гласника“, али га локални политичари премештају из Лесковца, одстрањујући на тај начин једног конкурента. Зато та иста средина толерише Јована Јовановића Абраша, који сарађује у њиховом листу, његова проселачка и друга, за ту средину прилично јеретичка мишљења.

СПАС СВЕТА

ЛЕЖИ У КОМУНИЗМУ

ВЛАСНИЦИ И ВЕЛИКИ КАПИТАЛИСТИ

Завидније народи и у Европском рату поклаше преко 30. милиона раднога народа. Они завлађују народе и кобе непрекидно да ратују и да се богате.

Власници и капиталисти

Отеше од народа сву имовину и готовину. Остала је гола земља без радних руку, без стоке и друге спреме

ВЛАСНИЦИ И КАПИТАЛИСТИ натоворише на леђа свих народа велике милијарде дуга, који се никада не може платити

ВЛАСНИЦИ И КАПИТАЛИСТИ створили су, поклањајући се огромне масе свих народа на земљи и назваше Социјалну Револуцију, а да би ову спречили и даље задржали власт у својим рукама, они загазише у грозну реакцију и озаконише безаконје. Они данас сауда владају помоћу диктатуре и терора

Широм целог света народи се буне, Социјална Револуција је у току, а у Русији је давно успела. Дошло је ново време за нов живот.

Пролетеријат као авангарда раднога народа из свег гласа позива све оне који од оваквога стања пате, да му приђу и помогну га, да се од власника и капиталиста силом одузме власт, па да се по систему Руских Совјета уреди друштво у ФЕДЕРАТИВНУ КОМУНИСТИЧКУ РЕПУБЛИКУ у којој неће бити политичког и економског робства као и данас

Лесковачи несме да изостане из учешћа у овој највећој светској борби. Он је раднички и треба да буде црвени град

Доле са робством,

Да живи федеративна комунистичка република!

Августа 1920. год.
Лесковач

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА

ПОЗИВ НА ПРОСЛАВУ

РАДНИЧКОГ ПРАЗНИКА 1. МАЈА

Овај дан узео је организовани пролетаријат у целој свету да манифестује своје право на борбу за бољим животом. Као увек и ове ће године радници целог света обуставити рад, али ће овога пута много јаче манифестовати и протестовати у два правца:

1.) После дугих и грозних ратова, који су раднички истрошили све резерве и умањили продукцију, цело европско друштво пало је у страшну економску кризу у којој радничке масе у првој степени трпе оскудицу у свима правцима и формално гладују. Сиротиња пре ратова, због изгинулих, осаклањених оболелих и материјално уништених појединаца, уздесетостручена је. Никакве мере под режимом приватне својине нису у стању да ублаже пакло од живота, каквим животом данас већина свих народа живи.

Зато ће раднички народи, широм целог света, овога дана неподељено и сложено узвикнути:

Да живи Комунистичко друштво!

2.) После дугих и крвољочних ратова кроз које је буржоазија спроводила крваву освајачку политику, извацила велику жељу те буржоазије, да заведе реакцију и да терором влада над изгладнелим масама онда, кад оне појављују тежњу за слободнијим и бољим животом.

Благодаречи растројству које су ратови створили, буржоазија је укинула сва основна права лична и политичка и руководи се озбирима власничким угњетавањима и прогонећи сваку слободну мисао. Власници то делимично, по изговору спасавају долазе моћути, ~~на оне радничке масе се спасавају~~ рода, који хоће живота.

Али буржоазија и њени власници нека знају, да ће се сваки прстен реакције распрскати пре но се нареди мисле угушити, јер су раднички мишљења тврђи и од челика.

Зато ће овога дана Пролетери у целој свету протестовати противу реакције власника и громко узвикнути:

Да живи радничка солидарност!

Да живи Комунистичко друштво!

Радници и Раднице Грађани Левковачки!

Сви Ви који од свога рада живите и знојем својим зарађујете хлеб, дођите у густе редове мајских манифестаната покажите Вашу солидарност у борби за свето ослобођење раднога народа, у борбу до коначне победе. Нека се тога дана чује громогласни узвик:

ЖИВЕО 1. МАЈ Празник Рада!

ЖИВЕЛА РАДНИЧКА СВЕСТИ!

Другови и Другарице!

Свој сину манифестаната биће 1. Маја т. г. у јазини „ХОТЕЛ КРУНА“ у 6. час. пре подне, одакле ће се ићи у манифестацију кроз варош, када ће се одржати и зборови на главној и житој пјачи а за тим ће се отаћи у Св. Илијски парк, где ће мо се уздржати цео дан.

Април 1920. год.
Левковац.

Управа С. Р. П. К
и Синдикално Веће

Првомајска прослава 1920. године

Улазница М. Јовановића—Мике Блаже, делегата Вуковарској конгреса КПЈ

Прослава 1. маја 1921. године

Прослава 1. маја 1922. године

Прослава 1. маја 1923. године

*Пишомци Привредника у фабрици Кукар и Јовић 1925. године
(доле десно, са шћипићем, Раге Кончар)*

Пододбор дрводељаца са Блај ојем Николићем (шћрајк 1925. године)

Прослава 1. маја 1927. године

Демонстрације незапослених радника фебруара 1928. године

Демонстрације незапослених радника фебруара 1928. године

Раднички СК „Слобода“ 1. маја 1928. године (раније датирање исправљено)

*Јован Дискић, председник комунистичке ојшине
у Лесковцу 1920. године*

*Михајло Јовановић—Мика Брада, секретар месне
органације КПЈ*

Блажоје Николић, штоларски радник

Косџа Штаменковић, млинарски радник

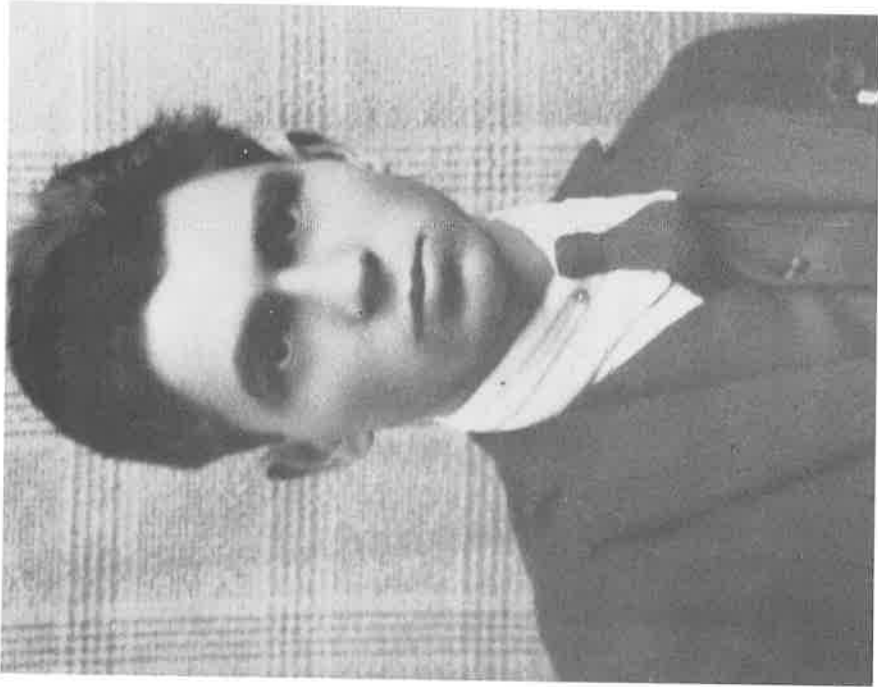
Јова Живковић—Зајак, кројач

Влада Ђорђевић, сјолоарски радник

Душан Нешић, кројачки радник

Васа Димитријевић—Вацкин, кројачки радник

Трајко Штаменковић, приватни намешљеник

Жика Симоновић, берберски радник

Српска Социјалдемократска Партија

5

Месна организација у Београду

ЧЛАНСКА КЊИГА

Бр. 51

За члана *Добровија Милосића*

рођен 29

априла 1897 у *Лесковцу*

Ступио у Партију 20 маја 1919

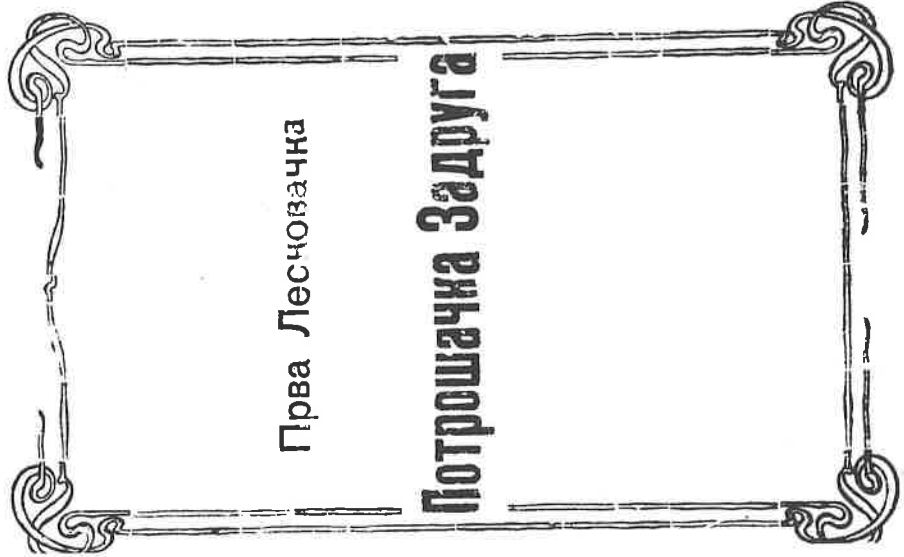
Власи Милош Милошевић

(печат)

Чланска картица СРП(к) издата 1. маја 1919.
(поштом Власи Милош Милошевић)

Љуба Бенић, обућарски радник и писац позорних комада из радничкој животи

Прва Лесновачна

Потрошачна Задруга

**ПРВА ЛЕСКОВАЧКА ПОТРОШАЧКА
ЗАДРУГА**

Број

Г. *Државна Кооперативна*
Београд

Члан управног одбора, *Милош* Председник

Милош Милошевић

Благајник,

Милош Милошевић

Чланска карша I лесковачке радничке потрошачке задруге

Унутрашња страна чланске карше радничке потрошачке задруге

САВЕЗ ГРАФИЧКИХ РАДНИКА-ЦА ЈУГОСЛАВИЈЕ
ПОДРУЖНИЦА — БЕОГРАД

ЧЛАНСКА КАРТА

Милана Мишковића

9. 11. 1925 Р. у. иш.

ЧЛАНА ОД *2-III-1925*

БЕОГРАД, *19-III-1926*

Председник,

М. М. Милошевић

Секретар,

[Signature]

"ВРЕМЕ" А. Д.

МИЛАН МИШКОВИЋ
учитељ

БИБЛИОТЕКА "СВЕТЛОСТ"
СВЕСКА 1.

НЕПРАВДА

(У СТИХОВИМА)

Цена 3.- дин.

— ЛЕСКОВАЦ —
Штампарнија и печатгорезница "Јадран"
1928.

Чланска картића лесковачкој графичкој радници

Збирка песама најпредној учитељици Милана Мишковића

СИРОЧЕ

**Опера у 5. чинова по народним мелодијама
Дотађа се у једној варијацији Јужне Мораве време
1914—1918. год.**

ЛИЦА: МИЛАН — учитељ; МИЛЕВА — жена му; АНКА и ЈЕЛА — њихова
даница; њихове другарице; Орсени, Хрватски и Славачки војници; два Бугарска војника

И. чин.

У кући Мишанин слави се рођен дан
Анцици уз песму и мигу. Добри обичај је
жонглирајући — што премади свако весе-
ље и настаје општа вожњућност (35 песме)
II. чин.

Мишан се спрема за кохану и рат,
дирљиво његово прагмале са женом и де-
цом, која сео мишаницу у једном
дану, ју. У своје познате (16 ПЕСАМА)

III. чин.

Чува се, себају тате; мајка доноси пак
Трашна ноћ је једна испреграда на општење.
Наредаст спона се чује Мишанин тате:
„Дома ли сте дево...“ Дирљиви домест га-
те, али за пратко време, Мишанин спон-
штања да су нас Бугари учуци рашпан и
да је он у опасности, а мајка и постане дијалог
са њим јер је Орсениј во снаг остао Јасени
пут — Албанија. Бугари тек што вису у-
шли у варош. Останини нојана Мишанин*
дурино одлази и се свлава породицу у оче-
дану. Мако за тит чује се 6-7-8а која се
све више приближује и величајала уличи-
ца. Два Бугарска војника улазају у Мишани-
не кућу; поздраву, набуђају новал, по-
стишу и одлазе. Мишанин дожда је
спонјања (14 ПЕСАМА).

IV. чин.

Од стране из, велики савик,
дирљиво Мишана тачно познате — у вре-
месту; Једно Јела на војана и стапа се о
целу кућу. Пек се ложи тутубаја (35 песме)
маја од музале. Дрва нама, хлеба нема.
Два Бугарска војника узале у собу. Ми-
шанин, гиракски излаже Анку за његов
кретања и бацају је у мајина прелет,
при том иреносу Анка умуре, Бугарски

војници реклерирају крелет и поствеле стапа-
зи спона с туткама и са два праша, хако-
са. Мишанин Јела на војана и стапа се о
целу кућу. Пек се ложи тутубаја (35 песме)
маја од музале. Дрва нама, хлеба нема.
Два Бугарска војника узале у собу. Ми-
шанин, гиракски излаже Анку за његов
кретања и бацају је у мајина прелет,
при том иреносу Анка умуре, Бугарски

Јела спроче, сва у Трагава, три се.
Пела споче цешку, које су једно Бугари
поштели, маи Бела, да је се свлава поро-
дицу у очедану. Мако за тит чује се 6-7-8а
која се све више приближује и величајала у-
личица. Два Бугарска војника улазају у Ми-
шанин кућу; поздраву, набуђају новал, по-
стишу и одлазе. Мишанин дожда је спон-
јања (16 ПЕСАМА).

Јела спроче, сва у Трагава, три се.
Пела споче цешку, које су једно Бугари
поштели, маи Бела, да је се свлава поро-
дицу у очедану. Мако за тит чује се 6-7-8а
која се све више приближује и величајала у-
личица. Два Бугарска војника улазају у Ми-
шанин кућу; поздраву, набуђају новал, по-
стишу и одлазе. Мишанин дожда је спон-
јања (16 ПЕСАМА).

О Боже наш, велики савик,
Дирљиво Мишана тачно познате — у вре-
месту; Једно Јела на војана и стапа се о
целу кућу. Пек се ложи тутубаја (35 песме)
маја од музале. Дрва нама, хлеба нема.
Два Бугарска војника узале у собу. Ми-
шанин, гиракски излаже Анку за његов
кретања и бацају је у мајина прелет,
при том иреносу Анка умуре, Бугарски

Плакаш: премјера музичког изозоришног комада
„Сироче“

Последњи прелет
из ВИТОЉА

ГРАДСКО ПОЗОРИШТЕ
из ВИТОЉА

У сали — башти — хотел „Круна“

У четвртак 23. јула 1925 године.

Поклоно 23
НОВО ПРВИ ПУТ

Поклоно 24
НОВО
НАША РАБОТА

Кошта по извођачу: чиница 50 динара (Наследно С. Динак)
Марица, Радислав, Јулијана

ЖИЦА
Сви се поклањају чиница 50 динара (Наследно С. Динак)
Марица, Радислав, Јулијана

Цене: 20.- динара за једно, за једно динара.

Почетак у 8 и по часова у вече.

Плакаш: премјера „Наше работе“ Срејшена Динића

Власотинце, стара општина (карта издата пре 1914. године)

Власотинце, Главна пијаца (карта писана 1940. године)

Власовици, Център са Стомеником (снимљено пре 1941. године)

Власовици, Главна улица (снимљено пре 1941. године)

Власовинце, улица код главної мостја (снимљено пре 1941. године)

Лебане, панорама (карта писана крајем 1918. године)

Лебане, центар (карта писана 1937. године)

Црна Трава, панорама (карта писана 1928. године)

Обрада конојље у лесковачком крају

Играчи СК „Власина“ (снимљено 1920. године)

Извештај
Говорачећа конференција за Србију одржана
на 25. I - 1928. го. На основу 10. члана Устава Србије
на 1. I. 1928. го. од 6. 4. 0. и 4. чл. 46, се
својом 44. чланом су изабрани председник: Б. М. М.
8; М. 2; Пр. 1; Пр. 1; Ј. 9; К. 2; К. 2; К. 2;
Чланови 4; и још 8. Председник изабран
Председник је изабран на основу 25. чл. Устава,
а сви остали у чл. 46. Устава Србије су
20. члана Устава.

За конференцију било је изабрано 16
чланова су изабрани су изабрани и изабрани
на основу конференцију 11. дана 1928. го. у
Београду.

На конференцији су одржани 3 дана
на 25. I. 1928. го. одржана је конференција
за 11. члана Устава Србије.
26. I - 1928. го.
у Београду.

Извештај Благија Николића, председника РК КПП
за Србију

ПРОГЛАС

Председник Кметовски Суд објављује свима
и сваком, кога се тиче, да је на основу § 3. тачке 1
статутног постројања одго-
рено стечајство над целим имовином и имовином правду
како је изјавио Бранко Милошевић
Милошевић

што је зато позва свакога, који би од истога има до ком
дрову што тражити има, да се до дана 22. јуна 1928 го. својим
вотраживањем и доказима Суду о овоме пријави, ако не жели изјекнути последнице § 54.
стеч. постројања.

Својко који што тражити има, треба да се код Суда овога кафе или сам, или
уномоћника да пошаље у 9 сати пре подне, дана 20. маја 1928
имаче ће Суд и без њего са поверљивима који буду дошли, постројити према § 88 об.
и 70. стеч. пост.

Из заседања Суда Др. Милошевић
№ 76 97. 1928

Д. Милошевић
у Београду

Јустицијер
Милошевић
Председник

Одваране стечаја једном занатлији 1925. године

ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ — ГРАЂАНСКЕ ПАРТИЈЕ

1. ГРАЂАНСКЕ ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ

а) *Кратак осврт на грађанске политичке партије у периоду 1919. до 1920.*

Поред политичких партија које су постојале у Лесковцу и првог светског рата, Радикалне странке (главни орган „Самоуправа“) и од предратних странака створене 1919. године Југословенске демократске странке (главни орган „Демократија“), у периоду 1919—1920. појавиле су се и две нове грађанске партије. То су били Савез земљорадника и Југословенска републиканска странка.

Савез земљорадника створен је у октобру 1919. Његов главни орган било је „Село“.

Југословенска републиканска странка створена је у Београду 1919. Њен главни орган била је „Република“.¹

На општинским изборима од 22. августа 1920. поједине партије освојиле су у Врањском округу:

демократи	56 општина
радикали	30 „
комунисти	2 општине
неутралци	2 „
републиканци	1 општину
сељачка слога	1 „
Свега	92 општине ²

Из појединачно објављених резултата видимо да су републиканци освојили равнобањску, либерали (!) власотиначку, радикали лебанску, а комунисти лесковачку општину.³

¹ АРПЈ КИ 1924/33—Политичка ситуација у Југославији; *Југословенска енциклопедија* V, 122; VII, 65.

² Извештај Драг. Ранковића, окружног деловође, од 30. VIII 1920. „Демократија“ 355, 5. IX 1920.

Пошто су демократи победили на накнадним изборима у једној општини пчињског среза, а у два општинама среза власотиначког изабрани неутралци су се определили за демократе, ови су, у ствари, освојили 59 општина („Демократија“ 362, 14. IX 1920).

³ „Политика“, 24. и 29. VIII 1920.

Поменуте четири грађанске партије наступиле су у Лесковцу и на изборима за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. На тим изборима највише гласова у три лесковачка среза скупа узета (лесковачки, власотиначки и јабланички) имали су:

радикали	6.224 гласа
демократи	5.247 гласова
земљорадници	628 гласова
републиканци	618 гласова ^{3а}

У то време један од водећих лесковачких демократа Жика Рафајловић, индустријалац, био је министар народног здравља у двама владама М. Веснића.⁴

У Уставотворну скупштину изабрани су као народни посланици за Врањски округ:

четири демократа: Живојин Рафајловић, министар на расположењу из Београда, Крста Марковић, економ из Губеревца, Митар Брауновић, учитељ из Сличана и Драгутин Влајковић, адвокат из Врања;

три радикала: Глигорије Јовановић, општински деловођа из Доњег Буниброда, Стојан Костић, земљоделац из Големог Села, Влајко Коцић, адвокат из Београда;

један земљорадник: др Урош Стајић, агроном из Београда и један комуниста: Филип Филиповић, секретар КПЈ.⁵

^{3а} Види полицијске спискове о броју гласова добијених од стране појединих партија на тим изборима — у поглављу Раднички покрет 1919—1920.

⁴ Од 17. маја до 18. августа 1920. и од 18. августа до 1. јануара 1921. (Он је примио свој ресор 26. маја 1920, — „Балкан“ 35, 27. V 1920).

Касније је био министар шума и руда у владама Н. Пашића од 24. децембра 1921. до 5. јануара 1922. и од 5. јануара до 16. децембра 1922. (Периоди министровања: Јубиларни зборник СХС I, 99—100)

Ж. Рафајловић је био један од стваралаца и руководиоца четничке организације пре првог светског рата (С. Димитријевић, *О национализму...* 19), човек који је носио „заставу национализма и патриотизма“, и био, истовремено, познати корупционаш и покварењак. Пре балканских ратова он је „испод женске кецеље шверцовао сахарин из Аустрије, да би њиме тровао српске грађане и себи стварао капитал“ („Радничке новине“, 31. III 1912).

Ову чињеницу, на коју су „Радничке новине“ указивале у предратном периоду, користиле су грађанске партије у Лесковцу у међусобним обрачунима после првог светског рата.

Ж. Рафајловић је био и један од потписника познатог антикомунистичког прогласа, *Обзване* (М. Драшковић, *У одбрану отаџбине*, 8).

⁵ *Алманах Краљевине СХС*, св. 1, 18; *Државни календар Краљевине СХС за 1921. и 1922. годину*, 7—11.

У ствари, на изборној листи радикала био је изабран као први кандидат Милутин Драговић, земљоделац из Обилићева, али је он свој посланички мандат у Врањском округу ветирио трећем кандидату са ове листе, Глигорију Ивановићу, задржавајући посланички мандат у неком другом округу.

В. Коцић и Д. Влајковић били су изабрани као квалификовани кандидати по чл. 14. изборног закона.

Носилац републиканске листе, Јаша Продановић, и земљорадничке, Урош Стајић, нису били изабрани (Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину СХС извршених на дан 28. новембра 1920. Београд, 1921).

Рафајловић се помиње као посланик у „Лесковачком гласнику“ 1, 30. X 1921. а Коцић у истом листу бр. 26, 2. VII 1922.

Погледајмо какве су биле административне поделе лесковачког краја.

Поред три среза, у августу 1920. створен је комесаријат у Црној Трави.⁶

По С. Динићу, то је био „Полицијски комесаријат за општине црнотравску, рушљанску, добропољску, дарковачку и каланску“.⁷

Црнотравски крај, који је обухватао територију девет општина, био је без путева и веза са среским седиштем у Власотинцу. Зато је он тражио да се на тој територији створи засебан срез.⁸

Да је ова акција дала извесне резултате, видимо по томе што је већ 1920. године створен поменути Комесаријат за Црну Траву. У једном статистичком прегледу са почетка 1922. године, у саставу Врањског округа, поред постојећих срезова, помиње се као засебна јединица *Срески комесаријат у Црној Трави*.⁹

Што се тиче унутрашње административне поделе самог Лесковца, он је већ 1920. године био подељен на четири кварта (црквени. Житна пијаца, горњоветернички и доњоветернички). У време избора за Уставотворну скупштину, одржаних 28. новембра 1920, постојала су четири гласачка кварта (гласачки квартал је имао један бирачки списак и једно гласачко место).¹⁰

Ова се подела протезала и на школе, пошто се помињу основне школе I и II кварта, као и трећа без ознаке кварта.

Касније се појављују два нова кварта, варошки и индустријски.¹¹

б) Грађанске политичке партије 1921—1928.

После Обзанае и закона о заштити државе, политичке борбе у лесковачком крају најчешће су вођене између двеју грађанских политичких странака — радикалске и демократске.

У самом Лесковцу то су били окршаји између Трговачке банке, која је подржавала радикале, и Централне банке, која је по-

⁶ За овај се комесаријат каже да је отворен пре 20 дана. Тада је у Црној Трави постојала и Поштанско-телеграфска станица („Врањски гласник“ 5, 5. IX 1920).

⁷ Он је обухватио и три општине из Знепоља, Кострошевац, Стрезимироввац и Клисурв, „које су већ поднеле молбу да припадну Црнотравском комесаријату (С. Динић, *Чаршија, култура*, 100).

⁸ Срески комесаријат Црна Трава помиње се и у статистици за новембар 1921 („Врањски гласник“ 1, 1. I 1922).

⁹ То се помиње у једном каснијем писму из 1921. године (Народна библиотека СР Србије, Писмо Р 632/I, 153 — види поглавље о комуналним приликама, одељак здравство).

¹⁰ „Врањски гласник“ 6, 15. III 1922.

¹¹ Полицијски списак са резултатима гласања избора за Уставотворну скупштину 1920. — Збирка С. Димитријевића.

¹² Ових шест квартава са њиховим именима налазимо у Објави општине вароши Лесковца од 26. августа 1927, издатој поводом избора за народне посланике. — Збирка С. Димитријевића.

Кварт индустријски постоји и за време избора 1935. године.

државала демократе, као и окршаји између народних посланика ових двеју странака.¹²

Мада је Демократска партија имала јаке позиције у граду Лесковцу, пошто је то била партија најјаче лесковачке банке — Централне банке и пошто је од 1923. године држала општину, ни Радикална партија није слабо стајала с обзиром на то да је, сем ретких изузетака (нпр., за време владе Љ. Давидовића 1924), она била партија на власти, и да јој је целокупни државни апарат, на челу са среским начелником, пружао подршку. Пошто су лесковачкој трговини, индустрији и банкама били потребни посланици који би штитили њихове интересе, политички сукоби грађанских партија у периоду 1921—1928. били су у знаку борбе између два њихова финансијска центра, Централне и Трговачке банке, тј. између две групе лесковачких богаташа окупљених око ова два центра. Поред ове две новчане институције, знатну улогу у тим политичким окршајима имале су и друге банке, Привредна и Омладинска.¹³

Упркос међусобном ривалитету, обе групе лесковачких богаташа имале су утицај на владу приликом доношења одређених мера, пошто је влада као експонент целе владајуће класе морала да рачуна са подршком сваке њене моћне привредне и финансијске групе, и тако је крупни капитал, без обзира на страначку припадност својих власника, успевао да помоћу новца обезбеди себи подршку владе, посланика и високих државних чиновника.

Слободно се може рећи да је постојала општа новчана зависност политичара и државних чиновника од лесковачких богаташа. Политичари и високи чиновници, који су у већини били склони корупцији, коришћени су у разним приликама за даље богаћење лесковачких милионара.

Банкари и индустријалци финансирани су изборну кампању појединих кандидата, често и независно од одређене политичке припадности. Ови су, са своје стране, примали економске и политичке обавезе према њима. У Лесковцу, развијеном привредном центру, улога новца у политици била је врло велика. Лесковачка индустрија, нарочито текстилна, црпла је добрим делом своје профите од државних лифериција, повластица и разних, за њу повољних, одредаба привредног законодавства. Да би се све то постигло, било је потреб-

¹² Када је радикалски народни посланик Милутин Драговић напао демократског народног посланика Живојина Рафајловића, на збору одржаном 8. октобра 1921. да је за време емиграције узимао од државе зајам који није вратио, да је присвојио и продао део ратног плена, циглу и цреп, које је затегао код своје фабрике. Рафајловић се бранио плакатом „Грађанству града Лесковца“, датираним 9. октобра 1921 (Збирка С. Димитријевића), у коме се, између осталог, позивао на решење Министарског савета од 23. децембра 1920, које је продану циглу и цреп признало као својину фабрике Рафајловић, Соколовић и Бејаз.

Тако су лесковачки индустријалци компензирали ратну штету у природи, продајом ратног плена, или добијањем машина на рачун репарација, док је остали свет за пропалу имовину добијао бонове ратне штете, који су брзо изгубили своју номиналну вредност.

¹³ С. Димитријевић, *Тако је некад било*, 7.

но имати своје представнике у Парламенту. Зато је у Лесковцу новац играо значајну улогу у политици.¹⁴

Главна изборна и корумптивна снага у лесковачком крају била је богаташка група окупљена око Централне банке, највеће лесковачке банке. (Њу су сачињавали: председник банке Циле Миленковић и крупни акционари Таса Стојановић Граочанка, адвокат; Прока Тасић, трговац и зеленаш; Чета Тодоровић, власник велике шнајдерске радионице која је упошљавала десетак радника и др.) Види поглавље о банкама). Она је дуго времена подржавала Демократску странку, а њен дугогодишњи кандидат био је Жика Рафајловић, крупни индустријалац и познати експлоататор.¹⁵

Разматрајући питање корупције, С. Динић је поставио једно интересантно питање: „Један кандидат посланички баца по 50—100.000 дин. за свој мандат на агитацију. Откуд толики новац? То мора неко да плати. Разуме се да се то на неки начин осигурало.“

Једновремено, он је и одговорио на њега: „Зар то није почетак корупције, пре него што се један режим и зацарио. Корупција се, дакле, капарире на изборима.“¹⁶

То значи, када банка даје велике паре за агитацију, она унапред корумпира кандидата, обавезује га на одређене услуге, *капарире корупцију*.

Нешто другачија ситуација постављала се у јабланичком срезу.

У том привредно заосталом крају, где није било већ формираних крупних финансијских капитала, улога појединих политичара избијала је у први план.

Тамо је дугогодишњи радикалски посланик за срез јабланички, Милутин Драговић, био главни чинилац. Са свима онима који би му то оспоравали, он се обрачунавао помоћу најмљених зликоваца.¹⁷

¹⁴ С. Димитријевић, *Тако је некад било*, 7.

¹⁵ С. Димитријевић, *Тако је некад било*, 8.

¹⁶ С. Динић, *Корупција и демагогија*, „Лесковачки гласник“ 29. 24. VII 1926.

¹⁷ Изгледа да су радикалска убијања у лесковачком крају почела врло рано. Тако, нпр., између 1887. и 1893. године убијени су: Милан Тодоровић, бив. народни посланик и председник општине лебанске; Милан Рајичић из Драговца (1887); Арса Бошковић из Гургуровца, срез Јабланички (1889); Аврам Јововић из Разгојна, срез лесковачки; Нађа Митић-Кошић из Дадинца, срез власотиначки (1890); Иванча Недељковић, механиџа из Копашнице, срез лесковачки (1893) итд.

У напредњачкој штампи помињу се детаљније терористичке акције у Реткоцеру, Лебану и Турековцу (*Ко су и шта су српски радикали*, Папчево, 1900, 86, 88, 89, 91, 93, 109, 110, 115).

Прилике се нису измениле ни после првог светског рата.

Поп Васа Поповић народни (демократски) посланик среза јабланичког, у свом говору у Народној скупштини 29. марта 1926. изјавио је за свог колегу Милутина Драговића, народног (радикалског) посланика из истог среза, да је у време избора 1923. године „пактирао са хајдучима у селу Свињарици, општина слишанска, са хајдучима: Шодоком из Бувца, Миладином из Лалиновца, Максимом из Рвјковца и још неким сумњивим типовима.

И ту су одржали конференцију, на којој су решили и утврдили ово: да сви хајдучи и милом и силом агитију у народу за Драговића и Радикалну странку, а да Драговић одмах по избору употреби све да хајдуче ослободи казне. И, господо посланици, хајдучи су ишли од куће на кућу, па су прво

Тако су убијени његови политички противници, председник општине у Косанчићу Милан Лазаревић, из Буковца (1925), Ицко Н. из Г. Бријања, Александар Н. из Границе и др.¹⁸

Посланички конкурент Милутина Драговића, поп Васа Поповић, члан Главног одбора Демократске странке, убијен је из пушке у пролеће 1932. на месту код села Придворце.¹⁹

У другом, привредно заосталом крају, у власотиначком срезу, ситуација је била другачија. Тамо је улога крупног капитала била мања него у Лесковцу, а политичке борбе нису примале облик криминалног обрачуна, као у Јабланици. Тамо се водила паланачка политичка борба, пуна разних политичких смицалица, превара, подвала и ујдурми. Тамо се у изборним плакатима не откривају (као у Лесковцу) шпекулације и афере противника, већ се они углавном вребају на прилично вулгаран начин.²⁰

Пређимо на политичке борбе 1921. године.

Први избори на којима су ове две партије водиле окршај после Обзнане били су избори за општинску управу која је имала да дође на место привремене општинске управе постављене декретом после насилног смењивања комунистичке општинске управе у лето 1921. године.

Ови су општински избори били одржани 16. октобра 1921. На њима се демократски кандидат (Бока Врањкић) супротставио радикалском кандидату (Миче Баба-Милкић).²¹

Упркос интервенцији среског начелника у прилог демократа, М. Баба-Милкић је био изабран за председника општине са 950 гласова, док су демократи добили 898.²²

Овако говорили: Ти треба да гласаш за радикале, јер нам је Драговић обећао да ће нас ослободити сваке казне и одговорности, и ако би неко рекао да му је незгодно да гласа јер је демократа, онда су му хајдучи на то рекли: Бога ми, хоћеш да гласаш за Драговића ако нећеш милом, онда ћеш силом. И онда је настала претња: да ће му кућу упалити, да ће му све по кући побити итд. Оваква агитација од стране хајдука уродила је плодом; јер су радикали у општинама: бучуметској, слишанској и бвској добили велики број куглица иако су све три општине биле у демократским рукама". Онда износи да је после избора Драговића успео, „да хајдуке ослободи казне“, јер је радикалска полиција успела да оне који су тужили хајдуке за разна разбојништва и пљачке, скину тужбе и да их са хајдучима измире“. „Сведоке су пак умели разним начинима да заплаше.“ На крају свега „сви ти хајдучи су оглашени за невинне“. Онда говори о убиству Милана Лазаревића, председника општине у Косанчићу и другим радикалским злоделима.

У закључку свог говора В. Поповић каже: „Ја мислим, господо, ово: да је већ дошло крајње време, да цела Народна скупштина, и цео народ треба једном да увиди, да данашњи режим не ваља, и да га треба мењати и да га треба из основа срушити“ (В. Поповић, *Говор...*, Лесковац, 1926).

¹⁸ По казивању Зафира Трајковића и Милета Здравковића из Бојника, Х. Ракић, *Бојник и његова трагедија*, Сепарат из „Лесковачког зборника“ XII, 1972, 32.

¹⁹ Ј. Михаиловић, *Поп Васа Поповић*, Сепарат из „Лесковачког зборника“ X, 191—201.

²⁰ То се види у збирци плаката С. Димитријевића и Народног музеја у Лесковцу.

²¹ Плакат који почиње великим знаком питања, потписан „Неколико Лесковчана“ и датиран 16. октобра 1921. — Збирка С. Димитријевића.

²² „Самоуправа“ бр. 238, 18. X 1921.

У истом броју објављени су протестни телеграми тројице радикалских посланика из лесковачког краја, који протестују против хапшења „мирних и

М. Баба-Милкић остао је на тој функцији до нових општинских избора 19. августа 1923. године.²³

Какво је место лесковачки крај имао у разним административним поделама земље? Кома је тај крај све припадао?

У самом почетку, још од предратног доба, он је био саставни део Врањског округа.

Године 1921. појавио се пројект поделе земље на области. Било је предвиђено да Нишка област обухвати, између осталог, лесковачки, власотиначки и јабланички срез (без четири општине: врањске, реткоцерске, медвеђске и туларске, које би припале Косовској области у Приштини.²⁴

Овај пројект о новој административној подели земље, који је одвајао Горњу Јабланицу од њеног природног и привредног центра Лесковца, поднет је био Народној скупштини. У скупштински одбор за оцену предлога изабран је Ж. Рафајловић, посланик Врањског округа.²⁵

Када су се лесковачки народни посланици, а посебно Ж. Рафајловић, заложили за стварање Пчињске области са седиштем у Врању, „Управа Лесковачког Трговачког Удружења у споразуму са Управом Занатлијског савеза у Лесковцу и виђенијим лесковачким грађанима“ одржала је збор 24. новембра 1921. у просторијама хотела „Круна“ да би се изјаснили којој области треба да припадну три лесковачка среза.

„Жалећи што се услед политичких и географских прилика не може створити засебна лесковачка област са обласним центром у Лесковцу“, већина говорника изјаснила се за припајање поменути три среза пројектованој Нишкој области. При томе „осуђивали су рад народних посланика, који без припита својих бирача и претпостављајући своје личне интересе општим, на штету Лесковца и поменути три среза раде на стварању нове пчињске области додељујући овој Лесковац и гореречене срезове.“

Тада је „огромном већином“ прихваћена резолуција у којој је тражено „Да се прими Владино пројекат о подели земље на области и да срезови: лесковачки, власотиначки и јабланички припадну Нишкој области, с том изменом, да се и четири општине среза јабланичког, које по Владином пројекту припадају косовској области, присаједине такође Нишкој области“.

поштених грађана у очи избора“, претњи среског начелника да ће похапсити четири стотине грађана ако демократи победе и сл.

²³ Да је Баба-Милкић био на челу лесковачке општине за време допунских избора за три кмета у фебруару 1922. видимо из два изборна плаката, плакат „Мојим пријатељима и бирачима“ датиран 3. фебруара 1922. и плакат „Баба Милкићева политика“, датиран 5. фебруара 1922. — Оба из збирке С. Димитријевића.

Баба-Милкић се помиње као председник лесковачке општине и у „Лесковачком гласнику“, 11. августа 1923.

²⁴ „Лесковачки гласник“ 3, 12. XI 1921.

²⁵ „Врањски гласник“ 23, 15. XI 1921.

„Да се одреди и одмах пошаље депутација од неколико грађана која ће и лично нашој Краљевској Влади изразити ову жељу и умолити је да остане при својем пројекту...“

„Новости“ пишу: „ускоро ће се по примеру у Лесковцу одржати збор грађана и у Власотинцу, који су такође једнодушни да њихов срез припадне Нишкој области.“²⁶

Године 1922, 5. фебруара одржани су у Лесковцу допунски општински избори за три кмета.²⁷

Средином 1922, захваљујући политичким комбинацијама, село Косанчић је проглашено за варошицу.²⁸

Године 1923. Лесковац је формално ушао у Нишку област.²⁹

„Како још нису све области организоване“, наведени Алманах је донео „попис фактичке власти на дан 1. јануара 1924“. По њему је Врањски округ обухватао сва три среза лесковачког краја:

Срезови	Број општина	Број насељених места
Власотиначки	21	61
Јабланички	15	22
Лесковачки	22	104 ³⁰

Нова административна подела земље постала је стварност много касније, пошто је Окружни одбор округа Врањског постојао до краја 1925, а народни посланици лесковачког краја бирани су на окружним листама округа врањског и на изборима за Народну скупштину 1927. године.

Чим су крајем 1922. расписани нови парламентарни избори за 18. март 1923, посланички кандидати су се разишли по изборним окрузима.³¹

²⁶ „Новости“ бр. 178, 9. XII 1921.

²⁷ „Лесковачки гласник“ 4, 27. I 1922.

²⁸ „Врањски гласник“ 14, 15. VII 1922; „Лесковачки гласник“ 29, 23. VII 1922.

²⁹ „Лесковачки гласник“ 47, 17. XI 1923.

Претходне године, 22. IV 1922. донесена је одлука о обласној и средској самовправни по којој је територија Југославије подељена на 33 области (*Југословенска енциклопедија* V, 121, 2 стубац).

Уредба о подели земље на области обнародована је у „Службеним новинама“ бр. 92, 28. IV 1922.

По њој је Нишка област обухватала 11 срезова, између осталих „врањског округа срезове Лесковачки и Власотиначки“; а Косовска област са седиштем у Приштини 11 срезова, укључујући и Срез јабланички из Врањског округа (*Алманах Краљевине СХС за 1924—1925*, 103).

³⁰ Ibid., 104 и 105.

У последњој колони дали смо број насељених места за исти број општина објављен у *Алманаху Краљевине СХС за 1921—1922*, 124.

³¹ „Радикални посланици В. Коцић, Ж. Миладиновић, М. Драговић, Н. Пешић и други поручили су хиљадама бритвица [С.Д.: перореза] са натписима *радикалска бритвица*. Те бритвице посланички кандидати носе собом у изборне округе да их распоклањају бирачима. Они се тиме чак и јавно хвале“ мада је § 94. изборног закона изричито забрањивао давање или обећавање поклона („Радник“ 7, 31. XII 1922. — Имена посланичких кандидата из лесковачког краја су подвучена са наше стране).

Поједине странке истакле су следеће кандидате:³²

Назив странке	Носилац окружне листе	Кандидат за лесковачки срез
Радничка	Милан Станојевић, трговац	Танасије Миљковић, адвокат
Радикална званична	Милутин Драговић, народни посланик	Михаило Јовановић, земљоделац из Разгојна
Радикална дисидентска	Глигорије Јовановић, народни посланик	Костадин Ранђеловић, земљорадник из Мирошевца
Демократска	Љуба Давидовић, министар на расположењу	Прока Станковић, земљоделац из Мирошевца
Земљорадничка званична	Урош Стајић, агроном и народни посланик из Београда	Влада Поповић, инжењер и директор фабрике из Лесковца
Земљорадничка дисидентска	Јова Станковић, тежак из Јелашнице	Никола Анђелковић, из Мрштана
Републиканска	Јапа Продановић, професор	Влада Поповић, инжењер, директор фабрике из Лесковца

На посланичким изборима одржаним 18. марта 1923. године наступиле су у Врањском округу следеће окружне листе и добиле гласова:

Листе	Број добијених гласова
Радничка	1.029
Радикална званична	18.070
Радикална дисидентска	2.661
Демократска	16.739
Земљорадничка званична	1.685
Земљорадничка дисидентска	354
Републиканска	627
Г л а с а л о	41.165

³² „Новости“ бр. 530, 7. II 1923; „Лесковачки гласник“ 8 и 9. 25. II и 3. III 1923; „Време“ 436, 7. III 1923.

Количник су постигли само четири радикала (носилац окружне листе Милутин Драговић, дотадашњи посланик; за срез јабланички Влајко Коцић, дотадашњи посланик, за срез власотиначки Димитрије Он. Поповић, учитељ у пензији, председник власотиначке општине — оба из Власотинца; за срез пчињски Стојан Костић, дотадашњи посланик) и три демократа (носилац окружне листе Љуба Давидовић, министар на расположењу из Београда и срески кандидат; за срезове босилградски и пчињски Жика Рафајловић, дотадашњи посланик) и за срез лесковачки Прока Станковић Булавка, дотадашњи посланик).³³

Љ. Давидовић се одрекао свог мандата у корист Христе Прикића, трговца из Власотинца.³⁴

Од тога да ли ће бити изабран радикалски или демократски кандидат нису зависили само крупни послови лесковачких богаташа, већ и судбина малих људи.

Тако, нпр., из једног плаката издатог 11. августа 1923. видимо да је закуп ресторације лесковачке железничке станице на лицитацији на којој је учествовало пет лица, на интервенцију радикалских посланика М. Драговића и В. Коцића у дирекцији Државне железнице, уступљен најјефтинијем понуђачу, радикалу Андри, берберину, који је понудио 3.000 динара месечног закупа, а не Бори Наумовићу, ратном инвалиду, најбољем понуђачу, који је понудио 6.000 динара.³⁵

На општинским изборима одржаним 19. августа 1923. наступиле су у Лесковцу три кандидатске листе: радикалска, демократска и радничка (НРПЈ).³⁶

³³ „Лесковачки гласник“ 8 и 13. II и 24. III 1923; „Време“ 387, 17. I 1923.

„Коначни резултати“ које је објавио лист „Време“ делимично се разликују од оних из „Лесковачког гласника“. По њима је:

радничка листа добила	1.107
радикалска дисидентска листа	2.756
земљорадничка листа	1.713
земљорадничка дисидентска листа	360
републиканска листа	632

(„Време“ 453, 24. III 1923).

³⁴ Тако је ово место тада добило трећег посланика („Лесковачки гласник“ 22. 26. V 1923); Државни календар Краљевине СХС за 1924, Београд, 1924, 7—9).

³⁵ Када је Б. Наумовић упозорио народног републиканског посланика В. Коцића да је ратни инвалид и да као такав има првенство, В. Коцић му је одговорио: „Ја те нисам терао да си инвалид.“

Б. Наумовић је тада рекао: „Они раде за себе, а ви, који дадoste за ову милу отаџбину синове, очеве и браћу, а и ја који дадо све за ову отаџбину немам права да тражим за моју децу и себе парче леба, али Андри, берберин каже: Пашић влада у Београду, а ја у Лесковцу.“

(Плакат „Лесковачком грабанству“, датиран 11. августа 1923. и потписан од Боре Наумовића. — Збирка С. Димитријевића).

³⁶ „Лесковачки гласник“ 33, II. VIII 1923.

Агитивни против радничке листе, „Лесковачки гласник“ је писао: „За кандидате се не смеју изабрати људи и који нису претставници свих класа и свих интереса, јер ће се иначе интереси класа довести у колизију и самим тим потрети и животне силе које на унапређењу града треба да раде.“

Кандидатуру трговца и сл. нико није оспоравао (Исто бр. 32, 4. VIII 1923), јер су они, наводно, представљали цео народ.

Па њима су добили:

Број добијених општини по срезовима и партијама

Срезови	Од стране радикала	Од стране демократа
Лесковачки	11	11
Јабланички	11	4
Власотиначки	11	10
Лесковачки крај	33	25

Демократи су освојили општину у Лесковцу, а радикали у Лебану и Власотинцу.

У самом Лесковцу демократи су добили 906, радикали 767, а радничка листа (НРПЈ) 733 гласа. Укупан број гласова био је 2.406.³⁷ Победила је демократска листа са председником Миланом Поп-Димићем.³⁸

Значај ове партијске смене у лесковачкој општини био је, између осталог, у томе што је на место радикалске општинске управе, која је давала отпор незајажљивим апетитима Лесковачког електричног друштва, дошла демократска, коју је оно подржавало.³⁹

Политичка борба није се водила само између припадника поменутих двеју странака, радикала и демократа; она се понекад водила и међу припадницима сваке од њих. Као пример политичких ујдурми међу присталицама Радикалне странке може да послужи следеће.

Да би задовољио сељаке који су морали да прелазе Мораву код села Разгојског Чифлука, где је постојала скела још од времена Турака, министар грађевина Јоца Јовановић донео је на молбу дугогодишњег радикалског посланика из тога краја, 12. децембра 1920, одлуку да се ту подигне гвоздени мост. Кад је конструкција, израђена по плану у Немачкој, приспела у 14 вагона и била пренета до Мораве добровољним радом становника, отпочеле су политичке

³⁷ „Лесковачки гласник“ 35, 25. VIII 1923.

³⁸ За кметове су изабрани Алекса Стојановић, кројач; Мика Јанковић Андиски, бакалин; Мика Микић Ерсеновче, кафеџија; Урош Михаиловић, брашвар; и Петар Митић Чекерка, терзија („Лесковачки гласник“ 33, 11. VIII 1923).

³⁹ У „Лесковачком гласнику“, вочи ових избора, налазимо примедбу: „Чујемо да је управа Електричног друштва одредила из своје касе 10.000 дин. за агитацију на овим изборима, те како би био изабран демократски кандидат, јер верују да радикали и комунисти, ако узму општину, неће трпети више ово малтретирање“ — са пуштањем слабе струје до 19 и по сати и после 21 сат ради штедње нафте („Лесковачки гласник“ 34, 18. VIII 1923).

Већ у 40. броју „Лесковачког гласника“ од 29. септембра 1923. појавио се хвалоспевни одбранашки написан чланак В Марића, чиновника овог акционарског друштва, „Лесковачко Електрично Друштво“. На њега је „Лесковачки гласник“ одговорио у следећем броју износећи поново истину о Лесковачком електричном друштву, његовим пропустима и његовој похлепи за новцем (*Из царства мрака* („Лесковачки гласник“ 41, 6 X 1923).

интриге. Нови министар грађевина, нишки радикал Никола Узун-овић, доноси ново решење, да се поменута конструкција моста преба-ци у Нишки срез и употреби за подизање моста код села Церовца. Кад је 12. новембра 1923. дошло 400 кола кулчара да те пренесе, народ околних села се окупио и томе супротставио, те су се кулчари вратили кућама. Онда је депутација сељака из тог краја отишла код Н. Узун-овића и тадашњег председника владе тражећи да се нова од-лука измени и мост остане код Чифлука Разгојског.⁴⁰

Године 1923. и Црна Трава је била проглашена за варошицу.⁴¹

Године 1924. дошло је до великих политичких превирања у грађанским странкама у целој земљи.

Група самосталних демократа издвојила се из Демократске странке Југославије марта 1924, у време кад је ова странка створила опозициони блок са Муслиманима.⁴²

У то време влада Пашић — Прибићевић (21. V — 27. VII 1924) за-бранила је Независну радничку партију Југославије (12. јула 1924).

Владу Пашић — Прибићевић семенила је 27. јула 1924. влада тзв. левог [грађанског] блока Љ. Давидовића (27. VII — 6. XI 1924), која је ублажила прогоне радничког покрета; али се затим вратила на власт влада Пашић — Прибићевић (6. XI 1924 — 24. IV 1925).²²

Све се то одразило и на лесковачке прилике, како 1924. тако и касније.

Очекујући скоре посланичке изборе, М. Драговић, радикалски народни посланик из лесковачког краја, упутио је у новембру 1924. представку монополској управи у Београду у којој моли да се про-извођачима дувана из округа врањског изда аванс на име откупа овогодишње бербе дувана, који ће се откуп вршити у почетку идуће године“, са образложењем да је становништво овог округа сиромаш-но и да му је потребна помоћ пре наступајуће зиме.⁴⁴

Радикали су почетком 1925. у вези са уздрганим политичким позицијама у земљи (долазак Љ. Давидовића на власт 1924) отпочели да се служе терористичким методама.

Такав политички терор завела је влада Пашић — Прибићевић у време предизборне кампање јануара 1925. године.

Деветог маја 1925. непознати зликовци убили су пушком из заседе председника општине косанчићске Милана Лазаревића.⁴⁵

⁴⁰ Михаило Јовановић, бивши народни посланик за срез лесковачки, *Политика и култура*, „Лесковачки гласник“ 50, 8. XII 1923.

М. Јовановић је онда у писменој представи тражио 16. јуна 1924. за-штиту од краља Александра (Исто бр. 26, 28. VI 1924).

Напомињемо да су два моста преко Мораве код Разгојна и код Маној-ловца, годинама били предмет разних предизборних обећања. (Упореди: Ср. Д., *Мостови на Морави*, Исто бр. 19, 10. V 1924).

⁴¹ „Врањски гласник“ 14, 15. VII 1923.

⁴² Политичка ситуација у Југославији, АРПЈ, КИ, 1924/33.

Напомињемо да су радикали из лесковачког краја наступили са две ли-сте већ на посланичким изборима 1923. године.

⁴³ Трајање влада: Јубиларни зборник СХС I, 100.

⁴⁴ „Лесковачки гласник“ 48, 29. XI 1924.

⁴⁵ Исто бр. 20, 16. V 1925; „Врањски гласник“ 10, 15. V 1925.

На посланичким изборима одржаним 8. фебруара 1925. било је истакнуто у Округу врањском шест кандидатских листа.

На основу изборних плаката утврдили смо да су постојале две радикалске листе:

прва (4. кутија), са носиоцем Милутином Драговићем, дотадашњим послаником и кандидатом за срез лесковачки Буром Кржалићем, адвокатом;

друга (6. кутија), са носиоцем Влајком Коцићем, дотадашњим послаником и кандидатом за срез власотиначки Димитријем Он. Поповићем, дотадашњим послаником. (Њу су подржавали кандидат за срез лесковачки Михаило Јовановић, дотадашњи посланик и тада искључени радикал М. Баба-Милкић.) и

две демократске листе:

прва (1. кутија), са носиоцем Жиком Рафајловићем, дотадашњим послаником и кандидатом за срез јабланички, Васом Поповићем, свештеником из Бојника;

друга (5. кутија), самосталних демократа, са Михаилом Буринчићем, председником Лесковачке задруге (банка).

Остале две листе биле су:

Републиканци (3. кутија), са М. Цветковићем. (За однос комуниста према овој листи види поглавље о Партији.) и

Земљорадници (2. кутија), са носиоцем Зафиром Трајковићем, економом из Драговца.⁴⁶

Кандидатске листе су добиле гласова:

Листа	Срезови			
	Власотиначки	Јабланички	Лесковачки	Округ
I радикалска (М. Драговића)	792	3.996	4.184	13.307
II радикалска (В. Коцића)	3.733	318	1.543	13.212
демократска (Ж. Рафајловића)	3.514	3.467	4.385	17.158
самосталци (М. Буринчића)	163	64	378	879
републиканска	133	59	326	1.058
земљорадничка	424	393	337	1.823

Извори: „Време, 14. II 1925. „Време“, 9. II 1925.

На тим изборима изабрани су „према досадашњим званичним извештајима“ у Врањском округу 4 радикала (Влајко Коцић и Ди-

⁴⁶ Утврђено на основу плаката из збирке С. Димитријевића и листа „Време“ 1095 и 1130, 4. I и 10. II 1925.

митрије Он. Поповић, Милутин Драговић и Бурa Кржалић) и 3 демократа (Живојин Рафајловић, Васа Поповић и Никола Трифуновић — вероватно кандидати из врањског краја).⁴⁷

Шта су били народни посланици буржоаских партија, најбоље се види из једног написа објављеног у „Лесковачком гласнику“, органу Лесковачке трговачке омладине, дакле листу лесковачке чаршије и буржоазије.

Замерајући народним посланицима што нису бранили банке од оптужби једног народног посланика изречених у Народној скупштини („сви су новчани заводи зеленашке јазбине и треба их позатварати“), анонимни аутор („м“) пише: „Не може се оспорити факат, да је велики број народних посланика дошао у Народну скупштину, народним поверењем уз просуте огромне суме новца, на име изборних трошкова“. Колико је народних посланика зарадило огромне суме новца дајући капитал под интерес простој маси по 2 гроша а у више случајева и по 1 динар на банку месечно [С. Д.: тј. 120% годишње] и са новцем зарабеним на такав начин добили народно поверење и отишли у Народну скупштину.“

Пишући о начину кандидовања народних посланика, он каже: „У кога су паре, у тога је и таленат за народног посланика.

Кад се неки од културних људи успротиви да се прими за кандидата један зеленаш, он добија одговор од носиоца листе а следствено томе и од партијске управе, коју је наравно кандидат припремио за сарадњу, да неко од кандидата мора да финансира изборну кампању и да је за то предложени господин кандидат најподеснији јер има дубоку кесу.“⁴⁸

Средином 1925. године „Лесковачки гласник“ је писао да „по новој административној подели прелазимо у Нишку област“. Он се, пошто се ове године завршава заједница са врањским Окружним одбором, осврнуо на седам година заједничког рада.⁴⁹

У јесен 1925. годишња окружна скупштина у Врању прихватила је „одлуку“ „Да се срезови јабланички и власотиначки по изјављеној жељи својих грађана присаједине врањској области“.⁵⁰

Напомињемо да на посланичким изборима 1925. реформистичка социјалистичка партија Југославије није у Врањском округу имала своје кандидате („Радничке новине“ 7, 28 I 1925).

Није нам познато да је ова партија имала у Лесковцу своје кандидате ни на неким другим парламентарним или општинским изборима у периоду 1923—1927.

⁴⁷ „Новости“ бр. 1235, 11. II 1925.

⁴⁸ „м“. Улога новчаних завода у привредном животу, „Лесковачки гласник“ 12, 19. III 1927.

⁴⁹ „Лесковачки гласник“ 30, 25. VII 1925; слично у односу на рад на економском и културном пољу — Исто бр. 24, 13. VI 1925.

⁵⁰ Исто бр. 41, 10. X 1925.

После изјашњавања у том смислу општинских одбора варошице Лебана и села Бошњака, Оруглице, Орана и Доњег Коњувца у 1924. години („Врањски гласник“ 17—18, 20—21. из 1924), такав став заузеле су и скупштине срезова власотиначког (2. VII 1925) и јабланичког (28. VII 1925). Ова два предлога прихватила је окружна скупштина Округа врањског на седници од 21. септембра 1925 („Врањски гласник“ бр. 14, 15, и 22, 1925).

У време када се још водила борба око лесковачког краја између Враћа и Ниша, лесковачки народни посланици покренули су код министра саобраћаја питање подизања пруге Пирот — Лесковац — Приштина.⁵¹

Они су тражили од министра саобраћаја да у буџету за 1926/27. годину предвиди средства за грађење пруге Пирот — Лесковац — Приштина, и то као пруге нормалног колосека.⁵²

После тога у Лесковцу је створен одбор који ће радити на припремама за реализацију овог пројекта. Одбор је предвидео сазивање шире конференције, на којој ће бити заступљени делегати из свих заинтересованих округа.⁵³

На конференцији одржаној 15. фебруара 1926, на коју су били позвани сви народни посланици Округа врањског, насупрот предлогу П. Миленковића, „постигнута је сагласност“ на ставу Ж. Рафајловића да „Држава има да предузме изградњу пруге, а Лесковчани са осталим срезовима да државу помогну једним бескалатним зајмом“⁵⁴

Пошто је државна власт систематски занемаривала потребе лесковачког краја, и овај је план остао неостварен.

Изгледа да се у време кад се решавало о стварном обиму области, Лесковац определио за Нишку област.⁵⁵

Касније су се односи између Лесковца и Ниша компликовали. „Лесковац је претпостављао да ће му у Нишкој области бити боље у сваком погледу.“ Међутим, кад је решавано да у Лесковац дође дивизија, „посланик нишки, јачи и утицајнији од осталих, спречио је то“.

Кад је саграђена пруга Ниш — Прокупље, воз из Ниша ишао је директно за Прокупље и није имао „везе са возовима који иду

⁵¹ „Лесковачки гласник“ 47, 21. XI 1925.

Ово је питање први пут постављено 1920. године, кад је Округни одбор округа Врањског усвојио 30. јуна 1920. Законски пројекат за тражење концесија за подизање железнице Власотинце — Лесковац — Лебане — Сијаринска Бања („Врањски гласник“ 1—2. I. VIII 1920; Текст пројекта: Исто бр. 3, 1920).

Ову концесију није добио до средине 1921. — Види поглавље Комуналне прилике — Здравство).

⁵² Познати саобраћајни стручњак П. Миленковић, који је сматрао овај захтев нереалним (заступао је мишљење да се ова веза гради као пруга уског колосека), пледирао је да се истовремено гради и крак Лесковац — Мирошевце.

Уз то је предлагао да Лесковчани траже концесију за грађење пруге Власотинце — Лесковац — Лебане (54 км) и Лесковац — Мирошевце (18 км) и изградње ове пруге. Оне би се по њему, могле изградити (под условом да се од државе добију старе шине и возни парк) за 35 милиона динара и то сопственим средствима добијеним унутрашњим зајмом (П. Миленковић, *Пирот — Бабушница — Власотинце — Лесковац — Лебане — Приштина*. „Лесковачки гласник“ 4, 30. I 1926. — Прештампапо из „Врањског гласника“ 3, 1926).

⁵³ „Лесковачки гласник“ 5. 6. II 1926.

⁵⁴ Исто бр. 7 и 8, 20. и 27. II 1926.

⁵⁵ У уводнику „Лесковачког гласника“ стоји: „Нишка и Лесковачка долина су две долине које постепено једна другу наставаљају долином Мораве и чине једну географску целину а сада и политичку. Никаква сметња није стајала на путу да Ниш и Лесковац буду у једној области. То се имало на уму кад се решавало о административној подели земље. Па се из тих разлога Лесковац определио за Ниш.“

на југ. Публика из ових крајева мора у Дољевцу да чека 4—5 сати. То је ни узми ни остави него по праву јачега: ја имам све и хоћу да имам све, а теби не дам ништа“.⁵⁶

У тим условима Лесковчани су почели да се колебају.⁵⁷

Упркос сукобљавању привредних интереса Лесковца и Ниша изгледа да су сва три среза лесковачког краја била припојена Нишкој области, пошто су, као што ћемо видети у току даљег излагања, почетком 1927. изабрали посланике за нишку обласну скупштину.⁵⁸

Године 1926, 15. августа, одржани су нови општински избори.⁵⁹

Тада су демократи кандидовали у Лесковцу Милана Поп-Ди-мића, трговца,⁶⁰ а присталице растурене Независне радничке партије Југославије (легализовани комунисти) Владу Милошевића Дзвера, бившег обућарског радника, тада кафеџију.

После ових избора Ж. Рафајловић, министар у пензији и народни посланик, у једној својој изјави рекао је да је Демократска странка освојила општине: Лесковац, Власотинце, Барје, Богојевце, Бунушу, Вучје, Губеревце, Ораовицу, Печењевце, Брестовац, Стројковце, Копашницу, Црковницу, Манојловце (где су „победили демократе са 5 куглица, затим каменицама разјурен бирачки одбор и записник уништен“), Брод, Добро Поље, Црна Трава, Дарковац, Кална, Предејане, Орашац, Дадинце, Свође, Слишане и Бојник,⁶¹ што значи да су они освојили 25 од 57 општина којих је било у лесковачком крају (списак из 1920), укључујући и обе варошке, Лесковац и Власотинце.⁶²

⁵⁶ Ниш и Лесковац, „Лесковачки гласник“ 5, 6, II 1920.

⁵⁷ Ово је било посебно видљиво у вези са питањем пруге Пирот — Лесковац — Приштина.

Већ у новембру 1923, у време кад је Лесковац формално постао део Нишке области, стављена је резерва у вези са пројектом пруге Лесковац — Власотинце — Пирот. „Настаје питање хоће ли Ниш лако допустити пругу која би њега обилазила“ („Лесковачки гласник“ 47, 17, XI 1923).

Сада, после напред наведених горких искустава, када је питање пруге Пирот — Власотинце — Лесковац — Лебане — Приштина било актуелно, поново је постављено питање: „Да ли и ти неће Ниш да се испречи, па да каже: ја то спречавам, то крњи моје интересе!“ (Ниш и Лесковац, Исто бр. 5, 6, II 1926).

⁵⁸ Напомињемо да је избор члана Трговачке коморе за Округ врањски извршен 16. маја 1926, још увек „По старој административној подели земље“, пошто „Лесковац, Власотинце и Лебане још припадају окрвгу врањском“ („Лесковачки гласник“ 21, 29, V 1926).

⁵⁹ Пре њих, одржани су општински избори у Црној Трави, где је победила демократска листа (291 глас), против радикалске (167 гласова). За председника општине изабран је Данило Јовић, општински деловођа („Врањски гласник“ 2, 17, I 1926).

⁶⁰ На основу изборног плаката из збирке С. Димитријевића.

⁶¹ Изјава Ж. Рафајловића, „Политика“ 20. август 1926.

⁶² Према подацима режимског листа „Време“, на овим су изборима у Лесковцу „победили... демократи са 903 гласа, радикали су добили 767, комунисти 786“ („Време“ бр. 598, 20, VIII 1923).

Напомињемо да у загребачком комунистичком листу „Борба“ стоји да је у Лесковцу листа „Радничког блока“ добила само 300 гласова („Борба“, Загреб, 30, 4, IX 1926), што смо узели као веродостојно у коментару ових избора датом у поглављу о Комунистичкој партији Југославије.

Према подацима листа „Новости“, Грделицу су освојили радикали.

У срезу лесковачком радикали су освојили 9 општина, а демократи 11, неопредељена је била само 1 општина.⁶³

Борба око тога у коју ће област ући лесковачки крај, у врањску или нишску, настављена је и 1926. године.

У вези са тим „Врањски гласник“ доноси списак свега онога што је окружна самоуправа изабрана 1911. године учинила за време свога трајања.

Ми смо издвојили податке о изградњи већих објеката од трајније вредности и других значајних подухвата и попунили их подацима узетим из „Лесковачког гласника“ за 1925. годину, у коме су дата слична обавештења. (Ове допунске податке одвојили смо цртама.)

Из ових података видимо⁶⁴ да је у периоду од ослобођења до 1926. године:

А. у лесковачком срезу:

1. Изграђен дрвени мост код Церовца.
 2. Изграђен дрвени мост код Г. Стопања.
 3. Изграђен бетонски мост код Шарлинца.
 4. Изграђен бетонски мост код Миланова.
 5. Обновљен гвоздени мост на Јужној Морави на путу Лесковац — Власотинце (300.000 дин.).
-
6. Изграђена три бетонска пропуста код Стројковца и Манојловца.
 7. Изграђен бетонски мост на Церници.

У напред поменутом броју листа „Време“ стоји да су радикали освојили општину у Власотинцу, што је у супротности са изјавом Ж. Рафајловића коју наводимо.

Постоји још један податак о победи демократске листе на општинским изборима у Власотинцу.

Приказујући судбину бивших власотиначких комуниста који су на општинским изборима 1920. године били изабрани на радничкој листи, В. Аранбеловић Сергиџија пише: „У општинском одбору остали смо до нових општинских избора. Тада, за време нових општинских избора направили смо компромис не више са радикалима, већ са демократима. На њиховој листи, чији је председник био Бира Крајинчевић, трговац исто смо имали једног кмета и десет одборника. Ова је листа победила. На тој новој листи кмет је био Трајко Великић, земљорадник, а ја сам био одборник“. (Писмена изјава В. Аранбеловића Сергиџије од 6. августа 1979. — Збирка С. Димитријевића.)

Дакле, отпадници од комунистичког покрета, који су се по свој прилици, кандидовали и на општинским изборима у Власотинцу 1923. године на радикалској листи (која је тада победила) наставили су своју сарадњу са буржоазијом прешавши демократима 1926. године.

⁶³ „Новости“ бр. 1687, 17. VIII 1926.

⁶⁴ У периоду до 1915. године:

1. Подигнута су четири велика моста.
2. Посебно се помиње мост на путу Лесковац — Власотинце [код Бадинца, на Јужној Морави], распона 120 м. изграђен 1915.
3. Подигнуте су у Лесковцу зграде Првостепеног суда и Окужне економије.
4. Тражена је концесија за Сијаринску Бању.

8. Изграђен дрвени мост на путу Лесковац — Манојловце
9. Изграђен дрвени мост код Лакошнице.

Б. у власотиначком срезу:

1. Изграђен гвоздени мост распона 20 м преко Тегошнице.
2. Изграђен мост код цркве црногравске.
3. Изграђен мост преко Љубераће.
4. Набављена гвоздена конструкција за мост преко Тегошнице (280.000 дин.).
5. Обновљен гвоздени мост у Власотинцу (довршен 1915).

6. Изграђен дрвени мост у Свођу.
7. Изграђена два моста у Црној Трави.

В. у јабланичком срезу:

1. Изграђен дрвени мост преко Прекопчелице.
2. Изграђен дрвени мост на путу Лебана — Бувце.
3. Довршен гвоздени мост у Косанчићу.
4. Изграђен бетонски мост код Пањевца.
5. Изграђен бетонски мост код Царичине.
6. Изграђен бетонски мост код Слишана.
7. Изграђен бетонски мост код Лебана.

8. Изграђена два бетонска моста на Бацима.
9. Изграђен бетонски мост у Прекопчелици.
10. Изграђен дрвени мост у Бојнику.
11. Изграђен дрвени мост у Лебану.
12. Изграђен гвоздени мост на Петриљској реци.

Скупа узето, Окружни одбор округа врањског изабран пре балканских ратова, још пре окупације и у току свог седмогодишњег послератног постојања, доста је учинио за поправку саобраћајних, школских и културних прилика у лесковачком крају.⁶⁵

У вези са обласним изборима који су се имали одржати 23. јануара 1927. оживео је политички живот у Лесковцу.

На овим изборима Лесковац је давао једног посланика.⁶⁶

Тада је Демократска партија кандидовала:⁶⁷

у вароши Лесковцу: Васу Дискића, књижара из Лесковца

у срсзу лесковачком: Николу Динића, учитеља из Губереваца

⁶⁵ Он је додељивао новчана средства за: поправку многих школа, путева, мостова и окружних зграда; помагање сеоских читаоница; подизање школа, мостова и пропуста и сл. („Врањски гласник“ 50, 26. XII 1926; „Лесковачки гласник“ 24, 30, 41, 13 VI, 25. VII и 10. X 1925).

Напомињемо да је друга група података временски старија, па се зато можда неки претходно подигнути мостови касније помињу као бетонски или гвоздени. Исто се, можда неки мостови помињу на два различита начина по месту и по реци.

⁶⁶ „Лесковачки гласник“ 49, 11. XII 1926.

⁶⁷ У исто доба активирали су се и земљорадници. Први састанак врањске Групе за социјалну и културну акцију (Група СКА) одржан је 2. јануара 1927 („Врањски гласник“ 2, 7. I 1927).

у срезу власотиначком:

Димитрије Стојановић, председника општине добропољске

у срезу јабланичком:

Алексу Стевановића, трговца из Лебана

У Лесковцу, демократи су добили 1.296 гласова а радикали 1.146.⁶⁸

За посланике нишке обласне скупштине изабрани су:⁶⁹

у Лесковцу:

демократ Васа Дискић, књижар;

у лесковачком срезу:

демократ Никола Динић, учитељ; и радикал Младен Митић, земљорадник;

у срезу власотиначком:

демократ Димитрије Стојановић, председник општине у Власотинцу; радикал Данило Тепавац, учитељ; и радикал Тоша Стојковић из Грделице;

у срезу јабланичком:

радикал Милош Драговић, учитељ [четник] из Лебана.⁷⁰

Када је обласна скупштина Нишке области отпочела са радом, у њој су била 43 верификована посланика. Од тога је било 30 радикала, 12 демократа и 1 земљорадник.⁷¹

У том временском периоду др Драгољуб Јовановић, један од млађих земљорадничких идеолога, створио је у Београду Групу за социјалну и културну акцију (Група СКА).⁷²

На тим обласним изборима социјалисти „У Србији и Црној Гори нису имали ни једну листу, сем дисидентске листе Драгише Лагчевића и Животе Милојковића у Београду која је једва добила 293 гласа“.

„Листе независних радника добиле су у Србији 1.800 гласова.“ У Београду, у односу на август 1926. пораст од 50 гласова. „У српским крајевима приликом ових обласних избора није популарисана идеја савеза радника и сељака и према томе та наша основна идеја није још продрла у радничко сељачке масе“ (*Обласни избори у Србији*, „Класна борба“ II, 3. III 1927).

⁶⁸ „Време“ 1830, 24. I 1927.

⁶⁹ „Лесковачки гласник“ 6, 10 и 11, 5. II и 5. и 12. III 1927.

⁷⁰ Исто бр. 6, 7, 10 и 11, 5. и 7. II и 5. и 12. III 1927.

Према подацима листа „Време“, у обласну скупштину Нишке области изабрани су: у Срезу власотиначком 3 радикала и 1 демократ; у Срезу лесковачком 3 радикала и 2 демократа, а у обласну скупштину Косовске области: у Срезу јабланичком 4 радикала и 1 демократ („Време“ 1831, 25. I 1927).

⁷¹ Исто бр. 10, 5. III 1927.

⁷² Статут ове групе објављен је у Билтену Групе за социјалну и комуналну акцију бр. 1, Београд, 10. XI 1924.

Лесковачки огранак ове групе окупио је политичке присталице Земљорадничке странке Б. Горуновића, Ј. Јовановића, Д. Трајковића и др. следбенике др Драгољуба Јовановића.⁷³

Ова група отпочела је своју акцију 1927. године анонимним нападом на постојеће културне установе (Бачку дружину „Вуловић“, Народни универзитет, Студентски клуб „Гундулић“) на ступцима органа лесковачке чаршије, „Лесковачког гласника“, омаловажавајући све што је до тада урађено, без много обзира на стварно стање ствари.⁷⁴

Ова прва офанзива имала је циљ да припреми даље наступе ове групе земљорадника.

Као први следећи корак, лесковачка Група за социјалну и културну акцију организовала је у хотелу „Круна“ 29. маја 1927. јавно предавање са дискусијом др Драгољуба Јовановића, професора Универзитета, оснивача ове групе и уредника листа „Рад“, са темом *Узроци и решење привредне кризе*.⁷⁵

Ова група одржала је после тога још неколико предавања, на која се осврћемо у поглављу о култури (Народни универзитет).

Крајем 1927. године, када су земљорадници јаче продрли у „Лесковачки гласник“, премештен је из Лесковца Б. Горуновић, коме је „ових дана поверено ласкаво али тешко сауредништво *Лесковачког гласника*“.⁷⁶

⁷³ „У току прве половине 1927. године заједно са групом СКА Драгољуб Трајковић и Јован Јовановић [Абраш] постају чланови Савеза земљорадника“ (Д. Трајковић, *О земљорадничком покрету...*, 84), тј. чланови Земљорадничке странке, на чијем је челу био познати десничар Јован М. Јовановић Пижон.

⁷⁴ Н., *Књижица дружине ђака „Вуловић“*, „Лесковачки гласник“ 3, 14. I 1927; Аргументовани одговор управе ове дружине — Исто бр. 9, 26. II 1927; Н., *Народна књижица у Лесковцу и студентски клуб „Гундулић“*, Исто бр. 16—18, 16—30. IV 1927).

После другог светског рата, 39 година касније, Д. Трајковић је открио да је он био аутор другог чланка (Д. Трајковић, *Предрагне организације студената*, нап. 4).

На садржину другог чланка осврћемо се у деловима ове књиге који говоре о „Гундулићу“ и Народном универзитету.

⁷⁵ „Лесковачки гласник“ 22, 28. V 1927. Предавање је изазвало обилну дискусију (види приказе: „Лесковачки гласник“ 23 и 25. 4. и 18. VI 1927).

⁷⁶ Исто бр. 53, 31. XII 1927. — Б. Горуновић, који је сарађивао на овом листу од 1925. године пишући политичке чланке о општим темама и обрађујући прошлост Лесковца, појављује се уз С. Динића као уредник „Лесковачког гласника“ само у бр. 1 и 2, 1928. године.

Истовремено је у бр. 1. објављено решење Редакционог одбора „да сви рукописи, који се подносе за штампање у *Лесковачком Гласнику* морају бити предати у канцеларији Леск. Тргов. Омладине, где ће ужи редакциони одбор доносити своја решења. Рукописи предати другим путем неће се узимати у поступак“.

Већ у број 3 „Лесковачког гласника“ из 1928. објављено је да је „наш главни сарадник и потоњи уредник“ Б. Горуновић премештен за Прилеп и отпутовао.

Продор Б. Горуновића у „Лесковачки гласник“ објашњава зашто је овај лист писао тако много о Групи за социјалну и културну акцију, док остале сличне активности није ни регистровао.

Око Б. Горуновића, интелектуално најјачег представника ове групе, израсли су његови млађи следбеници (од којих се Ј. Јовановић развија у политичара који се хвата у коштац са актуелном проблематиком, а Д. Трајковић избегава ове окршаје, окреће се прошлости и посвећује публицистици).

После одласка Б. Ђоруновића, у „Лесковачком гласнику“ се у току 1928 активира Ј. Јовановић Абраш,⁷⁷ који третира општу и лесковачку проблематику са земљорадничких позиција залажући се за решавање неких занемарених питања овога краја, приказује предавања на Народном универзитету и сл.

У њему је Ј. Јовановић Абраш једном приликом, када су се у овом листу појавили многи написи против Хрвата и њихове политике, повукао један смео потез отворено се супротстављајући унитаристичким концепцијама и серији чланака С. Динића, уредника овог листа, објављених са потписом Д., против федерализма.⁷⁸

Лесковачка земљорадничка група СКА покушала је да покрене свој привремени билтен под насловом „Прогрес“. У вестима да ће његов први број изићи 5. децембра 1928. стоји: „Билтен уређује одбор групе СКА, са одговорним уредником Драгољубом Трајковићем, студентом права и власником за групу СКА Јованом Јовановићем [„Абрашем“], студентом“.⁷⁹ Истовремено је јављено да ће се билтен „бавити социјално-економским проблемима и свим другим актуелностима данашњице доводећи их у вези са средишном идејом свог покрета“.⁸⁰

Недељу дана касније јављено је да „Прогрес“ „неће излазити, из нама непознатих разлога“.⁸¹

⁷⁷ Ј. Јовановић је и до тада покатак сарађивао у овом листу, нпр. као сокопац, заступник интереса лесковачке привреде — чланак о Пољаници и сл.

⁷⁸ Ј. Јовановић [Абраш], *Унитаризам или федерализам*, „Лесковачки гласник“ 35, 27. IX 1928.

⁷⁹ „Лесковачки гласник“ 48, 1. XII 1928.

⁸⁰ „Лесковачки привредник“ 36, 2. XII 1928.

⁸¹ „Лесковачки гласник“ 49, 8. XII 1928.

Разлог је био тај што је од покретача билтена приликом његове пријаве поглаварству тражено да поред ових података које је предвиђао члан 5. Закона о штампи пружи и друге податке:

„1) Какву ће политику заступати билтен (државну или антидржавну), 2) Којим политичким партијама припадају уредник и власник билтена? 3) Ко финансира билтен? и 4) Ко су сарадници и њихово политичко обележје?“ Његови покретачи објавили су преко „Лесковачког привредника“ следеће саркастично обавештење:

„Нама је лако да одговоримо на сва три прва питања, јер нисмо антидржавни елементи, ма да ни један од нас не припада ни једној од странака које су на власти, а неки нису још партијски ни опредељени. На све то одговорили бисмо врло лако али нам је готово немогуће, да одговоримо на питање којим ће све политичким партијама припадати наши будући сарадници ван круга покретача билтена.

Овим путем обраћамо се свима који су намеравали сарађивати у *Прогресу*, да изјаве: 1) какву политику заступају (државну или антидржавну), 2) којим политичким партијама припадају и 3) да нам у опште не шаљу своје радове, ако не испуњавају услове наведених тачака („Прогрес“ је умро, живео *Прогрес*, „Лесковачки привредник“ 37, 9. XII 1928).

Из изложенога се види да је излагање овог билтена земљорадничке оријентације било спречено постављањем немогућих услова од стране полиције.

Средином децембра 1928, било је најављено да ће почев од 16. децембра 1928. Група СКА одржавати своје редовне састанке једном недељно у послатичарници М. Станојевића (Д. Трајковић, *О земљорадничком покрету...*, 91).

За посланичке изборе који су имали да се одрже 11. септембра 1927. истакнуте су у Врањском округу следеће листе:⁸²

Кутија бр.	Листа	Носилац окружне листе	Кандидат за срез лесковачки
1	републиканска	Влада Поповић	Илија Конић
2	пашићеваца	Милутин Драговић	Михаило Јовановић
3	демократска	Живојин Рафајловић	Крста Марковић
4	земљорадничка	Др Урош Стајић	Цветко Јовановић
5	друга демократска „прави демократи“	Стојадин Анђелковић	Живојин Р. Трајковић
6	самосталних демократа	Драгутин Симоновић	Славко Трајковић
7	владина листа	Влајко Коцић	Тодор Тонић

На ове изборе радикали су изишли поцепани, на једној страни била је група пашићеваца а на другој група А. Станојевића и В. Вукићевића.⁸³

Тада се продубио и расцеп између лесковачких демократа.⁸⁴

На радикалној окружној листи Влајка Коцића кандидовали су се у власотиначком срезу Димитрије Он. Поповић, а у јабланичком срезу Вукашин Марковић.⁸⁵

⁸² „Лесковачки гласник“ 37, 11, IX 1927 и збирка изборних плаката С. Димитријевића.

⁸³ АРПЈ, КИ 1927/14.

⁸⁴ Друга демократска листа (пета гласачка кутија) подржавала је Б. Блажића, који је био искључен из партије од стране Извршног одбора Демократске странке у Београду због своје борбе против Лесковачког електричног друштва АД. (На основу плаката из збирке С. Димитријевића).

На окружној конференцији Демократске странке у Лесковцу, председник конференције Крста Марковић тражио је да се Ж. Рафајловић „изгласа акламацијом за носиоца листе, избегавши верификацију пуномоћја и гласање по статутима“. После расправе о том питању „записник закључен да је г. Рафајловић изабран акламацијом!“ („Новости“ бр. 1955, 12, VII 1927).

⁸⁵ „Обласна самоуправа“, (Врање), 17, 28, VIII 1927.

Напомињемо да је В. Коцић из Власотинца био министар поште и телеграфа у владама Веље Вукићевића (у другом делу владе од 27. IV 1927. до 23. II 1928; и у првом делу владе од 23. II 1928. до 30. VIII 1928) (Јубиларни зборник СХС I, 101—102).

Михаило Јовановић — Мика Брада у свом допису „Новостима“ указује да су у то време међусобни односи Милутина Драговића и Влајка Коцића били тако лоши да је „искључена могућност њиховог јединственог уласка у изборе“.

Он истиче да је и код радикала и код демократа тада постојала тенденција за цепањем у неколико табора, све један искључивији од другог“ (што је, као што смо видели, и спречило наступање ових партија као целине) М. [Михаило М. Јовановић — Мика Брада], *Изборне слике, Ситуација у Врањској области*, „Новости“ бр. 1969, 28, VII 1927).

Тада су се посебно активирали у лесковачком крају припадници Земљорадничке странке.⁸⁶

За време ове предизборне борбе дошло је, под утицајем извесних политичара [С. Д.: вероватно демократа], до масовног оружаног отпора староседелаца из Лапотинца, Кацабаћа, Стубле и Белановца, који су спречили да комисија створена од стране Министарског савета изврши разграничење према досељеничким селима у прилог села Петровца. (Види поглавље Живот на селу.)

На овим изборима добили су у Врањском округу:

Кутија	Странка	Број гласова
1	републиканци (В. Поповић)	773
2	пашићевци (М. Драговић)	9.614
3	демократи (Ж. Рафајловић)	15.127
4	земљорадници (У. Стајић)	2.673
5	демократи (С. Анђелковић)	1.903
6	самостални демократи (Д. Симоновић)	338
7	званични радикали (В. Коцић)	14.999

Тада су изабрани у Врањском округу 3 демократа: Живојин Рафајловић, Душан Максимовић и Крста Марковић; 3 радикала: Влајко Коцић, Димитрије Поповић и Бора Јовчић, и 1 пашићевац: Милутин Драговић.⁸⁷

⁸⁶ За посланичке изборе из 1927. Савез земљорадника из Београда упутио је у Лесковач Милана Поповића, родом из Беле Паланке, „да помогне средњом кандидату Цветку Јовановићу из Богојеваца у изборној агитацији“. Милан Поповић „ангажовао је у агитацији“ Јована Јовановића Абраша и Драгољуба Трајковића, а „активан је био и Богољуб Горуновић“.

Тада је Ј. Јовановић већ био у Градском већу Савеза земљорадника у Лесковцу. (Он је почетком 1929. постао секретар месне организације.)

У Управи већа су били Јуба Митић, учитељ као претседник затим Славко Танчић, Богољуб Горуновић, Драгољуб Трајковић и Божидар Квлић, инваљид“ (Рукописна сећања Ј. Јовановића Абраша, Архив Народног музеја у Лесковцу, нерегистровано, стр. 13).

Напомињемо да је, на основу ових сећања, Ј. Јовановић Абраш приступио Савезу земљорадника „још у јесен 1926“ (Ibid., стр. 20).

⁸⁷ „Политика“, 13. IX 1927. У листу „Време“ стоји да су земљорадници добили 2.373 гласа („Време“ 2059, 14. I 1927).

У самом Лебану добили су:

Републиканци	8 гласова
М. Драговић	420 „
Ж. Рафајловић	91 глас
Земљорадници	86 гласова
Самостални демократи	29 „
Демократски дисиденти	4 гласа
В. Коцић	514 гласова

(„Политика“, 12. IX 1927).

После победе демократа на изборима у Лесковцу од 11. септембра 1927, радикалска влада предузела је репресалије. Тада је донето решење да се укине V разред лесковачке Реалке. Решење је донето упркос томе што је 105 ђака било уписано у овај разред,⁸⁸ те је било доста ученика.⁸⁹

Погледајмо како је даље текла политичка ујдурма око подизања мостова на Јужној Морави у лесковачком срезу.

Крајем 1927. Михаило Јовановић, радикалски политичар из села Разгојне, написао је: „Лесковачки срез добио је две гвоздене конструкције, за пројектоване две ћуприје на Морави, код села: Чиф. Разгојског и Манојловца. Обе конструкције дигнуте су са са-мих терена и отеране: једна код Љубовије, а једна код Церовца у срезу нишком. На заузимање Буре Крпалића, бив. народног посланика, дошла је друга конструкција за мост код Манојловца“; „код села Чиф. Разгојског у место пројектованог, приступљено је подизању дрвеног моста на Морави, још пре две године и више дана, али овај ни до данас није завршен. Бачено је око 600.000 динара државног новца, а мост је у распаду услед престанка рада од пре годину и више дана, јер нико о томе ни води рачуна.“ „Народ се и код утрошеног државног новца мучи и пати, јер је колски саобраћај прекинут.“⁹⁰

У својој славопојци поводом увођења шестојануарске диктатуре „Лесковачки гласник“ је окарактерисао дотадашње политичко стање „за последњих 10 година“ следећим речима:

„Политика је постала најординарнија трговина и политичари поједини трговци и одметници од свију светиња земаљских зарад својих личних интереса. Демагогија је почела да избацује све више шљама на површину, култура и праве вредности потиснуте су у позадину, а партијски кортешки и оргијашки почели су били да упо-требљавају и терор зарад постигнућа својих смерова.“⁹¹

Године 1928, 29. априла, одржан је на иницијативу Десе Мазнић, судског писара, скуп лесковачких жена ради стварања *Женске странке*. Тада је изабран Извршни одбор овог покрета.⁹²

Женска странка одржала је 20. маја 1928. матине са игранком, на коме су учествовала и три делегата Женске странке из Београда.⁹³

⁸⁸ „Лесковачки гласник“ 39, 24. IX 1927.

⁸⁹ У вези са тим једна депутација лесковачког грађанства интервенисала је код заступника министра просвете, министра Шуменковића.

Министар Шуменковић обећао је да ће ово питање изнети пред Министарски савет.

Истовремено је министру изнет и случај са главним мостом у Лесковцу, чија је величина од стране Министарства грађевина била сведена са 12 на 3,20 метара (Исто бр. 40, 1. X 1927).

⁹⁰ Михаило Јовановић, *Заостављање Лесковца*, „Лесковачки гласник“ 49, 3. XII 1927.

⁹¹ *Краљева прокламација*, „Лесковачки гласник“ 2, 12. I 1929.

⁹² Интересантно је да су се неке жене супротставиле овој замисли и напустиле скуп. Једна од њих је изјавила: „Ја не знам које ће још да тражим од мојега мужа. Направија ми је кућу, купија ми аљину, ципеле, тенелк, донеја ми у кућу све што ми треба и јело и пило. Па које ћу с'т још...“ „Лесковачки гласник“ 18, 5, V 1928).

⁹³ „Лесковачки гласник“ 20, 19. V 1928).

На том збору, поред два београдска делегата овог феминистичког покрета, др Каје Марковић и докторке Нешковић, говорила је и Дара Крцалић из Лесковца.

У свом говору она се осврнула на положај жене у прошлости, zaloжила за равноправност жене, указала да „хиљаде и хиљаде наших сељанки ради од зоре до мрака, хиљаде радница муче се по фабрикама да подижу економски живот, хиљаде учитељица... сеју дан за даном семе културе по најзабаченијим селима, хиљаде младих девојака труде са по канцеларијама... лекарке, професорке и тд.“, да милиони жена „стварно омогућавају живот и напредак нашег народа“. „Организацијом женског покрета не иде се само на то да се добију само политичка права... већ се ради о томе да се жена изравна са мушкарцима у приватном праву“.

Д. Крцалић, која је била жена народног поланика, а самим тим познавала политички живот у Лесковцу, нагласила је да жене неће „ићи за партијским букачима и гласати за порцију паприкаша, полић ракије, паклу дувана, и пар опанака [аплауз], као што то, на жалост, велика већина мушкараца раде и то они зову савесност својих права и слободу избора“.^{94а}

Међу грађанским партијама у 1928. години, већу политичку активност развијају само земљорадници. Активност осталих партија ограничавала се углавном на предизборне периоде, којих није било у тој години.

У новембру 1928. одржана је у Лесковцу окружна конференција Земљорадничке партије Врањског округа.⁹⁴

Недељу дана касније, 2. XII 1928, одржан је збор на коме су говорили познати земљорадници десничари, Јован Јовановић Пижон и др Урош Стајић.⁹⁵

Године 1928. лесковачка општина је на основу нове уредбе добила „општинску полицију са униформисаним жандармима који ће стајати под командом жандармеријског капетана“.⁹⁶

Ова градска полиција почела је да ради 3. октобра 1928.⁹⁷

На дан проглашења диктатуре, 6. јануара 1929, градска полиција је била униформисана и снабдевена оружјем.⁹⁸

^{94а} „Лесковачки гласник“ 21, 26. V 1928. — Сажет садржај њеног предавања. Женска странка одржала је свој састанак и 25. новембра 1928 (Исто бр. 47, 24. XI 1928).

⁹⁴ Њу је отворио секретар Станиша Костић, а говорили су Б. Горуновић и Д. Трајковић. Тада је изабран за члана Главног одбора Зафир Трајковић, а за његовог заменика Петар Поповић („Лесковачки привредник“ 35. 25. XI 1928).

⁹⁵ Податке о овом збору изнео је Д. Трајковић у свом раду *О земљорадничком покрету...* „Лесковачки зборник“ XIII, 88 — објављеном после другог светског рата. Том приликом је објавио цео говор Ј. Јовановића Пижона (на основу својих бележака), ваљда да би тиме пропагирао и популарисао политичка схватања земљорадника десничара у нашој социјалистичкој средини.

⁹⁶ „Лесковачки гласник“ 15, 15. IV 1928.

⁹⁷ Исто бр. 40, 6. X 1928.

⁹⁸ Исто бр. 2, 12. I 1929.

Крајем овог временског раздобља дошло је до формирања ба- новина на основу закона од 3. октобра 1928. Тада је цео лесковачки крај доспео у Вардарску бановину, са седиштем у Скопљу.

У читавом периоду 1921—1928. постојао је у свакој општини општински суд.

Поред тога, у Лесковцу су постојали и *градски и срески суд за Лесковац и Срез лесковачки*, са 1 судијом, и *Првостепени суд*, са председником и 5—6 судија.⁹⁹

Временом долази до стварања организација фашистичког ти- па широм земље.¹⁰⁰

Најстарија организација профашистичког карактера у леско- вачком крају било је Удружење четника Среза јабланичког у Мед- већи.

Поред великих политичких странака које су имале доминант- ну улогу на животним поприштима и политичким борбама грабан- ског Лесковца, у овом граду су створене и националистичке органи- зације фашистичког типа, које је владајућа великосрпска буржоа- зија на територији Србије углавном користила за борбу против рад- ничке класе.

Тако, нпр., године 1924. помиње се месна организација СРНАО, чији је председник био познати четник Душан Станковић Славуј.¹⁰¹

Још 1925. године, лист „Раднички глас“ писао је о настојању Орјуне да продре у радничке центре и да се умеша у тарифне по- крете. После „силаска у рударске центре у Словеначкој, Орјуна по- чиње да силази и у радничке центре у Србији. 26. о.м. [26. маја 1925] биће развијање заставе Орјуне у једном од најважнијих индустриј- ских центара Србије, у Лесковцу“. Уз то је овај лист указивао на „велику опасност која прети од фашизма пролетаријату Југославије. Влада П. П. [Пашић — Прибићевић] фаворизује директно фашистички покрет. Њима у ствари диригира директно камарила и Бела Рука“.¹⁰²

⁹⁹ Број адвоката попео се са 7 (1921) на 10 (1924). Државни календар Краљевине СХС за 1921, стр. 543, 550, 553, и Исто за 1924, стр. 90, 94 и 102; Алманах Краљевине СХС за 1924—1925, 28, 30).

¹⁰⁰ Из једне анализе КПЈ видимо да је:

Фашистичка организација ОРЈУНА (организација југословенских нацио- налиста), створена 1921, била блиска Демократској партији.

Радикална партија створила је 1923. СРНАО (Српску националну омла- дину).

Народна одбрана је била легална организација контрареволуционарне официрске клике *Бела рука*. Она је покушала да вједини све фашистичке ор- ганизације, али у томе није имала успеха.

Четничко удружење, дотадашња оружана гарда Црне руке, било је моћно оружје против Радикалне партије.

Зато су радикали и белорукци створили конкурентску организацију Удружење српских четника „Петар Мркоњић“ али нису постигли већи успех у томе.

Обе главне профашистичке организације, блиске водећим политичким партијама, покушале су да придобију за себе соколске организације, које су биле многобројне (Политичка ситуација у Југославији, АЦКСКЈ, КИ 1924/33; *Југословенска енциклопедија* III, 291).

¹⁰¹ „Лесковачки гласник“ 2 и 38, 12. I и 20. IX 1924.

¹⁰² „Раднички глас“ бр. 7, 1. V 1925.

Године 1926. помиње се „Забава и манифестација Орјуне у Лесковцу“, шестог септембра 1926; „на дан рођења Њ. В. Престолонаследника Петра биће *Манифестација* националиста у Лесковцу, на коју се позива униформисано чланство.¹⁰³

Ове националистичко-фашистичке борбене организације, састављене од неозбиљних, сирових и арогантних лица, нису могле да ухвате јачег корена у Лесковцу, чија их чаршијска средина једноставно није примала, мада су оне биле класно пожељне за лесковачке богаташе. Из тих разлога поменути националистичке организације фашистичког типа нису тада играле значајнију улогу у животу Лесковца.

Податке о већој активизацији фашистичких удружења у Лесковцу налазимо у 1927. години.

Почетком 1927. године било је врло активно Удружење четника Јабланичког комитског одреда у Медвећи.¹⁰⁴

У Лесковцу, једном од најјачих упоришта Демократске партије, највећи је значај од партијски обојених фашистичких удружења имала Орјуна, која је била блиска овој партији.

Чланови Орјуне у Лесковцу добили су посебне униформе.¹⁰⁵

Године 1927. излазио је у Скопљу лист „Југославија, орган југословенских националиста Лесковца и Скопља“ (бр. 1, 11. фебруар 1927 — бр. 12, 1. август 1927).¹⁰⁶

У управу Орјуне улазили су многи угледни Лесковчани.¹⁰⁷

¹⁰³ „Лесковачки гласник“ 35, 4. IX 1926.

Некакав сарадник „Лесковачког гласника“, потписан псеудонимом, констатује да на забави Орјуне није било „духовне елите“ Лесковца, „ни једног чиновника и што је за нарочито за жаљење ни једног школованог омладинца“ (Исто бр. 37, 18. IX 1926).

Стари комуниста Драгољуб Коцић пише да је Радикалска партија основала омладинску организацију СРНАО (Српску националну омладину), а „банкротска Демократска партија је истих дана основала Орјуну“ (Организацију југословенске националне омладине). Они су „имали нарочите униформе у виду Мусолинијеве фашистичке црне кошуље са кожним опасачем и прекораменим каишем“ (Писмена изјава Д. Коцића од децембра 1950. — Збирка С. Димитријевића).

¹⁰⁴ Исто бр. 7, 11. II 1927.

¹⁰⁵ Исто бр. 14, 2. IV 1927.

О изгледу те униформе говори изјава Д. Коцића у једној од претходних напомена.

¹⁰⁶ Из прегледаних 12 бројева овог листа видимо да је Месни одбор ОРЈУНЕ у Лесковцу заказао годишњу скупштину за 20. март 1927 („Југославија“ бр. 4, 20. III 1927), одржао је тог дана и усвојио Резолуцију у којој се осуђује приступање Орјуне или стављање у службу ма којој странци („Југославија“ бр. 6, 3. IV 1927); да је овај лист позивао на сарадњу у четничком удружењу, Орјуну, Југословенском Соколу, Народној одбрани, Јадранској стражи, Аеро-клубу и Првеном крсту, и да је несарадњу у њима проглашавао одсуством родољубља, заборављањем отаџбине и злочином према њој („Југославија“ бр. 1, 11. II 1927); да је негде у априлу 1927. одржан „величанствени збор Орјуне у Печељевцу“ („Југославија“ бр. 7 и 8, 24. IV 1927).

¹⁰⁷ Тако, нпр., 25. децембра 1927. године одржана је скупштина Орјуне и изабрана управа са председником Божидаром Вурићем, потпредседником др Радетом Свиларом, и главним секретаром Крстом Симоновићем, правником итд. („Лесковачки гласник“ 53, 31. XII 1927).

На новој годишњој скупштини 1928. године у управу ове фашистичке организације ишли су исти људи (Исто бр. 30, 28. VII 1928).

Лесковачка организација Орјуне није била за потцењивање. Председник месне Орјуне констатовоа је крајем 1927. године да је на последњем конгресу Орјуне у Загребу „Лесковачка Орјуна, после београдске најјача у унутрашњости.“¹⁰⁸

Осмог априла 1928. др М. Димитријевић, секретар Орјуне из Београда, одржао је код „Круне“ предавање о фашизму. Предавач се нарочито „задржао на успесима фашизма“, инсистирајући на „отклањање комунистичке општине“ и тражио „да се и ми запојимо тим послератним национализмом који ће нас препородити“.¹⁰⁹

Лесковчани нису симпатисали организације фашистичког типа. Кад је 19. маја 1928. године београдски професор Миле Павловић имао да одржи у организацији Орјуне предавање „Јужни Словени у прошлости, садашњости и будућности“, у 9 сати пре подне „Лесковачки гласник“ је писао: „Публика се готово никако није ни одазвала“, те је предавање било одложено за 9 сати увече, када је имала да се одржи забава са нарочитим програмом. Ни то није помогло. „Џењени професор чекао је све до 10 часова увече и кад је видео да сала уместо да се пуни, све се више празни, револтирао се и још исте ноћи напустио Лесковац. Концертни програм изведен је пред очајно празном салом.“

„Лесковачки гласник“ поставља питање: „Било би интересантно позабавити се због чега су Лесковчани тако равнодушни према овој организацији.“¹¹⁰

Крајем 1927. године у Лесковцу је створен Месни одбор Народне одбране,¹¹¹

¹⁰⁸ „Лесковачки гласник“ 51, 17. XII 1927).

¹⁰⁹ „Лесковачки привредник“ 3, 15. IV 1928.

¹¹⁰ „Лесковачки гласник“ 21, 26. V 1928.

¹¹¹ Исто бр. 53, 31. XII 1927.

1. СИНДИКАЛНИ ПОКРЕТ У ЛЕСКОВЦУ ОД 1921. ДО 1924.

После Обзнане, односно забране и растурања револуционарних синдикалних организација на челу са Централним радничким синдикалним већем Југославије (ЦРСВЈ), тесно повезаних са, до краја 1920. године, потпуно легалном КПЈ, пред вођство ове револуционарне радничке партије поставило се питање обнове синдикалног покрета који би био под њеним утицајем.

У Лесковцу је питање обнове класно борбеног синдикалног покрета било посебно актуелно, пошто су у њему постојали крајње заоштрени класни односи и дивљачко изабљивање радника од стране безобзирних лесковачких капиталиста, некултурних и незајажљивих у својој жудњи за профитом. Све је то условљавало револуционарну оријентацију лесковачког пролетаријата и захтевало што хитнију обнову класно борбених синдикалних пододбора, који су тада били једине њихове економске одбрамбене организације.

Из тих класних разлога лесковачки радници су могли да прихвате и прихватили су само класно борбене синдикалне организације. Зато у Лесковцу није могао да опстане никакав други синдикални покрет, до овај класно борбени, револуционарни, без обзира на то под каквим се именом јављао (нпр. од 1921. до 1928. као Независни синдикати, а од 1932. до 1940. као синдикати УРС-а).

Зато су у Лесковцу КПЈ и синдикалне организације одувек представљале једну тесно повезану и монолитну целину, без обзира на њихову организациону подвојеност и специфичност.

Такав класно борбени синдикални покрет био је и остао под руководством револуционарне Комунистичке партије, њеног месног руководства. Правилна класно борбена синдикална политика тог руководства онемогућавала је, са своје стране, постојање неког другог масовног синдикалног реформистичког или жутог, националистичког синдикалног покрета без класне идеологије.

Уз то су у то време синдикални пододбори били једине радничке организације које су омогућавале лесковачким комунистима сталан и организован рад на буђењу класне свести радничке класе, једино подручје на коме су они могли да одржавају многобројне индивидуалне контакте са радницима. Зато је обнова месних синдикалних организација била услов успешног политичког деловања комуниста на лесковачки пролетаријат, кључни предуслов за сваку политичку акцију КПЈ.

Из представке коју су представници Централног радничког синдикалног већа и синдикалних централа у Београду упутили

председнику Министарског савета, пола године после Обзнане, видимо да су после Обзнане наднице у нашој земљи „смањене са по 20 до 60 одсто. Продужено је радно време од 8 до 10, па чак до 16 часова дневно, као што је то случај са трговачким помоћницима и келнерским раницима“. „Повећање радног времена повукло је за собом повећање броја беспослених радника, смањивање зараде повећало је у радничким редовима беду.“¹

Чим се стишао први налет владајуће буржоазије на радничку класу и њене организације извршен у време Обзнане, руководство уједињеног синдикалног покрета (ЦРСВЈ) и појединих синдикалних савеза предузело је кораке да се одобри рад синдикалних организација.

Чим се осетило извесно толерисање синдикалног рада, почеле су се и у Лесковцу обнављати месне синдикалне организације.

Почетком маја 1921. обновио је рад Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника, одржао скупштину и изабрао нову управу, од самих обућарских радника.²

На основу решења Министарског савета и министра унутрашњих дела од 23. маја 1921, „којим је одобрен рад синдиката на основу партијске неутралности“, појавили су се „Партијски неутрални и независни синдикати.“³

То је, у ствари, био обновљен класно борбени, лево оријентисани синдикални покрет, прилагођен потребама једног времена, када је комунизам био прогањан и, фактички, бачен у илегалност.

Када је наишао други талас терора, изазван агентатима на регента Александра и министра Драшковића и доношењем Закона о заштити државе (за време тог другог таласа терора ухапшено је комунистичко руководство лесковачке општине), поново је онемогућен рад лево оријентисаним синдикалним организацијама и забрањени њихови новопокренути листови.

У јесен 1921, пошто је тај други талас терора попустио (што се временски поклапа са изласком из затвора похапшених руководилаца лесковачке комунистичке општине), настао је други период обнове Независних синдиката.

Како за време прве, тако и за време друге обнове синдикалног покрета, месне синдикалне организације и њихово чланство нису признавали управе оних синдикалних пододбора и савеза које су преузели или створили центрумаше. Ови издајници класног рад-

¹ „Раднички синдикати“ 10, 22. VII 1921.

² Лист класно борбеног синдикалног покрета „Раднички синдикати“ пише: „Остали би се пододбори у земљи требали угледати на другове Лесковчане, па да и сами приону на рад. Прилике су такве да је не само штета, но и грех не прићи својој организацији и не делати у њој, а кроз њу за себе и своје другове. Другови кожарци, у организацији је спас.“

Та прва обновљена синдикална управа у Лесковцу за коју знамо конституисала се овако: председник Васа Стевчић; секретар Лаза Димитријевић; благајник Љуба Јанковић; чланови управе: Михаило Митић и Љуба Станковић — сви обућарски радници („Раднички синдикати“ 6, 9. VII 1921).

³ Међуструковни синдикални одбор, *За наша права*, „Организовани радник“ 1, 4. XI 1921.

ничког покрета, окупљени око своје синдикалне централе, Главног радничког савеза (ГРС), отимали су уз помоћ полиције просторије, имовину и архиве старих синдикалних савеза и пододбора.⁴

Зато су Независни синдикати у свим таквим случајевима били приморани да стварају нове синдикалне савезе и месне синдикалне организације. Ове новостворене синдикалне организације, заједно са преживелим односно обновљеним савезима и пододборима (који су прихватили неутралност синдиката), груписали су се око привременог Међусавезног синдикалног одбора (МСО-а), образованог 24. септембра 1921. на конференцији делегата свих синдиката.⁵

Главни орган Независних синдиката у Србији, београдски „Организовани радник“, чији је први број изишао 4. новембра 1921, стизао је и у Лесковац и био директивни лист за обнову синдикалног покрета и рад обновљених организација.⁶

Пре но што пређемо на излагање историје класних радничких Независних синдиката у Лесковцу, треба да нагласимо да се крајем 1921. и у току 1922. појављује у Лесковцу једна чиновничка организација која тада није имала класно борбени карактер.

У питању је Пододбор савеза банкарских, трговачких и индустријских чиновника.⁷

а) Положај радничке класе Лесковца у 1922. години

Погледајмо какав је био положај радничке класе у Лесковцу у време стварања Независних синдиката у овом граду, у првој половини 1922. године.

Подаци којима располажемо односе се углавном на текстилне раднике, али их има и о положају свих радника.

Гојко Живковић, делегат Савеза шивачких радника, успео је да у фебруару 1922. (види напомену о шивачким радницима) посети фабрику браће Илића у Лесковцу. Он о томе пише:

„Успео сам ући у ту мучионицу сиротог лесковачког радништва, тамо сам видео оно што ни моја прилично развијена фантазија није могла конструисати и насликати. Радништво те фабрике у толикој је мери прекомерном експлоатацијом — дугим радним вре-

⁴ Ко има право удруживања, „Организовани радник“ 1, 4, XI 1921.

⁵ „Организовани радник“ 4, 13, XI 1921; АЦКСКЈ, Профинтерна 13 — Извештај ИО ЦСЈ од 21. новембра 1922.

⁶ „Организовани радник“ је редовно продавао у Лесковцу Драгољуб Цветковић — Драги Социјал, продавац радничке штампе (сећање С. Димитријевића, који га је редовно читао у току свог школовања у лесковачкој Реалци — све до његове забране у јануару 1929).

⁷ Лесковачки пододбор овог савеза приредио је 7. јануара 1922. „прву велику забаву, са величанственим програмом, америчком лутријом и игранком“ („Лесковачки гласник“ 10, 31 XII 1921).

Иста организација приредила је 23. децембра 1922. забаву са игранком (Исто бр 50, 17. XII 1922).

Поменути савез није био обухваћен реформистичком синдикалном групацијом до краја 1923. Главним радничким савезом Југославије (ГРСЈ), створеним на земаљској синдикалној конференцији 7—8. јануара 1922, што се види из извештаја његове управе за период 1921—1923: Раднички синдикални покрет, Београд, 1924. Он је тада спадао у групу неутралних синдиката (АЦКСКЈ, Профинтерна 110).

меном и страховито ниским надницама физички упропашћено, да је то страховито и на њихове душе утицало. Тако да је са тим светом готово немогуће општити, они су постали неспособни ма о чему говорити са човеком.

Минимално радно време је 10 часова. Максимална надница достиже невероватну висину, тј. чујте, читавих 15 дин. У фабрици раде и деца испод 10 год. за надницу од, чуј узвишена Југословенска буржоазија, 4—5—6 дин!

Лесковачки радници чули су да у Београду а и по другим местима постоје неке инспекције рада³, али они су исто тако чули и то да је инспекција још одмах по рођењу своме, умрла сирота. И да им према том од те блаженоупокојене установе — која је требала бити нека врста заштита рад. класе — помоћи нема.

Фабрике ових „великих Срба“ необично јако потсећају на непријатељске заробљеничке логоре, — јер ја сам само тамо видео такве физиономије људи.“ Па онда закључује: „Буржоазија, сети се да ништа није вечито!“

У допису дрводељских радника из Лесковца износи се, крајем јула 1922, случај који се пре три месеца, дакле негде крајем априла 1922, десио у Лесковцу.

Помоћник Инспекције рада из Ниша ишао је у сваку радионицу и бележио колико је радно време и колике су наднице. Видевши то, послодавци су запретили радницима да не говоре истину, јер ће иначе напипати затвор. Ово су чинили због тога што је од *Обзване* наовамо експлоатација у Лесковцу постала безгранична, како у фабрикама, тако и у радионицама.

Од осмосатног радног дана нема ни помена. Врло је мали број радионица у којима се ради 10 или 9 сати, иначе се свуда ради 14, 15 па и 16 сати дневно.

Има случајева да послодавци и туку раднике и, наравно, остају некажњени.

„Све је то Инспекцији рада познато већ три месеца, али се отуда ништа не предузима против послодаваца. Друкше не може ни бити кад сви ти инспектори долазе на кркање јагањаца и прасиди код фабриканата те немају када мислити на интересе радника.

Прилике под којим се овде ради у фабрикама црње су и горе него у средњем веку. Радници изгледају као мумије од претераног рада и гладних надница.

Наднице су мизерне. Свега неколико мајстора је награђено, а мали број квалификованих радника има надницу од 20, 25 и 30 динара. Разбојнице ако имају добру основу, имају нешто више, али зато раде до 10 сати увече. Већина радника ради на надницу. Најбоља радница има 14 дин. дневно, остале 10, 11 или 12 динара. Највећу надницу од радника има Милан Мазноглавац, мајстор на шпинерију, оптерећен са четири детета и он има надницу од 20 динара! Осталим је надница 13, 14 и 15 динара.

Колико су ове наднице гладне на овој страховитој скупоћи, не треба истицати. Маст је килограм 35 динара, пасуљ 3 динара,

³ Г. Ж., Допис из Лесковца, „Организовани радник“ 33, 23. II 1922.

кромпир 1,60, говедина 12, хлебно брашно 4,50, бело 6, кукурузно брашно 3,60 дин. Код такве скупоће са онаквим надницама може се само изумирати. Кад овде радник има туцане паприке са патлицима, он је сав срећан, месо не једе никако, нити узимају масти.⁹

А сада неколико речи о школовању трговачких помоћника.

Када је Трговачка школа Лесковачке трговачке омладине завршила своју другу, 1921/1922. школску годину, констатовано је да се почетком године уписало (у припремни, први, други и трећи разред) 266 ученика, од тога на крају године остало 123.

Зато што је 57% уписаних ученика напустило школу, управа школе окривљује послодавце: „за овако велики отпадак свакако су криви господари, мајстори и родитељи ученика, који им налазе послове и у недељу — празничне дане, место да их упућују у школу“.¹⁰

То спречавање ученика да похађају стручне школе имало је тешке последице, „јер без сведочења о похађању школе, у месту где оне постоје, ни један шегрт не може бити ослобођен“.¹¹

б) Стање радничких организација у 1922. години

Већ почетком 1922. године лесковачки организовани радници комунистичке оријентације почињу да обнављају и стварају своје класне борбене синдикалне организације, тзв. Независне синдикате.

У јануару 1922. дошло је до обнове синдикалне организације шивача.

Председник ове обновљене синдикалне организације пише Савезу шивачких радника 10. фебруара 1922: „Што се пак тиче нашега рада у месту, образовали смо пододбор и одржали годишњу скупштину 20. I 1922“ [у тексту стоји 1920, што је погрешно].¹²

⁹ Дрводељац, *Беда радника у Лесковцу*, „Организовани радник“ 76, 27. VII 1922.

¹⁰ „Лесковачки гласник“, 30. VII 1922.

¹¹ „Радничке новине“ 23, 4. VI 1924.

¹² У писму је дат и састав управе обновљеног Пододбора Савеза шивачких радника у Лесковцу: председник Божидар Стојановић; благајник Раде Перић [sic! — у ствари, Пекић — види следећу управу]; секретар Драги Недељковић; чланови управе: Јордан Цоцић, Милан Костић и Борбе Јовановић; контрола Прока Крстић и Борбе Стефановић, сви кројачки радници.

Истовремено се наглашава: „Целу вашу пошту добијамо уредно.“ У вези са неким писмом које су добили јављају „да се слажемо и ваше одливке у свему усвајамо“. Што се тиче другог писма, у коме им је јављено за цепање Савеза шивача, они пишу: „Не брините ништа, ми смо свесни своје дужности и умећемо сваком од тих бирократа, који се буду појавили у нашој средини, одговорити по њиховој заслуги; да радници нису више ничија првија, да се сваки са њима титра“ (*Референдум Савеза шивачких радника, Одговор из Лесковца*, „Организовани радник“ 32, 19. II 1922).

Синдикално организовани радници у Лесковцу одржали су своју забаву. Тада је група кројачких радника из Лесковца послала „са забаве“ 300 динара прилога за „Организовани радник“ („Организовани радник“ 38, 12. III 1922).

Ускоро затим шивачки радници поднели су захтев да им се акорд повећа за 75% („повишица код порудбинара“) и ступили у штрајк, који је почетком априла још трајао.¹²

То је био први раднички штрајк у Лесковцу изведен под руководством Независних синдиката.¹⁴

Према подацима Д. Нешића, кројачког радника, штрајк шивачких радника из 1922. је пропао.¹⁵

Негде на почетку 1922. године обновљен је и Пододбор кожарско-прерађивачких радника. Мада је овај пододбор одржао своју скупштину и изабрао управу маја 1921, у „Организованом раднику“ је објављена информација из Лесковца у којој стоји: „тамо су другови кожарско-прерађивачки радници први пут од *Обзнане* одржали конференцију на којој су одлучили обновити рад у организацији, што је одмах и учињено и изабрали управу.“¹⁶

Пододбор Савеза шивачких радника у Лесковцу обишао је у фебруару 1922. делегат Централне управе Савеза Гојко Живковић („Организовани радник“ 39, 16. III 1922).

Седиште пододбора била је кафана „Централ“ („Организовани радник“ 111, 19. XI 1922).

¹³ „Организовани радник“ 44, 2. IV 1922.

¹⁴ То је тај једини тарифни покрет шивачких радника који се десио између 25. X 1920. и 21. X 1923 („Организовани радник“ 86, 1. XI 1923).

¹⁵ Д. Нешић пише: „Тек 1922. обновљен је рад синдиката и исте године је избио штрајк кројачких радника који је пропао. Штрајк су водили Глигорије Тичић, Милан Костић — калајџија, Тодор Коцић — Мурат и Борђе Борђевић“ (Писмена изјава Д. Нешића од 25. VI 1976. — Збирка С. Димитријевића).

На овај се штрајк из 1922. вероватно односи податак Т. Коцића Мурата о неком штрајку из 1923. године.

По Т. Коцићу Мурату, кад је тај штрајк кројачких радника избио, „онда су послодавци створили картел“. „Будући да се не би вратили наград [код послодавца], узели смо једну радњу и почели да радимо заједно. Али послодавци су нас оптужили [вероватно за беспревазан рад] и били смо кажњени нас неколико другара: Тод. Коцић, Милан Калајџић, Божидар Стојановић, Јордан Цоцић, Драги Пакић, по 15 дана затвора“ (Писмена изјава Тодора Коцића Мурата од 30. XII 1950. — Збирка С. Димитријевића).

Првог септембра 1922. одржана је скупштина Пододбора шивачких радника и изабрана нова управа: председник Милан Калајџић; секретар Борђе Борђевић; благајник Раде Пекић; чланови: Борђе Јовановић, Јован Јанковић, Милан Живковић и Стеван Петковић („Организовани радник“ 112, 23. IX 1922).

¹⁶ У управу су ушли: председник Петар Стевчић; секретар Александар Савић; благајник Душан Кулић; чланови управе: Благоје Николић, Живојин Младеновић, Душан Петковић и Душан Борђевић („Организовани радник“ 36, 5. III 1922).

Изгледа да је 1922. и 1923. године познати комуниста Благоје Николић био члан управе Пододбора кожарско-прерађивачких радника.

На сличан начин он је заједно са неколико других комуниста појачао управу овог пододбора у 1927. години.

У новом допису поново се јавља да је овај пододбор „обновио... свој рад и одржавао своју прву конференцију на којој је изабрана нова управа.

У њу су ушли: председник Љубомир Димитријевић, сарачки радник; секретар Александар Савић, обућарски радник, благајник Душан Борђевић, обућарски радник; чланови управе: Братислав Петковић, сарачки радник и Божидар Миленковић, обућарски радник; финансијска контрола: Александар Борђевић, обућарски радник и Драгољуб Митровић, обућарски радник („Организовани радник“ 91, 14. IX 1922).

Први *штрајк кожарских радника* организованих у Независне синдикате избио је децембра 1922. у радионици Паје Ристића, обућара, кад је овај отпустио једног радника.¹⁷

Пододбор Савеза дрводељских радника обновљен је када је на конференцији дрводељских радника, 4. фебруара 1922, изабрана управа.¹⁸

Према подацима објављеним у „Организованом раднику“ који се односе на стање из јула 1922. године, видимо да су у Лесковцу тада заиста постојали пододбори дрводељских и кожарских радника, а као што се из наших података види, и Пододбор шивачких радника.

Тада су у Лесковцу, још увек били затворени, што се изричито каже, пододбори грађевинарских радника; фабричких и неквалификованих радника; живежарских радника; саобраћајних и транспортних радника.¹⁹

Изгледа да је ова трећа управа Пододбора кожарско-прерађивачких радника била само израз напора да обновљена синдикална организација обухвати поред обућарских и сарачке раднике, којима је уступљено место председника и једног члана управе.

Седиште пододбора била је кафана „Златни Праг“ („Организовани радник“ 118, 14. XII 1922).

¹⁷ „Организовани радник“ 122, 28. XII 1922.

¹⁸ Састав управе: председник Реља Станковић; секретар Драгољуб Коцић; благајник Благоје Николић; управни одбор: Светозар Петковић и Василије Митровић; надзорни одбор: Влада Петровић и Урош Здравковић, сви дрводељски радници („Организовани радник“ 43, 30. III 1922).

Поменути Драг. Коцић прикупио је 560 динара за гладне у Русији („Организовани радник“ 56, 15. V 1922). На конференцији дрводељских радника одржаној 20. јуна 1922. скупило је 225 динара за „Организовани радник“ („Организовани радник“ 76, 27. VII 1922).

У августу 1922. дрводељски радници из Лесковца послали су „Организованом раднику“ нов прилог од 252 динара („Организовани радник“ 79, 6. VIII 1922).

Када је после пленарне седнице Централне управе Савеза дрводељских радника, одржане у Загребу 28. и 29. јуна 1922, изабрана нова управа Савеза, једна група старих функционера повезаних са реформистичким Главним радничким савезом, покушала је да поцепа овај синдикални савез. Одмах затим београдски дрводељски радници (16. јула 1922), а за њима и загребачки радници (23. августа 1922), одржали су своје скупштине и у својим резолуцијама осуђили цепеначе и захтевали да изабрана управа превземе послове Савеза (*Око Савеза дрводељаца*, „Организовани радник“ 78, 3. VIII 1922).

Њима су се прикључили и лесковачки дрводељски радници. Они су одржали конференцију на којој је присуствовало више од 3/4 чланова, продикутовали случај и *једногласно* решили да се придруже београдским и загребачким друговима. Осудивши цепеначе, они су изјавили да „за њихову ствар нема у Лесковцу ни једног дрводеља“ („Организовани радник“ 82, 17. VIII 1922).

Међу подружницама које су послале протестне резолуције против овог насиља и пружиле подршку легалној управи помињу се Београд, Ниш, Чакач, Пирот и Лесковац („Радничка штампа“, Загреб, бр. 37, 25. XI 1922).

¹⁹ *Како гоне синдикате*, „Организовани радник“ 77, 30. VI 1922; *Раднички синдикати под Законом о заштити државе*, Исто бр. 78, 3. VIII 1922; *упоредено са књигом Положај радничке класе*, 61—62, 64, 77, 74—76, 77—78, 101. Уз то за металске раднике: „Организовани радник“ 18, 16. март 1924; Исто бр. 24, 6. IV 1924.

Поред већ поменутих прилога, било је појединаца који су послали своје прилоге за гладну руску децу („Слободна реч“ 19, 12. III 1922), а Д. Цветковић — Драги Социјал дао је 20 динара за „Слободну реч“ („Слободна реч“ 25, 30. IV 1922).

Представници три обновљена пододбора, кожарских, шивачких и дрводељских радника, образовали су Месно синдикално веће у Лесковцу. О његовом постојању сазнајемо из поштанске карте коју је МСВ у Лесковцу упутило „Организованом раднику“ 16. јуна 1922.²⁰

Изгледа да је први председник Месног радничког синдикалног већа у Лесковцу био Милан Костић, кројачки радник, који је био на тој дужности 11. фебруара 1923.²¹

Тридесетог јула 1922. пре подне одржан је у Лесковцу, у башти хотела „Солун“, први општераднички збор после *Обзнане*. Збор је одржан под руководством лесковачких комуниста. (Председавајући збора Драгољуб Цветковић, продавац радничке штампе, секретар Тодор Коцић, шивачки радник, а оверачи записника Благоје Николић, столарски радник и Миливоје Јоренски, металски радник.) Главни референт био је делегат Међусавезног синдикалног одбора Југославије — МСОЈ-а (синдикалне централе Независних синдиката) В. Јанкићевић, ливачки радник из Ниша. Он је говорио на тему *Положај радничке класе и раднички синдикати*. У свом излагању он се осврнуо на реформистичку синдикалну централу Главни раднички савез и „навео све његове полицијско-шпијунске радње“, говорио о постанку Међусавезног синдикалног одбора (синдикалне централе Независних синдиката) и условима у којима он ради.

Затим је говорио о *синдикалном покрету у данашњици*, објаснио тежак и неиздржљив положај целе радничке класе и осврнуо се на питање скупоће, „од које није поштеђен ни Лесковац, као центар индустрије за старе границе Србије па и Јужне Србије уопште“.

Он „наводи неколико примера ужасне експлоатације дечије и женске радне снаге, која је најстрашнија у Лесковцу, који се као центар индустрије засновао и одржавао се највећим делом на *женској и дечијој радној снази*, јер је она најјефтинија и најподеснија за експлоатацију“. Затим је предочио „потребу за учешћем на земаљској синдикалној конференцији МСО“.

Збор је донео резолуцију о положају радничке класе и створеној ситуацији у радничком покрету. У њој се наглашава потреба „да се одмах приступи формирању и јачању синдикалних организација као неопходну потребу за заштиту интереса радничке класе“, „констатује да се радничко заштитно законодавство саботира од стране капиталистичке класе оличене у државној управи, која ову саботажу одобрава и помаже, па закључује да се само кроз непомирљиве класне борбене организације може против ове саботаже борити“. „Збор једнодушно прима правац и тактику Централног међусавезног синдикалног одбора, који је стварни и легитимни представник радничке класе у Југославији, и усвајајући горње, приказује досадање [организације] и у истом правцу обнављаће још

²⁰ У њему се протестује против незаконите наредбе полиције да се радницима издају полицијске буквице и позивају лесковачки радници „да оне срамне полицијске књиге не примају“ (*Пандурска насиља*, „Организовани радник“ 72, 13. VII 1922).

²¹ „Организовани радник“ 13, 15. II 1923.

досад необновљене синдикалне организације у саставу МСОЈ.“ Збор је препоручио радницима Лесковца лист „Организовани радник“, орган Независних синдиката, позвао раднике да помажу овај лист, одлучио да се ова резолуција одштампа у њему и осудио групу око Главног радничког савеза (ГРС) — синдикалне централе реформистичких синдиката.²²

Ускоро после овог збора обновљен је и Пододбор Савеза фабричких и неквалификованих радника, који је изабрао нову управу.²³

У августу 1922. Међусавезни синдикални одбор позвао је све организације у земљи да одрже зборове против скупоће, која је достигла страховите размере и видљиво оборила реалну радничку надницу.²⁴

Велики збор по овом питању одржан је и у Лесковцу 15. октобра 1922. у хотелу „Солун“.²⁵

Збор је отворио Тодор Коцић Мурат. За председника је изабран Драгољуб Цветковић Драги Социјал, а референти су били Јанко Петаковић, делегат МСО-а, а сам збор се придружио резолуцији МСО-а од 27. августа 1922, која је поставила влади одређене захтеве ради смањења скупоће.

Допис у вези са овим збором посебно се осврће на положај лесковачких радника. Он констатује:

Да је у Лесковцу „запослено преко 3000 радника“. Да је у њему скупоћа „иста као и у Београду, док су радничке плате много ниже. Оне се крећу од 8—30 динара. Експлоатација је нарочито отворена у ливници гвожђа [Кукар и] Јовић, где је запослено неколико стотина радника са гладном надницом од 8,25 динара. Исти је случај и у фабрици Илић.

Да би обезбедили ову експлоатацију г.г. фабриканти не само да забрањују свако организовање, већ и приступ њихових радника организованим радницима. Они су постали држава у држави“.

²² Са великог збора радника у Лесковцу, „Организовани радник“ 80, 10. VIII 1922.

²³ Управу су сачињавали: председник Борђе Станковић; секретар Димитрије Костић; благајник Алекса Микић; чланови управног одбора: Вукашин Мијић и Владимир Станковић; надзорни одбор: Милан Танић и Добривоје Јовановић („Организовани радник“ 92, 17. IX 1922).

²⁴ Против скупоће, „Организовани радник“ 84, 24. VIII 1922.

Постојећа спекулација и скупоћа смањиле су за кратко време радничке наднице за 25% (У борбу против скупоће „Организовани радник“ 89, 7. IX 1922).

Када упоредимо куповну моћ предратних и тадашњих надница, видимо да се за једну надницу добијало:

	1914.	а тада
хлеба	два	један
јаја	6 комада	2 комада
млска	2 лигра	1 литар
пасуља	1 кг	1/2 кг
шећера	1/2 кг	1/2 кг
меса	1 кг	350 грама

што значи „да је просечна реална надница радникова данас скоро три пута мања од предратне“ (Исто бр. 87, 31. VIII 1922).

²⁵ Позив за овај збор објављен је у „Организованом раднику“ 98—100, 8, 12. и 15. X 1922.

Тражећи да Министарство социјалне политике „ове разбојнике упозори на Закон о заштити радника и предузме мере против њих“, у допису се каже: „Иначе ће се само радништво постарати да ове пуштахије врати у границе закона.“ При томе се додаје: „Експлоатација радника у овим фабрикама врши се методски. У неким радионицама има по 7—10 ученика без и једног квалификованог радника. Ученици сем хране немају ништа друго.“

Онда се закључује: „Радништво је одавно увидело да је капиталистичка класа завела реакцију, једино због тога, да би могла спровести што силнију експлоатацију. И ова експлоатација која иде до формалног гладовања радника, тежа је него сам затвор и прогони.“ Зато ће „лесковачко радништво... ускоро са осталим југословенским радништвом устати у жилаву борбу против реакције, уверено да се тиме бори и против експлоатације у радионицама“.²⁶

Постоје и други подаци о тешком положају фабричких радника. У центрумашком листу се констатује да у Лесковцу „у свим индустријским предузећима раде и деца испод 14 година, мушка и женска“.

Мада је члан 20. Закона о заштити радника забрањивао запошљавање деце испод 14 година, а члан 17. забрањивао да жене и деца раде ноћу, у Лесковцу „и деца од 13 година не само раде дању, већ и ноћу!“ „Исто тако радници нису осигурани према Закону о осигурању радника.“²⁷

Када је група деце — питомаца „Привредника“ дошла у Лесковац после завршене основне школе, у лето 1922, да изучава занат, нека од њих су доспела у Прву српску фабрику за ливење и прераду метала Кукар и Јовић, која је била преко пруге, код Кукарове фабрике црепа.

По сећању једнога од њих, Н. Штетића, у овој лесковачкој фабрици, која је навелико користила дечју радну снагу (у предузећу је радило „око 30 радника, а уз њих 22 шегрта“), шегрти су били смештени на следећи начин: У прво време „Сви шегрти творнице Кукар-Јовић спавали су заједно у једној тијесној просторији с дрвеним креветима на кат. Лежај је био од сламе, и јастук од сламе. Свакоме је додијелено и по једно ћебе. Под је био као у творничкој хали од печених цигала.

У просторији су била 22 лежаја, за њих двадесет и двојицу. Дужина собе: 8 метара, ширина 3,5 метра, два прозора и дрвена врата. Десно од шегртске спаваонице био је творнички заход а до њега кухиња. — Лети је у нашој соби било несношљиво — каже Штетић. — Из увек прљавог захода ширио се ужасан смрад, а смрдило је и из кухиње... Радили су напорно од 6 ујутру до 6 увече, а после тога у газдином врту или у окућници неког мајстора, или би носили газдинску децу... Хранили су се робијашки: убућали, неколико дана стари крух, полугњило поврће, блутава

²⁶ Са збора против скупоће у Лесковцу, „Организовани радник“ 102, 22. X 1922.

²⁷ „Радничке новине“ 81, 10. X 1922.

каша, црвљиви грах...“ „Код Кукара и Јовића су стругали турпијом, шмирглали и полирали кваке за врата, радили у кућанству, чували дјецу.“ „Шегрти фабрике Кукар и Јовић су били обавезни да свакога мјесеца на квакама обраде за 150 динара посла. Толико је, наиме, обрачунавано свакоме од њих за стан и храну. У готовом су тједно [недељно] добивали 2,5 динара. За 150 динара мјесечно морао је сваки од њих, радећи по 12 сати остругати 2600 квака. Посао је често трајао и до 19,30 сати, а одмах после тога су ишли у вечерњу занатску школу.“²⁸

Дванаестог новембра 1922. гостовала је радничка уметничка група „Абрашевић“ из Ниша.

Госте је поздравио Драгољуб Цветковић Драги Социјал, а говорио је Воја Јанкићевић из Ниша.

На забави са игранком, која је приређена у хотелу „Круна“, приказан је позоришни комад *Борба*, а хор је отпевао радничку химну.²⁹

Два месеца касније, 8. јануара 1923, лесковачки радници приредили су забаву „у корист жртава реакције — похашшених другова, функционера радничког покрета.“³⁰

Лесковачки радници су бојкотовали не само издајнике радничке борбе, штрајкбрехере и центрумаше,³¹ него и истакнуте експлоататоре.

Из једног објављеног случаја видимо да „многи експлоататори мисле да су радници њихово робље. Кад их узму на рад, они мисле да имају сва неограничена права над радницима, а о шегртим да не говоримо“.

Приказујући једног од њих, Алексу Стојановића Милина, столара из Лесковца, дописник „Организованог радника“ пише: „прошле године је тучући шегрта поломио штап, а једнога је шегрта ударио прозорским крилом и сва стакла изломио о његову главу.“ Када је отпустио радника Тасу Ристића, који је код њега радио као ајлучар, остао му је дужан 205 динара зараде. Кад је овај тражио да му исплати тај новац, „Послодавац је изјавио да му не

²⁸ Све је ово донето на основу писмене изјаве која се налази у збирци И. Очака и казивања Н. Штетића објављеног у књизи: И. Очак и Ј. Поповић, *Кончар, секретар партије*, 33—34 и 37. Ово казивање допунно је и исправио Н. Штетић. — Писмена изјава од 25. септембра 1977. у збирци С. Димитријевића.

Из наведених података се види да шегрти запослени у овој фабрици, у ствари, нису учили занат. Њећ су само радили једну врсту посла, стругали кваке које су биле масовни производ ове фабрике. Сваки од њих је за бедну плату од 2,5 динара недељно, стан и храну, обављао посао неквалификованог радника. То објашњава зашто су власници ове фабрике радо и масовно упошљавали питомце „Привредника“.

²⁹ Пролетер, *Са велике забаве нишког „Абрашевића“ у Лесковцу*, „Организовани радник“ 113, 26. XI 1922.

³⁰ 1.000 динара колико Синдикално веће у Лесковцу даје као прилог за жртве реакције, вероватно представља приход са ове забаве („Организовани радник“ 5, 18, I 1923 — оба податка у том броју).

³¹ У једном телеграму упућеном „Организованом раднику“ стоји: „Пролетаријат вароши Лесковца гнуша се издајства Главног Радничког Савеза. Доле са ортацима данашњег режима! Доле са издајницима!“ (Исто бр. 107, 5 XI 1922).

да, већ нека дође натраг“. Радник је то одбио и тужио газду полицији, „али пошто је поменути господин демократа, то му иста неће ништа.

Због тога је тамошњи пододбор решио да се г. А. Станковић бојкотује, што се овим проглашава.“³²

Крајем 1922. године у Лесковцу су постојала четири синдикална пододбора (шивачких, кожарских, дрводељских, и фабричких и неквалификованих радника) са укупно 130 организованих радника, од чега фабричких и неквалификованих радника 32, дрводељских радника 40, кожарско-прерађивачких 30, а шивачких 28.³³

На земаљској конференцији Независних синдиката одржаној 27—29. јануара 1923. у Београду учествовало је 120 делегата из целе земље.³⁴

Пошто имена делегата нису објављена, не знамо ко је од Лесковчана био на њој.

На овој конференцији створено је стално руководство Независних синдиката — Централни раднички синдикални одбор Југославије (ЦРСОЈ).

Одмах после ове конференције отпочео је нов јуриш реакције на Независне синдикате, забрана забаве у Београду, забрана зборова у Лесковцу и Врању итд.

Када је председник Месног радничког синдикалног већа у Лесковцу, Милан Костић, кројачки радник, затражио од полиције дозволу за одржање збора на коме је делегат ЦРСОЈ-а имао да реферире о закључцима поменуће конференције, срески начелник у Лесковцу одбио је да изда ово одобрење позивајући се, на комунистички карактер обновљеног синдикалног покрета. Он пише у свом решењу од 11. фебруара 1923: „Како су ове комунистичке организације прешле у руке тзв. Синдикалног већа, то је у интересу наше земље да овај збор не дозволим.“³⁵

³² „Организовани радник“ 110, 16. XI 1922.

³³ Податак о укупном броју радника у Лесковцу — 800, по свој се прилици односи на ове четири струке, од којих је група фабричких и неквалификованих радника, како изгледа, обухватала само вжарске раднике.

Упоредимо ли број организованих радника пре Обзнане и крајем 1922. видимо да је било:

Врста радника	Крајем 1920.	Крајем 1922.
дрводељски	70	40
фабрички и неквалификовани	40	32
кожарско-прерађивачки	50	30
шивачки	?	28

(Положај радничке класе у Југославији, 45, 64, 70, 71).

³⁴ „Организовани радник“ 9, 1. II 1923. Извештај од 1. марта 1923. из фонда Коминтерне каже да је на њој било 114 делегата из целе земље, а учествовао је и Г. Димитров као делегат Синдикалне интернационале — АЦКСКЈ, Профинтерна, 1923/11.

³⁵ *Насиље и незакоње*, „Организовани радник“ 13, 15. II 1923; *Нови јуриш реакције на синдикате*, Исто бр. 15. 16. II 1923.

в) Положај радничке класе Лесковца у 1923. години

Погледајмо шта пишу о положају лесковачких радника у 1923. „Лесковачки гласник“ и „Организовани радник“.

„Бифтарија града Лесковца“, каже писац чланка осврћући се у „Лесковачком гласнику“ на измене у заштитном радничком законодавству, „прижељкујући, разуме се, што скорије његово уништење, као посве штетног како по послодавачки свет, тако и по раднике, а специјално по опште економско стање земље“ („како је то она сматрала“), пружа нам извесне податке о писмености радника и њиховом положају.

Констатујући да „код нас раде већим делом неквалификовани радници, који нису прошли ни кроз какву стручну школу, чак шта више 95% наших радника неписмено је“, овај лист лесковачке чаршије лицемерно додаје: „А колико пати наша индустрија од тога, није тешко увидети.“

Окомивши се на законски предвиђено осмочасовно радно време, лист пише:

„Колико су илузорне законодавчеве одредбе о осмочасовном раду види се најбоље по томе, што већина радника после осмочасовног рада раде и друге послове, било занат код куће, било просте радове, а има их који тек што изађу из једне одлазе у друге фабрике.“

Дакле, лесковачки лицемери налазе аргументе за продужење радног времена у томе што су изгладнели радници били приморани на допунски рад да би се прехранили.³⁶

Један лесковачки радник, коментаришући овај напис, пише:

„Ми класно свесни радници потпуно разумемо прижељкивање ових лесковачких послодаваца“, који су „уверени да ће им она њихова браћа по идеологији и моралу, који владају овом земљом, несумњиво изаћи у сусрет и попети радно време од 12 и 14 часова (колико је оно у ствари у Лесковцу) на 16—18 часова.“

Човек треба да буде апсолутно без части и скрупула, као што је случај са Лесковчанима којима на челу стоје злогласна браћа Илићи, па захтевати дуже радно време но што је. И када би они могли нагнати оне, који за њихов рачун раде, да 24 часа непрекидно раде, они би то учинили, јер забога треба обновити индустрију’.

Дужност је свесних радника борити се противу ових некултурних и дивљачких прохтева њихових послодаваца.“

После тога он наставља:

„Мада Закон о заштити радника директно забрањује употребу дечје радне снаге, ако су деца испод 14 година, ипак стегоноша лесковачких дерикожа г. Илић има у својој фабрици штофа девојчице и испод 12 година. Наднице се крећу између 6—22 дин.“

³⁶ Овај број „Лесковачког гласника“, бр. 12 од 24. марта 1923. нисмо успели нигде да нађемо. Ми дајемо делове овог текста на основу цитата укључених у коментар једног лесковачког радника, објављен у „Организованом раднику“, који следи.

Постоји маса столарских као и других радњи са по једним или ни једним радником, а са по 5—10—15 ученика. Ти су дечаџи принуђени радити по 12—14 часова дневно, не добијајући за тај свој претерани физички напор ни парче хлеба од својих крвопија. То су дечаџи махом из места, и хране се код својих родитеља који их и одевају, обувају, а „мајстори“ експлоатишу.“ „Лесковчани жале“ што им радници нису школовани. Колико неваљалства. Па јасно је као дан да би се пљачка коју послодавци сада скидају са радничких леђа морала у најмању руку преполовити, када би они у својим предузећима имали интелигентније раднике.“ Зато он позива раднике у организацију.³⁷

Из саопштења Округног уреда, тј. његове експозитуре за осигурање радника у Лесковцу од 18. априла 1923. видимо да је ова експозитура Округног уреда за осигурање радника у Београду основана октобра 1922. године. То је објављено „добовањем и штампаним објавама“ и „позвати су послодавци да пријаве своје раднике и службенике“; „поред свега тога један добар део послодаваца није пријавио запослене раднике“. Зато се упућује овај нов позив — преко „Лесковачког гласника“ — и подсећа: „На осигурање су обавезни: сва лица која на подручју Краљевине СХС дају своју умну или телесну снагу под најам, без обзира на држављанство, пол и доба живота“, изузев пољопривредних радника, као и државних службеника (којима је зајамчена плата и принадлежности док бољују 26 недеља).³⁸

Осврћући се на положај радника фабрике гајтана Кулића, Поп-Димића и Илића, дописник „Организованог радника“ пише:

„Радно време је непрекидно и дању и ноћу. Прва партија, дневна, ради 12 часова са одмором за време доручка од 20 минута и за време ручка од 1 часа [С. Д.: дакле, 10 часова и 40 минута]; друга, ноћна партија ради без прекида 12 часова, од 6 увече до 6 ујутро. Па и то није правилно. Партија која ради дању гони се да продужи рад још 6 часова ноћу, те је радно време 18 часова. Тај прековремени рад од 6 часова плаћа се мање од 6 дневних часова. Да не би, пак она ноћна партија била повлашћена само са 12 часова ноћног рада, употребљава се дању за кућну послугу господарима. Тако господари експлоатишу на двојак начин.“

„Разлике у најамници између дневног и ноћног рада нема. Толико се плаћа 12 часова ноћног, колико и 12 часова дневног рада.“

Надница почиње са 8 дин. и пење се до 18,50 дин. Свега две раднице имају „срећну“ надницу од 18,50 дин. Просечна је, пак надница 11 дин.

Месечари радници плаћени су по 400 дин. месечно. Мајстори примају 1000 дин. месечно.“

„Они који се успротиве да продуже рад и преко 12 часова бивају сместа отпуштени.“ „За 6 часова ноћног прековременог рада

³⁷ Лесковачки радник, *Допис из Лесковца*, „Организовани радник“ 25, 1. I. IV 1923.

³⁸ „Лесковачки гласник“ 18, 28. IV 1923.

плаћа се свега 4.60 дин. Тако са 18 часова рада ово робље плаћено је свега просечно 15.60 дин.“

„Раде и деца испод 14 година.“

„На организовање нико не сме ни помислити, јер би места био отпуштен.“

„У истој фабрици радио је као машиниста Антоније Пешић за 700 месечне плате. Радио је непрекидно 12 часова без икаква одмора. Погодба је била да се отказ врши на месец дана унапред. Па ипак, кад је отишао на првомајску прославу, отпуштен је моментално без исплате по уговору.“³⁹

У лето 1923. године незапосленост је захватила дрводељске раднике.⁴⁰

г) Стање радничких организација у 1923. години

Те године, 9. септембра 1923, објављена је, тј. „формирана“, прва синдикална организација у Власотинцу, Пододбор Савеза шивачких радника. Тада су у Власотинцу била „22 кројачка радника од којих су 17 ајлчари, а 5 парчетари. Радно време 16 до 18 сати“.⁴¹

У другој половини 1923. године постојећи синдикални пододбори у Лесковцу изабрали су нове управе.

Пододбор дрводељских радника одржао је редовну полугодишњу скупштину 19. септембра 1923. и изабрао нову управу.⁴²

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника „понова је отпочео са радом, који је услед немарности самих чланова дуже времена престао да ради“. На првој конференцији, одржаној 29. октобра 1923, изабрана је управа са Костадином Цветковићем, обућарским радником.⁴³

³⁹ „Организовани радник“ 40, 24. V 1923.

Осврћући се на текстилне раднике уопште, лист „Радник“ пише: „У Лесковцу, где послови фабриканата исто тако иду, за 10 сати рада износи надница 10 до 15 динара [за] жене и децу, а 20 до 25 динара за одрасле и квалификоване раднике“ — дакле, за пределице и ткаче („Радник“ 42, 10. V 1923).

⁴⁰ Зато је „Организовани радник“ упозоравао да не иду у Лесковац и излажу се излишним трошковицама („Организовани радник“ 59, 66, 83 и 100, 29. VII, 22. VIII, 21. X и 20. XII 1923).

⁴¹ Управу Пододбора сачињавали су: председник Борбе Цалић; секретар Јован Шушћулић; благајник Драгомир Папгркулић; чланови контроле: Војислав Пузић, Жарко Јањић и Живан Коцић („Организовани радник“ 76, 27. IX 1923).

Пошто је у Власотинцу владала велика беспослица а „врло ниска награда радника“, Пододбор шивача позвао је кројачке раднике да тамо не иду (Исто бр. 88, 8. XI 1923). Међу адресама активних подружница Савеза радника-ца шивачко-одевне индустрије и обрта Југославије налазимо и Јордана Шушћулића, кројачког радника из Власотинца (Исто бр. 93, 25. XI 1923).

⁴² Она се конституисала овако: председник Милорад Тасић; секретар Влада Борбевић; благајник Драгомир Живковић; управни одбор: Драгољуб Маријановић и Душан Митић; надзорни одбор: Младен Младеновић и Душан Стојковић („Организовани радник“ 83, 21. X 1923).

Постојање Пододбора у Лесковцу потврдио је и Покрајински одбор Савеза дрводељских радника, објавивши списак 16 постојећих пододбора у Србији и Македонији (Исто бр. 91, 18. XI 1923).

⁴³ Састав управе: председник Костадин Цветковић; потпредседник Александар Станковић; секретар Александар Савић; заменик секретара Стојан Стојановић; благајник Душан Борбевић; надзорни одбор: Александар Илић и

У писму упућеном 31. X 1923. Савезу кожарско-прерађивачких радника у Загребу, поред података о избору управе, стоји да овај „пододбор по старом записнику броји 145 чланова“. Истовремено је истакнуто да они мисле „да ћемо се показати као најјачи Пододбор у целој Југославији“, као и то да је беспослица нарочито велика у обућарским радионицама.⁴⁴

Међу адресама активних подружница Савеза радника-ца шивачко-одјевне индустрије и обрта Југославије налазимо и Тодора Коцића [Мурата], кројачког радника из Лесковца, што указује да је негде пре тога изабрана нова управа овог пододбора.⁴⁵

Пододбор Савеза фабричких и неквалификованих радница-ца одржао је скупштину 1. децембра 1923. и изабрао нову управу.⁴⁶

Тада су формиране и неке нове синдикалне организације у Лесковцу.

Двадесет петог октобра 1923. основано је у Лесковцу, уз помоћ Месног синдикалног већа, Повереништво Савеза берберских и власуљарских радника. За поверенике је изабран Живојин Симоновић.⁴⁷

Према извештају који је Савез берберских и власуљарских радника примио из Лесковца, месечне плате берберских радника у то време биле су: „I категорија 7—800 динара, II категорија 4—600 и III категорија 400 динара, без икаквих других бенефиција.“

У то време цене животних намирница износиле су: „бели хлеб 6, црни 5 дин.; маст 44 дин.; свињско месо 22 дин.; говедина 12 д.; кромпир 2 дин.; пасуљ 6 дин.; шећер 22 дин.; пиринач 13 дин. и кафа 42 динара.“ Што се тиче одела, обуће, стана, осветљења, огрева и осталог, „све је прескупо, готово као и код вас у Београду“.⁴⁸

Другог новембра 1923. обновљен је Пододбор живежарских радника и изабрана управа. Пододбор има 10 чланова, млинарских радника.⁴⁹

На састанку управа свих пододбора у Лесковцу изабрана је нова управа Месног радничког синдикалног већа у саставу: председник Стеван Петковић, шивачки радник; потпредседник Јован Здравковић; секретар Андрија Гасер, млинарски радник; благајник Коста Стаменковић, млинарски радник; контролори: Александар

Благоје Николић; финансијска контрола: Младен Милојевић, Димитрије Стојиљковић и Милорад Северовић.

Стан организације је у кафани „Трговачка касина“.

Једновремено се упозоравају опанчари и обућари који путују у Лескован ради тражења посла да се јаве организацији.

⁴⁴ Архив Института историје радничког покрета Хрватске. Фонд СКПРЈ, кут. 1, број 184; неки од ових података објављени су у нешто измењеном виду у „Организованом раднику“ 90, 15. XI 1923.

⁴⁵ „Организовани радник“ 93, 25. XI 1923.

⁴⁶ Она се конституисала овако: председник Борђе Станковић; секретар Димитрије Костић; благајник Степа Симоновић; чланови: Владимир Станковић, Драгољуб Микић, Добривоје Стојановић и Александар Станимировић.

Једновремено је истакнуто да „велика беспослица влада у месту“ („Организовани радник“ 102, 27. XII 1923).

⁴⁷ „Организовани радник“ 93, 25. XI 1923.

⁴⁸ Исто бр. 99, 16. XII 1923.

⁴⁹ У управу су ушли: председник Адам Мијић; секретар Андрија Гасер; благајник Коста Стаменковић; финансијска контрола: Новица Борђевић и Тома Јовановић („Организовани радник“ 88, 8. XI 1923).

Савић, обућарски радник; Милан Савић, Стева Симоновић, из Пододбора фабричких и неквалификованих радника, и Душан Борђевић, обућарски радник.⁵⁰

Дакле, крајем 1923. године у лесковачком крају постојало је 8 синдикалних организација: 5 пододбора у Лесковцу (дрводељских; кожарских; шивачких; фабричких и неквалификованих; жижеарских — млинарских — радника); Повереништво берберских радника и Месни мебуструковни одбор у Лесковцу; као и Пододбор шивачких радника у Власотинцу.

Једна од битних гадашњих слабости постојећих синдикалних радничких организација у Лесковцу у 1923. било је то што оне нису захватиле индустријско радништво, као и многе занатске струке чији су радници остали без својих синдикалних организација.

Зато је отпор који су пружали послодавцима био ограничен на неке врсте занатских радионица.

д) Положај радничке класе Лесковца у 1924. години

Израбљивачки апетити лесковачких послодаваца били су незајажљиви. Државна власт прогонећи раднички покрет, не старејући се о примени сопствених закона о заштити радника, олакшавала је њихова израбљивачка настојања. Уз то су они покушавали да нађу решење за своје привредне тешкоће у појачаној експлоатацији најамних радника и потрошача, у превалавању терета привредне кризе на леђа пролетаријата.

Општи застој привреде и велика беспослица, непостојање синдикалних организација код индустријских радника, релативна слабост неких синдикалних организација, као и њихово одсуство у многим занатским струкама, отежавали су борбу за побољшање положаја свих радника.

Зато је на почетку 1924. године, пошто је владала привредна криза а радничке организације биле релативно слабе и нису могле да пруже ефикасан отпор најкрупнијим послодавцима — индустријалцима, положај лесковачких радника био врло тежак.

Један дописник „Радничких новина“ из Лесковца пише:

„И код нас има радничко законодавство, али код нас нико не води рачуна о његовој примени. Радничке организације су слабе, а негде и не постоје. Отуда се радници налазе у очајном положају и преживљавају најпрње дане. Разумети сву њихову беду, треба доћи у додир са њиховим условима живота и рада.

У Лесковцу, где је индустрија највише развијена у колико се Србије тиче, радна снага се продаје у бесцење. Најбоља надница је плаћена од 15—20 динара. Сваком је јасно да 20 динара нису довољни ни да се задовоље најпрешније дневне потребе.

⁵⁰ „Организовани радник“ 100, 20. XII 1923.

Напомињемо да је Андрија Гасер вероватно био комуниста из Осијека. Он је августа 1923. послао из Лесковца допис „Организованом раднику“ у коме говори о прогонима покрета у Осијеку 31. јула 1921. године. Тада је он станао у Радничком дому у Осијеку (Исто бр. 64, 16. VIII 1923).

Зато су радничке породице на овим јаким мразевима без дрва, смештене у мале мрачне и влажне колибе. У њима су нашли трајне савезнике: реуматизам, последица промрзлости; и туберкулоза, последица влаге, изнурености и рђаве исхране.“

Поред новчане кризе која је укочила индустријски полет и слабости радничких организација, дописник листа „Организовани радник“ помиње још један посебан моменат који је тада утицао на одржање ниских надница и тешког положаја лесковачких радника и даље обарање надница.

То је била „велика навала“ грчких избеглица „које су нам дошле пре неколико месеци из Цариграда и Мале Азије [С. Д.: одатле су они дошли 1923. гоњени од Турака]. Остављени сами себи, без икакве државне потпоре, ове избеглице су принуђене за одржавање свог живота да раде пошто-пото, да би зарадиле кору хлеба“.⁵¹

Да би одржали а евентуално и погоршали постојеће услове рада, предуго радно време и већ ионако ниске наднице, фабрика штофа Илић, Теокаревић и Петровић, упркос постојању велике беспослице у Лесковцу, довела је крајем јануара 1924. године 78 радника из Лике, и то на превару, обећавајући им, преко својих агената „јефтине животне намирнице, удобне станове и добре награде“, односно обећавајући им „да ће овде имати бесплатно стан, огрев и осветљење, као и да су животне намирнице врло јефтине“. „Осим тога фирма је обећала да ће им давати одело у половину цене, да ће надница у прво време бити од 10—20 дин., доцније може и више, да ће им се платити путни трошак за одлазак до Лесковца, па ако се коме не допадне, и за повратак до куће. Под тим обећањима ови бедници су дошли и првог дана наишли на разочарење. Јер све што је обећано било је гола лаж.“ Тако, нпр., кад су дошли, затекли су „стан од једне сламарице“ и сл.⁵²

„Прво је почело да им се одбија од наднице за путни трошак. Првих дана је избило незадовољство, јер надница није стизала ни за хлеб, и сви су хтели да се врате натраг. Честита фирма није ни хтела дати путне исправе. У девет махова тражили су ови јадници интервенцију власти, која им није ништа могла помоћи. Пошто нису имали новца за повратак, обратили су се мајору, члану комисије за пријем робе у фабрици [С. Д.: која је тада израђивала робу намењену војним лиферицијама], који им је могао обећати толико, да их до њихових кућа упуту стражарно. Честити брђани су и то одбили, и пре неки дан су без пара у цепу кренули пешице из Лесковца. Остала је једна удовица, која је такође као радница дошла

⁵¹ Р. С. Шушовчански, *Положај радника у Лесковцу*, „Радничке новине“ 3, 16. I 1924.

⁵² „Неколицина од преварених (вероватно њих осморица) — они који су располагали са нешто мало новаца — нису ни ступили на рад кад су сазнали за праве радне и плачевне услове, али већина [вероватно њих 70 који се касније помињу као доведени у фабрику] је услед немаштине новаца присиљена остати на милост и немилост дивље експлоататорске компаније. Ови преварени радници су и сад без средстава те су изложени разним шиканацијама, а што је понајгоре ни зарада им се не издаје на време, јер тиме хоће да их силом задрже.“ [Део података узет из „Организованог радника“ 9, 14, II 1924].

са четворо ситне деце, јер са њима није могла на пут. Осталима, пак, при предаји путних исправа, фирма је у листе свима записала: „Доведен у Лесковац 25. јануара т.г. из Лике о трошку ове фабрике, којој је дао обавезу писмену да у њој ради годину дана, а ако ову фабрику напусти, да не сме остати за годину дана нигде у предрадној Србији. Обавезао се да фабрици надокнади путне трошкове учињене око његовог доласка. Данас без икаквог узрока напушта рад у фабрици. Стога се моле послодавци у предрадној Србији, да овоме раднику не дају посла као човеку који своје обавезе не испуњава.“ Тако ови невољници за све време пешачења кроз Србију осуђени су на бојкот и остаје им да једу земљу док не стигну до гладне Лике. Иста је таква судбина и њихових породица, које су овде оставили с тим да им по доласку пошаљу трошак за пут. Сви су из Врховина код Госпића.⁵³

Када се инспектор рада „усудио да посети“ текстилну фабрику Илић, Петровић и Теокаревић, о чему су власници фабрике били унапред обавештени, члан фирме позвао је 25. фебруара 1924. „у канцеларију свс фабричке мајсторе и издао им наређење, да се одслења фабричка имају довести у чисто и исправно стање, јер ће кроз два дана доћи инспектор рада“.

Кад је инспектор питао једну радницу за величину њене наднице — то је била већ поменућа Личанка са децом — она је одговорила: „За две недеље, господине, примила сам два динара.“ На питање: „Како то?“, она је одговорила: „Па тако лако. Радим ја две недеље и кад су ме звали да ми плате, израчунали су ми некакве трошкове око мене; кад су њих одбили, мени су дали чиста два динара.“ На питање: „Па што не идеш кући?“, она је одговорила: „Хоћу дакако. Само сад је зима, па са децом ситном не могу пешице. А кад отопли, те се може пешице путовати — ићи ћу, господине.“

Кад је упитао једног Руса емигранта, који је био шлосер, колика му је плата, овај је одговорио 25 динара. Што се тиче радног времена, он је одговорио: „Од 6 до 6 часова дању; кад се нешто сломи, онда од 6—6 ноћу, па одмах истог дана опет од 6 до 6.“ На питање: „Колико ти се плаћа ноћни рад?“, одговор је гласио: „Онолико колико и дневни.“

Један од резултата доласка инспектора био је да „Два дана иза његовог доласка нису долазила на рад деца испод 14 година, па су опет почели радити“.

Закључујући свој допис, кореспондент листа пише: „Ко шта може данас газдама?“ „Зар којекакав инспекторчић, који увек виси о мали прстић уважајених фабриканата, да измени положај фабричких робова, који по 20 у једној смрдљивој соби живе, раде по 12—14 и 16 сати за 24 часа, хране се као стока и умиру као стока.“

Уз то он пише: „Претежак положај лесковачког фабричког радништва погоршала је најезда избеглица из Мале Азије и разних дошљака, те се у истини не може рећи, како ови створови који се као утваре крећу међу фабричким зидинама, подносе ово вечито

⁵³ „Организовани радник“ 14, 2. III 1924.

паклено мучење, коме вероватно равна нема у историји експлоатације југословенске радничке класе.^{53a}

Од свих индустријских радника, најтежи је био положај радника запослених у керамичкој индустрији.

Године 1924. запослио је окуп дедача од 15 година из Братмиловца, који је био из сиромашне породице (2 хектара без стоке), на рингову Кукара и Коцића „код предузимача Алексе Гичића из Братмиловца“, са погодбом да ради од Бурђевдана до Митровдана. Он је добијао само храну и спавао на рингову. Кад је покушао да побегне, брат Алексе, Милан Гичић, стигао га је на коњу и ухватио у дворишту Чедомира Цокића. Онда га је газда стрпао у свој затвор и истукао гвозденом мотком. Дечак је после тога радио и спавао под стражом. Чувао га је Милан Станковић из Липовице. Кад је прошло шест месеци, А. Гичић га је исплатио за сав рад 500 репова и купио му сандале („зато што ме је тукао“). После тога радио је још годину дана само за храну, по 18 часова дневно.⁵⁴

Занатски радници су у то време били у бољем положају од фабричких.

Ево како су у то време у Лесковцу биле наднице и радно време код занатских бранши у којима су радници били организовани или су били пред организацијом (металци):

Врста радника	Радно време	Зарада у динарима	
		Квалификовани	Неквалификовани
1	2	3	4
Дрводељски	9	20—50	—
Шивачки	8	10—40	—

^{53a} *Инспектор рада у Лесковцу*, „Организовани радник“ 17, 13, III 1924. Интересантно је навести случај класне солидарности, који су лесковачки радници испољавали чак и према агентима послодаваца.

Кад је умро један фабрички радник (чије се пуно име помиње у извору), о њему је написано: „Несвесан и корумпиран, он је својим газдама служио шпијунирањем и клеветањем својих другова. То му је донело један повлашћен положај нарочито одребеног шпијуна у фабрици, који је уз то био још разудан и веома насртљив. Псовао је и тукао раднике и раднице и понашао се онако како се само може понашати један искварен и продан човек. Због овога су га се радници бојали и зазирали од њега као и од самог послодавца. Својим поступцима задужио је многе раднике, али је и својим газдама верно служио.“

Кад је он умро, оставио је незбринуту породицу. „Његов шпијунски посао није му ни уколико изменио његов пролетерски положај и кад је умро, он није имао чиме бити сахрањен. Узалуд се његова жена обраћала фабрикантима за помоћ, указујући на његове заслуге док је био жив. Она је била сиктерисана и хладан одговор ових газда био је: Он је за нас вредео док је био жив, те ни пет пара нису дали за његову сахрану.“ „Али пролетаријат, који је увек имао више милосрђа и праштања и за оне који су га због несвесности рђавим задужили, ипак се показао, да у моменту у коме би требало да нестане потпуна освета и злврадост има саосећања у невољи бедне породице мртвога. Исти радници који су шамарани и само злим задужени од Јована, скупили су прилоге да сахране свог мртвог друга. Јован је сахрањен искључиво радничким прилозима...“ („Радник“ 111, 22, III 1924).

⁵⁴ Писмена изјава Костадина Пешића Тодора из Братмиловца од 27. јуна 1978. — Збирка С. Димитријевића.

1	2	3	4
Живежарски (млинарски)	10—15	35—50	20—30
Кожарски	10—14	10—45	—
Берберски	10—14	7—25	—
Металски	10—12	25—40	—
Неквалификовани (у жарски)	10—12	30—50	8—25

Из ове табеле видимо да су најкраће радно време извојевале најстарије и релативно јаке подружнице шивачких и дрводељских радника, а да је код осталих струка борба за скраћење радног времена тек предстојала.

У погледу надница тешко је извлачити закључке пошто су у питању радници различитих струка и степена квалификације. Највише почетне наднице биле су у струкама где је деловао Коста Стаменковић, код млинарских и ужарских радника.

Напомињемо да се код живежарских и неквалификованих радника ово односи само на уже струке, дате у заградама.⁵⁵

У јуну 1924. „лесковачки трговци издали су један плакат у коме „нормирају“ радно време по радњама, ослањајући се на „закон“. Према томе плакату, радно време за трговачке помоћнике траје 12 часова, а по потреби може се повисити још са два часа, што у ствари значи да радно време траје 14 часова. Ситни и крупни трговци, које дави с једне стране данашња криза, а с друге стране финансијски капитал, гледају да то надокнаде од радничких леђа“.⁵⁶

Нов осврт на положај лесковачких радника из септембра 1924. пружа нам следећу слику:

Указујући на то да је влада заборавила да постоји и радничко законодавство, да постоји Закон о заштити радника и Закон о обавезном осигурању радника, „Радничке новине“ пишу: „Радници лишени сваког иметка и средстава за производњу, лишени су и законске заштите на раду и осигурању и тиме бачени у један очајан положај. Радно време је повећано; жене и деца раде ноћу; жута увела дечја лица испод 14 год. прелазе фабричке прагове и у облацима прашине везују своју судбину за шкљоцање разбоја и потмуду лупу машина; мрачне, влажне радионице чувају и негују миллијарде туберкулозних клица, које се потајно усађују у младе организме и полако руше најбоље наде и најлепшу младост. И све се то дешава у Српском Менчестру, на прагу Инспекције Рада.“ Ах! Инспекција Рада! Да ли има и једне установе која је тако непријатељ-

⁵⁵ У то су време у Лесковцу животне намирнице имале следеће цене: 1 кг хлеба — 6 дин., 1 литар млека — 6 дин., 1 кг свињског меса — 30 дин., 1 кг масти — 15 дин., 1 кг кромпира — 3 дин., 1 кг пиринча — 13 дин., 1 кг шећера — 21 дин., 1 кг кафе — 40 дин. („Организовани радник“ 18, 6. III 1924).

⁵⁶ Објављујући ову вест, лист „Организовани радник“ позива у борбу против ових крвопића, у организацију која ће омогућити „борбу не само против овог, него против свих зала која трпе од данашњег капиталистичког експлоататорског друштва“ („Радник“ 126, 12. VI 1924).

ски расположена према радницима као она? Основана да штити раднике, она помаже послодавце да закон изиграју и да лакше експлоатишу раднике.“

„На представке овдашњег лекара Експозитуре, доктора Стефановића, о рбавим хигијенским условима, Инспектор Рада није стигао ни један пут да обиђе фабрике и утврди на лицу места изигравање закона. Кад би имао и мало социјалног смисла за вршење своје дужности, он би могао учинити неизрачунливе услуге и радништву, и друштву, и држави. Инспектори рада, недорасли за посао који им се поверио, постали су прави гробари радничког законодавства и одговорни саучесници послодаваца у варварском сатирању радника.“

„У томе се отишло још и даље. Не само да се радничко осигурање изиграва, него се окренуло против радника. У њему су послодавци нашли нов начин експлоатације. Исплата радничких улога за осигурање у задоцњењу је за више месеци. У самом Лесковцу има више од пола милиона ненаплаћених улога. И са тим новцем послодавци се служе и богате, док радници не могу да подмире ни најнужније хигијенске и животне потребе.“⁵⁷

б) Стање радничких организација у 1924. години

Постојеће синдикалне организације занатских радника наставиле су рад на свом организационом учвршћивању и у 1924. години.

На самом почетку ове године Пододбор Савеза дрводељских радника припрема се за своју редовну годишњу скупштину.⁵⁸

Она је одржана 6. фебруара 1924. На њој је констатовано да у Лесковцу има у свему 77 дрводељских радника, од чега је организовано 52 а неорганизовано само 25. Тада је изабрана и нова управа.⁵⁹

⁵⁷ Р. С. Шуповчански, *Изиравање радничког законодавства и експлоатација радника*, „Радничке новине“ 39, 24. IX 1924.

⁵⁸ „Организовани радник“ 1, 3. I 1924.

⁵⁹ Она се конституисала овако: председник Младен Младеновић; секретар Влада Борђевић; благајник Драгомир Живковић; управни одбор: Душан Митић и Драгољуб Костић; надзорни одбор: Димитрије Николић и Душан Стојановић („Организовани радник“ 11, 21. II 1924).

У априлу 1924. Пододбор дрводељских радника у Лесковцу упозорио је раднике ове струке да се не одазивају на позив фирме „Индустрија“ из Лесковца, која је у свом отпору месној синдикалној организацији тражила раднике из других места (Исто бр. 27, 17. IV 1924).

Месец дана касније, овај пододбор је бојкотовао Сретена Јовановића, столарског радника „јер је исти и после неколико опомена од стране организације наставио свој рад који је директно био уперен против Пододбора (Исто бр. 30, 15. V 1924).

Из прегледа примања појединих пододбора Савеза дрводељских радника у Србији видимо да је по висини чланских прихода Лесковац стајао на трећем месту у Србији, одмах иза Београда (2 пододбора) и Ниша, а испред Скопља, Чачка, Крагујевца и осталих места. (Исто бр. 51, 12. VII 1924).

На дан 31. јула 1924. године у Лесковцу су била 44 синдикално организована дрводељска радника (Архив Института историје радничког покрета

Организација Независних синдиката	Број организо- ваних радника те струке	Број неоргани- зованих радни- ка те струке	Релативно учешће органи- зованих радни- ка у струци	Број примерака листа <i>Органи- зовани радник</i> који читају Ор- ганизовани радници
дрводељски радници	50	30	62,5%	50
шивачки радници	20	29	40,8%	20
живежарски радници	10	?	?	3
кожарско-прерађивачки радници	35	110	24,1%	35
берберски радници	14	2	87,5%	14
неквалификовани радници (секција ужара)	40	1000 и више	највише 4%	40
У к у п н о	169	?	?	152

Из овога видимо да је највиши степен организованости био код берберских радника, где је деловао познати комуниста Жика Симоновић, а да је најјача подружница, како по броју тако и по проценту организованих радника, био Пододбор дрводељских радника, у коме су радили комунистички руководиоци Благоје Николић и Влада Борбевић.⁶¹

У току 1924. године дошло је и до обнављања неких синдикалних организација.

Деветог марта 1924. обновљена је синдикална организација металских радника као Пододбор Савеза радника металне индустрије и обрта Југославије и изабрана управа.⁶²

Хрватске. фонд дрводељаца, кутија 7 — Извештај Савеза дрводељских радника Југославије за време од 9. V 1923. до 1. V 1928. стр. 25).

Почетком октобра 1924. Пододбор дрводељских радника бојкотовао је столарску радионицу Андре Баљозовића, као и Јована Младеновића Маргулана, столарског радника, „услед њиховог крајње непријатељског држања према Пододбору“ („Организовани радник“ 73, 9. X 1924).

⁶⁰ Једновремено је наглашено да нема Пододбора металских радника („Организовани радник“ 15, 6. III 1924). Проценте смо додали изворним подацима. Истичемо број примерака „Организованог радника“ који су примали организовани радници.

⁶¹ У то време стан Месног синдикалног већа био је на Ужарској пијаци, преко пута Трговачког удружења („Организовани радник“ 26, 13. IV 1924).

С. Јовић пише да је у време кад се он учлањно у синдикат, око 1924. године, Раднички дом био у улици од Кудељне пијаци према Дрвеној пијаци, иза Чуљкове кафане (Писмена изјава С. Јовића од 26. IX 1976. — Збирка С. Димитријевића).

⁶² Управа се овако конституисала: председник Душан Јовановић, дрвјерски радник; секретар Драгољуб Лазић, браварски радник; благајник Трајко Кочић; чланови контроле: Душан Матић, браварски радник и Душан Борбевић, браварски радник („Организовани радник“ 18, 16. III 1924).

Године 1924. створено је у Лесковцу и повереништво Савеза графичких радника-ца Југославије као саставни део подружнице из Београда која је обухватала целу Србију и Македонију. Овај синдикални савез био је неутралан у односу на комунисте и центрумаше, али је ипак имао класни карактер.⁶³

На иницијативу Тарифне комисије овог синдикалног савеза, његов члан Пера Мартиновић обишао је Ниш, Крагујевац, Лесковац и Врање и створио нова повереништва (поред већ постојећих у Шапцу и Зајечару).

У Лесковцу је организовао 11 радника једне радионице [по свој прилици, штампарије „Покрет“], и то 6 неквалификованих помоћника мушких радника у штампарији [С. Д.: калфи] и 5 ученика за слагаче.⁶⁴

Већ у фебруару 1924. године Извршни одбор ЦРСОЈ поставио је пред југословенске синдикалне организације као посебан задатак борбу „противу беспослице која данас дави радничку класу. У борби противу беспослице наша парола је помоћ беспосленим радницима од стране државе и послодаваца“. Једновремено је истакао паролу стварања Јединственог пролетерског фронта.⁶⁵

У апелу којим се позивају остале синдикалне организације (Главни раднички савез, Савез графичара Југославије и Савез банкарских, трговачких и индустријских чиновника) на заједничку акцију за заштиту радничке класе, постављено је и питање отварања јавних радова, као мере против незапослености.⁶⁶

Томе је уследио позив свим синдикалним организацијама да одрже *зборове против беспослице*.⁶⁷

Одмах затим, Месно синдикално веће у Лесковцу заказало је за 2. март 1924. збор. „Дневни ред на збору биће борба против беспослице и укидање Министарства социјалне политике“. [С. Д.: које је влада намеравала да укине као излишно.]⁶⁸

Збору су, упркос контрагитацији и сметњама од стране власти и лесковачких фабриканата, присуствовали око 300 радника и радница.

Напомињемо да је овако касно обнављање овог пододбора дошло зато што је Савез металских радника био приграбљен од стране центрумаша, а ови нису имали својих присталица у Лесковцу, тако да је било потребно прво обновити савезну синдикалну организацију.

⁶³ АЦКСКЈ, Профинтерна, 117.

⁶⁴ Стање чланства 28. XII 1924. — Извештај подружнице СГР у Београду за 1924. годину, „Графички радник“ 6, 11. II 1925.

⁶⁵ Проглас ИО ЦРСОЈ-а, Југословенском пролетаријату, „Организовани радник“ 7, 7. II 1924.

⁶⁶ Акција ЦРСОЈ, „Организовани радник“ 13, 28. II 1924.

⁶⁷ Том се приликом помињу 200.000 беспослених радника и неколико стотина хиљада њихових породица у целој земљи, а посебно се истиче да је „криза у грађевинарству, у дрводељским и осталим браншама рада узела велике размере“ („Радник“ 107, 24. II 1924).

У време кад се развила акција Независних синдиката против беспослице, „Организовани радник“ је писао да у Југославији има 500.000 најамних радника, од којих је половина, тј. 250.000 лица без посла (Акција против беспослице, „Организовани радник“ 17, 13. III 1924).

⁶⁸ То се помиње у прогласу ИО ЦРСОЈ-а, „Организовани радник“ 7, 7. II 1924.

На овом збору реферисали су М. Станојевић и Дискић о беспослици и режиму политичке и социјалне реакције. Том је приликом једногласно примљена и резолуција.⁶⁹

Проблем беспослице био је и даље врло актуелан у Лесковцу.⁷⁰

Поводом првомајске прославе 1924. године руководство Независних синдиката (ИО ЦРСОЈ) упозорило је све организације да одрже првомајске „зборове у затвореним локалимa у вароши или на периферији вароши“, нагласивши да је о томе издата наредба Министарства унутрашњих дела, да „на мајским зборовима могу говорити само претставници оних организација са којима се овај одбор споразуме о заједничком извођењу мајске манифестације.“⁷¹

Ова је прослава одржана у Лесковцу као заједничка прослава Месног синдикалног већа и Месне организације Независне радничке партије Југославије.⁷²

„Варош је тога дана имала потпуно изглед празника, јер су скоро све радионице биле затворене. Због страшног фабричког режима фабрике су ипак радиле. Поворка од преко 300 другова ишла је од стана до св. Илијског парка. На збору су говорили од синдиката друг Реља Станковић, а од Партије друг Јован Дискић.“⁷³

Владајућа буржоазија, упаничена због сталног пораста Независних синдиката и њихове активности, отпочела је нову акцију против Независних синдиката. (Одмах после затварања Независне радничке партије Југославије — види Партија I.) Полиција је извршила преметачину „у синдикалним организацијама у Београду и целој земљи“, у току које су „затворени локали организација“ пошто је, наводно, по речима министра унутрашњих дела, „добила доставе да се у тим организацијама ради на преврату и због тога је претрес извршен“. После протеста представника руководства Независних синдиката учињеног 15. августа 1924. код министра унутрашњих дела, овај је издао телеграфска наређења подређеним властима да „у року од 48 сати прегледају заплењене архиве и одмах дозволе рад организацијама код којих се не би нашли списи у циљу преврата“.⁷⁴

⁶⁹ „Организовани радник“ 17, 13. II 1924.

⁷⁰ Синдикални пододбори и даље су упозоравали раднике своје струке да не иду у Лесковац, где нема посла. Тако, нпр., то чине пододбори и покрајински одбори *шивачких* радника („Организовани радник“ 26, 13. IV 1924; Исто бр. 75, 16. X 1924) и *дрводелских* радника (Исто бр. 27, 1. IV 1924; Исто бр. 34, 15. V 1924; Исто бр. 51, 12. VII 1924; Исто бр. 96, 28. XII 1924).

⁷¹ „Организовани радник“ 20, 24. IV 1924.

⁷² Поздравни телеграм Управа НРПЈ и МРСВ. „Радник“ 117, 4. V 1924.

⁷³ „Радник“ 117, 4. V 1924; Исто бр. 121, 24. V 1924.

У време првомајске прославе 1924. год. жандармерија је блокирала Светозарски парк и „ухапсила једну текстилну радницу зато што је играла у колу (Светозара Марковића) са првеном марамом на глави“ [С. Д.: То је било тзв. Радничко коло или коло Светозара Марковића]. „Али партијци организују протест пред средско начелство и приморају их да је пусте на слободу“ (Писмена изјава В. Димитријевића Вацкиног, недатирано. — Збирка С. Димитријевића).

⁷⁴ „Организовани радник“ 52, 17. VII 1924.

Сва ова тактичка повлашћења владајуће буржоазије имала су за циљ да сачувају пред иностраним јавним мњењем слику да у нашој земљи постоји слобода синдикалног организовања.

Ово наређење је било нова тактичка смицалица. Месец дана после „затварања свих синдикалних организација“, затворених „на миг“ Светозара Прибићевића, од стране његовог „верног друга Др Милана Сршкића“, још „нису биле ни 5% од затворених организација отворене“. То је било зато што је новом „наредбом поверљивог карактера Министар Унутрашњих Дела у ствари погоршао своју прву наредбу, известивши полицијске власти, да не дају решења о забрани рада, јер је био свестан да би те забране пале код суда, чиме би његов рад био осуђен“. „Иако не дају решења о забрани рада, полицијске власти ипак не допуштају слободу рада нашим организацијама.“⁷⁵

Како је текла ова антирадничка акција у Лесковцу? Према подацима које је послала „Организација шивача у Лесковцу“, полиција је „и тамо извршила претрес у синд. организацијама ради проналажења оних злих духова који нашем несуђеном Мусолинију, из Вргиног Моста, нису давали мирна сна“.

„Ухватили су 2 пододборска записника, бербера и „Абрашевића“, а код једног младића нашли правилник спорта где стоји: „I, II и III (тим) и лесковачки полицијци видели су у овоме неке шифроване „хелије“. „Срећом, и тамо се нашао неко који је објаснио да је то лоптачка игра те је овај пуштен.“⁷⁶

После све ове халабуке, лесковачки синдикални пододбори наставили су са радом.

Већ средином августа те године, приликом референдума о повишењу чланских улога, у Пододбору шивачких радника била су 33 организована радника (од којих је 7 гласало за, а 26 против повишења).⁷⁷

Упоредимо ли то са подацима из марта 1924, видимо да је број организованих шивача у Лесковцу порастао за око 5 месеци од 20 на 33, тј. за 39,4%. Ако претпоставимо да је укупан број шивачких радника остао исти, видимо да је број организованих радника достигао 67,3% радника ове струке. Можда је код кројачких радника тај проценат био још већи.

Пошто се тада поред 31 великог пододбора помињу још 14 мањих група са укупно 200 чланова, није искључено да је Пододбор шивачких радника у Власотинцу, који се нигде не помиње, још постојао.

Месно синдикално веће је негде у то време преузело и Фонд за подизање радничког дома.⁷⁸

⁷⁵ Исто бр. 55, 10. VIII 1924.

⁷⁶ Исто бр. 56, 14. VIII 1924.

⁷⁷ Исто бр. 58, 21. VIII 1924.

⁷⁸ В. Димитријевић Вацкин пише да је „по директиви покрајинског одбора за Србију Компартије у Нишу [С. Д.: у ствари, обласног одбора НРПЈ створеног 18. маја 1924], а преношењем исте преко секретара моје партијске (градске) хелије“, „изабран одбор од 4 члана Синдикалног већа (компартијаца), и то друг Коста Стаменковић, млин. радник, Влада Борбевић, столар. рад., Сте-

Трећег септембра 1924. одржан је општи раднички збор, „где су изложени главни узроци непримењивања радничког законодавства.“⁷⁹

У новембру 1924. синдикална организација шивачких радника у Лесковцу налазила се „пред покретом код кројачких радника за повишицу ценовника и осмосатни радни дан и признање организације — Сви су изгледи да ће и тамо доћи до обуставе рада“.⁸⁰

Десет дана касније, објављено је у листу „Организовани радник“ да „Покрет кројачких радника за повишицу и признање организације тече нормално. До сада су (6. децембра) потписали сви послодавци нову тарифу, изузимајући еснафског устабаше г. Чедо Тодоровића, кројача.

Код њега раде 11 радника, и он је увек у сличним сукобима са кројачким радницима био, на челу борбе, водећи и бодрећи војску експлоататора, па је се тога „витештва“ и сада прихватио. Али како га је у овом случају та војска оставила и примила услове наше организације, то се г. устабаша у битку против организације, упутио сам“.⁸¹

ван Петковић, кројачки рад. и Васа Т. Димитријевић, кројачки рад.“ [С. Д.: Тиме добијамо делимичне податке о саставу МС већа у 1924] да преузме Фонд за подизање Радничког дома који је остао у рукама предратних социјалиста [„одбора (социјалиста)“] Милана Станојевића, Васа Цветковића и Јована Дискића (који су постали послодавци). Истовремено се констатује да је овај стари одбор (који је водио акцију за прикупљање прилога у новцу) „постео... умртвљен“.

Преузимање „власти“ овог фонда (сабирних картица са сликом Д. Туповића и означеном новчаном сумом прилога и штедних књижица) извршено је на заједничком састанку у кафани „Пролеће“ [С. Д.: Тада Дому синдиката].

Ова је акција настављена од новог одбора. Касније, пошто нису послушали савет Петра Тасића да новац ставе на индивидуалне књижице, а не на радничке организације, и ставили новац на књижицу МС већа и „Абрашевића“, овај је новац био, на иницијативу „газда Живовог (Топаловићевог) агента Ређе Станковића, повереника тзв. Радничке коморе у Лесковцу“, у току једног препада полиције и претреса, нађен и конфискован.“ Тада се прешло на хапшење активних чланова синдиката и симпатизера (партијана)“ и том приликом су извршени лични претреси и прегреси станова код Ј. Живоковића Зајца, С. Петковића, Д. Цветковића, В. Димитријевића и других (што се, вероватно, односи на 1926, 1927. или 1928. годину, пошто је Р. Станковић постао повереник Радничке коморе тек марта 1926). (Писмена недатирана изјава В. Димитријевића Вацкина — Збирка С. Димитријевића).

Напомињемо да се предратни лесковачки социјалиста Петар Тасић понова вратио у Лесковац 1924. године и остао у њему до 1926. године. По подацима његовог сина, он је тада радио у илегалној партијској организацији, организацији Независне радничке партије Југославије, радничким синдикатима и радничкој набављачкој задрузи. (Б. Тасић, До последњег даха Лесковац 1972, 138—139). У мају 1926. године, према радничкој штампи, он је био секретар Месног синдикалног већа. В. Димитријевић Вацкин у својој недатираној изјави пише: да је П. Тасић био технички секретар Месног синдикалног већа.

⁷⁹ „Радничке новине“ 39, 24. IX 1924.

⁸⁰ „Организовани радник“ 88, 30. XI 1924.

У том припремном периоду организација шивачких радника донела је, на својој конференцији од 18. новембра 1924. одлуку о бојкотовању радње Алексе Стојановића, кројача из Лесковца, „што на захтев организације није хтео да отпусти код себе запослене а бојкотоване тројицу кројачких радника“ (Исто бр. 88, 30. XI 1924).

⁸¹ „Организовани радник“ 91, 11. XII 1924.

Из података објављених пред конгрес Савеза радника шивачко-одјевне индустрије и обрта Југославије, у марту 1925, видимо да је овај *штрајк кројачких радника* (једини у овој струци у Лесковцу између 1. августа 1922. и 1. јануара 1925) почео 4. децембра и био завршен 9. децембра 1924. У току овог „нападног“ штрајка није било штрајкбрехера, није издавана штрајкашка помоћ, нити је било изгубљених надница; радници су тражили и добили повишицу од 20% — што значи да је штрајк био успешно завршен и да су изгубљени дани надокнађени од стране послодаваца.⁸²

Једновремено, видимо да су тада у Лесковцу постојале и биле обухваћене штрајком 15 радионица које су запошљавале 60 радника, да је у њима постојао мешовит систем рада (надница, парче, ајлук) и да је најмања дневна зарада износила 2, а највећа 50 динара.⁸³

Месно синдикално веће у Лесковцу одржало је 2. октобра 1924. „конференцију која је била врло добро посећена. Иако је она требало да буде редовна конференција са предавањем, ипак је по посети личила на збор, јер је на њој било више од 150 другова. На конференцији је говорио о значају синдикалних организација друг Воја Јанкићевић из Ниша.

Он је „указао присутнима на потребу оснивања и снажења синдикалних организација свих професија. Време за стварање и јачање нашег синдикалног покрета је врло тешко, али ми морамо, борећи се са свима тешкоћама и са вером да ћемо победити, радити на изградњи нашег покрета“. Уз то, он је „подвргао оштрој критици рад социјалпатрнота у Уредима за осигурање радника, истичући потребу избора за управне одборе у Уредима, Радничким коморама и Берзи Рада“.⁸⁴

Из писма Месног радничког синдикалног већа у Лесковцу из пролећа 1925, које је објавио „Организовани радник“, видимо да је крајем 1924. године пропао покушај организовања текстилних радника.

„Синдикално веће покушало је месеца новембра и децембра прошле године [тј. 1924] да оснује њихове организације, али је тај покушај пропао услед *велике индиферентности радника спрам организације*.“⁸⁵

У децембру 1924. и „Пододбор берберских радника у Лесковцу у последњем свом тарифном покрету извојевао је 10-часовно радно време, признање организације, упошљавање преко организације и укидање рада на парче и завођење плате“.⁸⁶

Из изложеног видимо да је у току 1924. године у Лесковцу постојало 9 синдикалних организација, и то: дрводельских, шивачких, живежарских (млинарских), кожарских, берберских, неквалификованих (ужарских), металских и графичких радника, као и Месно синдикално веће.

⁸² Исто бр. 25, 29. III 1925.

⁸³ Исто бр. 25, 29. III 1925.

⁸⁴ Исто бр. 73, 9. X 1924.

⁸⁵ *Кроз борбу у животу борбе*, „Организовани радник“ 44, 21. VI 1925.

⁸⁶ „Организовани радник“ 96, 28. XII 1924.

е) Културна и спортска радничка друштва

У овом периоду дошло је и до обнове Радничке културно-уметничке групе „Абрашевић“. Она је настала из забрањене културно-уметничке групе „Луначарски“ (која је постојала до Обзне), која је постојала у Лесковцу до првог светског рата.⁸⁷

Лесковачко радничко културно-уметничко друштво обновљено је највероватније крајем 1922. или на самом почетку 1923. под именом „Абрашевић“, углавном настојањем Косте Стаменковића и Љубомира Николића-Бенића.⁸⁸

У овом временском периоду створен је и раднички спортски клуб. Приликом првог покушаја његовог оснивања, 1923, он је назван „Црвена застава“; године 1924. он се обнавља као „Пролетер“, да би почетком 1925. постао СК „Слобода“ (Види детаље о томе у поглављу о спорту, као и у следећем поглављу о синдикалном покрету).

⁸⁷ Приказујући годишњу скупштину „Абрашевића“ 1928. године, Љ. Николић-Бенић полази од стварања Луначарског па онда каже да је после своје прве представе, одржане 1920, „група пошла нагло напред и данас има репертоар са преко педесет дела...“ [Љ. Н. (Николић-Бенић)], *Годишња скупштина „Абрашевића“ у Лесковцу*, „Организовани радник“ 29. 8. IV 1928].

Овај текст показује да је постојао континуитет између групе „Луначарски“ и групе „Абрашевић“.

⁸⁸ Љ. Николић-Бенић то приказује овако: После Обзне група „Луначарски“ је „била растурена и затворена, а целокупна архива однешена. Када су се прилике мало средиле... приступило се опет њеном формирању.

Тадашњи поглавар Среза... одузео је групи печат и забрањено име „Луначарски“ јер је опасно по данашњи режим, у противном неће одобрити групи даљи рад. Другови Љ. Н. Бенић и К. Стаменковић, који су примили нешто мало од заостале архиве, били су пред једним тешким питањем, или не радити даље или изменити име групе (узети које није тако опасно) и приступити поново раду. Другови су изабрали ово друго и тако је Лесковац добио поново групу, али не „Луначарски“, већ „Абрашевић“. Када је г. Поглавар видео да смо оставили тог опасног Руса, а узели доброг Србина, одобрено је рад“ [Љ. Н. (Николић-Бенић)], *Годишња скупштина „Абрашевића“ у Лесковцу*, „Организовани радник“ 29. 8. IV 1928].

Телеграм упућен из Лесковца Земаљској конференцији Независних синдиката одржаној 27—29. јануара 1923. и потписан са „Група Луначарски“ показује да су се горе наведени догађаји одиграли у то време (Исто бр. 9. 1. II 1923).

Прилог о раду „Абрашевића“ објављен на основу казивања учесника помиње позоришни комад *1. мај*, приказан 1922. године (*Споменница лесковачког радничког покрета*, 270 — можда је то било 1923).

У некрологу једном умрлом члану ове радничке групе, Душану Кулићу, објављеном крајем 1923. каже се: „И ако млад друг Кулић је показао велику активност у уметничкој групи „Абрашевић“ у Лесковцу“ (Радник“ 99. 6. I 1924).

Године 1925. „Организовани радник“ је тврдио да је ова радничка уметничка група стварана у Нишу, Пироту и Лесковцу, наводно „спонтано“; што је најинтересантије, у свим овим местима прво су обновљене уметничке групе, а ове доцније радиле на стварању (синдикалних) организација“ (С. Јовановић, *Питање уметничке групе „Абрашевић“*, Исто бр. 89. 27. XII 1925).

У једном допису се каже да је приликом претреса у синдикалним организацијама у Лесковцу средином 1924. полиција запленила „два пододборска записника: бербера и „Абрашевића“ (Исто бр. 1. 14. VIII 1924), што показује да је у овом месту „Абрашевић“ третиран као саставни део синдикалног покрета.

Раднички спортски клуб у Лесковцу није био нека неутрална радничка организација. Омладинце окупљене у њему васпитавао је Коста Стаменковић. Он је одиграо значајну улогу тиме што је вршио јак идеолошко-политички утицај на целокупно чланство овог клуба, давао му класно борбену оријентацију.⁸⁹

⁸⁹ Он је у личним и групним контактима васпитавао чланство овог клуба баш онако као што је руководство КПЈ и СКОЈ-а желело. „у духу Црвене спортске интернационале“ (АЦКСКЈ, КОИ 1924/18).

2. СИНДИКАЛНИ ПОКРЕТ У ЛЕСКОВЦУ 1925. ДО 1928.

Нов борбени период радничког синдикалног покрета почиње у време када је Благоје Николић стао на његово чело и почео непосредно да руководи његовим акцијама.¹

Од тог тренутка лесковачки раднички синдикални покрет, који се обнављао, прикупљао снагу и нарастао у периоду 1922—1924. све више се активирао у тарифним и штрајкачким акцијама, а касније и у масовним акцијама против беспослице.

Услови који су тада постојали — терор владајуће класе и привредна криза — онемогућавали су већи замах тарифних покрета.

У току 1925. и 1926. године, у целој земљи је опао број тарифних борби и штрајкова у односу на период 1921—1924, што се види у извештајима Инспекције рада.²

Насупрот томе, у Лесковцу отпор радничке класе расте упоредо са јачањем синдикалних организација.

Јасно је да је у таквим условима акција радничке класе морала имати ограничени домет. У томе налазимо основну противречност синдикалног покрета тог периода, пораст борбености радничке класе у условима који нису дозвољавали њен већи размах. Зато у то доба број штрајкова није велики, нити они захватају велики број радника, али се одликују борбеношћу и добром организованošћу. Пред добро организованим и вођеним синдикалним покретом, већина послодаваца — занатлија капитулира, а у радницима оних који не прихватају захтеве води се оштра и упорна борба.³

¹ Мада први помен Благоја Николића као председника Месног радничког синдикалног већа налазимо у вези са збором одржаним 21. маја 1925. („Организовани радник“ 42. 7. VI 1925), он је, очевидно, био изабран раније, можда у јесен 1924. кад су отпочели први значајни штрајкови обновљеног синдикалног покрета, или у пролеће 1925.

² Ови су подаци репродуковани у *Извештају ЦРОЈ-а за 1923—1927. годину*, 24—25.

³ Напомињемо да је у периоду 1922—1927. боравио у Лесковцу и Грделици Раде Кончар, металски радник, касније један од најистакнутијих руководиоца КПЈ и секретар КП Хрватске, који је овде изучио занат и упознао се са радничким покретом.

Он је дошао у Лесковац и постао шефрт фабрике металних израђевина Кукар и Јовић, 20. априла 1922, завршио занатску школу 15. маја 1925, завршио шефртовање у овој фабрици 16. јула 1925, постао калфа 22. јула 1925. и радио као калфа у Лесковцу до августа 1926. а у Грделици до фебруара 1927. Као калфа станао је у улици која данас носи име Благоја Николића (И. Очак и Ј. Поповић, *Кончар, секретар Партије*, 30—47).

а) Положај радничке класе Лесковца у 1925. години

„Фабрика штофа Илић, Теокаревић и Петровић у Лесковцу позната је као радничка робијашница.“ Она је предузела кораке да продужи званично радно време још за два сата. „Газети одредбе Закона о осмочасовном радном дану, они гоне раднике да се кобајаги сами изјасне за два сата дуже радног дана. Али да би се радници ‚слободније‘ изјаснили за то, смањена им је плата од сата, тако да ће у будуће за 10 сати добити ону надницу коју су добијали за 8 сати.“

Зашто је власницима ове фабрике било потребно ово продужење радног времена на десет сати, кад се у њиховој фабрици већ радило у две смене од 12 сати? Овим маневром лесковачки индустријалци су, у ствари, хтели да легализују продужено радно време које су примењивали у дневној смени: радно време од 12 сати, са прекидима за доручак и ручак (који су износили 1,5 час) 10,5 сати.

Ни лесковачким радницима, ни дописнику листа, нису били јасни ови маневри капиталиста. Дописник листа који о томе пише је у томе видео стварно продужење радног времена и повећање пљачке радника.

Што се тиче радника, они су, мада неорганизовани и несвесни правог значаја овог потеза, изјашњавајући се по овом питању и спонтано класно реагујући против сваког погоршања иначе несносних услова рада у фабрици, „гласали против продужења радног времена“.

Овакав резултат гласања „до беса је наљутио лесковачке фабриканте штофа“, који су почели „да грозје отпуштањем“.

О положају лесковачких радника говори и случај који се десио на стоваришту дувана у Лесковцу. Четрнаестог маја 1925, у време кад су радници користећи своје право доручковали, стражар стоваришта „веран пандур својих господара није хтео да допусти доручак већ је *наређивао* да се ради“.

Пошто је „помоћник шофера Маринковић остао упорно при томе да има права на доручак, стражар је отишао код управника стоваришта Драгомира Јелића и пошто се са управником споразумео, отишао је у стовариште, узео пушку, попео се на аутомобил, откачио пушку и наперио на шофера Маринковића. Видећи да ће ова битанга да изврши убиство, радник Јордан Нешић, да спречи убиство, повукао је за цев, али је овај окинуо и пушчано зрно је ранило Јордана у слабину и прошло скроз“.

„Видећи овај злочин, радници и раднице стоваришта су напустили сви посао и почели да протестују.“

У тој улици, ранијем Хаџи-Павловом сокаку, становао је и Б. Николић, који је био најистакнутији руководилац лесковачког радничког покрета у то време, посебно у периоду 1925—1928, када је легално наступио и руководио Месним синдикалним већем. Зато смаграмо као потпуно сигурно да је Б. Николић имао контакте са младим металским радником који је становао у његовом непосредном суседству и утицао на његово класно и политичко формирање.

⁴ Из лесковачке мучионице, „Организовани радник“ 21, 15. III 1925.

Управник је стражара-убицу одмах склонио у благајну, рањени Јордан пренет у болницу, а радници су, отпративши друга до болнице, „отишли пред градски суд и тражили да се саслушају о целом догађају“, што није објављено.

Кад је стражар-убица ухапшен, „управник је почео пуном паром да чини притисак на раднике да сведоче како њему треба. Све оне, за које је дознао да ће да кажу код суда како је било, он је отпустио са рада и то моментално, без икаквог отказа. До сада је са рада, због овог случаја отпуштено преко 20 радника-ца и на томе се не стаје, већ преко својих агената прети да ће све да отпусти ако буду казали истину“.

Месно синдикално веће заказало је због овог случаја, солидаришући се са радницима из стоваришта дувана (који су били неорганизовани), збор у кафани „Железничка касина“ за 21. мај 1925.

Плакат који је поводом тога био растурен, полиција је покупила по вароши. „Газдарици од кафане полиција је саопштила да не сме да дозволи одржавање збора у кафани“, „а жандарми са ножем на пушци *шетали* су поред кафане“. „Управник стоваришта је тога дана саопштио радницима да ће он лично да дође и види кога има на збору и кога затекне, одмах ће га отпустити са рада.“

Видећи такву ситуацију, Месно синдикално веће се обратило радницима појединачно и окупило их у свом дому.

Збор радника одржан у Радничком дому 21. маја 1925. отворио је „претседник синдикалног већа друг Благоје Николић“ и, пошто је описао цео догађај, дао реч Петру Тасићу, пензионисаном учитељу, познатом предрадном социјалисти, каснијем комунисти, који је у свом говору устао оштро противу овога злочина и противу надлежних који управника као кривца држе на слободи“.

Последњи је говорио Воја Јанкићевић из Ниша, у својству члана Радничке коморе. Он је у свом говору нагласио „да се данас читав капиталистички свет окомио на радничку класу“, агитишући за учлањење у класне борбене организације, указујући неорганизованим радницима „да ће на крају, *свака птица своје јату, па и сваки радник у свој класни раднички покрет*“. Своје излагање је завршио констатацијом: „Признати се мора да није време ни најмање погодно за рад у радничком покрету, али мора се знати и то да се мора газити преко свих тешкоћа са вером у боље дане и лепшу будућност радничке класе — а то је њено коначно ослобођење. Учимо се, спремајмо се и оспособљавајмо се за велике задатке које је историја радничкој класи наменила.“

Затим је председник збора Б. Николић прочитао резолуцију (коју су потписали Ж. Симоновић, као секретар и Б. Николић, као председник збора или већа (?), у којој се „осуђује управа стоваришта, а у првом реду управник“, што нису регулисали питање доручка, „ради тога је дошло до сукоба“;

тражи опсежна истрага о овом догађају и утврђивање кривица. У том циљу се тражи образовање комисије „у којој би било

заступљено Синд. веће и Радничка комора као и један изабраник од радника-ца стоваришта дувана и Инспекција Рада“;

протестује против отпуштања радника „по свему због тога што ти радници-це нису хтели да сведоче по овом догађају у корист управника стоваришта, већ онако како је ствар текла“;

тражи да се отпуштени радници и раднице „одмах врате на рад“;

захтева да се управник „смени са дужности и да се према њему поведе судска истрага“, и доноси закључак „да се ова резолуција достави управи државних монопола и да се преда јавности“.

Збор је једногласно прихватио ову резолуцију.⁵

У једном писму Месног синдикалног већа у Лесковцу, послатом у пролеће 1925, стојало је: За лесковачке текстилне фабрике.

„Наднице су у свима фабрикама од 10 до 25 дин. Рад на акорд достиже највећу надницу до 30 дин. Радно време од 10 до 12 часова.“⁶

Лесковачки богаташи поступали су насилнички и експлоаторски не само према радницима из лесковачког краја, већ и према стучњацима које су доводили са стране.

Власник фабрике за прераду метала Трајко Борђевић Кукар, у ствари његов син Бока или Пера Кукар, „на један безочан и дрзак начин пљачка своје раднике не презајући ни од разбојништва“. „У његовој фабрици један професиониста има плату максимум 25 динара дневно.“ Уз то се „овај лични индустријалац српског Манчестра служи и другим гадним средствима. Ту скоро је на неки начин домаћио к себи два металдрејера из Војводине, обећавајући им златна брда, велике плате и сталност у послу“. Кад су ова двојица, Валентин Шмит и Роблеј Јозеф, дошли са породицама у Лесковац (задуживши се за пут, јер су претходно били без посла), одмах су ступили на рад. Приликом прве исплате, послодавац „уместо да им исплати зараду, он Валентину од 720 динара, колико је имао зарађено, није дао ништа, већ му је на бруталан начин одузео одело у вредности 3000 динара. Роблеју Јозефу, у место да исплати 1900 динара, он га исплаћује само са 400 динара, велећи му да нема више зарађено. Роблеј, видевши да овај не плаћа, покушао је да напусти рад, али му је газда Трајко [у ствари, његов син] задржао алат у вредности око 2500 динара. Кад је овај и поред тога ратосиљајући се и алата и свега, само да спасе главу, ипак изишао на улицу, онда је газда Трајко [односно његов син], преко својих пандура, ухватио супругу Роблеја и отели су јој ствари и оно мало покућства у вредности 2630 дин. Тако је једнога и другога опљачкао до голе коже и то усред вароши и на очиглед вајних органа јавне безбедности“.⁷

⁵ Злочин над радником у Лесковцу, „Организовани радник“ 42, 7. VII 1925.

⁶ „Организовани радник“ 44, 21. VI 1925.

⁷ „Металски радник“ 8, 1. VIII 1925.

Лесковачки организовани радници и даље су, у току 1925, радили на учлањењу радника у синдикат, њиховој заштити и припреми за предстојеће тарифне борбе.

Пододбор Савеза берберских радника одржао је годишњу скупштину. У поднетом извештају се констатује „да су јачином помоћи организације заштићени до тада незаштићена права берберских радника, који су се пре појаве своје организације третирали као најамно робље“. „Да би се постигао циљ и заштитили интереси берберских радника“, организовани радници ове струке изабрали су прву управу пододбора.⁸

Пододбор шивачких радника, између осталих акција на које се осврћемо, прикупио је за штрајкаче у Данској 228 динара од 32 радника ове струке.⁹

Савез радника одјевне индустрије и обрта одлучио је на свом конгресу у марту 1925. да учини нове напоре за организовање радника текстилне индустрије.

У одговору који су добили од Месног синдикалног већа из Лесковца стајало је да су текстилни радници „Сви неорганизовани, услед јаке експлоатације фабриканата“.

Том приликом се Месно радничко синдикално веће позвало на пропали покушај њиховог организовања у новембру 1924.¹⁰

Има података и о активностима Пододбора Савеза дрводељских радника.¹¹

Другог и трећег марта 1925. одржана је у Љубљани IV пленарна седница Савеза дрводељских радника Југославије, „на којој се углавном радило о томе да се спроведе централизација“ овог савеза.¹²

⁸ У њу су ушли: председник Чедомир Димитријевић; секретар Драг. Крстић; благајник Обрад Крстић; чланови управе и надзорног одбора: Борђе Миљковић и Благоје Пешић („Организовани радник“ 23, 22. III 1925).

⁹ Ово је објавио „Организовани радник“ 54, 6. IX 1925, када је доспео у руке депача покрета, мада су ову разбијачку групу лесковачки радници најоштрије осудили.

¹⁰ Томе се ставу супротставио један од чланова ЦРСОЈ-а указујући да „јака експлоатација радника не може да буде разлог немањ организације, напротив то је услов да постоји организација“.

„Они који би почели, морали би много рескирати за себе лично, јер их почетна организација не може да заштити ако би се полодавац за то оборио на њих“, наглашавајући да се са тиме мора рачунати (Кроз борбу у животу борбе, „Организовани радник“ 44, 21. VI 1925).

Ова полемика рељефно указује на какве се тешкоће наилазило када се приступало почетном организовању радника у једној средини, у којој лесковачки богаташи нису прихватили никакву организацију, а радници били застрашени до крајњих граница исцрпени безмерном експлоатацијом и преокупирани својом бедом.

¹¹ На својој „редовној конференцији“ од 26. августа 1925, овај је пододбор бојкотовао Драгтина Кочића „јер се у сукобу између радника и послодавца, у столарској радионици браће Јовића, ставио на страну послодавца“ („Организовани радник“ 3, 1. X 1925).

¹² Архив Института историје радничког покрета Хрватске, Фонд дрводељаца, Кутуја 7 — Извештај СДЈ за вријеме од 9. V 1923. до 1. маја 1928.

Овом пленуму је, очевидно, присуствовао као представник Пододбора Савеза дрводељских радника из Лесковца и Благоје Николић, који је тада ушао у Централну управу овог савеза.¹³

Пошто су графички радници у Лесковцу, синдикално организовани 1924. године, били „прекинули сваке везе“ са подружницом Савеза графичких радника Југославије у Београду и „обуставили... слање улога“, одлуком Тарифне комисије СГРЈ послат је у Лесковац у јулу 1925. Стојан Максимовић. Он је имао „констатовати стање у коме се налазе и по могућности настојати да се оно доведе у склад са новом Тарифом и постојећим Законом о заштити радника“.

У његовом извештају стоји да су у штампарии Ж. Д. Обреновића запослена два слагача са једним учеником. „Једном од њих плата је 30 динара дневно, а исти је оптерећен са женом и дететом. Други је под ајлуком а од послодавца добије храну.“

У штампарии „Покрет“ „запослена су четири новоослобођена слагача, три ученика и један машинист. Слагачима се плата креће од 600 до 800 динара месечно“.

„Кад им је са наше стране постављено питање, зашто су одустали од слања улога? Одговорено нам је: „Поред овако малих плата веома нам је тешко одвајати паре за улог“.

Тада је С. Максимовић одржао са њима две конференције, на којима су изабрани по један повереник за сваку радионицу. Једновремено је поднета преставка Обласној инспекцији рада Нишке области против власника штампариие „Покрет“, Николе Петровића, код кога је радно време радника било претерано дуго и „протузаконито“.¹⁴

Из записника седнице управног одбора Подружнице СГРЈ у Београду одржане 30. јула 1925. видимо да је тада било учлањено 10 лесковачких графичких радника. При томе пише: „Лесковац се ослобађа поновног плаћања уписа.“¹⁵

¹³ То, очигледно, произлази из тога што је он поново изабран за члана пленума ове управе на седници пленума Савеза дрводељских радника и делегата покрајинских одбора и њихових подружница, одржаној 1—2. јануара 1927. у Београду, на којој је лично учествовао. Том приликом дошло је до обнове овог савеза. (Њега је Министарство унутрашњих послова распустило 1926. године на захтев централношког Главног радничког савеза, пошто Савез дрводељских радника, који је био у склопу Независних синдиката, наводно није имао чланова.)

У пленуму нове управе обновљеног Савеза, поред Извршног одбора од девет лица из Загреба, „остају... из Србије Лаза Стефановић и Цветин Мишковић из Београда, Б. Николић из Лесковца и Радован Радовановић из Чачка“ („Организовани радник“ 2, 7—9. I 1927).

¹⁴ Том приликом С. Максимовић је констатовало: „У младим друговима Бранку Николићу и Адаму Илићу запазили смо довољно гаранције, да ће као омладинци показати довољно енергије да и Лесковац заузме пристојно место међу повереништвима нашег моћног савеза“ (С. Максимовић, *Прилике у унутрашњости Србије*, „Графички радник“ 30, 8. VIII 1925).

¹⁵ Тада су учлањени: Милош Цветковић, слагач; Катица Мишић, помоћни радник II категорије у штампарии; Добривоје Стојковић, слагач; Добр. Костић, Глигорије Јончић, Владимир Митић, Бранислав Николић, Адам Илић, Миле Костић, помоћни рад. II кат. у штампарии и Василије Христић, слагач („Графички радник“ 30, 8. VIII 1925).

Према подацима Б. Николчића, организовању графичких радника претходио је штрајк одржан „у пролеће 1925. године“. То је био први штрајк графичких радника у Лесковцу. Штрајковало је неколико радника и ученика штампарије „Покрет“. „Штрајк је трајао 6 дана.“ „Штрајк је организовао Б. Николчић са Милошем Јовићем и Жиком Димитријевићем Дамићем.“ Завршен је победом, „пошто је постигнут споразум о повећању плата“. „У штрајку су учествовали сви радници запослени у овој штампарији.“

Када је Београдска подружница Савеза графичких радника Југославије сазнала за овај „неорганизовани“ штрајк, њени су представници дошли у Лесковац и „организација је извршена“.¹⁶

У Лесковцу је у току 1925. године постојао и некакав заместак синдикалне организације келнерских радника.¹⁷

Средином маја 1925. дошло је до обнове рада синдикалне организације кожарских радника — вероватно, до стварања секције обућарских радника.¹⁸

Изгледа да се у лето 1925. године почело са организацијом табачких радника.¹⁹

Да је месна организација графичких радника обновљена 1925, а не 1927, као што се до сада тврдило, потврђују не само чланска карта Б. Николчића, чији факсимил доносимо, већ и подаци које је прикупио Стојан Петровић, графички радник.

По њему је први састанак одржан у парку „Девет Југовића“, а за поверенике који су прикупљали чланарину изабрани су Добривоје Костић и Вучић Обрадовић (Писмена недатирана изјава С. Петровића, који је прикупио податке око 1950. — Збирка С. Димитријевића).

¹⁶ Две писмене изјаве Б. Николчића од 30. VI 1978. — Збирка С. Димитријевића.

Крајем 1925. године, 27. децембра, у Лесковцу је било синдикално учлањено 9 графичких радника, и то 5 неквалификованих помоћних мушких радника у штампарији [С. Д.: калфа] и 4 ученика за слагаче (Извештај подружнице ГРС у Београду за 1925. „Графички радник“ 11, 13. III 1926).

¹⁷ Конгрес Савеза хотелских, кафанских и гостионичарских радника, одржан 25—27. новембра 1925. у Загребу, поздравео је Душан Ђорђевић, келнерски радник из Лесковца, а међу подружницама и повереницима који дугују за лист „Кафански радник“ појављује се и Лесковац: за 164 комада — 328 динара [„Глас хотелско-кафанских радника“ 1 и 2, 24. XII 1925. и 3. II 1925. (sic!) — оба означена са годином I].

¹⁸ То се види из писма упућеног 29. маја 1925. из Лесковца, са печатом Пододбора Савеза кожарских радника Југославије у Лесковцу и потписом секретара Тодора Манасијевића.

Поред горе наведене констатације, у њему стоји да су кожарски радници изабрали своју управу, у коју су ушли Славко Павловић Драгољуб Јанковић, Никола Северовић, Никола Коцић, Крста Стојановић и Тодор Манасијевић, сви обућарски радници; да у Лесковцу има више од 200 кожарских радника (обућара, опанчара, кожараца); да они највише наде полажу у обућарске раднике и да се надају да ће организovati око 50 радника. При томе дају као своју адресу Раднички дом на Житној пијаци (Архив Института историје радничког покрета Хрватске, Фонд ССКПРЈ, књижа 4. бр. 247).

¹⁹ Три месеца после писма опанчарских радника, у Савез кожарско-прерађивачких радника Југославије стиже ново писмо, датирано 19. VIII 1925, са печатом Подружнице Савеза радника кожарско-прерађивачке индустрије и обрта Југославије у Лесковцу и потписом председника Б. Коцића, у коме се потврђује пријем маркица и обрачунских листа од Савеза кожарско-прерађивачких радника Југославије, указује да су двојица старих чланова Савеза, Божидар Коцић и Антоније Поповић, радили и били организовани у кожарским фабрикама

Те године, за сада неутврђени представник лесковачког Месног синдикалног већа учествовао је на два пленарна састанка руководства Независних синдиката ЦРСОЈ од 16. до 17. августа 1925. и 10. до 12. октобра 1925, који су се углавном бавили питањем печачке акције ГРС-а, односно чланова ИО ЦРСОЈ-а које је ово центрумашко синдикално руководство успело да придобије за своју разбијачку акцију, камуфлирану паролом уједињења синдикалног покрета.²⁰

А сада нешто о радничком спортском клубу у Лесковцу.

Раднички спорт-клуб „Слобода“ основан је почетком 1925.²¹

Двадесет другог марта 1925. одржана је прва годишња скупштина „Слободе“ и изабрана управа клуба.²²

Већ у мају 1925. клуб је имао „око 100 чланова.“²³

у Њишкој Бањи и Нишу, да су сви остали нововписани чланови, да су у Лесковцу услови рада неподношљиви „јер се овде ради 12 па и више сатова“. Најспремнији радник се плаћа 40 динара, а остали од 10 па до 35. Стога смо на нашој редовној конференцији решили да поднесемо тарифу 1-вог октобра“ 1925.

При томе се каже: „покушали смо код обвћара и опанчара, али не можемо за сада да их организујемо, јер су већина несвесни радници“ (Архив историје радничког покрета Хрватске, Фонд СКПРЈ, кутија 8, број 656).

У реформистичком синдикалном листу, где се признаје постојање „две-три организације“, чији се карактер намерно не помиње, констатује се да „других организација за сад овде нема“. Текстилни и монополски радници, којих је велики број, „за сада немају никакве организације“ („Уједињени синдикати“ 2, 23. X 1925).

²⁰ Да су ова два пленарна састанка ЦРСОЈ-а била проширена са по једним делегатом из сваког месног синдикалног већа, видимо из извештаја ЦРСОЈ-а за 1925—1927. год., 43.

²¹ „Основан тек пре 2—3 месеца („Организовани радник“ 32, 26. IV 1925).

Свој први концерт са играчком приредбом приредио је 22. марта 1925. у сали хотела „Круна“ (Исто бр. 22, 19. III 1925).

²² У управу су изабрани: председник Јован Живковић Зајак, кројач; секретар Влада Борбевић, столарски радник; благајник Душан Нешић, кројачки радник; чланови управе: Александар Савић, обвћарски радник, Петар Стојановић, столарски радник; финансијска контрола: Васа Димитријевић Вацкин, кројачки радник, Никола Јанковић, ливачки радник.

Прву утакмицу за коју знамо одиграо је овај клуб као пријатељску 5. априла 1925. са ЛСК „Јединством“ (0:2), а 12. априла, такође пријатељску утакмицу, са СК „Момчилом“, прваком Моравске жупе (0:0) („Организовани радник“ 32, 26. IV 1925).

²³ „Организовани радник“ 38, 21, V 1925.

Интересантно је да се у „Лесковачком гласнику“ овај клуб први пут помиње тек у мају 1925, и то под именом СК „Раднички“. Пошто су то биле утакмице одигране 17. маја 1925, по наређењу Београдског лоптачког подsaveза, у оквиру Олимпијског дана, видимо да је РСК „Слобода“ био регистрован у Подsaveзу. Поред првог тима „Слобода“ је тада имала и подmlадак („Лесковачки гласник“ 21, 23. V 1925).

Крајем те године, 6. децембра 1925, лесковачки раднички лоптачки клуб „Слобода“ приредио је велики концерт у хотелу „Круна“ („Организовани радник“ 82, 3. XII 1925).

Два месеца касније, 14. фебруара 1926, РСК „Слобода“ приредио је забаву са играчком „позоришним комадом *Братство*“ (Исто бр. 12, 14. II 1926).

Програмски део на концертима и забавама „Слободе“ вероватно је био у извођењу локалне радничко-уметничке групе „Абрашевић“.

Само између маја и септембра 1925, овај раднички клуб је одиграо 10 пријатељских утакмица, којом приликом је гостовао у Нишу, Пироту и Прокупљу (Исто бр. 68, 15. X 1925).

Осврнимо се на неке лесковачке опште радничке акције, као и акције Месног синдикалног већа.

Почетком 1925. године Драгољуб Цветковић, продавац радничке штампе, славио је „двадесетогодишњицу свога пролетерског рада“ — растурања радничке штампе у Лесковцу.

У његову част је 19. јануара 1925. прирећена радничка забава. Поздравни говор на тој забави одржао је К. Стаменковић, а на програму је био шаловни комад *Три бекрије*, у 14 чина са предигром, у извођењу нишког „Абрашевића“, као и неколико продукција го-стјућег хумористичког пролетерског аутора — рецитатора Андре Костића.²⁵

О прослави првог маја те године немамо ближе податке.

Па ипак, располажемо неким информацијама о њој. Пред саму прославу, продавац радничке штампе Д. Цветковић поручио је и примио 200 примерака мајског списа Независних синдиката.²⁶

Када се радништво Лесковачке пиваре и фабрике леда А. Борђевић Кукара почело спремати за прославу, власник фабрике се „наљутио на своје раднике, који нису хтели да раде на дан *Првог Маја* и прочитао им придику“. „Он им је препоручивао да раде на дан Првог Маја, да се иначе не би прогонили и хапсили због тога као *комунисти*.“ Мада је, „на велику срамоту, било у пивари и таквих несвесних радника, нарочито неквалификованих, који нису хтели да обуставе рад, мада су неки међу њима, из страха да не буду отпуштени, пристали да раде тога дана“, „готово сви машинисти, пиварци и бачвари [су] тога дана обуставили рад“.²⁷

Број чланова овог клуба касније је нешто опао. На годишњој скупштини клуба 1. априла 1926. констатовано је да је клуб имао 50 чланова, од чега 34 играча и 16 помажувћих чланова. У току године дана свог постојања клуб је одиграо 16 утакмица, од чега 3 добијене, 5 нерешених и 8 изгубљених.

Новоизабрану управу сачињавали су: председник Васа Т. Димитријевић Вацкин, кројачки радник; секретар Влада Борђевић, столарски радник; благајник Душан Нешић, кројачки радник; чланови управног одбора: Драгољуб Стојиљковић, трговачки помоћник, Драгољуб Јанковић, обућарски радник; чланови надзорног одбора: Никола Јанковић, металски радник, Чедомир Стојиљковић, кројачки радник; капитени: Милан Младеновић, трговачки помоћник, Драгољуб Јанковић, обућарски радник; економ Славко Миленковић, столарски радник.

Клуб је био смештен у Радничком дому (Исто бр. 30, 18. IV 1926).

Први стални раднички спортски дописник из Лесковца био је Драгољуб П. Стојиљковић Цака, трговачки помоћник (Исто бр. 68, 1925; 16, 48, 54 и 81, 1926), члан управног одбора овог клуба.

Остало о СК „Слобода“ вид. у поглављу о спорту.

²⁴ „Организовани радник“ 4, 15. I 1925.

²⁵ „Радничко јединство“ 4, 25. I 1925; „Лесковачки гласник“ 3, 17. I 1925.

Детаљан програм ове забаве налазимо на плакату „Двадесетогодишњица продаваца радничке штампе у Лесковцу Драгољуба Цветковића — Радници и грађани“, чији је текст објављен у *Споменици радничког покрета*, 379—380 — оригинал уступљен из збирке С. Димитријевића, Архив Народног музеја у Лесковцу, Инв. бр. 23.

²⁶ „Организовани радник“ 32, 26. IV 1925.

²⁷ „Власник фабрике, да би показао своју капиталистичку добру вољу и наклоност према онима што нису хтели да обуставе рад... им је подарио, ради њихове послушности бесплатан ручак тога дана“ („Организовани радник“ 38, 21. V 1925).

Када је донесен нови закон, који је увео опорезивање радничких надница са 2%, 19. септембра 1925. године у Лесковцу је одржан општераднички протестни збор против новог намета.

Одржавање овог збора у условима сталних прогона радничког покрета није била лака ствар. Када је секретар Месног радничког синдикалног већа Васа Димитријевић Вацкин, кројачки радник, отишао у полицију да пријави збор, „г. поглавар није хтео да прими пријаву, говорећи погрдне речи о радницима и претећи да ће све на збору похапсити. Онда смо пријаву поштом послали (а плакат за збор био је готов и растурен по целој вароши)“. Онда је поглавар позвао В. Димитријевића и одобрио одржавање збора, али не у башти хотела „Солун“, где је збор био заказан, већ у сали тог хотела. „У међувремену, звао је хотелијера и тражио од њега да не дозволи држање збора ни у сали“; кад је В. Димитријевић поново отишао до поглавара, овај је одговорио: „Ја нисам ништа забрањивао кафеџији, јер ја немам ништа са њиме.“

Збор је ипак одржан у Радничком дому. На њему је било 80—90 радника. Референти су били Петар Тасић и С. Јовановић из Ниша, а присутни су једногласно прихватили резолуцију збора београдских радника од 19. јула 1925.²⁸

Године 1925. јачају тарифне борбе лесковачких радника.

Пошто је у периоду 1925. до 1926, а у вези са привредном кризом, дошло до нових притисака послодаваца на наднице и радно време,²⁹ неке од тих борби имале су изричито одбрамбени карактер.³⁰

Са првомајске прославе упутило је честитке ЦРСОЈ-у Месно синдикално веће, а група радника и Радничком дому у Београду (Исто бр. 34, 7. V 1925).

Исти тај телеграм упућен Радничком дому у Београду објавили су и реформисти међу поздравима који су, наводно, упућени реформистичком савезу, Социјалистичкој партији и Радничком дому („Радничке новине“ 34, 6. V 1925).

Лесковачки синдикално организовани радници, упркос интензивној експлоатацији којој су били изложени, помагали су својим прилозима и „Организовани радник“.

У том циљу му је 1925. године Месно синдикално веће послало 132 динара („Организовани радник“ 2, 4. I 1925), а нешто касније Синдикално веће 50, Благоје Николић 10, Жив, Симоновић 10 (Исто бр. 50, 4. VIII 1925) и Д. Нешић, кројачки радник 20 дина. (Исто бр. 82, 3. XII 1925).

²⁸ Извештај потписан од В. Димитријевића, секретара МСВ у Лесковцу, „Организовани радник“ 52, 16. VIII 1925.

Напомињемо да је руководство Независних синдиката ЦРСОЈ пре тога водило преговоре о заједничким протестним акцијама свих синдикално организованих радника у Југославији, укључујући, поред осталих, Савез графичких радника и Савез банкарских, трговачких и индустријских чиновника у Београду (Исто бр. 40, 31. V 1925).

²⁹ У то време у целој земљи смањене су радничке зараде, и то у 1925. години за 10 до 15%, а у неким предузећима и до 30%, односно за две године 20—45% (Извештај ЦРСОЈ-а за 1923—1926, 26).

³⁰ Напомињемо да је и само увођење пореза од 2% представљало покушај преваљивања терета привредне кризе на леђа радника.

Када је фабрика столица у Лесковцу покушала да продужи радно време, радници су пружили отпор и кренули у борбу. Штрајк је трајао дуже од два месеца.³¹

Одлуком Централне управе Савеза радника шивачко-одјевне индустрије и обрта од 25. марта 1925. године одобрен је нов тарифни покрет шивачких радника у Лесковцу.³²

Изгледа да је тада постигнут успех у већини радионица, али је један послодавац ипак пружао отпор; зато је, вероватно, дошло до штрајка у његовој радионици.

„Организовани радник“ јавио је почетком јула 1925: „шест кројачких радника радионице Мил. Поп Мићића налазе се у штрајку.“^{32a}

Штрајк шесторице кројачких радника трајао је скоро четири месеца и „организација је однела потпуну победу и спровела нову тарифу. Поред повећања цена пословима на парче од 10—15 од сто, утврђене су и следеће одредбе: 1. Први мај сматра се као празник рада, 2. Радно време осам сати. 3. Отказ рада за парчетаре на 7 дана, а за погођенике на 15 дана. 4. Право на посао имају само организовани радници. 5. Затечени штрајкбрехери морају одмах бити отпуштени. 6. Упошљавање радника само преко организације. На посао морају бити примљени сви штрајкачи, ако је њихова воља да се врате на посао. 8. Повереник радионице је правни заступник за мање спорове између радника и послодавца; за веће спорове одређује се Суд добрих људи од по 2 послодавца и радника. 9. Посао кад га буде имало, мора бити на време вршене пробе, ако је дотична муштерија у месту. 10. Исплата радника свакога петка увече. 11. Ако послодавац покушава сличне погрешке, радња ће бити бојкотована а радници одузети. 12. Рок тарифе на неодређено време обе стране без отказа“.

Дописник коментарише: „Из ових тачака бије чврстина и снага шивачке организације у Лесковцу.“³³

³¹ „Организовани радник“ 17. 1. III 1925; *Штрајк траје*, Исто бр. 27, 5. IV 1925; *Штрајк стотничарских радника ушао у трећи месец*, Исто бр. 34, 7. V 1925.

³² Исто бр. 26. 2. IV 1925.

^{32a} „Организовани радник“, Загреб 27, 2. VII 1925; Исто, Београд 46, 5. VII 1925.

Кад је кројачки радник Димитрије Бунушкић ступио на посао као штрајкбрехер у ову радионицу, он је одмах искључен из чланства Савеза шивачких радника и бојкотован (Исто бр. 48, 19. VII 1925).

Један од учесника овог штрајка, Илија Јовановић, чија се прецизна изјава потпуно поклапа са сигурним чињеницама, пише о два штрајкбрехера, поменутом Д. Б. и неком Јањи. И. Јовановић са још једним шегртом био је задужен да преговара са њима да не ометају штрајк; „међутим, они нису хтели да пристану, а ми смо их истукли. Затим смо били тужени у полицију због туче. Казна за тучу била је десет дана затвора“. „За време тог штрајка била је образована комисија, која је скупљала прилоге по граду и делила хлеб породицама штрајкача“ (Писмена изјава Илије Јовановића од 16. децембра 1950. — Збирка С. Димитријевића).

Овај је штрајк још увек трајао крајем августа 1925 („Организовани радник“ 54, 27. VIII 1925).

³³ „Организовани радник“ 80, 26. XI 1925.

Вероватно се на овај штрајк односи део извештаја Б. Колачека, привременог секретара Савеза шивача, који пише: „У новембру месецу прошле

Кад су лесковачки берберски послодавци покушали да продуже радно време берберских радника „за два и три сата дневно, другови у Лесковцу устали су најодлучније у одбрану осмочасовног радног дана и по свему изгледа да ће доћи до штрајка“.³⁴

У то време постојале су различите синдикалне цепачке акције. Оне нису налазиле у Лесковцу никаквог одзива. Напротив, лесковачко организовано радништво енергично је наступало против свих разбијача класног радничког покрета.³⁵

Васа Димитријевић Вацкин, који је учествовао на II конгресу шивачких радника, одржаном у Суботици 15—17. марта 1925, као делегат лесковачких организованих радника ове струке,³⁶ пружио је на самом конгресу отпор цепачкој акцији дотадашњег секретара овог савеза Стојана Станковића. Међу 13 учесника конгреса који су гласали против извештаја Савезне управе и политичке цепачке линије коју је она заступала налазимо и делегата из Лесковца.³⁷

Лесковачки радници су енергично наступали против покушаја цепача Независних синдиката и у другим случајевима. Тако, нпр., они су непријатељски примали све оне који су покушавали да изврше расцеп организација. То је био случај са бившим чланом ИО ЦРСВЈ Д. Буквићем, који је два пута узалуд долазио у Лесковац.³⁸

Када је други разбијач Независних синдиката С. Станковић са својом групом приграбио „Организовани радник“, сменио уред-

[1924] године избио је штрајк кројачких радника, који је завршен са успехом повишице 20 од сто. Овде се јасно види да су другови у борби постигли потпун успех“ (Исто бр. 45, 13. VI 1926).

На овај се штрајк односе тврдње Ј. Цазија, учињене, вероватно, на основу извештаја Инспекције рада у Београду, о штрајку 7 кројачких радника у Лесковцу који је трајао од 24. VI до 27. IX 1925, вођеном због малих плата, које су повећане штрајком за 15% (Ј. Цази, *Независни синдикати*, књ. III св. II 505).

³⁴ „Организовани радник“ 50, 4. VIII 1925.

³⁵ „9. марта [1925] координираним радом Партија — Синдикат“ делегира се на конгрес Савеза шивачких радника „који се одржава у Суботици од 15. до 17. III 1925“ Васа Димитријевић Вацкин.

Он пише да на том конгресу „центрумаши врше расцеп синдиката“. Они „на челу са Стојаном Станковићем, секретаром Централне управе, уз помоћ полиције, запленив сву имовину синдиката при крају 1925“ (Писмена изјава В. Димитријевића, недатирана. — Збирка С. Димитријевића).

³⁶ На основу сачуване фотографије учесника конгреса, коју објављујемо.

³⁷ На овом конгресу Савеза шивачких радника превагнула је цепачка група. Зато је у новој управи, у којој мањина није била заступљена, С. Станковић остао на дужности секретара („Раднички глас“ 5, 12. IV 1925; Исто бр. 7, 1. V 1925).

Маја или јуна 1925. Васа Димитријевић Вацкин отишао је „по налогу Партије“ „илегално“ у Београд и отуда донео илегалне летке, који су растуран по граду. То је био „проглас К. [омунистичке] партије по питању расцепа синдиката и линије „независних“ у тој ситуацији“. Један део тих летака однео је Ж. Симоновић, берберски радник, друговима у Врање (Писмена изјава Васа Димитријевића Вацкиног, недатирана. — Збирка С. Димитријевића).

³⁸ „Организовани радник“ 62, 27. IX 1925. и бр. 68, 15. X 1925. — Види крај синдикалног покрета 1922—1928, осврт на реформисте.

ника и почео да га издаје у својој редакцији (почев од бр. 49 до 59, 1925), ЦРСОЈ је поново покренуо прави „Организовани радник“, орган ЦРСОЈ.³⁹

Чим су лесковачки радници сазнали за ову ујдурму извршену у сарадњи са центрумашким Главним радничким савезом, одмах су, попут многих других места, вратили пакете са бројевима овог „фалсификованог *Организованог радника*“.⁴⁰

Једновремено, Месно синдикално веће у Лесковцу, односно његов секретар Васа Т. Димитријевић упутио је „самозваном ЦРСОЈ“ посебно писмо.

Из овог писма видимо да је Месно радничко синдикално веће, чим је добило писмо разбијача од 28. августа 1928, сазвало свој ванредни пленум за 31. август 1928, на коме је после дуже дискусије донето решење:

„Да вам се од стране овог већа упути једно писмо у коме се осуђује ваш рад и ваша политика.“ „Да се наш пленум солидарисше са пленумом пуноправног ЦРСОЈ, који је донео решење да вас замени са новим Акционим одбором [С. Д. Пошто су претходни Акциони одбор за уједињење створили разбијачи у заједници са центрумашким Главним радничким савезом], који неће уједињење на своју руку, већ уједињење на здравој основи, на основу непомирљиве класне борбе, партијске независности, пролетерске демократије и демократског централизма.“

„Пролетаријат хоће за себе право да своје инстанце које поставља сам смењује, кад не раде у његовом интересу. Јер док ви не пате раднички покрет, масе пате. Ми нећемо даље бити равнодушни, већ хоћемо да чистимо оно што с планом иде противу радничке класе.“

„Пленум је решио да поводом свега овога сазове за овај месец своју ширу конференцију свих синдиката у Лесковцу, на којој ће донети и резолуцију по тој ствари.“

Истовремено, јављају да враћају разбијачки „Организовани радник“ „као и лажно *Радничко јединство*“.⁴¹

На цечачку акцију групе С. Станковића, старог савезног секретара и члана ИО ЦРСВЈ, у оквиру Савеза радника одјевне индустрије и обрта и стварање тзв. Акционог одбора за уједињење, са његовим учешћем, одмах је реаговала Месна група шивачких радника из Лесковца. Она је на својој конференцији од 8. септембра 1925. донела решење којим се оградила од свега тога, нагласила да „усваја одлуке ЦРСОЈ од 16. и 17. августа ове године [први поменути проширени пленум ЦРСОЈ-а], осуђује рад Акционог одбора

³⁹ То су бројеви „Организованог радника“ од 53—59 (Извештај ЦРСОЈ 1923—1927. 37), за које смо утврдили да носе имена: власник Јован Вуковић, вредник Михаило Тодоровић.

⁴⁰ „Организовани радник“ 56. 6. IX 1925. — издање правог ЦРСОЈ.

⁴¹ „Организовани радник“ 58. 13. IX 1925. — издање правог ЦРСОЈ.

Како је лесковачко руководство узело чврсто ствари у своје руке, види се по томе што је у том периоду чак и допис о утакмицама „Слободе“ *први и једини пут* потписан од Васе Димитријевића, секретара Месног синдикалног већа са „В. Т. Д.“ (Исто бр. 54, 27. VIII 1925. — издање правог ЦРСОЈ).

и тражи од управе СРОЈ и ОЈ [Савеза радника одјевне индустрије и обрта Југославије] да предузме потребне мере и смени са положаја секретара Станковића. Ако управа то не учини, сматрамо да и она води цепачку политику г-на Животе Милојковића и бићемо принуђени да је не сматрамо више нашом централном управом“.⁴²

Ово показује да лесковачки раднички покрет већ тада није прихватио земаљска синдикална руководства која су одступила од званичне партијске, класно борбене линије и вршио одоздо енергични притисак на њих усмеравајући их на правиан пут.

Када је питање свих тих цепачких акција било расправљано на новом проширеном пленуму ЦРСОЈ, 11. и 12. октобра 1925, на њему је учествовао и Васа Димитријевић Вацкин као представник Месног радничког синдикалног већа Лесковца. Ово се веће јавља као један од потписника апела „Пролетаријату Југославије“, у коме је ова цепачка акција била поново осуђена.⁴³

Кад је Савез радника одјевне индустрије и обрта на својој пленарној седници од 4. октобра 1925, искључио цепаче покрета, С. Станковића и његову групу из чланства савеза, Пододбор шивачких радника у Лесковцу придружио се овој одлуци и понова осудио њихов рад.⁴⁴

Из изложеног видимо да је у току 1925. године у Лесковцу постојало најмање 8 синдикалних организација, и то: берберских, шивачких, дрводељских, графичких, кожарских (секције обућарских и табачких) и келнерских радника, као и Месно радничко синдикално веће.

⁴² Ово писмо, чија је једна копија упућена ЦРСОЈ-у, потписао је у име управе Месне групе шивачких радника секретар Чедо Јанковић („Организовани радник“ 66, 8. X 1925).

⁴³ „Организовани радник“ 67, 1. XI 1925.

Из извештаја верификационе комисије видимо да је томе пленуму ЦРСОЈ-а (који је имао карактер конгреса Независних синдиката — Исто бр. 66, 11. X 1925) присуствовало 27 лица, и то: 13 чланова Централног одбора, 7 делегата синдикалних већа (Ниш, Брод, Осиек, Суботица, Крушевац, Загреб и В. Бечкерек) и 7 делегата појединих савеза (Са проширене пленарне седнице ЦРСОЈ, Исто бр. 69, 18. X 1925).

У напомени накнадно објављеној изричито је речено: „У извештају са пленума ЦРСОЈ изостало је да је друг Васа Димитријевић, кројачки радник, присуствовао пленуму као члан МРСВ из Лесковца“ (Исто бр. 74, 5. XI 1925).

Изгледа да је В. Димитријевић присуствовао и пленуму пуноправног ЦРСОЈ-а, одржаном 16. и 17. VIII 1925, који је сменио цепачки акциони одбор, пошто се у Извештају ЦРСОЈ-а за 1925—1927 (стр. 43) изричито каже да су оба пленума ЦРСОЈ-а (август и септембар 1925) била проширена са по једним делегатом из сваког месног радничког синдикалног већа.

На том августовском пленуму Независних синдиката осуђена је са 19:6 гласова цепачка политика и изабрана нова делегација за вођење преговора о синдикалном једињењу (АЦКСКЈ, Профинтерна, 73).

⁴⁴ „Организовани радник“ 83, 6. XII 1925.

Напомињемо да се и овога пута међу „нашим активним подружницама“ не помиње Власотинце. Пододбор Савеза шивачких радника можда је још био у животу, али у подацима којима располажемо он се нигде не појављује.

в) Положај радничке класе Лесковца у 1926. години

Положај радничке класе је и даље био врло тежак. С обзиром на привредну кризу и сталне прогоне од стране власти, радничке организације су се са напором одржавале и нису успеле да се прошире на индустријско радништво. Могле су само да унесу извесна побољшања у свој рад и да се одрже само у струкама где је организација била јака, код дрводељских и кројачких радника, а да побољшају само делимично положај неких других врста радника, кожарских, берберских и сл.

За ту, 1926. годину имамо података о положају опанчарских радника.

Један опанчарски радник из Куршумлије, Светислав Бошковић, радио је више од три месеца код лесковачког опанчара Проке Марчића, „по злу познатог радикалног и срнаовског кортеша“, све док се није разболео. Кад је затражио да га послодавац упути лекару, „за то овај звер није хтео ни да чује“, „отказао му рад ментално и изјурно га напоље“.

Пошто у Уреду за осцијално осигурање „без потврде нису хтели да га прегледају, већ су звали послодавца и узели га на одговор, овај је на то одговорио да из принципа не осигурава своје раднике.“

Пошто га је због тога Уред казнио са 500 динара, он је, да би се осветио другу Светиславу „нашао... још једног од људи равног себи, неког Тодора Величковог, такође опанчара и тужио друга Светислава како је комуниста, који шири комунистичке идеје, растура њихову литературу и напричао разне друге будалаштине“. Полиција одмах доноси решење о претресу стана друга Светислава. Због књига које су нашли код њега, „полиција га казнила са 10 дана затвора и прогонством“, па је то смањила, „док га на послетку није казнила са једним даном и прогонством. Али, на интервенцију Месног синдикалног већа, пуштен је“; „како су се послодавци картелисали, то није могао наћи посла и морао је отпутовати из Лесковца.“

Том је приликом констатовано: „Опанчарски и обућарски радници раде по 10—14 часова за надицу од 30 дин. дневно, и то квалификовани.“⁴⁵

Радно време табачких радника износило је „пре штрајка 10 и по до 11, а негде и више часова“.⁴⁶

У другом допису, који је послао искусни синдикални радник, Лесковчанин К. Стевановић Ерсеновски, који је тада живео у Скопљу а повремено долазио у Лесковац, налазимо:

„Радно време варошких занатских радника креће се између 10 и 11 сати.“

„По фабрикама се ради и више. Дејча радна снага употребљава се и по фабрикама у великом проценту испод 14 година. Жене и деца раде и ноћу, и ако је то законом изричито забрањено.“

⁴⁵ Полиција и послодавци против радника, „Организовани радник“ 60, 5 VIII 1926.

⁴⁶ „Организовани радник“ 83, 24. X. 1926.

„О наградама не треба ни говорити, — оне су мизерне и јадне: живот радника је чемеран и бедан“⁴⁷

г) Стање радничких организација у 1926. години

Пододбор Савеза берберских радника бојкотовао је Тихомира Мила Стаменковића, берберина, као и берберског радника Михаила Цакића, и то зато што је послодавац „потписао тарифу са организацијом а те се тарифе никако не придржава, нити он нити Цакић, који ради код њега као радник“, упркос опомени коју су добили од организације.⁴⁸

Пододбор Савеза дрводељских радника бојкотовао је столарску радионицу Браће Јовића „због њиховог грубог понашања према радницима и гажења услова рада.“⁴⁹

Шта је значајно један такав бојкот, најбоље се види из тога што је крајем те године, на скупштини пододбора Савеза дрводељских радника у Београду, Лаза Стефановић у извештају Покрајинског одбора овога савеза указао да су у два места у Србији, Чачку и Лесковцу, „сви радници организовани“,⁵⁰ што се, наравно, могло односити само на квалификоване дрводељске раднике.

Те године (1926) синдикална организација графичких радника је стагнирала. То је било стога што су владали тешки радни услови и није покретана акција за њихово побољшање.⁵¹

⁴⁷ Ер. [Коста Стевановић Ерсеновски], *Раднички дописи*, „Уједињени синдикати“, 10, 5. III 1926).

Те године, у једној лесковачкој фабрици тканина било је 260 успелних радника, од чега 120 мушкараца, а 140 жена и деце од 14—16 година (*Са пленума шивача*, „Организовани радник“ 48, 24. VI 1926).

⁴⁸ „Организовани радник“ 4, 17. I 1926.

⁴⁹ Исто бр. 15, 25. II 1926.

⁵⁰ Исто бр. 96, 9. XII 1926.

⁵¹ После велике тарифне акције и штрајка графичких радника у Београду, Ст. Максимовић се осврће на услове на које је наишао приликом обиласка Лесковца. Он пише: „У њему о тарифним условима не може бити ни речи. Тамо царје нечовечанска експлоатација ученика. Са воза сам сисао у 6 сати вутру, а у једну од лесковачких штампарија [С. Д.: „Покрет“] ушао у пола седам. Ученици су већ увелико слагали. На упит: „Зар су тако рано почели посао?“, послодавац је одговорио: „Ми си радимо 10 сати а понекад и више, а понекад и мање. Како када има посла. Не бој се, не пропадају они, дам си њима пола сата паузу за фрштук. Нити их нагоним на вбрзани рад.“

У штампарији Ж. Д. Обреновића „наишао сам на четри сељачета који су тек ступили на учење заната. Они се мувају по штампарији, књижари, па и врше све спољне послове који спадају у ред обичног слуге“.

„У Лесковцу се услови рада нису готово ништа поправили. Требаће много напора и систематска акција да се стане на пут постојећој нечовечанској и протузаконитој експлоатацији. О тим акцијама мораће дати своју реч и највиши форум Савеза, Конгрес. Унапред признајемо да посао неће бити лак. Водити борбу са паланачким штампарима неће бити лако. Они су у могућности да буду отпорни. Њиховој отпорности иде на руку држање самих државних органа, који уместо да спроводе јасне законске одредбе који говоре о заштити радне снаге, а нарочито деце, они спречавају и бруталном силом угвужу сваки отпор радника ако покуша да сврвој експлоатацији стане на крај. Ми са тиме морамо рачунати, и то нас ни у ком случају не сме омести да се великог посла прихватимо, тим пре што Лесковац

Кожарски радници — табаци, који су почели да се окупљају већ у лето 1925, организовали су се 6. јуна 1926. и имали тринаест уписаних чланова; у току јуна 1926. одржали су неколико добро посећених конференција, изабрали управу, на челу са Божидаром Коцићем, и намеравали да организују обућаре и опанчаре.⁵²

На пленуму Савеза шивачких радника одржаном у пролеће 1926. приврмени секретар Савеза Гирило Колачек констатовоао је да су у Лесковцу тада била 44 организована шивачка радника.⁵³

У допису (потписаном „Ер“) Косте Стевановића Ерсеновског, реформистички лист каже да су у то време, тј. у пролеће 1926, постојале у Лесковцу три синдикалне организације, дрводелска, кројачка и металска — разуме се, прећуткујући да су то организације Независних синдиката, не би ли се некако помислило да су у питању њихове организације, синдикалне организације ГРС.

За нас је овај податак драгоцен, јер указује на ефективно трајање пододбора металских радника обновљеног марта 1924.⁵⁴

У једном допису из Лесковца каже се да лесковачки опанчарски радници треба да се угледају „на своје другове табаче, који су сви до једнога (њих 16 на броју) обновили своју организацију и неуморно раде на побољшању свога живота“.⁵⁵

Изгледа да су тада и обућарски радници били организовани, пошто у истом броју „Организованог радника“, у другом допису, стоји: „кожарско-прерађивачки радници у Лесковцу, који су пре кратког времена образовали свој пододбор, налазе се у покрету, с тога се скреће пажња обућарским радницима, да тамо не одлазе ради тражења посла.“⁵⁶

Те године (1926) Пододбор банкарских, трговачких и индустријских чиновника у Лесковцу, који није имао класни синдикални карактер, одржао је 15. XI 1926. своју годишњу скупштину под председништвом Танасија Стефановића. Том приликом је констатовано да је Пододбор иступио из Савеза банкарских, трговачких и индустријских чиновника зато што је управа овог савеза „почела

није усамљен“ (Ст. Максимовић, *Повереништва београдске подружнице*, „Графички радник“ 15, 10. IV 1926).

У тим условима не треба да нас изненади што је број организованих графичких радника полако опадао.

На крају 1926. године (25. XII 1926) у Лесковцу су била организована 4 помоћна мушка радника у штампарији [С. Д.: калфи] и 3 ученика за словослагаче, укупно 7 радника (Извештај подружнице савеза графичких радника-ца у Београду за 1926, „Графички радник“ 3, 19. I 1927).

⁵² Управу су сачињавали: председник Божидар Коцић; секретар Добривоје Живковић; благајник Петар Пешић; чланови контроле: Душан Митић и Лаза Милепковић. Адреса организације је и даље била Раднички стан (Житна пијаца) (Писма впућена 27. VI, 15. VII 1926. и треће, недатирано, Савезу кожарско-прерађивачких радника Југославије у Загребу, прво са печатом Пододбора Савеза кожарско-прерађивачких радника у Лесковцу, остала са печатом подружнице СРКПЈ и ОУ у Лесковцу. — Архив историје радничког покрета Хрватске, Фонд СКПРЈ, кутија 8, бр. 500, 579 и 590).

⁵³ „Организовани радник“ 44, 10. VI 1926.

⁵⁴ Ер., *Раднички дописи*, „Уједињени синдикати“ 10, 5. III 1926.

⁵⁵ „Организовани радник“ 60, 5. VIII 1926, стр. 3.

⁵⁶ Исто бр. 60, 5, VIII 1926, стр. 4.

проповедати политичка начела комунистичке боје“, и предложена је „ликвидација овог пододбора и оснивање новог Удружења банкарских, трговачких и индустријских чиновника“, што је било прихваћено.⁵⁷

На првомајској прослави 1926. говорио је Петар Тасић, секретар Месног синдикалног већа. Тада је рад обуставило око 250 лесковачких радника.⁵⁸

У пролеће 1926. створена је, Уредбом министра социјалне политике од 16. марта 1926. о подели Инспекције рада, и Обласна инспекција рада у Нишу, надлежна за Врањски округ.⁵⁹

⁵⁷ „Лесковачки гласник“ 46, 20. XI 1926.

⁵⁸ „Организовани радник“ 37, 16. V 1926.

Напомињемо да је Петар Тасић био само технички секретар овог већа (Писмена изјава В. Димитријевића Вацкина, недатирана. — Збирка С. Димитријевића).

Са прославе је послат и телеграм: „Честитамо револуционарни дан први мај!“, са потписима Васе Димитријевића [Вацкина] и Душана Непшића (Исто бр. 34, 6. V 1926).

Године 1926. највећи број примерака Мајског списка био је послат у

Загреб	(800)
Н и ш	(500)
Брод на Сави	(300)
Лесковац	(200)
Шабац, Краг. и Велес	(по 150)
Осијек	(120)
Крушевац, Сисак, Ужице	(по 100)
итд.	

При томе треба нагласити да се у 1925—1926. години штампа и друге периодичне публикације Независних синдиката растурају само преко Драгољуба Цветковића Драгог Социјала (Исто бр. 32, 1925; бр. 4, 21, 32, 68 и 71, 1926).

У то време настале су тешкоће око обрачуна и исплате „Организованог радника“. Из кратких писама овог листа објављених у рубрици *Наша пошта* видимо да је лист морао да узима при томе у обзир све бројеве које је полиција одузимала („Оно што је полиција покрала обрачунато је“). Уз то је Драгољуб Цветковић [С. Д.: који је у то време био болестан те није стизао да сакупи дугове, већ је само давао лист претплатницима — вбацивао у кућу] закашњавао са обрачуном У једном тренутку стари дуг износио је 12.090 динара. Зато лист „моли Месно Синдикално Веће да од идћег броја прими на себе продају“. „Пошто је МСВ „примило на себе моралну обавезу за лист“, овај је и даље преко њих „слат за Драгољуба“.

Уз лист послато је за Лесковац и 100 радничких календара Независних синдиката за 1927. годину (Исто бр. 46, 79, 90 и 96, 17, VI, 10, X, 18 XI и 9, XII 1926; као и бр. 1, 1, I 1927).

У вези са болешћу Д. Цветковића касниле су исплате и других радничких листова. Тако, нпр., редакција дечјег листа „Будућност“ опомиње Д. Цветковића да је „заборавио и до сада да пошаље обрачун и новац 600 дин. за прошлу годину“ („Будућност“ 8. децембар 1926).

Пошто је Д. Цветковић због болести и немогућности да лично сакупи потраживања за достављену штампу и даље заостајао у отплати свог дуга, дошло је до тога да се овај лист обрачунавао у 1928. години преко Б. Николшића.

Лесковачки радници и даље су слали релативно обилне прилоге. Тако, нпр., Петар Тасић прикупио је за штрајкаче у Енглеској 300 дин.; Месно синдикално веће послало је за штрајк енглеских рудара, по два сабирна списка, 280 дин.; а из Лесковца је добијено и 130 динара за штрајк у београдској трикотажу („Организовани радник“ 50, 79 и 91, 1, VII, 10, X и 21, XI 1926).

⁵⁹ „Организовани радник“ 29, 15. IV 1926.

Да би онемогућила учешће Независних синдиката на изборима за београдску Радничку комору, што је било како у интересу буржоазије, тако и у интересу социјалиста-центрумаша, који би тиме задржали за себе све ове плаћене функције, београдска Радничка комора је, једноставно, на својој ванредној скупштини од 8. октобра 1925. скинула са евиденције, тј. искључила 7 синдикалних савеза који су припадали овој синдикалној групацији.⁶⁰

На тај начин је онемогућено да лево оријентисани, борбени организовани радници (комунисти) узму у своје руке ову радничку установу.

Тек тада, после тих искључења, а под притиском радништва које је тражило изборе, пристала је у условима Обзване самоизабрана Радничка комора на изборе за свој нови састав.

Због тога су Независни синдикати били принуђени да прогласе, у читавој Србији, бојкот ових избора за Радничку комору, 14. фебруара 1924.⁶¹

Пошто је београдска Радничка комора била предвидела својим буџетом и стварање свог повереништва у Лесковцу, то је сада настала трка око налажења погодног човека како за лесковачког кандидата на изборима за Радничку комору, тако и за лице које би било повереник Радничке коморе у Лесковцу.

Прво је, пре бојкота ових избора, Ваца Димитријевић Вацкин, кројачки радник, који је тада већ био председник Месног синдикалног већа у Лесковцу, дао пристанак да се кандидује за заменика члана Радничке коморе. Он је то прихватио зато што је ову кандидатуру сматрао продором комуниста у Радничку комору.

Доцније, када је сазнао за маневар са скидањем Независних синдиката са евиденције Радничке коморе и кад је видео „да је био обманут“, он је одмах после проглашења бојкота ових избора известио Радничку комору да одустаје од кандидатуре, о чему је дао и изјаву преко „Организованог радника“.⁶²

Тадашња центрумашка, уз помоћ полиције наметнута, привремена Радничка комора нашла је новог кандидата за Радничку комору у Рељи Станковићу, коме су за то, очевидно, обећали плаћено место повереника Радничке коморе у Лесковцу, које је и добио.

Када је на изборима за Радничку комору, које су радници организовани у Независне синдикате бојкотовали, ова била изабрана, међу члановима те сталне, на овакав подли начин изабране Радничке коморе фигурирао је као нови члан Радничке коморе поменути Реља Станковић, столарски радник из Лесковца.

Пошто је Радничка комора бирана на основу целих кандидационих листа, а листа УРССЈ због елиминисања Независних синдиката била једина, ова је листа изабрана без гласања („пошто се за расписане изборе за Радничку комору за Србију није у законском

⁶⁰ Извештај београдске Радничке Коморе 1921—1926, 125; Ј. Цази, *Независни синдикати*, део III, књ. II, 619—620.

⁶¹ „Организовани радник“ бр. 13 и 14, II 1926; *Бојкот избора за Радничку комору*, Исто бр. 16, 28. II 1926.

⁶² *Око избора за Р. комору*, „Организовани радник“ 30, 18 IV 1926.

року истакла ниједна друга листа сем листе Уједињеног Радничког Синдикалног Савеза, то је Главни Биначки одбор ову листу прогласио изабрану“).⁶³

То није сметало центрумашима да објаве у штампи саопштења — огласе под крупним насловом „Избор сталне Радничке коморе за Србију“.⁶⁴

Уосталом, чак и да се гласање одржало, све је било тако измајсторисано да је, нпр., Р. Станковић могао да буде изабран заједно са целом листом, а да не добије у лесковачком крају ниједан глас.

Мада је Р. Станковић већ био изабран за члана Радничке коморе, центрумашко руководство, знајући да он после ове издаје нема за собом никога у Лесковцу, покушало је да склопи компромис са Месним синдикалним већем и да се споразуме са њима о томе, ко би могао да буде повереник Радничке коморе у овом месту.

Из званичног писма Месног синдикалног већа у Лесковцу, потписаног од председника Васе Димитријевића (Вацкина) и секретара Већа Благоја Николића, упућеног Радничкој комори у Београду, видимо да је делегат Радничке коморе, Лука Павићевић, долазио у Лесковац, 9. маја 1926. и тражио од Месног синдикалног већа три кандидата за повереника Радничке коморе у Лесковцу. Они су га упутили на руководство Независних синдиката — ЦРСВЈ, „чији смо ми чланови, и како год оно буде одлучило, по томе ћемо и поступити“.

Мада су они сматрали да не треба избегавати споразум по овом питању, „да би такав корак значно исправљање беспримерне грешке са искључењем Независних синдиката“ из већ извршених називи избора за Радничку комору, „ми као чланови једне целине — Независних синдиката — не можемо правити некакве посебне споразуме, заобилазећи своју земаљску централу ЦРСОЈ“.⁶⁵

Дакле, руководство лесковачких организованих радника не само да је осуђивало цепачке акције појединих бивших, касније искључених, руководилаца Независних синдиката (види годину 1925), него је у принципу одбацивало свако посебно иступање, различито од централног руководства, свако фракционашење.

Као повереник Радничке коморе у Лесковцу и плаћени функционер београдске Радничке коморе, Р. Станковић је издао лесковачке раднике и постао упориште центрумашке — социјалистичке групе Ж. Топаловића, која до тада практично није имала никога у Лесковцу. Наишавши у тој својој работи на фронтално непријатељство лесковачких радника, који су тада били листом за комунисте, Р. Станковић је постао огорчени антикомуниста и сарадник лесковачке полиције.⁶⁶

⁶³ „Радничке новине“ 11, 17. III 1926; *Извештај београдске Радничке коморе 1921 — 1926*, 104—108.

⁶⁴ Поред „Радничких новина“, такав оглас — саопштење нашли смо у „Уједињеним синдикатима“ 12, 19. III 1926.

⁶⁵ „Организовани радник“ 49, 27. VI 1926.

⁶⁶ Да је Р. Станковић постао сарадник полиције, тврдили су сви његови ранији другови из радничког покрета, без изузетка, са којима сам разматрао

Крајем те године полиција је забранила радничке концерте не дајући никакво писмено решење о томе.⁶⁷

У овој, 1926. години наишли смо само на два тарифна покрета лесковачких радника, на већ поменути тарифни покрет обућарских радника⁶⁸ и на тарифни покрет табачких радника. Осврнимо се детаљније на овај други покрет.

Пододбор кожарско-прерађивачких радника, секција табачких радника поднела је 3. октобра 1926. својим послодавцима тарифу, у којој је тражила: радно време од 9 часова; упошљавање преко организације; првенство на рад имају организовани радници; повишицу наднице од 12%; признање Првог маја као празника рада; и отказни рок за дневничаре 7 дана, а за погођенике 15 дана обострано. На ову тарифу послодавци нису пристајали највише због скраћења радног времена, које је до тада износило „10 и по до 11, негде и више часова“. Кад су радници ступили у штрајк, 3. октобра 1926, следећег су дана тројица дошла на посао као штрајкбрехери. То је поколебало штрајкаче. Тада је наступило Месно синдикално веће „да не би штрајк сасвим пропао“. Оно „поднесе са друговима табацима другу тарифу“ са 10-часовним радним временом. До сада је већина послодаваца потписала, али један од њих није и код њега је штрајк још у току“.⁶⁹

Из изложеног видимо да је у току 1926. године у Лесковцу постојало најмање 8 класних синдикалних организација, и то: берберских, дрводељских, графичких, шивачких, металских, кожарских (секције обућарских и табачких) радника, као и Месно синдикално веће.

ово питање на заједничким састанцима одржаним 1954. године. То се налази и у многим писменим изјавама из тог доба које поседујем у својој збирци. Зато сам констатовао да је Р. Станковић „постао полицијски човек“ унео већ 1954. у *Споменицу лесковачког радничког покрета*, 218, али тада нисам прецизирао време.

⁶⁷ То се види из одговора листа Ж. Симоновићу, „Организовани радник“ 99, 19. XII 1926.

⁶⁸ „Организовани радник“ 60, 5. VIII 1926.

⁶⁹ Исто бр. 83, 24. X 1926.

У архиви Савеза радника кожарско-прерађивачке индустрије и обрта Југославије, нашли смо два документа о овом штрајку. Први је телеграм послат 4. октобра 1926 — „Кожарско-ледерерски радници ступили у штрајк у Лесковцу“; а други пододбора из Лесковца, упућен 5. октобра 1926. са печатом подружнице СРКПЈ и ОЈ, у коме стоји да другови из Савеза нису „одобрили да поднесемо наше захтеве“; да нису одговорили на писма од 3. IX 1926; да су „другови кожарско [ледерерски] радници не могући више издржати незајажљиву капиталистичку класу у Лесковцу одлучили... на својој редовној конференцији да ступе у борбу без одобрења Савезне управе“; да је штрајк избио у 5 радионица, да штрајкача има 15; да ради само једна радионица, са два радника који нису организовани; и да су сви остали радници организовани сем два ученика (Архив Института историје радничког покрета Хрватске, Фонд СКПРЈ, кутија 9, оба документа бр. 710).

Из ових докумената видимо да је Месно синдикално веће било принуђено да спасава штрајк табачких радника који је био покренут без сагласности Савеза кожарско-прерађивачких радника Југославије (односно Савеза радништва кожарско-прерађивачке индустрије и обрта Југославије).

д) Положај радничке класе Лесковца у 1927. години

„У злогласној и по експлоатацији чувеној фабрици штофа Илић, Теокаревић и Петровић у Лесковцу врши се нечувена експлоатација и пљачка над радницима. Користећи непросвећеност, безотпорност и неорганизованост радника и радница управа фабрике је безобзирна и немилосрна...“

„Тамо је заведен један нечувен систем [новчаног] кажњавања. Кажњавају се радници са великим сумама. Повереништво Радничке коморе у Лесковцу утврдило је, да је само *ових дана* кажњено неколико радника, међу којима је: Стојан Б. Цветковић кажњен са 150 динара, Драгутин Јовановић 150, Алекса Митић 150, Михаило Стефановић 150, Михаило Б. Нешић, Лука Петровић и Јевросим Радуловић — *оптужени и кажњени са 50 динара*. Поред тога кажњена су и три мајстора по 300 динара.“ [С. Д.: Укупно побројано: 1.650 дин.] „Као што се види, ова господа фабриканти узимају на себе право које им ниједан закон не дозвољава и кажњавају људе у корист својих цепова.“⁷⁰

Из извештаја Месног синдикалног већа видимо да је у јесен 1926. године постојало у Лесковцу: 2.748 радника, 603 радница и 200 ученика, укупно 3.551 радник. Од тога је у 25 индустријских предузећа радило 2.000, а у занатству 1.551.

Радно време радника износило је 8—16, а ученика 10—16 часова.

Распон надница код радника 10—60, а код радница 12—35 динара.

Од организованих радника било је беспослено: 15 дрводељских, 12 одевних и 18 кожараца.

У то време постојале су следеће цене намирница: хлеб 6, говедина 10, маст 32, пасуљ 5, пар кокошака 25—30 и стан 400 динара.⁷¹

У једном радничком допису из Лесковца помиње се да радници из лесковачких фабрика „зараде 10, 12 и 15 динара за насушни хлеб“, па се затим говори о бледим радницима изнемогла лица, суморним, измрцвареним.⁷²

ђ) Стање радничких организација у 1927. години

Пододбор Савеза дрводељских радника одржао је 17. јануара 1927. годишњу скупштину и изабрао нову управу.⁷³

⁷⁰ „Радничке новине“ 43, 26. X 1927.

⁷¹ „Организовани радник“ 75, 6. X 1927.

⁷² Исто бр. 88, 20. XI 1926.

⁷³ Управа се конституисала овако: председник Тодор Борђевић; секретар Драги Костић; благајник Живојин Мишић; управни одбор: Благоје Николић и Мнодраг Костић; финансијска контрола: Војислав Миленковић и Јован Борђевић („Организовани радник“ 7, 30. I 1927).

У истом извору стоји да се столарски радници већ „налазе у покрету“, што значи да је одмах после ове скупштине отпочела тарифна борба дрводељских радника, која је у марту месецу те године перасла у штрајк.

То што се Б. Николић као и други истакнути руководиоци лесковачког пролетаријата (нпр. К. Стаменковић) често појављују само као чланови управног или надзорног одбора, пододбора или месног синдикалног већа не треба узети као мерило њихове улоге у тадашњем радничком покрету Лесковца. Они су у овим управама често стављали у први план друге раднике, задржавајући одлучујућу улогу. Њихова се права улога види у томе што су они у том периоду, независно од функције у пододбору, били чланови Месног синдикалног већа, што су само они одлазили на конференције и конгресе Независних синдиката, увек представљали лесковачки пролетаријат у управама, на конференцијама, конгресима и комисијама појединих савеза.

То је било и у овом случају.

Благоје Николић је тада, мада је био само члан управног одбора овог пододбора, истовремено био и члан Централне управе Савеза дрводељских радника Југославије, њеног пленума, у коме су, као што смо већ видели, из читаве Србије била само четворица: Л. Стефановић и Ц. Михаиловић из Београда, Б. Николић из Лесковца и Р. Радовановић из Чачка; они су већ од раније били у њему, а поново су изабрани на пленуму Савеза дрводељских радника и делегата покрајинских одбора и њихових подружница одржаном 1—2. јануара 1927. у Београду, на коме је лично присуствовао и Б. Николић.⁷⁴

Као члан управе Савеза дрводељских радника Југославије, Б. Николић учествује на новом пленуму ове управе, одржаном 2. фебруара 1927. у Загребу,⁷⁵ на коме је осуђен фракционашки став П. Павловића по питању синдикалног уједињења,⁷⁶ и донет Правилник за штрајкове и Правилник о издавању помоћи организованим радницима.

Мада је тада створен Покрајински секретаријат овог савеза у Београду, једногласно је донет закључак „да подружнице [пододбори] одржавају непосредне везе са Централом и раде под њеним руководством“, што је такође било усмерено против фракцијске делатности.⁷⁷

У марту 1927. отпочео је у Лесковцу штрајк дрводељских радника, у коме је учествовало 30 радника, „који су делимично штрајковали пуна три месеца, пошто су неколико предузимача —

⁷⁴ *Обнављање Централне Савеза дрводељских радника*, „Организовани радник“ 2, 7—9. I 1927.

⁷⁵ На њему је било присутно „18 другова“, међу њима 4 из Србије.

⁷⁶ Овај став је ускоро после тога осуђен и Извршни одбор ЦРСОЈ. Види његово саопштење: *Свима Независним синдикатима*, објављено у истом броју листа кад и ова вест, 24. фебруара 1926.

⁷⁷ „Организовани радник“ 14, 24. II 1927.

пододбора са 289 чланова, а у целој земљи 26 месних пододбора и 5 повереништва са 1.825 чланова (АРПЈ. Профинтерна, 157 — Извештај Савеза дрводељских радника Југославије за 1927. годину, упућен Међународном комитету пропаганде дрводељских радника у Москви 28. II 1928). Овај извештај је потписан од представника централне [партијске] фракције овог савеза [С. Д.: у којој је учествовао и Б. Николић].

ситних занатлија немајући посао ступили на посао као штрајкбрехери. На овај штрајк потрошено је 1.342 динара“ из синдикалне касе.⁷⁸

Допунске податке о томе штрајку налазимо у извештају Савеза дрводељских радника из 1928. У њему пише: „Некоји послодавци признали су захтјеве, те се код њих почело радити. Већи послодавци врбовали су малообртнике [ситне занатлије], те су ови ишли к њима радити као штрајколомци. У штрајк је потрошено динара 4.342.“

Из овога видимо да је то био један од ретких лесковачких штрајкова тога времена који је био вођен са одобрењем одговарајућег синдикалног савеза Југославије и финансиран са његове стране.⁷⁹

Из истог извештаја видимо да је 1927. године постојало у Лесковцу у овој струци 26 малих занатлијских радњи и 6 мало већих предузећа са „стројевима [машинама], који заједно упошљују 114 дрводељских радника од којих је 41 организованих. Радно вријеме траје 9 сати. Плаће су од 20—55 динара дневно. Концем год. 1927. имали су 40 неупослених радника. Код свих обртника [занатлија] има 53 научника [шегрта]“.⁸⁰

У то време Пододбор кожарских радника у Лесковцу ослабио је. У њему је постојао „малени број другова који је изгубио веру у синдикате и чека да се потпуно измени данашњи друштвени поредак“. „Па ипак, у последње време, под притиском грубе експлоатације осећа се код радника живље интересовање за синдикално организовање и уопште за класну борбу.“

Једанаестог августа 1927. одржана је конференција обућарских радника у Радничком дому, која је била врло добро посећена. На њој је „присуствовало преко 60 другова“.

На њој је поред краћих излагања председника Душана [Борђевића?] и секретара пододбора говорио делегат ЦРСОЈ Миливоје Каљевић о значају и потреби организације. Он се посебно осврнуо на положај обућарских радника. После тога „велики број од присутних радника пријавио се за упис у организацију“.⁸¹

Тада је изабрана нова управа Пододбора, са председником Костадином Цветковићем.⁸²

⁷⁹ О том штрајку нашли смо у радничкој штампи само малу белешку у којој се помиње штрајк столарских радника у радњи Михаила Борђевића и ко, по питању радног времена и надница („Организовани радник“ 37, 22, V 1927).

⁸⁰ Архив Института историје радничког покрета Хрватске, кутија 7 — Извештај Савеза дрводељских радника Југославије за вријеме од 9. маја 1923. до 1. маја 1928, стр. 10. и 21.

⁸¹ Конференција кожараца у Лесковцу, „Организовани радник“ 62, 18, VIII 1927.

⁸² У писму упућеном из Лесковца 7. VIII 1927, са печатом Подружнице Савеза радника-ца кожарско-прерабивачке индустрије и обрта Југославије у Лесковцу и печатом Синдикалног већа Лесковца стоји: „Обућарски радници у Лесковцу одржали су конференцију за обнављање своје организације. На исту конференцију изабрата је и нова управа“: председник Костадин Цветковић; секретар Тодор Манасијевић; благајник Чедомир Крстић; управни одбор: Благоје Николић и Васа Димитријевић; контролни одбор: Борђе Цибић и Драгољуб Коцић [Архив Института историје радничког покрета Хрватске,

У прегледу рада извршног одбора Централне управе Савеза радника кожарско-прерађивачке индустрије и обрта Југославије од III конгреса (5—7. јуна 1927) до прве седнице савезног пленума (11. децембра 1927), у коме се износи број чланова овог савеза на дан 1. XII 1927, указано је, између осталог, да је „од Конгреса до сада основано ... 3 подружнице, и то у Лесковцу која броји 50 чланова, у Нашицама и Неготину“.⁸³

Повереништво Савеза графичких радника обновило је рад 1927. године „преко Ниша“. То је учињено „ради што брже и јаче везе“, пошто је то била „једина сигурна гаранција да ће послови неометано тећи“.⁸⁴

Милош Јовић Мишко и неки други графичари сећају се да је те године (1927) био шестодневни штрајк у штампарији „Покрет“, у коме су графичари тражили осмочасовно радно време и боље плате.⁸⁵

Дванаестог августа 1927. одржана је у башти хотела „Круна“ општа радничка конференција, коју је сазвало Месно синдикално веће.

У допису је напоменуто да се све до тада у Лесковцу већ више година није одржавала општа радничка конференција, нити је овамо долазио неки представник централног руководства Независних синдиката.

Конференцију је отворио В. Димитријевић Вацкин, а реферат је одржао већ поменути М. Каљевић, који је говорио о политичкој ситуацији и положају радничке класе. Он је указао на „све веће појачање политичке и социјалне реакције, утврђујући то конкретним примерима“. Затим се „осврнуо на перспективе којима идемо у сусрет с обзиром на политику која је инаугурисана доласком данашње владе позивајући радничку класу да се припреми за борбу

Фонд СКПРЈ. кутџа 11, бр. 844. У одговору Савеза (под истим бројем), који је вероватно писао Б. Паровић, стоји: „Позивамо Вас да активним радом учврстите и ојачате пододбор како се опет не би десило да се након кратког времена пододбор обустави.“ Подаци првог писма налазе се у измењеном вду у „Организованом раднику, Загреб, бр. 34 и 35, 18. VIII 1927].

Како изгледа, управа овог пододбора подружнице била је појачана учешћем истакнутих комуниста из Месног синдикалног већа, Благојем Николићем и Васом Димитријевићем, који су припадали другим струкама, дрводељцима, односно кројачима, не би ли се овај пододбор учврстио.

Напомињемо да је ова реактивизација Пододбора кожарско-прерађивачких радника у Лесковцу дошла после III конгреса кожараца, одржаног 5. VI 1927. у Загребу (АРПЈ, Профинтерна, 184), на коме је изабрана нова Централна управа овог савеза, са Благојем Паровићем као секретаром Извршног одбора. У ову су управу ушли из Србије Н. Груловић из Београда и Милићевић из Шапца („Организовани радник“, Загреб, 26, 23, VI 1927).

⁸³ У то време постојале су у Јужном Поморављу поред Лесковца следеће подружнице: Ниш са 20 чланова и Прокупље са 24 члана, а у целој земљи 2.061 члан (АРПЈ, Профинтерна, 148).

⁸⁴ *Извештај подружнице СГР у Београду за 1927. годину*, „Графички радник“ 10, 17, III 1928.

⁸⁵ М. Јовић пише да су 1927. сви радници запослени код „Покрета“ напустили посао. То је трајало шест дана. „Послодавац је прихватио наше услове: осмочасовно радно време и повећање надница, али тада нисмо склопили уговор о овоме па је све то послодавац изиграо“ (Писмена изјава М. Јовића Мишка од 21. XI 1976. — Збирка С. Димитријевића).

и одбрану својих политичких и економских права". „Говорећи о привредној кризи и беспослици, референт је изнео узроке те кризе оштро нападајући све владе да нису ништа урадиле на ублажавању те привредне кризе. У питању беспослице тражи осигурање на рачун капиталиста и државе, оштро нападајући социјалну политику свих влада па и данашње која је типично антисоцијална".⁸⁶

У јесен те године Месно синдикално веће послало је руководству Независних синдиката извештај, из кога видимо:

да су тада у Лесковцу постојале три организације Независних синдиката са укупно 90 чланова, и то:

Пододбор дрводељских радника са 40 чланова;

Пододбор одјевних радника са 15 чланова;

Пододбор кожараца са 35 чланова (Тада је постојало и повереништво Савеза графичких радника Југославије који је био ван ове групације);

да је радничка штампа [углавном „Организовани радник“] растурана од 190—200 бројева;

да је од конгреса Независних синдиката (12—16. јуна 1927) до тада, дакле за око три и по месеца, одржано 8 пленума (састака свих управа подружница са Месним радничким синдикалним већем) и једна шира конференција (коју смо већ описали).

Такође се указује на постојање радничко-уметничке групе и спорта.⁸⁷

Напомињемо да варирање броја организованих радника, којих је раније било више, не мора да значи да је број организованих радника стварно опао. (Извештај је узет пре краја године, кад члански доприноси нису били измирени.)

Много је озбиљније нестајање пододбора у неким струкама (нпр. код берберских, келнерских и металских радника), где синдикална организација није успела да пусти чврсте корене.⁸⁸

За време овог штрајка графички радници су скупно одлазили на игралиште и проводили дан играјући фудбал. „Више пута Никола Покрет [властник штампарије Никола Петровић] одлазио је на игралиште и позивао раднике да се врате на посао, нарочито је врбовао млађе раднике и ученике преко њихових родитеља, убеђујући их да не слушају старије раднике, јер ће их они „упропастити“. Али у томе није успевао“ (З. Поповић, *Први штрајк графичких радника у Лесковцу*, „Наша реч“ 27, 20. VI 1953).

⁸⁶ Сјајна конференција лесковачког пролетаријата, „Организовани радник“ 62, 18. VIII 1927.

Из записника седнице ИО ЦРСОЈ видимо да је М. Каљевић присуствовао тих дана и пленуму Месног радничког синдикалног већа у Лесковцу „и дао учештва за обнављање и оживљавање синдикалног покрета“ (Исто бр. 65, 28. VIII 1927).

⁸⁷ „Организовани радник“ 75, 6. X 1927.

⁸⁸ Те године обрачун за послате примерке „Организованог радника“ вршен је преко Благоја (Блаже) Николића (Рубрика: Наша пошта, „Организовани радник“ 2, 9, 14, 32, 44, 56, 70, 83, 95, 1927). Старо дуговање Д. Цветковића отплаћивано је постепено (Ibid., бр. 63, 66, 75, 95, 1927).

На почетку 1928. године „Организовани радник“ је објавио апел на „све државе који дугују за лист нашем ревизору Цветковићу да одмах измире дугове да би обрачунао Администрацији. У противном Веће ће послати списак свих дужника *О. Раднику* за јавни позив“ (Исто бр. 1, 1. I 1928).

О прослави првог маја 1927. имамо врло оскудне податке. Из штампе смо сазнали да је у Лесковац стигао и растуран Мајски спис⁸⁹ и да су стигле и посебне траке послате из Београда.⁹⁰

Месно синдикално веће покушало је да организује уобичајене првомајске излете у Светоилијски парк, који су одржавани у периоду 1921—1926. као прославе радничког празника, да им да програм и садржај. У том смислу оно се обратило поглавару Среза лесковачког да одобри одржавање пријављене прославе. Поглавар среза одобрио је 29. априла 1927. првомајску прославу, али је при томе унео многе забране: „манifestације ма у ком виду“; „кретање поворке или групе улицама са музиком, или без музике“; „ни у свом стану, нити пак у затвореном простору, нити под ведрим небом не смеју се држати пропагандни говори и предавања итд. итд.“ „Радници са својим родитељима могу изаћи у Свето Илијски парк, тамо се веселити и играти колико хоће, али без држања збора и пропагандних говора, по томе се мирно развићи својим домовима, као што су то радили и прошле године“.⁹¹

Полиција је и даље запленивала поједине бројеве „Организованог радника“. То је, нпр., био случај са бр. 32 — првеним мајским бројем, заплениним у Лесковцу. Мада је Апелациони суд поништио ову забрану, полиција није вратила лист (Исто бр. 34, 12. V 1927). У новембру је отписано 400 бројева што је полиција покрала“ (Исто бр. 83, 3. XI 1927).

Треба посебно истаћи да је те године, поред продаје преко продавца радничке штампе, 12 лесковачких породица било претплаћено на дечји раднички лист „Будућност“. То је био највећи број претплатника за овај лист у 1937/38. години у целој Србији (у унутрашњости) и Македонији (Лесковац — 12, Ниш — 8, Крива Паланка и Чачак — по 5, Паланка — 4, Крагујевац и Ваљево — по 2, остала поменута места, нпр. Обеновац Уб, Пирот, Ужиче, Б. Башта, Г. Милановац, Крушевац, Шабац, Богатић, Злот, Параћин, Прахово, Јагодина, Приштина, Бевбелија, Куманово итд. — по 1). („Будућност“ бр. 1—3, 1927).

⁸⁹ „Организовани радник“ 44, 16. IV 1927.

⁹⁰ За које је био задужен Благоје Тодоровић („Организовани радник“ 41, 5. VI 1927).

⁹¹ Текст одобрења поглавара среза лесковачког бр. 9162 од 29. априла 1927. — Д. Кулић, *Од Октобра...*, 77—78.

Лесковачки радници су и даље слали прилоге. Тако, нпр., они су сакупили и послали 200 динара за штрајкаче у Енглеској и 100 динара за дрводелце штрајкаче у Југославији („Организовани радник“ 4, 20. I 1927); 200 динара за жртве реакције — преко Б. Николића (Исто бр. 44, 16. VI 1927); а месна група шивача 300 динара за штрајкаче текстилце у Дугој Реси (Исто бр. 97, 22. XII 1927).

Посебно велики прилози били су прикупљени у време велике октобарске акције за помоћ „Организованом раднику“, који је био јако оштећен запленама бројева од стране полиције. Тада су послали: „Оштећен до крајњих граница од привредне кризе одвојих 20 динара своје борцу *О. Раднику*, да и у будуће води борбу“ — Дим. Костић чешљар; „Као реванш на терор полиције хитам са 20 динара — Коста Стаменковић (Исто бр. 78, 16. X 1927). Димитрије Костић, чешљар прикупио је на забави нових 80 динара, „са напоменом да се радничка класа не да ничим уништити, а најмање варварским средствима против слободне штампе, јер сам одзив на октобарски апел то потврђује. Лесковачки пролетаријат ће то доказати“; следе имена музичаната са забаве, салера, таљигаша, столара и лица без ознака професије (Исто бр. 80, 23. X 1923). „У слободна света разумна је душа, и слободан народ само правду слуша! Против терористичке реакције која гуши слободну мисао, прилажем 100 дин. фотограф К. Недељковић — Чече.“

Те године, 12—16. јуна 1927, одржан је у Београду Први конгрес Независних синдиката.

У Резолуцији по извештају о раду ЦРСОЈ речено је:

да се ЦРСОЈ родио „под необично тешким околностима“.
„Политичка реакција спутавала је и још увек спутава слободу рада Независних синдиката.“

Офанзива капитала срушила је читав низ социјално политичких тековина радничког синдикалног покрета.“

„Беспослица је стално расла бацајући у све већу беду најшире слојеве радничке класе.“

Конгрес је констатовао да је у тим условима било исправно што је ЦРСОЈ „истакао као централно питање у области тарифне и штрајкашке политике борбу против продужавања радног времена и борбу против смањења надница“.

Пошто је конгрес утврдио:

да „Основна слабост Независних синдиката лежи у томе“ што они још нису „обухватили главне гране индустријске производње“, што се „још нису повезали ни са масама индустријског пролетаријата“;

„да Независни синдикати нису успели да у борбу против беспослице мобилизују, преко одбора беспослених, беспослене раднике.“⁹²

У Резолуцији о најближим задацима Независних синдиката, објављеној пре конгреса, која има директивни карактер, неке тачке су посебно важне за Лесковац:

„3. Тежиште рада Независних синдиката треба пренети у главне индустријске гране, индустријске области и велика предузећа. Без обухватања главних индустријских грана, Независни синдикати не могу бити одлучан фактор у класној борби.“

„4. У колико Независни синдикати имају још професионални карактер, треба их што пре преобразити у индустријске савезе на бази секција у предузећима.“

„6. У борбу противу беспослице треба преко нарочитих одбора беспослених, под нашим руководством, увући што шире масе беспослених, јер се само заједничком борбом упослених и беспослених за обавезно осигурање на терет државе и послодаваца могу постићи позитивни резултати и избећи све оне опасности које армија беспослених претставља за тарифне покрете и штрајкове.“⁹³

На крају године стигао је још један прилог „Ево ме из Теокаревиневог Манчестра али Радничког пакла, где се више пролије суза од мукa и глади радничке дечице но што Нишава пронесе воде. Шаљем моме учитељу у борби О. Раднику 100 дин, нека истраје до победе, ваш Прока Крстић“ [кројачки радник] (Исто бр. 99, 29. XII 1927).

⁹² Резолуција по извештају о раду ЦРСОЈ, „Организовани радник“ 45. 19. VI 1927.

На Првом конгресу Независних синдиката учествовала су 72 делегата, од којих 7 са саветодавним гласом (АЦКСКЈ, Профинтерна, 143).

Ко је тада дошао из Лесковца, нисмо успели да утврдимо.

⁹³ Извештај ЦРСОЈ-а за 1923—1927, 45.

На основу ове резолуције и других одлука конгреса, организоване су у Лесковцу 1928. масовне акције незапослених под руководством Благоја Николића.

Проглас новоизабраног ЦРСОЈ у који је ушао и Душан Димитријевић из Ниша,⁹⁴ констатовао је да је *беспослица узела невестоватне размере*“, позвао раднике „*под заставу непомирљиве класне борбе*“, „*у борбу против офанзиве капитала*“, и инсистирао на организовању „*маса индустријског пролетаријата*“, на *организованим акцијама маса*.⁹⁵

У посебној резолуцији Први конгрес Независних синдиката је одлучио „да се све постојеће уметничке, просветно-културне и спортске групе организују у Савез под именом Раднички просветно-културни савез.“⁹⁶

Овај је Савез основан 1928. на конгресу просветно-културних и спортских група, на коме је учествовао и Коста Стаменковић.

Пошто је Први конгрес Независних синдиката одлучио да се, „ради продуктивнијег рада и што јачег повезивања са радничким масама“, „територија Југославије подели на економско синдикалне покрајине, односно области“, и да се „установе Покрајински (обласни) одбори ЦРСОЈ“, први пленум новоизабраног ЦРСОЈ, одржан 17. јула 1927, ставио је у дужност свом Извршном одбору да пројектује ово питање и изради Правилник о раду покрајинских (обласних) одбора ЦРСОЈ.

Проучивши ово питање и израдивши нацрт таквог правилника, Извршни одбор је послао све то на мишљење месним синдикалним већима оних места где су такви одбори имали да се оснују, међу њима и Месном синдикалном већу у Нишу.

Узевши у обзир „економску структуру појединих области и њихов индустријски развитак“, „поделу земље на Инспекције Рада [С.Д.: тада је већ постојала осамостаљена инспекција рада у Нишу, створена у пролеће 1926], комуникационе везе и сл., по овом правилнику територија Југославије била је подељена на шест економско-синдикалних области.

У дефинитивној редакцији овог правилника, начињеној после приспелих одговора (при чему треба нагласити да Ниш није ништа одговорио), био је предвиђен „Нишки Покрајински (обласни) одбор са седиштем у Нишу и подручјем Параћин, Зајечар, Пирот, Скопље, Пећ, Косовска Митровица, Битољ, Прилеп и сва места у овој привредној области“, у коју је спадао и лесковачки крај и цео Врањски округ.

Уз то је Извршни одбор ЦРСОЈ „предузео потребне мере да се и у осталим областима према горњој територијалној економској подели сазову и одрже конституирајуће конференције“, при чему се помиње и Ниш.⁹⁷

⁹⁴ АЦКСКЈ Профентерна. 143.

⁹⁵ Пролетаријату Југославије, „Организовани радник“ 46. 23. VI 1927.

⁹⁶ Резолуција о оснивању Радничког Просветно-културног савеза. „Организовани радник“ 45. 19. VI 1927.

Овај је Савез основан 1928. на конгресу Просветно-културних и спортских група, на коме је учествовао и Коста Стаменковић.

⁹⁷ „Организовани радник“ 56. 28. VII 1927.

Правилник о раду покрајинских (обласних) одбора Централног радничког синдикалног одбора Југославије објављен је у следећем броју „Организованог радника“.

У 1927. години дошло је до међусобног повезивања постојећих радничких спортских клубова у земљи.

На иницијативу београдског СК „Раднички“ из 1926. године, дошло је до стварања *Радничке спортске заједнице* 1927. Ова је радничка спортска групација наступила први пут у јавности на скупштини Југословенског ногометног савеза у Загребу, у октобру 1927. У то време на територији целе земље постојало је 77 радничких спортских клубова у 62 места.⁹⁸

Из изложеног видимо да је у току 1927. године у Лесковцу постојало најмање 5 синдикалних организација, и то: дрводељских, кожарских (обућарских), графичких, шивачких радника, као и Месно синдикално веће.

е) *Положај радничке класе Лесковца у 1928. години*

Крајем 1927. године, број незапослених био је у великом порасту. Зато је руководство Независних синдиката ЦРСОЈ повело почетком јануара 1928. акцију „против привредне кризе и беспослице, а за помагање беспослених радника и радница“.⁹⁹

Акција за помоћ незапосленим, која је вођена у целој Србији, била је посебно значајна у Лесковцу, граду са многобројним радништвом, које је било јако погођено незапосленошћу. На челу те акције стајало је Месно синдикално веће под руководством Благоја Николића и Васе Димитријевића Вацкина, који су се посебно ангажовали у овом питању.

У јануару 1928. године у Лесковцу, који је имао око 3.000 радника, било је незапослено 800, тј. више од 1/4. Само фабрика штофа Илић, Теокаревић и Петровић отпустила је 300 радника и радница. Запослени радници радили су „10 до 14 часова дневно за бедну надницу од 10—30 динара, јер су послодавци искоришћавали незапосленост у циљу снижавања надница и продужавања радног времена“.

У њему, у члану 16, стоји: „Овај Правилник ступа одмах на снагу и важи док га Извршни Одбор ЦРСОЈ или његов пленум не измени“ („Организовани радник“ 57, 1927).

Други пленум ЦРСОЈ, одржан 2. октобра 1927, на коме је присуствовао и Д. Димитријевић из Ниша, одлучио је: „Пленум одобрава територијалну поделу на покрајинске (обласне) одборе наглашавајући да она потпуно одговара одлукама конгреса и практичним потребама развијања и јачања Независних синдиката“ (Исто бр. 75, 6. X 1927).

У децембру 1927, ови су одбори већ били створени, пошто је тада ЦРСОЈ позвао „своје обласне одборе и месна синдикална већа“ да сазову и одрже протестне зборове са дневним редом који је био на збору ЦРСОЈ 4. децембра 1927 у Београду и прихвати резолуцију тог збора“ (Исто бр. 93, 8. XII 1927).

⁹⁹ Сергије Лукач, *Радничка спортска заједница*,

— Ту је објављен факсимил рукописног списка свих ових клубова, на коме се, под бр. 15, појављује РСК „Слобода“ из Лесковца.

⁹⁹ „Организовани радник“ 13, 12. II 1928.

У допису из Лесковца о том стању се каже: „Тражимо нај-хитнију помоћ државе и општине! Тражимо пуну слободу синди-калних организација ради одбране голих живота!“¹⁰⁰

Мада у Лесковцу није постојала нека установа, нпр. Берза рада, где би се незапослени пријављивали, добијали помоћ и као такви били регистровани, повереник Радничке коморе у Лесковцу прикупио је податке о обиму незапослености у Лесковцу у неко-лико струка (дакле, делимичне податке о обиму незапослености). Он је установио да је у Лесковцу било у то време (допис датиран 5. фебруара 1928):

Врста занимања	Број предузећа	Број радника	Број незапослених радника	Обим незапослених у процентима
Ковачи	23	65	28	42,1
Кројачи	20	82	46	56,1
Столари	45	105	63	60
Обућари	53	127	62	48,8
Куферције	14	37	11	29,7
Колари	8	нема радника	(сами мајстори у беспослици)	—
Пинтери	11	9	9 и мајстори у беспослици	100
Сатлери	28	60	32	53,3
Терзије	34	90	непознато	?
Фабрика Теокаревић и Петровић	1	360	360 (од 1. II обу-ставила сваки рад)	100
Стовариште непрерађеног дувана	1	175	175 (сасвим обу-ставило рад)	100
Укупно незапослених			787	

¹⁰⁰ *Беспослица коси у Лесковцу*. „Организовани радник“ 10, 2. II 1928; Исправка, Исто бр. 12, 9. II 1928.

Васа Димитријевић тврди да је до наглог повећавања беспослице у то доба дошло због деобе (пљачке) у текстилној фабрици Глигорнија Петровића и ко. кад је ово предузеће престало да ради.

„У јесен услед деобе (пљачке) текстилних предузећа Глипек, престају да раде предузећа и одједном се појачава и онако [велика] беспослица“ (Пи-смена изјава В. Димитријевића Вацкина, недатирана — Збирка С. Димитријевића.

„Ако би се узеле у обзир и остале професије за које нисам могао да добијем тачне податке, онда би број беспослених радника само у Лесковцу био далеко већи од 1.000.“

„Што је најважније, ни општина ни држава се ништа не старају о овим радницима који су остали без хлеба усред зиме.“ Општина нити даје неку помоћ, „нити предузима какве радове од општег значаја и користи — на којима би се могли запослити радници“. Држава није ништа урадила да смањи незапосленост, „него ју је још повећала што је обуставила рад у стоваришту непрерађенога дувана. То је учинила у интересу овдашњих индустријалаца, да би они добили јефтину радну снагу и да би могли смањити и онако бедне наднице својим радницима!“¹⁰¹

У то време, у јануару и почетком фебруара 1928, Месно синдикално веће одржало је две конференције поводом беспослице, на којима је тражено „помагање беспослених радника са стране државе и општине“. После тих припрема, Месно синдикално веће сазвало је велики збор за 5. фебруар 1928, на коме је изабран „Одбор беспослених, који ће према упутствима ЦРСОЈ [Централног радничког синдикалног одбора Југославије — руководство Независних синдиката] наставити акцију за помагање беспослених радника“.¹⁰²

На овом „добро посећеном збору“ говорио је Милош Марковић из Ниша. „Општа критика друга референта, упућена на рачун режима и његове антирадничке политике наишла је на опште одобравање код свих радника, међу којима је био нарочито велики број фабричких радника и радница, који до сада уопште нису припадали организацији.“

После реферата, „примљена је резолуција која се углавном поклапа са резолуцијама које су примљене на другим зборовима“ [на зборовима у другим местима], али која је била проширена посебним лесковачким захтевима. „У резолуцији су примљени нарочити захтеви, који се постављају лесковачкој општини ради помагања незапослених радника.“¹⁰³

¹⁰¹ Р. Станковић, *Беспослица у Лесковцу*, „Радничке новине“ 7. 15. II 1928 — Овој статистици додали смо пету колону.

Пошто су незапослени радници масовно напуштали Лесковац посла у другим местима. Радничка комора им је издала у Лесковцу од 1. јануара до 3. октобра 1927. године 325 легитимација за повлашћену возицу, што указује на велики обим незапослености и у претходној години (*Рад и одлуке скупштине БРК*, „Радничке новине“ 6. 8. II 1928).

¹⁰² „Организовани радник“ 12. 9. II 1928.

¹⁰³ У одбор беспослених радника ушли су: Бока Стефановић, кројачки радник, Стеван Иванчевић, фабрички радник, Душан Нешић, кројачки радник, Борбе Величковић, фабрички радник, Влада Наумовић, фабрички радник, Војислав Илић, фабрички радник, Јован Стаменковић, фабрички радник, Трајко Оризовић, фабрички радник, Михаило Јовић, фабрички радник, Прока Стојановић, фабрички радник, Тодор Борђевић, столарски радник, Воја Марковић, кројачки радник. „Присутни радници и раднице показали су пуно расположење према Независним синдикатима“ (*Велики збор беспослених радника у Лесковцу*, „Организовани радник“ 13. 12. II 1928).

Двадесет другог фебруара 1928, организован је поход на општину. „Један велики број отпуштених радника из фабрике Илић, Теокаревић и Петровић, која је привремено престала да ради, дошли су у среду, 22. ов. м. [22. фебруара] у општину да траже помоћ или рад.

Општина је посредовала код сопственика фабрике да им помогне колико се може док фабрика понова не отпочне рад.“¹⁰⁴

„После многобројних зборова, конференција и манифестација беспослених радника кроз лесковачке улице“, на позив Месног синдикалног већа и Одбора беспослених одржан је 23. фебруара 1928. велики збор. Мада је био радни дан, на збор су дошле масе радника. „Управо то није био збор, то је била мобилизација свих гладних: деце, жена, стараца и радника.“

На збору су говорили Милорад Николић (опанчарски радник), у име одбора беспослених, а у име Месног радничког синдикалног већа и гладних радника Благоје Николић, Влада Борђевић, Трајко Стаменковић, Драгомир Недељковић и други.¹⁰⁵

„После демонстрација кроз варош“, око 200 незапослених радника демонстрирали је пред кућом г. Петровића, индустријалца, вичући: „Доле пљачкаши! Доле фабриканти! Доле буржоазија!“¹⁰⁶

„Сутрадан, 24. фебруара 1928. пре подне одржан је опет многољудни збор и после збора сва маса од преко хиљаду људи, жена и деце кренула је кроз улице демонстрирајући: Доле гробари радничке класе! Доле људи без осећаја! Доле зеленаци и гуликоже! Живели Независни синдикати! Живели гладни радници! Рада или хлеба!“

„Ова огромна маса гладних отишла је затим пред фабрику Илић и Теокаревић. И док смо пред фабриком манифестовали горње захтеве, фабрикант је морао да прими делегацију радника и

Васа Димитријевић Вацкин пише да су руководство одбора беспослених радника сачињавали: председник Васа Димитријевић, кројачки радник; секретар Стеван Иванчевић, текстилни радник; благајник Душан Нешић, кројачки радник.

Уз то он тврди, пошто је овај одбор имао близу 2000 радника-ца“ [С. Д.: вероватно са члановима породица], да је „овај одбор проширен“ (Писмена недатирана изјава В. Димитријевића Вацкина. — Збирка С. Димитријевића).

Одбор беспослених радника у Лесковцу организовао је прикупљање прилога за помоћ незапосленим.

Из прве јавне захвалнице објављене у штампи видимо да су највећу помоћ пружили: Глигорије Петровић, индустријалац, 2.000; Миле Стојиљковић, индустријалац, 200; Милан Димитријевић, зубар, 150; др Жак Конфино, 100 итд. — укупно 3.340 динара.

Истовремено су штампарије „Покрет“ и „Јадран“ бесплатно штампале плакат и летке, хотелијер „Плуга“ дао је бесплатно салу за забаву, чувени свирач — Ром Шефкет бесплатно је свирао на забави, двојица пекара, Алекса Борђевић и чика Трпко, дали више хлеба за гладне.

Уз то је Одбор склопио споразум са једним пекаром да испоручује прили хлеб за помоћ гладним („Лесковачки гласник“ 8. 25. II 1925).

Тада је скупиљено у новцу укупно 6.810 динара. (Листе приложника објављене су у „Лесковачком гласнику“ бр. 8—10, 12 и 15 од 25. II. 3, 10, и 24. III и 15. IV 1928).

¹⁰⁴ „Лесковачки гласник“ 8. 25. II 1928.

¹⁰⁵ „Организовани радник“ 19. 4. III 1928.

¹⁰⁶ „Лесковачки гласник“ 9. 3. III 1928.

обећао је да ће својим беспосленим радницима давати помоћ по 6 динара дневно.¹⁰⁷

Демонстрација од „око 1.000“ незапослених радника улицама Лесковца, који су тражили „рада или хлеба“, истурила је проблем незапослених у први план.

„Овај спонтани [С. Д.: организовани] протест гладних радника принудио је и лесковачку општину да се позабави питањем гладних радника. Место хитне помоћи у новцу и храни, општинска управа издала је плакат, којим је позвала банке и друге богаташе да раднике помогну прилозима. Они су помогли, општина је скупила 100 динара прилога. Крвожедни капиталисти остали су равнодушни према страховитим патњама лесковачког пролетаријата и његових породица.“¹⁰⁸

„Протестирајући најодлучније против оваквог шегачења са гладним радницима, као и против [оваквог] начина помагања радника“, дописник „Организованог радника“ изјављује: Ми „не тражимо милостињу, већ тражимо с правом да раднике помогне држава из своје касе, и на рачун експропријације једног дела крупног капитала који претставља зној и крв радничке класе“. Тражећи хитну помоћ, он каже: „Ми категорички тражимо од владе да одмах као прву помоћ вотира [изгласа] кредит од 2 милиона динара, и да се за даљњу помоћ вотирају довољни кредити за издржавање не само незапослених радника у Лесковцу, већ у читавој земљи.

Власници, помогните незапослене раднике, иначе последице припишите себи.“¹⁰⁹

Изгледа да је касније, после ове неуспеле акције са плакатом у коме је општински одбор апеловао за помоћ радницима, овај одбор одржао „ванредну седницу и решио да одмах *кошевску храну* стави на расположење беспосленим, а тако исто да од државе захтева хитну помоћ за беспослене“.¹¹⁰

Тако је енергичном акцијом вођеном у прилог незапослених лесковачко организовано радништво извојевало извесну помоћ незапосленим радницима (по 6 динара дневно за незапослене раднике фабрике Илић и Теокаревић и поделу хране са општинског имања).

¹⁰⁷ Успех демонстрација у Лесковцу „Организовани радник“ 19. 4. III 1928. Слика демонстрација гладних у Лесковцу објављена је у „Организованом раднику“ 26. 29. III 1928. Ми је доносимо у прилогу.

¹⁰⁸ Карактеристично је да остали крупни лесковачки капиталисти, који су стварали своја богатства на крви и зноју радника, нису нашли за сходно да одвоје од свог новца бар нешто за помоћ онима који су им прибавили имања и капитал. Исто је тако карактеристично да су и они који су дали неку помоћ незапосленим радницима (нпр. фабрика Илић и Теокаревић и прилог од 100 динара), то чинили недобровољно, од срца, већ под застрашујућим притиском гладних демонстраната, који су то тражили.

¹⁰⁹ Акција гладних наставаља се, „Организовани радник“ 18. 1. III 1928.

¹¹⁰ „Организовани радник“ 19. 4. III 1928.

Кошевска храна били су ускладиштени производи општинског пољопривредног имања „Мира“ — по свој прилици кукуруз смештен у кошевима, а не некаква војна резерва, са којом општина није располагала.

Поред ове извојеване помоћи радници су и сами организовали помоћ незапосленим. Она је давана првенствено из средстава појединих подружница.¹¹¹

Радничка културно-уметничка група „Абрашевић“ приредила је 11. марта 1928. „забаву у корист гладних и незапослених радника и радница и са исте предала одбору беспослених чистог прихода 2.370 динара, од које суме одбор издаје хлеба гладнима...“¹¹²

Дељење хлеба беспосленим од стране Месног радничког синдикалног већа у Лесковцу приказано је на слици објављеној у „Организованом раднику“, коју дајемо у прилогу.¹¹³

Податке о другим аспектима положаја радничке класе у Лесковцу у 1928. години налазимо углавном у вестима које вуку своје порекло из повереништва Радничке коморе у овом месту, које је прикупљало податке о томе и објављивало их преко реформистичких „Радничких новина“.

Док су организацијама Независних синдиката такви подаци служили као основа за борбе самих радника за побољшање њиховог положаја, реформистима су они служили искључиво за објављивање. Зато је овај вид активности повереништва Радничке коморе, упркос класном издајству његовог плаћеног повереника Р. Станковића, драгоцен извор за добијање слике о положају радничке класе у Лесковцу.

У једном чланку реформистичких „Радничких новина“ констатује се да су фабрички радници у Београду, Лесковцу, Нишу, Пара-

¹¹¹ Тако, нпр., из Биланса Савеза радништва одјевне индустрије и обрта Југославије видимо да је подружница у Лесковцу издала од 1. марта 1925. до 30. априла 1927. дакле раније године, 1.889 динара као помоћ у беспослици („Организовани радник“ 53, 1. VII 1928).

¹¹² „Организовани радник“ 29, 8. IV 1928.

Забава радничке уметничке групе „Абрашевић“ била је друга забава приређена у ову сврху. Она је одржана 11. III 1928. у хотелу „Плуг“. На програму је био позоришни комад *Несрећна породица*, „драма у три чина, догађај из нашег живота, а писац је Љуба Бенић, човек без иједног разреда гимназије“. („Лесковачки гласник“ 10, 10. III 1928).

¹¹³ „Организовани радник“ 27, 1. IV 1928.

Читаву ову акцију Одбора беспослених приказује В. Димитријевић Вацкић на следећи начин: „Од добровољних прилога, а нарочито са села и приредби „Абрашевића“, које је давао чешће, овај одбор, уз помоћ компартије био је отворио кухињу — пекарњу где се делило беспосленим радницима и члановима породице по две хиљаде и више килограма хлеба као и друга новчана помоћ најотпоређенијим друговима из свих струка.“

Овај одбор преко општинског одбора тражио је сазив свих индустријалаца (Удружење индустријалаца Среза лесковачког) на заједничку конференцију у општини; где беспослени подносе резолуцију тражећи у истој да им се да позајмица, док они реше спор деобе. После расправа на тој конференцији одржаној (мислим 13. августа), индустријалац Жика Рафајловић реко је „својима“: „Господо ми морамо дати помоћ, а поготову [предузеће] Горча Петровић, који је проузроковао ово, јер боље је да дамо по мало мило, но силом, јер глад нема страха и биће доцкан да дајемо и капом и шаком.“ Тако се „неустрашивом борбом револуционарног радништва дошло да се да свим радницима аконтација у 1/3 недељне плате, коју би, кад програде предузећа, враћали у рате“. „Како је била на прагу зима, успело се да се да [добије] и по 1/2 м дрва. Тако је текла помоћ до упошљења“ (Писмена изјава В. Димитријевића, недатирана. — Збирка С. Димитријевића).

ћину и др. били великим делом „са села и због тога још неприступачни организацији. Сем тога, у неким местима, као у Параћину и Лесковцу, послодавци и фабричка управа мотре најбуднијим оком да се не створи радничка организација и сваки покушај још одмах угушују отпуштањем таквих радника. Фабриканти су развили такву шпијунажу међу радницима да радници немају поверења један у другога. Нарочито се у шпијунажу одликују руске избеглице, који махом и нису професионални радници и у фабрици заузимају положаје надзорника, шефова одељења итд.“¹¹⁴

На другом месту пише: „Радно време у лесковачким фабрикама почиње са 11 а завршава са 15 и 16 сати дневно; а наднице тамошњег радништва почињу са 8 а завршавају се максимално са 25 динара.“

„Да би се овако тешки радни услови одржали, лесковачки индустријалци имају три савезника: нејаку децу од 10 година и жене које запошљавају и животе им убијају, а поред ових министре и народне посланике имају као своје ортаке [С. Д.: нпр., ортак Теокаревића — министар Лазица Марковић] који их штите од провођења законске заштите радничке.“

„Лесковац је Елдorado експлоатације незаштићене радне снаге и зато — цвета његова индустрија.“¹¹⁵

„У фабрици црепа у Лесковцу, радно време је 15 сати дневно. Нишка Инспекција рада „не може да стигне“ да казни ово предузеће, јер је његов члан фирме и будући министар г. Живојин Рафајловић“¹¹⁶ — ово се односи на фабрику црепа Рафајловић, Соколовић и Бејаз.

Нови допис опет се осврће на текстилне фабрике у Лесковцу.

„У текстилним фабрикама ради се 10—12—14 па и више часова са истим радницима, без смене. Предузећа нико не контролише, него се ради колико фабриканти хоће. Закон о заштити радника за њих не постоји. За овако дугачко радно време радничке наднице су код ткача највише 40 динара дневно, а остали радници надничари имају од 18—25 динара.“

„Деца од 13—15 година упуслена у овим предузећима имају наднице од 10—15 динара дневно.“

„Као што се види, наш Манчестар ништа није бољи од Шангаја у Кини, а наши лесковачки радници живе као кинески кули!“

„У керамичким фабрикама прави је пакао. Ту се ради од звезде до звезде. Лети се почиње радити у 3 часа изјутра па све до 9 часова увече, са прекидом од 15 минута за доручак и пола часа за ручак. Радно време траје 17 часова дневно! [С. Д.: у ствари, 17 и 1/4 часова.] Награде се крећу од 350—500 динара месечно, а поред тога радници добијају још стан и храну, а какав је тај 'стан' и храна, о томе је боље не говорити.“

¹¹⁴ „Радничке новине“ 29, 18. VII 1928.

¹¹⁵ Лесковац — Елдorado експлоатације радника, „Радничке новине“ 33, 15. VIII 1928.

¹¹⁶ Министри — србијански индустријалци, „Радничке новине“ 33, 15. VIII 1928.

„У осталим индустријским предузећима наднице су мало боље, али се ни за њих ни из далека не може рећи да су добре. Наднице се крећу од 7 динара до 25 динара дневно. Њихова храна је мизерна, већином пасуљ и паприка.“

Дописник се осврће и на положај столарских радника, који је услед јаке синдикалне организације Независних синдиката био бољи него код осталих радника. Он каже: „У машинским столарским радионицама услови рада су понајбољи и радно време је 9 часова дневно, а наднице износе 25—55 динара.“¹¹⁷

Дописник „Организованог радника“, осврћући се на фразирања „о слободи, јунаштву и радиности“ приликом посете групе привредника из Хрватске Лесковцу, пише:

„Ради илустрације слободe и рада, навешћу неколико примера:

У фабрици сапуна пок. Трајка Борђевића [Кукара] мали је број квалификованих радника који зарађују од 30—50 динара дневно, док неквалификовани радници, којих има много више, зарађују од 18—25 динара. Раднице које су запослене више година добијају 15—20 динара, оне које су запослене пре кратког времена зарађују 8—13 динара за 10 и по часова. Толика зарада није довољна ни за хлеб једне од њих, а често пута оне су принуђене да том зарадом издржавају више чланова своје породице.“

Наглашавајући да ни у другим фабрикама стање није боље, дописник истиче: „Полицијске власти забраниле су ових дана рад свима нашим организацијама“, па закључује:

„И тако у Лесковцу свега има, али нема слободe и живота за раднике и раднице. На свим свечаностима приликом дочека говорило се о слободи грађана и клицало њој. Али изгледа да радници за полицију нису грађани. Њих хапсе, прогоне, они по фабрикама и радионицама пропадају под прекомерно дугим радним временом и са малим надницама, њихове организације и домове затварају, њихову имовину отимају.“

Ето то је слобода и право грађана о коме се тако много говорило овде браћи Хрватима“.¹¹⁸

У реформистичкој штампи налазимо и податке о шивачким и обућарским радницима из лесковачког краја који су као парчетари радили за војну радионицу у Нишу.

У једном допису из Ниша пише да је у војноодећном заводу у Нишу запослено „преко 1.700 радника и радница, и то на изради одеће и обуће за војску. У овај број радника-ца спадају не само радници и раднице из Ниша, већ и један прилично велики број из околних места и села: Лесковца, Власотинца, Прокупља итд.“

„У последње време, притиснут протекцијом разних народних посланика, овај завод је почео упошљавати раднике из околних места а и са села.“ „Што је најгоре у овој ствари јесте то што је

¹¹⁷ Чланак овог бившег комунисте се завршава антикомунистичким тврдњама и позивом на ступање радника у центрумашке синдикате УРССЈ-а (Р. С., *Положај радника у Врању и Лесковцу*, „Радничке новине“ 48, 28, XI 1928).

¹¹⁸ Б. П., *Српско-хрватске свечаности у Лесковцу*, „Организовани радник“ 79, 27. I 1928.

давање посла ван Ниша скопчано са посредништвом разних акорданата и лифераната, који на лак начин и на штету свих радника-ца долазе до доброг ћара и ћелепира. Наиме: посао у Нишу се издаје *непосредно* радницима и радницама. Ван Ниша посао се издаје махом мајсторима, кројачима који сами тај посао и не раде, већ исти, уз скоро укола *јефттинију цену од цене која се њима плаћа*, издају радницима на израду.“ „Ови посредници имају обично, добре везе“ и да би дошли до добре и лаке зараде, они преко разних утицајних људи врше непрекидан притисак на управу завода да им се издаје што више посла.“ „Отуда је се ових дана догодило то: да су акорданти и посредници из Лесковца дошли и са колима одвукли посао, док за то време многи радници-це у Нишу нису добили ни једног парчета посла, а они који су добили, добили су много мање од посредника и лифераната из Лесковца и др. места.“

После протеста нишких радника против неправилне поделе посла од стране војно-одећне радионице у Нишу и интервенције М. Белића, вршиоца дужности повереника Радничке коморе у Нишу, „предузете су мере“ од стране управе завода „да се у будуће посао ван Ниша даје *непосредно радницима и радницама* који нарочитим уверењима докажу да су сиромашног стања. На овај начин биће искључени сви посредници и акорданти.¹¹⁹

Све „предузете мере“ пале су у воду јер су лесковачки послодавци, посебно фабриканти — војни лиферанти, били довољно утицајни да спрече њихову примену.

Из једног дописа објављеног у децембру 1927. (који смо об радили у облику табеле) видимо да је у највећим лесковачким предузећима било следеће стање:

Предузеће	Број радника	Месечне плате у дин.			Надница у дин.		Радно време у сатима
		најмања	највећа	најмања	највећа		
1	2	3	4	5	6	7	8
1 Фабрика штофа Илић, Теокаревић, Петровић	око 400	800	1.800	10	60	11 и 12	
2 Штофара Јовановић и Поповић у Грделици	око 480	1.000	1.500	15	35	10	
3 Фабрика сапуна Јована Влајчића и синова	око 80	1.600	2.000	20	35	10	
4 Фабрика гума Јосифа Чуљковића	24	?	?	?	?	10	
5 Фабрика гајтана и вунице Јосифа Јовановића и ко.	око 60	?	?	?	?	10	
6 Лесковачка парна фабрика пива и слада	око 19	900	1.400	30	35	8	

¹¹⁹ „Радничке новине“ 32. 8. IV 1928.

1	2	3	4	5	6	7	8
7	Аутоматски млин Живка Стојиљковића	16	600	1.600	?	?	10 и по
8	Електрична централа АД	23	?	?	?	?	?
9	Аутоматски млин Јовановић и Поповић	15	600	1.800	20	35	10 и по
10	Фабрика тканина Врањкић, Стаменковић и ко.	око 35	?	?	?	?	10
11	Фабрика сапуна Трајка Борђевића Кукара	око 50	600	1.500	10	35	11 и по
12	Фабрика кревета Трајка Борђевића Кукара	око 30	?	?	?	?	10
13	Фабрика кудеље АД	185	?	?	?	?	10
14	Платнара Косте Илића и синова АД	192	?	?	?	?	10

Набрајајући друга индустријска предузећа и радионице које су запошљавале многобројну радну снагу, дописник пише: „У свима њима је радно време 10 и више сати, ретко где 9.“

„Као што се из горњих података види, наднице су мале а радно време далеко превазилази законски дозвољено радно време. Инспекција рада ништа не ради и ништа не би ни могла овим капиталистима, а радници су слаби да се сами заштите. Радника има осигураних у Уреду око 2500, а свих радника има у овом месту најмање 3.000 Међутим, организованих у синдикалне организације има свега 150! Тиме се да објаснити и дужина радног времена и мале наднице. Радници би хтели да се организују, али фабриканти гоне и избацују са посла свакога за кога макар наслуте да ради на организовању радника. Раднички повереници се не трпе и не допушта се њихов избор, сем оних у које послодавци имају „верења“.“¹²⁰

Када су лесковачки трговци отварали и затварали своје радње, најбоље се види из једног написа објављеног у „Лесковачком гласнику“ после доношења уредбе о отварању и затварању трговачких занатских радњи за област нишку, почетком 1928.

У њему се помињу поједини послодавци и злостављања која су они вршили „над својом послугом и целом чаршијом отварајући стално своје радње у 3 и 3 1/2 час. изјутра и затварајући их у 10 час. увече, затим држећи исте недељом и празницима преко целог дана отворене, чиме приморавају и остале трговце и занатлије на исти поступак, који је право физичко и душевно мучење испуњено неспавањем и занемаривањем куће и породице“. При томе се помињу рекорди у погледу дужине времена држања отворених рад-

¹²⁰ Кроз Србију, „Радничке новине“ 49, 7. XII 1927.

њи и наводи да је тај „рекорд већ достигао у Лесковцу број од 19 часова на дан“.¹²¹

Разуме се, „Лесковачки гласник“ оплакује послодавце који су оваквом политиком својих конкурената били погођени, не осврћући се на раднике и трговачке помоћнике.

Пошто је ова уредба прописивала да се све радње, са малим изузетком, држе отворене лети од 8—12 и од 15—20 (а зими од 15—19), у овом органу лесковачке чаршије објављен је масним словима протест који почиње констатацијом: „Ако је за Лесковца, и сувише је“ и пледира, пошто лесковачки трговци раде са селацима који долазе рано, да се радње отварају „лети у 6 а зими у 7 часова изјутра“, „на макар се радње морале навече раније затварати, ово диктирају крупни интереси свих трговаца и занатлија“.¹²²

Одмах затим лесковачки трговци и занатлије одржали су збор и донели резолуцију у којој су тражили „да радње не могу бити отворене лети ни пре шест сати изјутра, ни после 8 часова увече (што омогућује са подневном паузом да радње буду отворене 10 сати), „зими ни пре седам сати изјутра ни после 7 часова у вече“, да се у три случаја, у време годишњег вашара, у пазарне дане, и за време селидбе, „дозволи потпуна слобода у погледу отварања и затварања“ (Исто бр. 29, 21. VII 1928), што значи да су они тражили да се у то време дозволи држање отворених радњи преко 12 часова — неограничено.

Одмах затим изишла је вест да је ова уредба била измењена ових дана, и да ће према измењеној уредби „време за које ће бити отворене трговачке и занатске радње бити најмање 10 сати дневно, но да је великим жупанима остављено да то време могу продужити и на 12 сати ако то нарочито захтевају месне прилике“.¹²³

Али ни то није задовољило лесковачке трговце.

„Лесковачки гласник“ је забележио да је те године донето 80 извршних пресуда због прекршаја уредбе о отварању и затварању радњи. „Њима су предвиђене мање казне“.¹²⁴

На тражење Југословенског савета за млинове, министар социјалне политике је одлучио „да се може завести систем непрекидног рада од 24 часа“, две смене по 12 часова, а кроз 4 дана у недељи, но с тим да ово време ни у ком случају не сме прећи 48 часова недељно, као и да награда помоћном особљу не може бити испод оне коју данас прима. Овако заведено радно време има трајати закључно 1. августа 1928. год.“¹²⁵

Горњи текст показује да је овом одлуком повећано радно време уз задржавање старих надница.

¹²¹ „Лесковачки гласник“ 28, 14. VII 1928.

¹²² Исто бр. 28, 14. VII 1928.

¹²³ Исто бр. 30, 28. VII 1928.

¹²⁴ Исто бр. 47, 24. XI 1928.

¹²⁵ „Лесковачки привредник“ 15, 8. VII 1928.

Мада је борба за помоћ незапосленим ангажовала другове у великом обиму, после највећих акција у корист незапослених пришло се 1928. даљем учвршћењу месних синдикалних подружница и обнављању њихових управа.

„Подружница Савеза радништва одјевне индустрије у Лесковцу“, која је била врло активна, пошто је у претходној години „одржала 35 чланских конференција, 36 седница и један збор фабричких радника“, одржала је 6. марта 1928. своју редовну годишњу скупштину и изабрала нову управу.¹²⁶

Одмах за њом одржао је годишњу скупштину „Пододбор дрводељских радника“ и изабрао нову управу.¹²⁷

Из извештаја Савеза дрводељских радника Југославије (који понавља многе опште податке о дрводељским радницама из 1927. године) видимо да је 1. маја 1928. број организованих радника ове струке достигао 48, а да су тадашње наднице биле 3—6 динара на сат.¹²⁸

У пролеће 1928. Пододбор Савеза кожарских радника у Лесковцу имао је 48 чланова.¹²⁹

Што се тиче лесковачког повереништва Савеза графичких радника Југославије, оно је 29. XII 1928. имало само 7 помоћних мушких радника у штампарији (од чега 2 прве а 5 друге категорије).

¹²⁶ Нова управа подружнице конституисала се на следећи начин: председник Благоје Јовановић; секретар Бока Стефановић; заменик Костадин Митровић; благајник Воја Марковић; чланови управе: Александар Јањић и Васа Димитријевић Вацкин; финансијска контрола: Благоје Тодоровић и Живојин Станковић (*Одјевни радници — Лесковац*, „Организовани радник“ 26, 29. III 1928).

„Месна група Савеза одјевних радника у Лесковцу“ предложила је Централни свог Савеза бојкотовање једног кројачког радника, што је ова прихватила и објавила бојкот „овог отпадника и штеточине класних интереса“ (*Бојкот*, Исто бр. 2, 29. III 1928).

¹²⁷ Председник Стојан Савић; секретар Драгољуб Станковић; благајник Стеван Младеновић; чланови управе: Благоје Николић и Драгослав Пејчић; чланови контроле: Живојин Митић и Никола Стојиљковић — сви столарски радници („Организовани радник“ 25, 25. III 1928).

¹²⁸ Тада је овај Савез имао 1.872 члана (Архив Института историје радничког покрета Хрватске, Фонд дрводељаца, кутија 7 — Извештај СДРЈ од 9. V 1923. до 1. V 1928, стр. 26).

На Трећем конгресу Савеза дрводељских радника Југославије, одржаном 1—3. XI 1928. у Загребу, подружница у Лесковцу „према стиглим обрачунима имала је право да пошаље 1 делегата“ (Архив ИХРПХ, Фонд дрводељаца, кутија 7 — Окружница Савеза бр. 6, од 7. X 1926).

У записнику овог конгреса изричито стоји да на њему није присуствовао ни делегат из Лесковца, ни Благоје Николић као члан старе Централне управе овог савеза.

Истовремено, видимо да су у то време у Србији постојали повереници овог савеза само у Чачку и Лесковцу (из дискусије Г. Преодојевића), а да су у нову Централну управу ушли из Србије Г. Преодојевић и Л. Стефановић из Београда и Божа Марковић из Ниша (Архив ИХРПХ, Фонд дрводељаца, кутија 7 — Записник Трећег редовног конгреса СДРЈ, стр. 2, 6, 22 и 54).

¹²⁹ У извештају СРКПЈ и ОЈ поднетом Четвртном конгресу Црвене синдикалне интернационале (Профитерне), одржаном у марту и априлу 1928, који је потписао нови секретар овог савеза Георгијевић (Јосип Броз Тито) у целој

Тада је Лесковац заједно са Шапцем, Крагујевцем, Крушевцем, Параћином, Пиротом и Врањем спадао у места са којима су постојале „кореспондентне везе и донекле-донекле рад“, док су бољи контакти постојали само са Нишом и нешто мало са Приштином.¹³⁰

Те године (1928) дошло је до стварања једне нове синдикалне организације, Пододбора Савеза приватних намештеника Југославије у Лесковцу.

Пошто се положај прихатних намештеника, а посебно трговачких помоћника стално погоршавао, одржана је 2. фебруара 1928. конференција приватних намештеника, на којој је присуствовао Никола Бањац из Ниша, који је поднео реферат о положају приватних намештеника и значају организације. Тада је образован пододбор Савеза приватних намештеника и изабрана његова привремена управа.¹³¹

На скупштини пододбора, одржаној после извесног времена, изабрана је стална управа, на челу са секретаром Трајком Стаменковићем, младим лесковачким комунистом.¹³²

земљи било је 2.129 чланова, од чега у Јужном Поморављу: у Лесковцу 48, у Нишу 32, у Прокупињу 25 и у Врању 40 (обновљен после пленума од 11. XII 1927) [АЦКСКЈ, Профинтерна, 153. Ове цифре налазимо и у извештају Б. Паровића о стању кожарско-прерађивачке индустрије у Југославији (вероватно из августа 1928) — АЦККП, Профинтерна 184].

На Четвртом конгресу Црвене синдикалне интернационале, међу 6 делегата из Србије налазимо и једног из Јужног Поморавља. То је био Лазар Дедијер, железнички шлосер из Ниша, који је наступао у СССР-у под именом Херлеговић или Јован Крестјановић. Тада је синдикална секција железничара у Нишу бројала 320 чланова (АЦКСКЈ, Профинтерна 164).

¹³⁰ *Извештај рада подружнице СРПЈ у Београду за 1928/29. годину*, „Графички радник“ 13, 25. IV 1929.

То показује да је због слабих веза са Београдом ово повереништво улазило у сферу утицаја Месног синдикалног већа, независно од неутралистичког карактера Савеза графичких радника Југославије.

¹³¹ Управа се на првој седници овако конституисала: председник Леполд Келер; благајник Крста Станковић; чланови управног одбора: Петар Анђелковић, Александар Стојановић и Костадин Златковић, Александар Михаиловић и Јован Николић („Трговачки помоћник“ 37, 1. III 1928).

¹³² Њу су сачињавали: секретар Трајко Стаменковић; благајник Александар Петковић; чланови управе: Спасоје Прица, Благоје Стојановић и Душан Стојковић; надзорни одбор: Петар Анђелковић и Данило Нерандић („Трговачки помоћник“ 38, 1. IV 1928).

Ускоро затим, 15. априла 1928, одржана је ванредна скупштина, коју је отворио Спасоје Прица а којој је присуствовао Радован Јокић, делегат савеза из Београда. Извештај о дотадашњем раду био је једногласно примљен.

У нову управу ушли су: у управни одбор: Трајко Стојановић (sic!), Адам Бокић, Спасоје Прица, Петар Анђелковић и Душан Стојковић; у надзорни одбор: Јован Николић, Миленко Миленковић и Данило Нерандић.

На крају скупштине Р. Јокић је одржао предавање „о значају организације и развоју синдиката“ и посебно се задржао на питању трговачких помоћника, који такође спадају међу раднике, и рекао: „Ни трговачки помоћници ни приватни намештеници сами по себи не представљамо никакву нарочиту снагу. Међутим, удружени са осталим радницима, ми представљамо једну силу о којој се мора водити рачуна.“

С тога је наша дужност да у будуће не избегавамо остале раднике, већ да заједно са њима радимо на општем ослобођењу радничке класе“ („Трговачки помоћник“ 39, 1. V 1938).

На позив Извршног одбора Месног синдикалног већа, одржан је пред први мај, 22. априла 1928, збор свих радника.

О првој тачки дневног реда, значају прославе Првог маја, говорио је Благоје Николић, а о другој, погоршању закона о становима, Љубомир Николић [Бенић]. „Друг Божидар Миловановић, машински радник из Београда, изнео је да су сами радници криви за овај тежак положај, јер не стварају своје класне борбене организације.“ „Друг Милорад Николић [опанчарски радник из Лесковца] закључио је збор са напоменом да је ослобођење радника дело самих радника.“¹³³

О самој првомајској прослави у Лесковцу немамо прецизних података.¹³⁴

Тада се појављује и пододбор Трговачких помоћника.

Приказујући стање трговачких помоћника, дописник њиховог листа указује да је „Уредба [о радном времену] код нас спроведена половином овог [јула] месеца. Иако је прекорачено радно време које је Уредбом предвиђено за један сат, наши послодавци нису задовољни“. Зато су они повели акцију да се ова уредба повуче.

У вези са том акцијом послодавца целокупно радништво Лесковца, укључујући и трговачке помоћнике као његовог дела, одржало је 22. јула 1928. протестни збор (на који се осврћемо у даљем тексту). Збор је сазвао Пододбор трговачких помоћника у заједништву са Месним радничким синдикалним већем.¹³⁵

¹³³ Са збора у Лесковцу, „Организовани радник“ 39, 13, V 1928.

¹³⁴ Напомињемо да у извештају Божића [Лаза Стефановић] упућеном Извршном комитету Комунистичке интернационале пише да су пред први мај забрањени агитациони плакати и зборови, забрањен и конфискован свечани број Први мај 1928 (Мајски спис), забрањен загребачки и београдски „Организовани радник“ од 1. маја; „готово у сваком месту у читавој земљи ухапшено је било по неколико синдикалних функционера; да су биле најстрожије забрањене“ „уличне демонстрације, корпоративно долажење ма и у најмањим групама и свако окупљање под отвореним небом на Први мај“. У уредби је стајало: шта се може а шта се не сме говорити. Забрањивала се критика режима и опште помњиање СССР. Наши водећи државци у свим местима дотеривани су у полицију где им је наредба владе о Првом мају на потпис достављана.“ „Али при свим овим владиним репресалијама обустава рада и учешће маса на нашој прослави било је веће него раније“ (АЦКСКЈ, Ки 1928/29).

Првог маја 1928. одржан је у Врању збор на коме је главни говорник био Милорад Николић, опанчарски радник из Лесковца. Он је говорио о значају Првог маја, „подвукао тешке прилике под којима пролетаријат Југославије води борбу за побољшање услова борбе и за своје коначно ослобођење. Протестујући против ратне политике тражио је мир и савез са Совјетском Русијом“. На крају свог говора он је позвао присутне другове „да се окупе око својих Независних синдикалних организација и у збијеним редовима поведу одлучну борбу, уверени да се сваког дана ближи смрт капитализма и да ће победа радничке класе утолико пре доћи уколико радничка класа буде организованија и одлучнија у борби за то своје ослобођење“ („Организовани радник“ 38, 11, V 1928).

¹³⁵ Уз то, „Наш Пододбор одржава редовно конференције чланова а као резултат тих конференција јест заведена контрола око затварања радњи на време“ („Трговачки помоћник“ 42, 1, VIII 1928).

На том протестном збору против погоршања Уредбе о отварању и затварању радњи тражена је њена измена у смислу гарантовања осмочасовног радног дана за све раднике.¹³⁶

Негде у августу 1928. „успостављена је организација пакерских радника“ у Лесковцу.¹³⁷

Тада је обновљен и Пододбор кожарских радника и основани пододбори пекарских и салерских радника. „Отпочео је рад и са фабричким радницима.“¹³⁸

Петнаестог августа 1928. одржана је скупштина Месног синдикалног већа и извршен избор управе Већа.¹³⁹

Крајем 1927. и у току 1928. обрачун за „Организовани радник“, који је продавао Драгољуб Цветковић Социјал, вршен је преко Благоја Николића, који му је био сусед.¹⁴⁰

На основу своје одлуке од 6. јуна 1928. о одржавању *Обласне конференције Независних синдиката у Нишу*, Извршни одбор Централног радничког синдикалног одбора Југославије — ИО ЦРСОЈ (руководство Независних синдиката) позвао је све савезне синдикалне управе у саставу ЦРСОЈ да упуте по једног делегата на ову конференцију.

¹³⁶ *Протест радника наставља се у целој земљи*, „Организовани радник“ 64, 9. VIII 1928.

На тај збор се, вероватно, односи и кратка вест да је 1. јула 1928. одржан „велики збор против гажења уредбе о отварању и затварању радњи“ (Исто бр. 61, 29. VII 1928).

¹³⁷ *Синдикално веће у Лесковцу*, „Организовани радник“ 70, 26. VIII 1928).

¹³⁸ *Подизање покрета у Лесковцу*, „Организовани радник“ 74, 9. IX 1928.

Нова управа Пододбора кожарских радника изабрана је у тромесечној скупштини. У њу су ушли: председник Чедомир Крстић, обућарски радник; секретар Драгољуб Илић, обућарски радник; благајник Бранислав Петровић, сарачки радник; чланови управе: Михаило Назировић, опанчарски радник и Душан Станимировић, обућарски радник; финансијска контрола: Јован Костић, сарачки радник и Глигорије Станковић, опанчарски радник („Организовани радник“ 77, 20. IX 1928).

¹³⁹ Председник Василије Вељковић; секретар Драги Станковић; благајник Стеван Младеновић; чланови финансијске контроле: Благоје Николић и Миодраг Костић; чланови управе: Тодор Борбевић и Стојан Савић. Интересантно је истаћи да су били без изузетака „сви столарски радници“ („Организовани радник“ 74, 9. IX 1928).

Напомињемо да је почетком септембра 1928. године, у време забране рада Месног радничког синдикалног већа председник овог већа био Благоје Николић, столарски радник.

Те године синдикални дом је био у згради Љубе-Ака Катиног, изнад пекаре на почетку Улице учитеља Јосифа, десно. (Време сигурно — пошто се односи на дан венчања онога ко је дао податак. — Писмена изјава Илије Јовановића од 26. IX 1977. — Збирка С. Димитријевића.)

Исти податак налазимо у писменој изјави Драгог Станковића од 10. XII 1950. — Збирка С. Димитријевића.

¹⁴⁰ Из преписке објављене у рубрици *Наша пошта* видимо да је једино обавештење (упућено В. Борбевићу) где се помиње Драгољуб Цветковић било „последњи пут опомињемо друга Драгољуба да почне са старом отплатом не-одложно“ („Организовани радник“ 15, 19. II 1928).

Сви остали обрачунски за лист и календар за 1928. врше се преко Благоја Николића (Исто бр. 8, 23, 30, 43, 76, 1928).

Истовремено се констатује да су поједини бројеви пропадали због полицијских интервенција, нпр. „одобрених 600 бројева које је полиција опшачкала“ крајем 1927 (Исто бр. 8 и 30, 1928).

Том приликом је наглашено: „за 8 година које су протекле од формирања нашега покрета развила се индустрија у приличној мери на територији о којој је ријеч. У тим новим фабрикама запослено је више хиљада радника који су данас ван утицаја нашег покрета. Не треба губити из вида да данас у Нишу има неколико хиљада радника међу којима велики број железничара као и текстилних радника-ца. У Лесковцу има неколико текстилних фабрика са великим бројем радника. Исто у Параћину. У Крушевцу, Краљеву и Ужицу развија се интензивно такозвана ратна индустрија.“ „Све те раднике морају наши савези ставити под свој утицај.“

„Конференција у Нишу јесте погодан моменат да представници појединих савеза дођу у додир са делегатима тих многобројних радника и са њима се евентуално споразуме о раду у тој области, као и на читавој територији Србије и Македоније.“

Из овога видимо да су основни циљеви ове обласне конференције Независних синдиката сазване за 15. и 16. јул 1928. били обухватање фабричких радника синдикалном организацијом и стварање Обласног одбора Независних синдиката са седиштем у Нишу.¹⁴¹

Међу деветнаест делегата ове конференције четири су мандати били признати, односно међу 13 делегата са решавајућим гласом (пошто су 6 били са саветодавним) из Куманова, Пирота, Скопља, Чачка, Лесковца, Краљева, Ђуприје, Ниша, Крушевца, Враћа укључујући и представника ЦРСОЈ-а, налазимо и „Благоја Николића из

Другом приликом „Организовани радник“ јавља Б. Николићу да је у Службеним новинама поништена забрана бројева 73 и 74; „тражи од поглавара. Уложен је протест за насилну отимачину листа“ (Исто бр. 76, 16. IX 1928).

Обрачуни за Радничку библиотеку, која је те године издала две књиге, врше се преко Благоја Тодоровића. Прва од њих била је *Синдикални покрет* (Лесковац добио 30 примерака). Оне су растуране преко Месног синдикалног већа. Библиотека је покренута са новцем добијеним уписним чланова библиотеке, која се враћала приликом испорке књиге (Исто бр. 54, 64, 69 и 76, 1928).

Преко Месног синдикалног већа растуране су првомајске траке и 70 радничких календара за 1929. годину (Исто бр. 42 и 84, 1928).

Из кратких вести видимо да је Месно синдикално веће послало 200 динара за жртве реакције (Исто бр. 9 и 42, 1928).

Заплена 84 примерка броја 73 из 1928. „Организованог радника“ у кући Б. Николића, тада председника Месног синдикалног већа у Лесковцу, приликом једног претреса (Д. Квлић, *Од Октобра...*, 90) указује на то да је овај лист можда био растуран 1928. и преко Мебуструковног синдикалног одбора тј. преко синдикалних организација.

Те године 11 породица из Лесковца било је претплаћено на деџи лист „Будућност“, који је уз то добио прилоге од Милана Димитријевића 50 дин. и Костадина Недељковића 10 дин. („Будућност“ бр. 1, 2 и 4, мај, јун и август 1928).

¹⁴¹ „Организовани радник“ 25, 30. VI 1928.

Предложени дневни ред садржао је три тачке: „1. Положај радничке класе; 2. Заштитно радничко законодавство; 3. Избор Покрајинског (Обласног) одбора.“

Напомињемо да по чл. 6. друга алинеја, Правилника за рад Покрајинског (Обласног) одбора, „Већа која броје до 100 чланова шаљу 1 делегата и на сваких нових 400 још по једног делегата“.

Према одлуци ИО ЦРСВЈ, делатност Обласног одбора проширена је на Крушевац, Краљево, Чачак, Ужице, Ђуприју и Јагодину (Исто бр. 56, 12. VII 1928).

Лесковца“. Приликом избора представништва конференције Б. Николић је изабран за једног од тројице оверача записника. Поред делегата, на конференцији је било и 50 до 60 гостију, чланова Независних синдиката из Ниша.

Приликом утврђивања дневног реда Благоје Николић је предложио „да треба ставити посебну тачку: извештај делегата о стању покрета у дотичном месту“. Пошто је приликом усвајања дневног реда прихваћена и тачка *Организационо питање* (који је предложио делегат ЦРСОЈ-а — чему је додато и питање штампе), јасно је да је тиме и предлог Б. Николића био посредно укључен у дневни ред.¹⁴²

У дискусији о реферату М. Каљевића, по првој тачки дневног реда — *Положај радничке класе*, Б. Николић је изнео стање покрета у Лесковцу и том приликом рекао да у њему има више од 2.000 радника и радница, „а организованих само 220. Наводи тешкоће на које наилазимо у раду. Тражи да ЦРСОЈ поклони већу пажњу лесковачком покрету, а нарочито у шиљању делегата“. Истовремено се изјашњава против разних фракционашких полемика. „Противан је дискусији која се води преко *Орг. Радника* и наводи пример са чланцима другова Тодоровића и Милутиновића о Савезу кожараца, са његовог пленума.“¹⁴³

На крају првог радног дана конференције, 15. јула 1928, упао је око 18 часова полицијски писар са жандармима и тражио да се сви присутни легитимишу. После одузимања легитимација, сви другови који су присуствовали као гости пуштени су да оду кућама. Уто су дошла још три полицијска писара, два детектива, више жандарма и других органа полицијских власти. „Они су још енергичније наставили са тражењем једног Руса, представника *Совјетске Русије*.“ Мада га нису нашли, упркос протесту организатора, „отерали су све делегате у притвор“. „На тај је начин ова конференција растурена грубом полицијском силом.“ „Извршиоци тога незаконитог чина свој поступак мотивисали су наредбом из Београда, непријавом конференције, учествовањем на конференцији једног Руса који је дошао из Русије и узбудљивом политичком ситуацијом.“

Напомињемо да по тада постојећим законским прописима „конференција није морала бити пријављена, пошто је држана у затвореном простору“.¹⁴⁴

После извесног боравка у полицији, делегатима је саопштено „да ће бити протерани“, сем неког В. Јуришића из Ниша, који је ухапшен а доцније протеран у место рођења.

Пошто су сви делегати били присутни у ходнику полиције, где су чекали жупана, „ту у конкву“ извршен је избор привременог Обласног одбора ЦРСОЈ, и то једногласно. У њега су ушли: Лазар

¹⁴² *Са обласне конференције у Нишу*, „Организовани радник“ 60, 26. VII 1928.

¹⁴³ „Организовани радник“ 61, 29. VII 1928.

¹⁴⁴ *Нови прогони Независних синдиката*, „Организовани радник“ 58, 19. VII 1928.

Дедијер, Светозар Јовановић, Душан Димитријевић, Влада Јуришић и Драгиша Никетић. „Затим су другови спроведени у железнички Комесаријат, одакле су првим возом сваки за своје место протерани.“¹⁴⁵

Из свега изложеног видимо да је 1928. године, у периоду до августа, у Лесковцу постојало 9 синдикалних организација, и то: радника одјевне индустрије; дрводељских, кожарских, графичких, жижеварских (пекарских) и салерских радника; приватних намештеника и трговачких помоћника, као и Месно синдикално веће.

з) Радничка културно-уметничка група „Абрашевић“

Године 1928. „Абрашевић“ је већ имао „репертуар са преко педесет дела, позорницу која стаје више хиљада динара, као и прилично гардеробе“. „Група данас броји 42 редовна члана, од којих су 31 мушких и 8 женских. Чланови су доста агилни...“. „Група својим радом у Лесковцу загрева целокупну радничку класу на борбу.“¹⁴⁶

У првом тромесечју 1928. године „Абрашевић“ је „одржао.. две своје забаве (једну за гладне), суделовао је на једној забави синдикалног већа (опет за гладне) и на једној забави другарског спортског клуба [„Слобода“]. На свим тим забавама одиграна су 6 позоришних комада, од којих 3 из радничког живота, и то *Богови капитала*, *Рудари* и *Несрећна Породица*, као и 3 шале. Сјајан је то успех био када су посетиоци плакали и негодовали за време програма, јер су гледали шта се све чини са сиротим радницима и радницама; а поред тога сакупљено је више хиљада динара и тиме се потпомогло најгладнијим“.¹⁴⁷

На конгресу просветно-културних и спортских група Југославије који је одржан у Београду 15. и 16. априла 1928, на основи закључака Првог конгреса Независних синдиката, а на коме је створен Савез културно-просветних и спортских [радничких] група, наступило је као делегат таквих лесковачких организација („Абрашевића“ и СК „Слободе“) *Коста Стаменковић*.¹⁴⁸

¹⁴⁵ *Нови прогони Независних синдиката*, „Организовани радник“ 58, 19. VII 1928; *Са областне конференције у Нишу*, Исто бр. 61, 29. VII 1929.

¹⁴⁶ Једанаестог марта 1928. група је приредила „забаву у корист гладних и незапослених радника и радница и са исте предала одбору беспослених чистог прихода 2.370 динара, од које суме одбор издаје хлеба гладнима...“

¹⁴⁷ На годишњој скупштини „Абрашевића“ одржаној 11. марта 1928. изабрана је нова управа („Остала је скоро сва стара управа са малим изменама“). Она се конституисала овако: председник Димитрије Костић чешљар; секретар Љубомир Николић-Бенић; благајник Драгољуб Коцић, столарски радник; архивар и гардеробер Драгомир Недељковић, кројачки радник; чланови управе: Коста Стаменковић; млинарски радник и Мара Стаменковић; надзорни одбор: Милева Митић кројачица, Михаило Недељковић, каменорезачки радник, Сава Митић, салер.

„На скупштини је изабран и делегат за конгрес спортских и уметничких друштва који ће се одржати о Ускрсу у Београду. За делегата је изабран друг Коста Стаменковић, млинарски радник“ (Љ. Н. [Николић-Бенић], *Годишња скупштина „Абрашевића“ у Лесковцу*, „Организовани радник“ 29, 8. IV 1928).

¹⁴⁸ „Организовани радник“ 37, 7. V 1928.

Приликом избора Централне управе овог савеза, између 16 лица која су ушла у њу налазимо и *Косту Стаменковића* из Лесковца, који се јавља у њој као члан финансијске контроле.¹⁴⁹

У резолуцији овог конгреса, на коме је присуствовало 26 делегата, од чега 13 из Србије,¹⁵⁰ између осталог истакнуто је да „треба поставити за циљ јачање Радничког спортског Блока и стварање Радничког спортског савеза“; да „Радничка класа у борби за побољшање свог положаја и за ослобођење, мора се борити против буржоазије и на културном пољу“. „Зато је потребно насупрот буржоаским организацијама поставити пролетерске организације, које ће и на културно-просветном пољу помагати класну борбу пролетаријата“; да треба створити друштво љубитеља природе; да се при свим групама Месног синдикалног већа „подижу читаонице и књижнице и да их помаже и снабдева књигама“; да ће сав овај рад Савез „изводити преко месних група а уз помоћ и упутства ИО ГРСОЈ и свих његових МСВ, а у духу одлука последњег конгреса Независних синдиката“.¹⁵¹

Одлука о оснивању Централне библиотеке Савеза културно-просветних и спортских [радничких] група, „из које би сви чланови (групе) могли добити потребне комаде и остало“, донета је још на оснивачком конгресу ове организације 15. и 16. априла 1928.¹⁵²

Ова је услужна библиотека несумњиво користила и лесковачком „Абрашевићу“.

¹⁴⁹ Исто бр. 32, 19. IV 1928.

¹⁵⁰ Исто бр. 56, 12. VII 1928.

¹⁵¹ Исто бр. 33, 22. IV 1928.

¹⁵² (Исто бр. 37, 7. V 1928).

3. ЗАБРАНА РАДА ЛЕСКОВАЧКИХ РАДНИЧКИХ СИНДИКАЛНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА И ОПШТИ ОСВРТ НА ЛЕСКОВАЧКИ ПОКРЕТ 1922—1928.

а) *Забрана рада лесковачких радничких синдикалних организација*

Владајућа буржоазија, која је заоштравала свој став према класном радничком покрету од почетка 1928. године¹ отпочела је крајем лета 1928, у време знатног погоршања положаја радничке класе и погоршања односа између тадашње владе (Антон Корочица) и Сељачко-демократске коалиције из Хрватске, систематске, бруталне нападе на Независне синдикате (претреси, одузимање синдикалних архива и имовине, затварање радничких домова, забране рада организација, прогони њихових функционера и сл.),² преносећи тежиште проблема на наводну револуционарну опасност од комуниста.³

¹ Тако нпр., те године Министарство унутрашњих дела забранило је у целој земљи одржавање првомајских прослава, тј. јавних зборова и поворки („Радничке новине“ 19, 9. V 1928).

² Секретар ЦРСОЈ-а М. Каљевић констатовоа је јавно, на збору у Београду, да је за последњих неколико месеци забрањено 14 бројева „Организованог радника“. Суд је све ове забране поништио сем једне, („Организовани радник“ 79, 27. IX 1928).

Почетком децембра 1928. констатовано је у једном пројекту резолуције: „Од 96 бројева београдског „Организованог радника“, колико свега излази за годину дана, више од 30 бројева је полиција забранила. Суд је [ове забране] поништио као противзаконите, али полиција није ревизорима враћала бројеве, већ их је просто на просто конфисковала“ (Четврти конгрес радничких комора, „Организовани радник“ 98, 2. XII 1928).

³ Ови прогони почели су у Београду већ крајем августа 1928.

Београдски дневник „Новости“ пише 31. августа 1928:

„Велики претрес код комуниста

Јутрос рано мобилисала се цела политичка полиција Управе Града Београда. Полицијски писари са детективима поделили су се у двадесетак група и упутили у разне крајеве Београда.

Већ унапред је био направљен списак сумњивих лица и места где треба ићи...

Предмет претреса су биле радничке синдикалне организације у склопу Независних синдиката и многи раднички прваци и симпатизери који су познати или сумњиви као комунисти.

...има доста конфискованих ствари, нарочито књига, а има и неколико ухапшених лица.“

Ови прогони су захватили и Лесковац.

Мада је решење среског поглавара о забрани рада Месног радничког синдикалног већа датирано 4. септембра 1928, на основу кога има да се изврши „лични претрес и претрес стана Благоја Николића, председ.[ника] Синдик.[алног] већа олд.[ашњег] у циљу проналаска компромитујућег материјала — списа брошура и др.“, дошли смо до закључка да је ова забрана спроведена у живот још 2. септембра 1928.⁴

У Телеграму који је „Организовани радник“ добио од Благоја Николића из Лесковца овако се описује овај напад на Месно радничко синдикално веће: „Полиција сав материјал конфисковала и забранила даљи синдикални рад. Протестујте

Благоје Николић“⁵

У једном допису из Лесковца каже се: „Полицијске власти забраниле су ових дана рад свима синдикалним организацијама.“⁶

„Лесковачки гласник“ писао је о томе: „Олд. полицијска власт забранила је рад овдашњем Синдикалном већу, које је у последње време у многоме развило своје деловање међу својим члановима, што је и обратило пажњу полиције.

⁴ У том решењу стоји: „Како је ова власт дошла до сазнања и уверења да је олд. Синдикално веће променило свој законом допуштени циљ и почело да се бави другим недопуштеним и противзаконитим радњама, на штету земље и државних интереса, и да су појединци, који су познати комунисти, развили недозвољену акцију — то на основу чл. 1. т. 1 и 2 у вези чл. 15. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, чл. 11. Устава и параграфа 73. крив. свд. пост. *Решава* да се одмах изврши лични претрес... (Факсимил објављен: Д. Кулић, *Од Октобра...*, 86а).

⁵ „Организовани радник“ 74, 9. IX 1928.

⁶ Исто бр. 79, 27. IX 1928

Илија Јовановић кројачки радник, чији су подаци врло прецизни и тачни, осврћући се на синдикалну организацију шивачких радника, пише: „Али 1928. год., 2. септембра долази полиција са полицијским писарем, одузима нам сав материјал и забрањује рад синдикату. Синдикат није радио све до 1932 год.“ (Писмена изјава Илије Јовановића, од 16. децембра 1950. — Збирка С. Димитријевића).

У допису из Лесковца Милорада Николића, опанчарског радника, каже се: „Као готово у свима местима, где постоје организације Независних синдиката, што се врши претресања станова, прогони и хапшења наших другова, тако је и у Лесковцу полиција налетела на раднички покрет. Затворила је Дом Независних синдиката и запленила њихов архиву. А радници који су у непосредној нашој јединој уточишту у том дому, остављени су опет са својим породицама на улици, презрени и гладни.

Полиција је и у том помагању беспослених другова видела антидржавни рад. Она зна да влада није ништа учинила за беспослено радништво, па сматра да то не смеју чинити ни сами радници“ (М. Николић, *Полиција прогони Независне синдикате*, „Организовани радник“ 94, 18. XI 1928).

У време затварања синдикалних организација у Лесковцу, полицијски писар Поповић „послао је био позив другу Благоју Николићу, дрводељском раднику. Како друг Благоје није био код куће, то је писар Поповић наредио да се позив преда Благојевој жени. Кад се друг Благоје вратио кући, одакле је био отишао као беспослени радник, јавно се према позиву полицији“. „Она га је казнила са 15 дана затвора за недолазак на позив полицијске власти, иако друг Благоје није био примио позив“ (Исто бр. 103, 20. XII 1928).

Значи да је рад овог већа прешао границу дозвољености и лојалности, те је постао штетним за Државу и њен поредак, те се према већу поступило по чл. 15 Закона о заштити државе.⁷

Реагујући на затварање радничких организација у Лесковцу⁸, на забрану рада радничких организација,⁹ радници су се обратили судовима, пошто је то било очевидно кршење устава и постојећих закона.¹⁰

У вези са тим из Лесковца је стигао следећи телеграм: „Противу полицијског насиља о забрани рада Синдикалном већу жалили смо се суду, али пошто жалба иде преко полиције, то она саботира и не предаје суду нашу молбу и не даје своје решење, изговарајући се да није ту жандарм, који треба да потпише протокол претреса. Питамо попа Корошца свугда ли иде тако да се чека на жандарма?

Драги“

А „Организовани радник“ је јавио: „Како нас другови извештавају телефоном, суд је одобрио забрану, али полиција још не издаје ту одлуку, да би се наши другови могли жалити вишим судовима.“¹¹

Када су лесковачки другови успели да добију судско решење, они су се жалили Касационом суду као највишој судској инстанци у земљи.¹²

⁷ „Лесковачки гласник“ 36, 7. IX 1928.

⁸ Термин „Организовани радник“ 77, 20. IX 1928.

⁹ Термин, Исто бр. 79, 27. IX 1928.

¹⁰ Члан 33. постојећег устава, члан 35. Закона о заштити радника, члан 98. Закона о радњама и члан 1. и 5. Закона о зборовима и удружењима гарантовали су право радничке класе на организовање као и право збора.

¹¹ Полицијска самовоља у Лесковцу, „Организовани радник“ 78, 23. IX 1928.

¹² „Лесковачки гласник“ је писао о томе: „Првостепени суд је оснажио пресуду овдашње полицијске власти о забрани рада Синдикалном већу у Лесковцу.

Тиме се забрањује свака акција радника у овоме правцу, јер се је увидело да су прешли границу дозвољеног рада на штету поретка у Држави“ („Лесковачки гласник“ 38, 22. IX 1928).

¹² Међу сачуваним документима Б. Николића налази се концепт — копија ове жалбе:

„Касационом суду
Београд

Жалимо се на решење Поглавара среза лесковачког од 4. септембра 1928. године, бр. 485, које је оснажио и Лесковачки првостепени Суд одлуком својом бр. 33082 којом се забрањује рад Лесковачком Синдикалном Већу Независних Синдиката по чл. 15. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

Како мотивација средске власти није поткрепљена никаквим доказима, јер при претресу Месног Радничког Синдикалног Већа није ништа протузаконито нађено, с чим би се дало повода за примену чл. 15 Закона о заштити државе, то молимо Касациони суд да узме у претрес ово наше дело и допусти даље слободно организовање за заштиту економских потреба, што је Уставом загарантовано.

Београдски пролетаријат одржао је 24. септембра 1928. протестни збор против ових прогона, на коме су у поднетом реферату Љ. Каљевића, између осталог, помињани и прогони синдикалних организација у Лесковцу.¹³

После интервенција ЦРСОЈ-а код Министарства унутрашњих послова дошло је до отварања радничких домова у неким местима (нпр. у Осијеку, Броду и Вуковару). Међутим, до средине октобра 1928. до тога није дошло у Лесковцу, Нишу и другим местима, мада полиција није нашла никакав компромитујући материјал, „јер се Месне полицијске власти стално изговарају, да чекају наређење виших власти“.¹⁴

Изгледа да су Независни синдикати покушали да поново легализују лесковачки синдикални покрет одржавањем радничког збора. У „Организованом раднику“ објављен је позив за велики раднички збор који ће се одржати 4. новембра 1928, у просторијама хотела „Париз“, на коме ће М. Каљевић, секретар ЦРСОЈ-а из Београда, реферисати на тему: Привредна криза и беспослица. Позив се завршава следећим текстом: „Другови Лесковчани! Извршите најпунију агитацију за што већу посету овог збора.“¹⁵

Све то није помогло. Немамо података да је овај збор, очевидно сазван из Београда у договору са лесковачким радницима, био одржан.

Уз то, извештавајући о обнављању рада синдикалних организација у неким местима (нпр. у Тузли и Великом Бечкереку), „Организовани радник“ пише крајем новембра 1928:

„Међутим, полицијске власти у Нишу и Лесковцу, а тако исто у Карловцу још до данас нису отвориле Раднички Дом, нити дозволиле рад нашим организацијама, мада и тамо исто тако нема

Лесковачке среске власти нису дозволиле преглед акта по овом предмету нашем адвокату, који је одбио да без њих напише жалбу, то смо ми принуђени да је сами напишемо.
Секретар МРСВ

Претседник МРСВ
Благоје Николић,
столарски радник (с. р.)

(Факсимил објављен: Д. Кулић, *Од Октобра...*, 88а).

¹³ „Организовани радник“ 79, 27. IX 1928.

¹⁴ *Отварање радничких домова*, „Организовани радник“ 84, 14. X 1928.

¹⁵ „Организовани радник“ 89, 1, XI 1928.

Напомињемо да на Трећем конгресу Савеза дрводељских радника, одржаном у Загребу 1. до 3. новембра 1928, на коме је присуствовало „19 делегата из 14 места, није био делегат из Лесковца“, што је, као што се види, посебно наглашено (*Са конгреса Савеза дрводељских радника*, „Организовани радник“ 94, 18. XI 1928).

Очевидно је да је представник Лесковца Благоје Николић, члан управе Савеза дрводељских радника Југославије, био спречен да учествује у раду конгреса.

У нови пленум ушли су поред два Београђана и један друг из Ниша (Исто, Загреб, бр. 44, 8. XI 1928. и бр. 45, 15. XI 1928. — Ј. Пази, *Независни синдикати* III, 74).

У извештају који је поднет том конгресу констатовано је да у Лесковцу постоји Подружница Савеза дрводељских радника („Борба“, Загреб, бр. 81, 10. XI 1928. — Ј. Пази, *Независни синдикати* III, 72 и 74 — напомена).

законског разлога за забрану рада нашим организацијама.“ Помињући некакав неуспели покушај да се негде подметну леци, лист констатује: „У Лесковцу ни тога нема. Тамо је полиција клот на клот забранила рад због тога што међу функционерима има и бивших комуниста. А славни суд у Лесковцу потврдио је ту одлуку!“, и протестује против таквих неуставних и незаконитих поступака.¹⁶

На новом протестном збору београдских радника, сазваном поводом насиља режима против Независних синдиката, одржаном 29. новембра 1928, у резолуцији коју је поднео Буда Милутиновић, металски радник, а коју је збор прихватио, изричито се помиње „Забрана рада нашим организацијама у Лесковцу“... Нишу и другим местима, која угрожава право радника на коалицију [организовање у синдикату].¹⁷

Из свега изложеног закључујемо да су организације Независних синдиката у Лесковцу због заоштрених класних односа у овом месту биле растурене више месеци пре увођења шестојануарске диктатуре.

Па ипак, на основу извесних података може се закључити да су неки синдикални пододбори обновили свој рад у току јесени 1928.

Тако, нпр., из већ наведеног извештаја поднетог Трећем конгресу Савеза дрводељских радника, одржаном 1—3 децембра 1928, видимо да је пододбор Савеза *извршио обрачун уплаћених чланских доприноса за септембар 1928.*¹⁸

Повереништво Савеза графичких радника Југославије (синдикална организација која је била ван оквира Независних синдиката)

¹⁶ „Организовани радник“ 96, 25. XI 1928.

¹⁷ Сличну протестну резолуцију — одлуку предложио је председник Независних синдиката Буда Милутиновић Четвртом конгресу радничких комора, одржаном 25. и 26. новембра 1928. у Београду. У њој је, између осталог, стајало: „И још дан дањи налазе се многи раднички домови као у Нишу, Лесковцу, Новом Саду итд. затворени, радници се држе по затворима, рад синдикатима се не дозвољава. Све се то чини без икаквог узрока и законских права.“

Против ове резолуције изјаснио се Живко Топаловић, Његови следбеници одбили су је, а њеног подносиоца Б. Милутиновића физички избацили са конгреса. После тога и спречавања М. Каљевића да говори, остали представници Независних синдиката напустили су конгрес (*IV конгрес радничких комора и Величанствени збор београдског пролетаријата*, „Организовани радник“ 98, 2. XII 1928).

¹⁸ Драги Станковић, који је 1928. био секретар Пододбора Савеза дрводељских радника („Организовани радник“ 25, 25. III 1928), пише: „На тој сам дужности био до 6. јануара 1929. Тада смо спремали забаву *Абрашевића*, за Божић, у хотелу *Плуг*. Уочи Божића полиција је забранила забаву и тога дана, 6. јануара 1929. год., забранила и синдикат, обила Раднички дом и однела записник и целу архиву.“

У то време „Коста Стаменковић је био председник, Влада Борђевић, секретар, а ја [Драги Станковић] сам био благајник радничке уметничке групе *Абрашевић*.“

Поменута забава *Абрашевића* ипак је одржана 7. јануара 1929, пошто је дозвола од полиције накнадно добијена. На њој је изведен позоришни комад *Рубар* (Писмена изјава Д. Станковића — Баба-Тончиног од 10. XII 1950. и 24. VI 1978. — Збирка С. Димитријевића).

имало је 29. XII 1928. седам чланова који су уплатили допринос.¹⁹ Да су они продужили своју активност и почетком 1929, видимо по томе што су штампарски радници приредили своју забаву 8. I 1929.²⁰

Две вести из „Лесковачког привредника“ показују да је у то време, за 4. новембар 1928, био заказан и један раднички збор.²¹

Из свега изложеног може се закључити да су септембарски прогони из 1928. у Лесковцу били усмерени на обуставу рада Месног синдикалног већа и затварање Радничког дома, који је био седиште синдикалних организација окупљених у оквиру Независних синдиката.²²

После периода прогона, лесковачке синдикалне организације отпочеле су да се опорављају.

На основу података којима располажемо можемо закључити да Раднички спортски клуб „Слобода“ и Радничка културно-уметничка група „Абрашевић“ нису били захваћени овим прогонима.

б) Општи осврт на постојања Независних синдиката у Лесковцу

Синдикални покрет у Лесковцу у периоду 1921—1928. водили су комунисти.

Није било значајнијег лесковачког радничког форума чији састав знамо да неко од водећих лесковачких комуниста није заузимао једну од важнијих или спореднијих функција, или бар делао у њему без одређених функција.

Тако, нпр., организовани радници и комунисти сигурно су заузимали следеће функције:

Благоје Николић (који се јавља као благајник Пододбора дрводељских радника 1922, члан његовог управног одбора 1927. и 1928. и члан управе Пододбора кожарско-прерађивачких радника 1922, 1923. и 1928), био је у Месном радничком синдикалном већу председник (1925), секретар (1926), члан контроле (1928), па опет председник (септембра 1928). Он говори на општим радничким зборовима (1925 и 1928).

Коста Стаменковић (који се јавља као благајник Пододбора живежарских-млинарских радника 1923) био је у месној организацији Независне радничке партије секретар (1923); у Месном синдикалном већу благајник (1923), члан управе (1924); у „Абрашевићу“ један од главних обновитеља (1923), члан управе (1928). Он говори на општерадничком збору (1925).

¹⁹ „Графички радник“ 13, 25. IV 1929.

²⁰ „Лесковачки привредник“ 1, 7. I 1929.

²¹ „У недељу, 4. новембра у 9 часова пре подне у хотелу *Париз* одржаће овлашћени радници свој збор, где ће г. Миливоје Каљевић, секретар Центр. Радн. Синдик. Одбор Југославије, прочитати реферат о привредној кризи и беспослици“ („Лесковачки привредник“ 32, 2. XI 1928).

Збор „није одржан, јер је предавач г. Каљевић морао хитним послом отићи у Загреб. Заказани реферат и збор одложен је на неодређено време“ (Исто бр. 33, 11. XI 1928).

²² Напомињемо да је у то време, у пожару који је полиција подметнула, изгорео 1. XII 1928. Раднички дом у Нишу, који је већ био затворен („Борба“ 94, 5. XII 1928).

Влада Борђевић (који се јавља као секретар Пододбора дрводељских радника 1923. и 1924) био је у Месном радничком синдикалном већу члан управе (1924), у РСК „Слободи“ секретар (1925 и 1926). Он говори на општерадничком збору (1928).

Васа Димитријевић Вацкин, кројачки радник (који се јавља као члан управе Пододбора радника одјевне индустрије и обрта 1928. и члан управног одбора Пододбора кожарских радника 1928, био је у Месном радничком синдикалном већу члан управе (1924), секретар (1925), председник (1926), у РСК „Слободи“ члан контроле (1925), председник (1926). Он говори на општерадничком збору (1927).

Драгољуб Коцић (који је био секретар Пододбора дрводељских радника 1922) био је у „Абрашевићу“ благајник (1928).

Трајко Стаменковић (који се јавља као секретар Пододбора приватних намештеника и трговачких помоћника 1928) говорио је на општерадничком збору (1928).

Стеван Петковић, кројачки радник (који је био члан управе Пододбора шивачких радника 1922), био је у Месном радничком синдикалном већу председник (1923), члан управе (1924).²³

Једновремено, Благоје Николић, Коста Стаменковић и Васа Димитријевић Вацкин представљају лесковачко радништво на скуповима организованих радника у оквиру ове области, Србије или Југославије, као и у централним форумима који су настали на њима.

Благоје Николић, столарски радник, појављује се као делегат Лесковца: на скуповима Савеза дрводељских радника (био члан пленума овог савеза од 1925—1928); на обласној конференцији Независних синдиката у Нишу јула 1928.

Коста Стаменковић, млинарски радник, одлази као делегат Лесковца: на конгрес просветно-културних и спортских група у Београду априла 1928 (изабран за члана фин. контроле Централне управе овог савеза).

Васа Димитријевић Вацкин, кројачки радник, одлази као председник шивачких радника из Лесковца на конгрес њиховог савеза у Суботицу марта 1925. и на пленум ЦРСОЈ 1925.

Стожер целокупног синдикалног покрета у периоду од 1922. до његове забране у другој половини 1928. била је Подружница столарских радника. Она је имала највећи број чланова, није имала никакве веће кризе и имала најквалитетније руководство пошто су у њој деловали Б. Николић и В. Борђевић.

Одмах за њом био је пододбор кројачких радника, у коме су деловали В. Димитријевић Вацкин и Д. Нешић. Изгледа да је овај пододбор преживео 1926. године већу кризу.

Трећи већи пододбор, Пододбор кожарско-прерађивачких радника, прошао је више криза, али је све преживео.

Остали су се пододбори повремено стварали и пропадали зато што нису имали људе који би осигурали чврсто руководство, а Месно синдикално веће није могло свуда да помогне, пошто је стално било на удару реакције и борило се на више фронтава (про-

²³ Поред радника, и други комунисти су били на таквим функцијама; нпр., Јован Живковић Зајац, кројач, био је председник РСК „Слободе“ (1925).

тив послодаваца, полиције, пружајући отпор изасланицима центру-маша, бојкотујући штрајкбрехере, ангажујући се на илегалном раду у Партији, у „Абрашевићу“ и „Слободи“ итд.).

При томе треба нагласити да су у целом том периоду, поред повереништава Савеза графичких радника Југославије, *Пододбори независних синдиката били једине класне радничке синдикалне организације.*²⁴

У периоду од 1922. до јесени 1928. лесковачке синдикалне организације обухватају само занатске раднике. Најмногобројнији лесковачки радници, индустријски радници, нису били обухваћени синдикалним покретом.

Тек у току 1928 године, масовним акцијама Месног синдикалног већа у корист и са учешћем незапослених текстилних радника, био је припремљен терен, успостављене везе и створени предуслови за масовну организацију ових радника у Лесковцу. Ове масовне акције нису доживеле свој логички завршетак — организовање текстилних радника од стране Независних синдиката, пошто су ускоро затим у нашем граду све синдикалне организације биле забрањене.

У то време издајници радничког покрета, бивши центрумашки, тада назови социјалисти групе Ж. Топаловића, нису практично имали ниједну своју синдикалну организацију у Лесковцу.

Прегледавши њихове листове, „Радничке новине“ од 1922. до 1928. године и „Уједињене синдикате“ од 1925—1928, неке струковне листове (нпр. „Металски радник“) и извештаје појединих синдикалних савеза, нисмо нашли никаквог сигурног податка о постојању неке синдикалне организације која би у то време припадала њиховој синдикалној централи, Главном радничком савезу.

Мада су њихови синдикални савези слали своје делегате у Лесковац (нпр., реформистички Савез металских радника),²⁵ све је то било без резултата.

Једини помен о постојању неке синдикалне центрумашке организације у Лесковцу је податак изнет у вези са Обласном скупштином Главног радничког савеза 19. јануара 1926, у приказу извештаја М. Белића, у коме се каже: „У Србији данас имамо следеће организације које из дана у дан постају све јаче и стабилније“, па онда се наводи: „Лесковац: обућари“.²⁶

Овај је податак сасвим неодређен, те се не може примити као доказ да је таква синдикална организација постојала.

Насупрот томе, подаци из свих извора, центрумашких и комунистичких, указују да таквих организација није било.

²⁴ Напомињемо да Савез банкарских, трговачких и приватних чиновника, који се помиње 1922, није био права радничка организација, а да је Повереништво графичких радника у Лесковцу припадало једној класној организацији која је била неутрална и није припадала ни Независним ни центрумашким синдикатима УРССОЈ-а.

²⁵ Такав делегат обишао је Лесковац у периоду 1924—1925 (Савез металских радника Југославије, Извештај за пословну 1924—1925. годину, Београд, 1926, 18).

²⁶ „Радничке новине“ 4, 27. I 1926; „Уједињени синдикати“ 5, 29. I 1926.

У марту 1924. године објављен је у „Организованом раднику“ извештај са пленарне седнице Месног радничког синдикалног већа у Лесковцу о стању синдикалног покрета у овом месту. На крају тог извештаја каже се: „При концу је још важно напоменути да је у Лесковцу синдикалан покрет јединствен јер Гл. Р. С. овде ниједне организације нема.“²⁷

Лист „Металски радник“, орган Савеза металских радника Југославије, који је припадао центрумашком, односно реформистичком Главном радничком савезу Југославије, објављује средином 1925. године допис у коме се осврће на тежак положај радничке класе у Лесковцу и каже: „Ако неко и наиђе у Лесковац од присталица Глав. Рад. Савеза да ствара организацију, тада се ови „револуционари“ окупе око њега узвикујући, да они неће допустити да „центрумаша“ оснују ма и једну организацију. Лесковац је „револуционаран“. Па се онда тврди да се чак и представницима Неутралних синдиката каже: „Ви сте издали „револуционарну“ заставу, вама нема места у Лесковцу.“²⁸

Када су Ж. Топаловић и један од цепача Независних синдиката Д. Буквић, на својој турнеји по Србији, дошли 3. и 4. октобра 1925. године у Лесковац да агитују за њихов цепачки „конгрес уједињења“, ова је њихова посета приказана у „Организованом раднику“ на следећи саркастичан начин: њихово „неоспорно агилно и цинично агитовање крунисано је грандиозним успехом, јер су добили равно ниједног и словом ниједног свога присталицу за тај племенити рад. Сва њихова упињања и објашњавања у стану наших организација, као и на другим местима у Лесковцу, остала су у најпотпунијем смислу речи глас вапијућег у пустињи и постигли су сасвим супротне резултате, дотерали смо их јаким и убедљивим разлозима, те су при растанку од нас, у својој срдитој немоћи, немајући више шта да кажу, једногласно изјавили, да смо ми и сувише велики фанатици. Изјавили су нам уједно своје велико жаљење, што њихов лист овде у Лесковцу нико не прима, па и не чита. Јер га они стално шаљу, и ако им га другови враћају. Наравно, богата је буржоазија.“ Зато је она омогућавала да центрумаша бесплатно растурају свој лист.²⁹

На Обласној скупштини УРССЈ-а за Србију, одржаној 30. јануара 1927, приказан је на основу упућених квота број чланова

²⁷ „Организовани радник“ 15, 6. III 1924.

²⁸ *Фабрика за препоруку*, „Металски радник“ 8, 1. VIII 1925.

²⁹ *Још један неуспех ГРС*, „Организовани радник“ 68, 15. X 1925.

У то време једини примерци центрумашких листова који су куповани у Лесковцу били су по један примерак који су примали руководиоци лесковачког радничког покрета, који су пратили сву радничку штампу. Тако, нпр., у листу „Уједињени синдикати“ налазимо једног јединог претплатника из Лесковца — К. Стаменковића, који шаље тромесечну претплату од 12 динара („Уједињени синдикати“ бр. 8, 19. II 1926; Исто бр. 23, 11. VI 1926).

УРСС-а у Србији. Из ових података видимо да је тада ова реформистичко-центрумашка синдикална група имала у:

Београду	1.105	чланова
Зајечару	181	„
Мајданпеку	112	„
Нишу	105	„
Параћину	104	„
Равној Реци	48	„
Скопљу	45	„
Буприји	45	„
Крагујевцу	38	„
Сењском руднику	36	„
Смедереву	28	„
Чачку	22	„
Смедеревској Паланци	8	„
Костолцу	8	„
Горњем Милановцу	7	„
Пожаревцу	5	„
Лесковцу	2	„

С р б и ј и

1.899 чланова

Дакле, центрумашки синдикати имали су у Лесковцу, по сопственој статистици, само 2, словима: два металца, вероватно дошљака.³⁰

О неким другим организованим радницима — центрумашима, нпр. обућарским радницима и сл., нема ни помена.

У извештају Месног радничког синдикалног већа из Лесковца из јесени 1927. изричито стоји: „Урсових синдиката нема.“³¹

Средином 1928, у вези са припремама Обласне конференције Независних синдиката у Нишу, констатовано је у „Организованом раднику“ да у том делу земље, „у читавој Србији и Македонији даље од Београда“, УРС није имао „нити једне синдикалне организације“.³²

Изврћући ствари, листови Главног радничког савеза приказивали су да је тада, приликом посете Топаловића и Буквића, само Петар Тасић био одлучно против уједињења спроведеног на начин који су они предлагали („Уједињени синдикати“ 2, 23. X 1925).

Напомињемо да су пре тога Д. Буквић и М. Белић, на својој турнеји по Србији и Македонији, већ били у Лесковцу са истом сврхом („Организовани радник“ 62, 27. IX 1925).

³⁰ „Уједињени синдикати“ 3, 1. III 1927.

³¹ „Организовани радник“ 75, 6. X 1927.

³² Исто бр. 56, 12. VII 1928.

Напомињемо да се 1926. помињу неке центрумашке синдикалне организације, нпр. у Нишу (5), Зајечару (4), Јагодини (3) итд. („Радничке новине“ 4, 27. I 1926), које су можда биле бар делимично фиктивне. Зато све то треба детаљно испитати, као што смо учинили са Лесковцем. Интересантно је истакнути да су и социјалисти-реформисти В. Кораћа тврдили да су на центрумашком тзв. „Конгресу уједињења“ из 1925. год. учествовали већином чиновници Уреда и радничких комора. На десет делегата седам су чиновници,

У табели која приказује бројно стање реформистичких синдикалних организација УРССЈ у целој земљи у јесен 1928, и то по местима, подружницама и савезима, Лесковац се не појављује ни са једном подружницом (пододбором) те врсте.³³

Прва реформистичка центрумашка синдикална организација у Лесковцу, Пододбор Савеза текстилних радника, могла је да се појави тек крајем 1928, у време кад су Независни синдикати били забрањени у нашем граду и када реформисти стварају Савез текстилних радника и радница Југославије.³⁴

Приказујући штрајк који је избио 26. новембра 1928. у фабрици платна Косте Илића и синова, „Радничке новине“ пишу да је он избио „због истакнутих објава у просторијама фабрике, у којима је објављено скидање радничких надница“.

Дакле, чим су Независни синдикати били забрањени у Лесковцу, фабриканти су одмах пожурили да обарају наднице.

Чим су радници „видели садржину ових објава о скидању њихових надница, сви су колективно — сто десет, колико их има на броју — напустили посао, пошто је претходно о томе обавештен директор фабрике, да ни један радник не пристаје да и даље ради по ценама које су објавили.

Затим су сви напустили фабрику и обавестили Повереништво Радничке коморе да је наступио штрајк у поменутој фабрици“.

Пошто су тада Независни синдикати били забрањени, Реља Станковић, повереник Радничке коморе у Лесковцу, ступио је на сцену и покушао да то искористи за своје циљеве.

„Двадесет осмог новембра [1928] Повереник је сазвао конференцију свих фабричких радника који су ступили у штрајк, за 3 часа по подне, а пре подне је лично ишао у предузеће ради интервенције код поменуће фабрике.“

На поподневној конференцији „изабрат је одбор од штрајкача, који је имао за задатак да преговара са фирмом под којим би се условима вратили радници на посао“.

а само тројица прави радници („Политика“, 12. X 1925; „Оргаоизовани радник“ 68, 15. X 1925).

Дакле, захваљујући подршци владајће буржоазије центрумашки су сели по радничким установама, али нису имали подршку радничке класе.

Исти је био и случај у Лесковцу, где је Р. Станковић, поставши повереник Радничке коморе, једновремено постао њихов човек мада није за собом имао ниједну синдикалну организацију у Лесковцу.

Пошто се у периоду сталних прогона комуниста, почев од Обзнане па до пред крај 1928, један део старих радника стварно пасивизирао у Лесковцу, један центрумашки лист је покушавао да их прикаже својим присталицама који „су се заверили да све дотле неће радити [у покрету], док се покрет не „једини“ („Уједињени синдикати“ 2. 23. X 1925).

У ствари, они су имали за собом само неке сасвим непознате појединце, нпр. дописника Влајка Стојковића, који је послао један једини допис, („Уједињени синдикати“ бр. 2, 1925), а можда и неке своје прикривене присталице. Тако, нпр., није искључено да је сарадник „Радничких новина“ Р. С. Шушовчански, који је 1924. године послао два дописа о положају радничке класе, у ствари био Реља Станковић.

³³ Наше организације, Уједињени синдикати“ 9—10, 1. X 1928.

³⁴ Прву вест о појави овог „Новооснованог Савеза“ у оквиру УРССЈ нашли смо у листу „Новости“, Београд, 28. XII 1928.

Истога дана изабрани одбор и повереник отишли су код директора фабрике и преговарали са њим.

Сутрадан, 29. новембра 1928, поново је одржана конференција свих радника у штрајку, на којој су ови били обавештени о обављеним преговорима. „Пошто су се сви присутни штрајкачи на овој конференцији сложили са постигнутим резултатом [С. Д.: за који не знамо у чему се састојао] и изјаснили се да ће се под таквим условима вратити на посао, обавештено је предузеће да су радници примили постигнуте услове и истога дана штрајк је завршен и радници су се колективно вратили на посао.“³⁵

Овим почиње период када су због забране Независних синдиката, касније, у условима шестојануарске диктатуре, у Лесковцу створене и постојале све до 1931. године само синдикалне организације УРССЈ-а, у којима комунисти тада нису учествовали.

Истовремено треба истаћи да се и питање партијских фракција у синдикалним и другим радничким организацијама, чије је стварање тражено у многим партијским одлукама у периоду 1925—1928, све до забране Независних синдиката у Лесковцу практично није ни постављало.

Одсуство реформистичких синдикалних организација; постојање монолитног радничког покрета који је стајао на прокомунистичким позицијама; ауторитет локалних комунистичких руководиљаца, који, после забране Независне радничке партије и политике пасивизације оних који су одбијали учешће у илегалном раду, нико међу радницима није оспоравао; чињеница да су они увек били консултовани приликом доношења одлука; малобројност партијаца који су се међусобно договарали — све је то допринело да се у том временском периоду руководство Комунистичке партије могло да оствари у локалним размерама и без стварања ових фракција.

У том се периоду потреба за таквим фракцијама могла да појави једино у месној синдикалној организацији приватних намештеника и трговачких помоћника и код графичких радника, који нису припадали синдикалним савезима Независних синдиката, већ тзв. Неутралним синдикатима.

Тесна повезаност њихових локалних организација са Месним синдикалним већем чинила је излишним стварање ових фракција и на том подручју.

У тим условима КПЈ је имала руководећу улогу у лесковачком радничком покрету 1925—1928. и без постојања партијских фракција у синдикалним и осталим радничким организацијама.

³⁵ „Радничке новине“ 49, 5. XII 1928.

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЊЕН РАД

1. КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ КАО ИЛЕГАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА И СТВАРАЊЕ ЛЕГАЛНЕ НЕЗАВИСНЕ РАДНИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ

Милан Станојевић, осврћући се на хапшење комуниста у лето 1921, пише:

„После издржане казне од три месеца пуштамо се кући и од тада, Комунистичка партија живи илегално. Повереници Комунистичке партије постају Коста Стаменковић и Благоје Николић; преко њих партија комунистичка живи и спроводи поједине одлуке, води штрајкове и организујемо изборе.“¹

На основу до сада пронађених података закључујемо да крајем 1921. и у току 1922. године у Лесковцу није постојала посебна илегална организација КПЈ, већ да постоје само два илегална партијска повереника, Благоје Николић и Коста Стаменковић. По свему изгледа да је у том првом периоду њихова активност углавном била усмерена на стварање Независних синдиката.²

- а) *Стварање легалне Независне радничке партије у земљи и први легални састанак лесковачких радника одржан у том циљу*

Крајем 1922. и почетком 1923. тежиште рада двојице већ поменутих лесковачких илегалних партијских повереника било је усредсређено на стварање Месне организације Независне радничке партије.

Класни раднички покрет и њена авангарда, Комунистичка партија Југославије, имали су потребу да поред синдикалних организација створе и једну легалну радничку партију класно борбене оријентације.

¹ Писмена изјава М. Станојевића од 23. децембра 1950. — Збирка С. Димитријевића.

То потврђује и Сава Митић, салерски радник, који пише да их је после изласка „из затвора Благоје упутио у илегалан рад“ (Писмена изјава С. Митића од 25. септембра 1976 — Збирка С. Димитријевића).

² Низ партијских докумената потврђује да у том периоду илегалне партијске организације још нису биле створене:

У резолуцији Трећег конгреса КПЈ донетој по извештају стоји да „ЦК дуго после *Обзнане* није ни започео рад на изградњи нелегалних организација“. Партија је после слома, без илегалног апарата остала дуго времена пасивна и неспособна за одбрану од белог терора, врло се лагано прилагођава новим методама рада, које јој је наметала нова ситуација. Бацавши тежиште свога рада на

После иницијативе београдских радника (24. децембра 1922), предузети су кораци за стварање једне такве партије. На тада одржаној конференцији у Београду створен је Акциони одбор, који је имао да припреми статут и програм такве партије и сазове оснивачку конференцију. Таква конференција је одржана 13. и 14. јануара 1923. у Београду. На њој је створена Независна радничка партија Југославије и изабран њен Централни одбор.³ Новостворена легална Независна радничка партија Југославије представљала је легални облик илегалне Комунистичке партије Југославије.⁴

обнову растурених синдиката и на легалну штампу она је при томе занемарила стварање нелегалних организација" [У илегалном издању (у збирци С. Димитријевића) Н. Бабић, *Народна школа*, Сарајево, 1926, 12. Прештампано: *Историјски архив КПЈ* II, 91).

У тезама по извештају ЦК КПЈ поднетом на Трећем конгресу КПЈ видимо да се то односи „за период до после I [партијске] конференције“ (АЦКСКЈ Ки 1926/21, документ 5, снимак 470).

Из извештаја Извршног одбора КПЈ из 1924. о стању у партији видимо да „кад је партија забрањена, она је дошла у илегално стање, али без *икакви*х стварних организација. У организационом погледу партија у ствари није ни постојала“.

Чак и „прва конференција [КПЈ] у јулу 1922. г. није поникла из организација, већ су одређени извесни другови као делегати на тој конференцији. Неупех те конференције која је требала да створи организацију партије и да се оспособи за рад, довољно је познат“. (АЦКСКЈ, Ки 1924/33).

У пројекту резолуције Коминтерне о пореклу и карактеру кризе у КПЈ стоји:

„Када је у почетку 1921. године партија била принуђена да оде у илегалност, она је била савршено дезоријентисана и неприпремљена за илегално постојање. Годину и по дана партијско руководство је провело у узалудним ишчекивањима доласка повољних политичких промена, које би омогућиле поновно легализовање партије и зато ништа није било предузето за њену реорганизацију и обављање њене делатности у илегалним условима. А када је партија прешла на рад, њени главни напори били су усмерени на стварање легалне партије.“

Осврћући се на тај пројекат, делегација КПЈ додаје: „До краја 1924. партија... и у току целог тог периода немајући правилно схватање услоге илегалне партије, она се затворила у мале кружоке, ниле се непосредно појављивала пред масама као комунистичка партија“ АЦКСКЈ Ки 1928/197.

Напомињемо да је на Првој конференцији КПЈ, одржаној 1—17. јула 1922, ипак учествовао један Лесковчанин. То је био Душан Пекић, члан Иностраног комитета КПЈ, створеног после доношења Закона о заштити државе (у августу 1921), почетком септембра 1921. у Бечу (АЦКСКЈ, Ки 1922/16).

На овој конференцији „од 14 партијских срезова била су заступљена свега пет: Сарајево, Београд, Бања Лука, Загреб, Љубљана“ (АЦКСКЈ, Ки 1922/19).

³ Извештај Централног одбора НРПЈ, „Радник“, 102, 20 I 1924.

⁴ Напомињемо да је стварање Независне радничке партије било извршено уз превару власти.

Прво је одржана илегална радничка конференција са око 40 делегата, која је изабрала Акциони одбор за њено стварање. Манифест ове конференције објављен је у ванредном броју „Радника“ са потписима свих присутних. (Међу њима нема Лесковчана — „Радник“ 6, 26. XII 1922).

Онда је одржан митинг у Београду, а по одлуци руководства КПЈ припремљен програм (Т. Кацлеровић) и статут партије (М. Тодоровић).

(О првом радничком збору у Београду одржаном 4. јануара 1925. у циљу формирања нове радничке партије, на коме је Т. Кацлеровић био референт, вид. „Време“ 377, 5. I 1923)

Непосредно пре оснивачке конференције НРПЈ, одржан је 11—13. јануара 1923. пленум Централног партијског већа КПЈ, на коме је одлучено да се одмах пређе на стварање Независне радничке партије Југославије. Последња седница пленума одржана је у заједници са Акционим комитетом ове легалне партије.

Шта је била НРПЈ, најбоље се види из једног партијског извештаја послатог из Беча 23. марта 1923, у коме стоји: „Наша легална комунистичка партија под називом *Независна радничка партија Југославије*.⁵

Изгледа да је први легални састанак лесковачких комуниста одржан пред оснивачку конференцију Независне радничке партије (сазвану за 14. јануар 1923), негде почетком јануара 1923.

Драгољуб Коцић пише: „1923. по саопштењу и позиву одозго скуписмо се на супрот полицији и њених агената — улази један по један у сали хотела *Круна* да изаберемо 2 делегата и прикупимо одмах прилог међу собом за одлазак и повратак у Београд на илегални [С. Д.: у ствари, легални] састанак делегата, на коме ће Моша Пијаде поднети реферат за оснивање такозване [С. Д.: у ствари, он је био предлагач часништва конференције и један од пет референата] *Независне радничке партије*. Кад смо се сакупили нас око 30, онда смо се погледали једни у друге, старији у млађе и млађи у старије, јер се дотле нисмо никад за две године састали тако, зато што у закон, у Обзнани је био пропис да се три лица ни на тротоару несмеду састати, али је тад режим био мало попустио.“

Кад је дошло до кандидовања делегата, старији (међу које он убраја: Драгог Костића, сарача, Васу Цветковића Суруџију, кројача, Рељу Станковића) су предложили Рељу Станковића, а Д. Коцић Андру Јовића Будућност. (Он уврштава у ове млађе: Благоја Николића, Јову Живковића Зајца, Андру Јовића Будућност, себе — Д. Коцића и још „други поштени и идеалисте“, које једино сматра комунистима.⁶

Уз то треба нагласити да је подела о којој говори Д. Коцић на старије припаднике Независне радничке партије и оне млађе — праве комунисте, врло вероватна, пошто је то била подела између оних који нису прихватили и оних који су прихватили илегалан рад.

Створивши НРПЈ на препад, одржавши оснивачки састанак са 76 делегата (14. јануара 1923) пре законског времена и на другом месту, прихвативши на њој програм, статут и изабравши извршни одбор ове партије, док је двадесетак делегата било у сали где је скуп имао да се одржи — руководство КПЈ је изиграло полицију, ставивши је пред свршен чин.

Мада су учесници овог оснивачког скупа били свтрадан због тога похапшени у редакцији „Радника“, саслушавани и после 24 часа пуштени на слободу, они су уз велики ризик објавили у штампи и у посебној брошври Програм и Статут НРПЈ и тако сасвим легализовали ову партију.

У Извршни одбор НРПЈ тада су били изабрани: Алекса Ребрић, Миодраг Манојловић, Лазар Петровић, Димитрије Алмпијевић, Јосиф Стефанец, Михаило Тодоровић и Угљеша Јовановић.

На овом оснивачком скупу НРПЈ, између осталог, одлучено је да се наступи на парламентарним изборима (АЦКСКЈ, КИ 1923/9 и КИ 1923/11; Акциони програм, статут и записник конференције — „Радник“ 10, 31. I 1923).

⁵ АЦКСКЈ, КИ 1923/15.

Касније су створени обласни секретаријати, међу њима и обласни секретаријат „за Србију“ (Извештај ЦК НРПЈ, „Радник“ 102, 20. I 1924), чији састав нисмо нашли.

⁶ Писмена изјава Драгољуба Коцића од децембра 1950. — Збирка С. Димитријевића.

б) *Учеиће лесковачких комуниста у парламентарним изборима 1923. године и стварање месне организације НРПЈ у Лесковцу*

Пређимо на прво иступање прокомунистички оријентисаних лесковачких радника на парламентарним изборима после Обзнане.

Централни одбор Независне радничке партије је одлучио да на парламентарним изборима од 18. марта 1923. „Партија самостално уђе у изборне борбе, ради искоришћавања изборне кампање за ширење класне идеологије, мобилисања пролетерских маса и увођења ових у политичку борбу за остварење непосредних задатака пролетаријата и његово припремање за коначно ослобођење. Централни одбор, у исто време, одлучио је да партија уђе у изборну борбу само у оним местима, где је најјачи раднички покрет.“⁷

Преостали руководиоци бивше легалне лесковачке организације КПЈ, посебно група која је била ухапшена 1921 (изузев неколико поменутих одборника — издајника који су отпали од радничког покрета, одредивши се за грађанске политичке партије), наступали су и даље са комунистичких позиција.

На основу једног сачуваног плаката може се закључити да су на једној конференцији у Лесковцу, одржаној негде почетком јануара 1923 (после позива на оснивање Партије објављеног у виду прогласа „Пролетаријату Југославије“),⁸ пошто је он „до данас био без партијске организације“, „увек уједињени радници у Лесковцу и округу, као група, донели су одлуку да ступе у изборе“. Онда су „на својој широкој конференцији решили о кандидатској листи и она је потврђена. Ту листу носи Милан Станојевић“.

Ова листа била је „једно време ванпартијска, али ипак *израз радничке борбе*“.

Затим је, најкасније у првој половини марта 1923, на „широј конференцији образована месна организација НР Партије и у управу смо изабрани ми потписници“.

Ову прву „управу месне организације Независне партије Југославије“, сачињавали су: председник Реља Станковић, столарски радник; секретар Тодор Коцић Мурат, кројачки радник; чланови: Андра Јовић Будућност, столар, Влада Милошевић, обућар и Влад. Костић, кројачки радник; надзорни одбор: Драгутин С. Костић, сарач и Сава Митић, салер.⁹

⁷ Извештај ЦО НРПЈ, „Радник“ 102, 20. I 1924; Исто, „Борба“, Загреб, 3, 7. II 1924.

⁸ „Радник“ 6, 26. XII 1922.

⁹ Плакат „Лесковачком радништву“ из марта 1923. објављен у *Споменици лесковачког радничког покрета*, 371/373. — Оригинал уступљен од С. Димитријевића у архиви Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 32.

Поред поменутог плаката који објашњава како је дошло до кандидације, нашли смо и два агитациона плаката издата за ове изборе. Први „Гласачима у Лесковцу“, из марта 1923, потписан је са „Агитациони одбор“, а други, у виду малог летка под насловом „Радни народ“, издат је 18. марта 1923. и потписан са „Месна организација Независне радничке партије“. (Текстови оба плаката објављени у *Споменици лесковачког радничког покрета*, 347—376. — Оба оригинала уступљена из збирке С. Димитријевића у архиви Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 18 и 19.)

У „Лесковачком гласнику“ од 25. фебруара 1923. налазимо списак потврђених *кандидатских листа*, међу којима се налази и ова оспоравана кандидатска листа, приказана овако: „*Независна радничка партија*“.

Носиоц [С. Д.: окружне] листе Милан Станојевић, трг.; срепски кандидат Танасије Миљковић, адв.; његов заменик Реља Станковић, столарски радник.¹⁰

Радничка листа која је наступила на изборима имала је, према писању режимског листа „Време“, као носиоца окружне радничке листе Милана Станојевића, а као срепске кандидате и њихове заменике:

Среп	Срепски кандидат	Његов заменик
1	2	3
лесковачки	Танасије Миљковић, адвокат из Лесковца	Реља Станковић, столарски радник из Лесковца
власотиначки	„	„
јабланички	Тодор Поповић, економ из Лесковца	Василије Цветковић, кројач из Лесковца

Ако прихватимо поделу Д. Коцића на старије и млађе припаднике легалне НРПЈ, тј. поделу прокомунистички оријентисаних лица на оне који нису прихватили и оне који су прихватили илегалан рад, видимо да је ова управа месне организације НРПЈ била компромис ове две групе, као и само претходно бирање два делегата.

У овој управи месне организације НРПЈ припадници илегалне КПЈ били су сигурно Андра Јовић и Сава Митић.

¹⁰ „Лесковачки гласник“ 8, 25. II 1923.

Када је „Лесковачки гласник“ објавио ову вест, у следећем броју овога листа изашла је исправка Т. Миљковића, од 26. фебруара 1923, у којој се каже: „Нетачна је ова белешка“, а уз то додаје „да је Независна радничка партија скоро основана и да ова наша листа није плод те организације, већ радничког покрета у округу врањском, који са центром у Лесковцу има своју запажену прошлост у смислу уређења радничког покрета за заштиту класних интереса радног народа вароши и села“ („Лесковачки гласник“ 9, 3. III 1923).

Ова исправка, очевидно припада периоду пре образовања месне организације НРПЈ у Лесковцу, кад је ово била још увек ванпартијска радничка листа.

Д. Коцић каже да је у својим хартијама нашао некакву стару, предратну белешку на којој је писало: „Посланички избори 18. марта 1923“.

Носилац листе Живко Топаловић, а кандидати посланички и замењеници за округ врањски: 1. Таса Миљковић, адвокат; 2. Милан Станојевић, трговац; 3. Реља Станковић, столар; 4. Борбе Каргаревић, бакалин; 5. Тоша Поповић, „самозвани“ економ на свом имању; 6. Васа Цветковић, кројач, зв. „Сврущја“; 7. Јова Цветковић, дрворезач, чувен под именом „Јова Социјал“ из Црне Траве; и 8. Димитије Р. Димитријевић, тада студент из Врања“ (Писмена изјава Д. Коцића од децембра 1950. — Збирка С. Димитријевића).

То је, очевидно, био некакав покушај заједничког наступања обе групе припадника легалне НРПЈ на листи Ж. Топаловића, који је пропао, што се види из везивања ове кандидатске листе за Независну радничку партију и писања централних „Радничких новина“ о тој стварној кандидатској листи.

1	2	3
масурички	Јован Цветковић, дуборезац из Црне Траве	Борђе Каргаревић, бакалин из Лесковца
босиљградски	„	„
пољанички	Владимир Мишић, столар из Влади- чиног Хана	Бождар Кулић, инва- лид из Лесковца
пчињски	Димитрије Р. Димит- ријевић, техничар из Врања	Драгутин Ј. Станко- вић, трговац из Власотинца ¹¹

Централни одбор НРПЈ прогласио је почетком марта 1932. бојкот ове радничке листе истакнуте у Врањском округу „због кршења партијске дисциплине.“¹²

Једновремено, он је објавио у свом званичном органу „Раднику“ следећу белешку: „Централни одбор извештава месне организације и другове да листа *Милана Станојевића из Врања* није листа Независне Радничке Партије, и да према томе за врањски округ важи бојкот биралишта, као и за све округе, где нема листе Независне Радничке Партије.“¹³

Значај овог плана је у томе што он показује ко су били „старији“ (пошто набраја нека од њих), а исто тако што може да послужи за објашњење реакција централног руководства НРПЈ на ову истакнуту кандидатску листу.

„Време“ 436, 7. III 1923.

Ова кандидатска листа потврђује казивање Ј. Цветковића Социјала о његовој посланичкој кандидацији које смо забележили 1954. (*Споменица лесковачког радничког покрета*, 190), с тим што је то било 1923, а не 1925. године.

¹² Извештај ЦО НРПЈ, „Радник“ 102, 20. II 1924; „Борба“, Загреб, 3. 7. II 1924.

¹³ *За дисциплину Партије*, „Радник“ 24, 9. III 1923.

Није искључено да је до овога бојкота дошло после наведене изјаве Т. Миљковића да то није листа Независне радничке партије; или можда зато што се група „старијих“ упустила у комбинације са центрумашима Ж. Топаловића.

Центрумашке „Радничке новине“ тврдили су да је до овог дошло зато што су „комунци“ тели да истакну за носоце листе у Врањском округу Милвоја Калјевића. „Но како је он једнодушно одбијен и како су лесковачки и врањски радници решили да за носоца листе узму Милана Станојевића“... Извршни одбор НРПЈ „бојкотије ту радничку листу и позива своје присталице да за њу не гласају“. При томе овај лист додаје: „Врањска [окружна] радничка листа није наша партијска листа, али је она *радничка, пролетерска*.“

Зато центрумашци позивају своје присталице да гласају за њу („Радничке новине“ 14, 14. III 1923).

У једном другом чланку овај центрумашки лист и даље покушава да посеје раздор тврдећи: „Другови у Лесковцу су водили једну особену политику. Они су своју партијску организацију [С. Д.: НРПЈ] држали заиста неутралном. Нити су се прикључивали комунистима нити социјалистима, нити су прекидали политички рад“ (*Оградаца*, „Радничке новине“ 14, 14. III 1923).

Изабрана управа месне организације НРПЈ у Лесковцу је на „својој пуној седници“ од 13. марта 1923. „једногласно решила да се у изборе уђе и да се већ потврђена кандидатска листа прими као листа месне организације НР Партије, без обзира на бојкот, који је објавио Централни одбор НРП, јер је по среди неспоразум и пометеност, чему је у велико допринела реакција, која нам није допуштала јачу везу и јаче обавештење.“¹⁴

Из свега овога видимо да је група комунистичких општинских већника која је била у затвору 1921. године (осим отпадника који су продали покрет и пришли грађанским странкама), у то време и даље наступала као релативно јединствена, остајући на прокомунистичким позицијама упркос извесним идеолошким разликама међу појединцима, постојању различитог односа према илегалном и револуционарном раду, разликама у политичким проценама ситуације и у односу на ставове који су прихватани од руководства покрета у Београду.

Ову ситуацију искористили су и републиканци, који су се, позивајући се на поменути бојкот (као и на телеграм упућен 15. фебруара 1923. министру полиције од стране Милана Станојевића, у коме стоји да је његова листа састављена „Одвојено и независно од осталих партијских групација радничког покрета у земљи“), обратили радницима и прогласили да листа Милана Станојевића „Није радничка листа и за њу не треба гласати“, (Плакат „Радницима округа врањског“, датиран марта 1923. и потписан „Окружни одбор југословенске републиканске странке“. — Збирка С. Димитријевића).

Напомињемо да је Централни одбор НРПЈ, истовремено са бојкотом листе М. Станојевића, одлучио „да се, у интересу дисциплине у Партији, листа [Лесковчанина] Душана Цекића из Скопља огласи дивљом, јер је састављена противно 28. члану статута Организације и поједини другови који су радили на саставу ове листе биће одговорни Централном одбору на основу статута“ („Радник“ 24, 9. III 1923).

¹⁴ Позивајући раднике да се не обазире на „*типове* који се представљају као раднички пријатељи и који на своју рuku штампају непотписане плакате *плаћене из сумњивих извора*“ и скрећући пажњу „да сви непотписани плакати, упућени против радничке листе могу да буду лажни а то значи, могли су их издати раднички противници или сами, или преко својих сакривених агената“, ова управа месне организације НРПЈ пише: „Неспоразум, који је до сада могао постојати између Централног одбора НРП, који привремено ову дужност врши, и нас у Лесковцу, распривиће се на конгресу, јер је то питање чисто тактичке природе и нема никаквог начелног карактера“ (Напред наведени плакат „Лесковачком радништву“).

После наведеног написа у центрумашким „Радничким новинама“ о кандидатској листи Милана Станојевића, један од кандидата на тој листи. Реља Станковић (каснији главни ослонац у Лесковцу групе око Ж. Топаловића и његових „Радничких новина“), изјавио је у комунистичком листу „Радник“, оштро нападајући реформисте као издајнике радничке класе да „лесковачко радништво не прима хвале које долазе из [центрумашких] *Радничких новина*, јер у тим хвалама види прст оних несавесних људи који су данас заборавили да су некада бити мандатори радничке ствари“, да „ништа није истина од свега што има карактер провокације у погледу људи који су били чланови Комунистичке партије и све је то далеко од нас који се искрено и са жаром боримо за праведну радничку ствар“, а „како се пак изборних дана држало радништво у Лесковцу“, то је ствар коју ће расправити радници, а не полиција и њихови помоћници“ („Радник“ 39, 26. IV 1923).

¹⁵ Ова релативно компактна група почиње тек касније да се осипа због пасивизације једног дела њених припадника, који су устукнули пред прогонима режима и почели да се уздржавају од сваке политичке активности.

Из написа у „Радничким новинама“ видимо да су они и даље политички деловали, „да нису прекидали политички рад“. Уз то, из читавог овог случаја видимо да је ова група спроводила своје замисли чак и у случају неспоразума и сукоба са београдским руководством илегалне КПЈ, односно руководством легалне Независне радничке партије Југославије, водећи сопствену политику.¹⁵

Ова, у јануару 1923. од руководства НРПЈ бојкотована кандидатска радничка листа, која је у марту 1923. добила подршку новостворене месне организације НРПЈ што се види из наведених плаката, наступила је на изборима од 18. марта 1923. и добила 1.029 гласова, што је било недовољно за освајање првог, окружног, а још мање другог, среског посланичког мандата.¹⁶

Напомињемо да је од добијених гласова за листу НРПЈ, 460 отпадало на Лесковац.¹⁷

Мада је ово у поређењу са бројем гласова које је Партија добила у новембру 1920. године (1.151) незнатно, ми сматрамо да је то био велики успех, пошто је постигнуто после Обзване и Закона о заштити државе, у условима прогона комунистичког покрета.

Из података које је објавио лист „Радник“ видимо да је за време ових избора влада „тајним поверљивим расписом наредила свима полицијским властима у целој земљи да по сваку цену онемогуће сваки наш изборни рад. Полицијске власти су поступиле по овој владиној наредби најбезобзирније.

Наша партија није могла одржати за све време избора ниједан збор и ниједну конференцију, и то *апсолутно* ниједан збор и ниједну конференцију ни у Србији ни у Македонији¹⁸ ни у неким другим покрајинама. „Сви разноврсни прогласи наше партије уништани су и запленивани од полицијских власти широм целе земље.“

Уз то се додаје: „Наши агитатори па и посланички кандидати хапшени су, тучени и прогањани. О томе постоје многобројни примери.“

Мада немамо података о хапшењу и тучама у лесковачком крају за време овог изборног периода, слободно, на основу горњих информација, можемо рећи да је ова листа Милана Станојевића, једна од 17 истажнутих радничких листа у читавој земљи, водила ову изборну борбу без зборова и плаката. „Једном речју, нашој партији је био потпуно онемогућен сваки [С. Д.: јавни] додир са бирачким местима. Тамо где се то и покушало, наши људи су зло пролазили, а бирачи су се због овог полицијског насиља заплашено повлачили.“¹⁹

Формирање једног реформистичког језгра долази тек онда када су центрумашци окупили око руководства Радничке коморе у Београду у марту 1926. запослили Рељу Станковића као плаћеног чиновника, као повереника Радничке коморе у Лесковцу, и када је он почео да наступа као њихов представник.

¹⁶ „Лесковачки гласник“ 12, 24. III 1923.

¹⁷ „Радник“ 72, 24. VIII 1923; „Борба“ 32, 30. VIII 1923.

¹⁸ С. Д.: У ствари, било је зборова и скупова у Ужицу и Нишцу. — АЦК СКЈ, КИ 1923/15.

¹⁹ Резултати избора, „Радник“ 29, 22. III 1923; слично: КИ, 1923/11 и КИ 1923/15.

Добити у таквим условима 1.029 гласова био је заиста велики успех.²⁰

Пред први мај 1923. централно руководство Независне радничке партије се споразумело са руководством Независних синдиката (ЦРСОЈ) да одрже заједничку прославу Првог маја 1923. године.²¹

Таква заједничка прослава одржана је и у Лесковцу.

Постојање и деловање илегалне КПЈ задавало је велике бриге полицијским властима.

Полиција је трагала за њом и у Лесковцу, али безуспешно, мада је хапсила и премлаћивала раднике.²²

в) Учесће Благоја Николића на Другој конференцији Комунистичке партије Југославије

На Другој конференцији Комунистичке партије Југославије, одржаној 9—12. маја 1923. у Бечу, учествовао је као представник лесковачке партијске организације (односно лесковачких комуниста) Благоје Николић, столарски радник.²³

Првог дана конференције, 9. маја 1923, створена је мандатна комисија, која је у свом писменом извештају поднетом конферен-

²⁰ То што је „Радник“ објавио резултате за Лесковац и упоредио са резултатима листе НРПЈ на општинским изборима показује да је ова листа ипак била накнадно прихваћена од руководства НРПЈ.

У партијском извештају послатом из Беча 23. марта 1923. каже се да је осим 17 листа наше партије (од којих је 8 било из Србије), „поднете су још три дивље листе које су гласиле на нашу партију и то: листа некадашњег члана партијског савета Душана Цекића, који је био искључен из Партије у Македонији, листа Милана Станојевића у Врању, Србија и листа Милана Тадића у Ужицама (Србија). Сва ова тројица су некадашњи компромитовани чланови наше Партије и влада им није постављала никакве препреке“ (АЦКСКЈ, КИ, 1923/15).

²¹ Извештај ЦО НРПЈ, „Радник“ 102, 20. I 1924.

²² Тако, нпр., када је Јован Петровић, ужарски радник, на прослави Првог маја 1923, водећи коло узвикнуо „Живела Совјетска Русија“, он је био ухапшен. У току саслушања у полицији њега су премлаћили тражећи му признање „да се у Лесковцу налази тајна комунистичка организација, где се она састаје, и да у њој ради друг Мих. Јовановић, учитељ у пензији итд.“

Лист „Радник“, централни орган Независне радничке партије, објавио је и лекарско уверење о повредама које су му нанете тог дана. У њему су све повреде описане, а онда се закључује:

„Повреде одговарају тачно датуму назначеном од повређеног, и *причињене су безбројним ударцима тупим оруђем*. Исте су лаке природе и проћи ће за двадесет до двадесет и пет дана рачунајући од дана повреде.“ Тако су два лесковачка лекара, др Душан Радаковић и др Велизар Пијаде, 9. маја 1923. осам дана после туче, прогласили описане повреде уз „*Цела лећа претворена су у једну огромну модрицу љубичасто плаве боје*, која је при додиру врло осетљива. Цела лећа нешто отечена. Покрети плећима су отежани“ као и повреде на бутинама (које ће проћи за 20—25 дана после њиховог ношења) — за повреде „лакше природе“ („Радник“ 44, 17. V 1923; „Организовани радник“ 38, 17. V 1923).

²³ АЦКСКЈ, КИ 1923/29, документ 1, посебно стр. 62 и документ 14.

Напомињемо да смо још 1. новембра 1961. у писменом предлогу за проглашење Б. Николића за народног хероја, чију смо једну копију упутили редакцији „Наше речи“ у Лесковцу, навели учешће Б. Николића на Другој партијској конференцији, одржаној 9—12. маја 1923. у Бечу.

цији на почетку другог заседања, истог дана по подне, саопштила да конференцији присуствују 30 лица, и то 27 пуноправних делегата (по 5 из Хрватске, Србије, Босне и Словеније, по 2 из Војводине и Далмације и 3 из Беча), као и три госта без права гласа (два представника Коминтерне: Миљутин и Шмерал, а поред њих С. Чежински) [С. Д.: вероватно Ј. Чижински, који је можда био преводилац. Он је тада радио у апарату Коминтерне — касније познат као М. Горкић].²⁴

Другог дана конференције, 10. маја 1923. по подне, на почетку трећег пленарног заседања мандатна комисија је саопштила да је тога дана стигло још 5 делегата; међу њима је био „Благоје Николић из Лесковца“. Док је код тројице од њих „мандат био неоспорен“, Б. Николићу и још једном делегату мандат је признат уз јемство неког другог делегата, односно: „Другу Николићу признали смо мандат на јемство друга Поп Иванова [С. Д.: делегата скопске партијске организације] ... јер су оба делегата дошла без писменог пуномоћја.“ Тиме се број делегата попео са 27 на 32.²⁵

²⁴ Од присутних представника КПЈ били су 11 чланова Централног партијског већа — пленума КПЈ, 1 представник Скоја, 2 представника синдиката и 12 делегата месних партијских организација. „Сви мандати исправни на основу информација.“ Тада међу њима није било Б. Николића. (КИ 1924/29 документ 1, стр. 23—24, документ 18 — грешке у првом извору исправљене на основу другог.)

При крају тог заседања око 9 сати увече образоване су комисије из тог круга делегата (КИ 1924/29 док. 1, 61).

²⁵ АЦКСКЈ, КИ, 1924/29, документ 1, 62.

То је један од доказа да тада још није била формирана илегална организација КПЈ у Лесковцу. Писмено пуномоћје није донесено, пошто вероватно није постојала ни месна организација КПЈ која је могла да га изда.

Ако упоредимо записник мандатне комисије од 9. маја 1923 (КИ 1924/29, документ 18) са обрачунским списковима и потписаним признаницама (КИ 1924/29, документ 14) и са списком чланова ЦПВ (КИ 1924/29, док. 15), видећемо да је конференцији присуствовало укупно 41 лице, и то 3 госта и 38 делегата (од чега „35 из земље“, 3 из Беча, без Дурмана коме није признат мандат те није ни учествовао).

Из тога броја Србију и Македонију је представљало (поред три члана Централног партијског већа који су тада боравили у Бечу: Коста Новаковић, Павле Павловић и Љуба Радовановић — члан Извршног одбора ЦПВ) укупно 9 делегата, и то: три члана ЦПВ из Београда: Драгутин Буквић, члан Извршног одбора ЦПВ, Васа Срзентић Црногорац и Михаило Додеровић који је дошао на крају конференције (поред њих била су још два члана ЦПВ који су представљали друге крајеве, али су боравили у Београду: Сима Миљуш — Загреб, Алекс Коблер, члан ИО ЦПВ — Љубљана); један представник Скоја из Београда: Рајко Јовановић; један представник месне партијске организације из Београда: Чедо Кузмић; и четири представника месних партијских организација из унутрашњости: Светозар Јовановић из Ниша, Благоје Николић из Лесковца, [Стефан] Поп Иванов из Скопља и [Ранко] Брашнаревић из Велеса.

Остали делегати из земље — чланови ЦПВ: Буро Баковић, члан ИО (Сарајево); Гојко Вуковић (Мостар); Иво Балгас (Шибеник); Буро Цвијић (Загреб); Хермал (В. Бечкерек); Богољуб Бурчић (Сарајево); делегат Скоја: Ц. Штукел (Љубљана); делегати МСО: Ј. Циковић (Сарајево); Гавра Предојевић (Загреб); делегати месних организација КПЈ: Марко Терзић (Сарајево); Ристо Самаршић (Мостар); Иво Марић (Сплит); Н. Маров (Загреб); И. Пушкарић (Загреб); И. Видас (Хрелин); А. Михаиловић (В. Бечкерек); Јакоб Жорга (Љубљана); Драгутин Густанчић (Љубљана); Марцел Жорга (Љубљана); Пристав (Трбовље); Колшек (Трбовље); Кошир (Јесенице); и Брчић (Брод).

Посебно су интересантне за Лесковачку партијску организацију биле организационе одлуке Друге конференције КПЈ.

Резолуција о организацији КПЈ посебно третира питање односа између илегалне КПЈ и легалне Независне радничке партије. У тачки бe стоји:

„За време изнимних закона потпуна зависност легалне партије од илегалне. Независна радничка партија само је орган Комунистичке партије за њен рад међу широким масама раднога народа у граду и на селу у садашњем периоду.“²⁶

У упутствима за рад организација КПЈ (донетим на основу Резолуције о организацији КПЈ), у њиховом одељку III предвиђа се стварање обласних већа.

„Централно веће има одмах обновити Обласне секретаријате, у колико они услед прогона не функционишу. Обласни секретаријати имају одмах припремити Обласна већа, састављена од делегата месних организација из дотичне области. Обласна већа треба да се састају најмање једанпут у три месеца, и то по могућности непосредно после седнице Централног већа.“

У истом документу, у одељку IV тачка 4, дају се директиве о образовању илегалних група: „Чланство се дели на групе од пет чланова.“

У тачки пет истог одељка утврђује се устројство месне управе илегалне КПЈ: „Обласни секретаријат поставља привремену месну управу, а она привремене групне прочелнике.“ „Али чим једна група редовито функционише, полаже привремени групни прочелник свој мандат у руке чланства своје групе, која га потврђује или предлаже Месној управи новог прочелника.“ „Тако бирани прочелници састављају заједно са секретаром месне партијске фракције у Синдикатима месну управу. Месна управа не сме имати никада више од пет чланова. Мале организације до 10 чланова не деле се у групе.“²⁷

У Резолуцији о синдикалној политици било је предвиђено у тачки 14 [С. Д.: у ствари, 13] да се „будућа синдикална политика“ КПЈ има оријентисати на „стварању апарата партијских фракција у синдикатима. Партија не може више да се задовољава само органским заступством; она мора имати своје органе који ће је доводити у најтеснију везу с масама. Исто тако више се не може допу-

Дакле, на конференцији је било укупно 18 представника месних партијских организација, односно месних комуниста.

Из обрачунских спискова и потписаних признаница ове конференције видимо: да је Благоје Николић отпутовао из Лесковца „5. маја“ 1923; да је у земљи примио на име путних трошкова 1.000 и 280 динара; да су му надокнадили 10 изгубљених надница по 50 динара, укупно 500 динара; да је уз то примио као дневнице за пут 350 дин. и 850 динара за трошкове боравка у Бечу.

Поред тога, он је примио, попут других делегата, и две велике суме, 600.000 динара и 189.000 аустријских крвна, које су, очигледно, биле намењене Комунистичкој партији Југославије. Вероватно је сваки делегат носио део тог новца у земљу (сличан закључак: Д. Квлић, *Од октобра...* 67; Подаци узети АЦКСКЈ, КИ 1923/29, документ 14).

²⁶ АЦКСКЈ, КИ 1923/29, документ 4.

²⁷ АЦКСКЈ, КИ 1923/29, документ 5.

сти стити да партијски чланови у синдикатима раде без или насупрот директива своје фракције. Партијски чланови у синдикатима морају бити чланови своје фракције и кроз њу спроводити партијску политику у синдикатима.²⁸

На конференцији је изабрано ново централно партијско веће од старих и нових чланова, у које су ушли за Србију: Т. Кацлеровић, Д. Буквић и В. Срзентић.²⁹

За све резолуције ове конференције, као и за ново Централно партијско веће леве оријентације гласао је и Б. Николић, пошто његово име не налазимо међу онима који су гласали против неке од ових резолуција или се уздржали од гласања.³⁰

г) Стварање илегалне партијске организације у Лесковцу

Негде у лето 1923. године одржан је у Лесковцу први групни илегални партијски састанак ширих размера.

Стари члан партије Жика Симоновић, осврћући се на рад партије, пише: „Од доношења Обзране и Закона о заштити државе, колико се сећам, није било [С. Д.: организованог партијског] рада до 1923. године.“ „Године 1923. у лето, не сећам се месеца, одржан је први илегални састанак у кући Димитрија Костића, чешњарског радника, на коме су били: Коста Стаменковић, Благоје Николић, Влада Борђевић, Сава Митић, Жика Симоновић, Душан Нешић, Васа Димитријевић [С. Д.: можда тек 1924], Драги Коцић и Тодор Борђевић, столарски радник [С. Д.: дакле, њих 9].

На томе састанку прочитан је материјал и упутство како треба да се влада један илегалца; о његовом држању у раду у предузећу; о држању у затвору на случају хапшења као и то да својом ношњом — облачењем не сме падати у очи.“

Ж. Симоновић је, истовремено, указао да је део старих и искусних руководећих другова био заплашен прогонима и избегавао

²⁸ АЦКСКЈ, КИ 1923/29, документ 8.

²⁹ За Хрватску: Цвијић, Миљун и Видас; за Босну: Баковић, Трифуновић и Вуковић; за Македонију: Петровић; за Словенију: Ј. Жорга, Гвстинич и Пристав; за Далмацију: Балкас; и за Војводину: Хермал (АЦКСКЈ, КИ 1923/29, док. 1, 110).

³⁰ АЦКСКЈ КИ, 1923/29, док. 1, и то: Резолуцију о извештају — стр. 106; за Резолуцију о споровима — стр. 108; за Резолуцију о организационим питањима — стр. 109/110, једногласно; за избор новог ЦПВ, 11. маја увече — стр. 111 (тада је био присутан 31 делегат); за Резолуцију о политичкој ситуацији — стр. 113, једногласно.

Једино се не зна сигурно за Резолуцију о синдикалном питању, која је примљена „већином гласова, и за резолуцију о финансијама, која „се прима“.

На пленуму Централног партијског већа КПЈ одржаном 13—16. маја 1923. у Бечу изабран је нови Извршни одбор КПЈ, у који су ушли: Сима Миљун, Трипа Кацлеровић, Воја Срзентић, Бурба Баковић, Бука Цвијић, Јакоб Жорга и Јосип Хермал.

Тројица од њих са сталним боравком у Београду, Т. Кацлеровић, С. Миљун и В. Срзентић, сачињавали су секретаријат. Уз то су одређени као заменици чланова ИО из Србије: Новица Петровић, Милорад Боројевић и Рајко Јовановић; за секретара НРПЈ: Мика Тодоровић; за обласног секретара КПЈ за Србију: Рајко Јовановић; за секретара организације жена: Драга Стефановић, итл. (АЦКСКЈ, КИ 1923/30).

учешће у партијском раду, пружајући подршку њеним акцијама које их нису излагале непосредним опасностима.³¹

У то доба, у годину 1923. треба ставити и „строго конспиративан“, илегални састанак одржан у кројачкој радионици Јована Живковића Зајца, који помиње Сава Митић.

Том састанку је присуствовао и Сима Миљуш, који је дошао у Лесковац „као претставник ЦК КПЈ, ради обнове организације КПЈ у илегалним условима, па је и тим поводом био заказан састанак неколицине комуниста који су позвани на исти.“

На састанку су били Благоје Николић, столарски радник, Коста Стаменковић, салерски радник, Влада Борђевић, столарски радник, Јован Живковић Зајца, кројач, Милан Станојевић, трговац, Јован Дискић, трговац, Сава Митић, салерски радник, и Василије Цветковић Суружија, кројач. Тад је Сима Миљуш објавио „да је седница тајна и да Партија прелази на илегални рад“. Он је затражио од свих присутних, да се изјасне, да ли прихватају да остану у КПЈ, тј. да ли прихватају да наставе рад у илегалним условима.“

³¹ Он пише:

„Рад се поново развија на синдикалном пољу успешно, док партиски доста слабо, јер је свет био уплашен драконским казнама судова за заштиту државе, тако да је све помагао, само активно учешће у партији није узимао.“

Иако се покрет веома добро развио, рад је био отежан тиме што није имао стручно руководство. Руководство из 1291, повукло се пред Законом о заштити државе, па како су били ситни сопственици, изговарали су се да не могу радити активно јер би навели власт да поново забрани рад покрету. Иначе, пружили су сваку помоћ, потписивали листе, гласали, узимали учешћа на зборовима итд.“ (Писмена изјава Ж. Симоновића од 27. децембра 1950. — Збирка С. Димитријевића).

Тог првог илегалног састанка сећа се и Д. Нешић, који пише „да је он одржан у стану Димитрија Костића Чешљара, иза кафане *Последњи грош*“, да су на њему били Ж. Симоновић, Димитрије Костић, столарски радник, В. Димитријевић, В. Борђевић и, вероватно, Тодор Борђевић. „На том првом састанку договорили смо се како да одржавамо састанке. На сваком састанку најпре смо утврђивали поводом чега смо се састали и о чему смо говорили, да би имали оправдање ако би нас полиција изненадила. На састанцима смо проучавали партијске билтене и друге материјале које смо читали и тумачили.“

Д. Нешић, који каже да му нико није рекао да је члан КПЈ, говори и о хелији којој је припадао од тог првог састанка од 6. јануара 1929. Он пише: „Састанци су одржавани увече код Драгог Недељковића, кр.[ојачког] радника; код Косте Стаменковића, где смо се били окупили на слави светог Николе на вечеру; код Костадина Недељковића Чече, у његовој фотографској радњи, где смо ко бојаги дошли да се сликамо; код Жике Симоновића, берберина, у његовој радњи до Ваљачкине кафане, као да смо дошли на бријање.“

Ја сам био у групи или хелији, како смо то звали, у којој су били Димитрије Костић, Ваца Димитријевић, Жика Симоновић, Влада Борђевић, Драги Недељковић и Костадин Недељковић Чече. Групу је водио Влада Борђевић. Често је био присутан и Коста Стаменковић, а да ли је припадао и он нашој групи, не знам. Група се састајала од 1923. год. до 1929. год. После тога није било састанака, али сам добијао упутства за рад од Косте Стаменковића и Владе Борђевића“ (Писмена изјава Д. Нешића од 15. септембра 1977. — Збирка С. Димитријевића).

С обзиром на политичку монолитност радничког покрета у Лесковцу и на функције које су појединци из групе заузимали у општим радничким организацијама (СК „Слобода“, „Абрашевић“), ова је партијска група вероватно имала улогу партијске фракције у поменутиим организацијама.

Док су се Милан Станојевић, Василије Цветковић Суруџија и Јован Дискић „изјаснили да не могу да прихвате илегални рад и напустили су састанак“, „За илегални рад и за останак у КПЈ, изјаснили су се Благоје Николић, Коста Стаменковић, Влада Борђевић, Јован Живковић Зеџ и ја [Сава Митић]. Делегат ЦК КПЈ је онда изјавио да ми и даље остајемо у чланству Комунистичке партије Југославије. За секретара организације, мислим да је изабран Благоје Николић или Коста Стаменковић.“³²

³² Казивање Саве Митића (магнетфонски снимак) у разговору са Димитријем Кулићем 22. VII 1962. Д. Кулић, *Од Октобра до Сутјеске*, 58—59, нап. 36; Исти аутор, *Коста*, 17, напомена 7.

Мада Сава Митић, вероватно под сугестијама Д. Кулића, ставља овај састанак „у лето 1921“, сматрамо да је то немогуће, и то из следећих разлога:

Благоје Николић није могао да учествује на таквом састанку у лето 1921. јер је он у то време дошао из Совјетске Русије и на повратку стражарно дотеран из Аустрије у лесковачки затвор, где је са похапшеним комунистима остао до њиховог заједничког ослобођења у јесен 1921.

Што се тиче Симе Миљуша, он није могао да дође у Лесковац ни у јесен 1921. Из његове биографије, коју је објавио Драгоје Живковић, видимо: да је он средином 1921 био оптужен за атентате и стављен под истрагу, у затвор. „29. августа 1921, дозвољено му је да отпутује у Загреб с препоруком властима да га држе под строгим надзором.“ Чим је стигао у Загреб, поново је био ухапшен. Пресудом од 1. септембра 1921, он је протеран у родно место Лушци Паланку, „где ће бити под строгим надзором полиције“. Конфиниран у родно месту, „остао је беспомоћан, потпуно везаних руку“. „Као изгнаник провео је четрнаест месеци у Лушци Паланци: од почетка септембра 1921. до почетка новембра 1922.“ Тада „му је дозвољен привремени боравак у Загребу“, где политички дела у локалним оквирима. Он се поново појављује у Београду тек у време оснивачке конференције НРПЈ (одржане 13 и 14. јануара 1923).

Протеран поново из Загреба, он прелази у Београд 12. фебруара 1923. На Другој конференцији КПЈ, одржаној у Бечу 9—12. маја 1923, он је присутан члан Централног партијског већа, а одмах затим на његовој пленарној седници 13—16. маја 1923, улази у његов Извршни одбор и Секретаријат. На седници ИО ЦП већа 18—19. јуна 1923. у Београду изабран је [С. Д.: у ствари, већ на пленарној седници ЦПВ од 13—16. маја 1923. у Бечу] за организационог секретара КПЈ. На тој дужности он је обилазио месне организације, „објашњавао значај и смисао нових одлука, давао директиве... једном речју, сносио главну одговорност за унутрашњу политику Партије“ (Драгоје Живковић, *Активност Симе Миљуша у радничком покрету и КПЈ до 1928*, Историја радничког покрета III, Београд, 1966, 93—106 са мојим изменама у односу на Другу партијску конференцију).

Из свега овога излази да је Сима Миљуш могао да дође у Лесковац тек 1923. године, највероватније у лето 1923.

Дакле, подаци о овом састанку су стварни, само је он погрешно датиран.

Што се тиче оних који нису прихватили илегални рад, они су у то доба и даље учествовали у свим легалним облицима партијске активности. То што је илегална организација КПЈ у Лесковцу створена тек 1923. године не треба да нас изненади.

У резолуцији Трећег конгреса КПЈ по извештају стоји:

„Стварање легалне Партије (јануара 1923) у време када је постојао само коству нелегалног апарата КПЈ довело је до тога, да су се слабе организације КПЈ почеле полако да стварају тек у крилу легалне Партије“ (Илегално издање: Н. Бабић, *Народна школа*, 13).

Чак и у Београду месна илегална организација КПЈ створена је у мају 1923.

О томе су говорили на Другој партијској конференцији (9—12. маја 1923) Поп-Иванов:

д) *Даљи развитак месне организације НРПЈ у Лесковцу и њено учешће на општинским изборима 1923. године*

Месна организација Независне радничке партије Југославије која је створена у Лесковцу, по свој прилици на некаквој конференцији почетком марта 1923, која можда на самом почетку није била призната од Централног одбора НРПЈ, одржала је 17. јула 1923 (вероватно после стварања илегалне организације КПЈ) своју скупштину и изабрала своју, од наведеног руководства НРПЈ очевидно признату управу, објављену у листу „Радник“, званичном органу Независне радничке партије Југославије, у коју су ушли као: председник Драгољуб Цветковић, разносач новина; секретар Костадин Стаменковић, салерски радник; благајник Андра Јовић Будућност, столар; чланови управе: Паја Ристић, обућар и Владимир Тасић, терзија; надзорни одбор: Никола Николић, кројачки радник и Димитрије Митић, рабаџија.

На тој скупштини говорио је Јован Живковић Зајац о класној борби и потреби организације.³³

У овој управи месне организације НРПЈ, чланови илегалне КПЈ били су сигурно К. Стаменковић и А. Јовић.³⁴

„У Београду се тек 3. маја о.г. основала илегална организација и најпре се изабра делегат за конференцију и тек онда се изабра месна управа“ (АЦКСКЈ, КИ 1924/29 — док. 1, 60); и Рајко Јовановић из Београда:

„У питању илегалних организација ИО водио је једну пасивистичку политику. У Београду је основана месна организација дан прије мога одласка [С. Д.: на конференцију]. Прво је изабран делегат за конгрес а онда је изабрана месна партијска управа“ (АЦКСКЈ, КИ 1924/29, док. 1, 74).

Тада није постојала ни илегална месна организација КПЈ у Нишу. На истој конференцији Рајко Јовановић каже: „У Нишу до пре месец дана нисмо имали илегалних организација“ (АЦКСКЈ, КИ, 1923/29, док. 1, 91).

Из извештаја Извршног одбора КПЈ о стању у партији негде после априла 1924. видимо:

„У мају 1923, одржана је друга конференција чији су делегати бирани из организација које су пре тога створене. Све одлуке ове конференције донесене су једногласно и може се рећи да тек од ове конференције почиње нешто озбиљнији и плански рад у Партији.“

Године 1924. (негде после IV 1924) у Србији је постојало само 15 илегалних организација КПЈ са 124 члана (АЦКСКЈ, КИ, 1924/33).

На основу овога изложеног сматрамо да је изјава Саве Митића коју је прибележио Миодраг Стојановић 1970. године сасвим аутентична. Она гласи:

„Сећам се једног састанка [С. Д.: овога пута он то не узевје за 1921] коме су присуствовали другови из Централног комитета [С. Д.: у ствари, Сима Милушић, а можда и још неко други]. Када је требало партија да пређе у илегалност, одржан је овај састанак коме смо присуствовали нас десеторица. Гледали смо се добро, другови из Централног комитета објашњавали су да је илегалност тешка обавеза, да је то стална опасност, и ко не сме да се прихвати ризика, може да одустане. Старији су напустили састанак и тиме ставили до знања да не могу да носе тај терет, ми смо прихватили. Наставили смо да радимо...“ („Наша реч“, 14. VIII 1970).

³³ „Радник“ 56, 28. VI 1923.

³⁴ Из извештаја о раду и стању НРПЈ (послатог негде после маја 1924) видимо да су тада постојала повереништва НРПЈ (до 20 чланова) и организације НРПЈ (преко 20 чланова). У то време (негде после 4. јануара 1924) у Србији су постојале 24 организације и 14 повереништава са укупно 1.306 чланова НРПЈ (АЦКСКЈ, КИ, 1924/33).

У августу 1923, по одлуци Централног одбора, НРПЈ је изашла на општинске изборе самостално и истакла своју листу у 14 места у Србији и Црној Гори (у којим су се покрајинама избори одржавали). Међу тим местима био је и Лесковац.³⁵

Одлуку о истицању Општинске кандидатске листе лесковачка партијска организација је донела на конференцији партијских чланова одржаној 28. јула 1923, којој је присуствовао Триша Кацлеровић, делегат Централног одбора Партије, на којој је „у вишеструкој дискусији претресана ситуација наше партије у Лесковцу. Конференција је на крају једногласно одлучила да сви другови имају да наставе рад у Партији, за њено обнављање и снажење“.

Одмах сутрадан, 29. јула 1923, партијска организација је одржала збор на коме је говорио Триша Кацлеровић. „Збор је био добро посећен. И овај збор је показао да сви стари другови чврсто стоје уз нашу партију. Збор је са одобравањем слушао излагање о политичкој ситуацији и положају радничке класе, о задацима партије, и манифестовао своју готовост да се и садањи општински одбор искористи за снажење наше партије.“

Следећи говорници, Реља Станковић и Милан Станојевић, говорили су „о дужности свих радника и сиромашних људи да гласају за нашу партију, чији су садашњи кандидати раније већ држали општинску управу у својим рукама и показивали како се у општини треба да ради.“³⁶

Кандидатска листа Независне радничке партије Југославије у Лесковцу, за општинске изборе заказане за 19. август 1923. године, коју је потврдио Централни одбор НРПЈ, сачињавали су: председник Јован Дискић, трговац; кметови: Милан Станојевић, трговац, Василије Цветковић Суруџиски, кројач, Реља Станковић, столарски радник, Паја Ристић, обућар и Тодор Живковић Безарђан, бакалин.³⁷

Из извештаја о раду и стању НРПЈ видимо да је 4. августа 1923. поново формиран Централни секретаријат жена у Београду. Данас постоји и Обласни секретаријат жена у Београду за Србију и Црну Гору.

Орган Централног секретаријата жена био је „Женски покрет“ (АЦКСКЈ, КИ 1924/33).

³⁵ Извештај ЦО НРПЈ. „Радник“ 102. 20. I 1924; „Борба“. Загреб, 3. 7. II 1924. — То су били: Београд, Ниш, Лесковац, Крагујевац, Ваљево, Чачак, Крушевац, Смедерево, Буприја, Јагодина, Шутци, Подгорица, Цетиње и Даниловград.

³⁶ *Наш покрет у Лесковцу*, „Радник“ 66. 2. VIII 1923.

У то време „за техничког секретара НРПЈ изабран је друг Крста Тачевић. Он је овлашћен да врши кореспонденцију са свим организацијама, повеништвима и друговима која се тиче обрачуна, партијског материјала и осталих ствари административне природе“ („Боба“ 28. 2. VIII 1923).

³⁷ За одборнике су били кандидовани: Таса Миљковић Паштркуља, адвокат; Драгутин Костић, сарач; Борбе Каргаревић, бакалин; Владимир Јовић, столар; Владимир Милошевић Давер, обућар; Тодор Стаменковић, бакалин; Таса Стојановић, столар; Сава Митић, салерски радник; Тодор Коцић Мурат, кројачки радник; Борбе Новаковић, сарач; Димитрије Бермановић, салерски радник; Владимир Андрејевић, ковач; Светозар Тасић, трговац; Владимир Тасић, шајкачар; Тодор Стефановић, влачар (у Споменцици — надничар); Јован Митић Бачаванице, обућар; Љубомир Станковић Славујски, кафџија; Василије Димитријевић, столар; Тодор Стаменковић, чешљач; Тодор Илић, фабрички радник (само Споменцица); Спира Костић — Баба Живкин, пиљар; Петар Недељковић Чече, срмовезац; Влада Стефановић, столар; Михаило Митровић

У току изборне борбе, у недељу 12. августа 1923. лесковачка организација НРПЈ одржала је величанствени збор на коме су говорили Јован Дискић и Таса Миљковић. „Збор је био одлично посећен као ниједан буржоаски збор, тако да је лично на наше зборове пре Обзнане. Приликом овог збора се показало да је раднички покрет једна сила коју никаква насиља не могу угушити ни сломити. Збором је владало једно ретко одушевљење“, „и то одушевљење се појављује према партији а не само према личностима.“³⁸

Приликом гласања 19. августа 1923. листа НРПЈ је добила 733 гласа,³⁹ тј. 30,47% свих гласова. Општину су освојили демократи са 37,66% гласова, док су радикали добили 31,88%. (Остале, апсолутне цифре дате су у поглављу о грађанским партијама 1922. до 1928.)⁴⁰

Освајање тако високог процента датих гласова, близу 1/3, упркос свим прогонима којима су комунисти били до тада изложени, и ограничењима која је тада изборни закон имао (нпр., у односу на омладину, која је услед високог граничног узраста практично била искључена са биралишта), доказ је да је КПЈ задржала у Лесковцу врло велики утицај.

Упоредимо ли овај резултат са бројем гласова које је кандидат месне организације НРПЈ добио на посланичким изборима у марту 1923. у самом Лесковцу (460), видимо да је на општинским изборима број гласова за ову странку за пет месеци порастао за 276, тј. за читавих 62,5%.⁴¹

Беги, сарач; Драгутин Жижић, пиљар; Прока Марковић, салер; Стеван Петковић, кројачки радник; Константин Стаменковић, салерски радник; Драгољуб Цветковић — Драги Социјал, ревизор новина; Јован Петковић, салерски радник (само „Радник“); Јован Пешић, салер (само *Споменица*); Светозар Спасић, шлосер; Петар Чуљковић, трговац; Таса Недељковић, земљоделац; Милан Костић, кројачки радник; Лука Младеновић, шајкачар; Глигорије Стаменковић, ковачки радник (само „Радник“); Глигорије Стојановић, ковач (само *Споменица*). („Радник“ 70, 16. VIII 1923).

Плакат са сличном кандидатском листом датиран: августа 1923“, објавили смо у *Споменици лесковачког радничког покрета*, 377—378 — оригинал у архиви Народног музеја у Лесковцу, Инв. бр. 20.

Пошто између ове две листе има извесних разлика, ми смо разлике у именима нотирали заградама, а надимке смо попунили.

³⁸ „Радник“ 71, 19. VIII 1923.

Пошто су у току ове изборне борбе браћа Петровић, бербери, „клеветали најодвратније партију и радничку класу“, управа месне организације НРПЈ је прогласила бојкот ове радње, пошто „радници не треба да свој крваво зарађени новац остављају код својих крвних непријатеља“ („Радник“ 77, 9. IX 1923; „Организовани радник“ 72, 13. IX 1923).

Сличан бојкот прогласило је „лесковачко радништво“ 24. октобра 1923. над кафаном „Славви“ (коју је држао познати четник и раднички непријатељ Душан Станковић Славви), која је до тада била састајалиште обућарских радника, и то под паролом: „не треба помагати оне који су непријатељи радника“ („Организовани радник“ 86 и 93, 1. и 25. XI 1923).

³⁹ „Лесковачки гласник“ 35, VIII 1923.

⁴⁰ Напомињемо да је по другим изворима НРПЈ добила у Лесковцу 736 гласова („Борба“ 32, 30. VIII 1923; „Радник“ 72 и 73, 24. и 26. VIII 1923).

⁴¹ У вези са тим лист „Радник“ констатује да су се у Нишву, Крагујевцу и Лесковцу „наши другови надали једном пунијем успеху“, а каже: „потребно је рећи да је влада наредила, да се ни по коју цену, не сме дозволити да у овим местима општинске управе падну у руке наше Партије“, и на-

Из података објављених у листу „Радник“ (према којима је број гласова за листу НРПЈ у Лесковцу 736, а не 733) видимо да је НРПЈ освојила 6 општинских одборника само у Лесковцу, што указује да је то био (према броју становника) град са релативно најјачим позицијама НРПЈ у целој Србији.

НРПЈ је тада наступила у 12 градова и два села у Србији и освојила:

Место	Број одборника	Број гласова
Лесковац	6	736
Ниш	5	811
Крагујевац	5	709
Чачак	5	105
Београд	3	1.537
Ваљево	3	139
Смедерево	3	83
Крушевац	2	84
Јагодина	2	90
Буприја	1	32
Аранђеловац	?	?
Уб	?	?
Село Шутац	?	?
Село Белотић (Мачва)	?	?
У к у п н о :		35
		4.236

У Лесковцу су тада били изабрани следећи одборници са листе НРПЈ: Таса Миљковић, Драгутин Костић, Борбе Картаревих, Владимир Јовић, Владимир Милошевић и Тодор Стаменковић, бакалин.⁴²

Године 1923. лесковачки пролетаријат је изразио у више наврата своју солидарност са радницима и сељацима које је прогонио

ставља: „Ми сасвим искрено кажемо да су за нашу борбу и њен развитак драгоценији, на пример, они сјајно посећени зборови у Београду, Крагујевцу, Нишу, Лесковцу и другим местима, него што се нису остварили и сасвим, у осталом оправдане, жеље наших другова из тих места, да виде један потпун успех Партије у изборима“ („Радник“ 72, 24. VIII 1923).

Напомињемо да и загребачки партијски лист „Борба“ констатује за ове општинске изборе одржане у Србији „да је број гласова за нашу партију силно порастао од прошлих парламентарних избора“. „У Нишу, Крагујевцу и Лесковцу, три најважнија места у провинцији, нашој партији требало је још само мало гласова, а да не добије општинске управе“ („Борба“, Загреб, 31, 23. VIII 1923).

⁴² „Радник“ 72 и 73, 24. и 26. VIII 1923.

У Србији и Црној Гори партија је добила 4.500 гласова („Борба“, Загреб 3, 7. II 1924).

Коментарисујући ове „коначне резултате“, „Борба“, констатује: „Ови избори су, дакле, показали да наша партија идејно и морално осваја масе и да је на најбољем путу да од партије пролетерске авангарде постане партија широких маса радног народа“ (Резултати општинских избора у Србији и нашој партији, „Борба“ 32, 30. VIII 1923).

фашистички режим у Бугарској. После деветојунског војно-фашистичког преврата у Бугарској, када је збачена земљорадничка влада Стамболијског, режим Цанкова завео је бели терор, у току кога су власти отпочеле систематске прогоне Комунистичке партије Бугарске. После осуде 85 комуниста на монтираном судском процесу у Плевену, Независна радничка партија Југославије сазвала је и одржала у августу и септембру 1923. протестне зборове широм целе земље „против белог терора у Бугарској, који је наступио после преврата од 9. јуна 1923.“⁴³

Такав збор одржан је у Лесковцу 2. септембра 1923. На њему је говорио Михаило Јовановић [Мика Брада], а збор је „једнодушно усвојио резолуцију београдског пролетаријата.“⁴⁴

„После револуционарних борби у Бугарској које су започеле 13. септембра [1923]“ и прерасле у Септембарски устанак радника и сељака под Заједничким руководством Комунистичке и Земљорадничке партије Бугарске (23. септембар 1923), који је угушен у крви, „Централни одбор Партије одлучио је да се путем прилога помогну бугарски револуционари, који су пребегли на нашу територију“. Том приликом Партија је сакупила „близу стот хиљада динара“ као помоћ бугарским емигрантима.“⁴⁵

Организација НРПЈ у Лесковцу сакупила је 860 динара.⁴⁶

Седмог октобра 1923. одржана је тромесечна скупштина НРПЈ, на којој је „примљен правилник о реорганизацији партије на кварталне секције и изабрата је нова партијска управа.“⁴⁷

У овој управи Месне организације НРПЈ, чланови илегалне ККЈ били су сигурно А. Јовић и В. Дискић.⁴⁸

⁴³ Извештај ЦО НРПЈ „Радник“ 102, 20. I 1924.

⁴⁴ „Радник“ 79, 16. IX 1923.

⁴⁵ Извештај ЦО НРПЈ, „Борба“ 102, 20. I 1924.

⁴⁶ „Радник“ 83, 14. X 1923.

На једној сабирној листи „У помоћ бугарским избеглим револуционарима“, коју је сакупио Пододбор дрводељских радника (очевидно, из Београда) налазимо и прилог Благоја Николића од 10 динара („Организовани радник“ 93, 25. XI 1923).

Д. Кулић тврди, на основу посредних казивања, да је Б. Николић учествовао „у организацији пребацивања и прихватања [Георги] Димитрова“ у нашу земљу; као и то да је „за време боравка у Србији Благоје Николић... одржао више састанака са Георги Димитровом“ (Д. Кулић, *Од Октобра...*, 65).

Потврду за ове податке нисмо нашли. Један од водећих нишких комуниста, Светозар Јовановић, који пружа податке о илегалном доласку Г. Димитрова у Ниш и разговору војеном са њим, вошште не помиње Б. Николића (АИРП Србије МОК Ниш, 17).

Б. Николића не помињу ни Жика Пећарски ни Воја Јанкићевић, који говоре о боравку Димитрова и Коларова у Нишву [АИРП Србије, МОК Ниш, 2 (1956), 291—293].

⁴⁷ У њу су ушли као председник Реља Станковић, столарски радник; секретар Васа Цветковић, кројачки радник; благајник Андра Јовић [Будућност], столар; чланови управе: Влада Дискић, књижањ и Милан Станојевић, трговац; чланови контроле: Сава Мићић, молер и Паја Ристић, обућар.

Управа је решила да на Митровдан приреди забаву у корист партијске касе („Радник“, 84, 21. X 1923).

⁴⁸ Нигде нисмо нашли на податке да је у то време у Лесковцу постојао секретаријат жена чланова НРПЈ, организација Савеза комунистичке омлади-

После Друге партијске конференције (одржане у мају 1923) „дошло је до нових сукоба у Партији на питању улоге нелегалне компартије и односа рада њених чланова у легалним организацијама, као што су легална партија и синдикати. Будући да је легална партија створена пре него што су се изградиле нелегалне организације КПЈ и будући да се КПЈ није пред масама појављивала и непосредно као КПЈ, већ само преко својих легалних органа (НРПЈ, њене штампе и синдиката), појавиле су се *легалистичке тежње за независношћу легалне Партије и партијских чланова у синдикатима, па чак и за потцењивање КП као сувишне, која треба да се претвори само у један илегални апарат у служби легалне партије*“. Оне су биле ликвидиране тек на Трећој партијској конференцији (јануара 1924).⁴⁹

Да су оваква схватања постојала код неких старих комуниста и у Лесковцу сведоче цитиране изјаве Драгољуба Коцића, Жике Симоновића и Саве Митића.

Првог јануара 1924. године Месна организација НРПЈ у Лесковцу имала је 104 члана.

То је била најјача организација ове партије у целом Јужном Поморављу, пошто је НРПЈ на тај дан имала чланова у Нишу 97, Пироту 31, Врању и Алексинцу по 30, Прокупљу 6, Трговишту 3, руднику Алексинац 1, док их у Цариброду није било.⁵⁰

б) *Промене у Комунистичкој партији Југославије у 1924. години и Месна организација КПЈ у Лесковцу*

Трећа конференција КПЈ одржана је у Београду 1—4. јануара 1924. То је била прва конференција КПЈ одржана у земљи. На њој су учествовала 53 делегата (од којих су 32 имали одлучујући, а

не Југославије (СКОЈ-а), или организација Савеза радничке омладине Југославије (СРОЈ-а).

У то време др Д. Владисављевић је издавао дечји лист „Будућност“ (обновљен 1. маја 1923), али није било комунистичких дечјих група (АЦКСКЈ, КИ, 1924/93).

Из једног осврта на дечји лист „Будућност“ видимо да се из неких места, међу којима се изричито помиње Лесковац, нико не јавља („Организовани радници“ 69. 2. IX 1923).

⁴⁹ Тезе по извештају ЦК КПЈ поднетом Трећем конгресу КПЈ, АЦКСКЈ, КИ, 1926/21, док. 5, снимак 472—3.

У самој резолуцији Трећег конгреса КПЈ приказује се ово стање на сажет начин:

После ове друге партијске конференције дошло је „до нових спорова у Партији услед појаве легалистичких тенденција и тежњи да се КПЈ претвори у један илегалан апарат у служби легалне партије“ (Резолуција Трећег конгреса КПЈ по извештају. — Илегална брошура објављена под насловом: Н. Бабић, *Народна школа*, 13)

⁵⁰ Истог дана у тимочком крају, а можда и у неким рудницама и селима Јужног Поморавља, било је чланова: у Књажевцу 32, Злоту 15, Дрвнику 15, Жубовцу 10, Неготину 8, Горњој Соколовици 7, руднику Башинцу 6, руднику Тресбаби, Бераковцу, Кандилицама, Радићевцу и Шћитарцима по 2, а у Доњем Зумичју, Дејановићу, руднику Дубрава по 1, док их у Зајечару није било (Извештај С. Миљуша - Милошевића, организационог секретара ЦК КПЈ од 20. септембра 1925, АЦКСКЈ, КИ 1925/25).

21 само саветодавни глас). Од тога је из Србије било 10 делегата (из 7 организација).⁵¹

Немамо података о присуству неког делегата из Лесковца на овој конференцији, пошто у архивским материјалима нисмо наишли на списак ових делегата нити на помен некога из Лесковца.

Ова конференција је, поред осталог овог рада, рашчистила са легалистичким схватањима о приоритету легалне партије, која су до тада постојала у једном делу партијског чланства, укључујући и неке руководиоце КПЈ.⁵²

У марту 1924. илегална организација КПЈ у Лесковцу имала је 9 чланова.⁵³

Повезивање виших партијских руководиоца који су долазили у Лесковац са одговорним друговима из Месне организације КПЈ вршено је углавном преко зуболекарског кабинета С. М. Димитријевић. О томе говорим на основу личног сазнања.

Кад је неко од њих долазио у Лесковац, свраћао је у овај кабинет, наводно, ради лечења зуба. Отац ме је тада слао да позovem неке столаре за измишљене оправке, а онда, кад би они дошли, одстрањивао ме из куће. Прво сам, неко време, одлазио у столарску радионицу „Будућност“ код Андре Јовића, а онда, годинама, код Благоја Николића.

На Пленуму Централног партијског већа КПЈ одржаном 11—13. априла 1924. постављен је Симић [Сима Миљуш] за обласног секретара КПЈ за Србију.⁵⁴

После овог пленума отпочела је реорганизација илегалне КПЈ — стварање партијских ћелија по предузећима.⁵⁵

Тада стижу директиве ЦК КПЈ упућене обласним секретаријатима КПЈ. У њима се тражи стварање партијских ћелија по предузећима: „Реорганизација партије на бази ћелија по предузећима

⁵¹ АЦКСКЈ, КИ 1924/5. — Извештај С. Миљуша о раду Треће конференције КПЈ.

⁵² Као што се каже у једној резолуцији Трећег конгреса КПЈ (одржаног маја 1926): „Историјски значај III партијске конференције у развоју наше Партије“ је, поред осталог њеног великог доприноса (нпр., по националном и аграрном питању). „У томе што је она разбила легалистичке тенденце“ (Резолуција Трећег конгреса КПЈ по извештају. — Н. Бабић, *Народна школа*, 13—14).

На седници Пленума Централног партијског већа КПЈ одржаној непосредно после ове конференције, 5. I 1924. изабрани су у Извршни одбор КПЈ: за секретара Т. Кацеровић (Стојковић); за другог секретара Ф. Филиповић (Петровић); за синдикалног секретара Ј. Стефановић (Лазић); за организационог секретара С. Миљуш (Симић); за секретара за Србију Крста Тачевић (Михаиловић) итд. (АЦКСКЈ, КИ, 1924/4).

Из извештаја који је поднео К. Тачевић (Михаиловић) (после преузимања дужности секретара за Србију и обласка Ниша) на седници ИО КПЈ од 17—19. III 1924. видимо да је тада у Србији било 16 група са 143 члана, од чега је у Нишу било 9 чланова (АЦКСКЈ, КИ 1924/16).

⁵³ Податак из једног каснијег извештаја С. Миљуша (Милошевића), АЦКСКЈ, КИ 1925/25.

⁵⁴ АЦКСКЈ, КИ 1924/22 док. I.

⁵⁵ „Организационо изграђивање партије на бази комунистичких ћелија по предузећима, у првом реду фабрикама и упоредно и уличним, отпочело је доношењем одлуке пленума ЦК у априлу 1924. г.“ (АЦКСКЈ, КИ 1925/8, снимак 867).

мора се безусловно што пре спровести.“ „Партијске ћелије по предузећима треба да буду органска веза партије са пролетерским ма-сама; ћелије треба од сваког предузећа да направе моћну тврђаву пролетерске класне борбе“.⁵⁶

Лесковачка партијска организација је у то време имала мало чланова, углавном занатлијских радника различитих струка. Зато је тада стварање ћелија по предузећима за њу била далека пер-спектива.⁵⁷

На широј седници Извршног одбора КПЈ од 16—17. септембра 1924. С. Миљуш (Симић), говорећи о стању партијских организа-ција, известно је о стању партије у Србији.⁵⁸

При томе, он је истакао:

„Најгоре стојимо у Крагујевцу и Лесковцу, а тамо би требало да стојимо као и у Нишу, јер су два најважнија индустријска места у Србији.“

Потцењујући локалне кадрове, он каже:

„У Лесковцу је наша група била врло мала и немамо доброга друга који би ствар водио, те смо то препустили Нишу.“

„Главна је да морамо сва та места пропутovati, а за то, по несрећи, немамо средстава...“⁵⁹

Осврнимо се на тадашњу Месну организацију КПЈ и њен рад. О томе налазимо податке у сећањима Васе Димитријевића, кројач-ког радника.⁶⁰

⁵⁶ АЦКСКЈ, КИ 1926, 14.

⁵⁷ Непосредни ефекат ове реорганизације осетио се у оквиру нишке об-ласти само у Нишу, где су, као што ћемо видети касније (извештај С. Ми-љуша од 25. септембра 1925), створене три партијске ћелије по индустријским предузећима, као и формирањем таквих ћелија у рудницама Бора и Ртња. Погледајмо колики је био број чланова целе партије у то доба.

Из извештаја Т. Кацлеровића (послатог после јуна 1924) видимо: „пре два месеца партија је организована у локалне групе“.

У целој земљи тада је било: „Број чланова илегалне Комунистичке пар-тије 720 чланова, од тога 12 жена.“ „Број чланова Независне радничке партије 3.800 чланова, од тога 120 жена.“

„Број месних група

а) илегална Комунистичка партија 70

б) легална Независна радничка партија 121

„Социјални састав партијског чланства

а) илегална Комунистичка партија:

радника 95%, ситна буржоазија 5%.

б) легална Независна радничка партија:

радника 65%, ситна буржоазија 32%, интелектуалци 3% (АЦКСКЈ, КИ 1924/40).

⁵⁸ Он каже: „Извршена је добро ресорганизација у Чачку, где имамо 45 чланова наших група.“ „Исто тако и у Нишу, где нам је покрет можемо рећи нај-бољи и једнодушан. Партијски зборови су јаче посећенији него ли у самом Београду.“ „По мањим местима имадемо старе мале групе по 5 људи, али са њима немамо најбоље везе“.

⁵⁹ АЦКСКЈ, КИ 1924/52.

⁶⁰ Године 1924, примљен је у КПЈ Васа Димитријевић Вацкин, кројачки радник. Он је од 1918. до 1922. радио у Београду, па онда у пролеће 1923. дошао у Лесковац (Писмена изјава В. Димитријевића, недатирана — Збирка С. Димитријевића), где је имао истакнуту улогу у радничком покрету нашега гра-да у целом периоду који обрађујемо, а посебно у времену до 1928, о чему нам је оставио драгоцене податке.

Он пише: „Кандидован сам месеца априла 1924. у Лесковцу, а примљен за члана Комунистичке партије Југославије тек октобра исте године. Примање за члана партије било је на састанку у синковачком риту крај села Синковца, у присуству Косте Стаменковића“, једног студента и једне текстилне раднице. „Примање у Партију било је тек по извршењу постављених задатака од стране ћелије. Овај задатак је био растурање илегалног билтена Покрајинског одбора КПЈ за Србију. Састанак смо одржавали на 15 дана... по разним местима мање пролазним, а највише у парку Светоилијском, у парку Девет Југовића, у Стрелишту, крај Рударских конака, у кафани „Великој Србији“ (Централни омладински дом), у Дому Синдиката (кафана „Пролетер“, сада „Далмација“), у кући Трајка Стојановића... и другим. На састанцима смо третирали, поред месних догађаја, рад у синдикатима, спорту, рад у уметничкој групи „Абрашевић“ и проучавали разни материјал како Покрајинског одбора тако и ЦК КПЈ, резолуције и закључке и друго.“⁶¹

Из свега наведеног видимо да су обновљене радничке синдикалне организације (Независни синдикати) и стварање културно-уметничке радничке групе (1923), касније (1924) и радничког спортског клуба омогућавали месној илегалној организацији КПЈ, односно њеном легалном изданку, Месној организацији НРПЈ, да се тесно повеже са радничком класом и да преко ових организација и у њиховој средини врши сталан утицај на њу.

е) *Историја НРПЈ и њене месне организације у Лесковцу у 1924. години*

На Трећој конференцији КПЈ, у Резолуцији о организационом питању, било је изричито утврђено да на земаљској конференцији

⁶¹ Писмена изјава В. Димитријевића од 16. марта 1951. — Збирка С. Димитријевића.

Напомињемо да нисмо узели у обзир присећања Светозара Јовановића, једног од руководиоца обласног подсекретаријата НРПЈ за Источну Србију, који каже да су „још 1924. године формиране... две ћелије у Лесковцу, једна је била у млину а једна у текстилној фабрици Владе Илића. У млину је секретар ћелије Коста Стаменковић“. „У обадве ћелије било је око 8—10 чланова. Приликом формирања ових ћелија присуствовао је и синдикални функционер Лесковца Благоје Николић, који је тада и учлањен у ћелију дрводељаца“.

При томе он каже: „делокупан рад око организовања партијских ћелија, као и о старању о синдикалном покрету, остављен је другу Кости Стаменковићу. Оцена Обласног комитета за рад у Лесковцу била је да је то тек формирана организација и да је рад пошао добрим путем“ [АИРП Србије, МОК Ниш 2, (1956), 401].

Да ова изјава садржи многе произвољне, нетачне и неупотребљиве податке, видимо не само по томе што се Б. Николић, организатор илегалне КПЈ у Лесковцу и учесник Друге земаљске конференције КПЈ из 1923, помиње само као синдикални функционер који је тек тада, 1924, учлањен у партију, већ и по томе што се из касније цитираног извештаја Симе Миљуша, организационог секретара ЦК КПЈ, о стању партије у Нишкој области од 20. септембра 1925, види да у току претходног периода (1923—1925) у Лесковцу нема индустријских партијских ћелија, да у лесковачким фабрикама нема ни чланова партије (сем једног јединог — Косте Стаменковића у парном млину).

НРПЈ предвиђеној за 14. јануар 1924. узму учешћа и представници Месне организације НРПЈ у Лесковцу.⁶²

Пошто полиција никако није дозвољавала одржавање земаљске конференције НРПЈ, на којој би се изабрао нови Централни одбор и пленум НРПЈ и решила многа друга питања, стари Централни одбор је решио да се ови избори обаве путем референдума,⁶³ с тим да чланови партије имају да одлуче о њима до 15. II 1924.⁶⁴

На овом референдуму учествовало је у Лесковцу 90 чланова НРПЈ. „Све су резолуције примљене једногласно. Извештај Ц. [ентралног] одбора такође је примљен изузев пасуса о бојкоту листа за округ врањски.“⁶⁵

На седници ЦО НРПЈ од 21. марта С. Миљуш је постављен и за обласног секретара НРПЈ за Србију.⁶⁶

У недељу, 18. маја 1924. године, одржано је Прво обласно веће НРПЈ за Србију, на коме је присуствовало 17 делегата (8 од организација из унутрашњости и 9 из Београда. Имена делегата се не помињу).

Међу одлукама треба истаћи:

„Усвојени су предлози за реорганизацију Партије“, с тим „да се има нарочито пазити да се реорганизација што пре изврши“ у 7 највећих места, међу којима је био и Лесковац (Београд, Ниш, Крагујевац, Лесковац, Чачак, Смедерево и Ваљево).

Тада је изабран „Нови обласни секретаријат“ (Пашић, Борђевић, Миљуш, Крстић, Поповић и Милојковић, с тим да он изабере још двојицу другова).

Уз то је „Предлог Нишке организације за оснивање Обласног секретаријата у Нишу... потпомогнут и упућен у Ц. О.“⁶⁷

Ускоро затим објављено је у листу „Радник“, органу НРПЈ, а под насловом *Потсекретаријат Партије за Источну Србију*, да је Централни одбор НР партије одлучио да се „за округ нишки, тимочки, пиротски, врањски и стари топлички образује подсекретаријат са седиштем у Нишу“. У њега су ушли као секретар Воја Јанковић, шивачки радник, а као чланови: Жика Пецарски, бомбондијски радник, Светозар Јовановић, дреерски радник, Милош Марковић, браварски радник и Драгиша Никетић, ливачки радник, сви из Ниша.⁶⁸

⁶² АЦКСКЈ, КИ 1924/1 док. 11.

⁶³ Предлози објављени у „Раднику“ 17. јануара 1924.

⁶⁴ Извештај ЦО НРПЈ, „Радник“ 102, 20. I 1924.

⁶⁵ „Лесковачка организација жали што није могло бити конгреса, а уверена је да би лесковачка организација по питању бојкотовања листе добила пуну сатисфакцију.“

На предлог друга В. Цветковића, усвојено је да уместо А. Ребрића [С. Д.: представника деснице у партији] буде у З.[емаљском] већу и Ц.[ентралном] одбору друг В. Мирић, металски радник из Београда („Радник“ 107, 24. II 1924).

⁶⁶ „Радник“ 115, 19. IV 1924 — два чланка: *Обласни секретаријат НРПЈ за Србију и Прва седница Земаљског већа НРПЈ*; С. Миљуш, *О реорганизацији наше Партије, „Борба“*, часопис, 4—5, 1924.

⁶⁷ „Радник“ 121, 24. V 1924.

⁶⁸ У вези са стварањем овог *Подсекретаријата НРПЈ за Источну Србију* „Позивају се све организације и повереништва Партије, као и остале орга-

Приказујући рад „Обласног секретаријата радничког покрета“ у Нишу, формираног 1924. године, један од руководилаца КПЈ у Нишу, Светозар Јовановић, пише: „највише смо радили са Пиротом, Лесковцем и Алексинцем“, и прецизира: „У Лесковцу Коста Стаменковић.“

Пошто је НРПЈ била легална форма илегалне КПЈ, Светозар Јовановић говори и о илегалној партији. „Тада је прво објављена нова организациона форма партије — на систему хелија. Са овим новим системом организовања ја сам у целој области упознавао другове. Сећам се када смо у Лесковцу са покојним Костом Стаменковићем, на једном састанку, објашњавали ово на око двадесет другова.“⁶⁹

На основу сећања нишког партијца Лазара Дедијера, изгледа да је негде у то време одржан у Нишу некакав проширени састанак [С. Д.: вероватно, поменутог Подсекретаријата НРПЈ за Источну Србију], на коме су држали реферат о политичкој ситуацији Михаило Тодоровић и Миодраг Манојловић. Тада је М. Тодоровић „дао упутства за рад Независне радничке партије“. Л. Дедијер помиње да су на тај састанак у Нишу „дошли и другови из целе области“, помињући при том другове из Алексинца и Зајечара, „Из Лесковца Коста Стаменковић“, из Соко Бање и Прокупља.⁷⁰

Док је веза Лесковца и Ниша по питању Независне радничке партије одржавана углавном преко Косте Стаменковића, веза по питању илегалне КПЈ ишла је преко Благоја Николића.

У својим мемоарским изјавама Воја Јанкићевић, секретар Подсекретаријата НРПЈ за Источну Србију, каже: „Из Лесковца

низације и поједини наши другови из ових округа да се за све послове који се тичу Партије и нашег покрета обраћају овом секретаријату. Овај ће секретаријат поред осталих послова вршити пропаганду и агитацију, стварати нове организације и цтвовати по овој области у том циљу.

Добијање партијског материјала и обрачун остају код централне бригаде у Београду („Радник“ 122, 29. V 1924).

На основу сећања В. Јанкићевића, секретара Подсекретаријата НРПЈ за источну Србију, видимо да је овај партијски подсекретаријат — који он назива „Обласни секретаријат са седиштем у Нишу“ и погрешно тврди да је формиран већ 1920. године — обухватао: Пирот, Белу Паланку, Лесковац, Врање, Прокупље, Алексинац, Књажевац, Соко Бању, Зајечар, Неготин, Злат, Борски рудник, Сврљиг, Куршумлију, Сталаћ, Параћин (АЦКСКЈ, МГ 1666. — Сећања Воје Јанкићевића, 56—57).

Напомињемо да је В. Јанкићевић, који је био присталица пактирања са централним, касније искључен из партије (*Црнице из живота друга Ј. Колумба — Гољева — Станка*, „Млади лењинист“, 2. новембар 1931).

⁶⁹ Изјава Светозара Јовановића од 6. фебруара 1951. ИРП Србије, МОК Ниш, 17.

У једној другој изјави Светозар Јовановић каже да је у вези са *формирањем партијских хелија* долазио у Лесковац. „Ја сам био одређен од месне партијске управе [С. Д.: у ствари, од Подсекретаријата за Источну Србију, у који је улазио цео месни партијски комитет] да одем у Лесковац, Пирот и Алексинац. У Лесковцу смо разговарали са другом Костом Стаменковићем. Упутство које смо добили од ЦК и нацрт умножили смо за целу област. Тада сам одржао састанак у Лесковцу са њима и дао им потребна упутства преписана од упутства ЦК, тако смо приступили томе послу“ [ИРП Србије, МОК Ниш, 2 (1956), 352].

⁷⁰ АЦКСКЈ, МГ 1673. — Сећања Лазара Дедијера, 15.

нам је долазио по питању илегалне партијске организације Благоје Николић и њему су даване инструкције, а он је тек после неколико година [1926], касније ушао као члан пленума Обласног секретаријата.“ „Лесковчани су имали најјачу после Ниша илегалну партијску организацију, имали су добар партијски и синдикални кадар. И они су са нама одржавали више тешњих веза, више него све остале партијске организације у Области.“⁷¹

Из свега досад изложеног видимо да су и у време постојања Независне радничке партије Југославије главну улогу у комунистичком покрету у Лесковцу играли два радника — Благоје Николић и Коста Стаменковић.

О томе сведоче и изјаве двојице руководиоца *Подсекретаријата партије за Источну Србију*, Светозара Ивановића и Живојина Пецарског, оба из Ниша, забележене 28. јануара 1957.

Ж. Пецарски каже: „Коста Стаменковић и Благоје Николић у том периоду до 1924. године неколико пута су долазили у Ниш и добијали инструкције, повезивали се са обласним секретаријатом како по линији партије тако и по линији синдиката.“

С. Јовановић каже да су „сарађивали са покојним Стаменковићем и Благојем Николићем“, али набраја и друга лица која су била у Лесковцу: „Душан Борђевић, ондашњи опанчарски радник, Сава Митић, ужар; Живојин Симић [С. Д.: у ствари, Симоновић], берберин; Душан Нешић, кројач“.⁷²

ж) *Забрана независне радничке партије Југославије*

Кад је коалиција радикала и прибићевићеваца добила нови мандат за формирање владе (влада Пашић—Прибићевић), очекивала се забрана Независне радничке партије Југославије. У вези са тим Централни одбор НРПЈ (печат), тј. њен секретар Триша Кацлеровић (потпис) упутио је поверљиво писмо свим месним организацијама и повереништвима НРПЈ, упозоравајући их да ова партија може бити забрањена и тражећи од њих да се припреме за тај случај.

Припреме које се предвиђају указују да је илегална КПЈ — уског састава, покушавала да масовну легалну партију — ширег састава, претвори у илегалну партију.

Зато се тражи од месних организација НРПЈ:

„Управе организација морају добро познавати све чланове партије и бити начисто са тим на које се чланове може рачунати да неће клонути духом и да ће остати активни и у случају забране партије.“

„Управе ће такве чланове обавестити о могућности оваквог удара против наше партије, поделити их у мање групе (3 до 5 чланова у једној групи), како би се ти чланови могли лакше састајати под свим околностима.“

„Између себе држаће те групе везу преко прочелника, које свака група бира по једног, а прочелници између себе бирају мјесну управу, која такође не сме имати више од 5 лица (у мањим организацијама само тројица). На тај начин партијска организација

⁷¹ АИРП Србије, МОК Ниш, 2 (1956), 237—238.

⁷² МОК Ниш 4, стр. 4.

биће способна да одржава везу између чланова, да се лако и брзо састаје и да не изгуби везу са радничким масама.“

У том случају „морају управе нарочито водити рачуна о томе да се то врши у духу одлука Земаљског већа о реорганизацији партије на бази радионичких секција“.

Уз то се тражи: да се склоне архиве и новац, спискови чланова, благајничке књиге, партијски материјали „код поузданих лица, и то тако zgodно да не буду изложене опасности конфискације“; да сместа пошаљу сигурне адресе обласним секретаријатима и Цент. одбору. „Људи чије адресе дајете морају бити сигурни.“ На те адресе добићете адресе преко којих ћете одржавати везе. „За адресе одговара секретар месне организације“ и сл.⁷³

Средином 1924. године настали су тешки дани за НРПЈ.

„Само што је завршен V конгрес Коминтерне [одржан 17. јуна до 8. јула 1924], почео је нови талас репресија у Југославији. Влада Пашић—Прибићевић забранила је легалну Независну радничку партију, обуставила штампање партијских органа. Такође је забрањен рад црвених синдиката [С. Д.: Независних синдиката] и организација СКОЈ-а [С. Д.: у ствари СРОЈ-а]. Близу 400 другова било је ухапшено на основу Закона о заштити државе.“

Влада је оптужила НРПЈ „да води отворену комунистичку политику“, да „у области националног питања води антидржавну политику“ и сл.⁷⁴

Независна радничка партија Југославије била је 12. јула 1942. „стављена ван закона од стране владе.“⁷⁵

„Када је уместо владе Пашића дошла влада левог опозиционог блока Давидовића, тада се 30. јула т.г. делегација радника обратила новом претседнику министарског Савета са захтевом да се укину терористичке наредбе Пашића и Прибићевића, које се односе на Независну радничку партију, црвене синдикате и омладинске организације. Другог дана, министар полиције изјављује да је издао наредбу која се односи на легализирање Црвених синдиката, али што се тиче Независне радничке партије, каже да му је потребно 2—3 дана за упознавање са тим предметом. Према последњим вестима, то „упознавање“ завршило се позивом ЦК Независне радничке партије и ЦК СКОЈ-а [С. Д.: у ствари, СРОЈ-а] у градски суд због комунистичке пропаганде.“ У тим условима полиција забрањује састанке и сл.,⁷⁶ али је „Радник“ наставио да излази.⁷⁷

У тој ситуацији, кад партија није била забрањена формално, али јој се рад онемогућавао, руководство НРПЈ се сналазило кори-

⁷³ АЦКСКЈ, КИ 1924, 45.

⁷⁴ Извештај Ф. Филиповића, АЦКСКЈ, КИ 1924/49.

⁷⁵ АЦКСКЈ, КИ 1925/5; Извештај М. Каљевића од 20. јануара 1925 — АЦКСКЈ. Профинтерна, 48, стр. 16.

У извештају ЦККПЈ од 20. марта 1925. везиве се забрана НРПЈ која и до тада „у ствари је била полулегална“, за један други датум. У њему стоји: „4. јула 1924. влада је ову партију сасвим забранила“ (АЦКСКЈ, КИ 1925/8, снимак 865).

Лист „Радник“ је прекинуо излагање са бројем 134, од 13. јула 1924.

⁷⁶ Извештај Ф. Филиповића, АЦКСКЈ, КИ 1924/49.

⁷⁷ „Радник“ 135, 3. VIII 1924.

стећи се свим могућностима. Тако, нпр., после нових забрана листа „Радник“, оно покреће нов лист „Оковани радник“.⁷⁸

Када је влада Пашић—Прибићевић поново дошла на власт, она је опет завела оштар курс према Независној радничкој партији, па је 13. децембра 1924. поново „забранила сваку делатност партије, под ма којим условима“.⁷⁹

Погледајмо шта се дешавало у том времену, у другој половини 1924. године, у Нишкој области и у Лесковцу.

Из извештаја Обласног секретаријата НРПЈ [за Источну Србију] у Нишу од 9. октобра 1924. видимо да је обласни секретар — Воја Јанкићевић — одржао у Лесковцу успелу конференцију са синдикално организованим и неорганизованим радницима.

Једновремено се констатује: „Партијска организација била је врло слаба. Одржата је конференција за оживљавање партијског рада у присуству 30 чланова. Другови из Лесковца обећавају да ће партија живље радити и рачунају на 60 чланова.“⁸⁰

У Лесковцу су те године растурани поједини примерци „Марксистичке библиотеке“, коју је покренуо ЦО НРПЈ, као издања „Библиотеке социјалистичке културе“.⁸¹

Класно свесни лесковачки радници и даље су у току 1924. релативно обилно помагали жртве реакције.⁸²

⁷⁸ „Оковани радник“ је излазио алтернативно са „Радником“, („Радник“ 135—137, 3—17, VIII 1924; „Оковани радник“ 1—21, 24, VIII — 4, XII 1924; у међувремену „Радник“ 138, 2, IX 1924; 139, 28, IX 1924; 140, X 1924; 141, 18, X 1924. и 142, 25, X 1924).

⁷⁹ „Централни одбор НРПЈ донео је одлуку да се у целој земљи у недељу 14. ов. м.“ (14. IX 1924) „одрже Зборови против затварања Независне раднички партије“ („Оковани радник“, 3, 7, IX 1924).

⁸⁰ АЦКСКЈ, КИ 1925/5.

Она је ову забрану „понова поновила и пооштрила“. Од тада ни „ова партија није више легална“ (АЦКСКЈ, КИ 1925/8, снимак 865).

⁸¹ „Радник“ 142, 25, X 1924.

Пошто је на референдуму у фебруару 1924. у Лесковцу било најмање 90 чланова НРПЈ, из овог податка могли бисмо закључити да је због прогона од стране власти, а можда и услед поменуте реорганизације, број чланова НРПЈ у Лесковцу у међувремену опао.

⁸² Неки примерци тих издања, које је у Лесковцу продавао Драгољуб Цветковић - Драги Социјал, колпортер радничке штампе, нпр., К. Маркс, *Класне борбе у Француској*, још увек постоје у библиотеци С. Димитријевића.

⁸³ У свим тим сабирним акцијама које је НРПЈ водила појављује се и Лесковац. Тако, нпр., Месна партијска организација Лесковац дала је 500 динара за жртве реакције, а за фонд „Радника“ (А. Јовић по списку) 1.000 динара („Радник“ 103, 27, I 1924).

Јован Поповић Благошија, салерски радник, хапшен и зверски тучен у полицији 1. маја 1923. дао је годину дана касније (априла 1924) као помоћ жртвама реакције „тридесет динара, целу своју дневну зараду“ („Организовани радник“ 26, 13, IV 1924).

За пале жртве у Трбовљу дали су Благоје Николић 30 динара (можда у Београду — „Организовани радник“ 45, 22, VI 1924) и још двојица из Лесковца, НН — 500 дин. и СЖ — 10 дин. (Исто бр. 48, 3, VII 1924).

Напомињемо да немамо података о постојању партијских фракција КПЈ унутар Независних синдиката у Лесковцу у периоду 1923—1924, мада њихово стварање изричито захтевају одлуке Друге, а посебно Треће конференције КПЈ. [Види одељак о учешћу Б. Николића на Другој партијској конференцији КПЈ; Ј. Врчинац, *Рад и закључци Прве, Друге и Треће конференције КПЈ*, Посебан отисак из зборника *Историја XX века I* (1959), 266—267, 278—279].

2. КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ ОД 1925. ДО 1927. ГОДИНЕ

Упркос забрани Независне радничке партије у децембру 1924, ова „Партија је ипак наставила своју делатност, иако су били забрањени њени скупови и штампа“.

а) Ставови партије пред посланичке изборе 1925.

Уз то, „она је закључила, да у свим окрузима истакне изборне листе под именом Републикански радничко-сељачки блок, са изборном платформом коју је израдио Пленум“. [С. Д.: Пленум ЦПВ КПЈ од 20—26. новембра 1924].

Из извештаја ЦК КПЈ видимо да „услед белог терора... листе нису биле истакнуте, јер делимично нису могли да се нађу сигурни потписници изборног предлога (100 лица) и кандидати, али делом због неактивности самих организација, које нису схватиле значај ове изборне кампање за Партију и њен будући рад“.¹

У тим условима Централни одбор НРПЈ (потпис), односно „Земаљско Веће Независне Радничке Партије одлучило је још пре забране (која је дошла 13. XII 1924) да Партија учествује у парламентарним изборима 1925“. Оно је 4. XII 1924. издало одговарајуће директиве, предвиђајући две алтернативе:

„Тамо где не буду истакнуте партијске листе, већ буду истакнуте листе радничко-сељачког републиканског савеза (блока), све организације и чланови су дужни да агитују и гласају за те листе.

У окрузима у којима нема ни партијских листа, ни листа радничко-сељачког републиканског блока, организације и сви чланови су безусловно дужни да бојкотују избор и да у том правцу агитују, тумачећи смисао *заједничког борбеног фронта радника и сељака* и паролe радничко-сељачке владе.“²

Када је насилнички режим радикала и самосталних демократа (влада Пашкић—Прибићевић) поштрила мере против Независне радничке партије и Републиканске партије, дошло је до зближења свих двеју прогоњених партија.

¹ Из истог извештаја видимо да „И тамо где је Партија истакла своје листе, зборови се нису могли одржати, а њена штампа је била прогањана (изузетак... Словенија)“; да је партија „имала тепикоће око штампања легалних плаката и летака, јер је штампаријама то било забрањено; што је било отштампано могло се је постићи са великом муком“ (извештај ЦК КПЈ — секретар Мариновић (Т. Кацлеровић) — АЦКСКЈ, КИ 1925/5.

² Централни одбор НРП, Независна радничка партија у изборима — Свима организацијама и члановима, „Оковани радник“ 21, 4, XII 1924).

У плакату који је НРПЈ објавила у фебруару 1925, после своје забране (13. децембар 1924), поводом нових парламентарних избора заказаних за 8. фебруар 1925, стоји:

„Независна радничка партија је свесрдно поздравила стварање радничко-сељачког републиканског блока (савеза) на супрот других блокова капиталистичких, богаташких и великашких партија. Независна радничка Партија је радила на стварању овог радничко-сељачког републиканског сељачког савеза и увек ће свом својом снагом радити на његовом јачању и проширивању, све до његове коначне победе.“

Тада се појављује политички блок *Радничко-сељачки републикански савез*, замишљен као „Трајни Савез“ [који је као такав наступио у Лесковцу и касније, за време парламентарних избора 1927].

Пред изборе 1925, тадашња „насилничка и крвава влада Пашић—Прибићевић забранила је рад Независној Радничкој Партији само зато што се ова бори против капиталистичке и власничке тираније и за ослобођење радника и сељака“. Зато је Централни одбор Независне радничке партије Југославије у посебном програмском плакату позвао „све своје чланове, све своје пријатеље, све раднике и сиромашне сељаке, сву варошку сиротињу“ да се на новим парламентарним изборима расписаним за 8. фебруар 1925. „уздрже од гласања, бојкотују избор на дан 8. фебруара, да не гласају ни за једну листу у оним окрузима где не постоје листе радничко-сељачког републиканског блока“. [То је био случај у почетку и са Врањским округом.]³

б) Ставови лесковачких радника на посланичким изборима 1925. године

Сходно овом ставу, лесковачки комунисти су пред посланичке изборе заказанае за 8. фебруар 1925. издали плакат под називом „Радницима и сиротињи вароши Лесковца“, потписан са „Лесковачки радници“, у коме се даје упутство: „Бојкотујте биралиште! Не дајте нашег гласа никоме, јер ваше радничке кутије и кандидата немате! Не гласајте!“⁴

Ситуација се променила када је на изборима у Врањском округу наступила Републиканска странка.

У плакату који је поводом тога издао „Клуб Републиканаца“ у Лесковцу тврди се да бојкот од стране радника „није бојкот избора, већ објашњење за кога треба гласати а за кога не“, па се онда каже: „Радницима се баш од независне радничке партије поручује да гласају за радничко-сељачки републикански блок. Зато радници примите ово објашњење нашег Централног одбора као тачно и гласајте сви у ТРЕЋУ републиканску кутију, која вам је најближа по поли-

³ Плакат „Радници и сељаци свију нација Југославије уједините се — Не гласајте“ датиран: фебруар 1925. и потписан: Централни Одбор Независне радничке партије Југославије. — Збирка С. Димитријевића.

⁴ Текст објављен у *Споменици лесковачког радничког покрета*, 381, 382 — оригинал уступљен из збирке С. Димитријевића архиви Народног музеја у Лесковцу, Инв. бр. 23.

тичком уверењу, јер се тиме одужујете републиканцима који су гласали на општинским изборима [С. Д.: августа 1923] за радничку кутију, пошто нису имали своју“.⁵

После првог наведеног радничког плаката, „Радницима и сиротињи вароши Лесковца“, појавио се у Лесковцу нови раднички плакат, који почиње са „Друже“ и који је, највероватније, изашао после истицања републиканске листе у Врањском округу, у коме се каже: „Велики је злочин уздржати се од гласања и не искористити једино право које имаш под овим режимом, јер уздржавање од гласања значи продужење живота крваве владавине. А још већи злочин је, пак, гласати за монархистичке странке, које те бездушно и дивљачки гоне и које су те ставиле ван закона.“ У њему се радници позивају: „Гласај за Републику! Гласај у братску трећу кутију.“⁶

Да ли је ово чисто републикански плакат, или је он објављен са сагласношћу Месне организације НРПЈ, тешко је рећи. На сваки начин, треба нагласити да је он у складу са апелом ЦО НРПЈ, пошто је једна савезничка листа, републиканска, била истакнута у Врањском округу.⁷

На овим посланичким изборима (8. фебруара 1925) републиканска листа добила је у лесковачком срезу 326 гласова. (За остале среске и окружне резултате видети поглавље о грађанским политичким партијама.)⁸

После окружних парламентарних избора у фебруару 1925, тежиште акције КПЈ поново је пренето на реорганизацију партије, на изградњу њене илегалне организације.⁹

⁵ Плакат „Радници“, датиран: „фебруар 1925. год. Лесковац“, потписан: „Клуб републиканаца“. — Збирка С. Димитријевића.

⁶ Плакат „Друже“, датиран: „фебруар 1925. год. Лесковац“, потписан: „Независни радници“. — Збирка С. Димитријевића.

⁷ Једини став из овог плаката који би могао да сеprotумачи као став присталица Републиканске партије: „Не слушај изроде независне странке и радикалских плаћеника, који те продају радничким душманима радикалима“ — можда је ипак комунистички и односи се на Б. Јањића и његов прелаз радикалима 1921. године.

⁸ Ево какав је био комунистички коментар тих избора.

У извештају ЦК КПЈ од 20. марта 1925, упућеном Комунистичкој интернационали стоји: „Од стране наше партије у прошлим изборима бачена је парола: *радничко-сељачки републикански блок*. Стварање овог блока представља тек један ембрио, један први почетак, први покушај. У изборима се ово негде и успело. Али ова ствар није уопште припремљена ни идеолошки ни организационо тако да би се појава и дејство овога блока осетило. Ова тактика тек има да се разрађује, а с обзиром на потпуну илегалност партије рад у овом правцу ће ићи и тешко и споро“ (АЦКСКЈ, КИ 1925/8, снимак 864).

⁹ У тезама ЦК КПЈ о политичкој ситуацији створеној после избора и о задацима КПЈ, од 31. марта 1925, у одељку 2 — Организациони задаци партије, стоји:

„Силазак у индустријска и саобраћајна предузећа и тамо својом организационом политиком да обухвати пролетаријат, а у првом реду неквалификовано радништво, јесте први и најглавнији организациони задатак Партије. Партија мора да спроведе своју реорганизацију на бази хелија по предузећима, и то пре свега у индустријски најважнијим центрима. Радничка хелија мора бити основица активности Партије. А остали облици организације имају служити као допунски овој. Само тако Партија може остати Комунистичком Партијом, ако се она у првом реду наслања на индустријски пролетаријат, који ће у савезу са сељаштвом моћи оборити српски империјализам и власт капиталиста и велепоседника“ (АЦКСКЈ, КИ 1925/9).

в) Стање и реорганизација КПЈ у Нишкој области на почетку 1925. године

У то време, после окружних парламентарних избора из 1925, Централни секретаријат КПЈ издао је Упутства за конспирацију, о понашању чланова партије уопште, начину одржавања састанака, растурању илегалне литературе, држању приликом демонстрација, агентима провокаторима, држању приликом хапшења и саслушавања и на суду,¹⁰ која су била врло значајна за чланове и рад илегалних организација КПЈ.

Према изјави Д. Коцића, Сима Миљуш је долазио у зиму 1925. године да би организовао сакупљање помоћи за жртве реакције, тј. Црвену помоћ.¹¹

Погледајмо какво је било стање лесковачке партијске организације, које су биле њене слабости и њени основни задаци.

Погледајмо како је текла реорганизација илегалне КПЈ на територији обласног секретаријата у Нишу.

У извештају С. Миљуша [Милошевића], организационог секретара ЦК КПЈ, организационом бироу од 20. септембра 1925. стоји:

„Према одређеним упутствима нисмо још завршили ни са реорганизацијом ни са регистрацијом садашњег партијског чланства. Тај посао ће трајати много дуже него што смо се ми надали, и ако се журимо и због нашег конгреса, а и због изласка из досадашњег нашег доста хаотичног организационог положаја.“

„Ми смо још од почетка 1924. године схватили као прву нашу дужност да идеолошки убедимо партијске чланове на важност и нужност реорганизације Партије на бази хелија у предузећима. Можемо сигурно рећи да је то сав партијски актив схватио.“

„Код реорганизације која се врши већ 1 1/2 год. већина наших О.С. [обласних секретаријата] одговара, па ми немамо шта реорганизовати. Број чланова у местима је врло мали, ми смо чланове поделили у хелије, неке у фабричке неке у уличне, и тај посао је брзо готов.“

Из података С. Миљуша видимо како се кретао број чланова илегалне КПЈ по појединим местима овог секретаријата у току тог периода од године и по дана (при томе смо узели само она места у којима су сигурно постојали чланови КПЈ и већа места).

Место	Март 1924.	Март 1925.	Септемб. 1925
1	2	3	4
Алексинач	7	18	7
Цариброд	7	?	?
Књажевац	—	24	7

¹⁰ Ова су упутства објављена у Билтену ЦК КПЈ, 1, почетак априла 1926. — АЦКСКЈ, КИ 1926/15.

¹¹ Он је понудио Д. Коцићу да преко њега иде ова помоћ. Овај је одбио „ту дужност због издајница из наших редова“ (Писмена изјава Д. Коцића од децембра 1950. — Збирка С. Димитријевића).

1	2	3	4
Лесковац	9	10	12
Ниш	51	79	59
Неготин	—	3	4
Пирот	6	6	?
Прокупље	—	—	—
Врање	5	28	—
Зајечар	—	5	12
Злот	3	13	19 ¹²
Рудник Тресибаба	—	3	?

Из овог прегледа видимо да у то време лесковачка илегална организација КПЈ није имала велики број чланова, али је за разлику од других партијских организација Нишког обласног секретаријата, она била стабилнија, није имала велике флукуације броја чланова и лагано је расла.

Посебна преокупација С. Миљуша као организационог секретара КПЈ била су његова систематска настојања за организовањем индустријског пролетаријата. У истом извештају од 25. септембра 1925. он приказује стање Обласног секретаријата КПЈ у Нишу и у том погледу.

Погледајмо какве су биле позиције Партије код индустријског радништва лесковачког басена.

У осврту на Лесковац дају се подаци о стању у индустријским предузећима у лесковачком крају („Лесковац“).

	Број радника			Организ. партија	
	мушки	женски	укупно	у синди-	кате
1. Керамичка фабрика	70	—	70	—	—
2. Фабрика вунених тканина	200	180	380	—	—
3. Фабрика гајтана Јовановића	15	25	40	—	—
4. Фабрика гајтана Кулића и Димића	10	20	30	—	—
5. Фабрика сапуна Борђевића [Кукара]	30	20	50	—	—
6. Фабрика сапуна Влајчића	15	25	40	—	—
7. Текстилна фабрика Илића	9	49	58	—	—
8. Циглана Кукара	70	—	70	—	—
9. Парни млин	40	—	40	—	1
10. Фабрика гајтана Илића	140	150	290	—	—
11. Фабрика за прераду кудеље	54	36	90	—	—
12. Фабрика штофа Грделица	33	110	143	—	—
Укупно у 12 индустријских предузећа	686	615	1.301	—	1

¹² АЦКСКЈ, КИ 1925/25.

Из овог приказа видимо да у то време ниједан индустријски радник лесковачког басена није био синдикално организован, а да је из читаве индустрије Лесковца у Партији био само Коста Стаменковић, млинарски радник.

Самим тим један од основних задатака који је стајао пред лесковачком партијском организацијом био је обухватање индустријског радништва синдикалном и партијском организацијом.

Осврћући се на целу Нишку област, С. Миљуш реално процењује ситуацију и закључује „да је број чланова у синдикатима по индустријским предузећима врло мали и да је примарна задаћа наших другова уопште упутити раднике, да се синдикално организују“.¹³

Том приликом С. Миљуш, анализирајући узроке таквог стања, констатује ствари које се односе на опште услове у којима је партија тада радила.

Главне запрете за организовање радника у индустријским предузећима, „како нам Нишки другови веле“, јесу: „Радници су уопште сирови, треба им ићи са најпримитивнијим популарним брошурама и упућивати их у основне ствари класне борбе, пропаганда се дакле мора вршити према нивоу радника и на основу њихових најконкретнијих потреба“.

„Највећа запрека јесте немање синдиката, наши су преслаби и неспособни да их оснују и све се наде [С. Д.: у Нишу] полажу на уједињење синдиката [С. Д.: на класно борбеној основи] који би се бацили на ове неорганизоване раднике, који су изван синдиката уопште.“

„Функционерски кадар је преслаб; једни те исти људи држе и партијске и синдикалне организације, а оно мало активних чланова и Партије и Синдиката држе и материјално и духовно све на својим леђима.“

„Кад се сазивају зборови, радници долазе на ове зборове (наравно, сада само синдикалне), али тешко иду и у организацију синдикалну, јер им стварно ништа не даје, само им узима високе улоге, а у партијску још мање, јер се и тамо од њих траже велике жртве, а и не осећају стварну важност Партије.“

¹³ На целој територији Обласног секретаријата КПЈ у Нишу (који је захватао и тимочки крај) било је синдикално организованих радника у индустријским предузећима само у Нишу (338), где је у петнаест индустријских предузећа било уписано 3.186 радника, од чега само у Железничкој радионици 1.260, у Фабрици дувана 804, у Ложионици на Црвеном крсту 315, а у Стоваришту дувана 323.

Партијских ћелија у таквим предузећима било је 5, и то: 3 у Нишу (Железничка радионица 20, Фабрика кожа 8, Фабрика дувана 5 — укупно са појединцима 36) и по једна у Руднику бакра Бор (8) и Руднику угља Ртањ (5). — Укупно 50 чланова партије у индустрији.

Тада чланова партије није било у индустријским предузећима у Врању (1 предузеће), Параћину (2 предузећа — фабрика цемента и стакла), Зајечару (1 предузеће), као и у Лесковцу (у 12 предузећа 1 партијац).

У њима није био ниједан синдикално организовани радник, као ни у 7 од укупно 15 индустријских предузећа у Нишу и свих 12 у Лесковцу.

„Покрет стварно држе 3—4 активна друга. Они су невешти да расподеле посао са партијским члановима и осим проблема уједињења синдиката [С. Д.: који је био акутан у Нишу], други најважнији и најтежи посао за наше другове јесте научити се како колективно радити, како разделити посао, да олакшамо терет појединаца и да стварно тих 150 или 200 чланова Партије буду један радни колектив, или полуга која ће остале раднике будити, привлачити на посао и с њима даље заједнички радити и борити се.“

„Осим тога, Нишки другови траже од Централе помоћ у способним друговима и материјалним средствима и веле, да ћемо и ово неколико способних другова које имамо брзо изгубити, јер физички ороњавају иза свог дневног посла у фабрици, имају сваку вечер до пола ноћи да врше партијске и синдикалне послове. Требали би да имају једног друга који би био плаћен и стално ангажован на послу, али ако му дамо плату за живот, морамо му дати средства за путовање и остали посао.“¹⁴

На тој основи, на проширеној пленарној седници ЦРСОЈ, одржаној 11. и 12. октобра 1925. у Београду, донета је следећа одлука:

„Пленум наглашава да тежиште рада ЦРСОЈ мора бити поред рада на уједињењу [С. Д.: који је за Лесковац имао споредан значај због монолитности лесковачког радничког покрета, који је у целости био у Независним синдикатима] и рад на подизању и јачању Независних синдиката путем придобијања широких пролетерских маса нарочито у индустријским центрима, који се данас налазе ван синдикалних организација.“¹⁵

Из поменутог извештаја С. Миљуша видимо и кретање партијског чланства на територији Обласног секретаријата у Нишу (која је обухватала и лесковачки крај) и целе земље.

Он каже да је према несигурним подацима који се налазе у ранијим извештајима Партија имала 1. јануара 1924.

	Број месних организација	Број чланова НРПЈ	Број чланова КПЈ
У Нишкој области	25	409	88
У целој земљи	196	3.619	975

„У јануару ове године [1925] ...НРПЈ је већ шест месеци била забрањена и све организације су функционисале као КПЈ.“ Тада је број чланова на територији Нишке области износио 200, а у целој земљи 2.300.

¹⁴ Извештај организационог секретара ЦК КПЈ Симе Миљуша (Милошевића) упућен Организационом бироу 25. IX 1925. АЦКСКЈ, КИ 1925/26.

¹⁵ Одлуке Пленума ЦРСОЈ. „Организовани радник“ 69, 18. X 1925.

При томе се С. Миљуш критички осврће на тадашње стање партијских организација у целој земљи, што се, несумњиво, добрим делом односи и на лесковачки крај.

„Партијске организације које су строго илегалне стварно немају духовног живота, нема наше литературе уопште, и може се слободно рећи да наше организације и наши партијски чланови духовно закржљавају. Једна од највећих опасности прети нам ради тога, то се одражава на Партији као целини, па и на њеном организационом раду. Чланове држи на окупу вера у III Интернационалу и Совјетску Русију, инстинктивна мржња на буржоазију и социјалдемократију [С. Д.: у Лесковцу центрумаше], али да се томе свему дадне стварно дубља садржина и чланови претворе у активне делоце, то је проблем око кога ми сада разбијамо главу.“

„Најглавнији и најтежи проблем за наше организације на [није] њихово бројчано стање, него садржина њиховог рада, њихово активизирање и претварање у школу рада за револуционарни марксизам.“

„Несумњиво је, да уз нашу слабу способност овде велику улогу играју и објективни услови, али они нису тако тешки, колико стварно неспособност Партије као целине.“

Он све те субјективне слабости објашњава тешкоћама прилагођавања Партије новим околностима.

„Док смо имали легалну партију, организације су колико толико радиле, а од када је Партија илегална тај рад је опао, а о једном планском и систематском раду Партије као целине не може се говорити.“

При томе С. Миљуш реално процењује стање и указује на улогу активног партијског језгра и његову преоптерећеност.

„Наши људи просто не знају да раде. У Партији може се рећи од садашњих 2.000 чланова има највише 300—400 чланова који активно раде у Партији и Синдикатима и на својим леђима држе читав партијски и синдикални покрет. То је наш партијски актив. Али баш тај партијски актив је неспособан, да покретеле и остало партијско чланство, преоптерећен и збуњен и зловољан не осећа се код њега довољно јасноће. Велики део малаксава под теретом посла и не зна начин како да се помогне.“

Он поново инсистира на стварању партијских ћелија по предузећима и види у томе будућност партије.

„Реорганизација Партије на бази ћелија у предузећима стварно ће трајати неколико година, имамо плански да идемо од најмањих до највећих предузећа и тај план рада је партијском активу јасан, али он мора бити јасан и сваком партијском члану.“

„Ми смо непотпуно одговорили на нарочито постављено питање о раду ћелија и фракција. Тај рад је још у повоју, али смо ову општу слику дали само ради тога, да би се наш рад боље разумео.“

Уз то он указује да ће се стање у погледу броја чланова и садржаја рада поправити стварањем окружних партијских организација — у ствари, окружних комитета КПЈ. „Кад се оснују наше

ново пројектоване окружне организације, наравно да ће се то [стање] битно изменити.¹⁶

г) Стање партијске организације Нишке области
пред III конгрес КПЈ

На Трећем конгресу КПЈ, одржаном 17—22. маја 1926. у Бечу, учествовало је 48 делегата.¹⁷

Међу њима су само два делегата била из Нишке области: Душан Димитријевић (из самог Ниша) и Петар Радовановић (из Злата).¹⁸

Извештај за Нишку област поднео је делегат са псеудонимом Јојић [Душан Димитријевић].

У том извештају стоји: „У Лесковцу 12 парт. чланова. Старији су се другови повукли па и радничка маса.“¹⁹

¹⁶ АЦКСКЈ, КИ 1925/25.

Напомињемо да је Окружни комитет КПЈ у Лесковцу који помињемо у периоду 1931—1935. вероватно настао у то време, од половине 1925. до 1928. Већ у пролеће помиње се Окружни комитет Београд (АЦКСКЈ, КИ 1926/9, КИ 1926/69; итд.).

¹⁷ Од чега 35 са решавајућим а 12 са саветодавним гласом, као и два представника Коминтерне — Рихар и Волф [Извештај Ф.Б. потписан од Милића (С. Марковића и Панте (Р Вујовића) — упућен ИККИ, АЦКСКЈ, КИ 1926/25).

¹⁸ АЦКСКЈ, КИ 1926/21, док. 1, слика 450—1.

¹⁹ Што се тиче осталих места ове области, у њима је било: „У Нишу (око 3.000 радника, и то 2.500 индустријских) има синд. организованих 372 а партијски 65.“

„У Врању 3 члана партије; радници су заплашени; ЦРСОЈ није поклањао пажњу и синд. орг. металаца од 30 чланова се распала.“

Чланови синдиката се помињу још само у Прокупљу, где су „основали синдикат са око 50 чланова“ и у Пироту (види цитат). За Алексинац се каже да „синд. нема.“

Број чланова партије по местима био је: у Нишу 65; Пироту „15 чланова радника и синдикат“; Лесковцу 12; Зајечару 12, Алексинцу 10; Књажевцу 8; (ситних сопственика и интелектуалаца); Цариброду 8; Врању 3; Неготину 3; за Прокупље се то не помиње; а за Алексиначке руднике се каже да нису успели да добију везу.

Укупно се за целу Нишку област наводи 145 (sic!) чланова партије.

Стање се у Нишкој области објашњава на следећи начин:

„Нема изграбених људи, нема литературе. Молимо ЦК, да што више штампа српски. Спор у партији је штетио и многи су се разочарали. Неки су другови харангирали против ЦК [С.Д.: о томе нема података за Лесковац] и говорили о недостацима, што рђаво утиче на раднике те они кажу: 'Не ваљају ни једни ни други...' То треба осудити. Сматрамо да смо требали заједнички радити.“ „Покушали смо радити на селу, али без успеха. Немамо за то времена ни средстава, ни литературе.“ „У Нишкој железничкој радионици има око 500 радника из околних села. [С.Д.: један део је био из лесковачког краја и свакодневно одлази возом на посао]. Радимо међу њима а немамо такве добре усмене пропаганде.“

При томе он тражи: „Нека ЦК посвети томе питању пажње... [четири речи нејасно].“

„Што се фракцијских борби тиче [С.Д.: које су биле изразите у Нишу, а непостојеће у Лесковцу], мислим да смо уистину пријатељи радничке класе, да нађемо средину и употребимо све снаге на раду.“

Непосредно после Трећег конгреса КПЈ, још у Бечу, одржана је 23. маја 1926, у присуству представника Коминтерне, седница ЦК КПЈ и том приликом изабран нов Политбиро, на челу са С. Марковићем.²⁰

У другој половини 1926. године обласни секретар КПЈ у Нишу био је Јајић [С. Д.: Душан Димитријевић Шаца].²¹

Обласни секретаријат КПЈ у Нишу обухватао је и представнике месних партијских организација. У њему је био и Благоје Николић, и то у периоду од 1926. до 1929. године.

У [колективној] анкети о напредном покрету у Нишу у периоду 1928 — 1941. године, обављеној у децембру 1957, Стојан Денић је рекао да је од 1926. године секретар Обласног комитета у Нишу био Душан Димитријевић, да је касније, после свог повратка из војске, на ту дужност дошао Милош Марковић,²² и остао на њој до марта 1929, до одласка у Совјетски Савез. [С. Д.: Он се помиње као нови обласни секретар у Нишу на IV пленуму ЦК КПЈ, 28. новембра 1927.]

Други делегат из Нишке области са псевдонимом „Јован“ [вероватно П. Радовановић] дао је дописне податке са пута „међу рударима“, „којих има свега 10.210. Сењски рудник 1.200, има 30 [нејасно!] члан. синдиката и парт. ћелија. Сисавац 200 радника. Бор 5.000, 90 синд. орг. и 12 парт.[ијаца].“ Наводи и друге мање руднике“ (АЦКСКЈ, КИ 1926/21, док. 1, снимак 361 и 362).

²⁰ Овај компромисни Политбиро био је састављен на интервенцију Коминтерне од по два представника „левице“ и „деснице“, три непристрасна друга одана Коминтерни, као и два представника покрајина (из Словеније и Хрватске) и представника СКОЈ-а (састављен од кандидата које је конгрес препоручио).

Тада је формиран и секретаријат Политбироа: политички секретар С. Марковић (Милић, кога је замењивао Ј. Радовановић — Даничић), организациони секретар Р. Вујовић (Панта) и синдикални секретар Б. Салај (Поповић кога је замењивао Д. Марјановић — Јухорац). Р. Јовановић (Жан) као члан редакционе комисије и руководиоца Агитпропа учествовао је у њему са саветодавним гласом (АЦКСКЈ, КИ 1926/37 и 22; као и подаци са даљих седница ЦК КПЈ).

Са овог конгреса левица (која је водила исправну политику, али је имала грешки у практичном раду) је изашла поражена (констатација В. Чојића Сења, АЦКСКЈ, КИ 1928/102). Она је била изиграна маневрима десне фракције, која је, противно споразуму у комисији, гласала против јединих кандидата јединствене листе (АЦКСКЈ, КИ 1926/37). Десница је касније систематски јачала своје позиције (види АЦКСКЈ, КИ 1926/161). Она је изабрала левичаре из руководства синдиката (АЦКСКЈ, КИ 1928/102).

Узгред спомињемо да је у току својих казивања Ж. Пецарски, истакнути партијски руководиоца из Ниша, једном рекао: „Благоје Николић је на Трећем конгресу Партије био изабран за члана ЦК“ [АИРП Србије, МОК Ниш 2, (1956), 305]. Овај податак само региструјемо, али га не сматрамо веродостојним, пошто Б. Николић није учествовао на овом партијском конгресу, нити се овај избор помиње у другим изворима који говоре о саставу тадашњег ЦК КПЈ.

²¹ Извештај Јајића, датиран: Ниш 20. октобра 1926. — АЦКСКЈ, КИ 1926/112.

²² Према Нади Јовановић, М. Марковић се после одслужења војног рока и боравка у Ужицу вратио у Ниш тек средином августа 1927 (Н. Јовановић, *Револуционарна делатност М. Марковића до 1927. године*, Сепарат из Ужичког зборника IV, Титово Ужице, 1975, 152—156).

Напомињемо да је према подацима Светозара Јовановића Обласни комитет КПЈ имао 1927. године следећи састав: Лазар Дедићер, Душан Димитријевић Шаца, Драгиша Никетић, Воја Јанкићевић. „Секретар сам био ја [Светозар Јовановић]“, а да су по повратку из војске ишли у њега Петар Видојковић и

„Чланови обласног комитета били су Драгутин Никетић из Ниша, Благоје Николић из Лесковца (његов заменик био је Коста Стаменковић), Милован Вучевић из Алексинца, Васа Крстић из Пирота (његов заменик био је берберин Душан Нешић), Пера Радовановић из Бора и ја [Стојан Денић], који сам кооптиран за члана обласног комитета крајем 1926. године, када је у Ниш дошао Коста Новаковић“.

„У овом саставу Обласни комитет је остао до проглашења шестојануарске диктатуре 1929. године“, кад је настао застој у раду.²³

д) *Учешће КПЈ на општинским изборима 1926. године*

На новим општинским изборима, одржаним августа 1926, Политбиро ЦК КПЈ одлучио је да партија самостално наступи на њима.²⁴

На општинским изборима заказаним за 15. август 1926. наступили су припадници растурене НРПЈ окупљени као група у „Изборни агитациони одбор кандидатске листе Удружених независних радника у Лесковцу“.

Носилац њихове листе био је Влада Милошевић [Дзвер], обућар, тадашњи кафеџија.²⁵

У једном од сачуваних плаката одмах иза његовог имена стоји: „А вама је добро познат рад наше општинске управе и одбор-

Милош Марковић, „Обласни секретаријат у то време, све до доласка Милоша Марковића, вршио је улогу и месног и обласног комитета (АИРП Србије, МОК Ниш 2 (1956), 459)“.

²³ Институт за изучавање радничког покрета Србије, МОК Ниш 6, стр. 14. и 15.

О томе да су у Обласном комитету били Душан Димитријевић Шаца, Драгиша Никетић, Милош Марковић, један друг из Лесковца и један из Прокупља... изјаснио се и Лазар Дедијер (Ibid. стр. 13—14).

²⁴ Тада је одлучено да се обласни секретаријатима у Београду и Нишу пошаљу инструкције које су препоручивале да се по варошима наступи са јединственом радничком листом (АДКСКЈ, КИ 1926/29).

²⁵ Податке о истицању ове општинске листе пружио нам је Љуба Николић-Бенић, који пише:

„Пред општинске изборе 1926. год. одржали смо један састанак, на коме је био Сима Миљвић. На том састанку поставило се је питање са којом ћемо листом изаћи на изборе. Јови Дискићу понуђено је да се прихвати као кандидат за претседника, али је он одбио, јер је сматрао да власти неће да прихвате његову кандидатуру. Многи стари другови су исто тако одбили и напустили састанак. На пример: Милан Станојевић, Јован Дискић, Василије Цветковић Сврџија, Драгутин Костић, сарач, Борбе Каргаревић, Реља Станковић и други.“

„Остали смо млађи радници и онда смо одредили као кандидата за претседника Владу Милошевића, обућара, тада кафеџију. За кметове: 1. Петар Недељковић Чече; 2. Љуба Николић-Бенић; 3. Благоје Николић; 4. Тодор Стефановић; 5. Један радник из Чачка, металац.“

„Као одборници су били: 1. Петар Тасић-Мусић; 2. Јова Живковић Зајак; 3. Сава Митић, салер; 4. Стеван Симоновић; 5. Јован Петровић Благошпија; 6. Душан Нешић и други“ (Писмена изјава Љ. Николића-Бенића од 3. октобра 1977. — Збирка С. Димитријевића).

Д. Нешић пише да је на једним општинским изборима В. Милошевић био кандидат „на нашој радничкој листи као претседник, а поред осталог осталих и ја сам био кандидат за одборника“ (Писмена изјава Д. Нешића од 15. септембра 1977. — Збирка С. Димитријевића).

ничке групе у општини лесковачкој из 1920—21. године, који вам може послужити као гаранција за добар и још много бољи рад наших представника у општини лесковачкој. Јер је оно била прва... [С. Д.: овде је изостављена реч: комунистичка и замењена тачкама] општинска управа. Зато, другови радници и сиромашни грађани, дођите сви на овај збор, јер ће се на њему расправљати ваше животна питања.“

На поменутом великом избору, заказаном за 12. август 1926. у хотелу „Париз“, главна тачка била је „Реферат о општинским изборима у вароши Лесковцу“. „Реферисаће наш изасланик из Београда и донеће на истом збору програм рада наше управе и одборничке групе у општини Лесковачкој, који хоћемо да извршимо ако наши кандидати буду изабрани.“

Обраћајући се са „другови радници и сиромашни грађани“, овај изборни проглас каже:

„Од овога избора општинских часника зависиће у великој мери хоће ли лесковачки радници и сиромашни грађани уопште, заједно са својим породицама и даље подносити овако паклене муке и невоље, беду и оскудицу у најнужнијим намирницама, дугу беспослицу и дуго радно време које достиже у многим радионицама и фабрикама дванаест и више часова дневно, за надицу која се спушта и испод 15 динара, и са највећим шиканирањем и унижавањем радничког и људског достојанства уопште... хоће ли лесковачки радници и сиромашни грађани и даље подносити овако неподношљиви појам тешке експлоатације, велике скупоће, дуге беспослице, јефтине радне снаге и дугог радног времена, велику нечистоћу у варошима и страшну неуређеност у свему и свачему... хоће ли Лесковац и даље остати једна прљава и до крајности неуређена варош у сваком погледу — једна мучионица за раднички сталеж и за сав лесковачки сиромашни свет, а силан и непресушан извор за богаћење неколико лесковачких богова — фабриканата и крупних капиталиста, богаташа, који на све могуће начине спречавају организовање и борбу радника у њиховим предузећима кроз радничке синдикате за иоле сношљивији и човечнији живот.“

У даљем тексту се наглашава да од ових избора зависи „хоће ли Лесковац и даље бити само варош за нагло и брзо богаћење разних капиталиста путем најбездушније експлоатације радне снаге и најкраће пљачке путем огромне скупоће, или ће се створити услови за много сношљивији и бољи живот радника и сиромашног становништва“.

Поред овог, може се рећи уводног изборног агитационог плаката, који је дао општу политичку карактеристику ове кандидатске листе, издата је читава серија других изборних плаката: „Занатлијама, ситним сопственицима и чиновницима вароши Лесковца“, „Салерима и ужарима Лесковачким“, „Произвођачима дувана и радницима монопола“, „Друговима муслиманске вере“ — намењен Ромима, конопљарима и свирачима.

У њему се детаљно анализира положај сваке од ових група, типичних за лесковачку градску средину, са обиљем података о њиховом положају.

Тако, нпр., у њима се указује како занатлије плаћају „скупе и прескупе кирије својим газдама од 500, 1.000 и 1.500 динара месечно“; тражи „да се ужарско-салерски рад у казним заводима укине, јер робијашци нису на робији зато да читаву масу радног народа баце без рада у крајњу беду“, и слично.²⁶

На општинским изборима од 15. августа 1926. листа „Радничког Блока“ добила је у Лесковцу само 300 гласова.²⁷

Упоредимо ли резултате ових избора (узетих из „Борбе“) са бројем гласова које је НРПЈ добила у претходним општинским изборима из 1923, у свим местима која се јављају у оба случаја, видимо да је у целој Србији, а не само у Лесковцу, дошло до великог опадања броја добијених гласова.²⁸

Место	Број гласова на општинским изборима		Изгубљено гласова	% изгубљених гласова
	19. VIII 1923	15. VIII 1926		
Београд	1.537	799	—838	—54,5
Ниш	811	449	—362	—44,6
Лесковац	736	300	—436	—59,3
Крагујевац	709	200	—509	—69,2
Ваљево	139	102	— 37	—27,3
Чачак	105	97	— 8	— 7,6

Пошто се нека од уопштених званичних партијских објашњења слабих изборних резултата изнетих у претходној напомени не могу применити на Лесковац, јер је лесковачка партијска организација заиста учинила много за упознавање гласача са својим ставовима по њиховим животним питањима, приморани смо да дамо наше објашњење ове појаве.

²⁶ Текстови пет поменутих изборних плаката објављени су у *Споменици лесковачког радничког покрета*, 383—392 — оригинали уступљени из збирке С. Димитријевића налазе се у архиви Народне музеја у Лесковцу, инв. бр. 32, 29, 28, 31 и 30.

Са истеком мандата општинских одборника на листи НРПЈ изабраној 1923, који је престао приликом ових општинских избора из 1926, отпао је из прокомунистичког покрета познати лесковачки социјалиста, касније комуниста Таса Миљковић, адвокат.

Већ смо у *Споменици радничког покрета* написали: „Танасије Миљковић, адвокат, не само да се пасивизирао већ се потпуно дизаинтересирао за раднички покрет. Поставши правозаступник лесковачких индустријалаца закрвљених око имовинских парница, он је одбацио идеале своје младости и усредреди своје животне напоре на стицању имања“ (*Споменица лесковачког радничког покрета*, 218).

²⁷ „Борба“, Загреб, 30, 4. IX 1926.

²⁸ На изборима од 15. августа 1926. појавиле су се прокомунистичке листе и у неким новим местима: Скопље (119), Пирот (88), Паланка (56), Краљево (23).

Постоје две основне групе чињеница које објашњавају овај велики пад гласова, једни су општи и односе се на целу Србију други су локални.

Општи моменти који су допринели овом опадању гласова били су, на једној страни, забрана НРПЈ (децембар 1924) и даљи систематски прогони покрета од стране власти, на другој страни, криза у самом радничком комунистичком покрету изазвана великим фракцијским борбама и разбијачким акцијама појединих партијских и синдикалних руководилаца у Београду, који су довели до јавног отпадања, односно искључења Ж. Милојковића, Д. Буквића, С. Станковића и др. и који су привремено поколебали веру радника у виша руководства и ујешну борбу.

Локални моменти који су утицали на то били су: пасивизација неких бивших опште познатих месних партијских руководилаца после забране НРПЈ (нпр. Ј. Дискић), удаљавање од прокомунистичког радничког покрета неких других ранијих руководилаца (то је био случај са Т. Миљковићем Паштркуљом, М. Станојевићем и др.) и истицање кандидата који нису имали њихову популарност и нису били познати широким слојевима радног народа. Уз то је дошло издајство Реље Станковића, који је прешао на страну центрумаша. (Мада је то била изолована појава, она је несумњиво деловала деморализаторски на гласаче.)

Све је то утицало на смањење броја добијених гласова.

Зато у време кад су месна илегална партијска организација, локални синдикални раднички покрет и друге локалне радничке организације јачале и развијале се и остајале јединствене, када је ауторитет локалних руководилаца КПЈ био у њима и у целом лесковачком радништву у порасту, долази до овог видљивог опадања изборних резултата.⁹⁹

Док у другим местима у којима је НРПЈ наступила на изборима 1923: Смедереву, Крушевцу, Јагодини, Буприји, Аранђеловцу, Убву, Шутцу, Белограду, овог пута није било комунистичких кандидата.

Констативни да су листе „Радничког Блока ван спора доживљавале неуспех“, загребачка „Борба“ је покушала да то објасни овако: „Разлог томе неуспеху, разумије се, није срозавање радничке класе, него је, поред терора и певрштавања радника у бирачке спискове, главни разлог тешка апатија и криза радничког покрета.“

„Поред тога, присташе Радничког блока нису успели да идеје радничког блока правовремено, од почетка изборне борбе разнесу у масе, да их популарно и да без колебања и систематски развију илузије, које још постоје код великог дела радништва и демократа“ („Борба“, Загреб 30, 4, XI 1926; Резултат у Чачку исправљен према „Радничкој речи“ 7, 26, VIII 1920).

Многа општрији су закључци у извештају Политбироа поднетом пленарној седници ЦК КПЈ, одржаној 5—6. септембра 1926. У њему стоји: „И у време изборне кампање потврдила се констатација Конгреса, да је партија изгубила везе са масама.“ „Идеја општег радничког блока није дала веће резултате, због организационог стања Партије. Сем тога, у масама постоје демократско-пацифистичке илузије, које је демократска партија потенцирала и добро искористила.“ У овим изборима ми смо претрпели пораз, што је ПБ констатовало у својој резолуцији.“ „У Србији се готово сав рад свео на изборну борбу“ [Извештај Политбироа потписан од Милића (Симе Марковића) — АЦКСКЈ, КИ 1926/95, документ 1].

“Фракцијске борбе, којима Лесковац није био захваћен, ипак су се одразиле у њему посредним путем, преко штампе, деморалишући раднике и гласаче.

Пошто је КПЈ била исцрпila своја иначе ограничена средства у агитацији за општинске изборе у лето 1926. године, њој су на следећим изборима, на изборима за посланике обласних скупштина, који су имали да се одрже 23. јануара 1927, остале врло ограничене агитационе могућности.³⁰

Сами избори нису били посебно интересантни. Они су представљали неку врсту пробе за владајућу Радикалну партију, односно за коалицију радикала и радићеваца, која је преко њих покушавала да опица пулс бирача пред парламентарне изборе. Уз то, пројектоване обласне скупштине биле су без већег политичког значаја, пошто је жупан, као чиновник Министарства унутрашњих послова, имао право да поништи сваку одлуку ове скупштине. Из свих поменутих разлога КПЈ је била прилично пасивна.

КПЈ је имала у целој Србији само 8 кандидатских листа и добила 1.800 гласова.³¹

Пошто у наведеним условима лесковачка организација КПЈ по свој прилици није ни имала своје плакате, а уз то цела штампа, буржоаска и радничка, није поклонила већу пажњу овим изборима, за сада немамо података да ли је и у Лесковцу постојала нека радничка листа, односно нека листа Републиканског радничког сељачког блока у току предизборне агитације за време обласних избора на почетку 1927. године. По свој прилици, то није био случај.

Задржимо се на даљој реорганизацији илегалне КПЈ.

³⁰ У циркуларном писму Политбироа ЦК КПЈ бр. 8, упућеном 1. XII 1926. свим покрајинским секретаријатима, стоји: „Скрећемо пажњу секретаријатима да при овој кампањи морају рачунати *пре свега на локална средства*, а ако се ситуација централе не промени, онда искључиво на локална средства“ (АЦКСКЈ, КИ 1926/136).

У новом циркуларном писму бр. 9 од 5. XII 1926, у коме се покрајински секретаријати обавештавају о стварању Изборног одбора који ће водити читаву изборну акцију и који треба о свему обавештавати, дају се упутства за самосталну акцију: „С обзиром на техничке потешкоће услед неизграђеног партијског апарата препоручује вам се, да на основу одлука конгреса и искустава из акција за општинске изборе, развијате што више *самосталне иницијативе* у овој акцији, обавештавајући нас о предузетим мерама и изгледима на могућност заједничког иступања, као и постигнутим споразумима“ (АЦКСКЈ, КИ 1926/137).

На основу циркуларног писма бр. XIV Бироа ЦК СКОЈ-а из децембра 1926, упућеног свим покрајинским секретаријатима, видимо да је Политбиро КПЈ био решио „да на овим изборима иступи и то у граду као *Раднички блок*, а на селу као *Радничко сељачки блок*. Свагде где је то могуће истакнуће се листе...“; тражи од СКОЈ-а „да свим својим снагама помогнете партију на овим изборима“ (АЦКСКЈ, КОИ 1926/61).

³¹ Извештај Политбироа ЦК КПЈ о обласним изборима, АЦКСКЈ, КИ 1927/2.

Тада су комунисти добили у Београду 830, у Нишу 279, у Чачку 86 а у Ужицу 84 — свега 1.279 гласова (У. Вујошевић и Б. Глигоријевић. *Писма Ф. Филиповића руководиоцима Сељачке интернационале у Москви*. Прилози за историју социјализма X, 440—2). Остала четири места нисмо успели да утврдимо.

Из организационе резолуције Пленума ЦК КПЈ из априла 1927. види се да су тада већ постојали окружни комитети КПЈ.³²

е) *Учешће КПЈ на посланичким изборима 1927. године*

На почетку предизборне кампање за посланичке изборе који су имали да се одрже 11. септембра 1927, лесковачки комунисти били су против сваког учешћа на овим изборима.

Михаило Јовановић — Мика Брада, приказујући предизборну ситуацију у Врањском округу крајем јула 1927, пише: „Радници у томе правцу [С. Д.: у погледу истицања своје кандидатске листе] не покушавају ништа. Овога пута један велики број њихових људи прикључиће се оном проценту, који ће због суша и општих привредних недаћа бити знатно јачи но прошлих избора. Ова маса која ће бојкотовати изборе, представљаће једну, и ако сразмерно начелну, снагу, о чијим склоностима и унутрашњем превирању могло би се позамислити прилично. Но о томе се сад нема времена. А међутим, оно ради. Ради муњевито.“³³

Касније, на иницијативу руководства КПЈ, они су покушали да наступе као Републикански савез радника и сељака за Округ врањски, али, по свој прилици, нису у томе успели.

Почетком септембра 1927. године објављена су у Лесковцу два плаката потписана са „Изборни одбор Републиканског Савеза радника и сељака за округ врањски“. У оба плаката тражи се од радног народа да не гласа ни за једну буржоаску пљачкашку партију.

Очевидно је да су у питању плакати политичког блока — Радничко-сељачког републиканског савеза, у коме су биле присталице КПЈ (тј. блока који су комунисти створили уочи избора из фебруара 1925).

Први, велики плакат у коме се овај одбор обраћа „Радном народу града и села округа Врањског“, очигледној је инспирисан од Месне организације КПЈ. У њему се, између осталог, каже:

Да је радикалско-демократска влада Вукићевић — Маринковић „влада удружене српске крупне буржоазије“, расписала ове изборе да би отворила пут „новом политичком и економском поробљавању радног народа у Југославији“. Да „не могу решити привредну кризу они који су својом досадашњом противнародном пљачкашким политиком бацили радни народ града и села у несношљиву беду“. Радикали и демократи траже напе поверење да би могли продужити „досадашњим средствима политику економског поробљавања, националног угњетавања и ратних опасности“ и утрли пут „За отворену фашистичку диктатуру, која би сахранила и послед-

³² У њој се каже: „Покрајински, Окружни и Реонски (Месни) комитети дужни су...“

Једновремено се поставља као непосредни задатак у побољшању организационе структуре партије „Образовање Окружних комитета у свим градовима где у околини има сеоских парт. организација и активирање постојећих окружних комитета у правцу проширења рада на селу и појачања руководства над тим радом (АЦКСКЈ КИ, 1927/12).

³³ М. [Михаило М. Јовановић — Мика Брада], „Новости“, 1969, 28. VII 1927.

ње остатке народних права и слободе у овој земљи“. Међу њима нема разлике. „Сви се они међусобно боре за посланичке мандате и министарске фотеље да би силом власти могли лакше да врше пљачку над радним народом.“

Истичући у први план ратну опасност, потписници кажу: „Зато у центру наше изборне агитације мора бити борба против ратних опасности и војне диктатуре, за мир и савез са Совјетском Русијом.“ Онда наставља: „Републикански Савез радника и сељака најодлучније се бори против централистичко-хегемонистичког устава, против политике националног угњетавања, за слободу и равноправност свих народа Југославије.“ Прелазећи на сељачко питање, он каже: „Док стотине хиљада сељака или никако немају или имају мало земље, дотле су у Југославији многобројни велепоседи остали нетакнути, јер буржоаске партије па и само вођство Савеза земљорадника неће да одузимају земљу велепоседницима, него остављају стотине хиљада пољопривредних пролетера и сиромашних радника без земље тако да гладни долазе у градове тражећи узалуд посла, повећавајући армију беспослених.“

У интересу радничке класе и осиромашеног и презадуженог села Републикански Савез Радника и Сељака захтева *опраштање дужног пореза сиромашним сељацима и радницима, прогресивно оптерећење капитала и ослобођење од сваког пореза минимума за egzистенцију радника и сељака, против пореза на наднице, поништење свих зеленашких зајмова и организацију јефтиног кредита.*

Радничка класа је изложена страховитим ударцима офанзиве капитала који *смањује наднице, продужује радно време и припрема укидање радничког законодавства.*

Републикански Савез Радника и сељака бориће се свом снагом за најпотпунију слободу синдикалног организовања, против прогона радника и синдикалних функционера и поступања са беспосленим радницима као скитницама, за осам сатни радни дан, за државну и општинску помоћ беспосленим радницима, за заштиту и осигурање пољопривредних радника, за примену и усавршавање радничког законодавства.“

Дакле, у питању је целовит комунистички политички програм са тежиштем на локалним савезницима.³⁴

У другом плакату упућеном „Радницима и сиротињи града Лесковца, стоји да је први проглас, у коме је овај одбор упутио позив „да данас не гласате ни за једну од буржоаских пљачкашких партија“, „лесковачка ПОЛИЦИЈА ноћас одузела од наших другова који су га разносили улицама“. У овом новом плакату, који је био одштампан илегално захваљујући графичким радницима (што се може закључити из реченице: „Полицијо, штампари још нису помрли!“), обновљен је позив: „Не гласајте.“³⁵

³⁴ Упоредити: Скупштински избори и наши задаци, „Класна борба“ бр. 5, август 1927, 1—7.

³⁵ Плакат „Радном Народу града и села округа врањског“, датиран: септембар 1927. год., Лесковац, штампан на црвеној хартији и плакат „Радницима и сиротињи града Лесковца“, без датума штампања на белој хартији — оба потписана: Изборни Одбор Републиканског Савеза Радника и Сељака за Округ Врањски. — Из збирке С. Димитријевића.

Изборни одбор Републиканског савеза радника и сељака за Округ врањски био је само појавни облик месне илегалне организације КПЈ.³⁶

Лесковачки изборни одбор РСР и С је, као што смо видели био активан у агитацији мада није наступио са својом листом.³⁷

Кога су лесковачки комунисти тада хтели да кандидују, ни смо могли да утврдимо.

Ништа не указује да су лесковачки комунисти тада подржавали кандидатску листу Републиканске странке, која је добила у Врањском округу 773 гласа.³⁸

И ова изборна кампања вођена је у условима белог терора.

Ф. Филиповић пише: „Независним синдикатима у Србији полиција није дозволила ни један збор и ни једну конференцију. Власти у Србији нису дозволиле радницима растурање изборних летака. Они радници, који су по улицама лепили изборне летке,

³⁶ На то указује извештај Политбироа КПЈ о политичкој ситуацији у Југославији упућен 5. јула 1927. преко друга Тина — Ј. Жорге Балканској комунистичкој федерацији.

У њему стоји: „ПБ [Политбиро ЦК КПЈ] путем легалног изборног одбора који се назива Републикански савез радника и сељака, под којим именом иде партија у ову изборну борбу је упутио писмену платформу у којој је образложио политичку ситуацију и потребу заједничког иступања радника и сељака у овој изборној борби. Писмо са платформом достављено је горе поменутим партијама 26. јуна ов. г. У овом писму позивају се горе поменуте партије на заједничке преговоре.“ (Међу тим партијама сусрећемо: Савез земљорадника. (Социјалистичку партију Југославије — друге су партије ван Србије.) При томе он је одредио ужи земаљски изборни одбор у саставу: С. М. [Сима Марковић], Р. Ј. [Рајко Јовановић] и Д. М. [Драгомир Марјановић] (АЦКСКЈ, КИ 1927/14).

Лист „Организовани радник“ објавио је исто тако стварање овог изборног „Централног извршног одбора“ у који су ушли: С. Марковић, Д. Марјановић и Р. Јовановић и њихов апел на заједничко иступање упућен Социјалистичкој партији, Савезу земљорадника, Радићевим дисидентима и црногорским федералистима. „Вођства свих ових организација добила су позив, али су многе месне организације, упркос свога вођства, дале пристанак и тако се Савез радника и сељака ствара одоздо, у масама.“

Истовремено је објављено да је образован и Обласни извршни одбор РСР и С за Србију, у који је ушао и Душан Димитријевић из Ниша („Организовани радник“ 52, 14. VII 1927).

³⁷ У извештају Политбироу ЦК КПЈ упућеном 25. августа 1927. Коминтерни стоји да је КПЈ наступила у 32 округа. „То је после већих појава пасивности у обласним изборима један несумњиво позитиван знак.“ „Партија је изложена врло великом изборном терору, прогонима, хапшењима, забрањивању зборова итд. али ипак партија ће упркос овог испунити свој задатак, изборна кампања се поред тога стално наставља.“ „Несумњиво да је позитиван факт чињеница да је партија на овим изборима изашла са јединственом платформом и то платформом која одудара од социјалдемократског скретања какве су се биле појавиле приликом обласних избора у Словенији и Србији и која платформа у потпуности одговара директивама априлског пленума“ (АЦКСКЈ, КИ 1927/17).

³⁸ У збирци С. Димитријевића налазимо два плаката Југословенске републиканске странке, датирана септембра 1927. год. Лесковац. Они су штампани на љубичастој хартији. Један је потписан са: „Окружни одбор Југословенске републиканске странке“, а други са „Човек из народа“.

били су ухапшени и у затворима подвргнути средњовековним мучењима.³⁹

Да је и у Лесковцу Републикански савез радника и сељака био прогањан, видимо по томе што је његов први изборни плакат полиција запленила.

Мада Лесковац није био захваћен фракцијским партијским борбама, поједини припадници фракција долазећи у Лесковац и наступајући са фракционашким оптужбама, уносили су извештај немир међу лесковачке комунисте.

Тако, нпр., нови обласни секретар у Нишу Милош Марковић (партијски псеудоним: Ужић) обавестио је IV пленум ЦК КПЈ на седници од 28. новембра 1927. да је познати синдикални руководилац М. Каљевић (партијски псеудоним Туфегџић) „на свом путу без знања нашега ОС отишао у Лесковац и том приликом уместо да дâ нашим друговима потстреке за рад, вршио је деморализацију у организацији причајући како су два друга у централи проневерили средства. То је тако утицало на људе да су нам они с једним паничним писмом тражили обавештење“.

„Нове везе са ПБ-ом биле су слабе и од априлског пленума до данас ми нисмо добили ни једну одлуку сем резолуције ПБ-а о Синдикалним Конгресима.“⁴⁰

³⁹ В. Вошковић [Филип Филиповић] (Moskau), Die Kreiswahlen und die Regierungsumbildung in Jugoslawien (Окружни избори и реорганизација владе у Југославији), International Presse Korespondenz бр. 20, 1927. — копије у АЦКСКЈ, КИ 1927/28).

⁴⁰ АЦКСКЈ, КИ 1927/24, док 1, снимак 78; разрешење псеудонима Туфегџић — КИ 1929/8.

3. ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ У ЛЕСКОВЦУ, ЊЕНЕ ВЕЗЕ У 1928. ГОДИНИ И УЧЕШЋЕ БЛАГОЈА НИКОЛИЋА НА ЧЕТВРТОМ КОНГРЕСУ КПЈ

Дугогодишње фракцијске борбе вођене унутар КПЈ, њихова заоштреност која је угрожавала јединство партије и њену револуционарну акциону способност, незадовољство чланова партије и одлучно супротстављање томе стању од стране радника [које је дошло до пуног изражаја на Осмој конференцији Месне организације КПЈ у Загребу, одржане у фебруару 1928. године све је то нагнало Извршни комитет Комунистичке интернационале да закаже саветовање са представницима КПЈ.

Прве мере против постојања партијских фракција

Захтев да се пошаље таква делегација упућен је Политбироу ЦК КПЈ већ 10. XI 1927. од стране Паула. При томе је наглашено да ће делегацију партије изабрати пленум ЦК КПЈ, а мањина ће одредити своју делегацију. Тај је захтев разматран на седници Политбироа ЦК КПЈ од 16. XI 1927.¹

На Четвртом пленуму ЦК КПЈ, одржаном од 27. XI — 1. XII 1927, на коме је учествовао међу делегатима из Србије Милош Марковић (Ужић), металац из Ниша, изабран је нов секретаријат Политбироа.

У њега су ушли: као политички секретар Карловић [Бура Цвијић], као организациони секретар Ловренц [Јакоб Жорга], као синдикални секретар Јанић [?], као заменик политичког секретара Илић [Никола Петковић, машинбравар из Београда], као заменици остала два секретара Ужић [Милош Марковић] и Призма [?]. Једновремено је изабрано и шест делегата за саветовање са представницима Извршног комитета Комунистичке интернационале, међу којима опет налазимо Ужића [Милоша Марковића].²

Напомињемо да се Президијум Извршног комитета КИ није сложио са саставом ове делегације, на којој је Пленум ЦК инсистирао на „званичној делегацији партије“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/9), и тражио је делегацију у коју би ушао представник групе С. Марковића, представници месних организација Београда, Загреба, Ниша

¹ Записник седнице ПБ ЦК КПЈ од 5. I 1928 — АЦКСКЈ, КИ 1928/1.

² Записник пленума — АЦКСКЈ, КИ 1927/24, док. 1, снимак 87 и 88.

За разрешење имена упореди писмо Цвијића од 24. јануара 1928. — АЦКСКЈ, 1928/9.

и Сплита, члан ЦК који је на Пленуму имао неутралан став — Гогић [Јакоб Жорга] и представника већине партијског руководства Валића [Бурју Салаја].³

На овом пленуму наступила је „такозвана радничка група“, чији су представници заступали гледиште „да све партијске снаге треба да буду концентрисане у партијском руководству“.⁴

У *Тезама о ситуацији у партији и унутарњем партијском раду* „Пленум ЦК налаже својој централни да стане на крај већ окарактеризованој пракси [С. Д.: партијске деснице — групе Симе Марковића] спречавања увлачења радника из великих предузећа у Београдску партијску организацију, као и њиховог долажења до изражаја у њеним руководним инстанцама“ и захтева „добољшање социјалне базе у духу III конгреса“ КПЈ.

У њима се тражи „даље увлачење здравих пролетерских елемената у руководно тело партије“, које „треба вршити путем најживљег идеолошког оспособљавања и крајње политичке активизације партијског актива постављањем пред актив свих политичких и спорних питања, без тога не може бити ни оздрављење партије“.⁵

Дакле, већ крајем 1927. године нараста у партијском руководству отпор против десне фракције са Симом Марковићем на челу. У тој антифракцијској радничкој групи видно учешће добија Милош Марковић, секретар Обласног комитета КПЈ у Нишцу.

а) Стање партије у Нишкој области

Из списка чланова КПЈ за Нишку област (Креис) установљеног 11. I 1928. видимо да су у њој постојали на почетку 1928. године.

Ред. бр.	Месне партијске организације	Број хелија				Број чланова партије				Поред тога	
		уличних	фабричких	сеоских	укупно	инд. радн.	зан. радн.	пољ. рад.	сељака		укупно
1	Ниш	—	3	—	3	19	4	—	—	23	и 12 гимназијалаца (група у рударском рејону)
2	Пирот	2	—	—	3	—	8	—	—	8	
3	Лесковац	1	—	—	1	—	7	—	—	7	
4	Кружевац	—	—	—	—	10	2	—	—	12	
5	Зајечар	1	—	—	1	—	3	—	—	3	
5	Нишка област	4	—	—	7	29	24	—	—	53	
	Македонија	20	—	—	20	—	108	—	—	108	
?	цела земља, тј. Далмација, Нишка област, Словенија (сем Трбовља и Загорја) и Македонија ⁶	91	40	16	147	318	309	234	160	1021	и 25 интелектуалаца

³ Писмо Политбироа упућено 12. II 1928. поменутиим покрајинским секретаријатима — АЦКСКЈ, КИ 1928/113 и КИ 1928/18.

⁴ Писмо Ф. Филиповића — АЦКСКЈ, КИ 1927/26.

⁵ АЦКСКЈ, КИ 1927/27, снимак 99.

⁶ АЦКСКЈ, КИ 1928/5. — Статистика је прерађена.

То што је у Лесковцу тада постојала само једна улична ћелија са 7 чланова — занатских радника, упркос доста развијеним синдикалним, спортским и културно-уметничким радничким организацијама, показује да је партија у Лесковцу имала кадровски карактер.

б) *Отворено писмо Извршног одбора Коминтерне и формирање новог партијског руководства*

После саветовања представника КПЈ са Извршним комитетом Коминтерне почетком априла 1928. године,⁷ на коме је, између осталог, било говора и о стању у Нишкој области, чији је центар — Ниш био захваћен фракционашком борбом,⁸ објављено је *Отворено писмо Извршног комитета Комунистичке интернационале упућено члановима Комунистичке партије Југославије*, датирано: Москва, мај 1928,⁹ које садржи обавезна упутства „за рад Партије на ликвидацији фракцијске борбе и кризе у њој“.

⁷ Нада Јовановић пише на основу сећања Лазара Дедијера [АИРП Србије, МОК Ниш 2, (1956), 481—2] и других извора да су на овом саветовању, на коме је „основно питање било ликвидирање фракцијских борби и оздрављење партије“, учествовали „као представници КПЈ: Филип Филиповић, Коста Новаковић, Бура Баковић, Брацан Брацановић, Штефек Цвијић, Иван Крндељ, Марко Машановић, Лазар Дедијер, Лазар Стефановић, Жика Пећарски, Иван Томанић и други. Коминтерну су представљали Богумил Шмерал, Георги Димитров, Васил Коларов и Ремеле.

Исти аутор указује да је група делегата, међу којима су били Сима Марковић, Милош Марковић, Андрија Хебранг, Матија Брезовић, Вицко Јеласка и Милија Петровић, били ухапшени у Аустрији, те нису стигли на саветовање. Њих су заменили делегати конгреса Профинтерне (Н. Јовановић, *Спровођење „Отвореног писма“ Коминтерне у Србији — Революционарци раднички покрет у Загребу између два рата*, Загреб, 1968, 83—84. Ми смо подвукли имена двојице Нишљија).

⁸ У то време, 9. априла 1928, одржано је и саветовање Балканског земаљског секретаријата са делегатима који су дошли у Москву у вези са конгресом Црвене синдикалне интернационале (Профинтерне).

На том саветовању учествовао је и Лазар Дедијер, железничар из Ниша. На том је саветовању познати десничар Лаза Стефановић иступио против левице и критиковао левичаре из Ниша, који су „нашу организацију у Нишу потстакли да гласа заједно са буржоаском радикалном странком“, и указивао да је „процес оздрављења“ [са десничарског гледишта] отпочео и на окружној конференцији у Нишу. Прн томе је упозоравао да „ако се пође путем указаним у писму“, тада ће се фракцијска борба наставити у синдикатима. У том смислу се изјашњавају и резолуције организација у Нишу, Београду итд.“

Када је Л. Дедијер узео реч, он је рекао: „Код нас у Нишу није постојала ни једна фракција пре формирања новог Политбироа [вероватно после Трећег конгреса КПЈ]. Али је одмах после тога фракционашка борба пренета и на нашу организацију. Тамо сада постоје две групе. Уместо да нам дају директиве, које смо ми више пута захтевали и материјалну помоћ, они тако поступају. Обећали су нам да ће плаћати секретара, чак нам је то обећао и последњи пленум централе. Али кад смо добили једног другог, партијски секретар нас је запитао: 'шта ради овај секретар?' Какав се утисак добија кад партијски секретар не зна шта радењегови секретари“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/132, стр. 1, 10, 15, 16 и 101).

Припремна верзија Отвореног писма датирана је 13. IV 1928 (АЦКСКЈ, КИ 1928/133).

⁹ Текст: *Историјски архив КПЈ*, том II, Београд, 1949, 447—453.

У Отвореном писму се указује да су пленуми ЦК КПЈ из септембра 1926, априла и новембра исте године „правилно анализирали привредну и политичку ситуацију у Југославији, правилно поставили задатке Партије, дали тачну критику погрешака и недостатака и такође правилно осуђивали унутарпартијску фракцијску борбу. Али партијско вођство није предузело ништа да би све те одлуке пленума спровело, да би све те одлуке остварило“.

Зато је „Извршни комитет Коминтерне на VI проширеном пленуму Коминтерне уз учешће друга број 2 [Буре Цвијића] усвојио посебну резолуцију у којој је указано да се главни задатак, који стоји пред Партијом, налази у превладавању фракцијске борбе“.

У условима који су до тада постојали, упозорења и савети Извршног комитета нису помагали. „Свечано су се усвајале једногласно резолуције у сврху поправљања грешака и за јединство партије, али се после тога ништа није поправило и продужило се систематско поткопавање и саботажа одлука Коминтерне. Идеолошка борба за изграђивање правилне комунистичке линије била је претворена у беспринципијелну фракцијску свађу за већину у водећим инстанцама Партије.

Вођство Партије постало је парализовано и претворило се у један стални дискусионни клуб. Живо питање пролетерске борбе потиснуто је у позадину...“

Окривљујући за ово стање водеће другове обеју фракцијских група, [десне и леве фракције у партији], Извршни комитет Комунистичке интернационале изјављује да ће „помоћи... у свему да се у најкраћем року статутарним путем сазове конгрес и да се образује нови ЦК, који ће се опирати на поверење целе Партије.“ Једновремено истиче да су „досадашњи интелектуалне вође банкротирале у Партији и показале да Партију треба да воде најбољи раднички елементи“.

Он позива све организације и чланове Партије „да поступају према упутствима партијске централе, у којој се у последње време већ образовало добро здраво језгро радничких елемената“; упозорава на опасност расцепа у Партији, који ће чланство осудити и спречити; и позива све чланове „да помогну иницијативу оних месних организација [С. Д.: нпр., загребачке] које су већ започеле ликвидацију фракцијске борбе у Партији“ (АЦКСКЈ, 1928/145).

Тада је формирано ново руководство партије.

У свом писму од 20. маја 1928. Рогоћ (Јакоб Жорга) јавља у име Централног секретаријата КПЈ свим покрајинским секретаријатима и месним комитетима КПЈ о том писму.

Том приликом он каже: „ПБ [Политбиро] формиран од ЕК КИ [Егзекутивни комитет Комунистичке интернационале] има да спроведе одлуке КИ и да води Партију до идућег конгреса. ПБ ће се састати у најскорије време и издаћ ће директиве о томе на који начин има да се води дискусија. За то време треба да предузмете све потребне мере да се сви чланови Партије упознају са садржином Отвореног писма Коминтерне.“¹⁰

¹⁰ АЦКСКЈ, КИ 1928/30.

Из записника седнице привременог секретаријата КОЈ од 27. маја 1928. видимо да је тада саопштено „да је десигниран нови П. Б. [Политбиро] КПЈ, који ће руководити пословима партије до конгреса Партије. Досадашњи ЦК партије разрешен је дужности. За састав новог ПБ не сме нитко знати осим његових чланова“.¹¹

На ново руководство партије (привремени ЦК КПЈ), створено „увлачењем у његов састав сигурних пролетерских активиста, а исто тако и активиста из бивше опозиције [партијске левице] који су спремни да раде на спровођењу указане основне линије“, стављени су следећи задаци:

- „1. Завршити отпочету реорганизацију партије на основи фабричко-предузећних ћелија.“
- „2. Појачати број чланова партије.“
- „3. Установити нормалне односе између партије и Независних синдиката и тешње повезати партију са синдикалним покретом стварањем комунистичких фракција у синдикатима.“
- „4. Развити и усавршити нелегални апарат партије у центрима, областима и местима.“
- „5. Појачати рад на учвршћењу комунистичке идеологије партије, а нарочито у области правилног схватања националног и сељачког питања.“
- „6. Чврстим руководством и енергичним радом васпоставити непоколебљиво међусобно поверење између партијских чланова. Радити на стварању повољне атмосфере за јединствени рад партије и учврстити партијску дисциплину.“
- „7. Спремити политички и организационо партијски конгрес увлачећи у рад партијске организације и чланове, уклањајући фракцијску борбу и чувајући јединство партије“.¹²

Привремено руководство партије, тзв. ЦКБ КПЈ, формирано је већ на новом састанку, одржаном 27. маја 1928. године.

Тада су у секретаријат изабрани: политички секретар Фране [?] организациони секретар Рогоћ-Левенц [Јакоб Жорга, железничар], синдикални секретар Валић [Буро Салај, кројачки радник] и Кандић [?], који је привремено замењивао Франца.¹³

Касније, вероватно кад је добило потврду од Коминтерне, ово руководство сачињавали су Боснић [Буро Баковић], Рогоћ [Јакоб Жорга] и Валић [Буро Салај].¹⁴

¹¹ Једновремено је речено: „Друг Савић има да преда све техничке полове другу Аману, да би их могао прелати новоме П.Б. и тиме завршује рад привременог секретаријата“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/32).

¹² Документ из фонда Коминтерне на руском језику са насловом *На такав и карактер кризе у КПЈ*, који се завршава позивом Извршног комитета Комунистичке интернационале свим члановима КПЈ „да се збију око ЦК партије и отпочну да раде солидарно — остављајући по страни лична расположења и неспоразумевања — за брже и дефинитивно уклањање кризе у партији, за правилно спровођење основне линије у разним областима партијског рада и за стварну большевизацију партије“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/193, снимак 270).

¹³ АЦКСКЈ, КИ 1928/31 и 33.

¹⁴ АЦКСКЈ, КИ 1928/39, 48 и 41.

Почев од 17. јуна 1928. па падаље Б. Баковић се појављује под именом Боснић. Када је Рогоћ отишао у Београд да организује нови Покрајински секретаријат, њега је заменио Карић [?] (АЦКСКЈ, КИ 1928/48, 53, 54, 55, 56 и 65).

До промене је дошло и у руководству партије за Србију. Пошто су се Покрајински секретаријат и Окружни комитет КПЈ у Београду супротставили отвореном писму Коминтерне, на седници централног секретаријата КПЈ од 17. VI 1928. решено је „да се разреши дужности ПС и ОК [Покрајински секретаријат и Окружни комитет] у Б[еограду] и да се постави нови комитет који ће вршити дужности ПС и ОК до конф.[еренције]“. За секретара новог Покрајинског комитета одређен је Ужић [Милош Марковић], а у комитет је требало да уђу 6 чланова партије и представник омладине. Ове је одлуке имао да спроведе Рогоћ (Ј. Жорга), који је био послат у Београд.¹⁵

Неколико дана касније, на седници Политбироа одржаној 20. јуна 1928. изабран је у Политбиро Милош Марковић (Ужић), који је постао заменик синдикалног секретара Буре Салаја (Валића).¹⁶

У јуну 1928. године предвиђено је одржавање 8 покрајинских конференција Црвене помоћи — с тим да се у септембру 1928. одржи земаљска конференција Црвене помоћи. Покрајинска конференција Црвене помоћи за Србију имала је да се одржи 14—15. јула 1928. Било је предвиђено да на њој буде 25 делегата.¹⁷

Према подацима из већ цитираног рада Наде Јовановић „У састав новог руководства КПЈ ушли су Буро Баковић, Јакоб Жорга, Марко Машановић, Жика Пећарски, Буро Салаја, Браћан Браћановић и други“ (Ibid., 88).

Према казивању Ж. Пећарског, пре његовог слања у земљу, у јуну 1928. Ф. Филиповић је био секретар Организационог бироа [АИРП Србије, МОК Ниш 2, (1956), 501], што значи да је он тада био организациони секретар КПЈ [АИРП Србије, МОК Ниш 2, (1956), 501].

¹⁵ АЦКСКЈ, КИ 1928/39.

Ова смена покрајинског руководства дошла је због фракционашке делатности у Београду. Фракција С. Марковића је тада сазвала окружну конференцију против Отвореног писма (АЦКСКЈ, КИ 1928/22).

¹⁶ АЦКСКЈ, КИ 1928/41.

¹⁷ У то време постојали су покрајински, окружни и месни комитети Црвене помоћи.

На предвиђене покрајинске конференције месне организације које су имале до 20 чланова слале су једног делегата, а за сваких даљих 30 чланова још по једног.

За земаљску конференцију Црвене помоћи било је предвиђено да се на 50 чланова шаље један делегат (Писмо Централног комитета МОПР-а за Југославију упућено 15. VI 1928. — АЦКСКЈ, КИ 1928/37 — Скраћеница МОПР, која се помиње у овом документу, значи: Међународна организација помоћи револуционарима. Црвена помоћ у нашој земљи била је секција МОПР-а).

Касније 6. септембра 1928. послата су свим Покрајинским одборима Црвене помоћи *Упутства за стварање организација Црвене помоћи*.

Ту се предвиђају месни одбори Црвене помоћи од најмање 5 чланова; где има Независних синдиката и легалних пролетерских организација у којима постоје наше фракције, у Месни одбор Црвене помоћи улази по 1 представник сваке од тих организација; у самим организацијама створиће се пододбори Црвене помоћи; пододбори Црвене помоћи у синдикатима обухватаће по 1 члана из сваког већег предузећа; „Ови чланови пододбора истовремено су и повјереници Ц. П. организације за директно предузеће“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/71 и 72).

Слично је и у окружници упућеној свима покрајинским одборима Црвене помоћи, у којој се прецизира стварање месних одбора Црвене помоћи од најмање 5 чланова; „У местима где постоје организације Независних син-

На седници Политбироа ЦК КПЈ од 20. VI 1928, одржаној после догађаја у Скупштини (убиство Радића), решено је да се упути писмо вођствима свих опозиционих партија; да се напише легални и илегални проглас и да се пошаљу инструкције свим покрајинским секретаријатима за „сазив зборова под фирмом СР и С [Савез радника и сељака] на које ће се позвати све опозиционе партије“.¹⁸

Левичарски обојене пароле из прогласа приказане у напомени нису одговарале тадашњој ситуацији у земљи и несумњиво су утицале на талас репресија које су наишле крајем лета 1928. и захватиле Лесковац. (Забрана синдикалних организација у септембру 1928.)¹⁹

в) *Дискусије о Отвореном писму Извршног комитета Коминтерне, ново партијско руководство за Србију и његово премештање у Ниш*

Задржимо се на дискусијама које су вођене у току јуна и јула 1928. године о Отвореном писму Извршног комитета Комунистичке интернационале упућеном члановима КПЈ и новом привременом партијском руководству за Србију.

диката или друге пролетерске легалне организације (шпортска, просвјетна, дилетантска и пјевачка удружња, твђи синдикати, кооперативе итд.), у којима постоје наше фракције, у мјесни одбор ући ће по један представник сваке од тих организација, а у самим тим организацијама ставиће се пододбори дотичне мјесне организације Ц. П.“ Уз то је јављено да се уводи редовна чланарина од 2 динара месечно за неквалификоване а 4 динара за квалификоване раднике и остале професије (АЦКСКЈ, КИ 1928/186).

¹⁸ АЦКСКЈ, КИ 1928/41.

Тада се појавио легални проглас *Радницима, сељацима и сиромашним грађанима свију народа Југославије*, који су потписали Буро Салај и Камило Хорватин (Хрватска), Вицко Јеласка (Далмација), Јакоб Жорга (Словенија), Милош Марковић (Србија) и Гојко Вуковић (Босна), објављен у „Борби“ 34, 21. VI 1928 (АЦКСКЈ КИ 1928/43).

Истовремено се појавио и илегални летак *Радном народу вароши и села*, потписан са: *Комунистичка партија Југославије (секретаријат за Србију)*, у коме се ово убство назива „Организовани злочин познате дворско-милитаристичке клике (Беле руке) против хрватског народа“, у коме се позива „у борбу за рушење милитаристичке монархије и хегемонистичке српске буржоазије!“... У борби против фашистичко-генералске диктатуре!“ и износи погрешне поставке националног питања (АЦКСКЈ, КИ 1928/12).

Још већу оштрину налазимо у прогласу Комунистичке партије Југославије и Комунистичке омладине Југославије намењеном војсци, у коме пише: „Банда разбојника на челу са кравим и подлим краљем Александром пуних десет година пљачка и убија, јавно и тајно, најбоље синове радног народа“. Проглас се завршава паролама: „За наоружање радника и сељака! Стварајте илегалне војничке комитете и ступајте у везу са револуционарним народом! Против крваве буржоаске владе, а за радничко-сељачку владу! За солидарност револуционарних радника, сељака и војника, за радничко-сељачку републику!“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/46).

У то време, после седнице Политбироа од 17. VII 1928, на чело организационог секретаријата дошао је Мартиновић (Малишић) (АЦКСКЈ, КИ 1928/57).

¹⁹ Изгледа да је ово питање дискутовано и на Балканском земаљском секретаријату Коминтерне.

У тексту једног говора Крешића (Ђуре Цвијића) на састанку тог форума одржаном 10. VIII 1928, стоји:

Нови покрајински партијски секретар Ужић (Милош Марковић) јавио је 23. јула 1928. Политбироу КПЈ да је добио обавештење о свом постављењу крајем јуна, да је добио налог од Боснића (Буре Баковића) да одмах крене у Београд, да му је овај саопштио функцију, али да још није уведен у дужност покрајинског секретара због отпора фракционаша у Београду, пошто га ОС [Окружни секретаријат] не признаје и пита шта да чини.²⁰

У вези са тим тешкоћама, на седници Политбироа од 2. VIII 1928. решено је „да се напише писмо ПСБ [Покрајинском секретаријату у Београду] да је Ужић секретар ПК и ОК [Покрајинског секретаријата и Окружног комитета] одређен од БЦК [Политбироа ЦК КПЈ]...“²¹

Из инструкција Бироа ЦК КПЈ за вођење ове дискусије у Партији и СКОЈ-у, упућених јуна 1928. као обавезне директиве окружним и месним комитетима (Bezirks- und Ortskomitetes), било је предвиђено да се дискусије одрже у свим ћелијама и на месним, окружним и провинцијским конференцијама, које се имају сазвати.²²

„У пројекту једног писма нашој партији, које се сада у ВЛС (Балкански Ланд Секретаријат) разрађује, наводе се основне грешке нашег партијског вођства у последњим догађајима, погрешна оцена ситуације, истицање читавог низа погрешних парола и одсуство јасне перспективе“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/165).

Напомињемо да су тада постојала и реаговања на ове ставове у бази радничког покрета. Тако, нпр., у извештају Р. Вујовића који се односи на стање партијске организације у Нишу пре 6. јануара 1929. стоји: „Ликвидаторске и легалистичке тенденције појавиле су се нарочито у последње време код неких синдикалних функционера“. Вујовић их везује за општи притисак реакције, појачан у последње време због појачане делатности партијске организације и појачаног растурања летака од стране партије, „у којима је избачена лозинка као што је 'Доле крвави краљ Александар' итд. Они говоре да такав рад партије се јавља као провокација против синдиката, одређених функционера итд. По њиховом мишљењу, треба градити синдикате и сачувати могућност њиховог легалног рада по цени ћутања партије“.

„Карактер ових легалистичких и ликвидаторских тенденција детаљније је изражен у изјави бившег обласног секретара за Хрватску при Савезу металских радника и секретара Обласног комитета у Н[ишу], познатог ЦИ, у којој је он оформио своје легалистичко расположење (писма се налазе у ЦК Партије)“ (АЦКСКЈ, КИ 1929/1).

Општа оцена Р. Вујовића ових ставова не умањује чињеницу да су се они појавили због извесне претеране општрине партијских ставова, која је непосредно после тога кулминирала у пароли о оружаном устанку (1929) у време кад за то није било услова — пароли која је имала тешке последице по Партију.

²⁰ У прилогу те вести дато је писмо Лалића (Љубе Радовановића), у коме стоји: „Друг Ужић јавио се у БПС [Биро Покрајинског секретаријата]; тражио је да га уведемо у функцију. Пошто ми од ПБ [Бироа] немамо никаквог овлашћења о томе, какве се комбинације праве са другом Ужићем и каква треба да буде његова функција у нашој области, то природно нисмо ни могли да га уводимо у какву нарочиту функцију.“

23 VII 1928. у Б.
(АЦКСКЈ, КИ 1928/58).

²¹ АЦКСКЈ, 1928/65.

²² Најпре су чланови партије требали да се упознају са материјалима и одлукама, а затим да се одрже реферати и дискусије у свим ћелијама. На тим састанцима ћелија месни комитети би поделили реферате о свом раду, а свака ћелија требало је да изради свој пројекат резолуције о свим пита-

Лалић“ [с. р.]

У извештају Карића упућеном 9. августа 1928. Политбироу ЦК КПЈ говори се о току ове дискусије. У њему се каже да је она у неким провинцијама већ завршена, а у другим (Србија, Војводина...) још је водимо“.

„Уопште узевши, може се рећи да је писмо свуда изврсно примљено, са изузетком Београда, где група друга № 1 [С. Д.: Симе Марковића] такође и даље маневрирају да би изиграли Отворено писмо. После двомесечних бесплодних дискусија са групом друга 1 били би најзад приморани да суспендујемо београдски ОК [Окружни комитет], да створимо један провизорни ОК из радника и да пребацимо београдски ПС [Покрајински секретаријат] у Ниш, да га спојимо са Нишким. У овај нови привремени П. С. за целу Србију ушли су радници. Они нам уопште не пишу и не дају нам никакав јасан и конкретан одговор у односу на њихова обећања и наше саветодавце који су овде стигли за рад.“²³

њима дневног реда. После дискусије о партијским питањима и извештају месног комитета прихватиће се резолуције и бирати делегати за месне конференције. Белија до 5 чланова бира 1 делегата (обавезно радник). Хелија од 6—10 чланова 2 делегата (од којих је најмање 1 радник). Хелија од 11—15 чланова 3 делегата (од којих су најмање двојица радници), за сваких даљих 5 чланова бира се један делегат. Месна конференција бира верификациону комисију, која проверава мандате и прихвата само оне делегате који су извршили обавезу према партији.

На месним односно окружним конференцијама бирају се делегати за провинцијске конференције. На 15 чланова 1 делегат, с тим да међу делегатима најмање 3/4 буду радници из предузећа и индустрије.

На окружним конференцијама бирају се делегати за конгрес, и то на 50 чланова 1 делегат, с тим да најмање 3/4 буду радници из предузећа и индустрије (Материјали о Отвореном писму — АЦКСКЈ, КИ 1928/115, снимак 113—115).

Из истих материјала који се односе на ову дискусију видимо да је десна фракција Симе Марковића (означавана као фракција друга бр. 1) отворено наступила против новог курса и тражила ревизију Отвореног писма (Ibid., снимак 104).

То потврђује писмо које је београдски окружни комитет упутио партијском чланству уз Отворено писмо (АЦКСКЈ, КИ 1928/194).

²³ АЦКСКЈ, КИ 1928/164 (наше подвлачење).

Из извештаја групе коју је делегирао Извршни комитет Комунистичке интернационале од 24. VI 1928. видимо да, у целини узевши — сем Београда и централе Независних синдиката, где је опозиције било — у осталој Србији „нема опозиције и признају нови курс и нову политичку линију“.

У извештају те групе пише: „Ми смо расподелили наше раднике на следећи начин. . . Но IV у Нишу (Србија).“

„Да би оживели низ организација, ми смо почели са реорганизацијом — регистрацијом чланова партије, њиховим распоредивањем по хелијама, са дискусијом Отвореног писма, са сакупљањем чланских влога, продајом партијске литературе итд. итд.“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/159).

Податке о премештању Покрајинског секретаријата из Београда у Ниш налазимо и у писму Боснића (Ђуре Баковића) упућеном у име Бироа ЦК КПЈ Окружном комитету града X [Београд] у Србији — заведено у архиви Коминтерне 28. августа 1928.

У њему стоји: Пошто је „седмогодишња фракционашка борба највише затрвала односе ту у нашој средини“ и читава организационо стање било врло слабо. Биро ЦК КПЈ је суспендовао Окружни комитет у Београду и на његово место има се образовати нови привремени К. К. од радника“. У то. П. [окрајински] С. [секретаријат] у граду X [Београду] премешта се у Н. [Ниш] и спајају се са П. [С. Д.: у ствари, Обласним] С. [секретаријатом] тога

Осврнимо се на састав тог привременог *Покрајинског секретаријата КПЈ за Србију у Нишу* у који су ушли радници, а који је створен вероватно у јулу 1928. проширењем постојећег Обласног комитета.

Према Ж. Пецарском, у њега је требало да уђе „Обласни секретаријат Ниша у целини (како стоји) уз мене [Ж. Пецарског] као придодатог од Организационог бироа [КПЈ] и Трифуна — Марка Машановића из Београда“.

То је остварено на састанку нишког Обласног секретаријата: „кооптирали смо цео Обласни секретаријат, који је претворен из Обласног у Покрајински секретаријат са другом Трифуном из Београда.“²⁴

Како се мењао састав Обласног комитета КПЈ у Нишу од времена његовог стварања 1926. до 1928. године, данас је немогуће утврдити. Па ипак, из свега онога што знамо о историји лесковачке партијске организације слободно можемо закључити да је од самог почетка његовог стварања, тј. од времена када се Душан Димитријевић помиње као обласни секретар КПЈ (друга половина 1926), па све до шестојануарске диктатуре, Благоје Николић, секретар лесковачке партијске организације, био њен представник у овом форуму.

С обзиром на то да је Благоје Николић био радник и учесник октобарске револуције, да није припадао никаквој партијској фракцији, да је био члан Обласног комитета КПЈ у Нишу, да је ускоро затим био председник Покрајинске конференције за Србију одржане 25. X 1928. и делегат на Четвртном конгресу КПЈ, одржаном 6—20. XI 1928, са сигурношћу можемо рећи да је он припадао и том нишком покрајинском партијском руководству за Србију, створеном у јулу 1928, на чијем је челу био Милош Марковић.

Претпоставка Д. Кулића да је Б. Николић био секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију не може се прихватити,²⁵ пошто из свега што је до сада изложено произилази да је покрајински секретар за Србију у другој половини 1928. године био Ужић (Милош Марковић).

Разрада и спровођење у живот Отвореног писма ИК Ки извршена је у Лесковцу и лесковачком крају под руководством Благоја Николића.²⁷

места, тако да од сада постоји само један П.[покрајински] С.[секретаријат] за Србију.

Како ће се образовати тај нови и привремени П.С., о томе ће вам дати ближа и конкретнија обавештења др.[друг] Ужић [С. Д. Милош Марковић]. Б.Ц.К.[Биро Централног Комитета КПЈ] је свестан одговорности за такве одлуке и он ће их мотивисати пред вишим форумом. Од вас се тражи да се покорите тим одлукама и да помогнете Ужића да их у дело спроведе, јер је он наш мандатор“ (АЦКСКЈ, Ки 1928/195).

²⁴ АИРП Србије, МОК Ниш 2, (1956), 501—502, 503.

²⁵ Види даљи текст.

²⁶ Д. Кулић, *Од Октобра...*, 93. напомена.

²⁷ Изјава Лазара Дедијера — АЦКСКЈ, МГ 1612/2, 22.

Према Ж. Пеџарском, у томе је учествовао и Марко Маша-новић—Трифун, који је у вези са тим дошао из Москве у Лесковац.²⁸

После новог јуриша буржоазије на синдикалне организације, почетком септембра 1927, који је захватио и Лесковац, у писму упућеном од стране Политбироа ЦК КПЈ, гј. Боснића (Б. Баковића), 7. IX 1928. свим покрајинским секретаријатима КПЈ констатује се да се „крвави режим хегемонистичке буржоазије“ окупио на Независне синдикате и да у њима траже комунистичку литературу. Затим се указује на мере које треба предузети. „Ми као комунисти треба да будемо тога свјесни да Нез. синдикати нису никаква комунистичка организација [С. Д.: Оне су биле много шире, пошто су захватале и непартијце], па према томе ми не смијемо да доносимо или остављамо нашу литературу у ма било којој легалној организацији радничке класе, а нарочито то не смијемо заборавити када идемо или радимо у Нез. синдикатима“.

„Зато настојмо изградити наш илегални партијски апарат тако, да он може несметано деловати и под најтежим ударцима реакције.“²⁹

²⁸ АЦКСКЈ, МГ 1672/2, 22.

То је, вероватно, друг бр. IV који се помиње у једној од последњих напомена.

„У Лесковац [по Ж. Пеџарском] у то време био је послат и Радуле (Стеван Панковић) радник [из Далмације], који је дуго година живео у Америци, одатле отишао у Совјетски Савез и био упућен у Југославију ради спровођења отвореног писма.“ Њега су морали да повуку из Лесковца у Ниш „на изричито тражење Благоја Николића“, „у противном да неће сносити одговорност за његову провалу и да је човек који не познаје апсолутно левковачке прилике“ [АИРП Србије МОК Ниш 2, (1956), 503; Н. Јовановић, *Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926—1928* — Сепарат из *Токова револуције III* (1968), 308].

“Да би се то постигло, он тражи озбиљан илегални рад, да се партијски апарат изгради „на бази ћелија по предузећима, које морају своје партијске функције вршити у самом предузећу. Ћелије из мањих предузећа и вличне ћелије морају своје партијске функције вршити у приватним становима (ћелијских чланова) или у слободној природи“.

„Организациони виши форуми морају никнути из ћелија на тај начин да претставници ћелија изабру истс, но у никојем случају не смеју рећи, који су другови изабрани у форум.“

„Ако се код неког члана нађе партијски материјал тада, када је у просторијама легалних партијских организација, таквог члана треба ставити пред партијски суд, те га за први пут укорити, а други пут искључити из партије.“ „Писма, летци и илегална литература има се поништити тада, када се чланови упознају са садржином, једино се оставља по један комад у пар. архив код М.К. [Месни комитет] и виших форума.“

„Ни један члан не смије да носи такав материјал по цевовима, а нарочито то не у просторијама легалних организација.“

При томе се указује да су чланови партије „обавезни да учествују у свим легалним организацијама радничке класе“, да одржавају претходни састанак партијске фракције, „који има да одреди становиште по даном питању у даној легалној организацији. Тако донешено и одређено становиште јесте обавезно за све комунисте, а уколико се то становиште не би поклапало са општом партијском линијом, то мањини претстоји право да се жали вишем форуму, но у сваком случају мора се покорити одлуци и спроводити је у дјело“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/75).

г) *Обласна конференција КПЈ у Нишу и Покрајинска конференција КПЈ за Србију у Београду одржана под председништвом Благоја Николића*

Као даља фаза припрема за нови, Четврти конгрес Комунистичке партије Југославије било је одржавање седам обласних конференција на којима су присуствовали делегати новог Политбироа ЦК КПЈ.³⁰

На основу сећања Ж. Пећарског, после дискусије у основним партијским организацијама одржане су не само месне и окружне конференције КПЈ већ и Обласна конференција у Нишу.

Ж. Пећарски и М. Машановић били су задужени за реализацију конференције у Србији.

После посете Буре Баковића Нишу, после два до три дана, почетком септембра 1928, одржана је Обласна конференција КПЈ у Нишу, којој је присуствовало око 40 делегата из Ужица, Краљева, Чачка, Трстеника, Крушевца, Бора, Зајечара, Пирота, Лесковца и Врања. Међу њима су били Б. Николић и Коста Стаменковић из Лесковца.

На овој обласној партијској конференцији, коју је организовао Милош Марковић, прихваћени су без резерве Отворено писмо Извршног комитета Коминтерне и одлуке новопостављеног партијског руководства.

На њој су као делегати за проширену Покрајинску конференцију КПЈ изабрани Милош Марковић, Благоје Николић, Жика Пећарски и још један друг чијег се имена Ж. Пећарски не сећа.³¹

За историју лесковачког радничког покрета посебно је значајна *Покрајинска конференција КПЈ за Србију одржана 25. октобра 1928. у Београду.*

Њој је требало да присуствује 16 изабраних делегата, од којих је дошло само 11.

Овој конференцији је председавао Благоје Николић, који је као „Пред. конференције Лесн“ потписао кратки писмени „извештај“ о њој за Верификациону комисију Четвртог конгреса КПЈ, чији се оригинал налази међу материјалима овог конгреса у Архиву Коминтерне, а фото-копија у Архиву ЦК СКЈ.

Из овог извештаја видимо да је „На истој [конференцији]... било представљено 1. О. К. из Н. са 6 М. О. и 4. М. К., са свега 44

³⁰ АЦКСКЈ, КИ 1928/179.

³¹ Сећања Ж. Пећарског, Архив Института историје радничког покрета Србије, МОК Ниш 2, (1956), 506—507; Н. Јовановић, *Борба за спровођење „Отвореног писма“ Коминтерне у Србији*, Сепарат из зборника *Револуционарни раднички покрет у Загребу између два светска рата*, Загреб, 1968, стр. 98—99; Исти аутор, *Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926—1928*, Сепарат из *Токови револуције III*, 1968, 301, 310.

³² Према сећањима Ж. Пећарског, главни референти на Покрајинској конференцији у Београду били су Ж. Пећарски, који је поднео реферат о политичкој ситуацији у земљи и у свету, и Б. Баковић, који је реферисао о организационим питањима и Отвореном писму Коминтерне.

Конференција је, уз то, осудила рад Симе Марковића [АИРПС, МОК Ниш 2, (1956), 507—510; Н. Јовановић, *Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926—1928*, 311].

ћелије". [С. Д.: То значи да је на њој био заступљен Обласни комитет у Нишу са 6 месних организација и 4 месна комитета.]³³

Поменуте партијске ћелије које су биле заступљене на њој, тј. тада постојале на територији Србије, биле су овако територијално распоређене: у Београду 14, Зајечару 9, Нишу 8, Чачку 4, Лесковцу, Крушевцу Краљеву и Ужицу по 2, Врању и Прокупљу по 1, укупно 45 (а не 44).³⁴

Ова Покрајинска конференција КПЈ за Србију изабрала је три делегата за Четврти конгрес КПЈ: Миљковића, Лесића и Косанчића.³⁵

То су били:

Занимање	Име и презиме	Рођен	Ступио у синдикат	Ступио у партију
Милорад Петровић	обућарски радник из Обреновца	1902.	1919.	1919.
Благоје Николић	столарски радник из Лесковца	1895.	1910.	1917.
Живојин Пецарски	живежарски радник из Ниша	1894.	1909.	1910.

Док су прва два имали 4 разреда основне школе, трећи је имао само 3 разреда основне школе, али је био на политичкој школи Свердлов у Москви.³⁶

³³ Напомињемо да је текст овог извештаја погрешно дат код Д. Кулића (*Од Октобра...*, 99). Тамо стоји: „На истој је било 10. К из Н са 6. М. О.“

³⁴ Казивање некадашњег нишког партијског руководиоца Светозара Јовановића из 1956. о стању Партије 1928. године, у коме се помиње: „У Лесковцу су биле 4 ћелије (једна се још повећала)“ [АИРП Србије, МОК Ниш 2. (1956), 476], супротно је подацима овог извештаја; зато га не узимамо у обзир.

Деса Пешић са правом примећује да у овом извештају недостају подаци о 10 партијских организација у Србији које се помињу у претходном периоду (Смедерево, Пожаревац, Смедеревска Паланка, Шабац, Ваљево, Уб, Горњи Милановац, Крагујевац, Пирот и Цариброд). Зато она повећава (уз све резерве) број месних организација КПЈ за 10, а број чланова КПЈ за око 90. Уз то је у Буприји, Алексинцу и Параћину постојао само по један члан КПЈ (Д. Пешић, *Криза у партијској организацији у Србији 1929. године*, 19—20).

Ако пођемо од податка из докумената Четвртог конгреса КПЈ да су делегати из Србије представљали 10 месних организација КПЈ и 255 чланова КПЈ и прихватимо горенаведени допуну, онда бисмо дошли до закључка да је у Србији крајем 1928. године постојало око 20 месних партијских организација са око 350 чланова КПЈ.

³⁵ АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 2 Д, који објављујемо у факсимилу.

Пошто је извештај датиран „26. X 1928. г. у Б.“, закључујемо да је Покрајинска конференција одржана претходног дана, 25. октобра 1928. у Београду.

³⁶ Основни подаци: АЦКСКЈ 1928/82, док. 2 Б, снимак 323 и 157. — Имена и места одакле су: накнадно разрешена.

Наша се разрешења слажу са онима која је извршио Д. Кулић.

На овој Покрајинској конференцији, одржаној под председништвом Благоја Николића, донета је Резолуција о унутрашњем стању у Партији, у којој је врло оштро осуђена активност друга бр. 1 — Симе Марковића и његове групе.

У њој се: наглашава „Да борба противу [Отвореног] писма није ништа друго него борба противу партијске политике и његовог спровођења“. Отуда и саботажа партијских и комунистичких одлука добија нову садржину, „намерно ометање револуционарне борбе“;

указује на резултат дискусије о Отвореном писму „сведочи да је чланство правилно схватило значај ОП [Отвореног писма] за нашу [Партију] и показало да у својој средини има пуно здравих ком.[унистичких] елемената способних да Партију изведу из ћорсокака у који је доведена беспринципијелним фракцијским борбама руководећих чланова из обе фракције и да се покрене с мртве тачке у правцу большевизације“;

указује да су другови окупијени око друга бр. 1 (Симе Марковића), „Искоришћавајући илегалне услове рада“, „својом свесном и злонамерном саботажом онемогућили спровођење О. П. [Отвореног писма] међу једним делом београдске организације“, да су успели, „служећи се фракцијским смицалицама и лажима не превађући чак ни од најодвратније клевете против појединих истакнутих партијских радника“, „да обману и заведу један део необавештених другова из београдске организације и искористе у борби против Партије, маскирајући то борбом за „јединство“ и линију К. И. [Комунистичке интернационале]“.

Тим поводом се наглашава: „Благодарећи отпору [на који су наишли у месним организацијама, њихов цепачки рад ограничио се на део партијске организације.“

Узимајући у обзир све изнесено „П.[Покрајинска] конференција [КПЈ] за Србију изјављује“:

„Обласна конференција за Србију“, прихватајући Отворено писмо Комунистичке интернационале, „налази да је К. И. [Комунистичка Интернационала] правилно приказала суштину кризе у Партији као и њене узроке и последице, да је дала верну слику појединих водећих другова и група у Партији, да је правилно обежила општу политичку линију за будући рад Партије.“

„Стојећи чврсто и непоколебљиво на линији израженој у О.[отвореном] писму, П.[окрајинска] конференција осуђује антипартијски и некомунистички став другова из бившег ПС и ОК [Покрајинског секретаријата и Окружног комитета Београда].“

„Обласна конференција сматра да су руководећи другови из групе бр. 1 својом недозвољеном кампањом против БЦК [Бироа Централног комитета] партије и КИ [Комунистичке интернационале] ставили себе ван Партије.“ Зато је Обласна конференција закључила да „цепачима, саботерима и фракционашима нема и не може бити више места у редовима КПЈ“.

На крају се констатује: „Обласна конференција налаже П. С. [Покрајинском секретаријату] да на бази активног комунистичког

рада међу масама, на бази борбе против социјалдемократских заостатака и расне опасности у Партији поведе најогорченију борбу против остатака фракционаштва и у клици угуши сваку такву појаву ма са чије стране она долазила.“

Онда се каже: „Покрајинска конференција, примајући горњу резолуцију, једногласно поздравља 4. конгрес Партије“ итд.³⁷

Ова резолуција, у којој се преплићу одлуке Обласне и Покрајинске конференције, најбољи је доказ истинитости претходно наведених сећања о одржавању Нишке обласне конференције КПЈ пре Покрајинске конференције КПЈ за Србију, о којој говоримо на основу сећања учесника.

д) Четврти конгрес КПЈ и учешће Благоја Николића на њему

На Четвртом конгресу КПЈ, одржаном 6. XI — 20. XI 1928. у Дрездену,³⁸ учествовао је и Благоје Николић као делегат организација и чланова КПЈ из Србије.

На том су конгресу учествовала најмање 32 делегата, од којих 18 са решавајућим гласом.

³⁷ АЦКСКЈ, КИ 1928/80.

³⁸ Датум почетка: КИ 1928/179; датум краја на основу КИ 1928/82 док. 2 Б, слимак 323.

То су били:

Из Хрватске 4:

Ленски	(	?	)
Сахачић	(	Авдо Чардашић	)
Црвенчић	(	Самвел Мајер	)
и Агић	(	?	)

који је дошао са закашњењем.

Из Србије 3:

Косанчић	(	Живоин Пећарски	)
Милковић	(	Милорад Петровић	)
и Лесић	(	Благоје Николић	)

Из Војводине 4:

Полић	(	?	)
Андријевић	(	?	)
Јелић	(	Ф. Филиповић	)
и Војић	(	?	)

Из Македоније 1:

Димитров	(	?	)

Из Далмације 3:

Мартиновић	(	Малишић	)
Марјан	(	?	)
и Богић	(	?	)

(Три делегата нису дошла на конгрес: Виро, Маркан и Анте.)

Босна и Херцеговина 2:

Петровић	(	?	)
и Мирковић	(	?	)

(Трећи делегат, Митриновић, није признат с обзиром на број чланова партије.)

Словенија 1:

Ивић	(	?	)

[Други делегат, Јошко (заменик Шустер), није дошао јер није добио одсуство.]

Црна Гора 0:

(Једини признати делегат Глигор није дошао.)
(АЦКСКЈ, КИ 1928/82 док. 2А; док. 2Б; док. 2Ц; КИ 1928/179).

Међу делегатима са одлучујућим гласом доминирали су радници из непосредне производње.³⁹

Уз то су поједини делегати били на политичким школама у Совјетском Савезу.⁴⁰

*Делегати са одлучујућим гласом представљали су:*⁴¹

Покрајина	Број организација			Делегати					
	ОК	МК	велија	Број чланова	Број кандидата	изабрани на Покрајинској конференцији	број изабраних	бр. правил. изабраних	број приспелих
Хрватска и Славонија	6	8	62	378		28. X 1928.	4	4	4
Србија	1	10	44	255	20	25. X 1928.	3	3	4
Војводина	5	26	76	360		21. X 1928.	4	4	4
Македонија		4	5	37		20. X 1928.	1	1	1
Далмација	6	12	106	612		21—22. X 1928.	6	6	3
Босна и Херцеговина	3	9	43	170		10. IX 1928.	3	2	2
Словенија	4	6	29	196	36	13. X 1928.	2	2	1
Црна Гора		8		106			2	1	—
Цела земља	25	83	365	2.114	56		25	23	19

³⁹ За Ленског, Димитрова, Сахачића и Црвенића се изричито каже да су то „радници из предузећа“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/179).

По занимањима су означени следећи псевдоними: као столари, тј. столарски радници: 1. Полић, 2. Лесић, 3. Ленски. — Ту треба додати члана проширеног ПБ ЦК КПЈ Зорића-Божића, тј. Лазу Стефановића; као обућари, тј. обућарски радници: 1. Миљковић, 2. Војић; као живежари, тј. живежарски радници: 1. Косанчић, 2. Петровић; као келнер: 1. Богић; као лончар, тј. лончарски радник: 1. Димитров; као рудар: 1. Ивић; као ужар, тј. ужарски радник: 1. Сахачић; као творнички радник: 1. Маријан; као бравар, тј. браварски радник: 1. Црвенић; као неквалификовани радник: 1. Мартиновић; као фарбар, тј. фарбарски радник; 2. Андријевић; као приватни намештеник; 1. Агић.

Једини изузетак био је Јелић-Бошковић, тј. Ф. Филиповић, који је био професор.

Остају непрецизирани Мирковић [С. Д.: који се можда појављује као Мироновић, бравар, тј. браварски радник] (АЦКСКЈ, КИ 1928/82 док. 2Б, снимак 323 и 157).

⁴⁰ У школи „Свердлов“

— Петровић, Косанчић [Жика Пећарски], Војић.

У школи „Зап. унив.“

— Ивић, 2 год., Трифун, 1 год. [Марко Машановић].

У „Војној академији“

— Мартиновић [Малишић].

На „Комunistичком универзитету у Ленинграду“

— Агић

(АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 2Б, снимак 157).

⁴¹ Из касније наведеног извештаја Вујовића видимо да је ОК из Србије био, у ствари, обласни комитет, док су остали ОК били окружни комитети. Поред тога, у Црној Гори постојала су 4 неформирани ОК, који су се састајали „ad hoc“, а у Херцеговини, у околини Мостара сеоске ћелије са око 70 чланова који „нису прошли пререгистрацију“ (Извештај Верификационе комисије од 6. XI 1928, АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 2А; Допуне и исправке: КИ 1928/82, 2Б, док. 2Ц, док. 2Ф, док. 2Г, док. 2О).

Поред горе поменутих делегата са решавајућим гласом, на конгресу су могли узети учешћа, по предлогу Политбироа ЦК КПЈ, и делегати са саветодавним гласом.⁴²

Из докумената се види да су, поред делегата са решавајућим гласом, конгресу присуствовала из поменуће групе најмање још 14 делегата са саветодавним гласом: Милић, професор (С. Марковић); Трифун, учитељ (Марко Машановић); Мишић кројачки радник (Б. Салај); Рогоћ, машиниста (Ј. Жорга); Боснић, браварски радник (Б. Баковић); Зорић, столарски радник (Ј. Стефановић); Крешић, новинар (Б. Цвијић); Мироновић, браварски радник (?); Горкић, приватни намештеник (Ј. Чижински); Војводић (Паја Маргановић) из ПК Војводине; Тепеш или Тапеш, пекарски радник (?),⁴³ делегати Коминтерне: Ерколи (Италијан Палмиро Тољати) и Мануилски (Рус из СССР-а).⁴⁴

Уз то се помиње друг Рашко («Rascho»)⁴⁵.

⁴² „На предлог БЦК позвани су са саветодавним правом гласа“, и то једногласном одлуком, по један делегат СКОЈ-а, Централне синдикалне фракције и Црвене помоћи, другови Милић (С. Марковић) и Трифун (Марко Машановић), као и сви чланови проширеног Бироа ЦК КПЈ, и то: Илић-Бошковић (Ф. Филиповић — који је био и делегат из Војводине), Мишић-Валић (Б. Салај), Рогоћ-Бан, Борн (Ј. Жорга), Боснић (Б. Баковић), Перић (?), Зорић-Божић (Ј. Стефановић), Крешић (Б. Цвијић).

Уз то је признат саветодавни глас и представника Коминтерне, Комunistичке омладинске интернационале, Балканске комунистичке федерације и осталим представницима братских партија (АЦКСКЈ, КИ 1928/82 док. 2А).

⁴³ За њега се каже да је био радник, представник СКОЈ-а са одлучивљивим гласом — КИ 1928/179.

⁴⁴ АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 1 и док. 2Б, снимак 323.

⁴⁵ Под правим именима помињу се: „Од стране ПБ били су као чланови изабрани друг Сима Марковић, друг [Коста] Новаковић, друг [Павле] Павловић, друг Лаза [Стефановић] и друг [Ђура] Цвијић, који је затим у корист једног другга из провинције демисионирао.“

Двојица од њих, К. Новаковић и П. Павловић вероватно се јављају под неразрешеним псеудонимима [С. Д.: можда Перић или Мироновић], а као гост — делегат комунистичке војничке организације (АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 2Н). У извештају о Четвртог конгресу КПЈ помиње се да је конгрес почео 6. XI 1925, а да је било 25 делегата партије (од којих 5 није дошло, и то по 1 из Словеније и Далмације зато што нису добили одсуство, 2. из Далмације, који нису хтели да дођу, и 1 из Црне Горе), делегат СКОЈ-а, 2 представника Коминтерне и представник Комунистичке омладинске интернационале [С. Д.: можда Рашко] (АЦКСКЈ, КИ 1928/179).

Напомињемо да се из оба списка делегата са подацима (КИ 1928/82 док. 2Б, снимак 157 и 323) може закључити да је било само 29 делегата (са оба представника ИККИ), што је по нашем мишљењу нетачно.

Напомињемо да је Верификациона комисија одбила покушај С. Марковића да на конгрес дођу делегати његове фракционашке организације из Београда:

„Комисија на основу извештаја др. [друга] Боснића [Б. Баковића] и на основу горе поднетог документа констатује да је стварно и формално извршен распед наше партије у Србији, односно у гр. [граду] Београду. Пошто се О.К. [Окружни комитет] и П. С. [Покрајински секретаријат] — у граду Београду нису покорили одлукама и саветима Б.Ц.К. [С. Д.: новог Политбироа ЦК КПЈ] већ су створили другу партију, то вериф. ком. не може признати како поменућу конференцију [С. Д.: Београдску конференцију од 4. XI 1928. „на којој се позива др Милић у својој изјави укљученој Верификационој комисији IV конгресу КПЈ од 6. XI 28. г.“], тако и на њој изабране делегате, као делегате

Главни референти на конгресу су били:
 Јелић (Ф. Филиповић): а) Извештај о политичкој ситуацији и
 задацима партије и б) О положају партије;
 Рогић (Ј. Жорга): Извештај о VI конгресу Коминтерне;
 Боснић (Б. Баковић): Организационо питање;
 Агић (?): Ратна опасност;
 Мицић (Б. Салај): Синдикално питање.⁴⁶

У комисије формиране на Конгресу ушли су:⁴⁷
 (Крупна ознака за правног члана)

Псеудоними	Разрешења	Верификациона	О политич. сит. и раду парт.	О VI конгресу Коминтерне	Организац. питање	О ратној опасности	Финанс. ком.	Редакциона ком.
Јелић	Ф. Филиповић		●					●
Богоћ			●	●		●	●	
Боснић	Б. Баковић	●			●			
Валић-Мицић	Б. Салај					●	●	●
Ленски		●				●	●	
Крешић	Б. Цвијић		●	●				●
Милић	С. Марковић		●					●
Ивић			●					
Андријевић			●					
Агић								
Мариновић	Малишић	●		●	●			●
Петровић				●				
Војводић	П. Маргановић	●			●			
Косанчић	Ж. Пецарски				●			
Рогић	Ј. Жорга				●			
Зорић	Л. Стефановић					●		
Мироновић						●		
Лесић	Б. Николић						●	
Милковић	М. Петровић	●						

После реферата Ф. Филиповића О политичком положају и задацима партије, развила се дискусија која је трајала два дана. „У њој су учествовали готово сви делегати.“⁴⁸

партије“ (АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 2а; као и 2е — писмени поднесак Милића - Станковића).

У архивским материјалима постоји и белешка: „Конгрес одлаже решавање по изјави друга Милића о присуству на конгресу и праву гласа групи из Београда, која се неусвајањем ОПЕККИ [Отвореног писма Извршног комитета Коминтерне] и неприхватањем решења БЦК стварно налази ван партије, до њиховог доласка у место конгреса“ (КИ 1928/82, док. 2М).

⁴⁶ АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 1.

⁴⁷ АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 1; док. 2А; КИ 1928/179.

⁴⁸ АЦКСКЈ, КИ 1928/179, снимак 164.

На тој основи донета „Резолуција о унутрашње-партијским односима [документ 5] особито је осудила цепачку делатност групе друга 1 [С. Марковића]“. Сам С. Марковић је на конгресу „признао своју грешку и грешку своје групе и обратио се својим присталицама са писмом у коме тражи безусловну покорност одлукама партије и враћање у партијску организацију. Ово писмо биће објављено и послато свима организацијама“.⁴⁹

Осврнимо се на неке друге резолуције Четвртог конгреса КПЈ.

Резолуција по извештају о VI конгресу Коминтерне (документ 3) „примљена је једногласно“.

У Резолуцији о ратној опасности и нашим задацима у борби против рата (документ 9) „нарочито је подвучена појачана припрема рата против Совјетског Савеза, у чему учествује и Југославија“.

За Резолуцију о организационом питању (документ 4) „узета је као основа трећа резолуција [III] партијског конгреса са стварним допунама. Нарочито је подвучена неопходност гвоздене болшевичке дисциплине у партији“.

За Резолуцију о синдикалном питању (документ 7) „узета је за основу резолуција IV конгреса Профинтерне. У њој је посебно укаzano на грешке партије и појединих партијских радника у синдикалним у последње време“.⁵⁰

У Резолуцији о синдикалном питању, између осталог, стоји:

„15. Све се јаче осећа оживљавање и скретање у лево радничких маса (демонстрације беспослених у Б. Тополи, Лесковцу, Загребу, избори радничких повереника итд)“.⁵¹

„Путем тајног гласања изабран је нови ЦК.“ После чега „Комисија од 3 друга (Боснић [Б. Баковић], Бошковић [Ф. Филиповић], Петровић [?]) у пуној сагласности с претставницима Коминтерне пребацила је два радника из предузећа из редова кандидата у чланове ЦК, наместо два партијска функционера, који су пребачени из редова чланова у кандидате ЦК. Тај је предлог примљен од стране Конгреса.“

„На пленуму ЦК је изабран једногласно Политбиро.“⁵²

На основу записника Политбироа ЦК КПЈ и његовог секретаријата у периоду од новембра 1928. до марта 1929, видимо да

⁴⁹ Извештај о Четвртог конгресу КПЈ — АЦКСКЈ, КИ 1928/179.

Текст писма С. Марковића, *Писмо и апел члановима отцепљене Београдске организације*, потписано је са Друг број 1 (АЦКСКЈ, КИ 1928/85).

⁵⁰ АЦКСКЈ, КИ 1928/179 — Извештај о Четвртог конгресу КПЈ.

Текстове ових резолуција налазимо у АЦКСКЈ, КИ 1928/83 — број документа је означен иза сваке резолуције.

Поред поменутих резолуција, донете су и резолуције: о политичком и економском положају у Југославији и задацима КПЈ (документ 6); о раду са женама (документ 8); о неким питањима (документ 11); о изјави друга бр. 1 (документ 11).

⁵¹ АЦКСКЈ, КИ 1928/82, док. 7.

⁵² АЦКСКЈ, КИ 1928/179, снимак 166—167.

су њихови чланови сигурно били Буро Салај, Жика Пецарски, Буро Баковић и засад нерешени псеудоним Вујић.⁵³

Међу њима је, сасвим сигурно, Буро Баковић био организациони секретар.⁵⁴

⁵³ Њихова појава на састанцима Бироа Секретаријата

Псеудоним	Разрешење	Извори разрешења	И з в о р и						
			IV конгрес 26—27. XI 1928.	29. XII 1928.	6. I 1929.	7. II 1929.	16. II 1929.	13. III 1929.	
Алберт (Мићић)	Б. Салај	КИ 1930/9	.	.	.	.	.	.	.
Драговић	Ж. Пецарски		.	.	.	.	.	.	.
Банић	Б. Баковић		.	.	.	.	.	.	.
Вујић	?		.	.	.	.	.	.	.
Лазић	Л. Стефановић		.	.	.	.	.	.	.
Мартиновић	Малишић		.	.	.	.	.	.	.
			КИ 1929/8	КИ 1928/84	КИ 1928/90	КИ 1929/3	КИ 1929/9	КИ 1929/12	КИ 1929/15

⁵⁴ Потпис: АЦКСКЈ, КИ 1928/90.

Улазак Ж. Пецарског, живежарског радника из Ниша (рођеног у Ко-санчићу, срез лесковачки) у Политбиро ЦК КПЈ резултирало је из чињенице да је Ниш тада био велики раднички и партијски центар.

Из извештаја Р. Каљевића о организационом стању и раду партије у Нишу (пре 6. I 1929) видимо:

да је у овом граду тада било око 9.100 радника. Од њих је 5.400 радило у 15 индустријских предузећа, а око 3.700 у занатским радионицама;

да је тамо постојало најмање 720 чланова Независних синдиката, од којих је у подбору металских радника било 560, шивачких 60, дрводељских 55, а кожарско-прерађивачких 45.

Број чланова партије износио је 1. I 1929. 60. Од њих су 43 били индустријски радници, 12 занатски, 4 ситни сопственици и 1 интелектуалац.

Чланови партије били су груписани у 9 партијских ћелија, од којих су 3 уличне и 6 индустријских. (Од тога 1 у фабрици машина, која је запошљавала 350 радника, 1 у железничком депов, који је запошљавао 250 радника и 4 у железничкој радионици, у којој је радило 1.250 радника подељених у 4 одељења.) Дакле, само у ова три предузећа било је запослено 1.880 металских радника.

Ни тада ни раније у Нишу није постојао Окружни комитет, а веза Обласног комитета са Месним одржавана је у току последња три месеца учешћем једног његовог члана на састанцима Месног комитета (АЦКСКЈ, КИ 1929/1).

Што се тиче сигурних чланова ЦК КПЈ, у њих спадају, поред побројаних чланова Политбироа, они који су изричито поменути као такви у документима:

Псеудоним	Разређење	Извор
Ленски	?	КИ 1929/3
Бошковић	Ф. Филиповић	КИ 1928/84
Горкић	Ј. Чижински	КИ 1928/84

Мада се то изричито не помиње ни у једном документу, са великом дозом сигурности можемо прихватити да је Благоје Николић био члан тада изабраног Централног комитета Комунистичке партије Југославије.

Б. Николић, столарски радник и учесник октобарске револуције, стајао је на челу илегалне лесковачке организације КПЈ од њеног стварања па све до тада; био њен представник на Другој конференцији КПЈ (1923) и Четвртог конгресу КПЈ (1928); био члан Обласног односно, у 1928. години, Покрајинског комитета КПЈ за Србију у Нишцу; био дугогодишњи председник и фактички руководиоца Месног синдикалног већа у Лесковцу; био члан Централне управе Савеза дрводељских радника Југославије од 1925. до тада; председавао Покрајинској конференцији за Србију одржаној у октобру 1928; спадао је у ред најистакнутијих антифракцијских оријентисаних радника међу руководиоцима КПЈ. У тадашњој ситуацији, он је стварно испуњавао све услове за избор у Централни комитет.

Да је он био у њему, постоје и допунски докази. Тако, нпр., када је једна група делегата ухапшена у Аустрији приликом повратка са Четвртог конгреса, на седници Политбироа КПЈ одржаној 29. XII 1928. разматран је и овај случај и том приликом Политбиро је задужио свог организационог секретара Бурџ Баковића да се позабави овим случајем, поименице помињући само Лесића, тј. Благоја Николића.⁵⁵

Напомињемо да Ж. Пецарски у својим сећањима из 1956. године изричито каже: „На конгресу у Дрездену изабрани су у пле-

⁵⁵ АЦКСКЈ, КИ 1928/90. — Види даљи текст.

Осврћући се на политичку линију Политбироа у 1929. години, Горкић (Ј. Чижински) пише: Развијајући самокритику, партија би фракционашима одузела „могућност да присвоје себи монопол критиковања недостатака и грешака и тиме одузела из њихових руку јако средство демагошког искоришћавања појединих наивних али партији врло оданих и потребних и драгоцених другова“, међу које поименице набраја редом: Лесића — тј. Благоја Николића (кога погрешно сматра Мостарцем); Ужова — тј. Милоша Марковића (Нишћлић); Исакова (Загребчанина) и нека друга, неименована лица (АЦКСКЈ, КИ 1929/72).

нум ЦК из Србије Милорад Петровић, обућар, Благоје Николић, столарски радник из Лесковца и још три-четри друга.⁵⁶

Принуђени смо да се осврнемо на једну сасвим произвољну и нетачну тврдњу Д. Кулића да је Благоје Николић био члан Политбироа КПЈ.⁵⁷

Он ту тврдњу везује за присуство „Столића“ на седници Политбироа одржаној 9. X 1929. Полазећи од овог псеудонима, он долази до закључка, да се иза њега крије Б. Николић, столарски радник.

Читава та претпоставка лежи на погрешним основама.

Прочитавши *погрешно* да је седница Политбироа КПЈ на којој је расправљано о хапшењу Лесића (Благоја Николића) одржана 29. XII 1929 (а не 29. XII 1928, као што је у ствари),⁵⁸ Д. Кулић долази до закључка да је Б. Николић био присутан на седници Политбироа од 9. X 1929,⁵⁹ да је после тога био ухапшен — о чему се разговарало на наводној седници од 29. XII 1929.

При томе он испушта из вида да на седници од 29. XII 1929. присуствује и организациони секретар ЦК КПЈ Банић, да је то Бура Баковић, који је већ био убијен (26. априла 1929), те заиста није могао присуствовати седници Политбироа пет месеци после своје смрти.⁶⁰

Из свега изложеног видимо да Благоје Николић није био члан Политбироа КПЈ, да није присуствовао седници од 9. X 1929, да није био слат на деветомесечни синдикални курс, да у јесен

⁵⁶ АИРП Србије, МОК Ниш 2, (1956), 519.

У раду Н. Јовановић постоје подаци (узети из полицијских и других посредних извора) на основу којих је на Четвртом конгресу КПЈ за политичког секретара изабран Малишић (Милан Мартиновић), за организационог секретара Бура Баковић, а у састав ЦК КПЈ ушли су, поред лица поменутих у документима: Петар Радовановић, Марко Машановић, Лазар Стефановић, Гојко Вуковић, Митар Трифуновић, Ружа Поп-Иванова, Матија Брезовић, Иван Срзентић, Јакоб Жорга, Никола Ковачевић и др. (Н. Јовановић, *Организационо стање и унутарпартиски развој КПЈ у Србији 1926—1928*, 319).

Нешто другачији су подаци Ж. Пецарског. По њему су на пленуму ЦК изабрани у Политбиро КПЈ: „генерални секретар Филип Филиповић, организациони секретар Бура Баковић, делегат ЦК за рад у синдикату Лазар Стефановић, у руководство ЦК друштвеним организацијама поред синдиката друг Бура Салај и Жика Пецарски за политички рад у земљи. Неким члановима ЦК који нису ушли у Политбиро била је додељена агитација и пропаганда за рад у војсци. Тако, нпр., [Драгомир] Марјановић је превео агитацију и пропаганду, а он је радио само у војсци, тако да смо из Србије изабрани у уже руководство Лаза Стефановић и Жика Пецарски“ [АИРП Србије, МОК Ниш 2, (1956), 519].

⁵⁷ Д. Кулић, *Од Октобра...*, 124—127.

⁵⁸ АЦКСКЈ, КИ 1928/90.

⁵⁹ АЦКСКЈ, КИ 1929/49.

⁶⁰ Уз то треба знати да се чланови Политбироа често састају и да не могу стално боравити ван седишта Политбироа.

Најзад, како је Благоје Николић могао да присуствује седници Политбироа од 9. X 1929. кад је после суђења у Лесковцу у априлу 1929. био под сталним надзором полиције, те се зато никако није могао удаљити из Лесковца.

1929. није био ухапшен у Грацу и тада спроведен у Београд, као што тврди Д. Кулић.⁶¹

Задржимо се на оцини овог веома значајног конгреса КПЈ, на коме је учествовао Благоје Николић. Билтен ЦК КПЈ „Срп и чекић“ пише:

Четврти конгрес КПЈ одржан у време „кад је процес унутарње консолидације наше партије, која је почела периодом Отвореног писма Коминтерне, учинио велике кораке унапред, тако да је и поред многих недостатака и слабих страна наша партија изашла на овај конгрес организационо и политички јача но ма када у току последњих 5—6 година“.

Конгрес је својим целокупним радом „ударио глогов колац фракционашењу и мобилисао партију против десне опасности [фракције], која је данас највећа опасност која партији прети“.

Уз то је дао „бољшевичку оцјену стања у коме се данас налази борба против српске хегемонистичке буржоазије и утврдио перспективу те борбе, њен карактер и целу прекретницу у развину нашу партије“.

„Сви делегати конгреса од којих су 90% били радници стајали су непоколебљиво као стена на становишту линије О. П. [Отвореног писма] и Бироа ЦК, који су најбоље одразили расположење огромне већине партијског чланства.“

Конгрес је донео „низ одлука организационог карактера, које требају партију да сачувају од успостављања фракционашења, ма са које стране оно долазило“. „У том смислу изабран је и нови ЦК, у који нису ушли до недавни претставници и вође обеју фракција. 90% чланова ЦК су радници.“

„Конгрес је нашао да је објективни садржај борбе, коју данас радничка класа, угњетени народи и сељаштво води против режима србијанске буржоазије, буржоаско демократски.“ У тим условима „Комунистичка партија треба да се бори за освајање већине радничке класе, јер је то прави и најважнији услов за осигурање њене руководеће улоге у Савезу радника и сељака“. „Сељаштво које је основни носиоц национално-ослободилачких покрета може да победи само у Савезу са радништвом, само у борби за радничко сељачку власт, за демократску диктатуру радника и сељака на бази Совјета.“⁶²

Истовремено, „конгрес је подвргнуо бољшевичкој самокритици целокупни развитак партије од 1918. године и завршавајући са грешкама које су у партији учињене после О. П. [Отвореног писма]“.⁶³

⁶¹ Д. Кулић, *Од Октобра...*, 124—127.

⁶² При томе је речено да та радничко-сељачка власт, „Демократска диктатура радника и сељака не значи још пролетерску диктатуру, али она значи рушење демократије и данашњег система и она је једна база, једна етапа у развиту ка пролетерској револуцији“.

⁶³ „Срп и чекић“, Билтен ЦК КПЈ, Секција Комунистичке интернационале, год. III, 3. XII 1928.

О значају Четвртог конгреса КПЈ говори и извештај Филипа Филиповића од 11. I 1929. упућен Комунистичкој интернационали (АЦКСКЈ, КИ 1929/4).

Дакле, на Четвртог конгресу, на коме је учествовао као представник лесковачког пролетаријата и његов комунистички руководилац, доследно је спроведена општа политичка линија Отвореног писма, извршено самокритичко разматрање партијске прошлости, посебно фракцијске борбе, створен нов ЦК КПЈ, претежно од здравих, фракцијском борбом незаражених радничких елемената, непосредно повезаних са предузећима и синдикатима, са радничком класом, и дата непосредна политичка смерница борби радничке класе и сељаштва.

Задржимо се на повратку Б. Николића у земљу после Четвртог конгреса КПЈ, који је према партијским подацима трајао до 20. XI 1928 (вероватно са израдом дефинитивног текста резолуција и сл.).

Из података које је Министарство иностраних послова Краљевине СХС добило преко Југословенског посланства у Берлину и доставило нашој полицији видимо да су 15. новембра 1928 (sic!) на железничкој станици у Дрездену ухапшена четири Југословена. (Сва четворица су били делегати Четвртог конгреса. Од њих су двојица била из Србије. Б. Николић, који је путовао под својим именом, и већ помињани Милорад Петровић из Обреновца, који је као и остала двојица имао исправе на друго име.)

Сва четворица су одведена у полицију, пошто нису имала потребне документе.

У полицији је Б. Николић (који је увек путовао са алатом) изјавио да је дошао у Дрезден да тражи посао.

После саслушања и одлежане казне од четири дана затвора, сва четворица су били протерани у Аустрију. Тамо су, „према извештају из Граца“, остала тројица били ухапшени.

Извештавајући о хапшењу ове четворице Југословена у Дрездену, Министарство иностраних послова пише: „Њихово учешће на некој тајној конференцији у Дрездену није могло бити утврђено.“ Шаље фотографије (добијене од немачке полиције) и обећава да ће упутити преписе њихових саслушања и пресуде.⁶⁴

Погледајмо шта је тада било са Б. Николићем.

⁶⁴ Пошто је југословенска полиција била утврдила [на основу документа Четвртог конгреса(!)] да су сва тројица ухапшених у Грацу били на њему (помињући при том и Б. Николића), она их је после њиховог пребацивања преко границе од стране аустријске полиције, 25. XII 1928, похапсила а касније и кривично оптужила.

Тако, нпр., у вези са тим информацијама Министарство унутрашњих дела упутило је под Пов. бр. 10912 од 25. априла 1929. пријаву истражном судији Државног суда за заштиту државе у Београду ради покретања кривичног поступка против Милорада Петровића [Акт Министарства иностраних послова Краљевине СХС, Пов. бр. 3814 од 24. IV 1929. упућен Министарству унутрашњих послова, Одељењу јавне безбедности (факсимил); генералије Б. Николића узете 17. XI 1928, (sic!) у Дрездену (факсимил); документи који се односе на кривичну остале тројице ухапшених у Дрездену, суђених у нашој земљи. — Д. Кулић, *Од Октобра...*, 106—116].

Полицијску фотографију Благоја Николића коју је југословенска полиција добила из Дрездена објавили смо у *Споменици педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине*, стр. 344.

Није искључено да је и он био ухапшен у Грацу.⁶⁵

У вези са хапшењем Благоја Николића и другова у Грацу, на седници секретаријата ЦК КПЈ одржаној 29. XII 1928. донета је следећа одлука:

„В. Хапшење у Грацу и везе са истима повјерава се Банићу [Бури Баковићу] да преко Ц-П [Црвене помоћи] дозна како стоји ствар са њима, јер је Лесић [Благоје Николић] отеран у Београд.“⁶⁶

Сасвим је сигурно да је Б. Николић био почетком 1929. године у лесковачком затвору.

Државни суд за заштиту државне и јавне безбедности делегирао је Окружни суд у Лесковцу да по оптужници државног тужиоца при Државном суду за заштиту државе донесе пресуду по његовој кривици.

После дужег затвора, Б. Николићу је било суђено 5. априла 1929.

То је било прво суђење по Закону о заштити државе у Лесковцу.

На основу писања „Лесковачког гласника“ сазнајемо:

Сала је била „препуна света. Већином радника“, али „у приличном броју су заступљене и остале професије трговаца, студената и др.“.

Б. Николића су бранили познати комуниста Рајко Јовановић, адвокат из Београда и Таса Миљковић Паштркуља, адвокат из Лесковца.

Благоје је био оптужен зато што је „без путних исправа и знања власти напуштао Лесковац и у нарочитој намери — у циљу ступања у контакт са комунистима и удружењима која имају задатак да стварају револуцију и да измене читав систем уређења у нашој земљи — отишао у Београд, Загреб и неопажено прешао преко границе у Аустрију и Немачку. Тако је ту недозвољену акцију спроводио растурањем брошура и летака и потстицао раднике и војску на непослушност, а у Лесковцу је стајао на челу комуниста, чији је био председник“.

⁶⁵ То су, како изгледа, тврдили у истрази неки од поменуте тројице (Д. Кулић, *Од Октобра...*, 115).

⁶⁶ АЦКСКЈ, КИ 1928/90.

На крају је Б. Николић био доведен и предат лесковачкој полицији. У својој изјави — подсетнику, Нада Николић, супруга Благоја Николића, пише:

„На повратку из Дрездена ухапшен је у Грацу (Аустрија), где су га аустријске власти предале југословенским монархофашистичким властима у Загребу. Загребачке власти предале су га полицији у Лесковцу децембра 1928, где га је затекао шестојанварски режим краља Александра I“ (Писмена недатирана изјава Наде Николић узета пре 1950. — Збирка С. Димитријевића).

Насупрот томе, Д. Кулић — на основу казивања исте особе, Наде Николић — пише да је Б. Николић „изненада дошао у Лесковац. Упозорио је жену да полиција трага за њима, да ће се удавити из Лесковца... Међутим, још истог јутра однекуд обавештена лесковачка полиција је упала изненада у стан Благоја Николића и ухапсила га“ (Д. Кулић, *Од Октобра...*, 117).

Напомињемо да су у овој књизи изнесени многи подаци прилагођавани извесним поставкама аутора Д. Кулића.

„Оптужени Благоја признао је да је био у Београду и Загребу, као и у Аустрији, али у циљу да себи потражи запослење, а не да ступи у контакт са илегалним удружењима.“

Браниоци су указали да су леци и брошуре растуране кад је Благоје „био ван Лесковца, а доцније у затвору“.⁶⁷

„Благоје је ослобођен сваке казне и плаћања.“⁶⁷

б) *Општи осврт на рад КПЈ у Лесковцу од доношења Закона за заштиту државе до завођења шестојануарске диктатуре*

У другој половини 1921. године, после ослобођења ухапшене комунистичке групе, отпочео је период илегалне делатности КПЈ у Лесковцу.

У првом периоду, до средине 1923. године, није постојала посебна илегална партијска организација, а главни носиоци илегалног партијског рада били су два партијска активиста, Благоје Николић и Коста Стаменковић, који су наступали као повереници илегалне КПЈ.

Тежиште рада лесковачких комуниста на крају 1921. и у току 1922. године било је на стварању Независних синдиката као обновљене легалне форме раније постојећих револуционарних синдиката.

Почетком 1923. године напори свих комуниста усредсређени су на легализовање покрета под фирмом Независне радничке партије Југославије. Тада је у Лесковцу пре посланичких избора одржаних 18. марта 1923. истакнута заједничка радничка листа припадника комунистичког покрета, а најкасније у првој половини марта 1923. образована месна организација новостворене партије (НРПЈ), која је прихватила ову листу као своју.

Крајем првог периода илегалног рада представник лесковачких комуниста Благоје Николић учествује на Другој конференцији КПЈ, одржаној у Бечу 9—12. маја 1923. године.

После ове илегалне партијске конференције долази до стварања илегалне месне организације КПЈ, у Лесковцу негде у лето 1923 године.

У то време, 17. јула 1923. године, један од двојице илегалних партијских повереника, Коста Стаменковић, постаје секретар месне организације НРПЈ у Лесковцу.

Ова легална организација КПЈ наступила је под фирмом Независне радничке партије Југославије и на општинским изборима од 19. августа 1923. године. Док је на првим посланичким изборима у марту 1923. НРПЈ добила у Лесковцу 460, на овим новим општинским изборима у августу 1923. она је добила 736 гласова и освојила у Лесковцу највећи број одборника НРПЈ у читавој Ср-

⁶⁷ Суђење по Закону о заштити државе, „Лесковачки гласник“ 14, 13. IV 1929.

Д. Кулић у својој књизи помиње и трећег адвоката, Владу Антоновића (Од Октобра..., стр. 118).

Нада Николић, супруга Б. Николића, у већ поменутој изјави наводи као трећег адвоката Антонија Михаиловића из Лесковца.

бији — шест, што указује на то да је Лесковац тада био град са релативно најјачим позицијама НРПЈ у целој Србији.

Док је месна илегална организација КПЈ постојала у Лесковцу у читавом периоду од средине 1923. надаље, месна легална организација НРПЈ трајала је до 12. јула 1924, када је ова партија била први пут забрањена, односно до 13. децембра 1924. када је престала свака њена делатност.

Па ипак, ранији припадници комунистичког покрета наступили су још једном на општинским изборима у Лесковцу 15. августа 1926. знатно ослабљени, после групног отпадања опортунистичких елемената, (као група Удружених независних радника и добили само 300 гласова.

Погледајмо како се, на основу партијских извештаја, кретао број чланова илегалне КПЈ и легалне НРПЈ у Лесковцу.

Ред. бр.	Време	Илегална КПЈ ћелије	чланови	Легална НРПЈ чланови
1.	У време настајања месне организације КПЈ (лето 1923)	—	око 9	,
2.	1. јануар 1924.	—	?	104
3.	март 1924.	—	9	?
4.	Референдум (фебруар 1924)	—	?	90
5.	март 1925.	?	10	—
6.	септембар 1925	?	12	—
7.	пре Трећег конгреса КПЈ (одржан маја 1926)	?	12	—
8.	11. јануар 1928.	1	7	—
9.	25. октобар 1928.	2	?	—

Из овог прегледа видимо да је број чланова месне организације илегалне КПЈ варирао од 7 до 12 чланова, а број партијских ћелија износио само 1—2.

Уз то, она је обухватала само занатске раднике (са изузетком Косте Стаменковића, млинарског радника).

Све то показује да је месна организација КПЈ у Лесковцу била изразито кадровска организација, која се омасовљавала у почетку само преко Независних синдиката и легалне Независне радничке партије Југославије, а онда преко Независних синдиката, „Абрашевића“ и радничког спортског клуба.

На основу наших истраживања можемо закључити да су илегалним партијским радом били обухваћени у појединим периодима постојања месне партијске организације КПЈ или континуирано од њених зачетака у другој половини 1921. године до краја 1928. следећи другови:

Списак утврђених чланова илегалне организације КПЈ у Лесковцу од њених зачетака до краја 1928. године

Ред. бр.	Име	Занимање	Време чланства
1.	Благоје Николић	столарски радник	од 1921. стално
2.	Коста Стаменковић	салерски радник	од 1921. стално
3.	Сава Митић	салерски радник	од 1921. стално
4.	Андра Јовић Будућност	столар	од 1921. до смрти
5.	Јован Живковић Зајац	кројач	од 1921. стално
6.	Влада Дискић	обућарски радник	од 1921. стално
7.	Жика Симоновић	берберски радник	од 1921. стално
8.	Влада Борђевић	столарски радник	од средине 1923. стално
9.	Драгољуб Коцић	столарски радник	од средине 1923.
10.	Душан Нешић	кројачки радник	од средине 1923. стално
11.	Тодор Борђевић	столарски радник	од средине 1923. стално
12.	Димитрије Костић Чешљар	столарски радник	од средине 1923.
13.	Васа Димитријевић Вацкин (или ВТД)	кројачки радник	од октобра 1924.
14.	Костадин Недељковић Чече	фотограф	?
15.	Драги Недељковић	кројачки радник	?
16.	Трајко Стаменковић ⁶⁸	студент	примљен 1927. у Куманову 1928. у Лесковцу

⁶⁸ А. Ристић, *Херојски лик Трајка Стаменковића*. „Наша реч“ бр. 12. 1950.

У вероватне чланове илегалне организације КПЈ у Лесковцу и лица повезана са њом могли би да убројимо на основу појединачних изјава и њихове активности:

1. Стевана Петковића, кројачког радника (1924).
2. Владу Андрејевића, ковачког радника (од 1921. год. на даље — на основу његове недатиране писмене изјаве из збирке С. Димитријевића)
3. Петра Тасића, учитеља (за време боравка у Лесковцу)
4. Николаја Динића, земљорадника из Доњег Коњувца
5. Тодора Коцића Мурата, кројачког радника
6. Андрију Гасера, млинарског радника
7. Милана Димитријевића, зубара⁶⁹

На челу илегалне месне организације КПЈ у Лесковцу стајали су:

Благоје Николић (учесник Друге конференције КПЈ у Бечу, маја 1923; одржава везе са подсекретаријатом НРПЈ у Нишу створеним маја 1924; члан Обласног комитета КПЈ у Нишу од 1926. до 1929; члан привременог покрајинског руководства за Србију са седиштем у Нишу створеног у августу 1928; учесник Обласне конференције КПЈ у Нишу почетком септембра 1928; учесник и председавајући Покрајинске конференције КПЈ за Србију у Београду, 25. октобра 1928; учесник Четвртог конгреса КПЈ у Дрездену, 6—20. новембра 1928; члан новог ЦК КПЈ); и

Коста Стаменковић (одржава везе са подсекретаријатом НРПЈ у Нишу створеним маја 1924; учествује и на проширеном састанку тог подсекретаријата одржаном у Нишу те године; заменик Благоја Николића, члана Обласног комитета КПЈ у Нишу од 1926. до 1929; учесник Обласне конференције КПЈ у Нишу 1928).

Ако томе додамо и остале податке којима располажемо о партијском и синдикалном раду и раду у другим радничким организацијама, видимо да је у последњим годинама овог периода (1925 — 1928) уже руководство КПЈ у Лесковцу обухватало *Благоја Николића, Косту Стаменковића и Владу Борђевића*.

Међу њихове најближе сараднике треба посебно поменути Андру Јовића Будућност, Јована Живковића Зајца, Владу Диски-

⁶⁹ Према усменој и писменој, архивски нерегистрованој изјави, коју је Деса Пешић узела од Драгог Недељковића, обућарског радника, у Лесковцу је било око 10 до 20 чланова КПЈ, у већини занатских радника: *Коста Стаменковић*, млинарски радник; *Благоје Николић*, столарски радник; *Костадин Недељковић Чече*, фотограф; *Драги Стефановић*, столарски радник; *Жика Митић*, столарски радник; *Драги Недељковић*, обућарски радник; *Трајко Стаменковић*, студент; *Стева Лилић*, бак; *Милорад Николић*, сарач итд. — све се то односи на стање у 1928. години (Д. Пешић, *Криза у партијској организацији у Србији 1929*, Сепарат из *Токова револуције V* (1970), стр. 17, нац. 57).

Ове податке доносимо са великом резервом, пошто се у њима поред неколико опште познатих чланова партије (чија смо имена подвукли) налазе многа нама непозната лица, а одсуствују многи сигурни чланови партије, нпр. Влада Борђевић, Сава Митић, Васа Димитријевић — ВТД, Жика Симоновић итд.

Сматрамо да је ову несигурну изјаву Д. Пешић унела у свој рад, у настојању да у што већем броју места у Србији наведе чланове партије, а о Лесковцу, тада врло значајном граду, није имала бољих података.

ћа, Васу Димитријевића Вацкина (од 1924), који су им били значајан ослонац у илегалном и легалном партијском раду у радничким организацијама.

Њима су пружали значајну подршку: Сава Митић, Драгољуб Коцић, Жика Симоновић, Тодор Борђевић, Стеван Петковић, радник, Петар Тасић, пензионисани учитељ (у периоду 1924—1926, кад је боравио у Лесковцу) и млади Трајко Стаменковић (1928, кад је боравио у Лесковцу).

У легалној Независној радничкој партији Југославије 1923—1924. видну су улогу имали и многи други стари припадници покрета, посебно: Јова Дискић, трговац; Милан Станојевић, трговац; Реља Станковић, столарски радник; Васа Цветковић Суружија, кројачки радник; Тодор Коцић Мурат, кројачки радник; Паја Ристић, обућар; Влада Милошевић, обућар; Тодор Живковић Безарбан, бакалин; Владимир Тасић, терзија; Драгољуб Цветковић—Драги Социјал; Драгутин Костић, сарач; Борђе Каргаревић, бакалин; Владимир Тасић, терзија; Влада Костић, кројачки радник и др.

У појединим општерадничким организацијама они су се јаче ослањали: у „Абрашевићу“ на Жику Симоновића и Љубу Николића—Бенића, обућарског радника; у радничком спортском клубу на Душана Нешића.

Месна партијска организација КПЈ по свом стварању одржавала је везе са руководиствима преко чланова секретаријата КПЈ (Симе Миљуша и Трише Кацлеровића), секретара НРПЈ (М. Тодоровића) и обласног секретара КПЈ за Србију (Рајка Јовановића). Касније, после Треће партијске конференције (јануара 1924), те су везе ишле преко организационог секретара КПЈ (Симе Миљуша) и секретара КПЈ за Србију (Крсте Тачевића), а од пленума ЦК КПЈ већа (априла 1924) преко обласног секретара КПЈ за Србију (Симе Миљуша, који је 21. марта 1924. постао обласни секретар НРПЈ за Србију).

Од маја 1924, кад је створен Подсекретаријат НРПЈ за Србију, ове су везе ишле и преко Ниша (секретар Воја Јанкићевић).

Касније, после Трећег конгреса КПЈ, одржаног маја 1926. покрајинске, обласне и месне организације везане су за новог организационог секретара КПЈ (Рада Вујовића).

Од године 1926. до марта 1929. помиње се обласни секретаријат — комитет КПЈ у Нишу. Секретар овог комитета био је у другој половини 1926. Душан Димитријевић, а после је, негде у 1927. години, дошао Милош Марковић. На Четвртом пленуму ЦК КПЈ, одржаном крајем 1927. године, он постаје и заменик организационог секретара КПЈ Јакоба Жорге, а после саветовања представника КПЈ са Извршним комитетом Коминтерне, у јуну 1928. постављен је за секретара Покрајинског комитета за Србију и постаје члан Политбироа ЦК КПЈ.

У августу 1928. београдски Покрајински секретаријат спаја се са Обласним секретаријатом у Нишу. Тако настаје Привремени покрајински секретаријат КПЈ за Србију, са седиштем у Нишу (секретар Милош Марковић). У периоду после Отвореног писма Коминтерне, раде на организовању дискусија, реорганизацији КПЈ и организацији партијских конференција у Лесковцу, Нишу и Београду:

чланови Политбироа КПЈ Буро Баковић и Милош Марковић и два представника Привременог руководства КПЈ (Марко Машановић и Жика Пећарски).

Водећа партијска улога партијских руководилаца из Ниша у јужној и источној Србији у периоду 1924—1928. није произлазила само из средишњег положаја Ниша.

Кад упоредимо стање партије у два најзначајнија града ове области, Нишу и Лесковцу, у периоду 1924—1928, видимо да је у то време Ниш имао многобројнију и јачу партијску организацију, која је уз то имала своје темеље у индустријском радништву, посебно због тога што је обухватала раднике запослене у три велика предузећа (железничкој радионици, фабрици кожа и фабрици дувана, где су постојале фабричке ћелије).

Зато се не треба чудити што је из Ниша отишло на високе партијске школе у Совјетски Савез више партијских руководилаца, међу њима Жика Пећарски, а касније Милош Марковић и Јосип Колумбо. У исто време и партијска организација у Лесковцу, која је углавном обухватала занатске раднике, имала је своје одлике; она је успела да потпуно онемогући организовање центрумаша и сваку фракцијску акцију и вршила знатан утицај у периоду легалне НРПЈ на радничку класу, што се види из општинских изборних резултата 1923. године.

За разлику од других места, која су била раздирана фракцијским борбама (нпр., Београд, Ниш, Крагујевац), у Лесковцу је очувана монолитност револуционарног покрета захваљујући чврстом партијском руководству, тј. улози Благоја Николића и Косте Стаменковића, а у последњим годинама овог периода и Владе Борбевића.

Ово комунистичко руководство, састављено од самих радника који су стајали на становишту непомирљиве револуционарне класне борбе, држало је месну партијску и синдикалну организацију и читав месни раднички покрет по страни од фракцијских борби које су у том периоду до Отвореног писма Коминтерне биле јако развијене у Србији.

Изразито класна оријентација руководилаца комунистичког покрета у Лесковцу и њихова доследна партијност онемогућавале су стварање фракција, тј. одређивање група за десну или леву партијску фракцију у руководству покрета, и спречавале појаву расцепа по тој линији унутар партијске организације.⁷⁰

Зато нема никаквих података о унутарпартијским фракцијским борбама у Лесковцу. Захваљујући лесковачком партијском руководству, фракцијска делатност на овом терену није могла да пусти своје корене. Насупрот томе, у Београду и Нишу и неким другим местима у Србији вођене су жестоке фракцијске борбе.⁷¹

⁷⁰ Сасвим други значај имало је одбијање групе ранијих припадника покрета да прихвате партијски рад у илегалним условима.

⁷¹ Напомињемо да је од времена стварања новог антифракцијског изразито радничког руководства КПЈ, од средине 1928. године до 1929, низ ранијих партијских руководилаца у Нишу напустио привремено или стално рево-

У тим условима не треба да нас изненади што је на Четвртом конгресу КПЈ, који је имао изразито антифракцијски карактер и на коме су класно свесни и револуционарно оријентисани радници водили главну реч, изабран у ЦК КПЈ (на чијем су челу били Буро Салај, Буро Баковић и Жика Пецарски) и секретар лесковачке партијске организације Благоје Николић.

Дег8јнл еуев

луционарни раднички покрет. Међу њима помињемо Војв Јанкићевића, Душана Димитријевића Шацу, Светозара Јовановића и др. (Види: Д. Пешић, *Криза у партијској организацији у Србији 1929. године*, 73—74).

Оваквог отпадања међу руководиоцима партијске организације у Лесковцу није било. Руководство (у саставу Б. Николић, К. Стаменковић и В. Борђевић) је и даље остало исто све до 1937. године. Нико од поменутих руководилаца није отпао од партије.

VIII део РАДНИЧКА ОМЛАДИНА И СКОЈ

1. СТВАРАЊЕ И РАЗВОЈ МЕСНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СКОЈ-а У ЛЕСКОВЦУ

Нема никаквих података о постојању организације комунистичке омладине у Лесковцу до Обзване и у првим годинама илегалности.

Чак и тамо где је таквих организација било до средине 1921. године, оне су највећим делом нестале у време прогона средином те године.¹

Да би се ретке месне групе СКОЈ-а које су преживеле прогоне међусобно повезале а њихов рад усмерио, одржана је Прва земаљска конференција СКОЈ-а 20—27. августа у Љубљани.³

На овој конференцији је констатовано да у целој земљи постоје и седам месних комитета СКОЈ-а, а да је још седам у формирању, да постоје 4 обласна секретаријата, међу којима је и Обласни секретаријат у Београду.⁴

На овој конференцији је одлучено да се СКОЈ легализује као Савез радничке омладине Југославије (СРОЈ).⁵

Савез радничке омладине (СРО), који је основан у августу 1922. у Београду као један од легалних облика СКОЈ-а делао је као

¹ Рајко Јовановић констатује у октобру 1922. да је после Обзване илегални покрет почео нагло да се диже у Београду и другим местима, „али га је други удар реакције [средином 1921] сасвим уништио“.

Новембра 1921. почео је да се формира Извршни одбор СКОЈ-а.

Фебруара 1922. основано је неколико месних комитета у унутрашњости, али међу местима која се наводе нема Лесковца (Р. Јовановић, Извештај од 23. октобра 1922. о стању СКОЈ-а Трећем конгресу Комунистичке омладинске интернационале — АЦКСКЈ, КОИ 1922), док. 1.

У извештају ИО СКОЈ-а од 20. III 1922, потписаном од секретара С. Поповића, поставља се као „горње питање обнава О. С. [обласних секретаријата] за Ср.[бију] и Вој.[водину]“.

² АЦКСКЈ, КОИ 1924/18. у Љубљани.

³ АЦКСКЈ, КОИ 1923/8. док. 1.

⁴ На овој конференцији, од 11 делегата са решавајућим гласом било је само 8 представника месних комитета СКОЈ-а. Уз то је било 6 делегата са саветодавним гласом. (АЦКСКЈ, КОИ 1922/5. док. 1).

⁵ „На тој конференцији спремљено је све за оснивање СКОЈ-а и то у склопу синдиката“ и одлучено да се покрене легални омладински лист „Млади радник“.

У резолуције ове конференције „по овим питањима бачена је први пут у омладинским редовима парола јединственог фронта, коју је конференција једногласно прихватила“ (Извештај ИО Скоја Комунистичкој омладинској интернационали од 10. маја 1924. — АЦКСКЈ, КОИ 1924/18; детаљно: С. Цветковић, *Напредни* ., 151—154).

културна секција међусавезног синдикалног одбора (МСО). Ускоро затим, покренут је његов орган „Млади радник“, који је излазио у Београду. (Први број изашао је 20. септембра 1922.)⁶

Неколико месеци после поменутог конференције СКОЈ-а, створена су поред легалне омладинске организације (СРОЈ) у Београду и удружења — подружнице у 10 места у унутрашњости Србије. Међу именима осам таквих места која знамо нема Лесковца.⁷

Из изложеног видимо да је СКОЈ створио свој легални организациони облик још у другој половини 1922, дакле пре КПЈ. Он се конституисао као саставни део Независних синдиката.

Треба нагласити да је у Лесковцу то било обратво. Прво је створена Месна организација Независне радничке партије Југославије (НРПЈ), у марту 1923, па затим Месно удружење Савеза радничке омладине Југославије (СРОЈ), крајем марта 1924. (Види поглавље о Партији и касније излагање о СКОЈ-у.)

Мада се у Лесковцу не помиње никакво скојевско упориште све до пролећа 1924, не треба искључити ни могућност да је већ у првој половини 1923. године и у Лесковцу постојало некакво илегално скојевско језгро, пошто се поред скојевских организација помињу и многа повереништва чију локацију не знамо.⁸

У пролеће 1923. констатовано је да „у Лесковцу не постоји организација радничке омладине. Али тамо долази Млади радник“ [орган Савеза радничке омладине].¹⁰

Средином 1923. у Србији је постојало 7 месних илегалних локалних организација СКОЈ-а, које су имале 102 члана и 4 поверљиве везе са 7 чланова.

Истовремено је у Србији и Хрватској постојало 15 легалних организација (СРОЈ) са око 1.300 чланова.¹¹

⁶ Извештај ИО КОИ од 21. септембра 1922. — АЦКСКЈ, Профинтерна 13; СКОЈ је створен на ширем састанку акционог одбора за његово стварање, одржаном 23. августа 1922. у Београду (С. Цветковић, *Напредни ...*, 155; *Положај радничке класе у Југославији*, 79).

⁷ Извештај Р. Јовановића од 23. октобра 1922 — АЦКСКЈ, КОИ 1922/5 док 1. Лесковца нема ни у извештају ИО Централног МСО поднетог земаљској конференцији Независних синдиката, у коме су набројане организације СРО које су створене до краја 1922. године.

⁸ У том се извештају каже да србијански „Савез Радничке Омладине има искључиво просветно-културни карактер“.

⁹ Осврћући се на омладински пролетерски покрет у читавој Југославији, известилац констатује да су у то време само 45% његових чланова били чланови синдикалних организација (*Положај радничке класе у Југославији*, 79—80).

¹⁰ АЦКСКЈ КОИ 1923/12.

¹¹ На Другој конференцији КПЈ, одржаној 9 — 12. маја 1923, саопштено је да је у Србији радило шест скојевских организација са 77 чланова и седам повереништава са 13 чланова (АЦКСКЈ, КИ 1924/29, док... стр. ?).

¹² „Млади радник“ 4 — 5, 1. V 1923.

Касније, у јулу, међу дужницима који нису исплатили дуг „Младом раднику“ налазимо и Лесковца, који дугује 473 динара („Млади радник“ 7, 15. VII 1923).

¹³ Извештај о делатности СКОЈ-а од Љубљанске конференције до 24. јуна 1923, поднет Другом конгресу СКОЈ-а, одржаном 24. јуна 1923. — АЦКСКЈ, КОИ 1923/8, док. 1.

На Другом (редовном) конгресу СКОЈ-а, одржаном 24 — 26. јуна 1923, у Словенији (С. Цветковић, *Напредни ...*, 170), међу 19 присутних делегата од ко-

Крајем 1923. и почетком 1924. године још увек се не помињу организације СКОЈ-а и СРОЈ-а у Лесковцу.¹²

Прва омладинска комунистичка организација која се ствара у Лесковцу¹³ била је организација СРОЈ-а (Савеза радничке омладине Југославије).

јих је 18 имало право гласа, налазе се само три члана СКОЈ-а из Србије (обласни секретар СКОЈ-а без права гласа, члан Централне управе СКОЈ-а и један делегат Месног комитета СКОЈ-а АЦКСКЈ, КОИ 1923/8, док. 2), те се слободно може рећи да и ту Лесковац није имао свог представника.

На овом конгресу прихваћене су тезе и резолуције о једињењу обласних легалних савеза (СРО), који остају формално независни (због покрајинских законодавстава) и створена њихова централа, у коју су ушли по један представник централних управа СКОЈ-а из сваке области (АЦКСКЈ, КОИ 1923/8, док. 8).

Други конгрес СКОЈ-а прихватио је статут СКОЈ-а као секције Комунистичке омладинске интернационале, којим се предвиђа стварање месних удружења СКОЈ-а (чл. 8) (АЦКСКЈ, КОИ 1923/8, док. 9).

¹² Непосредно после конгреса СКОЈ-а настао је период организационог застоја, везе са појединим местима биле су прекинуте. Месно удружење СКОЈ-а у Београду је замрло, у Извршном одбору СКОЈ-а настао је расцеп, а секретар СКОЈ-а и Драгољуб Миловановић (Поповић) је умро. Све је то знатно ослабило покрет (АЦКСКЈ, КОИ 1924/18).

Из извештаја Златића [Златка Шнајдера ?] о стању у Србији поднетом на ванредној седници Централне управе СКОЈ-а, одржаној 18. и 19. новембра 1923, видно је да су тада постојале организације СКОЈ-а у Ваљево, Пожаревац, Велесу и Петровцу и повереништва СКОЈ-а у Нишу и Скопљу, као и организације СРО у Смедереву (30 чланова), Нишу (120), Ваљево (30), Скопљу (50), Крагујевцу (40), Пожаревац (40), Велесу (40), Шапцу (45), Чачку (35) и Кршчевцу (55) (АЦКСКЈ, КОИ 1923/16, док. 1). Лесковац се опет не помиње.

Лесковац се не спомиње ни касније, нпр. у извештају Централног секретаријата СКОЈ-а од 18. новембра 1923. до 8. фебруара 1924, поднетом I конгресу СКОЈ-а, одржаном 10. фебруара 1924 (АЦКСКЈ, КОИ 1924/2; Први Конгрес СРОЈ-а, „Искра“ I, март 1924; 3; С. Цветковић, *Напредни...*, 179).

На овом конгресу прихваћена су и правила Савеза радничке омладине Југославије (АЦКСКЈ, КОИ 124, док. 3).

Конгрес је изабрао Централну управу СРОЈ-а.

На првој редовној седници Централне управе СРОЈ-а, одржаној 11. II 1924, за председника ове организације изабран је Јанко Мишић, а за секретара Владислав Миленковић.

Једновремено је „На предлог друга Милоја Даниловића решено да се избор обласног секретара за Србију препусти И. О.“ Централне управе СРОЈ-а (АЦКСКЈ, СРОЈ 4, МФ 192/742, 293—294).

Сагласно одлукама Првог конгреса СРОЈ-а, у фебруару 1924, појавио се циркулар Централне управе СРОЈ-а за рад у хелијама по предузећима (АЦКСКЈ, СРОЈ 5, МФ 192/742, 425—429).

У извештају о раду НО од 6. фебруара до 20. априла 1924, поднетом на седници Централне управе СКОЈ-а од 24. априла 1924, стоји:

„У Србији за ово време није било никакве нарочите промене“, па се онда говори о Шапцу (АЦКСКЈ, КОИ 1924/11, прилог). Слично и у извештају Ј. Јовића за месец март 1924, у коме се каже за СКОЈ: „У Србији стање непромењено“, и констатује за целу земљу: „Једина успешна делатност СКОЈ-а јесте рад у СРОЈ-у“. Осврћући се на сам СРОЈ, Јовић каже: „У Србији и Македонији што смо рекли за СКОЈ важи и за СРОЈ“ (АЦКСКЈ, КОИ 1924/12).

Лесковац се не помиње ни у извештају НО СКОЈ-а упућеном Комунистичкој омладинској интернационали 10. маја 1924. за период од 10. фебруара до 10. маја 1924 (АЦКСКЈ, КОИ 1924/8, кратки преглед... Делатност...), који је, вероватно, писан на основу старих извештаја, закључно са оним из марта.

¹³ Овде не урачунавамо пионирску комунистичку групу „Будућност“ из

Она се први пут помиње у списку „Преглед бројне снаге СРОЈа на дан 1. априла 1924“, где је наведено да је имала 17 чланова.¹⁴

Из свега изложеног у претпоследњим напоменама може се закључити да је *лесковачка организација Савеза радничке контроле омладине Југославије (СРОЈ-а) створена у другој половини марта 1924 (а можда на почетку априла те године) при Месном синдикалном већу као просветно-културна група.*

Осврћући се на карактеристике неколико месних удружења СРОЈ-а, међу којима је набројан и Лесковац, а о којима није било података о њиховом социјалном саставу, овај преглед констатује да њихово чланство има облике читавог радничког покрета тих места, да њега чине „радници из малих предузећа“.

При томе се објашњава зашто нису обухваћени индустријски радници: „И ако се Србија нагло индустријски развија, то не утиче на покрет, јер се још није дошло до нових сирових маса са села која се запошљавају у та нова индустријска предузећа.“

Уз то се наглашава да „код прелаза савеза (СРОЈ) на систем ћелија тежиште ће бити положено на радионице и фабрике, тиме ће се променити материјални састав савеза, па према томе и идеологија“.¹⁵

После доласка на власт реакционарне владе Пашић — Прибићевић, 27. маја 1924, Извршни одбор СРОЈ-а упутио је свим удружењима и повереништвима СРОЈ-а поверљиво циркуларно писмо у коме је јавио да „режим спрема поново још жешће прогоне над револуционарним пролетаријатом и његовим организацијама“ и тражио од месних организација СРОЈ-а, да би спремно дочекале ову ситуацију, да поделе чланове у три категорије, да би се утврдило на које се другове може рачунати у погледу поверљивости ако дође до распуштања организације; да се у случају распуштања СРОЈ-а, он реорганизује у илегалне групе од 3—5 чланова; да прочелници тих група сачињавају месну управу СРОЈ-а; као и да се предузму разне друге мере си-

¹⁴ У овом „Прегледу“ стоји да су подаци прикупљени 24. априла 1924. од појединих месних удружења.

У том списку се појављује 12 организација СРОЈ-а у Србији и то:

1. Београд	40	— (22)
2. Чвкарлица	4	
3. Смедерево	29	
4. Шабац	33	
5. Ниш	66	— (3)
6. Уб	15	
7. Ваљево	30	
8. Крагујевац	25	— (6)
9. Књажевац	4	
10. Крушевац	20	
11. Лесковац	17	
12. Земун	35	

Свега 320 — (31)

(АЦКСКЈ, КОИ 1924/18, Извештај о делатности од Конгреса СРОЈ-а 10. фебруара до 10. маја 1924. одељак: Преглед бројне снаге СРОЈ-а).

¹⁵ АЦКСКЈ, КОИ 1924/18, Извештај... Преглед бројне снаге СРОЈ-а.

гурности. Једновремено је наглашено да онде где постоје спортски клубови или било какве просветне секције, „треба их потпомагати што више, да би у једном периоду имали легалну форму рада“.¹⁶

После удара који је влада Пашић — Прибићевић нанела радничком покрету забранивши 12. јула 1925. године Независну радничку партију Југославије, обуставивши штампање њених листова, забранивши рад Независних синдиката и рад СРОЈ-а, извршивши масовна хапшења на основу Закона о заштити државе,¹⁷ забранивши лист „Млади радник“, сва руководства месних организација СРОЈ-а које су до тада постајале остала су без везе са центрима комунистичког омладинског, синдикалног и партијског покрета.¹⁸

После извесног попуштања поменутих прогона, за време владе опозиционог блока Давидовића, када је, између осталог, покренут нов лист СРОЈ-а, „Млада гарда“, и када су створени услови за некакву ограничену активност СРОЈ-а, вратила се на власт влада Пашић — Прибићевић (5. децембра 1924), односно, као што каже један документ из архива Комунистичке омладинске интернационале — дошло је до новог удара 6. децембра 1924. и новог прогона комунистичког радничког покрета, којим је СРОЈ као легални облик СКОЈ-а био дефинитивно уништен.¹⁹

Како је лесковачко месно удружење СРОЈ-а реаговало на ове прогоне, најбоље се види из извештаја који је о томе поднео његов представник на Првој обласној конференцији СКОЈ-а за Србију, одржаној 18. јануара 1925. У њему стоји: „Лесковац — После 12. јула решено да се рад настави упркос терора. И. О. [Извршни одбор Цен-

¹⁶ АЦКСКЈ, СРОЈ 20, МФ 192/742, 435—436.

¹⁷ Види поглавље о Партији; С. Цветковић, *Напредни...*, 208.

¹⁸ Миров (Раде Вујовић) у свом извештају Извршном одбору КОИ од 26. септембра 1924. пише да од тог тренутка (од 12. јула — датум 12. јун је погрешан) СРОЈ ради полуплегално. „У Србији су провинцијске организације биле отсечене од центра, тако да не знамо како је тамо у ствари и да ли тамо и шта тамо имамо“ (АЦКСКЈ, КОИ 1924/28, немачки текст стр. 2).

Централна управа СКОЈ-а утврдила је у септембру 1924. „да СКОЈ не постоји“ (Из дискусије Младена на седници Централне управе СКОЈ-а од 16 — 18. фебруара 1925. — КОИ 1925/19).

У извештају Емила (Јосип Чижински—Горкић) упућеном 6. јануара 1925. Балканском секретаријату Комунистичке омладинске интернационале о стању СКОЈ-а пише: „У покрајинама постоје многе организације које су стално активне и делатне, али које немају никакве везе са Централом“; да у Србији има 14 организација; да је укључан број чланова СКОЈ-а 1000 — 1200; да при томе „овде нису врачувати чланови легалног савеза (СРОЈ), који нису организовани у СКОЈ-у, али са којима нису прекинуте везе (организационе везе и подела легалних летака итд.)“ (АЦКСКЈ, КОИ 1925/1).

У делу резолуције Прве обласне конференције СКОЈ-а за Србију, одржане 18. јануара 1925 који се односи на организовање МУ [Месних удружења] СКОЈ-а стоји:

„После удара П. П. режима [С. Д.: Влада Пашић — Прибићевић], на раднички покрет, 12 јула 1925, радничка омладина је остала без своје организације: СРПЈ је био формално распуштен и ради своје организационе форме, као и ради овога СРОЈ није могао фактички да и поред забране продужи свој рад“.

Уз то се каже: „СКОЈ у колико је уопште постојао није био довољно активан и данас је овај положај остао готово непромењен“ (АЦКСКЈ, КОИ 1925/3).

¹⁹ АЦКСКЈ, КОИ 1925/9; С. Цветковић, *Напредни...*, 209 — 219.

тралне управе СКОЈ-а није слао упуте који су му тражени у неколико махова, а тражи обрачун [чланарине] од М. У. [Месног удружења].²⁰

Извештај показује да је лесковачко скојевско језгро СРОЈ-а, које можда и није било до тада организационо оформљено, правилно реаговало на прогоне, наставивши са радом, претворивши месну легалну организацију СРОЈ-а у илегалну, *створивши тиме прву илегалну организацију СКОЈ-а у Лесковцу.*

Ова организација радничке омладине на илегалан скојевски рад наишла је на отпор некадашњих чланова ПКЈ који нису прихватили илегалне облике рада.²⁰

У поменутом извештају поднетом Првој обласној конференцији СКОЈ-а, одмах после наведене констатације лесковачког представника, каже се: „Старији другови симпатишу са опортунистима и ометају рад.“

Они чланови партије и СКОЈ-а који су прихватили илегалан рад, нису се обазирали на ове отпоре. Они су развијали делатност СКОЈ-а у новим условима упркос опозицији тог дела старих чланова КПЈ.

То се јасно види из даљег текста извештаја лесковачког представника: „Са индустријским предузећима се тек сада стварају везе. Ради се на стварању спортског клуба.“²¹

Поменуће забране нису деморалисале лесковачку комунистичку омладину и њено руководство. Они су у том периоду прогона комунистичког омладинског покрета стварали раднички спорт-клуб „Слободу“ (види поглавље о спорту и синдикалном покрету) и оријентисали се на рад са индустријским радницима.

У извештају ЦК СКОЈ-а о раду од септембра 1924. до јануара 1925, упућеном Комунистичкој омладинској интернационали јануара 1925, констатује се: „Ми никад нисмо имали два савеза [СКОЈ и СРОЈ], већ само један савез, наиме Савез радничке омладине (СРОЈ), који је био веома слаб у организационом пољеду. Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), који је у време пре поменутог напада владе на радништво [12. VII 1924] постојао као организација функционера, морао је отада потпуно да прекине своју организациону делатност.“ Он ју је обновио тек од пленарне седнице Централног одбора СКОЈ-а одржане у септембру 1924.

У осврту на стање СРОЈ-а у Србији, у извештају пише: „У области Србије најбоље стоје организације у Београду и Нишу. Остале организације: у Шапцу, Краљеву, Лесковцу, Паланци, Крагујевцу, Лазаревцу, Пироту и Алексинцу, још стоје веома слабо у организационом и идеолошком погледу и у погледу броја својих чланова. Ове организације носе у себи све особине једне индустријски слабо развијене покрајине Југославије, у којој је владајућа српска нација развила

²⁰ Записник Прве обласне конференције СКОЈ-а за Србију. — АЦКСКЈ, КОИ 1925/3.

²¹ Види поглавље о Партији.

²² Ова три цитата представљају континуирану целину у извештају делегата лесковачког Месног удружења који налазимо у записнику Прве обласне конференције СКОЈ-а за Србију. — АЦКСКЈ, КОИ 1925/3.

снажно шовинистичко расположење, док се цео раднички покрет налази у периоду тешке кризе. У омладинском покрету нема кризе, али на њега утиче криза у Партији и синдикалном покрету.“²²

А сада неколико података о Првој обласној конференцији СКОЈ-а за Србију.

Она је одржана 18. јануара 1925.

Из записника ове конференције видимо да су на њој били: „Присутни: по један делегат М. У. [СКОЈ-а] Лазаревац, Лесковац, Ниш, Пирот, два делегата М. У. Београд, два делегата И.О. [Извршног одбора Централне управе СКОЈ-а], два делегата О. [Обласног] подсекретаријата КПЈ [за Србију], делегат БФКО [Балканске федерације комунистичке омладине?] и делегат ЕККО [Извршног комитета Комунистичке омладинске интернационале].“ Дакле, у свему је било 12 делегата.

Пошто у записнику конференције стоји: „Србија. Постоје 9 М. У. [Месних удружења Скоја] — најактивније у Београду и Нишу“, видимо да је од девет у Србији постојећих удружења СКОЈ-а пет било непосредно заступљено на овој конференцији преко својих делегата, а шесто, Крагујевац — који се помиње у записнику — посебно преко неког другог. Дакле, на њој су биле заступљене 2/3 постојећих комунистичких омладинских организација из Србије.

Ко је био анонимни представник лесковачког Месног удружења СРОЈ-а — СКОЈ-а? Сигурних података о томе нема. Највероватније је то био Коста Стаменковић, који је стално радио са омладином, или Влада Борђевић, који је од самог почетка био секретар Лесковачког радничког спорт-клуба тада у стварању.²³

Конференцију је отворио Путник (ИО), који је предложио два представника: Станковића (МУ Београд) и Металског (обласни партијски подсекретар) и два секретара: Путника и Марића (БФ).

²² АЦКСКЈ, КОИ 1925/11.

²³ Што се тиче осталих учесника ове конференције, у записнику се само неки од присутних делегата појављују као говорници под индивидуализираним псевдонимима. То су:

Псевдоними Кога представља		Разрешење
Милан	ЕК (КОИ) — Извршни комитет Комунистичке омладинске интернационале	Јосип Чижински — Горкић
Марић	Балканску Федерацију	?
Путник	ИО (ЦУ СКОЈ) — Извршни одбор Централне управе СКОЈ-а	? ?
Станковић	МУ (Месно удружење) Београд	?
Металски	обласни партијски подсе- кретар	?
Столар	МУ (Месно удружење) Београд (хелија Трикотажа)	?
Јањић	Партију	?

После тога је Путник поднео извештај о стању у Србији, а затим су дошли извештаји месних удружења (СКОЈ-а).²⁴

Томе је следио извештај Металског, обласног партијског подсекретара, који је критиковао досадашњи неполитички карактер СРОЈ-а, описао положај младих радника и позвао омладину да активно учествује у изборној борби.

За њим је говорио Милан (ЕК) — Јосиф Чижински — Горкић. Он „констатује да су М. У. [месна удружења] слабо радила. После ОК [Обласне конференције] мора се све из почетка стварати. Услови за СКОЈ постоје, али није било веза са ИО [Извршни биро централне управе СКОЈ-а] и другови нису знали како да раде“. „Сада се мора приступити формирању СКОЈ-а од највеселијих другова. Не треба одмах узимати много људи у организацију.“ Он је тражио: „Сви другови треба да се изјасне о могућностима даљег изграђивања СКОЈ-а у њиховим местима.“ Онда су дошла изјашњавања делегата месних удружења СКОЈ-а:

„Лесковац — могу остати 10 — 12 чланова;

Ниш — сви;

Лазаревац — свих 8; у изгледу су још два;

Пирот — 3—4;

Крагујевац 10 — 12;

Београд — свих 120 који су сада у МУ.“

После тога су говорили Марић (БФ), Путник, Јањић (Парт.), а у краћој дискусији наступило је и „неколико другова из унутрашњости.“

„На предлог Путника ОК [Обласна конференција] оставља ИО [Извршни одбор СКОЈ-а] да реши питање успоставе О. С. [Обласног секретаријата] за Србију. Партијски подсекретаријат у коме се налази и представник омладине узима привремено на себе рад омладине у своме подручју.“²⁵

Погледајмо како је приказано стање организације у унутрашњости у Резолуцији Прве обласне конференције за Србију:

²⁴ Пошто смо донели у целости извештај МУ Лесковац, а да бисмо омогућили упоређења, резимираћемо извештаје осталих месних удружења који садрже бројке о стању СКОЈ-а:

Месно удружење	Било раније	Било у време конференције
Ниш	?	7 хелија са 20-25 чланова
Лазаревац	23	? 8 чланова
Крагујевац	60	? 12 "
Београд (Трикотажа са 1.500 радника)	?	1 20 "
Београд (остало са Чукарицом)		15 120-150 "

²⁵ Записник Прве обласне конференције СКОЈ-а за Србију — АЦКСКЈ, КОИ 1925/3.

„У већини места Србије нису до данас постојале фактичке организације СКОЈ-а; постојали су било слаби остаци старог СКОЈ-а, било недовољно активне нелегалне организације СРОЈ-а. Узроци овом стању лежали су: 1) у општим стањем нашег покрета условљеном неактивношћу другова у местима и 2) у немању старих опробаних функционера, који су делом прешли у партију и у синдикални покрет, а делом потпуно отплати од радничког покрета, и у слабој развијености и активности садашњих функционера, 3) у недовољним везама Н. О. са месним организацијама и насељу благовремених упута и директива и 4) у неправилном постављању и схваћању социјалних питања како са стране месних организација, тако и са стране највиших форума.“

У вези са таквим стањем, у другом делу Резолуције донета су следећа упутства: да „у местима где је раније постојало МУ СРОЈ“ (што је био случај са Лесковцем) делегати ОК (Обласне конференције) или стари чланови СКОЈ-а „Одаберу најбоље, најсвесније, најактивније и најповерљивије другове, који по њиховом мишљењу могу бити чланови СКОЈ-а, да их позову на састанак на коме им треба образложити потребу организације МУ СКОЈ-а и значај СКОЈ-а уопште“, да им се „објасни и одговорност коју они ступањем у СКОЈ примају на себе и пред радничком класом и пред буржоаском влашћу“, да се они упознају са статутима и програмом Комунистичке омладинске интернационале и са основним начелима Коминтерне (Ту се посебно помиње 21 услов за приступање Комунистичкој интернационали), да се при томе води рачуна о тачки 2. ове резолуције, која гласи: „Резолуција постојећих месних удружења и изградња нових организација на основу фабричких и радничких ћелија“, и да се упознају са најглавнијим начелима конспирације.

У овој се резолуцији, између осталог, захтева вођење економско-синдикалне борбе и стварање скојевских фракција у синдикатима (То су, очевидно, били зачеци каснијих омладинских синдикалних актива), тражи политичка активизација СКОЈ-а, самосталне акције ћелија, комунистичко васпитање чланова и ширење тих идеја међу радничком омладином.²⁶

Све то показује да је ова конференција била сазвана ради преношења директива о претварању забрањених организација СРОЈ-а у организације СКОЈ-а, процес који је већ био добрим делом обављен у Лесковцу.

Треба посебно напоменути да је то била прва обласна конференција СКОЈ-а из серије таквих конференција предвиђених пре конгреса СКОЈ-а (чији је датум имао да се утврди на седници ЦК СКОЈ-а од 15. фебруара 1925), а да је планом рада ЦК СКОЈ-а било предвиђено да „за основу ових ОК [обласних конференција] има да буде резолуција ОК [Обласне конференције] за Србију“²⁷.

Ослонимо се на чланство СКОЈ-а у Лесковцу. Податак да од 17 раније постојећих чланова Месног удружења СРОЈ-а (1. априла

²⁶ Резолуција Прве обласне конференције СКОЈ-а за Србију — АЦКСКЈ, КОИ, 1925/3.

²⁷ Општи план рада ЦК СКОЈ-а — АЦКСКЈ, КОИ 1925/4.

1924), после интензивних прогона радничког покрета у другој половини 1924. године, њих 10 — 12 могу остати у илегалној организацији СКОЈ-а, указује да је ова релативно малобројна група омладинаца чврсто стајала на комунистичким позицијама.

Одмах после Обласне конференције СКОЈ-а за Србију, на седници од 21. јануара 1925, изабран је за политичког секретара СКОЈ-а Златко Шнајдер (Мелхиор). Истовремено, „установљен је О. С. [Обласни секретаријат] за Србију преко мандата који је ЦК добио на О. К. [Обласној конференцији] за Србију. За обласног секретара одређен је Јовић, [Милан Арсенијевић Мића], остала два члана су — Бакић и Стојановић.²⁸

Први пленум ЦК СКОЈ-а, одржан у фебруару 1925, после забране СКОЈ-а, „донео је одлуке и директиве за рад о поновној изградњи илегалне организације СКОЈ-а, ликвидацији СРОЈ-а и превођењу најбољих елемената из бивших легалних организација у СКОЈ. Тај пленум је донео одлуке и за реорганизацију СКОЈ-а на бази ћелија по предузећима“.²⁹

У фебруару 1925. ЦК СКОЈ-а упутио је свим организацијама СКОЈ-а упутства за реорганизацију месних удружења на основу ћелија по предузећима.³⁰

²⁸ АЦКСКЈ. КОИ, 1925/4.

Псеудоним Јовић разрешен према С. Цветковићу, *Напредни ...* 177, нап. 211. као Милан Арсенијевић Мића из Краљева.

Из пописа писама Централне управе СКОЈ-а видимо да је ова управа обавестила у 9 писама месна удружења у Нишу, Лесковцу, Алексинцу, Пироту, Крагјевцу, Ваљево, Шапцу, Лазарево и Паланци о установљењу О. С. [Обласног секретаријата] за Србију и тражила извештај о стању месних удружења (АЦКСКЈ, КОИ, 1925/12).

²⁹ Извештај Бироа ЦК СКОЈ-а о раду од Четвртог конгреса КОИ (1924) до Петог конгреса КОИ (1928), упућен 11. VI 1928. Комунистичкој омладинској интернационали. — АЦКСКЈ, КОИ 1928/48, МФ 192/745 (93 — 115).

³⁰ У њима пише: „*Мања места*. Сви чланови запослени у предузећима са три или више младих радника и шегрта распоређив се у ћелије. Свако такво предузеће мора имати своју засебну ћелију, па макар у почетку од једног или два члана. Чланови запослени у предузећима са једним или два радника и шегрта, или који не раде ни у каквом предузећу (слуге, баџи и тд.) распоређив се у уличне групе (које не треба звати уличним ћелијама) од по највише пет чланова.“ „Распоред чланова по ћелијама и групама врши Месна Управа“. „Веће ћелије по предузећима морају се поделити на одељке од три до шест чланова. Сваки одељак бира свог повереника. *Одељак* ћелије не сме се сматрати као засебна ћелија; он је само део ћелије у предузећу који се образује из конспиративних разлога. Радом својих одељака руквује ћелијска управа преко повереника одељка.“

„Пуна реорганизација оваких месних удружења мора бити завршена најдаље до 1. априла 1925. г.“

„*Ћелије и групе морају се редовно састајати бар једанпут недељно.*“

„*Месно удружење [је] скуп ћелија по предузећима и уличних група. На челу [је] Месна управа од пет чланова, коју бира Месно веће.*“ „*Месна већа — председници ћелија, чланови ћелијских управа и председници уличних група одржавају састанке најмање два пута месечно.*“

„*Састанцима ћелија и група присуствује увек један члан месне управе*“ (АЦКСКЈ, КОИ 1925/13).

На седници ЦК СКОЈ-а од 11. II 1925, речено је да се О. С. [Обласном секретаријату] за Србију даду „директиве за рад“, које су, између осталог, обухватиле и ставке „реорганизација и процес претварања СРО у СКО“, „да ступи

На седници Централне управе (ЦК) СКОЈ-а одржаној 16. II 1925. констатовано је у извештају Путника: „Реорганизација је вршена једино у Београду и Нишу. На ОК (Обласној конференцији) формиран је такође О (Обласни) потсекретаријат у Нишу ради важности дотичне области.“

На тој је седници члан ЦК СКОЈ-а Ристић (Никола Котур) предложио да се у ЦУ (Централну управу СКОЈ-а) „кооптира један друг из Ниша с обзиром на индустријску важност овог места“.

Усвојен је предлог да се на идућу седницу Ц. У. позове делегат из Ниша са саветодавним правом гласа“. Тада је за заменика ЦК СКОЈ-а одређен Бакић из обласног секретаријата СКОЈ-а за Србију.³¹

У извештају о организационом стању СКОЈ-а упућеном фебруара 1925. Извршном одбору Комунистичке омладинске интернационале видимо да су (после интензивног обилажења унутрашњости од стране чланова ЦК СКОЈ-а) тада постојале следеће скојевске организације у Србији:

Ред. бр.	Место	Број	Број ћелија у предузећима	Број чланова у њима	Петорке и уличне ћелије
1.	Београд	120	10	120	—
2.	Ниш	25	3	25	—
3.	Шабац	10	—	—	2
4.	Лазаревац	8	—	—	1
5.	Ваљево	15	—	—	3
6.	Паланка	10	—	—	2
7.	Крагујевац	20	1	3	3
8.	Лесковац	10	—	—	2
9.	Алексинач	40	1	2	8
10.	Пирот	5	—	—	1
11.	Пожаревац	5	—	—	1
12.	Петровац	5	—	—	1
13.	Смедерево	5	—	—	1
14.	Књажевац	5	—	—	1
Цела Србија		283	15	150	26
Цела Југославија		1.479	33	320	185 ³²

у најтежњу везу са Нишом“, „да најактивније сарађује са партијским О. С. [Обласним секретаријатом]“ (АЦКСКЈ, КОИ, 1925/14).

На истој седници ЦК СКОЈ-а извршене су припреме за конгрес СКОЈ-а. Том приликом су учињени следећи предлози комисији за припрему конгреса: Избор делегата има бити преко обласних конференција.“ „У покрајини где су О. К. [обласне конференције] већ одржане имају се накнадно сазвати.“ Пропорција за делегата за ОК [обласну конференцију] јесте 1:15; за конгрес 1:50 (АЦКСКЈ, КОИ 1925/16).

³¹ АЦКСКЈ, КОИ 1925/17.

³² Тада је напоменуто да „постоје организације у још неким местима о којима немамо никаквих података, али које су по броју чланова веома слабе (Зајечар, Неготин итд.)“

Дакле, 10 лесковачких чланова СКОЈ-а било је груписано у две уличне ћелије.

Из овог извештаја видимо да је тада већ било практично обављено претварање СРОЈ-а у СКОЈ и да се у целој земљи прешло на рад по илегалним ћелијама и илегалним уличним групама.

Уз то треба приметити да је овај рад имао слабе стране. У Лесковцу и многим другим провинцијским местима нису постојале ћелије по предузећима, а свуда је била слаба повезаност ових илегалних група са радничким масама.³³

Кад је после хапшења у Београду, која су захватила и неке руководиоце СКОЈ-а, Централна управа СКОЈ-а прешла из Београда у Загреб, „именован је нови секретаријат за Србију (у споразуму са члановима секретаријата), као секретар за сад фундира друг Белић из Загреба (Вили Хорвај). Тим су обезбеђени претставништво при Партији и повратак централе“.³⁴

У тим условима настала је нова ситуација. „Србија. — После провале руководства месне организације (у Београду) и неких чланова ЦК (СКОЈ-а) организација се распала и изгубила све везе (са унутрашњошћу), али је у последње време обласни секретаријат (за Србију) успоставио везу с Нишом где је организација обновљена и броји 12 чланова.“ „У Лесковцу одржавамо везу с појединцима из редова радничке омладине, али не постоји оформљене организације.“³⁵

Једновремено је констатовано да у целој земљи „Досад нису постајале [омладинске] фракције ни у једној организацији. Њихове зачетке осећамо сада у појединим спортским савезима“ (АЦКСКЈ, КОИ 1925/21).

³³ То је истакнуто као основна карактеристика периода до Трећег конгреса СКОЈ-а у једном каснијем извештају Бироа ЦК СКЈ — АЦКСКЈ, КОИ 1928/48.

³⁴ Писмо ЦК СКОЈ-а упућено негде у мају 1925. Комјунистичкој омладинској интернационали — АЦКСКЈ, КОИ 1925/30.

Овај „Одбор за Србију“ потврђен је на Трећој седници новог ЦК СКОЈ-а, одржаној 27. VII 1925 АЦКСКЈ, КОИ 1925/37).

³⁵ У осталим местима у Србији стање је било следеће: „У Крагујевцу је формирана група од 6 чланова.“

„У Београду организација има 3 ћелије са 23 члана, а одржава везу с трима фабрикама, у којима су недавно такође организоване ћелије.“

Тада је констатовано да „Београдски обласни секретаријат [за Србију] није способан за рад и сада је реорганизован. Секретар и још један члан обласног секретаријата отстрањени су из његовог састава и формиран је други секретаријат. Месни комитет [у Београду] такође веома слаб. Обласни секретаријат није њиме руководио како је требало да руководи. У Србији има укупно 50 до 55 чланова“. (Извештај ЦК СКОЈ-а упућен у септембру 1925. Извршном одбору Комјунистичке омладинске интернационале — АЦКСКЈ, КОИ, 1925/45. — Наше подвлачење).

После тога, у октобру 1925. делегат Комјунистичке омладинске интернационале при ЦК СКОЈ-а „Рашко“ јавно је о стању у Обласном секретаријату за Србију, обнови рада и веза са унутрашњошћу: — „Београдски обласни секретаријат почиње постепено да ради и да се поново повезује са округом. Сада је један друг путовао по области, али нови друг који је недавно кооптиран у обласни секретаријат привремено напушта рад и одлази, а ја представљам ЦК у обласном секретаријату. Сада је настала смешна ситуација: два члана обласног секретаријата су и чланови ЦК (недавно је у ЦК кооптиран један друг из обласног секретаријата), а ја сам трећи члан ЦК да бих у њему директно представљао ЦК“ (Писмо Рашка од 25. X 1925. упућено Балканском секретаријату Комјунистичке омладинске интернационале — АЦКСКЈ, КОИ 1925/51).

Да бисмо схватили слабљење организације СКОЈ-а у Лесковцу и целој Србији у току 1925. године, морамо се још једном осврнути на прилике које су постојале у руководству СКОЈ-а у Србији те године.

Почетком 1926. године, у резолуцији нове Обласне конференције за Србију, одржане 9. јануара 1926, дат је нови осврт на стање организације СКОЈ-а у Србији у току 1925. У њему пише: „Обласна конференција одржана у јануару 1925. није донела скоро никакве резултате. Изабрани обласни комитет није показао никакву активност и морао је бити ликвидираан, а његове функције пале су на ЦК (СКОЈ-а). Хапшење другова из ЦК (СКОЈ-а), које је убрзо после тога дошло, обезглавило је Савез. Организације у унутрашњости остале су без веза са центром, без директива за рад изумирале су полако једна за другом. Обласни секретаријати (за Србију) који су после тога били постављени показивали су исту неактивност све до сазива (нове) обласне конференције.“

Тек крајем 1925. године нови обласни секретаријат за Србију, у вези са припремама нове Обласне конференције, успоставио је везу са унутрашњошћу и активизирао рад.

Осврћући се на припреме нове Обласне конференције, напред наведени извештај пише: „Том приликом постављени ОС (Обласни секретаријат) показао је потребну активност, обновио је везе са радничким центрима у којима је постојала каква-таква организација и на тај начин извршио припрему за ову обласну конференцију.“³⁶

О Друој обласној конференцији СКОЈ-а, сазваној у вези са припремама конгреса СКОЈ-а, и одржаној 9. јануара 1926, немамо никакве друге податке сем наведене резолуције. Зато не знамо ни стање организације СКОЈ-а у Лесковцу крајем 1925, ни то да ли је представник ове скојевске организације учествовао на њој.³⁷

Грга Јанкез у својим сећањима помиње „саветовање Окружног комитета Скоја у Нишу“ из јуна 1926. и три окружне конференције СКОЈ-а одржане у Нишу 1926, 1927. и 1928. Мада је он лично присуствовао нишком саветовању и овим трима конференцијама, мада је на првој од њих „изабран за члана Окружног комитета“, а на другим двома конференцијама „изабран у ОК“,³⁸ нама изгледа, на основу присутних делегата, да су то била саветовања, конференције и комитет Обласног подсекретаријата СКОЈ-а.³⁹

Зато ћемо у току даљег излагања говорити о саветовању, конференцијама и комитету Обласног подсекретаријата СКОЈ-а у Нишу.

³⁶ АЦКСКЈ, КОИ 1926/1. — Наше подвлачење.

³⁷ После ове конференције Биро ЦК СКОЈ-а донео је 12. III 1926. упутства за изградњу и структуру омладинских фракција у синдикатима. У њима пише: „Комunistички синдикални рад међу радничком омладином у предузећима вршеће ће бити, а у синдикалним организацијама фракције. У предузећу фракције не постоје“ (АЦКСКЈ, КОИ 1926/9).

³⁸ Грга Јанкез, Зборник сећања Четрдесет година I, Београд, 1960, 290. Исти аутор, *Записи илегалца*, Београд, 1960, 31—38 и 45—46.

³⁹ Слободан Петровић (*Седам секретара СКОЈ-а*, Београд, 1962, 404 и 412) и Д. Квлић (*Коста*, 37—38) све ове договоре и комитет називају обласним.

Прво саветовање Обласног подсекретаријата СКОЈ-а одржано је у Нишу јуна 1926. На њему су учествовали секретар Обласног подсекретаријата СКОЈ-а Јосип Колумбо и секретар Централног комитета СКОЈ-а Мија Орешки—Јагић.⁴⁰

Нама изгледа да је то било припремно саветовање за Прву конференцију Обласног подсекретаријата СКОЈ-а, која је одржана четири месеца касније, а можда и за слање делегата на Трећи конгрес СКОЈ-а.

Ко је био делегат Лесковца на овом саветовању, не знамо.

На Трећем конгресу СКОЈ-а, одржаном у јуну 1926, можда 17—20. јуна те године (како то пише Г. Јанкез пребацујући га у 1927), коме су присуствовала 33 делегата, Лесковац није имао свог представника.⁴¹

„Конгрес је нарочито подвукао потребу прелаза од општег синдикалног рада на специјалан омладински рад у синдикатима“ и изабрао нови ЦК СКОЈ-а, у коме су радници имали већину.⁴²

Организовани статут СКОЈ-а који је тада прихваћен предвиђа у свом чл. 46. да се у свим синдикалним спортским, просветним и „другим радничким [организацијама] где има чланова СКОЈ-а образују... комунистичке омладинске фракције“.⁴³

У извештају Бироа ЦК СКОЈ-а од 2. септембра 1926. упућеног Извршном одбору Комунистичке омладинске интернационале дају се подаци и о стању организација у Србији. У њему пише: „У Србији где је наша организација и раније била слаба, услед одласка нашег обл.[асног] секретара у војску, рад је готово замро. Сад су предузете мере за обнављање рада.“⁴⁴

У даљем тексту пише: „Ових дана шаљемо делегата у Ниш.“⁴⁵

⁴⁰ Сећање Г. Јанкеза, Зборник сећања *Четрдесет година* I. Београд, 1960, 250.

⁴¹ На њему се из Србије појављује, поред 10 делегата из Београда, само још један делегат из Ниша, металац, рођен 1905, секретар синдикалног пододбора и члан месног комитета КПЈ у Нишу (Списак делегата — АЦКСКЈ, КОИ 1926/24 — док. 1).

Вероватно је то био Јосип Колумбо, секретар Обласног подсекретаријата СКОЈ-а у Нишу. У материјалима Четвртог пленума СКОЈ-а, одржаног јула 1928. у Загребу налазимо у саставу ЦК СКОЈ-а лица која су тала изабрана као конгресни састав III конгреса СКОЈ-а“ (из 1926). Међу члановима ЦК СКОЈ-а из овог састава налазимо „Нишлију“ [Ј. Колумба], а међу кандидатима „Нишлију“ бр. 2“ (АЦКСКЈ, КОИ 1928/64 — док. 3).

Касније, на листи чланова ЦК СКОЈ-а, (донетој после измена извршених на Првом пленуму ЦК СКОЈ-а, одржаном I — 3. II 1927) налазимо међу члановима „Нишлића“ [Ј. Колумбо], а међу кандидатима „Нишлића II“ (АЦКСКЈ, КОИ 1927/4 док. 7).

⁴² Извештај Бироа ЦК СКЈ од 11. VI 1928. АЦКСКЈ, КОИ 1928/48 МФ 192/745 (93-115).

⁴³ АЦКСКЈ, КОИ 1926/24, док. 5.

⁴⁴ Затим се у продужетку наводи: „Већ су посећене две месне организације (Смедерево и Крагујевац) и установљена веза са једном новооснованом (Паланка). У Беогр.[адској] организацији се ради такође на спровођењу новог курса и на предстојећој месној конференцији ће се донети конкретне директиве за рад.“

⁴⁵ Затим се констатује: „У Шапцу такође покушавамо да оснујемо месну организацију.“

Затим се закључује: „Крајем септембра вероватно ћемо успети да сазовемо обл. конфер. за Србију.“⁴⁶

У периоду после Трећег конгреса СКОЈ-а настала је већа активизација Обласног подсекретаријата СКОЈ-а у Нишу, несумњиво везана за делатност секретара Ј. Колумба. У периоду од две године одржане су три конференције овог обласног подсекретаријата.

Пошто су материјали о њему слабо заступљени у архиву Комунистичке омладинске интернационале, посебно због тога што не постоје записници тих конференција, не располажемо подацима о активности СКОЈ-у у Лесковцу, која је вероватно, разматрана на њима.

У октобру 1926. одржана је Прва окружна конференција СКОЈ-а [С.Д.: односно прва конференција Обласног подсекретаријата СКОЈ-а] у Нишу. На њој су донете две резолуције: Резолуција о извештају Окружног комитета Скоја [С.Д.: односно Обласног подсекретаријата СКОЈ-а] и Резолуција о најближим задацима на пољу економско-синдикалне борбе и о раду у масама. У првој резолуцији помињу се слабе везе са Обласним комитетом СКОЈ-а и Централним комитетом СКОЈ-а.⁴⁷

Слабљење веза између руководства СКОЈ-а и скојевских организација у јужном Поморављу, њихово повремено прекидање, као и одсуство сталних и конкретних директива без сумње су утицали на интензитет рада, али је делимично надокнађивано постојањем једног обласног подсекретаријата који су водили класно борбени радници.

Г. Јанкез пружа допунске податке о Првој окружној конференцији СКОЈ-а, одржаној у Нишу [С.Д.: у ствари, конференција Обласног подсекретаријата]. Он каже да је конференција трајала два дана, а одржана је у Радничком дому.

Конференцији су присуствовали Мишко Орешки—Јагић, секретар ЦК СКОЈ-а и два друга из ОК [Обласног комитета] Партије. „Реферерат је поднео секретар ОК [С.Д.: Обласног комитета — подсекретаријата] СКОЈ-а Јосип Колумбо.“

У живој дискусији учествовао је и М. Орешки—Јагић.

Податке о делегатима који су учествовали на овој конференцији налазимо код Г. Јанкеза:

„У састав окружног комитета [С.Д.: у ствари, комитета обласног подсекретаријата] СКОЈ-а у Нишу улазиле су организације Ниша, Лесковца, Цариброда (Димитровграда), Пирота, Куманова, Параћина, Крушевца, Краљева, Чачка, Ужица, Крагујевца, Зајечара, Књажевца, Неготина, Кладова, Прахова и Борског рудника. Овој конференцији су присуствовали делегати скојевских организација из поменутих места. Присуствовало је преко 30 делегата.“

⁴⁶ АЦКСКЈ, КОИ 1926/46.

⁴⁷ У њој се од места помињу само Зајечар, Алексинац и Цариброд (АЦКСКЈ, КОИ 1926/53).

У извештају Бироа ЦК СКОЈ-а упућеног новембра 1926. Балканском бирову КОИ пише да Покрајински секретаријат за Србију „није постојао до пред месец дана“ (АЦКСКЈ, КОИ 1926/57).

На крају конференције изабран је „нови О.К. [С.Д.: Комитет обласног подсекретаријата] СКОЈ-а од 15 чланова“, са секретаром Ј. Колумбом.⁴⁸

Ко је био делегат из Лесковца, остало је непознато.⁴⁹

Друга окружна конференција СКОЈ-а [С.Д.: конференција Обласног подсекретаријата СКОЈ-а] одржана је у Нишу у јуну 1927. „Од стране ЦК СКОЈ-а присуствовао је Павле Ковачевић.“

Тада је поново изабран Окружни комитет [С.Д.: комитет Обласног подсекретаријата] СКОЈ-а, са Ј. Колумбом на челу.⁵⁰

Рад СКОЈ-а у Србији видно оживљава у 1928. години после Трећег пленума ЦК СКОЈ-а, одржаног 12—15. фебруара 1928, после кога су настале велике организационе промене у руководству СКОЈ-а.⁵¹

Трећи пленум ЦК СКОЈ-а дао је упутства за политичку активизацију СКОЈ-а, ставио борбу против рата на дневни ред и осудио преношење фракционаштва у СКОЈ.⁵²

Негде крајем 1927. или почетком 1928, највероватније у пролеће 1928, Трајко Стаменковић, студент права, створио је и водио скојевску групу у којој су били, према изјавама неколицине њених учесника: Света Јовић Говече, столарски радник (кога је политички изградио Влада Борђевић), Драги Станковић — Баба-Тончин, столарски радник (кога је увео у раднички покрет Влада Борђевић), Чедо Николић, кројачки радник (ушао у групу на предлог Косте

⁴⁸ Г. Јанкез, *Затписи илегалца*, 36—38.

⁴⁹ Слободан Петровић пише, на основу нама непознатих извора: „Била су присутна и два представника Обласног комитета Партије (један је био Коста Стаменковић)“ (С. Петровић, *Седам секретара СКОЈ-а*, 404-405).

Ову тврдњу прихвата и Д. Кулић (*Коста*, 37 — 38).

Сматрам да је К. Стаменковић, који је у то време био заменик члана Обласног комитета КПЈ, могао да буде један од делегата Обласног комитета КПЈ за нишку област, али то није сигуран податак, пошто извори нису наведени.

Д. Кулић иде много даље. Он доноси нове податке, који се не налазе у тексту С. Петровића. На пример, да је Ј. Колумбо изложио стање СКОЈ-а у нишкој области и „указао на потребу оријентације према омладини која ради у индустрији а не само у занатству“ [по Г. Јанкезу];

да је „после врло живе дискусије узео . . . реч Коста Стаменковић који је подржао ставове Колумба изнете у реферату. [Нови податак.]

После Косте Стаменковића, на конференцији су говорили и Мија Орешки и Ј. Колумбо. [Нови податак.]

Уз то се наводе речи М. Орешкога који се zaloжио „за већу активност међу омладином у великим предузећима, у рудницама као и са осталом омладином“ [по Г. Јанкезу] (Д. Кулић, *Коста*, 37 — 38).

Нама изгледа да је дискусија К. Стаменковића накнадно убачена и начињена према познатим партијским и скојевским ставовима из тог времена, пошто о томе расположиви извори не говоре.

⁵⁰ Г. Јанкез, *Затписи илегалца*, 46.

⁵¹ На седници Бироа ЦК СКОЈ-а одржаној 22. II 1928. изабран је за секретара Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију Маргетић (Сима Стефановић).

Тада је за политичког секретара ЦК СКОЈ-а изабран Беговић (Матија Брезовић), а за организационог секретара Митровић (Гргур Вујевић) (АЦКСКЈ, КОИ 1928/10 — МФ 212/772/388).

Ускоро затим, за политичког секретара ЦК СКОЈ-а изабран је Митровић (Гргур Вујевић) [Писмо Кларе (Гр. Вујевића) од 26. IV 1928. — АЦКСКЈ, КОИ 26, МФ 192/745/150/152].

⁵² АЦКСКЈ, КОИ 1928/48. — Извештај Бироа ЦК СКОЈ-а од 11. VI 1928).

Стаменковића), Драги Ишљамовић Шљамка, столарски радник, Благоје Тодоровић, кројачки радник и Благоје Илић К'не, пим-назијалац.

У њу је повремено долазио Тодор Борђевић Паља, столарски радник, а неко време је у њој био и Воја Марковић, кројачки радник.

Ова скојевска група створена је пре радничке забаве на којој је Ч. Марковић, члан „Абрашевића“, рецитовао текст дугачак 18 стубаца: „Млади пролетери“.

Први састанак групе одржан је на ливади Стеве Чуљковића на лебанском путу (Ч. Марковић). Поред тога, састајали су се на Исару и у Синковцу. „Тада нисмо знали шта је стра“ (Света Јовић).

Група се разишла кад је Т. Стаменковић отишао из Лесковца.⁵³

У априлу 1928 (15—16. IV 1928) одржан је у Београду конгрес културно-уметничких и спортских група које је сазвао ИО ЦРСОЈ-а (Извршни одбор Независних синдиката), а на коме је основан савез тих група. „Упркос отпору синдикалних вођа који су успели да проведу на конгресу статут у њиховом духу“, СКОЈ је заступао гледиште да спортски раднички клубови треба да остану у Рад.[ничко-] Спортском Блоку и да раде на формирању Рад.[ничког] спортског савеза као засебне организације“. Конгрес (на коме је учествовао и Коста Стаменковић) је примио резолуцију „да савез тих група помаже рад Рад.[ничког] Спортског Блока“.⁵⁴

На седници Бироа ЦК СКОЈ-а од 3. маја 1928. решено је да се формира привремени Покрајински секретаријат, у који би ушли као секретар „Секретар О.К. Београд“; чланови Покрајинског секретаријата; „два члана ЦК (другови Х и З) и друг Илић“ (представник Политбироа ЦК КПЈ).⁵⁵

Једновремено је решено да се упути писмо покрајинским секретаријатима у коме се тражи „довезивање са свим организацијама и преузимање припремних мера за окр. конференције у Београду и Нишу“.⁵⁶

Трећа окружна конференција СКОЈ-а [С.Д.: конференција Обласног подсекретаријата СКОЈ-а] одржана је у Нишу у мају или јуну 1928. На њој је понова изабран Окружни [С.Д.: Обласни подсекретаријат] комитет, на челу са Ј. Колумбом.⁵⁷

Од јуна 1928. године надаље централно место у раду СКОЈ-а заузела је дискусија о унутарпартијској ситуацији покренута отвореним писмом Извршног комитета Комунистичке интернационале.⁵⁸

⁵³ Писмене изјаве четворице живих учесника ове скојевске групе, Свете Јовића Говечета од 26. IX 1976 и 4. VII 1978; Миодрага Ишљамовића Шљамке од 24. VI 1978; Драгог Станковића — Баба-Тончиног од 24. VI 1978; и Чеде Марковића од 26. VI 1978. — Све у збирци С. Димитријевића.

⁵⁴ АЦКСКЈ, КОИ 1928/48.

⁵⁵ То је био Никола Петковић, машинбравар из Београда, представник београдског Синдикалног већа (АЦКСКЈ, КОИ 1927/24 док. 1 и КОИ 1928/9).

⁵⁶ АЦКСКЈ, КОИ 1928/28 — МФ 192/745 (68—69)

⁵⁷ Г. Јанкез, *Затписи илегалца*, 46.

⁵⁸ Ко је од Лесковчана био на овој конференцији, за сада не знамо.

⁵⁸ Дискусија у СКОЈ-у отворена је циркуларним писмом Бироа ЦК СКОЈ-а (Билтен ЦК СКОЈ, бр. 1, јун 1928), прогласом Бироа ЦК КПЈ и Бироа

На четвртом пленуму ЦК СКОЈ-а, одржаном у Загребу негде средином јула 1928, сагледано је организационо стање СКОЈ-а у земљи. Тада је у Србији било:

Ред. бр.	Место	Број чланова	Од тога		Број хелија у предузећима	Број рејонских и уличних хелија
			интелектуалци	радници		
1.	Београд	76	?	?	6	6
2.	С. Паланка	17	?	?	1	1
3.	Пожаревац	15	?	?	—	1
4.	Смедерево	8	?	?	1	—
5.	Крагујевац	4	?	?	—	1
6.	Земун	7	?	?	—	1
7.	Ниш	16	?	?	2	1
8.	Лесковац	11	5	6	—	2
9.	Крушевац	9	?	?	1	—
10.	Пирот	26	14	11	—	6
11.	Зајечар	3	?	?	—	1
12.	Цариброд	12	?	?	—	3

Дакле, у Србији је било 12 месних организација СКОЈ-а са 203 члана, 11 индустријских хелија и 32 уличне групе.⁵⁹

Број уличних група и број чланова у Лесковцу био је приближно исти као и у фебруару 1925. године (када је било 10 чланова и 2 уличне групе), само се њихов састав изменио. Године 1925. то су били занатски радници.

Једна од двеју група из 1928. чији смо састав реконструисали имала је 2 интелектуалца и 5—6 радника.

Ко су били остала три интелектуалца, нисмо могли да утврдимо. Можда су то били приватни намештеници са којима је радио Т. Стаменковић и међу њима оформио скојевску групу.

Тада су утврђени „Најближи задаци за поједине покрајине“.

Тада су за Србију дата следећа упутства:

„Појачање рада у синдикатима (омладинске фракције и секције) и масовним радничким организацијама, стварање Радничког спорт.[ског] Блока и активирање рада у СКП — УГСГ [Савезу културно-просветно-уметничких група и спортских група]. Подизање организације у Зајечару, јачање организације у Нишу, Лесковцу, Београду и Крагујевцу и Крушевцу, оснивање организације у Западној Србији (Шабач, Ваљево, Ужице, Чачак), појачање конспиративног рада.“⁶⁰

ЦК СКОЈ-а: *За бољшевизацију партије*, и инструкцијом месним и рејонским комитетима. Партије и СКОЈ-а: *О спровођењу отвореног писма ИК КИ* (Билтен ЦК КПЈ и СКОЈ-а, јун 1928).

⁵⁹ АЦКСКЈ. КОИ 1928/64, документ 2 — Организационо стање — МФ 192/745 (28—39). Ови су подаци поново груписани и исправљени.

⁶⁰ АЦКСКЈ. КОИ 1928/64, документ 1 — Тезе Четвртог пленума из дискусије по извештају — МФ 192/745 (42—59), стр. 9.

У писму Бироа ЦК СКОЈ-а од 26. јула 1928. упућеног покрајинском секретару СКОЈ-а за Србију дате су директиве за обухватање индустријских радника.

У њему пише: „На организационом пољу, пред вас се поставља задатак проширења индустријске базе наше организације у индустријским центрима (Београду, Нишу, Крагујевцу, Лесковцу, Крушевцу) и њиховог стварања где их нема (зајечарски и пожаревачки рударски басен), подигнути ћелије у свим крупним предузећима и рудницима. Осим тога имате радити на оснивању организација у западној Србији, која је до сада била потпуно запуштена (Шабац, Чачак, Ужице, Ваљево итд.). П.С. [Покрајински секретаријат] треба одмах да изради план рада за извршење ових задатака.“

Истовремено, траже „да нам одмах пошаљете одлуке Покрајинске конференције да их проучимо и дамо своје мишљење о њима. Састав ПК и ПС [Покрајинског комитета и Покрајинског секретаријата] и избор секретара Биро је потврдио“.⁶¹

При томе се наглашава: „Према извештају из Пирота, Цариброда и Лесковца, тамо интелектуалци чине велики проценат чланства. Потребно је појачати пролетерску базу ових организација увлачењем у њих радника (нарочито текстилних радника у Лесковцу).“⁶²

Према С. Петровићу, пред свој одлазак из Ниша Ј. Колумбо, који је био секретар Обласног комитета СКОЈ-а [С.Д.: Обласног подсекретаријата СКОЈ-а] и члан Обласног комитета КПЈ, одржао је последње састанке са скојевским активистима нишке области крајем септембра и почетком октобра 1928.

„На претпоследњем састанку, који је одржан у Спортској сали Радничког дома, поред осталих присуствовали су Колумбо, Милош Марковић (у име ОК [С.Д.: Обласног комитета] КПЈ), Петар Вулић, Драгиша Никетић, Душан Димитријевић — Шаца [С.Д.: чланови Обласног комитета КПЈ из Ниша], Милован Вучевић [С.Д.: из Алексинца], затим Благоје Николић и Коста Стаменковић из Лесковца и Васа Крстић и Душан Нешић из Пирота.“

Тада је „потврђена одлука да се Јосип Колумбо и Милош Марковић упуте у Совјетски Савез на партијско школовање.“⁶³

На овом пленуму изабрана је четворочлана делегација СКОЈ-а за Пети конгрес Комјунистичке омладинске интернационале У њу је, поред осталих, ушао и један железнички радник из Ниша [АЦКСКЈ, КОИ 1928/79 — МФ 192/745 (63 — 64)].

Уместо њега, на конгрес је отишао текстилац, секретар Окружног комитета СКОЈ-а — „Мирко“ [Милош Матијевић Мрша] (АЦКСКЈ, КОИ 1928/93).

⁶¹ Пошто је Биро ЦК СКОЈ-а тражио у том писму од 11. јула 1928. да се друге половине августа одржи пленум ПК (АЦКСКЈ, КОИ 1928/65), вероватно је то била поменута покрајинска конференција која је одржана негде у другој половини јула 1928. Што се тиче новог секретара Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, он се појављује под псеудонимом Божа АЦКСКЈ, КОИ 1928/76).

⁶² АЦКСКЈ, КОИ 1928/73 — МФ 192/745 (208—209).

⁶³ С. Петровић, *Седам секретара СКОЈ-а*, 395—396, 412.

Пошто су Б. Николић и К. Стаменковић присуствовали Обласној конференцији КПЈ у Нишу одржаној почетком септембра 1928, на којој су учествовали чланови Обласног комитета из Ниша, делегати из Пирота и других места ове области — њих 40, није искључено да је баш на тој партијској конференцији потврђена одлука да се Ј. Колумбо и М. Марковић упуте на школовање у Совјетски Савез. У прилог томе говори и то да је М. Марковић био секретар Обласног комитета КПЈ.⁶⁴

С. Петровић се осврће и на последњи скојевски састанак на коме је био Ј. Колумбо. Он пише: „На следећем састанку, који је одржан само неколико дана касније у Колумбовом стану... после краће дискусије, за новог секретара Обласног комитета СКОЈ-а [С.Д.: тј. за секретара Обласног подсекретаријата СКОЈ-а у Нишу] изабран је Станко Пауновић.“⁶⁵

У време појачаних прогона радничког покрета у јужном Поморављу у јесен 1928. опет су биле покидане везе руководства СКОЈ-а са организацијама на овом терену.

Тако нпр., на седници Бироа ЦК СКОЈ-а од 4. X 1928. решено је да се пише Покрајинском секретаријату за Србију и да се тражи „Да нам јаве имају ли какве везе са Нишом. Ако имају, да нам јаве адресу“.⁶⁶

Негде у новембру 1928. одржан је пленум Покрајинског комитета за Србију коме је присуствовао делегат Бироа ЦК СКОЈ-а.

Закључни осврт на развој СКОЈ-а у Лесковцу од 1927. до 1928. год.

О постојању скојевских организација у Лесковцу све до 1924. године немамо података.

Прва организација комунистичке омладине у Лесковцу за коју знамо било је Месно удружење Савеза радничке омладине Југославије — СРОЈ-а (легални облик СКОЈ-а), која је на почетку априла 1924. године имала 17 чланова. То је била омладинска просветно-културна група створена при Месном синдикалном већу.

После прогона комунистичког радничког покрета у другој половини 1924. године и дефинитивног уништења СРОЈ-а 6. децембра 1924, припадници ове легалне омладинске комунистичке организације стварају прву илегалну организацију Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ-а) у Лесковцу.

⁶⁴ Насупрот томе, Д. Квлић сматра да су сва поменута лица присуствовала састанку скојевских активиста са територије целе ондашње нишке области одржаном почетком октобра 1928 (Д. Квлић, *Од Октобра* ... 84 — 85).

Касније, у свом другом раду, Д. Квлић сматра да Б. Николић и К. Стаменковић као чланови Обласног комитета КПЈ „присуствују састанку Обласног комитета у Нишу на коме су разматрани најважнији задаци скојевских организација ондашње нишке области“ и потврђено слање поменута два друга на школовање у Совјетски Савез (Д. Квлић, *Коста*, 17).

Напомињено да је члан Обласног комитета КПЈ у Нишу био Б. Николић, а К. Стаменковић само његов заменик.

⁶⁵ С. Петровић, *Седам секретара СКОЈ-а*, 412—413.

⁶⁶ АЦКСКЈ, КОИ 1928/107 — МФ 192/745 — (83) (АЦКСКЈ, КОИ 1928/113 — МФ 192/745 (116 — 119)).

На првој обласној конференцији СКОЈ-а за Србију, одржаној 18. јануара 1925, учествује и представник ове омладинске комунистичке организације која је прелазила у илегалност. То је, вероватно, био Коста Стаменковић или Влада Борђевић.

Тај представник лесковачких комуниста примио је на овој конференцији упутства за прелазак на илегални рад.

Илегална организација СКОЈ-а створена у Лесковцу у фебруару 1925. није имала ћелије по предузећима, већ само две уличне ћелије или петорке у којима је било укупно 10 скојеваца.

После велике кризе у раду СКОЈ-а у Србији, изазване великом провалом и хапшењем неколико руковођилаца СКОЈ-а у Београду, када је број чланова СКОЈ-а у Србији пао са 505 на 50 до 55, настао је овај зачетак месне организације СКОЈ-а у Лесковцу. Остале су само везе ЦК СКОЈ-а са појединим руководиоцима СКОЈ-а у Лесковцу.

После овог великог поремећаја у раду илегалног СКОЈ-а у Србији, обнове месне скојевске организације у Нишу и Друге обласне конференције СКОЈ-а за Србију (9. јануар 1926), организовано је окружно [обласно] саветовање СКОЈ-а за јужно Поморавље и источну Србију, одржано у Нишу јуна 1926. и створен окружни [обласни] комитет СКОЈ-а у Нишу.

Мада се ово саветовање и комитет у Нишу помињу у сећањима учесника, а на основу разрешења скраћенице ОК као Окружни — насупрот обласном комитету и конференцији СКОЈ-а за Србију, ми сматрамо да је у питању конференција и комитет Обласног подсекретаријата СКОЈ-а за јужно Поморавље и источну Србију, који је делао на територији одговарајућег обласног подсекретаријата КПЈ у Нишу, што се види из њихове територијалне надлежности и у наведеном документу Централне управе СКОЈ-а од 16. фебруара 1925.

Обнова месног удружења СКОЈ-а у Лесковцу везана је за активност секретара комитета Нишког Обласног подсекретаријата СКОЈ-а Јосипа Колумба, који је на тој дужности био од јуна 1926. до октобра 1928, кад је на дужност обласног секретара СКОЈ-а у Нишу дошао Станко Пауновић.⁶⁷

У време Колумба одржане су у Нишу три конференције Обласног подсекретаријата, касније Обласног секретаријата СКОЈ-а (октобра 1926, јуна 1927. и маја или јуна 1928), на којим су вероватно учествовали и представници лесковачког СКОЈ-а.

Према подацима С. Петровића, писца књиге *Седам секретара СКОЈ-а*, на првој од њих учествовао је Коста Стаменковић „као представник Обласног комитета КПЈ за нишку област“.

У јулу 1928. у Лесковцу је било 11 скојеваца (од којих су 5 били интелектуалци, а 6 радници) груписаних у две уличне ћелије.

⁶⁷ У теоријском часопису СКОЈ-а „Младом лењинисти“ пише 1931. године за Ј. Колумба: „Он ради као секретар окр.[ужног] ком.[итета] омладине и члан ОК [обласног комитета] Партије. Њега упознавају радници Лесковца, Пирота, Зајечара, Куманова, Крушевца и других места у Србији, по његовом неуморном раду за револуционарни покрет“ (АПУ, *Цртице из живота друга Јосифа Колумба — Гољева — Станка*, „Млади лењинист“, 2. XI 1931).

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Абрашевић, Коста, 437
 Аврамовић, Ив., 94
 Албахари, Моша, 61
 Алексић, Љуба, 422
 Алимпијевић, Димитрије, 569
 Андрејевић, Б., 194, 195
 Андросов, Василије, 247
 Анђелковић, Никола, 457
 Анђелковић, Петар, 548
 Анђелковић, Стојадин, 470, 471
 Антоновић, Влада, 639
 Апијски, Мижа, 195, 196
 Арамбачић, Драгомир, 250
 Аранђеловић, Воја, 30, 49, 56, 57, 73, 465
 Аранђеловић, Драгољуб, 343, 442
 Аранђеловић, Милутин, 343
 Аргировић, Душан, 401
 Арсенијевић, Мила, 656
 Арсеновић, Љ., 402
 Арсеновић, Наталија, 410, 439
 Арсић, Таса, 220
 Баба-Милкић, Михаило, 41, 176, 196, 220, 454, 455, 461
 Баба-Стојанкић, Мига, 152
 Бабић, Н., 568, 580, 586, 587
 Бајлон, Игњат, 185
 Баковић, Петар, 416
 Балькас, Иво, 576, 578
 Бальозовић, Андра, 499
 Банковић, 173
 Бањац, Никола, 548
 Барбуловић, Софија, 407
 Беговић, Аћим, 437
 Бејаз, 140, 179, 183, 194, 214, 542
 Белић, М., 544, 562, 564
 Белошевић, Братислав, 324
 Белошевић, Оливера, 401
 Београдац, Душан, 274
 Бераха, Д., 415
 Бернар, Т., 410, 411
 Биволаревић, С., 150, 422
 Бисон, А., 405, 407, 410, 411
 Биценко, Андрија, 247, 421
 Бишић, Живојин, 56
 Бјелић, Митар, 441
 Блажић, Б., 423, 470
 Блажић, Борђе, 164, 172, 180, 221, 233, 405
 Блум, Е., 409
 Блументал, О., 408
 Богдановић, Драгољуб, 136
 Богдановић, Урош, 65
 Бојковић, Милорад, 377
 Бонцулић, Раде, 169
 Бородина, Елеонора, 418
 Боројевић, Милорад, 578
 Бошковић, Арса, 453
 Бошковић, Бошко, 388
 Бошковић, Светислав, 521
 Бошковић, Таса, 34
 Бранковић, Драгољуб, 53
 Бранковић, Митар, 15
 Брауновић, Митар, 450
 Брацановић, Брацан, 616, 619
 Брашнаревић, Ранко, 576
 Брезовић, Матија, 616, 635, 662
 Бризбар, 405, 410
 Броз, Јосип Тито, 547
 Брчић, 576
 Букаловић, Јела, 407
 Буквић, Д., 518, 563, 564, 576, 578, 608
 Бунјић, Љубица, 407
 Бунјић, Михаило, 400
 Бунјић, Сима, 403, 407, 410, 411, 412
 Бунушкић, Димитрије, 517
 Буринчић, Михаило, 155, 197, 230, 298, 461
 Валчић, Душан, 219
 Васиљевић, Зоран, 251
 Васић, П., 391
 Вебер, 403, 409, 410
 Велешевевић, Ана, 402
 Великић, Трајко, 30, 48, 49
 Велић, Александар, 49
 Величковић, Борђе, 538
 Величковић, Тодор, 521
 Вељковић, Василије, 550
 Вељковић, Влада, 331
 Верн, Жил, 410
 Веселиновић, Ј., 403, 405, 408, 410
 Весин, Петар, 252, 387, 388
 Весић, М., 450
 Видас, Ив., 576, 578

Видовић, 435
Видојковић, Петар, 604
Вилмен, 404, 405, 410
Виторовић, 420
Владисављевић, Д., 586
Влајић, Д., 386
Влајковић, Драгугин, 450
Влајковић, 128, 157, 175, 182, 195, 248,
255, 263, 599
Влајчић, Јован, 129, 161, 175, 179, 183,
243, 388, 544
Влајчић, Петар, 27, 76, 78
Валчић, С., 71, 72, 136
Војводић, 148, 171, 195, 196, 243,
630, 631
Војводић, Бока, 298
Војиновић, Иво, 404, 407
Волф, 603
Врањкић, 130, 140, 152, 168, 170, 174,
179, 181, 183, 187, 191, 197, 208,
213, 246
Врањкић, Бока, 195, 200, 202, 293,
454
Врањкић, Јова, 152, 194, 200, 202
Врањкић, Коста, 129, 195, 200, 202,
293
Врбић, Милан, 421
Врчинац, Ј., 594
Вујасиновић, В., 387
Вујевић, Гргур, 662
Вујичић, 633
Вујовић, Р., 603, 604, 621, 629, 643,
651
Вујошевић, В., 609
Вукадиновић, Глигорије, 130
Вукићевић, Веља, 359, 470, 610
Вуковић, 578, 435
Вуковић, Гојко, 576, 620, 635
Вуковић, Јован, 519
Вуковић, Р., 434
Вукомановић, М., Јосип, 400
Вукостављевић, Предраг, 284
Вукотић, Благоје, 251
Вулић, Никола, 385, 386
Вулић, Петар, 665
Вуловић, Светислав, 358
Вучевић, Милован, 605, 665
Вучковић, Милан, 152
Гавриловић, М., 144, 210, 214, 215,
216
Гасер, Андрија, 492, 493, 642
Гичић, Алекса, 496
Гичић, Владимир, 273
Гичић, Милан, 496
Гичић, Драгугин, 150, 151, 173, 227,
228
Гичић, Ј., 351
Глигоријевић, Б., 609
Глишић, М., 401, 408
Гљебов, Глигорије, 437
Гљебов, О., 438

Гогољ, 410, 411
Горкић, М., 570, 630, 634
Горуновић, Богољуб, 221, 259, 301,
303, 364, 385, 386, 388, 424, 427,
430, 447, 468, 469, 471, 473
Горуновић, Буда, 427
Горуновић, Сретен, 226
Граочанкић, Алекса, 305
Граочанкић, С., 401
Гребенаревић, С., 351
Гросер, Андрија, 72
Грујић, Тодор, 64, 363
Груловић, Н., 531
Губеровић, А., 200, 201
Губеровић, Тане, 148, 174
Густанчић, Драготин, 576, 578
Давидовић, Љуба, 291, 293, 452, 457,
458, 460
Давидовић, Угљеша, 293
Давидовић, Спасена, 35
Давидовић, Мирко, 49
Даниловић, Милоје, 649
Даскаловић, Риста, 432
Дачић, Ж. О., 435
Девалиер, 410
Дедијер, Лазар, 548, 552, 553, 591,
604, 605, 616, 623
Деклева, Душан, 274, 397
Д'Енери, 407, 408
Денић, Стојан, 604, 605
Денчић, Борђе, 35, 81
Дикић, Ранђел, 30
Дикић, Ст., 392
Димитријевић, Васа, 316, 347, 501,
502, 503, 514, 515, 516, 518, 519,
520, 524, 525, 526, 530, 531, 536,
537, 539, 541, 547, 561, 578, 579,
582, 588, 589, 641, 642, 643
Димитријевић, Димитрије, 129, 148,
171, 196, 197, 258, 306, 434, 439,
535, 536, 571, 572
Димитријевић, Душан, 553, 603, 604,
605, 612, 643, 645, 665
Димитријевић, Жика, 513
Димитријевић, Јордан, 32
Димитријевић, Лаза, 478
Димитријевић, Љуба, 33, 236, 482
Димитријевић, Милан, 27, 31, 36, 63,
73, 74, 75, 76, 77, 347, 476, 539,
551, 642
Димитријевић, Раде, 408, 428, 437,
438
Димитријевић, Радомир, 274
Димитријевић, Сава, 435, 436
Димитријевић, Сергије, *passim*
Димитријевић, Софија, 77
Димитријевић, Станоје, 406
Димитријевић, Чедомир, 511
Димитров, Георги, 86, 488, 585, 616
Динић, Драшко, 63, 364
Динић, Бука, 63

Динић, Младен, 432
 Динић, Никола, 53, 466, 467, 642
 Динић, Николај, 32, 63
 Динић, Срећен, 64, 65, 66, 74, 113,
 177, 219, 221, 252, 253, 259, 261,
 626, 270, 272, 273, 299, 300, 301,
 340, 374, 376, 381, 384, 385, 386,
 392, 395, 398, 399, 401, 402, 405,
 406, 408, 410, 411, 414, 422,
 423, 424, 425, 426, 428, 434, 435,
 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443,
 444, 445, 446, 447, 451, 453, 468,
 469
 Динкић, Драгољуб, 49, 57
 Динчуловић, Мила, 407
 Динчуловић, Радивоје, 404, 405, 407, 408,
 409, 410, 411
 Дискић, Васа, 152, 230, 303, 374, 466,
 467
 Дискић, Влада, 29, 31, 53, 73, 74, 75,
 77, 81, 375, 585, 641, 642, 643
 Дискић, Јован, 29, 35, 38, 39, 40, 41,
 42, 44, 46, 49, 50, 71, 72, 73, 74, 80,
 81, 82, 301, 302, 501, 503, 579,
 582, 583, 605, 608, 643
 Додеровић, Михаило, 576
 Домановић, Радоје, 406
 Драгашевић, 410
 Драгићевић, Душан, 437, 438
 Драговић, Вук, 270
 Драговић, Милош, 467
 Драговић, Милутин, 174, 211, 222,
 442, 450, 452, 453, 454, 456, 457,
 461, 462, 470, 471
 Драговић, Милан, 458, 460
 Драшковић, М., 62, 64, 72, 73
 Драшковић, Милорад, 426, 450, 478
 Д'Руери, 409
 Дубовац, Ј., 127
 Дунђерски, Лазар, 20, 150, 160, 161,
 163, 168, 190, 212
 Дунђеровић, Данило, 151
 Дунђеровић, Ј., 161
 Дунђеровић, Дика, 152
 Баковић, Буро, 576, 578, 616, 618, 619,
 621, 622, 630, 631, 632, 633, 634,
 635, 638, 644, 645
 Бакомети, 410, 411
 Белић, Милутин, 306
 Бермановић, Димитрије, 582
 Белошевић, Б., 324
 Бикић, Урош, 226
 Бокић, Адам, 548
 Бокић, Вукадин, 59
 Бокић, Вукашин, 218
 Бокић, М., 30
 Бокић, Ранбел, 49, 56
 Бокић, Сава, 59
 Бокић, Тодор, 59
 Борђевић, Алекса, 173, 237, 258, 539
 Борђевић, Александар, 482
 Борђевић Василије, 258

Борђевић, Влада, 346, 347, 491, 498,
 499, 502, 514, 515, 539, 550, 559,
 561, 578, 579, 580, 641, 642, 644,
 645, 653, 662, 667
 Борђевић, Воја, 127
 Борђевић, Горча, 195
 Борђевић, Бока, 200, 202, 208, 291,
 293, 482, 510
 Борђевић, Димитрије, 26
 Борђевић, Драгутин, 119
 Борђевић, Душан, 200, 202, 294, 295,
 329, 346, 351, 482, 491, 493, 499,
 530, 592
 Борђевић, Загорка, 36
 Борђевић, Ил., 221
 Борђевић, Ј., 386, 440, 528
 Борђевић, Јосиф, 346
 Борђевић, Костадинка, 294
 Борђевић, Микал, 195, 197, 198
 Борђевић, Милан, 80
 Борђевић, Мирко, 235
 Борђевић, Михаило, 200, 202, 530
 Борђевић, Новица, 492
 Борђевић, Петар, 194, 267, 291, 293,
 298, 289, 245, 266, 267, 334, 368,
 375, 510
 Борђевић, Предраг, 391
 Борђевић, Проккоп, 26
 Борђевић, Светозар, 117, 392
 Борђевић, Тодор, 202, 528, 538, 538,
 550, 578, 579, 641, 643, 663
 Борђевић, Тоша, 198
 Борђевић, Трајко, 148, 172, 173, 175,
 179, 180, 182, 218, 243, 255, 289,
 292, 294, 295, 298, 510, 543, 545
 Борић, Милан, 198
 Бурић, Божидар, 475
 Бурковић, Живко, 30
 Ечегаро, Хозе, 410
 Жералди, 408
 Живковић, Благоје, 258, 344
 Живковић, Влајко, 63
 Живковић, Гаврило, 30, 41, 49, 57
 Живковић, Гојко, 479, 482
 Живковић, Добривоје, 523
 Живковић, Драгоје, 580
 Живковић, Драгомир, 491
 Живковић, Дража, 419
 Живковић, Бока, 63
 Живковић, Јован, 24, 61, 62, 63, 73,
 74, 75, 345, 346, 347, 503, 514,
 561, 569, 579, 580, 581, 605, 641,
 642
 Живковић, Јордан, 196
 Живковић, Љубомир, 343
 Живковић, Лазар, 49, 57
 Живковић, Милан, 482
 Живковић, Миле, 63
 Живковић, Миодраг, 354
 Живковић, Михаило, 63
 Живковић, Петар, 34, 247

Живковић, Сава, 409
Живковић, Стева, 195, 196, 202, 376,
439, 440
Живковић, Тодор, 46, 63, 73, 74, 75,
582, 643
Живковић, Тосла, 136, 137
Животић, Душан, 405, 411
Жижић, Драгутин, 583
Жижић, Михаило, 136
Жорга, Јакоб, 576, 578, 612, 614, 615,
618, 619, 620, 630, 631, 635, 643
Жорга, Марцел, 576
Жунић, Среген, 65
Здравковић, Василико, 235
Здравковић, Димитрије, 59, 136, 218
Здравковић, Драгомир, 59
Здравковић, Б., 351
Здравковић, Ј., 492
Здравковић, Милета, 454
Здравковић, Милутин, 196, 220
Здравковић, Мнодраг, 353
Здравковић, Мига, 218
Здравковић, Урош, 483
Златковић, Костадин, 548
Златковић, Миладин, 34
Зонјић, Трифун, 371, 373
Ибзен, 410, 411
Ивановић, Веља, 317
Ивановић, Глигорије, 450
Ивановић, Светозар, 592
Иваноски, О., 44
Иванчевић, Стеван, 538, 539
Ивић, Р., 157
Иго, В., 409, 410, 411
Илић, Адам, 127, 245, 266, 352, 512
Илић, Александар, 221, 267, 375, 491
Илић, Благоје, 364, 663
Илић, Бошко, 75
Илић, Влада, 16, 162, 185, 186, 189,
589
Илић, Војислав, 538
Илић, Вукаштин, 23
Илић, Деса, 407
Илић, Димитрије, 306
Илић, Драгољуб, 550
Илић, Јелена, 36
Илић, Коста, 13, 149, 152, 162, 163,
167, 168, 174, 179, 181, 187, 188,
189, 190, 191, 192, 196, 201, 208,
212, 299, 365, 545, 565
Илић, Костадин, 300
Илић, Лена, 247
Илић, Мика, 197, 242
Илић, Милан, 422, 423
Илић, Мирко, 60
Илић, Михаило, 307
Илић, Н., 85
Илић, Олга, 406, 407
Илић, Петар, 165, 187, 189, 190, 247,
293, 301, 304, 307

Илић, Сотир, 117, 150, 151, 189, 190,
191, 200, 201, 208, 242, 257, 304,
305
Илић, Тихомир, 293, 422, 423
Илић, Тодор, 582
Илић, Урош, 62
Ишљамовић, Драги, 347, 663
Јајин, 604
Јанкез, Грга, 660, 661, 662, 663
Јанкетић, Вуксан, 85
Јанкићевић, Воја, 484, 487, 504, 509,
585, 590, 591, 594, 604, 643, 645
Јанковић, Драгољуб, 513, 515
Јанковић, Загорка, 130
Јанковић, Јован, 482
Јанковић, Јуба, 478
Јанковић, Мика, 194, 459
Јанковић, Милош, 34, 67, 76, 444
Јанковић, Михаило, 80, 306
Јанковић, Никола, 514, 515
Јанковић, Тодор, 35
Јанковић, Чеда, 520
Јањић, 152, 653, 654
Јањић, Александар, 547
Јањић, Борђе, 46, 597
Јањић, Жарко, 491
Јањић, Јован, 34
Јањић, С. Н., 67
Јеласка, Вицко, 616, 620
Јелачић, Јелена, 437
Јелић, 631
Јелић, Драгомир, 508
Јенко, Јудевит, 222, 223, 224
Јешић, Влада, 651
Јовановић, 52, 161, 165, 170, 174, 179,
180, 181, 214, 544, 599
Јовановић, Агна, 34
Јовановић, Благоје, 547
Јовановић, Аврам, 440, 453
Јовановић, Божа, 62
Јовановић, Василије, 29
Јовановић, Верица, 36
Јовановић, Властимир, 76
Јовановић, Воја, 119
Јовановић, Глигорије, 166, 450, 457
Јовановић, Даринка, 34, 36, 65
Јовановић, Горча, 166
Јовановић, Д., 385, 386
Јовановић, Димитрије, 219
Јовановић, Драган, 407
Јовановић, Добривоје, 485
Јовановић, Драгољуб, 467, 468
Јовановић, Драгутин, 528
Јовановић, Душан, 499
Јовановић, Борђе, 200, 481, 482
Јовановић, Живко, 39, 50
Јовановић, Илија, 407, 409, 412, 517,
550, 556
Јовановић, Ј., 146, 150, 157, 168, 232,
243, 245, 266, 273, 343, 375, 376,
386, 426, 427, 447, 468, 469, 471

- Јовановић, Јован Абраш, 238, 335, 428, 469
 Јовановић, Јован Зец, 61
 Јовановић, Јован Пижон, 468, 473
 Јовановић, Јосиф, 167, 168, 169, 179, 181, 544
 Јовановић, Јоца, 459
 Јовановић, Лаза, 169, 243, 293, 306
 Јовановић, Љубица, 34
 Јовановић, М., 33, 34, 274
 Јовановић, Милан, 119, 403
 Јовановић, Михаило — Мика Брада, 29, 33, 35, 39, 40, 61, 65, 66, 67, 68, 73, 74, 75, 76, 77, 103, 146, 158, 175, 197, 221, 276, 278, 323, 373, 410, 427, 444, 445, 446, 457, 460, 461, 470, 472, 575, 585, 610
 Јовановић, Милош, 36
 Јовановић, Нада, 604, 616, 619, 624, 625, 635
 Јовановић, Радомир, 279
 Јовановић, Рајко, 576, 578, 581, 604, 638, 648
 Јовановић, Сава, 85, 516, 553
 Јовановић, Светозар, 576, 585, 589, 590, 591, 592, 604, 626, 645
 Јовановић, Сретен, 498
 Јовановић, Стојан, 214
 Јовановић, Тома, 492
 Јовановић, Цветко, 470, 471
 Јовановић, Царка, 407
 Јовановић, Угљеша, 569
 Јовић, 174, 203, 306, 485, 486, 487, 507, 511, 522, 656
 Јовић, Андра, 24, 219, 458, 569, 570, 571, 581, 585, 587, 594, 641, 642
 Јовић, Владимир, 582, 584
 Јовић, Данило, 464
 Јовић, Борђе, 23
 Јовић, Ј., 30, 48, 73
 Јовић, Јован, 172, 226, 273, 293, 295, 371, 381, 649
 Јовић, Миливоје, 176
 Јовић, Милош, 128, 513, 531
 Јовић, Митко, 34
 Јовић, Михаило, 538
 Јовић, С., 499
 Јовић, Стева, 662, 663
 Јовић, Таса, 174
 Јовчић, Бора, 471
 Јокић, Радован, 548
 Јоксимовић, Никола, 405
 Јоксимовић, Чедомир, 107, 117, 119, 123, 144, 150, 151, 160, 161, 163, 165, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 182, 186, 187, 191, 192, 201, 202, 208, 209, 210, 213, 222, 352, 365, 445
 Јончић, Глигорије, 512
 Јоргачевић, Глигорије, 164, 169, 238
 Јуришић, Влада, 552, 553
 Јуришић, Урош, 418
 Каделбург, 408, 410
 Кајава, 408
 Калајџић, Милан, 482
 Калајџић, Т., 160, 196
 Каљевић, Миливоје, 530, 531, 532, 552, 555, 558, 559, 560, 572
 Кан, Ангел, 409
 Кандић, 618
 Каниц, 410
 Кантарџијев, Ј., 50
 Каписазовић, Добривоје, 239, 396, 404, 412, 428, 430, 437, 438
 Каписазовић, Сотир, 418
 Караборђевић, Александар, 5
 Караборђевић Петар I, 251
 Караиванов, Иван, 86
 Карапанић, Лука, 154
 Караџић, Стеван, 270, 382, 446
 Карио, 152
 Карио, Алберт, 353
 Карио, Монн, 345
 Карио, Хајим, 59
 Карић, Жив. Д., 426
 Каргаревић, Борђе, 24, 26, 32, 35, 46, 58, 59, 60, 73, 74, 174, 258, 571, 572, 582, 584, 605, 643
 Катанић, 196, 242
 Кацеровић, Триша, 568, 578, 582, 587, 588, 592, 595, 643
 Келер, Леополд, 548
 Киров, Георгије, 77
 Китановић, Божило, 34
 Китановић, Стојан, 298
 Кнајзал, 410
 Кноблау, 404, 405, 409
 Коблер, Алекс, 576
 Кованџић, Милан, 30
 Ковачевић, Даринка, 415
 Ковачевић, Миле, 407
 Ковачевић, Никола, 635
 Ковачевић, Павле, 662
 Ково, И., 351
 Којнић, Д., 272
 Колар, 585
 Коларов, Васил, 616
 Коларовић, Лепосава, 407
 Колачек, Ђурило, 517, 523
 Колумбо, Јосиф, 591, 660, 661, 662, 663, 644, 665, 666, 667
 Колшек, 576
 Комадинић, М., 99, 108, 198, 211
 Конић, Илија, 470
 Конопчар, Стојан, 236
 Конфино, Жак, 260, 256, 271, 273, 274, 316, 338, 361, 367, 368, 384, 386, 387, 390, 406, 427, 539
 Кончар, Раде, 487, 507
 Кораћ, В., 564
 Корощец, Антон, 555, 557

Кочић, Трајко, 499
Костадиновић, Радомир, 275, 286,
338, 368, 370, 381
Костић, Александар, 65
Костић, Аца, 33, 317
Костић, Андра, 403, 515
Костић, Влада, 73, 80, 570, 643
Костић, Горча, 150, 152, 194, 291,
293, 298
Костић, Димитрије, 130, 533, 553,
578, 579, 641
Костић, Добривоје, 512, 513
Костић, Драги, 29, 528, 569
Костић, Драгољуб, 498
Костић, Драгутин, 53, 122, 485, 492,
570, 582, 584, 605, 643
Костић, Душан, 59, 218
Костић, Борђе, 148
Костић, Јован, 550
Костић, Јосиф, 242, 301
Костић, Милан, 59, 151, 481, 482, 484,
488, 583, 512
Костић, Милутин, 127
Костић, Миодраг, 528, 550
Костић, Прока, 481
Костић, Спира, 582
Костић, Станиша, 473
Костић, Стојан, 450, 458
Костић, Таса, 31
Костић, Тича, 34
Костић, Тодор, 148, 197
Коцић, 179, 182, 183, 306, 308, 496
Коцић, Божидар, 513, 523
Коцић, Борко, 63
Коцић, Васка, 34
Коцић, Влајко, 450, 456, 458, 461, 470,
471
Коцић, Д., 577
Коцић, Димитрије, 24
Коцић, В. Димитрије, 258
Коцић, Драги, 578
Коцић, Драгољуб, 60, 475, 483, 530,
553, 561, 569, 571, 586, 598, 641, 643
Коцић, Драгутин, 196, 511
Коцић, Живан, 491
Коцић, Жика, 198
Коцић, Јован, 173
Коцић, Костадин, 34
Коцић, Нађа, 80
Коцић, Никола, 513
Коцић, Петар, 63
Коцић, Тодор Мурат, 24, 29, 33, 35,
37, 39, 63, 81, 482, 484, 485, 492,
570, 582, 642, 643
Кошир, 576
Крајинчанић, Гира, 465
Крајчић, Срећко, 381
Краљевић, М., 593, 613
Краљевић, Р., 633
Кражић, 148, 152, 195
Кражић, Горча, 352

Кражић, Лаза, 196
Кражић, Никола, 293
Красовски, Анатолиј, 363, 364, 387
Кратовац, Борђе, 402
Крестјановић, Јован, 548
Кршић, 630, 631
Кржалић, Душан, 148, 196
Кржалић, Коста, 197, 198
Кригер, Иван, 216
Крмар, Горча, 196, 198
Кридел, Иван, 616
Крстић, 148, 173, 177, 213, 590
Крстић, Васа, 605, 665
Крстић, Драг., 511
Крстић, Младен, 83
Крстић, Обрад, 511
Крстић, Прока, 534
Крстић, Светозар, 152, 175, 245, 267,
334, 370, 375, 388
Крстић, Чедомир, 530, 550
Крцалић, Бранка, 420
Караџић, Дара, 473
Крцалић, Бура, 461, 462, 472
Крцалић, Стева, 420
Крстоношић, Петар, 401
Кузмановић, Милан, 34
Кузмић, Чета, 576
Кумануди, Коста, 65
Кучпарић, Славко, 437, 439
Кулић, 44, 164, 169, 190, 490
Кулић, Божидар, 471, 572
Кулић, Димитрије, 39, 40, 42, 46, 47,
63, 71, 73, 85, 86, 533, 551, 556,
558, 580, 585, 623, 626, 635, 636,
637, 638, 639, 659, 662, 666
Кулић, Душан, 345, 482, 505
Кулић, Милан, 240
Кулић, Петар, 63, 136
Лазаревић, Тодор, 160, 161
Лазаревић, Милан, 454, 460
Лазич, Драгољуб, 499
Лакатош, Ј., 129, 164, 165, 166, 167,
168, 169, 170, 172, 175, 176, 177,
189, 190, 191, 212, 217
Лангер, 410
Ланер, Мара, 407
Ланчевић, Драгиша, 83, 84, 467
Ленски, 629, 631, 634
Лесић, 626, 629, 631
Лилић, Стеван, 642
Литрић, Добривоје, 343, 345
Литрић, Добросав, 397
Лоренски, Миливоје, 484
Љубеновић, Паја, 15
Мазнић, 196
Мазнић, Деса, 472
Мазноглавац, Милан, 480
Мајер, Самуел, 628
Мајо, М., 410
Максимовић, Божа, Кундак, 74
Максимовић, Душан, 471
Максимовић, Јова, 400, 403

- Максимовић, Стојан, 512, 522, 523
 Малишић, 620, 625, 628, 629, 631, 633
 Манасијевић, Годор, 513, 530
 Манерс, 408
 Манић, Хади-Тома, 445
 Манојловић, Миодраг, 569, 591
 Манчић, Божа, 154
 Маргановић, Паја, 631
 Маргетић, 662
 Маринковић, 508, 595, 610
 Маринковић, Зарије, 374
 Маринковић, Љуба, 151, 222
 Маринковић, Љубомир, 427
 Маринковић, Тоза, 323
 Марић, 459, 653, 654
 Марић, Б. С., 229
 Марић, Иво, 576
 Марић, Милан, 23
 Марјановић, 152
 Марјановић, Војин, 220
 Марјановић, Василије, 24, 29
 Марјановић, Димитрије, 49, 56
 Марјановић, Д. Јухорац, 604
 Марјановић, Драгољуб, 491
 Марјановић, Драгомир, 612, 635
 Марјановић, Борбе, 371
 Марјановић, Милорад, 225, 226, 388, 431
 Марковић, 270, 625
 Марковић, И., 576
 Марковић, Божа, 547
 Марковић, Воја, 538, 547, 663
 Марковић, Вукашин, 470
 Марковић, Јован, 174
 Марковић, Каја, 473
 Марковић, Крста, 221, 450, 470, 471
 Марковић, Лазар, 185
 Марковић, Лазина, 542
 Марковић, Милош, 538, 590, 604, 605, 613, 614, 616, 619, 620, 621, 623, 625, 634, 643, 644, 665, 666
 Марковић, Милутин, 407
 Марковић, Михаило, 357, 359
 Марковић, Никола, 136
 Марковић, Прока, 73, 74, 75, 583
 Марковић, Раде, 293, 314
 Марковић, Радивоје, 142, 260, 263
 Марковић, Светозар, 34, 501
 Марковић, Сима, 39, 50, 603, 604, 608, 612, 615, 616, 622, 627, 630, 631, 632
 Марковић, Србан, 421
 Марковић, Чеда, 663
 Маркс, Карл, 594
 Мартиновић, 629, 631, 633, 620, 635
 Мартиновић, Паја, 630
 Мартиновић, Пера, 500
 Маров, Х., 576
 Масарик, Тома, 442
 Матијевић, Милош, 665
 Матић, Душан, 401, 499
 Машановић, Марко, 616, 619, 623, 624, 625, 629, 630, 635, 644
 Меметовић, Релеп, 61
 Мијајловић, Сотир, 34, 35
 Мијић, Адам, 492
 Мијић, Вукашин, 485
 Миковић, Марко, 397, 437
 Микић, Алекса, 485
 Микић, Александар, 62
 Микић, Драгољуб, 492
 Микић, Мика, 459
 Миладиновић, Искрен, 34
 Милатовић, Милут, 437, 438
 Миленковић, 410
 Миленковић, Божидар, 482
 Миленковић, Василије, 38, 148, 164, 200, 202, 208, 213, 284, 298, 305, 453
 Миленковић, Војислав, 528
 Миленковић, Владислав, 649
 Миленковић, Јаза, 523
 Миленковић, Ленка, 300
 Миленковић, Јова, 284, 293
 Миленковић, М., 16, 51
 Миленковић, Милутин, 427
 Миленковић, Милорад, 293
 Миленковић, Миле, 195, 293
 Миленковић, Миленко, 548
 Миленковић, Нађа, 26
 Миленковић, Никола, 343
 Миленковић, Славко, 515
 Миленковић, П., 463
 Миленковић, Т., 83
 Милић, 603, 604, 608, 630, 631
 Милић, Бира, 363, 407, 442
 Милићевић, 531
 Миликић, 386
 Миличић, Јосиф, 34
 Миличић, М., 407
 Милковић, 631
 Миловановић, Божидар, 549
 Миловановић, Драгиша, 63, 67, 317
 Миловановић, Драгомир, 65, 77
 Миловановић, Драгољуб, 435, 649
 Миловановић, Радмило, 63
 Милојевић, Младен, 492
 Милојевић, Милош, 384
 Милојковић, Александар, 417
 Милојковић, Б., 428
 Милојковић, Живота, 467, 520, 590, 608
 Милосављевић, Драгомир, 342, 345, 346, 347, 349
 Милошевић, 586, 598
 Милошевић, Влад., 397
 Милошевић, Влада, 437, 438, 464, 570, 582, 584, 605, 643
 Милошевић, Душан, 32, 274
 Милошевић, Прока, 117
 Милутиновић, 552
 Милутиновић, Буда, 559
 Милутиновић, Владимир, 440
 Милутиновић, Властимир, 26, 29, 30, 33, 77, 288, 358
 Милутиновић, Десанка, 65, 66, 67, 77
 Милутиновић, С., 410

- Миљковић, 160, 626, 629
 Миљковић, Борбе, 511
 Миљковић, Никола, 397
 Миљковић, Свет., 221
 Миљуш, Симо, 576, 578, 579, 580, 581,
 586, 587, 588, 589, 590, 598, 599,
 600, 601, 602, 605, 643
 Миљковић, Танасије, 24, 26, 29, 33,
 35, 53, 73, 76, 83, 84, 398, 440,
 457, 571, 572, 582, 583, 607, 608,
 638
 Мирзић, В., 590
 Мирковић, 629
 Мироновић, 629, 630, 631
 Мирчић Прока, 521
 Митић, Алекса, 528
 Митић, Благоје Жишка, 60, 140, 152,
 153, 154, 155, 156, 194, 196, 197,
 198, 208, 214, 240, 290, 291, 294,
 298, 304, 306, 323, 431
 Митић, Влада, 343
 Митић, Владимир, 512
 Митић, Гавра, 152
 Митић, Димитрије, 119, 131, 148, 174,
 587
 Митић, Душан, 24, 59, 73, 74, 119,
 491, 498, 523
 Митић, Душан — Велики Џон, 342,
 343, 491
 Митић, Живојин, 547
 Митић, Жика, 642
 Митић, Јован, 582
 Митић, Коста, 226
 Митић, Јуба, 430, 471
 Митић, Јубомир, 65
 Митић, Милева, 553
 Митић, Михаило, 478
 Митић-Коцић, Нађа, 453
 Митић, Петар, 30, 39, 80, 195, 343, 459
 Митић, Сава, 33, 46, 62, 63, 119, 553,
 567, 570, 571, 578, 579, 580, 581,
 582, 586, 592, 605, 641, 642, 643
 Митић, Тодор, Черкерка, 35
 Митић, Тодор, 316
 Митић, Трајко, 148, 240
 Митровић, 628
 Митровић, Атанас, 173
 Митровић, Б., 438
 Митровић, Божа, 62
 Митровић, Брана, 62, 378, 379
 Митровић, Василије, 483
 Митровић, Драгољуб, 482
 Митровић, Бока, 326, 405
 Митровић, Костадин, 547
 Митровић, Михаило, 59, 136, 582
 Митровић, П., 351
 Митровић, С., 30
 Митровић, Таса, 47, 148, 150
 Митровић, Трајко, 148
 Мићић, 633
 Мићић, Сава, 585
 Михаиловић, А., 576
 Михаиловић, Александар, 548
 Михаиловић, Антоније, 639
 Михаиловић, Драг., 75, 443, 444
 Михаиловић, Душан, 374, 375
 Михаиловић, Бока, 296
 Михаиловић, Ј., 454
 Михаиловић, Милутин, 342, 343, 344,
 349, 352
 Михаиловић, Мика, 278
 Михаиловић, Цветин, 512, 529
 Михаиловић, Урош, 459
 Мишић, 630
 Мичић, 42
 Мишић, Владимир, 572
 Мишић, Живојин, 528
 Мишић, Јанко, 649
 Мишић, Катича, 512
 Мишић, С., 432
 Мишковић, Милан, 437
 Младеновић, А., 428, 441
 Младеновић, Алекса, 148, 218, 339
 Младеновић, Атанасије, 127, 339, 439
 Младеновић, Драгољуб, 174
 Младеновић, Ж., 456
 Младеновић, Живојин, 482
 Младеновић, Коста, 26
 Младеновић, Јован Маргулан, 499
 Младеновић, Лука, 583
 Младеновић, Милан, 515
 Младеновић, Младен, 491, 498
 Младеновић, Никола — Мали Џон,
 343
 Младеновић, Стеван, 547, 550
 Младеновић, Тодор, 119, 150, 195
 Мозентал, 410
 Мокрањац, Стеван, 386, 387
 Момчиловић, Благ., 437, 438
 Молнар, Ф., 409, 412
 Монк, Ж., 407
 Море, 410
 Мостић, Милан, 299
 Мркоњић, Петар, 474
 Назировић, Михаило, 550
 Нансен, 319
 Наранић, Данило, 548
 Настић, Димитрије, 130, 160
 Наћин, Алекса, 196, 197, 294
 Наумовић, Бора, 458
 Наумовић, Влада, 538
 Недељковић, Драги, 481, 579, 641, 642
 Недељковић, Драгомир, 539, 553
 Недељковић, Иванча, 453
 Недељковић, Костадин, 63, 533, 551,
 579, 641, 642
 Недељковић, Михаило, 553
 Недељковић, Петар, 63, 582, 605
 Недељковић, Таса, 24, 583
 Неђић, Милан, 30
 Неједли, Ф., 352
 Непокучној, Борис, 355
 Нестрој, 410

- Нешић, Душан, 26, 60, 61, 62, 63, 345,
 346, 347, 482, 514, 515, 538, 539,
 561, 578, 579, 592, 605, 641, 643,
 665
 Нешић, Јордан, 508
 Нешић, Михаило, 528
 Нешковић, 473
 Никетић, Драгиша, 553, 590, 604, 605
 665
 Никетић, Драгутин, 605
 Никитовић, Ч., 120, 122, 125
 Николдеми, 400, 408, 411
 Николајевић, 410
 Николић, Благоје, 74, 76, 84, 85, 86,
 482, 483, 492, 499, 507, 508, 509, 512,
 516, 524, 526, 528, 529, 530, 531,
 532, 533, 536, 539, 547, 549, 550,
 551, 552, 556, 557, 558, 560, 561,
 567, 569, 575, 576, 577, 578, 579,
 580, 585, 587, 589, 591, 592, 594,
 604, 605, 614, 623, 624, 625, 626, 627,
 628, 631, 634, 635, 637, 638, 639,
 641, 642, 644, 645, 665, 666
 Николић, Бранко, 512
 Николић, Бранислав, 512
 Николић, Велимир, 26
 Николић, Димитрије, 258, 350, 375,
 406, 498
 Николић, Борђе, 26
 Николић, Јован, 53, 218, 548
 Николић, К., 327
 Николић-Бенић, Љубомир, 60, 61, 62,
 325, 326, 399, 400, 411, 439, 505,
 541, 549, 553, 605, 643
 Николић, М., 354
 Николић, Миладин, 386
 Николић, Милорад, 539, 549, 556, 642
 Николић, Мика, 293
 Николић, Мита, 148, 306
 Николић, Михаило, 427, 431
 Николић, Нада, 638, 639
 Николић, Никола, 581
 Николић, Риста, 56
 Николић, Славко, 36
 Николић, Спира, 221
 Николић, Христа, 30
 Николић, Чеда, 59, 80, 220, 662
 Николов, Никола, 77
 Николчић, Б., 127, 128, 513
 Никшић, Стеван, 331
 Николчић, Никола, 119
 Нис, 405, 410
 Ничић, Љубомир, 220
 Новаковић, Божа, 316
 Новаковић, Борђе, 582
 Новаковић, Коста, 576, 605, 616, 630
 Новакскић, Радојло, 85
 Новитовић, Јеротије, 358, 422
 Нушић, Бранислав, 399, 400, 402, 404,
 407, 408, 409, 410, 411
 Обрадовић, Драгољуб, 433
 Обрадовић-Јовановић, Драгољуб, 85
 Обреновић, Ж. Д., 127, 128, 129, 137,
 303, 352, 374, 375, 422, 431, 435,
 512, 522
 Обреновић, Милан, 31
 Обреновић, Момчило, 420
 Огњановић, 119
 Огризовић, М., 403, 410
 Одавић, Р., 403
 Округић, Ил., 403, 405, 409
 Ордан, 410
 Орешки, Мија, 660, 661, 662
 Оризовић, Трајко, 538
 Очак, М., 487, 507
 Павићевић, 329
 Павићевић, М., 253
 Павићевић, Лука, 78, 79, 526
 Павловић, Божа, 279
 Павловић, Борђе, 131
 Павловић, Зорка, 375
 Павловић, Миле, 476
 Павловић, Миливоје, 387
 Павловић, Мирко, 416
 Павловић, Павле, 50, 68, 529, 576, 630
 Павловић, Сава, 235
 Павловић, Славко, 513
 Панајотовић, Никола, 430
 Панковић, Стеван, 624
 Панџић, Ангелина, 376, 401
 Пападопулос, Коста, 274
 Паровић, Благоје, 531, 548
 Пархоменко, Вера, 275
 Паркоменко, Стефан, 275, 276, 281
 Пастер, 384
 Пауновић, Станко, 666, 667
 Паучтон, 407
 Пашапић, 173, 242
 Пашвић, Никола, 450, 458, 460, 474,
 590, 592, 593, 594, 595, 596, 650,
 651
 Паштркуљић, Драгомир, 491
 Пејић, Михаило, 176
 Пејчић, Драгослав, 547
 Пекић, Раде, 482
 Пенгачевић, Сава, 331, 354
 Перић, 630
 Перић, Милан, 32
 Перић, Раде, 481
 Перовић, М., 321
 Перчић, 173
 Петаковић, Јанко, 485
 Петковић, Александар, 548
 Петковић, Бранислав, 482
 Петковић, Драгомир, 306
 Петковић, Душан, 482
 Петковић, Јован, 583
 Петковскић, Милан, 308
 Петковић, Никола, 614, 663
 Петковић, Светозар, 483
 Петковић, Стеван, 482, 492, 502, 503,
 561, 583, 642, 643
 Петковић, Таса, 148, 240
 Петров, Дим., 385
 Петров, Јевгениј, 400

Петровић, 79, 160, 161, 163, 164, 165,
170, 176, 189, 190, 208, 213, 214,
508, 528, 536, 537, 539, 544, 578,
583, 629, 631, 632
Петровић, Благоје, 325, 326
Петровић, Богдан, 350
Петровић, Бранислав, 550
Петровић, Влада, 483
Петровић, Глигорије, 140, 149, 165,
179, 181, 183, 185, 188, 191, 192,
208, 214, 239, 247, 291, 298, 307, 308,
424, 440, 537, 539
Петровић, Драги, 412
Петровић, Ј. Д., 428
Петровић, Борђе, 196, 198, 200
Петровић, Живојин, 307, 308
Петровић, З., 140, 172, 173, 174, 177,
215, 216
Петровић, Јован, 24, 119, 575
Петровић, Јован Благошпија, 605
Петровић, Јосиф, 32
Петровић, Коста, 441
Петровић, Лазар, 569
Петровић, Лука, 528
Петровић, Мика, 221
Петровић, Милија, 616
Петровић, Милорад, 626, 628, 631,
635, 637
Петровић, Михаило, 59, 441
Петровић, Настас, 73
Петровић, Никола, 127, 196, 512, 532
Петровић, Новица, 578
Петровић, Петар Пеција, 407, 409,
410, 411
Петровић, Слободан, 662
Петровић, Стојан, 513
Пећарски, Живојин, 585, 590, 592,
604, 616, 619, 623, 624, 625, 626, 628,
631, 633, 634, 635, 644, 645
Пешић, 174, 221
Пешић, Антоније, 491
Пешић, Благоје, 511
Пешић, Вукашин, 407
Пешић, Деса, 626, 642, 645
Пешић, Јован, 583
Пешић, Костадин, 291
Пешић, Љубомир, 174
Пешић, Н., 456
Пешић, Обрад, 427
Пешић, Петар, 523
Пешић, Светислав, 437, 438
Пешић, Светозар, 32
Пешић, Тодор, 175, 496
Пешић, Чедомир, 220
Пијаде, Велизар, 575
Пијаде, Моша, 76
Пикар, В., 410
Полић, 629
Пољаков, Ада, 418
Поп-Димић, Милан, 41, 82, 164, 169,
195, 197, 200, 291, 301, 459, 464,
490
Поп, Иванов, Стефан, 576
Поп Иванов, Ружа, 635

Поп-Коцић, Живојин, 349
Поп-Мићић, Мил., 517
Поповић, 52, 131, 161, 164, 165, 169,
173, 179, 180, 181, 189, 190, 293,
544, 556, 590, 640, 649
Поповић, Антоније, 166, 513
Поповић, Б., 267
Поповић, Благоје, 174, 176
Поповић, Божа, 278, 279, 286, 392,
440, 441
Поповић, В., 471
Поповић, Васа, 441, 453, 454, 461, 462
Поповић, Влад., 21
Поповић, Влада, 165, 185, 217, 233,
350, 454, 457, 470
Поповић, Воја, 226, 350
Поповић, Гаврило, 174
Поповић, Горча, 132, 152, 188, 194,
196, 197, 293
Поповић, Дора, 195
Поповић, Деса, 300
Поповић, Димитрије, 49, 275, 320,
458, 461, 462, 470, 471
Поповић, Душан, 417
Поповић, Б., 386
Поповић, М. Б., 439
Поповић, Ж., 420
Поповић, Живко, 196
Поповић, Живојин, 385
Поповић, Жика, 197
Поповић, З., 532
Поповић, Ј., 487
Поповић, Јанаћије, 442
Поповић, Јово, 85
Поповић, Јован, 441, 594
Поповић, Јован Стерија, 400, 408,
410, 411
Поповић, К., 176, 179, 182
Поповић, Љубиша, 276
Поповић, Милан, 166, 196, 293, 306,
471
Поповић, Милентије, 157
Поповић, Мирко, 394, 416, 417, 418
Поповић, Тонка, 149
Поповић, Петар, 152, 194, 267, 293,
338, 473
Поповић, Тодор, 34, 46, 73, 74, 571
Поп Тошић, 195
Првуловић, Нада, 407
Пређић, 405, 410
Предојевић, Гавра, 547, 576
Прибићевић, 460, 474, 590, 592, 593,
594, 595, 596, 650, 651
Прикић, Христа, 458
Пристав, 576
Прица, Спасоје, 548
Продановић, Јаша, 450, 457
Прокић, Д., 75
Прокоповић-Гребенаровић, 148
Прокоповић, Драги, 196, 294
Пузић, Војислав, 491
Пуљевић, 386
Пурић, Р., 243
Пушкарић, И., 576

- Пушман, Вилем, 420
 Радаковић, Душан, 202, 575
 Раденковић, Душан, 412
 Раденковић, Љуба, 621
 Раденковић, Тодор, 219, 433, 434
 Радисављевић, Влајко, 32, 46
 Радић, 620
 Радовановић, Љуба, 576, 604
 Радовановић, М., 157
 Радовановић, Пера, 603, 604, 605, 635
 Радовановић, Радован, 512, 529
 Радојевић, Владимир, 440
 Радуловић, Давид, 29
 Радуловић, Јевросим, 528
 Рајичић, Љубомир, 403, 404
 Рајичић, М., 385
 Рајичић, Милан, 453
 Рајковић, Владимир, 174
 Рајковић, М., 350
 Рајковић, Милорад, 236
 Рајмонд, 405
 Ракић, Хранислав, 32, 39, 211, 220, 222, 454
 Ранбеловић, Борбе, 26
 Ранбеловић, Костадин, 457
 Ранковић, Д., 105, 302
 Ранковић, Драг., 449
 Рањчић, Добривоје, 80, 168
 Расковић, Божидар, 437
 Рафајловић, 72, 140, 179, 183, 194, 308
 Рафајловић, Живојин, 62, 72, 140, 179, 183, 194, 214, 261, 289, 291, 293, 327, 450, 452, 453, 455, 458, 461, 462, 463, 464, 465, 470, 471, 541, 542
 Рафајловић, Бата, 293
 Рафајловић, Мил., 214
 Рашковић, 127, 307, 308
 Рашковић, Александар, 409
 Рашковић, Б., 438
 Рашковић, Д., 103
 Ребрић, Алекса, 569, 590
 Реј, Едвард, 404, 410
 Ремел, 616
 Ристић, 247
 Ристић, Никола, 657
 Ристић, Аристомен, 169, 247, 254, 274, 286, 290, 353, 371, 428, 430, 641
 Ристић, Војислав, 136
 Ристић, Паја, 316, 483, 581, 582, 585, 643
 Ристић, Петар, 65
 Ристић, Таса, 487
 Ристић, Хариз, 237
 Рихар, 603
 Роблеј, Јосиф, 510
 Рој, 408
 Ролети, 410
 Росић, Владимир, 359, 387
 Роц, Стјепан, 424
 Савић, 618
 Савић, Александар, 482, 491, 492, 493, 514
 Савић, М., 13
 Савић, Милан, 493
 Савић, Миливоје, 111, 364
 Савић, Стојан, 550
 Самарцић, Ристо, 576
 Савоар, 410, 412
 Салај, Буро, 604, 618, 619, 620, 630, 631, 633, 635, 645
 Сарду, 409, 410, 411
 Сахачић, 629
 Свецов, Мита, 196
 Свецов, Таса, 197
 Свилар, Раде, 387, 390, 475
 Северовић, Милорад, 492
 Северовић, Никкола, 513
 Сејман, Евгеније, 420
 Серафимовић, Евгеније, 420
 Сиглигети, 409, 410
 Симић, В., 178
 Симић, Живојин, 592
 Симоновић, 592
 Симоновић, Драгутин, 470, 471
 Симоновић, Жика, 61, 63, 347, 492, 499, 509, 516, 518, 527, 578, 579, 586, 641, 642, 643
 Симоновић, Крста, 397, 431, 475
 Симоновић, Симон, 112, 337
 Симоновић, Стева, 33, 36, 492, 605
 Сјенкјевич, Х., 404, 408, 411
 Скриб, 404, 408
 Славковић, Јосиф, 34
 Соколовић, 180, 194, 214, 452, 542
 Соколовић, Михаило, 174
 Спасић, Светозар, 583
 Спасојевић, Милан, 39
 Спирић, Вера, 326
 Спирић, Мита, 148
 Срдић, Данило, 85
 Сремац, Стеван, 403, 405, 407, 410, 411, 418
 Сретеновић, Михаило, 401, 402
 Срећковић, Влад., 419
 Срзентић, Васа, 576, 578
 Срзентић, Иван, 635
 Сршкић, Милан, 345
 Стајић, Борбе, 320, 384
 Стајић, Урош, 450, 457, 470, 471, 473
 Стаменковић, 129, 130, 168, 170, 179, 181, 183, 187, 191, 208, 246
 Стаменковић, Василије, 34
 Стаменковић, Гавра, 200
 Стаменковић, Глигорије, 583
 Стаменковић, Драги, 63
 Стаменковић, Јован, 29, 59, 538
 Стаменковић, Коста, 33, 60, 61, 62, 63, 345, 346, 400, 492, 502, 505, 506, 529, 533, 535, 553, 554, 559, 560, 561, 563, 567, 578, 579, 580, 581, 583, 589, 591, 592, 600, 605, 625, 639, 640, 641, 642, 644, 645, 653, 662, 663, 665, 666, 667
 Стаменковић, Лепосава, 63
 Стаменковић, Љубица, 35

- Стаменковић, Мара, 553
 Стаменковић, Милан, 202
 Стаменковић, Никола, 175
 Стаменковић, Петар, 35
 Стаменковић, С., 515
 Стаменковић, Спира, 117, 202
 Стаменковић, Тихомор, 522
 Стаменковић, Тодор, 63, 582, 584
 Стаменковић, Трајко, 63, 364, 427, 539, 548, 561, 641, 642, 643, 663
 Станимировић, 131
 Станимировић, Александар, 492
 Станимировић, Гавра, 152
 Станимировић, Душан, 550
 Станимировић, Сава, 118
 Станимировић, Ст., 21
 Станисављевић, Соња, 411
 Станић, Роксанда, 393
 Станишић, 38
 Станишић, Бошко, 345
 Станковић, 130, 136, 173, 653
 Станковић, Александар, 488, 491
 Станковић, Борисав, 403, 404, 407, 408, 409, 418
 Станковић, Владимир, 485, 492
 Станковић, Глигорије, 550
 Станковић, Драги, 550, 559, 622, 633
 Станковић, Драгољуб, 547
 Станковић, Драгутин, 572
 Станковић, Душан, 474, 583
 Станковић, Борђе, 36, 129, 485, 490
 Станковић, Живојин, 547
 Станковић, Јован, 457
 Станковић, Крста, 548
 Станковић, Лазар, 117
 Станковић, Љуба, 60, 61, 478
 Станковић, Љубомир, 582
 Станковић, Мика Куца, 81, 140, 150, 170, 179, 181, 188, 194, 195, 213
 Станковић, Милан, 496
 Станковић, Миле, 345
 Станковић, Михаило, 219
 Станковић, Прока, 457, 458
 Станковић, Реља, 35, 37, 38, 46, 59, 69, 71, 73, 74, 83, 84, 483, 501, 503, 525, 526, 527, 538, 541, 565, 569, 570, 571, 573, 574, 582, 585, 605, 608, 643
 Станковић, С., 608
 Станковић, Ст., 52
 Станковић, Стојан, 518, 520
 Станковић, Т., 664
 Станојевић, А., 470
 Станојевић, Глигорије, 46
 Станојевић, Илија, 413
 Станојевић, Коста, 24, 46, 73, 74, 75
 Станојевић, Милан, 25, 26, 29, 30, 35, 39, 46, 60, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 81, 83, 84, 86, 131, 148, 197, 208, 220, 354, 469, 501, 503, 567, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 579, 580, 582, 585, 605, 608, 643
 Старицки, 408, 410
 Стевановић, 44
 Стевановић, Алекса, 467
 Стевановић, Димитрије, 48
 Стевановић, Драгутин, 48
 Стевановић, Ј., 402
 Стевановић, Коста, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 40, 46, 52, 83, 84, 512, 522, 523
 Стевановић, Мија, 48
 Стевановић, Танасије, 423
 Стевчић, Васа, 478
 Стевчић, Петар, 35, 482
 Стефановић, Влада, 582
 Стефанец, Јосиф, 569
 Стефановић, Драга, 578
 Стефановић, Драги, 642
 Стефановић, Бока, 345, 538, 547
 Стефановић, Борђе, 127, 137, 481
 Стефановић, Лазар, 68, 498, 512, 522, 529, 547, 549, 587, 616, 629, 630, 631, 633, 635
 Стефановић, Миша, 151
 Стефановић, Михаило, 528
 Стефановић, Сима, 662
 Стефановић, Т., 241
 Стефановић, Танасије, 523
 Стефановић, Тодор, 582, 605
 Стојаниновић, Милун, 252, 424, 441, 444, 445
 Стојаниновић, Каћа, 407
 Стојановић, 76, 132, 136, 169, 177, 195, 213, 656
 Стојановић, Алекса, 437, 438, 459, 487, 503
 Стојановић, Александар, 548
 Стојановић, Андра, 418
 Стојановић, Б., 157
 Стојановић, Бранко Бељак, 196, 323
 Стојановић, Благоје, 548
 Стојановић, Божидар, 481, 482
 Стојановић, Власта, 293
 Стојановић, Воја, 429, 439
 Стојановић, Димитрије, 467
 Стојановић, Добри, 151, 152
 Стојановић, Добривоје, 492
 Стојановић, Душан, 498
 Стојановић, Борђе, 258, 306, 428
 Стојановић, Јован, 17, 29, 34, 60, 375
 Стојановић, Крста, 513
 Стојановић, Милан Дзвер, 39, 150, 171, 298, 316, 388, 457
 Стојановић, Миле Гологрпче, 151
 Стојановић, Мнодраг, 581
 Стојановић, Михаило, 169
 Стојановић, Н., 130
 Стојановић, Петар, 514
 Стојановић-Псповић, Деса, 177
 Стојановић, Прока Граочанка, 213, 538
 Стојановић, Прока Зверче, 111, 117
 Стојановић, Р., 130, 131, 132
 Стојановић, Роса, 384
 Стојановић, Спаса, 401

- Стојановић, Спасоје, 428, 437, 438,
 439, 442
 Стојановић, Стојан, 491
 Стојановић, Таса Гаћин, 60, 61
 Стојановић, Таса Граочанка, 196,
 198, 200, 293, 582
 Стојановић, Трајко, 548, 589
 Стојановић, Чеда, 453
 Стојанчевић, Владимир, 368
 Стоиљковић, М., 232
 Стоиљковић, Душан, 120
 Стојиљковић, 173
 Стојиљковић, Димитрије, 492
 Стојиљковић, Данило, 267, 293
 Стојиљковић, Драгољуб, 128, 515
 Стојиљковић, Живко, 68, 161, 174,
 177, 179, 182, 183, 185, 214, 215,
 217, 233, 291, 549
 Стојиљковић, Миле, 261, 344, 539
 Стојиљковић, Миодраг, 185, 186, 215
 Стојиљковић, Момчило, 344
 Стојиљковић, Никола, 150, 200, 202,
 306, 547
 Стојиљковић, Радмило, 144, 215, 364
 Стојиљковић, Ц., 344
 Стојиљковић, Славко, 346, 347
 Стојиљковић, Чедомир, 515
 Стојиљковић, Живојин, 64, 65, 428
 Стојковић, 214
 Стојковић, Благоје, 214
 Стојковић, Боривоје, 413
 Стојковић, Владимир, 80
 Стојковић, Влајко, 565
 Стојковић, Д., 351
 Стојковић, Добривоје, 512
 Стојковић, Душан, 491, 548
 Стојковић, Ј., 131
 Стојковић, К., 174
 Стојковић, Михаило, 30
 Стојковић, П., 174
 Стојковић, Павле, 26
 Стојковић, Стојан, 174
 Стојковић, Тоша, 467
 Стокић, Жанка, 413
 Столић, 635
 Стошић, Младен, 34
 Стратимировић, 410
 Стриндберг, 404, 408, 411
 Суботић, 410
 Тадић, Милорад, 202, 307, 440
 Тадић, Милан, 575
 Тајтацак, 330
 Танић, Таса, 62
 Танић, Борђе, 137
 Танић, Јован, 437
 Танић, Милан, 485
 Ташкосић, Милан, 251
 Танчић, Славко, 471
 Тањић, Глигорије, 34
 Тасић, 293
 Тасић, А., 199, 214, 215
 Тасић, Божја, 401, 503
 Тасић, Владимир, 581, 582, 643
 Тасић, Глагорије, 200
 Тасић, Димитрије, 200
 Тасић, Милорад, 491
 Тасић, Милутин, 343
 Тасић, Петар, 351, 503, 509, 516, 524,
 564, 605, 642, 643
 Тасић, Прока, 197, 200, 208, 298, 453
 Тасић, Светозар, 46, 73, 74, 81, 582
 Тасић, Таса, 30
 Тасић, Тодор, 59, 197
 Тасић, Христодор, 172
 Тагаркин, Иван, 387, 415, 442
 Татић, Милутин, 415
 Тачевић, Крста, 582, 587, 643
 Тенић, Даринка, 36
 Теокаревић, 79, 160, 161, 163, 164,
 165, 176, 189, 190, 194, 208, 213,
 214, 257, 292, 307, 320, 440, 508,
 528, 534, 536, 537, 539, 544
 Теокаревић, Вана, 335
 Теокаревић, Влада, 212
 Теокаревић, Мита, 149, 170, 212, 291,
 299, 335, 341
 Теокаревић, Славко, 293
 Тепавац, Данило, 65, 77, 317, 467
 Терзић, Марко, 576
 Тичић, 73, 75
 Тичић, Глигорије, 81, 482
 Тодоровић, 33, 76, 148, 149, 163, 221,
 242, 552
 Тодоровић, Благоје, 533, 547, 551
 Тодоровић, Василије, 210
 Тодоровић, Владимир, 53
 Тодоровић, Д., 22
 Тодоровић, Драгутин, 163, 167, 177,
 205, 220, 386, 429, 441
 Тодоровић, Милан, 453, 643
 Тодоровић, Милорад, 578
 Тодоровић, Михаило, 53, 519, 568,
 569, 576, 591
 Тодоровић, Никола, 210, 293
 Тодоровић, Сотир, 196
 Тодоровић, Чеда, 131, 136, 198, 200,
 202, 453, 503
 Толстој, 403, 404, 408, 411
 Тољати, Палмиро, 630
 Томанић, Иван, 616
 Томлин, Константин, 418
 Томић, Милан, 177
 Томић, Светозар, 53
 Томић, Тома, 343
 Томић, Стојан, 400
 Томашевић, Јован, 53
 Тонић, Борђе, 345
 Тонић, Тодор, 119, 200, 231, 291, 470
 Тонкић, 149, 293
 Тонкић, Милан, 291
 Тонкић, Пера, 291
 Топ, 405, 407, 408
 Топаловић, Живко, 83, 84, 388, 503,
 526, 559, 562, 563, 564, 571, 572,
 573
 Торбански, Иван, 407
 Тош, Р., 409
 Тошић, Влада, 26

Трајковић, Драгољуб, 394, 395, 396,
401, 427, 434, 438, 440, 441, 443,
445, 468, 469, 471, 473

Трајковић, Живојин, 470

Трајковић, Зафир, 454, 461, 473

Трајковић, Славко, 470

Трифковић, Коста, 401

Трифун, 629, 630

Трифуновић, 578

Трифуновић, Митар, 635

Трифуновић, Никола, 462

Трифуновић, Јован, 286

Требњац, Милош, 38

Тургењев, 410, 411

Туповић, Димитрије, 248, 503

Боза, Жика, 62

Бирнић, Милутин, 402

Боровић, С., 403, 404, 408, 410

Босић, Драгомир, 107

Бурчија, Горча, 198

Бурчић, Богољуб, 576

Узуновић, Никола, 268, 460

Урошевић, Таса, 445

Фазловски, Фреди, 406, 407, 409, 411,
430, 437, 438

Филиповић, Драгутин, 85

Филиповић, Михаило, 34, 59, 73, 74,
75

Филиповић, Филип, 34, 39, 50, 52, 53,
57, 66, 75, 299, 450, 587, 593, 609,
612, 613, 615, 616, 619, 628, 629,
630, 631, 632, 634, 635, 636

Франк, Антон, 247

Флер, 408

Фрајдерајх, 410

Фреголи, Рета, 331

Фреголи, Фагима, 331

Ханкин, М., 409

Халвуд, 410

Хараламовић, 148, 196

Хараламовић, А., 327

Хауптман, Г., 408, 411

Хаџи-Васиљевић, Ј., 387

Хаџи-Васиљевић, Јордан, 155

Хаџи-Јованчић, 132, 196

Хаџи-Костић, Аџа, 151, 202, 298

Хаџи-Младеновић, Јордан, 218

Хаџи-Пешић, Димитрије, 379, 386

Хаџић, Сотир, 30

Хебранг, Андрија, 616

Хенскин, 403

Хермал, 576, 578

Херцеговић, 548

Хет, Србољуб, 407

Хорвај, Вили, 658

Хорватин, Камило, 620

Хоровиц, К., 127

Христилић, Петар, 406, 407, 439

Христић, Василије, 512

Хубач, В., 81

Хубач, Густав, 167, 168

Џази, Јосип, 235, 518, 525, 558

Џакић, Драги, 482

Џакић, Борбе, 305, 306

Џакић, Живојин Брка, 196, 323

Џакић, Јанко, 393

Џакић, Прока, 341

Џакић, Стојан, 371

Џакић, Тодор, 235

Џалић, Борбе, 491

Џветковић, М., 408, 412

Џветковић, 26, 289

Џветковић, Василије, 29, 35, 46, 84,
401, 503, 569, 571, 579, 580, 582,
585, 590, 605, 643

Џветковић, Драгољуб Социјал, 29,
30, 32, 46, 61, 67, 73, 74, 75, 351,
403, 479, 483, 484, 485, 487, 503,
515, 524, 532, 550, 581, 583, 594,
643

Џветковић, Душан, 407, 410

Џветковић, Јован, 34, 571, 572

Џветковић, Костадин, 350, 351, 491,
530

Џветковић, М., 461

Џветковић, Милош, 512

Џветковић, Мика, 152

Џветковић, Лешњак, 193, 194

Џветковић, Михаило, 62

Џветковић, С., 647, 648, 649, 651, 656

Џветковић, Трајко, 59

Џвијић, Бура, 578, 614, 617, 620, 630,
631

Џвијић, Јован, 366

Џвијић, Штефек, 616

Џекић, 160

Џекић, Алекса, 152, 198

Џекић, Влајко, 23

Џекић, Душан, 40, 53, 57, 568, 573, 575

Џекић, Јова, 31

Џекић-Војводић, Милан, 200, 202

Џекић-Војводић, Тодор, 150

Џекић, Тодор, 152, 171, 179, 181

Џенић, Драгутин, 49

Џенић, Лука, 342, 350

Џенић, Стојан, 148, 240, 243

Џибић, Борбе, 530

Џивкин, 320

Џивун, 196

Џиковић, Ј., 576

Џокић, Чедомир, 496

Џонин, 194

Џоцић, Јордан, 481, 482

Џрвенчић, 629

Џрниловић, 195

Џрниловић, Урош, 353

Џајкановић, 385

Џакширановић, Тодор, 23, 46

Џанколизановић, Милић, 76, 444

Џардашки, Авро, 628

Џежински С., 576

Џижински, Јосип, 576, 630, 634, 651,
653, 654

Џичановић, 175

Џичановић, Аџа, 293

Џичановић, Јосиф, 194

Џичановић, Стева, 353

Чошић, В., Сењко, 604
Чуљковић, Гавра, 150, 151, 152, 163,
167, 194, 195, 196, 197, 189, 293,
298, 351
Чуљковић, Јосиф, 151, 174, 176, 179,
182, 200, 202, 544
Чуљковић, Косара, 300
Чуљковић, Пера, 194, 242, 298, 351,
583
Чуљковић, Стеван, 194, 202, 291, 663
Шагиро, Ј., 277, 276
Шежер, 404, 410
Шекспир, 403, 404, 405
Ше Мемед Баба, 246
Шенган, Франц, 410
Шефкет, 539
Шилер, Ф., 404, 409, 411
Шмелир, 576

Шмерал. Богутил, 616
Шмит, Валентин, 510
Шнајдер, Златко, 649, 656
Шодак, 453
Шоп, Бокић, 194, 195, 196, 197, 242
Шоп Бокић, Б., 351
Шоп Бокић, Милан, 293
Штетих, Н., 347, 486, 487
Штукел, Ц., 576
Шуменковић, 472
Шурковић, Алекса, 136
Шурковић, Анђелко, 298
Шустер, 628
Шушовчански, Р. С., 498, 494, 565
Шушулић, Јован, 491
Шушулић, Јордан, 491
Шушулић, Љубомир, 56, 57

РЕГИСТАР НАСЕЉЕНИХ МЕСТА

- Алексинац 24, 33, 107, 378, 586, 591,
598, 603, 605, 626, 652, 656, 657,
661, 665
- Алексиначки Рудник 603
- Аранбеловац 76, 251, 584, 608
- Бабичко 97, 102, 329, 368, 369
- Бабушница 117, 463
- Бадинце 323, 465
- Бајина Башта 533
- Бања Ковиљача 330, 411
- Бањалука 568
- Барје 87, 280, 369, 428, 464
- Батуловце 225
- Бачиште 53
- Белановце 48, 104, 244, 336, 369, 471
- Бела Паланка 471, 591
- Бели Поток 104, 234, 329
- Белоглић 584, 608
- Београд 12, 16, 17, 19, 24, 29, 30, 34, 36,
44, 45, 50, 52, 53, 59, 61, 64, 66,
76, 83, 84, 89, 91, 106, 113, 116,
127, 128, 140, 145, 147, 148, 150, 155,
158, 160, 161, 162, 163, 164, 167,
169, 172, 177, 186, 187, 189, 190,
191, 205, 212, 213, 244, 251, 252,
269, 284, 293, 322, 338, 340, 343,
344, 345, 346, 347, 348, 349, 354,
355, 369, 370, 374, 375, 385, 386,
396, 400, 410, 414, 421, 425, 431,
436, 438, 439, 440, 441, 442, 444,
449, 450, 457, 458, 460, 467, 470,
471, 472, 476, 477, 479, 480, 483,
485, 488, 490, 492, 498, 500, 501,
512, 513, 516, 517, 518, 522, 523,
529, 531, 533, 534, 536, 541, 548,
553, 555, 557, 559, 562, 564, 566,
568, 569, 573, 574, 576, 578, 580,
581, 582, 584, 585, 586, 588, 590,
591, 594, 601, 603, 605, 606, 608,
609, 614, 616, 619, 621, 622, 623,
625, 626, 627, 630, 636, 637, 338,
639, 642, 643, 644, 647, 648, 650,
652, 653, 654, 657, 658, 659, 660,
663, 664, 665, 667
- Бераковац 586
- Беране 359
- Беч 74
- Битољ 305, 416, 438, 439, 535
- Бобиште 194
- Богатић 533
- Богојевце 54, 87, 90, 104, 195, 221, 225,
368, 369, 375, 464, 471
- Бојник 12, 22, 32, 87, 88, 89, 90, 104,
116, 158, 159, 169, 174, 178, 211,
220, 222, 241, 244, 266, 267, 316,
335, 368, 369, 454, 461, 464, 466
- Бољаре 30
- Бор 600, 604, 605, 625
- Бошњаци 87, 88, 90, 244, 316, 329, 368,
369, 372, 428, 441, 462, 586
- Бартмиловце 111, 116, 245, 267, 284, 291,
334, 375, 496
- Брезовица 112
- Брза 104
- Брестовац 12, 54, 87, 90, 101, 104, 146,
225, 368, 369, 371, 464
- Брод 87, 103, 112, 178, 368, 369, 464,
520, 524, 558, 576
- Буџце 89, 244, 373, 453, 466
- Будимпешта 77
- Букова Глава 104
- Бунуша 54, 87, 90, 104, 221, 225, 329,
368, 369, 464
- Бунушки Чифлик 220, 330
- Бучумет 47, 85, 87, 90, 116, 368, 369
- Ваљево 16, 24, 44, 45, 59, 207, 345, 380,
411, 433, 533, 582, 584, 590, 626,
649, 650, 656, 657, 665
- Велес 16, 24, 44, 50, 215, 321, 576, 649
- Велика Ђиљаница 116, 244, 374
- Велика Грабовница 87, 104, 116, 368,
369
- Велика Копашница 87
- Велика Сејанца 371
- Велики Бечкерек 191, 212, 520, 558,
576
- Велико Војловце 371, 373
- Велико Трњане 54, 65, 87, 90, 196,
234, 244, 294, 369
- Винарце 32, 54, 85, 88, 90, 111, 221,
225, 284, 316, 369
- Владичин Хан 158, 159, 432, 446, 372
- Власе 244, 369
- Власџинице 7, 13, 23, 30, 42, 44, 48,
53, 56, 57, 73, 83, 87, 88, 89, 97,

- 103, 107, 111, 112, 114, 117, 120,
123, 129, 132, 150, 151, 157, 158,
159, 161, 164, 165, 169, 174, 178,
197, 210, 221, 225, 226, 244, 249,
251, 252, 253, 254, 267, 270, 273,
276, 277, 279, 281, 285, 323, 326,
328, 339, 340, 342, 343, 350, 351,
352, 353, 365, 368, 369, 370, 374,
375, 380, 381, 388, 391, 392, 393,
397, 402, 415, 418, 421, 422, 427,
431, 432, 441, 451, 456, 458, 459,
463, 464, 465, 466, 467, 470, 491,
493, 502, 520, 543, 572
- Војнић 220
- Врање 7, 8, 12, 17, 24, 29, 33, 53, 59, 62,
67, 81, 111, 127, 150, 157, 161,
204, 211, 214, 249, 281, 317, 351,
359, 390, 392, 399, 403, 408, 434,
437, 441, 450, 455, 462, 463, 470,
488, 500, 548, 549, 551, 571, 572,
575, 586, 591, 599, 603, 625, 626
- Врањска Бања 47, 120, 161, 164, 189,
214, 215, 278, 298, 330, 366, 416
- Врњачка Бања 208, 330
- Вршац 52
- Вуковар 40, 558
- Вучје 88, 104, 107, 111, 155, 156, 159, 160,
164, 165, 170, 178, 227, 241, 244,
245, 267, 280, 284, 286, 299, 300,
328, 329, 330, 334, 369, 370, 375,
464
- Газдаре 116, 122, 370, 371, 373
- Гајтан 15, 21, 369, 370, 373
- Гложане 371
- Големо Село 450
- Горина 104
- Горња Јајна 244
- Горња Слатина 244
- Горња Соколовица 586
- Горње Бријање 174, 178, 393, 454
- Горње Гарe 112, 157, 369, 393
- Горње Коњуџце 32
- Горње Синковце 244
- Горње Слишане 374, 375
- Горње Стопање 244, 465
- Горње Трњане 244
- Горњи Дејан 112
- Горњи Милановац 533, 564, 626,
- Горњи Орах 56, 87, 369, 370, 371
- Горњи Присјан 368, 369, 393
- Госпић 495
- Гостивар 216
- Граданица 104
- Градашница 371
- Градиште 225
- Градска 305
- Грајевце 95, 116, 370
- Граница 454
- Грац 229, 636, 637, 638
- Гргуровце 370, 373, 453
- Грделица 20, 21, 32, 52, 56, 65, 67, 87,
88, 89, 104, 146, 160, 161, 163,
165, 166, 167, 170, 178, 180,
185, 188, 212, 244, 276, 279, 284,
286, 290, 306, 316, 328, 329, 330,
339, 340, 368, 369, 371, 465, 467,
507, 544, 599
- Губеревац 32, 48, 81, 88, 90, 220, 221,
225, 369, 371, 450, 464, 466
- Дадинце 87, 104, 218, 221, 370, 392,
393, 453, 464
- Даниловград 582
- Дарковце 56, 87, 103, 112, 369, 370,
393, 464
- Дејан 87
- Дејановац 586
- Делиград 346
- Добро Поље 56, 88, 103, 368, 112, 369,
464
- Добровиш 88, 369, 370
- Добротин 112
- Доња Јајна 112, 159, 244, 245, 267
- Доња Липовица 373
- Доња Локошница 104, 369
- Доња Ломница 112
- Доња Оруглица 373
- Доња Слатина 244
- Доње Бријање 32, 122, 370
- Доње Гарe 112
- Доње Зумичје 586
- Доње Коњуџце 32, 53, 55, 63, 87, 90,
116, 218, 221, 316, 368, 369, 392,
462, 642
- Доње Синковце 244, 255
- Доње Слишане 374, 375
- Доње Стопање 194, 195
- Доње Трњане 244
- Доњи Буниброд 450
- Доњи Бучумет 372
- Доњи Дејан 112
- Доњи Присјан 56, 88
- Драговац 453, 461
- Драч 23
- Дрезден 628, 637, 642
- Душане (Живково) 104
- Душаново 244
- Баковица 44, 45
- Баце 466
- Жабљане 244
- Житни Поток 7, 67, 159
- Житораћа 67
- Жуковац 586
- Загреб 107, 177, 344, 380, 411, 418, 464,
476, 483, 512, 513, 520, 523, 526,
529, 531, 536, 547, 558, 560, 568,
570, 572, 576, 580, 584, 607, 608,
614, 625, 632, 639, 664
- Зајечар 24, 380, 500, 535, 564, 586,
591, 599, 601, 603, 615, 625, 626,
638, 657, 661, 664, 667
- Залужње 393
- Збежиште 244

- Земун 52, 650, 664
 Злот 24, 533, 586, 591, 599
 Зољево 371
 Ивање 369
 Ивањица 24
 Јабучовик 370
 Јабуча 371
 Јагодина 24, 34, 59, 214, 217, 426, 533,
 551, 564, 582, 584, 608
 Јаковљево 112, 370
 Јасеново 371
 Јастребац 225
 Јашуња 54, 88, 90, 92, 104, 368, 369,
 370
 Јелашница 22, 457
 Јесенице 576
 Јовановац 24
 Кална 88, 103, 112, 276, 369, 393, 464
 Карађорђевац 244
 Карловац 190, 191, 212, 558
 Кацабаћ 336, 370, 371, 471
 Кладово 661
 Клајић 368, 372, 373
 Клисурса 451
 Књажевац 24, 586, 591, 598, 603, 650,
 657, 661
 Ковачева Бара 225
 Коваре 80, 104, 165, 167, 168, 174, 178,
 225, 284, 329, 368, 369
 Конак 191, 212
 Конопница 56, 88, 112, 225, 368, 369,
 370
 Копашница 104, 156, 176, 178, 293, 328,
 329, 330, 453, 464
 Косанчић 12, 22, 32, 47, 57, 85, 87, 88,
 90, 104, 107, 116, 174, 175, 178,
 267, 279, 280, 281, 316, 318, 340,
 368, 369, 370, 373, 393, 454, 456,
 466
 Косовска Митровица 35, 535
 Костолац 564
 Кострошевац 451
 Кочане 7, 158
 Крагјевац 24, 44, 45, 52, 59, 204, 207,
 265, 347, 354, 380, 500, 533, 548,
 564, 582, 583, 584, 588, 590, 626
 644, 649, 650, 652, 653, 654, 656,
 657, 660, 661, 664, 665
 Краљево 24, 551, 607, 625, 626, 652,
 656, 661
 Крива Паланка 533
 Криви Дел 112
 Кршшевац 24, 59, 199, 213, 251, 345,
 359, 380, 399, 520, 524, 533, 548,
 551, 582, 584, 608, 615, 625, 626,
 649, 650, 661, 664, 665, 667
 Кршшевица 56, 65, 88, 328, 368, 369,
 370
 Кукүловце 244
 Куманово 44, 50, 95, 214, 215, 217, 232,
 305, 359, 417, 420, 533, 551, 641,
 661, 667
 Кумарево 244, 329, 386, 369, 374
 374
 Куршумлија 521, 591
 Ладозница 369, 371
 Лазаревац 652, 653, 654, 656, 657
 Лајшиг 289
 Лалиновце 116, 453, 238, 336, 338, 369,
 371
 Лапотинце 238, 336, 338, 369, 371, 471
 Лебана 7, 12, 32, 47, 87, 88, 89, 90, 95,
 107, 111, 115, 116, 123, 154, 158,
 159, 161, 174, 175, 210, 211, 212,
 241, 244, 249, 255, 266, 274, 277,
 279, 286, 316, 339, 340, 342, 343,
 351, 368, 369, 370, 372, 373, 380,
 392, 393, 416, 442, 453, 459, 462,
 463, 464, 466, 467, 471
 Лесковац, *passim*
 Леце 178
 Лешница 44, 45
 Липик 277
 Липљан 217
 Липовица 370, 496
 Лозане 116
 Лозница, 24, 411
 Локошница 95, 329, 466
 Лопушња 370, 371
 Лугаре 122
 Лушци Паланка 580
 Љубераба 466
 Љуберажде 22
 Љубљана 107, 568, 576
 Љубовија 268, 269, 472
 Магаш 370
 Мајданпек 564
 Мајковце 116
 Мала Биљаница 244, 374
 Манојловац 88, 90, 104, 116, 219, 225,
 244, 245, 267, 268, 269, 368, 369,
 374, 375, 433, 460, 464, 465, 466,
 472
 Масурица 7
 Маћедонце 122
 Медвеба 22, 88, 89, 90, 104, 116, 154,
 156, 158, 159, 174, 178, 244, 251
 276, 277, 279, 280, 286, 340, 342,
 368, 369, 372, 373, 440, 475
 Медевце 85
 Миланово 244, 430, 465
 Мионица 24
 Миросевце 48, 90, 104, 116, 132, 221,
 225, 280, 316, 370, 457, 463
 Младеновац 24
 Млачиште 270, 370, 371
 Момин Камен 158
 Москва 66, 613, 616, 624
 Мостар 576
 Мрковица 270
 Мрштане 65, 88, 116, 267, 368, 369,
 375, 457
 Навалин 104, 244
 Накривањ 368, 369, 430

- Нашице 531
 Негосавље 116
 Неготин 24, 35, 531, 586, 591, 599, 603, 657, 661
 Ниш 7, 8, 12, 16, 24, 28, 30, 31, 33, 35, 44, 45, 59, 68, 106, 118, 127, 138, 145, 162, 204, 207, 208, 239, 249, 264, 265, 274, 293, 297, 301, 345, 329, 347, 348, 349, 351, 354, 359, 365, 399, 402, 410, 411, 413, 418, 420, 433, 435, 440, 441, 445, 463, 464, 480, 483, 484, 487, 500, 502, 504, 505, 509, 514, 516, 520, 524, 531, 533, 535, 536, 538, 541, 543, 544, 547, 548, 550, 551, 552, 553, 558, 559, 560, 561, 564, 574, 576, 581, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 594, 598, 599, 600, 601, 603, 604, 605, 609, 612, 613, 614, 615, 616, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 633, 634, 635, 642, 643, 644, 649, 650, 652, 654, 656, 657, 659, 660, 661, 662, 664, 665, 666, 667
 Нишка Бања 514
 Нови Сад 52, 394, 559
 Ново Село 371
 Обилићево 450
 Ображда 370
 Обреновац 411, 533, 626, 637
 Оране 32, 88, 89, 90, 116, 122, 178, 244, 368, 369, 462
 Ораовица 48, 54, 88, 97, 111, 156, 225, 329, 368, 369, 464
 Орах 97
 Орашац 54, 88, 90, 97, 104, 369, 371, 464
 Орашје 30, 88, 97, 225, 369, 370, 371
 Оруглица 98, 370, 642
 Осijek 107, 493, 520, 524, 558
 Охрид 413, 417
 Паланка 533, 607, 652, 657
 Паликућа 244
 Палојце 370, 371
 Панчево 453
 Пањевац 466
 Параћин 16, 24, 212, 213, 533, 535, 542, 548, 551, 564, 591, 600, 626, 661
 Петриње 371, 373
 Петровац 244, 245, 266, 336, 345, 392, 393, 438, 649, 657
 Петроград 66, 77, 85
 Пећ 24, 535
 Печенежце 54, 88, 89, 101, 104, 146, 157, 159, 220, 221, 244, 225, 329, 352, 368, 369, 393, 464, 475
 Пирот 7, 16, 24, 44, 45, 46, 50, 59, 199, 200, 249, 296, 346, 347, 348, 463, 464, 483, 505, 514, 533, 535, 548, 551, 586, 591, 599, 603, 605, 607, 615, 625, 626, 652, 653, 654, 656, 657, 661, 664, 665, 667
 Плевен 585
 Подгорица 582
 Пожаревац 24, 59, 128, 177, 214, 345, 380, 364, 626, 649, 657, 664
 Пожега 24
 Прахово 533, 661
 Предејане 7, 21, 65, 88, 104, 111, 156, 161, 178, 211, 269, 270, 281, 328, 329, 330, 339, 340, 368, 369, 371, 380, 392, 393, 437, 446, 464
 Прекодолце 22
 Прекопчелица 116, 368, 369, 466
 Пресечина 244
 Преслап 65, 112, 368, 369, 370, 393
 Прибој 368, 369, 393
 Придворица 122, 329, 454
 Призрен 30
 Прилеп 44, 305, 321, 468, 535
 Прилепац 369, 371, 393
 Приштина 7, 200, 201, 249, 455, 464, 533
 Прокупље 7, 16, 35, 213, 217, 348, 413, 463, 514, 531, 543, 548, 586, 591, 599, 603, 605, 626
 Пучовац 174, 178
 Пусто Шилово 116
 Радићевац 586
 Равна Бања 88, 90, 373
 Равна Дубрава 56, 88, 368, 369, 370, 393
 Равни Дел 112
 Разгојна 88, 90, 97, 102, 104, 116, 220, 221, 225, 329, 368, 369, 453, 457
 Разгојински Чифлик 268, 459, 460, 472
 Рашин Лаз 244
 Регкоцер 47, 88, 122, 368, 369, 370, 372, 373, 453
 Рударе 194, 244, 293, 329
 Ручковац 156, 244, 245, 370, 373, 375, 453
 Рупље 56, 88, 103, 112, 157, 178, 368, 369, 370
 Сарајево 340, 394, 568, 576
 Свилајнац 24, 53
 Свињарица 122, 453
 Свирце 244
 Своће 88, 368, 369, 464, 466
 Сврљиг 591
 Севојно 380
 Сејаница 218, 21, 370
 Сијарина 368, 369, 370
 Сијаринска Бања 22, 76, 90, 277, 278, 330, 340, 370, 371, 372, 373, 393, 446, 363, 465
 Синковце 328
 Сисак 524
 Скочвар 372
 Скопље 12, 24, 28, 40, 44, 46, 50, 52, 53, 57, 62, 75, 76, 84, 113, 122, 140, 144, 145, 192, 199, 200, 207, 215, 216, 217, 293, 306, 387, 410, 417, 418, 431, 474, 475, 521, 535, 551, 564, 573, 576, 607, 649

Славонски Брод 58
Слатина 104, 293
Сливен 24
Слишане 32, 88, 89, 116, 122, 244, 368
369, 450, 464, 466
Смедеревска Паланка 24, 626, 664
Смедерево 24, 35, 564, 582, 584, 590
608, 626, 649, 650, 657, 660, 664
Соко Бања 591
Солун 26, 77, 140, 186
Сомбор 52
Сопот 24
Софија 77
Сплит 107, 424, 576, 615
Сремска Митровица 119
Сталаћ 26, 591
Стопанье 329, 335
Стрезимировце 451
Стројковце 48, 65, 81, 88, 104, 116, 132
170, 225, 234, 267, 284, 369, 375
464, 465
Стубла 316, 336, 370, 372, 373, 471
Суботица 92, 161, 520
Сурдлица 158, 200, 250, 446
Тегошница 98, 157, 267, 466
Тетово 199, 200, 207, 216, 217, 321
Тогочевце 373
Тодоровце 104
Трбовље 576, 594
Трговиште 586
Трстеник 625
Тузла 558
Туларе 47, 85, 88, 174, 178, 368, 369,
370, 372, 393
Турековац 32, 48, 54, 57, 81, 88, 89,
90, 104, 244, 245, 266, 267, 316,
329, 334, 336, 368, 369, 373, 453
Геновац 12
Гуковац 454
Гуприја 24, 217, 248, 293, 380, 551,
564, 582, 584, 608, 626
Уб 44, 45, 46, 533, 584, 608, 626, 650

Ужиче 16, 24, 44, 45, 145, 524, 533, 551,
574, 575, 604, 625, 626, 661, 665
Хрељин 576
Цариград (Димитровград) 586, 598,
603, 626, 661, 664, 665
Цариград 494
Церница 465
Церовце 268, 460, 465, 472
Цетиње 53, 582
Црвена Јабучка 112
Црквица 116
Црковница 54, 88, 90, 112, 370, 464
Цековица 373
Црнатово 30
Црна Трава 16, 32, 34, 47, 56, 57, 88,
95, 103, 104, 107, 112, 157, 251,
269, 270, 271, 275, 276, 279, 281,
286, 321, 337, 338, 339, 340, 364,
368, 369, 371, 381, 382, 392, 393,
441, 446, 451, 460, 464, 466, 571,
572
Црпавица 195
Чачак 16, 24, 35, 59, 483, 512, 522,
529, 533, 547, 551, 564, 584, 586,
590, 605, 608, 609, 625, 626, 649,
661, 665
Чекмин 104
Чифлук Мира 106, 159
Чукарица 24, 44, 45, 650
Чуљеник 104, 156, 244, 245, 328, 329,
330, 368, 369, 375, 388, 446
Шабац 16, 24, 44, 45, 59, 204, 293, 411,
524, 531, 533, 548, 626, 649, 650,
652, 656, 657, 660, 665
Шарлинце 22, 465
Шибеник 576
Шишава 30, 47, 88, 97, 104, 225, 370,
371, 393
Шининце 244
Шнитарци 586
Шумане 373
Шутац 582, 584, 608

О приложеним фотографијама

Највећи део фотографија и разгледница старог Лесковца које објављујемо у првом прилогу углавном су из збирке С. Димитријевића, сем 3, 11 и 42. које су из збирке Народног музеја у Лесковцу.

Други прилог обухвата углавном документе из збирке С. Димитријевића и фотографије које је он, ради пресликавања, прикупио од учесника радничког покрета, њихових породица и других. Из књиге Д. Кулића **Од Октобра до Сутјеске** преузете су 59 и 60. слика, а 92. је добијена из Архива ЦК СКЈ.

Приложене фотографије пресликао је Раде Живковић, фотограф Завода за заштиту споменика културе СР Србије.

Др Сергије Димитријевић

ИСТОРИЈА ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ (1918—1941)

I књига: период 1918—1928.

С А Д Р Ж А Ј

Предговор — — — — —	5
1. Увод — — — — —	7

I део

ПЕРИОД 1918—1921

1. <i>Обнова</i> — — — — —	11
2. <i>Раднички покрет 1918—1920.</i> — — — — —	23
3. <i>Раднички покрет у време Обзнане, 1921.</i> — — — — —	64

II део

РАЗВИТАК ПРИВРЕДЕ ПОСЛЕ ОБНОВЕ

1. <i>О демографском потенцијалу</i> — — — — —	87
2. <i>О пољопривредном потенцијалу</i> — — — — —	91
3. <i>Класни односи на селу, допунска занимања и печалбарство</i> — — — — —	108
4. <i>Стање и развој занатства</i> — — — — —	114
5. <i>О трговини, њеној улози и промету робе</i> — — — — —	138
6. <i>О развоју индустрије</i> — — — — —	160
7. <i>О улагању капитала у имања и зајмове</i> — — — — —	193
8. <i>О банкарству</i> — — — — —	199
9. <i>О продирању лесковачког капитала у суседне области</i>	212
10. <i>О задругарству</i> — — — — —	218
11. <i>О отпору потрошача — Електрично тигање</i> — — — — —	227
12. <i>О лесковачкој привреди у време привредне кризе</i> — — — — —	235
13. <i>О изгледу Лесковца, његовим комуналним проблемима и његовом развоју као граду</i> — — — — —	241
а) <i>Зграде</i> — — — — —	241
б) <i>Хотели</i> — — — — —	245
в) <i>Купатила</i> — — — — —	245
г) <i>Поште</i> — — — — —	246
д) <i>Богомоље</i> — — — — —	246
ђ) <i>Пијаце</i> — — — — —	247
е) <i>Киосци</i> — — — — —	248

ж) Буприје	— — — — —	248
з) Споменици	— — — — —	250
и) Народни домови	— — — — —	251
ј) Паркови	— — — — —	253
к) Снабдевање водом	— — — — —	255
л) Баре	— — — — —	256
љ) Стање Ветернице	— — — — —	256
м) Улице и тротоари	— — — — —	257
н) Опште комунално стање	— — — — —	258
њ) Однос богаташа према комуналним проблемима	—	260
о) Став државе према Лесковцу	— — — — —	263
п) Стање села	— — — — —	265
р) Саобраћајне везе села са градом	— — — — —	267
с) Здравство	— — — — —	271

III део

ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ

1. Уводни део	— — — — —	283
2. Лесковачки богаташи	— — — — —	288
3. Лесковачке афере	— — — — —	304
4. Начин живота	— — — — —	309
5. Друштвени живот и улога кафана у њему	— — — — —	319
6. Забаве и светковине	— — — — —	325
7. О животу на селу	— — — — —	334
8. О продирању савремене цивилизације	— — — — —	338
9. Спортски живот у Лесковцу 1919—1928.	— — — — —	339

IV део

ПРОСВЕТА И КУЛТУРА

1. О школама и просветним приликама	— — — — —	357
2. О културним установама и приредбама	— — — — —	384
а) Народни универзитет	— — — — —	384
б) Грађанска касина	— — — — —	389
в) Библиотеке и читаонице	— — — — —	390
г) Студентски клуб „Гундулић“	— — — — —	394
д) Културно-уметничко друштво „Миковић“	— — — — —	397
ђ) Збирка пуњених животиња и птица	— — — — —	397
3. О уметничком животу	— — — — —	399
а) Позориште	— — — — —	399
б) Биоскопи	— — — — —	414
в) Певачке дружине	— — — — —	415
г) Музика	— — — — —	419
д) Сликарство	— — — — —	421
4. Лесковачка периодика	— — — — —	422
а) Листови	— — — — —	422
б) Часописи	— — — — —	432

5. <i>О књижевним ствараоцима и закључак о културном животу</i> — — — — — — — — — — —	437

V део

ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ — ГРАЂАНСКЕ ПАРТИЈЕ

1. <i>О грађанским политичким партијама</i> — — — —	449
а) <i>Кратки осврт на период 1919—1920.</i> — — — —	449
б) <i>Грађанске политичке партије 1921—1928.</i> — — — —	451

VI део

О СИНДИКАЛНОМ ПОКРЕТУ 1921—1928.

1. <i>Синдикални покрет у Лесковцу од 1921—1924.</i> — —	477
а) <i>Положај радничке класе Лесковца у 1922. години</i>	477
б) <i>Стање радничких организација у 1923. години</i> —	481
в) <i>Положај радничке класе Лесковца у 1923. години</i> —	489
г) <i>Стање радничких организација у 1924. години</i> —	491
д) <i>Положај радничке класе Лесковца у 1924. години</i>	493
ђ) <i>Стање радничких организација Лесковца у 1924. год.</i>	498
е) <i>Културна и спортска радничка друштва</i> — — —	505
2. <i>О синдикалном покрету у Лесковцу од 1925—1928.</i> —	507
а) <i>Положај радничке класе Лесковца у 1925. години</i>	508
б) <i>Стање радничких организација у 1925. години</i> —	511
в) <i>Положај радничке класе Лесковца у 1926. години</i>	521
г) <i>Стање радничких организација у 1926. години</i> —	522
д) <i>Положај радничке класе у Лесковцу у 1927. години</i>	528
ђ) <i>Стање радничких организација у 1927. години</i> —	528
е) <i>Положај радничке класе у Лесковцу у 1928. години</i>	536
ж) <i>Стање радничких организација у 1928. години</i> —	547
з) <i>Радничка културно-уметничка група „Абрашевић“</i>	553
3. <i>Забрана рада лесковачких радничких организација и општи осврт на лесковачки раднички покрет 1922—1928.</i>	555
а) <i>Забрана рада лесковачких радничких синдикалних организација</i> — — — — — — — — — — —	555
б) <i>Општи осврт на постојање Независних синдиката у Лесковцу</i> — — — — — — — — — — —	560

VII део

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЊЕН РАД

1. <i>О КПЈ као илегалној организацији и стварању легалне Независне радничке партије Југославије</i> — — — —	567
а) <i>Стварање легалне Независне радничке партије у земљи и први легални састанак лесковачких радника одржан у том циљу</i> — — — — — — — — — —	567
б) <i>Учешће лесковачких комуниста у парламентарним изборима 1923. године и стварање месне организације КПЈ у Лесковцу</i> — — — — — — — — — —	570

в)	Учешће Благоја Николића на Другој конференцији Комунистичке партије Југославије	— — — — —	575
г)	Стварање илегалне партијске организације у Лес- ковцу	— — — — —	578
д)	Даљи развитак месне организације НРПЈ у Лесков- цу и њено учешће на општинским изборима 1923.		581
ђ)	Промене у Комунистичкој партији Југославије у 1924. години и Месна организација КПЈ у Лесковцу		586
е)	Историја НРПЈ и њене месне организације у Лесков- цу 1924. године	— — — — —	589
ж)	Забрана Независне радничке партије Југославије	—	592
2. О КПЈ од 1925—1928. године			
а)	Ставови партије пред посланичке изборе 1925.	—	595
б)	Ставови лесковачких радника на посланичким из- борима 1925. године	— — — — —	596
в)	Стање и реорганизација КПЈ у Нишкој области на почетку 1925. године	— — — — —	598
г)	Стање партијске организације Нишке области пред Трећи конгрес КПЈ	— — — — —	603
д)	Учешће КПЈ на општинским изборима 1926. године		605
ђ)	Учешће КПЈ на обласним изборима 1927. године		609
е)	Учешће КПЈ на посланичким изборима 1927. године		610
3. О организацији КПЈ, њеним везама у 1928. години и учешћу Благоја Николића на IV конгресу КПЈ			
а)	Стање партије у Нишкој области	— — — — —	615
б)	Отворено писмо Извршног одбора Коминтерне и фор- мирање новог партијског руководства	— — —	616
в)	Дискусија о Отвореном писму Извршног комитета Коминтерне, ново партијско руководство за Србију и његово премештење у Ниш	— — — — —	620
г)	Обласна конференција КПЈ у Нишу и Покрајинска конференција КПЈ за Србију у Београду одржана под председништвом Благоја Николића	— — —	625
д)	Четврти конгрес КПЈ и учешће Благоја Николића на њему	— — — — —	628
ђ)	Општи осврт на рад КПЈ у Лесковцу од доношења Закона о заштити државе до завођења шестојану- арске диктатуре	— — — — —	639

VIII део

РАДНИЧКА ОМЛАДИНА И СКОЈ

1. Стварање и развој месне организације СКОЈ-а у Лесковцу				647
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА	—	—	—	669
РЕГИСТАР НАСЕЉЕНИХ МЕСТА	—	—	—	684

У финансирању издавања ове књиге учествовали су Скупштина општине
Лесковац и Народни музеј у Лесковцу.

БИБЛИОТЕКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Књига 31.

Уредник

Хранислав А. Ракић

*

Технички уредник и коректор

Михајло Дедић

*

Тираж: 1000 примерака